

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

10-maxsus
son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 5/10 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari

doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

07.00.00 – TARIX FANLARI

Ismoilov Ubaydulla Mamat o'g'li

SUYIRLITEPA YODGORLIGIDA OLIB BORILGAN ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR

VA TOPILGAN AYRIM TANGALAR TAHLILI 11-19

Saidboboyeva Gulzora Nematjonovna

O'ZBEKISTON ELEKTR ENERGETIKA SANOATI RIVOJIDA D.P.ROZITNING O'RNI 20-24

Umarov Sardor Yakubovich

XX ASRNING OXIRI-XXI ASR BOSHIDA GERMANIYA DAVLAT MOLIYASI VA

BIRLASHTIRISHNING MOLIYAVIY OQIBATLARI..... 25-31

Eshonkulov Shaxzod Eshkuvatovich

AHOLINING LOKAL-ETNOGRAFIK GURUHLARI VA ULAR BILAN BOG'LIQ

TOPONIMLAR 32-37

Olimov Nodirbek Anvarjon o'g'li

QO'QON XONLIGI ETNIK HOLATIGA OID MA'LUMOTLAR

(“TARIXI SHOHRUXIY” ASARI MISOLIDA) 38-41

Mo'minov Xusanboy Madaminjonovich, Daminova Mashhuraxon

DAVRIY MATBUOT VA UNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI..... 42-45

Ahmedov Bahodir Ismailovich

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI AKADEMIYASINING

TARIXIY BOSQICHLARI 46-55

Ravshanov Mahmud

ALISHER NAVOIYNING ASARLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN

FOYDALANISH MAHORAT: YECHIMLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUV MASALALARI..... 56-59

Asadova Ra'no Baymanovna

O'ZBEKISTON VA HINDISTON O'RTASIDAGI ILM-FAN HAMKORLIGI TARIXI

VA ZAMONAVIY BOSQICHLARI 60-64

Qurbonova Marg'uba

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TIL SIYOSATI EVOLYUTSIYASI

VA MILLIY IDENTITETNI SHAKLLANTIRISH JARAYONLARI

(1991–2025 YILLAR TAHLILI) 65-68

Kamolova Habiba Muhammadiyevna

SOBIQ SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA SHAHRISABZ IQTISODIY

INFRATUZILMASIDAGI ZIDDIYATLI O'ZGARISHLAR 69-74

Ergashev Umar Kuziyevich

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI G'UZOR BEKLIGI AHOLISI

TARIXI (HARDURI ETNOGRAFIK GURUHI MISOLIDA) 75-79

Ergashev Akhror

THE FACTORS THAT HAVE LED TO INTERNAL CRISES IN PAKISTAN,

AND THE SUBSEQUENT STRENGTHENING OF THE MILITARY'S ROLE

IN THE COUNTRY'S POLITICAL LIFE 80-88

<i>Qurbonov Abbos Shonazarovich</i> SUN'YI INTELLEKT YORDAMIDA ARXIV HUJJATLARINI TAHLIL QILISH: YANGI TARIXIY YONDASHUVLAR	89-93
<i>Esanova Nilufar</i> CHET EL INVESTITSİYALARINING O'ZBEKISTON SANOAT SIYOSATIDAGI O'RNI: XALQARO HAMKORLIK TAJRIBASI ASOSIDA TAHLIL (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)	94-97
<i>Askarxodjayev Yaminxon Muxammedovich</i> "MAORIF VA O'QUTG'UCHI" JURNALI "MEHNAT MAKTABI NIMA DEMAK?" MAQOLASIDA O'ZBEKISTON SSRDA AMALIY TA'LIM G'OYASINING DASTLABKI NAZARIY ASOSLARI (1925-YIL, 1-SONI MISOLIDA)	98-105
<i>Ismatova Zulfizar</i> O'ZBEK MILLIY KIIYIMLARINING TAVSIFI VA TASNIFI	106-114
<i>Abdualimova Durdona Shavkat qizi</i> G'AZNAVIYLAR QUDRATINING YEMIRILISH NUQTASI.....	115-125
<i>Xadjamuratova Matlyuba Xoshimovna</i> YOSHLARNI IJTIMOIIY HIMOYA QILISH – TADQIQOTLARNING MUHIM YO'NALISHI	126-129
<i>Elboyeva Shaxnoza</i> ILMIY RAHBARLIK VA INNOVATSION BOSHQARUVDA O'ZBEK AYOL OLIMALARINING ROLI	130-134
08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI	
<i>Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna</i> O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA GEOLOGIYA VA YENGIL SANOAT TARMOQLARI O'RTASIDAGI INTEGRATSIYANING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI	135-142
<i>Jumaniyazov Nodirbek Odilbek o'g'li</i> MINTAQA IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA SANOAT TARKIBIIY O'ZGARISHLARIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)	143-151
<i>Sharipova Gulchehra Farhod qizi</i> IMPROVING THE PRACTICAL MECHANISM OF EDUCATION QUALITY MANAGEMENT BASED ON FOREIGN EXPERIENCE: IN THE CASE OF JAPAN	152-157
<i>Nurmurodov Zafarjon Nurmurod o'g'li</i> MARKAZIIY OSIYO DAVLATLARIDA MAHALLIIY BOSHQARUV TIZIMLARIDA SUN'IY INTELLEKT QO'LLASH TAJRIBASI: O'ZBEKISTON UCHUN XULOSALAR	158-162
<i>Sharopov Nurmuhammad Bobirovich</i> DAVLAT SIYOSATI VA YASHIL IQTISODIYOT: SUBSIDİYALAR, SOLIQ VA RAG'BATLAR	163-166
<i>Ibragimov Nodir Nusriddinovich</i> AGRAR SEKTORNI INNOVATSION RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA EKONOMETRIK PROGNOZLASH USHLARINING TAKOMILLASHTIRILGAN YONDASHUVLARI	167-174

<i>Soxadaliyev Abdurashid Mamadaliyevich</i> CHORVACHILIK MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQRISH HAJMINI OSHIRISHDA BOZOR MEXANIZMLARINI RIVOJLANTIRISH.....	175-179

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Raupova Ra'no Sohibovna</i> GLOBALASHUV VA AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA IBN SINO MEROSIDAN FOYDALANISH.....	180-184
<i>Mamayusupov Umidjon Kurbanovich</i> JAMIYATNI BOSHQARISHDA ILMIY BASHORATNING METODOLOGIK VA PROGNOSTIK VAZIFALARI	185-189
<i>Ergashev Ozodbek Shavkatovich</i> YANGI DAVR G'ARB FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI	190-194
<i>Alimova Shaxnoza Xamidovna</i> NOGIRONLIGI BO'LGAN YOSHLARNING JAMIYAT HAYOTIDAGI TO'LAQONLI ISHTIROKI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR	195-205
<i>Tolipov Baxtiyor</i> YOSHLAR IQTISODIY FAOLLIGINING TARIXIY GENEZISI VA RIVOJLANISH OMILLARI	206-211
<i>Rasulov Azizxon Mukhamadqodirovich</i> AXBOROT TIZIMLARI, MAHSULOTLARI VA XIZMATLARIDAN AXBOROT BIZNESI MUHITINI YARATISH ASOSLARI.....	212-218
<i>Abdullayeva Ziyoda Nabiyevna</i> RAQAMLI JAMIYATDA AXLOQIY ISHONCHNI AVTOMATIK BAHOLASH TIZIMI	219-225
<i>Yekubova Mavluda Iskandarovna</i> RAQAMLASHGAN JAMIYATDA KOMMUNIKATIV REALLIK VA KOMMUNIKATIV RATSIONALLIK	226-232
<i>Madraximov Atabek Abduraximovich</i> EKOLOGIK TARBIYA HAMDA BILIM – EKOLOGIK MADANIYAT POYDEVORI	233-238
<i>Рахматов Нуриддин Негкадамович</i> МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУСЕЙНА ВОИЗА КАШИФИ	239-243
<i>Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna</i> YOSHLAR ORASIDA GIYOHVAND MODDALAR VA SPIRTLILIKLARGA QIZIQISHNING IJTIMOYIY SABAB VA OQIBATLARI	244-247
<i>Xudoykulov Azamat Beshumovich, Saidov Shomahmud Azamat o'g'li</i> INSON FALSAFASI	248-252
<i>Baratova Madina Xasanovna</i> KAMBAG'AL OILA FARZANDLARINING IJTIMOYIY FAOLLIGINI TA'MINLASH: INDIVIDUAL VA IJTIMOYIY OMILLAR	253-259
<i>Ismoilov Maxamadixon Isroilovich</i> IQTISODIY ADOLAT VA FAROVONLIK FALSAFASI: ETIK TAMOIYILLAR VA IJTIMOYIY NOMUTANOSIBLIKLAR TAHLILI	260-269
<i>Obidov Asliddin Shavkatovich</i> COSMIC UNITY AND MORAL CONSCIOUSNESS: REINTERPRETING FARGHANI'S COSMOLOGY THROUGH CHITTICK'S LENS	270-274

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>Kaniyazova Jupargul Orinbayevna</i> THE RETROSPECTIVE PLOT IN THE SHORT NOVELS OF CH. AITMATOV	275-280
<i>Алиева Эльвина Аметовна, Нуруллаева Дилбар Алиевна</i> СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ СРАВНЕНИЯ НА ЛЕКСИЧЕСКОМ, СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И МОРФОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЯХ (НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ А. И. КУПРИНА)	281-285
<i>Sanaqulova Fayoz</i> REKLAMA MATNLARIDA METAFORA TURLARI VA YONDOSH HODISALAR	286-289
<i>Ruzibayeva Aziza Kahramanovna</i> THE THEME OF EXILE AND ALIENATION IN BYRON'S POETRY	290-293
<i>Norqobilova Nigora Uralovna</i> O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI OLQISH VA QARG'ISH SO'ZLARING LINGVOMADANIY SHARTLANISHI	294-298
<i>Ahmedova Fayyoz Rashidovna</i> O'ZBEKISTONDA ICHKI TURIZM RIVOJLANISHINING INFRATUZILMAVIY, RAQAMLI VA SOTSIOMADANIY DRAYVERLARI	299-306
<i>Elmuratova Zamira Khodjamuratovna</i> SOME PECULARITIES OF ENGLISH, KARAKALPAK AND TURKMEN PROVERBS ABOUT LABOR	307-310

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Sultanova Sabohat Alisherovna</i> FURTHER DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE FOR ASSESSMENT OF REGULATORY IMPACT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AS AN ELEMENT OF "SMART REGULATION"	311-317
<i>Qushboqov Shohrux Xasan o'g'li</i> JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARINING TURLARI VA ULARNING FUQAROLIK-HUQUQIY MAQOMINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI BORASIDA AYRIM MULOHAZALAR	318-328
<i>Egamberdiyev Vohidjon Otabekovich</i> JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARIDAN OZOD ETILGAN SHAXSLARNI IJTIMOY REABILITATSIYA QILISH VA MOSLASHTIRISH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH	329-339
<i>Xushvaqtov O'tkir Temirovich</i> VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN SODIR ETILADIGAN JINOYATLAR PROFILAKTIKASI BO'YICHA MILLIY QONUNCHILIK NORMALARI TAHLILI	340-346
<i>Leonid Khvan Borisovich, Zilola Gulimova</i> THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PUBLIC ADMINISTRATION	347-353
<i>Normatova Shirin Abdalnabiyevna</i> XOTIN-QIZLARGA NISBATAN ZO'RAVONLIKKA QARSHI KURASH BO'YICHA MILLIY QONUNCHILIKDAGI BO'SHLIQLAR TAHLILI	354-362

<i>Каюмова Асаля Султномуродовна</i> ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ РЕФОРМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	363-368
<i>Abdullayeva Sabohat Asatullo qizi</i> KRIPTOAKTIVLARGA OID JINOYATLAR VA XALQARO HUQUQIY TARTIBGA SOLISH ...	369-377
<i>Imomniyozov Doniyorbek Baxtiyor o'g'li</i> VIRTUAL MULKNING HUQUQIY REJIMI: SUI GENERIS YONDASHUV	378-392
<i>Amonov Zavqiddin</i> ISLOM HUQUQIDA MULKIY HUQUQLAR PARADIGMASI	393-400
<i>Saidmuradov Najmiddin Nabijonovich</i> YUQORI INSTANSIYA SUDLARIDA PROKUROR ISHTIROKINING JINOYAT-PROTSESSUAL JIHATLARI	401-405
<i>Makhmudjanova Mokhirakhon</i> ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING GENDER EQUALITY	406-411
<i>Нормуродова Азиза Азимжон кизи</i> СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИЗОБРАЖЕНИЙ: ПОНЯТИЕ, ФОРМЫ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ	412-418

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

<i>Utkirov Nusrat</i> BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HARAKAT SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA MUAMMOLI- MODULLI YONDASHUVLAR	419-424
<i>Jamolova Shahlo Qobilovna</i> BO'LAJAK FIZIKA FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI DASTURIY TA'LIM VOSITALARIDAN FOYDALANIB RIVOJLANTIRISH METODIKASI ("REAL GAZLAR. MOLEKULALARARO O'ZARO TA'SIR. REAL GAZLAR. VAN-DER-VAALS TENGLAMASI" MAVZU MISOLIDA)	425-428
<i>Rasulova Moxidil</i> TIBBIYOT TA'LIMI TIZIMIDA FUNDAMENTAL FANLARNI O'ZLASHTIRISHDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASHNING ASOSIY SABABLARI VA DIDAKTIK IMKONIYATLARI	429-438
<i>Ismailov Oybek Abdurasulovich</i> ANESTEZIOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ENTRUSTABLE PROFESSIONAL ACTIVITIES (EPA) TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANIB TALABALARGA MALAKAVIY TA'LIM BERISH	439-445
<i>Davlatova Nilufar Vosiljonovna</i> BO'LAJAK IQTISODCHI MUTAXASSISLARNING KREATIV IQTISODIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA PROBLEMALI VA LOYIHALI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI	446-449

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES**Received:** 20 October 2025**Accepted:** 15 November 2025**Published:** 30 November 2025*Article / Original Paper***ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED AT THE SUYIRLITEPA SITE AND ANALYSIS OF SELECTED COINS****Ismoilov Ubaydulla Mamat ogli**

“TIAME” National Research University,

PhD in History, Senior Lecturer

Abstract. This article analyzes the formation, development, and historical periodization of the Suyurlitepa archaeological site located in Qorabuloq village of Ohangaron district, Tashkent region, based on archaeological and numismatic evidence. Covering an area of 80 hectares, the monument was first recorded by Y. Buryakov in 1960. Later systematic excavations revealed that Suyurlitepa was an urban-type settlement consisting of four main structural parts: the ark (citadel or ruler's residence), shahristan (urban center), rabad (craftsmen's and merchants' quarter), and temple (religious center). Excavations uncovered coins that indicate the city's life began in the 3rd–5th centuries AD and continued uninterrupted until the early 13th century. The analysis of these coins shows that Suyurlitepa was one of the key political, economic, and religious centers of the Chach–Ilak region, where coins from the Sogdian, Samanid, and Qarakhanid periods circulated actively. The study also highlights the development of metallurgy, trade networks, and urban infrastructure within the settlement. The research results confirm that Suyurlitepa played an important role in the development of early medieval urban culture in Central Asia.

Keywords: Suyurlitepa, Ohangaron Valley, Ilak, Chach, ark, shahristan, rabad, temple, urbanism, numismatics, Samanids, Qarakhanids, Sogdiana, trade, metallurgy, archaeological layers, periodization.

SUYIRLITEPA YODGORLIGIDA OLIB BORILGAN ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR VA TOPILGAN AYRIM TANGALAR TAHLILI**Ismoilov Ubaydulla Mamat o'g'li**

“TIQXMMI” Milliy tadqiqot universiteti,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi

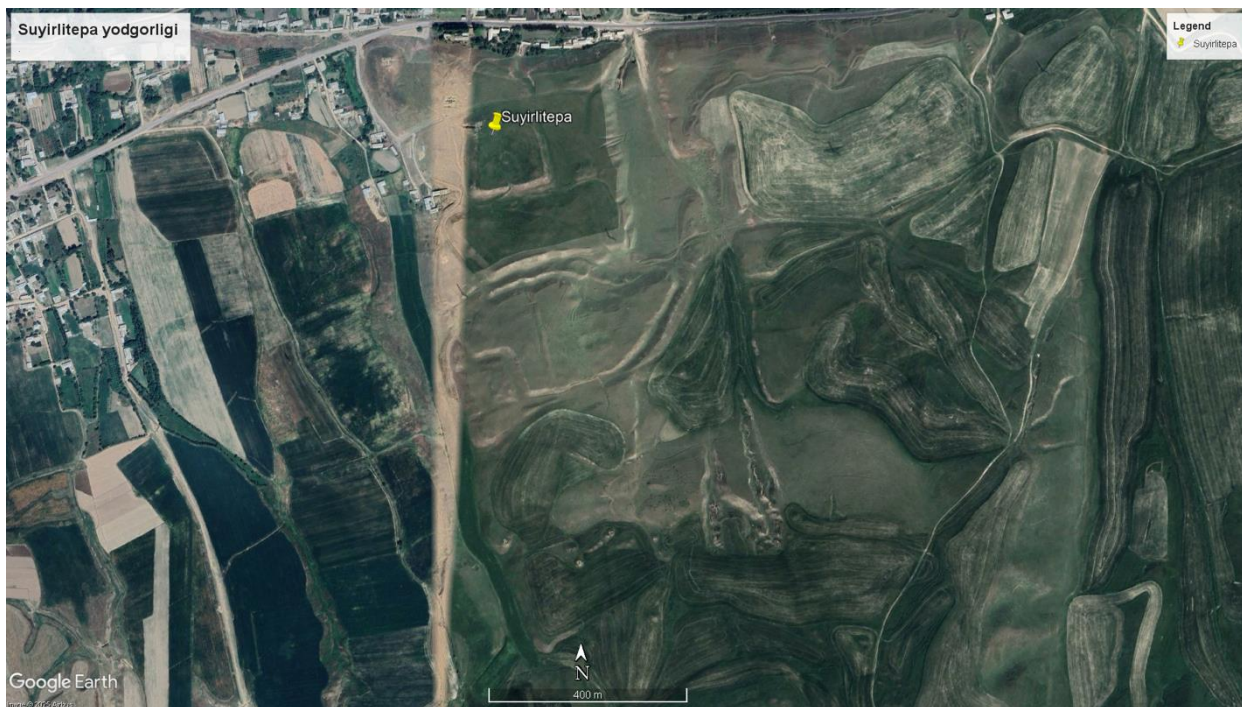
E-mail: ubaydulla.ismoilov.94@mail.ruwww.orcid.org/0009-0000-5078-6265

Annotatsiya. Ushbu maqolada Toshkent viloyati Ohangaron tumani Qorabuloq qishlog'ida joylashgan Suyurlitepa yodgorligining shakllanishi, rivojlanishi va tarixiy davrlashtirilishi arxeologik va numizmatik manbalar asosida tahlil qilinadi. Maydoni 80 gektarni tashkil etuvchi bu yodgorlik dastlab 1960-yilda Y. Buryakov tomonidan qayd etilgan. Keyingi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida Suyurlitepa shahar tipidagi yodgorlik bo'lib, uning tuzilishi ark (hokim qarorgohi), shahriston (shahar markazi), rabot (hunarmandlar va savdogarlar mahallasi) hamda ibodatxona (diniy markaz) qismlaridan iborat ekani aniqlandi. Qazishmalar davomida topilgan tangalar shahar hayoti milodiy III–V asrlarda boshlangan va XIII asr boshlarigacha uzluksiz davom etganini ko'rsatadi. Tangalar tahlili asosida Suyurlitepa Choch–Iloq o'lkasining muhim siyosiy, iqtisodiy va diniy markazlaridan biri bo'lganligi, bu yerda Sug'd, Somoniy va Qoraxoniy davrlariga oid pul muomalasi faol bo'lganligi aniqlanadi. Shuningdek, metall ishlov berish, savdo-sotiq yo'llari va shahar infratuzilmasining shakllanish jarayonlari ham yoritilgan. Tadqiqot natijalari Suyurlitepaning O'rta Osiyodagi ilk o'rta asr shaharsozlik madaniyatining rivojlanishida alohida o'rinda ega bo'lganini isbotlaydi.

Kalit soʻzlar: Suyurlitepa, Ohangaron vodiysi, Iloq, Choch, ark, shahriston, rabot, ibodatxona, shaharsozlik, numizmatika, Somoniylar, Qoraxoniylar, Sugʻd, savdo-sotiq, metallurgiya, arxeologik qatlam, davrlashtirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N01>

Kirish. Suyurlitepa Toshkent viloyatining Ohangaron tumani Qorabuloq qishlogʻida joylashgan shahar tipidagi yodgorlikdir. Maydoni 80 gektar. Koordinatalari: 40°53'45.84"C, 69°54'45.65"B.

(1-rasm. Suyurlitepa yodgorligining “Google earth” yordamida yuqoridan olingan koʻrinishi)

Dastlab 1960-yilda Y. Buryakov tomonidan qayd qilingan. Olim shaharning ikki qismli strukturaga ega ekanligi, shahar yadrosi toʻgʻri toʻrtburchak ekanligi, umumiy maydoni 11,2 ga.ni tashkil etishi haqidagi maʼlumotlarni keltiradi. Shahriston va ark ustidan VII – XI asrlarga oid sopol parchalarini uchratgan. Yodgorlik nomini ilk bor Seviltepa yoki Munchoqtepa shaklida tilga olgan [1]. Lekin shahar xarobalarida qazishma ishlarini oʻtkazmagan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu shaharning tarixiy ahamiyati borasidagi dastlabki chiqish 2007-yilda amalga oshirildi: “Правда Востока” gazetaning 140-sonida S. Ashirovning “Потерянная столица государства Илак” (“Iloqning yoʻqotilgan poytaxti”) nomli maqolasi chop etildi. Unda oldingi fikrlardan farqli oʻlaroq, Iloqning poytaxti M.Ye. Masson, Yu.F. Buryakovlar Tunkat, deb atayotgan yodgorlik oʻrnida emas, balki Suyurlitepa yodgorligi oʻrnida boʻlgan degan qarash ilgari surildi [2].

Shahardagi dastlabki qazishma ishlari 2010-yilda S. Ashirov tomonidan amalga oshirildi. Ammo bu qazishma ishlari ilmiylik asosida emas, balki tartibsiz amalga oshirilgan. Qazishma ishining chegaralari ham aniqlanmagan edi. Qisqa muddatli ishlar natijasida shaharning sharqiy tomonidagi tepalikchada kichik bir qazish joyi ochilgan. Biroq bu shahar tarixiga oid deyarli hech qanday maʼlumot bermadi, faqatgina XI – XII asrlarga oid qoʻlda va charxda yasalgan sopol parchalari topildi, xolos. Shuningdek, bu yerdagi qazishma ishlari chala holda tashlab qoʻyildi. S. Ashirovning soʻzlariga koʻra, shahardagi tepalikdan bir qancha numizmatik

materiallar – Choch, buxorxudotlar, somoniylar va qoraxoniylar davriga oid tangalari yig'ib olingan [3]. Yodgorlik yaqinida yashovchi uy egasining aytishicha, bu tangalar metall aniqlovchi uskuna yordamida terib olingan. Bu esa yodgorlik ustki qatlamining turli joylarda betartib teshikchalar ochilib, arxeologik obyektga shikast yetishiga sabab bo'lgan. Topilgan tangalarning keyingi taqdiri ham ma'lum emas.

Ushbu qazishmadan keyin Suyirlitepadagi barcha tadqiqotlar ilmiy jihatdan asoslangan holda akademik A. Asqarov va uning shogirdlari ishtirokida amalga oshirildi.

Xususan, 2012-yilda yodgorlikning shimoli-g'arbiy chekkasidagi eng baland tepalikda qazishma ishlari olib borilgan. U yerdan aniqlangan inshoot qoldiqlari, xonalar devorining qizil rangga bo'yalganligi, qalin kul qatlamlari va boshqa dalillarga asoslanib, ushbu tepalik shaharning diniy markazi hisoblangan ibodatxona o'rni ekanligi haqida xulosalar berilgan [4].

Muhokama va natijalar. 2020-yil yodgorlikning ark (hukmdor qarorgohi) deb taxmin qilingan qismining shimoli-g'arbiy burchagidan 15x20 metr o'lchamdagi hududda qazishma ishlari olib borildi. Qazishmalar natijasida bu joy arkning shimoli-g'arbiy qismidagi minoralardan biri ekanligi isbotlandi [6]. Yodgorlikning yoshini aniqlash maqsadida uzunligi 50 m, eni 5 metr bo'lgan transheya qazib tushilgan bo'lib, quyi qatlamlar milodiy IV asrga oid, eng yuqori qatlamlar esa XII asrga oid, degan xulosaga kelingan [5].

2022–2023-yillarda O'rta Ohangaron havzasidagi Suyirlitepa va Tunkat yodgorliklarida muallif ishtirokida bir qator qazishma ishlari amalga oshirildi [7][8]. Suyirlitepa arkidan shimoli-g'arbda, ibodatxona mulkiga tegishli deb taxmin qilingan nisbatan balandroq tepaliklardan biri ochib o'rganildi. Natijada, bu yer ilk o'rta zodagonlaridan biriga tegishli qasr bo'lib chiqdi. Bundan tashqari, shaharning ichki va suv yo'llari, shahar shakllanishidan oldinroqqa tegishli yarim yerto'lalardan iborat turar-joylar, 3 xil davr, 3 xil turdagi qabrlar ochib, tadqiq etildi [9].

Shuningdek, yodgorlikda olib borilgan arxeologik tadqiqotlarda shahardagi pul muomalasidan darak beruvchi 10 dona tanga topildi. Ular ichida III–V asrlarga oid tangalardan tortib, XIII asr boshlariga oid tangalarni ham uchratish mumkin. Ushbu tangalar nafaqat shahardagi ichki va tashqi pul muomalasi haqida ma'lumotlar beradi, balki shahar hayotining boshlanish hamda tanazzul chog'larini aniq sanalashtirishga ham imkoniyat yaratadi. Bu bizga qadar qilingan tadqiqotlarda Suyirlitepa o'rnidagi shaharda hayotning tugash sanasi aniq emasligini ko'rsatadi [10][5][11].

T/r	Internet manzillaridan olingan		Suyurlitepa tangalari		VANTA Element - S (Koreya) uskunasida olingan tahlillar
	Oldi	Orqasi	Oldi	Orqasi	
1					XXX
2					XXX
3					
4					
5					

(2-rasm. Suyurlitepa hududidan topilgan tangalar).

Suyurlitepa joylashgan hududlar oldin Qang' konfederatsiyasi tarkibida, keyinchalik Choch-Iloq o'lkasi sifatida mavjud edi. Ushbu hududning Iloq deb atala boshlashi haqidagi dastlabki yozma manba VII asrda Xitoydan o'z sayohatini boshlagan missioner – rohib Syuan Szyan bilan bog'liq. Xususan, u Iloqda “o'z harbiy guruhlariga ega bo'lgan zodagonlar vakillari ko'p, ular o'zaro urushlar olib boradilar va asosan Turk xoqoniga bo'ysunadilar”, degan fikrlarni bildiradi. Ana shu hukmron dehqonlarning salohiyati iqtisodiy hayotda, birinchi navbatda, oltin va kumush konlariga egalik qilishda bosh rolni o'ynaydilar. Ilk o'rta asrlar Ohangaron vodiysida tog'-kon ishlarining jadal rivojlanishi shaharsozlik madaniyatiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Choch-Iloq hududlarida ilk tangalar III asrdan boshlab muomala vositasi sifatida paydo bo'la boshlaydi. Ular Sug'd tangalariga taqlidan ishlab chiqarilgan [13]. **Qanqa va unga yaqin bo'lgan yodgorliklardan topilgan numizmatik materiallar ularning mahalliy hukmdorlar tomonidan zarb qilinganligini ko'rsatadi** [14]. Choch hududlariga oid eng qadimiy tangalarning ko'pchiligi Qanqa shahri xarobalaridan topilgan. Milodiy II–III asrlarda zarbxona ham aynan shu shaharda joylashgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas [13]. Choch tangalarining qo'shni Sug'd va Farg'ona hududlaridan ham topilishi, **so'nggi antik davrda savdo-pul munosabatlari jadal rivojlanganligini ko'rsatadi**.

Suyurlitepadan topilgan tangalar ichida eng kichkinasining og'irligi 3,70 gramm, diametri 1,5 santimetrni tashkil qiladi. U yodgorlikning janubiy qismida ochilgan yarim yerto'lalardan iborat bo'lgan turar-joylar ochilishi jarayonida topildi. Uning bir tomonida ushbu ko'rinishdagi tamg'a mavjud. Bunday tamg'ali tangalarning old tomonida chapga qaragan, uzun sochlarini orqasiga tushirgan, sochlarini tutib turishi uchun soch aralash peshonasiga lenta bog'lagan oti noma'lum shaxs tasviri, orqa tomonida esa ko'rinishidagi tamg'a va uning atrofida aylanasi sug'd yozuvida Choch hukmdorining ismi yozilgan [15]. Ushbu tamg'a III–V asrlarda Choch hokimlarining ramzi hisoblangan. Bu esa tangani aynan shu asrlar bilan davrlashtirish imkonini beradi (2-rasm. 1-tanga).

Turk xoqonligigacha bo'lgan davrda Toshkent vohasi hududida 8 ta tanga zarb qilish huquqiga ega bo'lgan mulkiklar mavjud bo'lgan. Ilk o'rta asr tangalarida sug'diy va turkiy unvonlarning bir tangada berilish holati ham uchraydi [13].

2022-yilgi qazishmalar chog'ida Suyirlitepa arkinining shimoli-g'arbiy tomonidagi tepalikda ochilgan bino polidan yana bir tanga topildi. Uning avers qismi ancha yomon ahvolga kelib qolganligi tufayli, undagi belgi va yozuvlarni aniqlash mushkul, lekin revers tomonida Choch hukmdorlarining an'anaviy ayri tamg'asi sug'd yozuvidagi so'zlardan iborat ekanligi aniq bilinib turadi (2-tanga). Undagi yozuvlar bilan judayam o'xshash tanga Qanqa yodgorligida ham uchratilgan bo'lib, uning old tomonida (avers) nuqtalardan iborat aylana shakl ichida o'ng tomonga qarab ketayotgan yirtqich hayvon (bars) tasviri, orqasida (revers) markazda “𐰇𐰪”-shaklidagi tamg'a tushirilgan. Uning atrofi bo'ylab so'g'diy yozuvida soat miliga teskari yo'nalishda *c'cynk ꝥwβw (?)* – “Chach hukmdori (?)” degan so'zlar yozilgan [16]. Bunday tangalar VII–VIII asrlar bilan davrlashtirilgan [17]. (2-rasm. 2-tanga).

IX asrga kelganda yirik Turkiston hududlari somoniylar sulolasi boshqaruviga o'tgan. Hududning ulkanligi bois turli viloyatlardagi pul munosabatlarining holati bir-birdan farq qilgan. Markaziy shaharlar hisoblangan Buxoro va Samarqandda turli dirham tangalar keng tarqalgan. Ular dirham, musayyabiy, g'itriy va muhammadiyah dirhamlari deb atalgan hamda ular tovar hisobida bo'lgan.

Iloqda ham oltin va kumush tangalar muomalada bo'lgan. Iloq Samarqand va Buxorodan keyingi uchinchi tizimli tarzda tangalar zarb qilingan hudud hisoblangan [18].

Ohangaron havzasi hududlarida somoniylar davriga oid ko'plab mis tangalar topilgan, xususan, Suyirlitepa hududida ham uchraydi. Suyirlitepa tangasining diametri 2,5 sm., qalinligi 1 mm, og'irligi 4,27 gramni tashkil etadi. Uning har ikki tomoniga qabariq holatda arab alifbosining kufiy xatidagi yozuvlar tushirilgan. Uning old tomoni markazidagi halqa ichiga “Qur'oni Karim”dan olingan kalima yozilgan: “لا اله الا الله وحده لا شريك له, *la ilaha illallohu vahdahu la sharika lah*”, ya'ni “Allohdan o'zga iloh yo'q, u yolg'iz, uning sherigi yo'q”, kalimasi yozilgan. Tanganing aylanasi bo'ylab chetiga, eng yuqori qismidan soat ko'rsatgichiga teskari holatda “*bu tanga Alloh nomi bilan 305-yil Tunkat–Iloqda zarb qilindi*” — بسم الله ضرب هذا الغلس. تنوكت اطلاق سنه — *خمس وثلاثمائة* – degan yozuv tushirilgan. Orqa tomoni markazida nuqtachalardan tashkil topgan halqa ichiga, 5 qator qilib, “Alloh, Muhammad Allohning elchisidir, Nasr” – الله محمد رسول الله نصر so'zlari bitilgan. Nuqtali halqaning tashqi aylanasi bo'ylab, eng yuqori qismidan soat ko'rsatgichiga teskari tarzda “*sayid amir Nasr Ahmad o'g'li buyrug'i, Alloh uni asrasin* – مما امر به الامير السيد نصر بن احمد اعزه الله” degan jumlar bitilgan. Ushbu tanga misdan ishlangan bo'lib, lekin bejirimligi, naqshinkorligi, nafisligi jihatidan oltin (dinar) va kumush (dirham) tangalardan qolishmaydi (2-rasm. 3-tanga). Ushbu davr tangalari xoh oltin, xoh kumush, xoh misdan tayyorlangan bo'lsin, ulardagi jumlar bir-biridan farqlanmagan.

Tangada nomi keltirilgan Nasr Ahmad o'g'li mashhur somoniy hukmdor Ismoil Somoniy (849–907)ning nabirasi hisoblangan (Kamoliddin va Kocaog'lu, 2024, 31-b). Otasi Ahmad ibn Ismoil (907 – 914-yillarda hukmronlik qilgan) o'z soqchilari tomonidan o'ldirilganidan so'ng 8 yoshida amirlik taxtiga o'tiradi. Nasr Ahmad o'g'li davrida (914–943-yillari) somoniylar sulolasi boshqaruv tizimi birmuncha tartibga keltirilgan. Xususan u tomonidan Buxoroning Registon maydonida 10 ta vazirlik (devonlar) uchun ma'muriy binolar quriladi [20]. Lekin shunday bo'lsa-da, Ismoil Somoniydan keyingi avlodlari ma'lum ma'noda unga munosib bo'la olmadilar [21]. Natijada Somoniylar boshqaruvi X asr oxirlarida zaiflasha boshladi. Bu shimoli-sharqiy tomondan qoraxoniylar hujumlari uchun yo'l ochdi.

992-yilda qoraxoniylardan Horun Bug'roxon boshliq qo'shinlar Buxoro tomon qo'shin tortdi. Somoniylarga vassal sifatida g'aznaviylardan Sabuqtegin 20 minglik qo'shini bilan

yordamga keldi. Oradan 4 yil o'tib, 996-yilda qoraxoniylar ikkinchi bor hujum uyushtirdi. Xiyonat yuz berib, Sabuqteginning o'zi qoraxoniylar bilan sulh tuzishga muvaffaq bo'ldi. Somoniylar idora qiladigan hudud faqat Samarqand shahri bilan cheklanib qoldi. Numizmatik manbalarning guvohlik berishicha 384/994–995-yilda Farg'ona va Xo'jand somoniylardan tortib olingan. Bunda qoraxoniylar shahzoda Nasr ibn Ali jonbozlik ko'rsatgan [22]. Aynan u 385/995-yilda Iloq hududlarini ham egalladi. Shundan so'ng Iloqda ham qoraxoniylar tomonidan muntazam tanga zarb etila boshladi. Agar Xo'jand falsalarida faqat Nasrning nomi berilgan bo'lsa, Iloq tangalarida Nasr bilan birga Iloqning dehqoni (hokimi) Mansur ibn Ahmad nomi ham uchraydi (Кочнев, 2006, с. 344). Mansur ibn Ahmad 992–999-yillarda Iloqda hokimlik qilgan. Lekin, uning hokimligining ayrim yillarida zarb qilingan tangalarda Mansur nomi uchramaydi. Bu holat uning o'g'li Muhammad ibn Mansur (1000 – 1005), Bakr ibn Hasanning Iloqqa hokimlik yillarida ham kuzatiladi. Garchi Iloq tangalarda nomi qayd etilmagan bo'lsa-da, ular Iloqqa hokimlik qilishda davom etganlar. Aynan qoraxoniylarning Iloq hududidagi ilk boshqaruviga oid tangalar Suyurlitepa hududida ham uchraydi.

2023-yilda ark shimolidagi qazishma maydonining g'arbga kengaytirilishida ochilgan xona polidan 2 dona tanga topildi. Birinchisining holati ancha yaxshi va old va orqa tomonidagi so'zlar tozalanish natijasida aniq o'qiy olish mumkin bo'lgan holatga keldi (*2-rasm. 4-tanga*). Tanganing diametri 25mm, og'irligi 3,14 grammni tashkil qiladi. Tanganing oldi: markazda nuqtalardan iborat aylana ichida “تکین” (tegin), uning atrofida naqshlar bilan ajratilgan, uchburchak shaklida yozilgan so'zlar bor. Ularni soat millariga teskari tarzda لا اله الا keyin الله لا شريك له keyin deb o'qish mumkin.

Ushbu so'zlarning har birining tepasida kichkina aylana halqaga o'xshash nuqta, shuningdek har bir so'zdan keyin gulga o'xshash naqsh tushirilgan. Tarjimasini “*Allohdan o'zga iloh yo'q. Uning o'zginasi bordir. Uning sherigi yo'qdir*” tarzida o'qish mumkin. Ushbu kalima judayam ingichka chiziqli halqa ichiga yozilgan. Uning tashqi tomonida qalin chiziqli halqa va halqaga harflarining tagini tutashtirib so'zlar bitilgan. Arab alifbosi harflarining halqaga tutashtirib yozilganligi so'zlarni o'qishni qiyinlashtirgan. Unda:

بِسْمِ اللَّهِ ضَرِبَ هَذَا الْفُلْسُ فِي أَيْلَاقِ سَنَةِ سِتٍّ وَ ثَمَانِينَ وَ ثَلَاثَمِائَةٍ

so'zlarini o'qishga muvaffaq bo'lindi. Ularni “*Bismilloh / zuriba hozo al-fuls fi Iloq / sanata sitta va samonin va salosami'a*” deb o'qish mumkin. Ushbu so'zlarning tarjimasini “*Alloh nomi bilan bu fulus (mis tanga) uch yuz sakson oltinchi yili Iloqda zarb qilingan*” tarzida o'qildi. Ushbu davrda hisob hijriy taqvim bo'yicha hisoblanganligini e'tiborga olib, milodiy hisobga ko'chirsak, ushbu tanga 996-yilda zarb qilinganligi kelib chiqadi.

Tanganing orqasi: markazda رسول الله تَكِينُ الْجَلِيلِ, ya'ni “Muhammad Allohning elchisidir. Buyuk tegin” so'zlari yozilgan. Ushbu so'zlar atrofida ingichka aylana halqa, uning tashqi tomonida nuqtalardan iborat yana bir aylana halqa, uning atrofidan esa qalin uzluksiz chiziq bilan yana bir aylana halqa chizilgan. Ushbu halqaning ustidan aylana bo'ylab yozilgan jumalarning tag qismi halqaga tutashib ketganligi tufayli, ularni o'qish qiyinchilik tug'diradi. Ushbu qismda

“الأمير الجليل طُنْغَا تَكِينُ الْحَسَنِ أميرِ الْمُسْلِمِ مُلْكُ وَعَالَمٍ”

ya'ni “al-amir al-jalil To'ng'a (To'nga) Takin al-Hasan amir al-muslim mulk va olam” (o'girmasi: “olam va mulk, ya'ni mamlakatning musulmon hukmdori, ulug' amir To'nga Takin Hasan”) so'zlarini ham o'qish mumkin. Ushbu tipdagi tangalar hijriy 386–389-yillarda (milodiy

996–999-yillar) Eloq, Farg‘ona va boshqa hududlarda zarb qilinib, mamlakatning turli joylari, xususan, Suyirlitepa o‘rnidagi shaharda ham muomalada bo‘lgan.

Ushbu maydondagi ikkinchi tanga birinchisiga qaraganda kattaroq (2-rasm. 5-tanga). Unda ham birinchi tangadagi singari arab alifbosining kufiy xatida jumlar bitilgan. Tanga oksidlardan tozalangandan so‘ng, aynan shunday tangalar Toshkent viloyatining Oqqo‘rg‘on tumani hududidan ham topilganligi, u qoraxoniylardan Farg‘ona xoqonligida hukmronlik qilgan Ibrohim Arslon xoqon (1164–1178) nomi bilan bog‘liq ekanligi aniqlandi [23]. Demak, Suyirlitepadan topilgan tanga ham unga aynan o‘xshashligi tufayli XII asrning birinchi yarmi bilan davrlashtiriladi. Tanganing yuza qismi va yoni yemirilgan, jumlarning ayrim harflari o‘chib ketgan. Ayniqsa, chetlaridagi yozuvlar ko‘proq zararlanib, birortasida ham to‘liqligicha saqlanmagan. Har ikkala tomoniga qavariq shaklda arabcha matnlar bitilib, bezaklar tushirilgan bu tangalar quyidagicha tavsifga ega: tanganing old tomoni: ikki qatorli, sakkiz qirra geometrik shaklli hoshiya ichiga, uch qatorda Islom dinida muqaddas hisoblanadigan kalima (*“kalimai Toyyiba”*): *“Allohdan o‘zga (sig‘inadigan) iloh yo‘q! Muhammad Allohning Rasulidir (ﷺ رسول الله محمد / الله محمد / اله الا – La ilaha ila / Alloh Muhammad / Rasululloh)”* kalimasi bitilgan. Hoshiyadan tashqarida, tanganing chetiga, aylanasi bo‘ylab *“O‘zjand shahrida, tanga zarb qilingan sana (ظرب نلد الا وزجن سنه – zarb / balad / ala Uzjand / sana ...)* tushirilgan”. Banokat xazinasidagi tangalarning chet qismlaridagi yozuvlar har bir tangada turlicha zararlanganligi ularni to‘liq tiklash imkonini bergan. Umumiy tangalarda arab harflaridagi yozuv bilan tanga zarb qilingan sana tushirilgan bo‘lib, unda hijriy 570 (milodiy 1174) yil hisobi berilgan [23].

Tanganing orqa tomoni: qavariq ko‘rinishda ikki qator halqa, uning ichiga aylanasiga nuqtachalar, uning ichiga esa to‘rt tomonidan tashqariga uch yaproq shaklida bezatilgan kvadrat hoshiya ichiga *“Ibrohim Arslon (xoqon)”* degan ism va unvon (mansab) tushirilgan. Tangalarning ushbu tomonidagi, hoshiya tashqarisidagi yozuvlar ham o‘chib ketgan. Umumiy tangalardagi yozuvlarning tahlili orqali tanga atrofiga *“dunyoviy hamda diniy olamda adolatli va eng buyuk hukmdor”*, — degan yozuv tushirilganligi aniqlandi [23].

Suyirlitepadan ham ushbu tanganing topilishi Ibrohim Arslon xoqon tangalari Iloq (Ohangaron) vodiysi shaharlaridan Banokat, Qanqa, Suyirlitepa o‘rnidagi shahar, Farg‘onadagi shaharlar, qolaversa, butun Choch – Toshkent, Ustrushona o‘lkalaridagi shahar va qishloqlardagi savdo-sotiq ishlarini amalga oshirishda muomala vositasi sifatida foydalanilganligini ko‘rsatadi. O‘z navbatida, ushbu hududlar o‘rtasida faol savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalar olib borilgan.

Qolaversa, tanga Suyirlitepa hududida hayot XII asrning oxirlarida ham davom etganligini ko‘rsatadi.

Ushbu tangalarning 5 tasi Vanta Element – S uskunasi yordamida tarkib tekshiruvidan o‘tkazilganda, ularning tarkibida asosan mis, ayrimlarida mis bilan birgalikda rux (latun) ham ishlatilganligi aniqlandi. Xususan, Iloqning somoniylar va qoraxoniylarning X – XI asr tangalarida latundan (mis va rux aralashmasi) xomashyo sifatida foydalanilgan. Qoraxoniylar davrining oxiri, XIII asr boshlarida chiqarilgan tangalar deyarli misdan (90 – 94 % mis, 10-tangada esa 2,4 % kumush ham bor) tayyorlangan. Tangalarning umumiy ko‘rinishi, tarkibi, saqlanish holati haqida 2-rasmda batafsil tanishish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Suyirlitepadan topilgan tangalar shaharda hayot III–V asrlarda boshlanib, XIII asrning boshlarida tugaganligini isbotlaydi. Tangalar asosan misdan

tayyorlanib, ularning ayrimlari shahardan 16–18 kilometr uzoqlikdagi Tunkat shahridagi zarbxonada zarb etilgan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы города и городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – 212 с.
2. Аширов С. Потерянная столица государства Илак// “Правда Востока” gazetasi, 20. VII. 2007, – №140.
3. Аширов С.А. К локализации Тунката – столицы Илака // Проблемы древней и средневековой истории Чача / Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrucken: LAP, 2013. – С. 355 – 362.
4. Аскарлов А.А., Исабеков Б.К. Вопросу о локализации столицы средневекового владения Илак // Проблемы древней и средневековой истории Чача / Ред. Ш.Камолиддин. – Saarbrucken, 2013. – С. 345 – 353;
5. Исабеков Б.К. Юқори ва ўрта Оҳангарон водийсининг қадимги ва ўрта асрлар даври маданияти: Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Тошкент, 2022. – 142 б.
6. А. Аскарлов, Х. Матякубов, Д. Нормуродов, Б. Исабеков, У. Исмаилов//Суйирлитепа ёдгорлигида олиб борилган археологик қазилмалар. Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. № 13, 2020 йил. 15–41-бетлар.
7. Аскарлов А., Исабеков Б., Жўрақулов Б., Исмаилов У., Тўхтасинов Д., 2023 йилда Суйирлитепа ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. – Самарқанд, 2024. – №16. – Б. 83–89;
8. Аскарлов А., Исабеков Б., Жўрақулов Б., Маширов О., Исмаилов У. 2023 йилда Тункат ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. – Самарқанд, 2024. – №16. – Б. 76–82.
9. U. Ismoyilov. O'rta ohangaron shaharlarining qadimgi va o'rta asrlarga oid qabristonlari (Suyurlitepa yodgorligi misolida). UzA Elektron jurnal. №10 (48). 2023-yil. – B. 192 – 200.
10. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака (V – начало XIII вв.). – М.: Наука, 1974. – 128 с.
11. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент: Фан, 1975. 202 с.
12. Н.Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. // Т. I. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1950. 382 с.
13. Нормуродов Д.Р. Тошкент воҳасининг қадимги ва ўрта асрлар даври моддий маданияти тарихи (милoddan аввалги XIII – милodий XIII аср бошлари) // Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2020. – Б. 194.
14. Массон М.Е. Ахангеран: археолого-топографический очерк. – Ташкент, Изд-во Академии Наук УзССР, 1953. – С. 27.
15. Normurodov D. Toshkent vohasining qadimgi va o'rta asrlar davri moddiy madaniyati tarixi (miloddan oldingi XIII – milodiy XIII asr boshlari). – Toshkent: Renesans press, 2023. – Б. 330.
16. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). Ташкент: изд. Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои, 2007. 120 с
17. Бобоёров Ғ.Б. Ғарбий турк хоқонлиги: тарихи ва танга-пул тизими. – Т.: “Tafakkur avlodi” 2021. – 224 б.
18. Давидович Е.А. Денежное обращение в Мавераннахре при Саманидах // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука, 1966. – Вып. VI. – С. 103–134.

19. Sh. Kamoliddin, T. Kocaog'lu. O'zbek davlatchiligi tarixidan: Somoniylar sulolasi (IX – X asrlar) / Oliy o'quv yurtlarining tarix fakultetlari talabalari uchun o'quv qo'llanmasi. Toshkent: Fan ziyosi, 2024. – 157 b.
20. Ш.С.Камолитдин, З.А.Илхамов. Саманиды: из истории государственности Узбекистана в IX – X вв.. – Т.: 2018. – 193 С.
21. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврлардан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 368 б.
22. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование / Ответ. редактор В. Н. Настич. – Москва: София, 2006. – 344 с.
23. Normurodov D.R. Banokat-Shohruxiya. – Toshkent: Fan, 2022. – 56 b.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF D.P. ROZIT IN THE DEVELOPMENT OF THE ELECTRIC POWER INDUSTRY OF UZBEKISTAN

Saidboboeva Gulzora Nematjonovna,

Docent of the National University of Uzbekistan, DSc

Abstract. This article examines the work of D.P. Rozit, a distinguished energy specialist in the republic in the 1930s, and his repressions. Using archival documents, historical literature, and scientific research, it analyzes his contribution to the development of the Uzbek electric power industry.

Keywords: D.P.Rozit, Glavenergo, SredazEKOSO, Uzbekistan, energy, electrification, Chirchik, repressions.

O'ZBEKISTON ELEKTR ENERGETIKA SANOATI RIVOJIDA D.P.ROZITNING O'RNI

Saidboboyeva Gulzora Nematjonovna,

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti,
t.f.d. (DSc)

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'tgan asrning 30-yillarida respublikada energetika sohasida alohida xizmatlari bilan ajralib turgan mutaxassis D.P. Rozit faoliyati va uning qatag'on etilishi ko'rib chiqilgan. Uning O'zbekiston elektr energetika sanoati rivojiga qo'shgan hissasi arxiv hujjatlari, tarixiy adabiyotlar hamda ilmiy tadqiqotlar misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: D.P.Rozit, Glavenergo, SredazEKOSO, O'zbekiston, energetika, elektrlashtirish, Chirchiq, qatag'on.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N02>

Kirish. O'zbekistonda elektr energetika sohasida texnik kadrlar tayyorlash ishi sovet davrida dolzarb yo'nalishlardan sanalgan. 20–30-yillarda bu ishlar yo'lga qo'yilib, ma'lum natijalarga erishilgan bo'lsa-da, Sovet hukumati yosh davlatni qurishga qaratilgan sa'y-harakatlarida doimiy ravishda shafqatsiz qatag'on siyosatini olib borgan. Dastlab faqat Rossiya imperiyasi davrida ishlagan faxriy mutaxassislar hibsga olingan bo'lsa, 1930-yillarning o'rtalariga kelib, qatag'on mashinasi tezlashib, boshqaruvchilardan tortib o't o'chiruvchilar va elektrchilargacha bo'lgan barcha odamlarni qamrab oldi. Bu qatag'onlar "Buyuk terror"ning umumiy siyosatining bir qismi bo'lgan va ko'pincha sabotaj, vayronagarchilik va aksilinqilobiy faoliyat haqidagi yolg'on ayblovlar bilan bog'liq bo'lgan.

Siyosiy qatag'onlar energetika sohasini ham chetlab o'tmagan. Energetika strategik jihatdan muhim sanoat edi va rasmiylar hokimiyatni mustahkamlash uchun ma'muriy tuzilmalar ichidagi "dushmanlarni" qidirdilar. Energetika xodimlari ko'pincha uydirma bo'lgan josuslik, sabotaj va vayronagarchilik ayblovlari bilan qatag'onga uchragan. Energetika strategik jihatdan muhim sanoat edi va rasmiylar hokimiyatni mustahkamlash uchun ma'muriy tuzilmalar ichidagi "dushmanlarni" qidirdilar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolda O'zbekiston Milliy arxivi (keyingi o'rinlarda – O'zMA) fondlarida saqlanayotgan arxiv fondlari hujjatlariga murojaat qilindi. Jumladan, R-10-fond – O'rta Osiyo Davlat Reja komiteti va R-837-fond – O'zSSR Xalq Komissarlari soveti fondlarining mavzuga doir hujjatlaridagi ma'lumotlar ishga jalyu qilinib, davriy matbuot materiallaridan ham foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Muammoni yoritishda tizimlashtirish, qiyosiy tahlil hamda muammoviy-xronologik kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1936–1938-yillar oralig'ida birgina Glavenergo* obyektlarida 6500 dan ortiq odam hibsga olindi, ularning yarmi qatl etildi. Ish joyidagi har qanday baxtsiz hodisa yoki halokat aksilinqilobiy deb e'lon qilinib, qatag'on uchun asos bo'lib xizmat qildi. Ishchilarning bema'ni va ommaviy qirg'in qilinishi ishchi kuchi yetishmasligiga olib keldi. Yuz minglab mahbuslar ko'plab energetika inshootlari qurilishida ishlashga majbur bo'ldilar. Bu esa 1930-yillardagi deyarli barcha energetika yutuqlari millionlab odamlarning hayotini yo'qotishi evaziga amalga oshirilganini bildiradi.

Mamlakat, xususan, O'zbekiston elektr energetika sanoati tarixida muhim inshootlarni tiklash, tarmoqni rivoji yo'lida faoliyat ko'rsatgan Dav (David) Petrovich Rozit ham 30-yillar oxirida qatag'on qurboni bo'lgan. Asli kelib chiqishi latish bo'lgan D.P.Rozit 1895-yil 9-sentabrda tavallud topgan. Jitomir qishloq xo'jaligi kolleji, 1921-yildan Sverdlov Kommunistik universitetida o'qigan va Qizil professorlar institutini (1921–1924) iqtisodchi mutaxassisligi bo'yicha tugatgan.

1929-yildan boshlab u O'rta Osiyo Davlat Rejalashtirish komissiyasi raisi, O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi raisining o'rinbosari, Qozog'iston Qishloq xo'jaligi xalq komissarligi boshqaruvi a'zosi va rejalashtirish-iqtisodiy bo'limi boshlig'i bo'lgan. U "Iqtisodiyot va hayot" jurnaliga muharrirlik ham qilgan.

SredazEKOSO Prezidiumining 1930-yil 22-iyundagi majlisida energetika masalalari va ulardan oqilona foydalanishning yo'llarini chuqurroq ishlab chiqish, mintaq xalq xo'jaligi energiya ta'minotining istiqbolli va bosh rejalarini tezda amalga oshirish maqsadida, o'sha yilning 1-noyabrda O'rta Osiyo energetika syezdini chaqirish va uni tashkil etishga rahbarlikni D.P. Rozit zimmasiga yuklash bo'yicha qaror qabul qilingan [1; 123-124].

O'rta Osiyo I energetika syezdi Tashkiliy byuro majlisi syezdga taqdim etilgan ma'ruzalar ro'yxatini dastlabki ma'ruza deb e'tirof etilishi, ushbu ro'yxatni Tashkiliy byuroning barcha a'zolariga hamda O'rta Osiyoning barcha respublika va ittifoq organlariga, syezdning bo'lajak ishtirokchilariga yuborish zarurligi, shuningdek, respublikalar XKSlariga syezdni chaqirishga ko'maklashuvchi yacheykalar tashkil etish va ushbu yacheykalar tarkibida Tashkiliy byuroni xabardor qilgan holda materiallar tayyorlash taklifini ilgari surgan. Shuningdek, syezdning bo'lajak ishtirokchilari bilan aloqa o'rnatish va tayyorgarlik ishlarining borishi haqida vaqti-vaqti bilan ma'lumot berish, syezdga oid asosiy ma'ruzalarni yoritib borish maqsadida tegishli axborotnomani chop etib borish zarurligi ham e'tirof etilgan.

Tashkiliy byuro syezd muhokamasi uchun taqdim etilgan ma'ruzalarni ko'rib chiqish hamda Toshkent shahridagi mavjud va qurilayotgan stansiyalarga ekskursiya uyushtirish bo'yicha komissiyalar tuzishni ham lozim deb hisoblagan [2; 8].

D.P. Rozit 1932-yil apreldan boshlab O'zbekistonda yashagan. Chirchiq daryosida gidroelektrostansiyalar va o'g'it (selitra) zavodini qurishni taklif qilgan muhandis Konstantin Drennovni qo'llab-quvvatlagan. Uning g'oyasi elektroliz yordamida koks ishlatmasdan sanoat

miqyosida selitra ishlab chiqarish edi. Selitra harbiy maqsadlarda foydalanish uchun mo'ljallangan.

1932-yildan boshlab u "Chirchiqstroy" davlat qurilish boshqarmasi boshlig'i bo'ldi (Chirchiq elektrokimyo zavodi va Chirchiq-Bo'zsuv gidroelektrostansiyalari kaskadini qurdi). Loyiha ramziy ma'noda "O'rta Osiyo Dnepr qurilishi" deb nomlandi. Milliy ahamiyati jihatidan bu qurilish loyihasi Magnitogorsk zavodiga teng edi va hajmi jihatidan Dnepr gidroelektrostansiyasidan ham oshib ketdi. To'g'on va suv o'tkazgich kanal qurilib, elektr stansiyalarining poydevori qo'yildi: biri, to'g'ondan 7 km uzoqlikda, ikkinchisi – Komsomolskaya, 16 km uzoqlikda. Sug'orish kanallari ham alohida yotqizildi. Barcha inshootlar Chirchiq daryosi bo'ylab 40 km dan ortiq masofaga cho'zilgan edi.

Malakali kadrlarning yetishmasligi, uskunalar va mashinalarning yetishmasligi va fuqarolik qurilish ishchilarining yomon yashash sharoitlari ishlarni murakkablashtirdi. Har kuni ertalab ishchilarni qurilish maydonlariga olib borishning iloji bo'lmaganligi sababli, har bir ishchi vaqtinchalik kazarma posyolkasini qurishi kerak edi. Bunday o'nta posyolka bor edi. Eng yirik aholi punkti Komsomolskoye o'rnida gidroelektrostansiya operatorlari va azotli o'g'itlar zavodi ishchilari uchun Chirchiq shahri tashkil etilgan [3; 67]. Bu ishlarni amalga oshirishda D.P. Rozitning ham alohida hissasi borligi sababli, Chirchiqda uning nomiga bitta ko'cha nomlangan.

1932-yilning 22-martida SSSR hukumati huzuridagi O'zbekistonning doimiy vakili O'zSSR XKS raisi F. Xo'jayev va boshqa rasmiylarga yo'llagan maktubida so'nggi vaqtlarda Moskvada bo'lib o'tgan va rejalashtirilayotgan asosiy masalalar xususida axborot bergan. Jumladan, O'rta Osiyo respublikalari energetika xo'jaliklari boshqaruvining tashkiliy shakllari haqida xabar berarkan, shaxsan G.M. Krjijanovskiy bilan uchrashib, Ittifoq Energotsentrining rayon Boshqarmasi bo'yicha suhbatlashgani, uni bu masalaga oid respublika XKS qarori bilan tanishtirib, yig'ilish tayinlashini so'ragan [4; 65].

Muzokara natijasi o'laroq, G.M. Krjijanovskiy O'rta Osiyo respublikalarining Moskvadagi barcha doimiy vakillari, shuningdek, D.V. Rozit hamda Energotsentrning O'rta Osiyodagi vakili Tojiyev ishtirokida yig'ilish o'tkazgan. Yig'ilishda Tojiyev tomonidan taqdim etilgan Energotsentrning O'rta Osiyodagi vakilligi to'g'risidagi qoidalari loyihasi ko'rib chiqilgan. Loyiha Energotsentr raisi G.M. Krjijanovskiyning 10 yanvardagi 13-sonli buyrug'i bilan rayon boshqarmalariga berilgan xo'jalik huquqlariga zid ekanligi hamda O'zbekiston doimiy vakili Energotsentrning O'rta Osiyodagi vakilligi va rayon boshqarmalariga huquqlarini aniqlash yuzasidan kelishmovchiliklar mavjudligini bayon etgan [5; 19-26].

Davomli bahslarda loyiha tuzuvchisi Tojiyev va unga xayrixoh D.V. Rozit energetika tarmog'i Energotsentrning O'rta Osiyodagi vakilligi timsolida markazlashgan boshqaruvga ehtiyoj borligiga astoydil turib olishgan bo'lsa-da, milliy respublikalar doimiy vakillari Energotsentr mas'ullarini ishontirishi ortidan G.M. Krjijanovskiy o'rinbosari N.A. Paskutskiyga Toshkentga borib, F. Xo'jayev, Atabayev, Tojiyev, Abduraxmonov va Rozit bilan birgalikda O'rta Osiyo respublikalari energetika xo'jaligini boshqarishni tashkil etish shakli to'g'risida yakuniy loyihani ishlab chiqish va Ittifoq Energotsentriga tasdiq uchun taqdim etish topshirig'i berilgan [6; 65].

O'zbekistonda 30-yillarning o'rtalarida elektrlashtirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilganligi, respublika rahbariyati bu davrda elektrlashtirishda sezilarli yutuqlarga erishilgani, "butun energetika sanoati deyarli yangidan bunyod etilib, qator gidro va IESlari:

Bo'zsuv, Qodiriya qurilib, Quvasoy, Buxoro, Bo'rjar va boshqalar qurilayotgani" [7; 18] haqida alohida ta'kidlagan. "Pravda Vostoka" gazetasining 1935-yilgi sonlaridan birida Chirchiq daryosida GES qurilishi, kadrlar masalasi yuzasidan Chirchiqstroy boshlig'i D. Rozitning maqolasida quruvchilar daryoning asrlar davomidagi shiddatli o'zanini to'sib, 6 marta suvni yangi qad rostlagan aylanma kanal orqali yo'naltirishgani, suvdan bo'shagan yerda Chirchiqstroyning temir-beton poydevor yotqizish uchun qazilgan doimiy chuquri (kotlovan) tayyor bo'lgani xabar qilingan [8; 141].

Chirchiq GESda aylanma kanal va suvto'sgichda (vaqtincha suvni to'sib turish uchun yasalgan to'g'on – G.S.) hammasi bo'lib 316 ming kubometr tuproq, 78 ming kubometr portlatish ishlari, 1467 kubometr gabion**, 12 ming kubometr shox-shabbali tosh, 25 ming metrlik yog'och ishlari, 3743 kubometr yog'och yuklash, 1231 kubometr temir-beton bo'lak ishlari amalga oshirildi. Aylanma kanalning qurilishi shuni ko'rsatdiki, suvni asosiy o'zandan tarmoqlab chiqaruvchi kanal – eng murakkab inshoot 1-Chirchiq GES – kelgusida tuproq ishlarini mexanizatsiyalashtirish natijasida o'z muddatida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan [9].

Sovet hukumatining 30-yillardagi qatag'on mashinasi tashkilotchi va ishchan kadrlar qatori, D.P. Rozitni ham ayamadi. U 1937-yil 3-yanvarda hibsga olingan va sabotajda ayblanib, Moskvaga olib ketilgan. 1 iyulda esa SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi tomonidan aksilinqilobiy terrorchi tashkilotda ishtirok etganlikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilingan va shu kuni otib o'ldirilgan.

1938-yilda rasman hukumat nashri bo'lmasa ham, amalda uning mafkurasini tarqatuvchi mahalliy gazetada o'zi bir paytlar 5 yilcha tinim bilmay boshqargan "Chirchiqstroy" ishchilari nomidan yozilgan maqolada shunday deyilgan: "...Vatanning bu xoinlari – Ikromov, Xo'jayev, Rozit "Chirchiqstroy" qurilishiga iflos panjalarini qo'ydilar. Ular o'zlarining buzg'unchilik harakatlari bilan qurilishni kechiktirishdi, davlat mablag'larini isrof qilishdi va qurilishdan halol odamlarni siqib chiqarishdi. Shu bilan birga, ular qurilishni begonalar, har xil banditlar bilan to'ldirishdi. Biz, "Chirchiqstroy" jamoasi, Oliy sudning fashizm yollanma banditlarining bu qabih to'dasini yo'q qilish haqidagi hukmini bir ovozdan ma'qullaymiz" [10].

Xulosa. Garchand Stalin vafotidan keyin siyosiy mahbuslarni ozod etish va qatl etilganlarni oqlash siyosati doirasida D.P. Rozit shaxsi ham 1958-yilda oqlangan bo'lsa-da, ommaviy qatag'onlar mamlakat, xususan, respublika energetika sanoati sohasida kadrlarning halokatli yo'qotishlariga olib kelgani, uning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatganligini hech narsa bilan to'ldirib bo'lmaydi. Zero, 30-yillarning oxirida energetika sohasini rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan ko'plab malakali muhandislar va texnik xodimlar halok bo'lgan edi.

* Glavenergo (shuningdek, SSSR Glavenergosi) – SSSR Og'ir sanoat xalq komissarligining Energetika xo'jaligi bosh boshqarmasi (1921–1939-yillar). Uning negizida 139 yilda SSSR Elektr stansiyalar va elektr sanoati xalq komissarligi tashkil etilgan.

** Gabion – qurilishda olti burchakli yacheykalar bilan o'ralgan simli to'rdan tayyorlangan turli shakldagi uch o'lchamli mahsulotlar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zMA R-837-fond, 8-ro'yxat, 67-yig'majild.
2. O'zMA R-10-fond, 1-ro'yxat, 115-yig'majild.

3. Рогозин А.А. Гидростроитель Федор Логинов (Судьба в контексте эпохи). – Волгоград: ВолгГАСУ, 2014.
4. O'zMA R-837-fond, 10-ro'uxat, 67-yig'majild.
5. Саидбобоева Г.Н. Ўзбекистон Миллий архиви хужжатларида гидроэлектр станцияларининг қурилишига доир маълумотлар (XX аср 20-йиллари охири–30-йиллар боши) // “Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари”. – Тошкент, 2023. – №10 (3).
6. O'zMA R-837-fond, 10-ro'uxat, 67-yig'majild.
7. Ходжаев Ф. Десять лет Советского Узбекистана // «Огонёк». – Москва, 1934. – Специальный номер.
8. Saidboboieva G.N. Electrification History of Uzbekistan in Scientific Literatures // American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. Vol. 12. May, 2023.
9. Чирчику указан новый путь // «Правда Востока». 1 марта 1935 г.
10. “Стахановец “Чирчикстроя”. 14 марта 1938 г.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

GERMAN PUBLIC FINANCES AT THE END OF THE 20TH AND BEGINNING OF THE 21ST CENTURY AND THE FINANCIAL CONSEQUENCES OF UNIFICATION

Umarov Sardor Yakubovich

Associate Professor, PhD, Samarkand State University named after Sharof Rashidov.
Independent Researcher of the Fergana State University

Abstract. The article analyzes the financial processes that took place after the reunification of Germany and the issues that were given attention in this process. At the same time, the author has thoroughly studied how the negative and positive aspects of the reunification of the two German states into a single state took place on the basis of financial processes.

Keywords: transformation, western and eastern lands, industrial sector, financial problem, German financial policy, financial consequences.

XX ASRNING OXIRI – XXI ASR BOSHIDA GERMANIYA DAVLAT MOLİYASI VA BIRLASHTIRISHNING MOLİYAVIY OQIBATLARI

Umarov Sardor Yakubovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, PhD.
Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: sardor.umarov.2013@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7307-5463>

Annotatsiya. Maqolada Germaniya qayta birlashganidan keyin kechgan moliyaviy jarayonlari hamda bu jarayonda e'tibor berilgan masalalar tahlil qilingan. Shu bilan birga ikki nemis davlatining yagona bir davlatga qayta birlashuvining salbiy va ijobiy tomonlari moliyaviy jarayonlar negizida qanday kechganligi muallif tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: transformatsiya, g'arbiy va sharqiy yerlar, sanoat sektori, moliyaviy muammo, Germaniyaning moliya siyosati, moliya oqibatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N03>

Kirish. Qayta birlashgan Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi o'zining mashhur barqarorligini yo'qota boshladi. Birlashgandan so'ng darhol mamlakatdagi va chet eldagi ko'plab mutaxassislar iqtisodiyotning keskin va uzoq muddatli tiklanishiga umid qilishdi. Biroq kutilgan iqtisodiy yuksalish o'rniga Germaniya 1992-yil oxiri va 1993-yilning birinchi yarmida chuqur iqtisodiy inqirozga uchradi. Yangi yerlarning hisobiga Germaniyada import oshib bordi, asosiy mablag'larning mamlakat sharqiy yerlarini tiklashga va u yerdagi ichki ehtiyojni qoplash uchun importni oshirishga berilgani hisobiga eksport kamayib bordi. Iqtisodiyotdagi bu holat 1993-yil oxiriga qadar davom etdi. 1994-yilga kelib jahonda va Germaniyada iqtisodiy o'sish jarayonlari sodir bo'ldi.

Germaniya markaziy banki Bundesbank 1989-yildan beri umumiy davlat sektori qarzining YaIMga nisbati (20 foiz punkti) o'sishining deyarli barchasini birlashtirish xarajatlari

bilan bog'radi. Bank birlashishni inflyatsiyadan qochib qutulish tahdidi bilan narxlar barqarorligi uchun xavf sifatida ko'rib chiqdi va pul-kredit siyosatini keskin qattiqlashtirish bilan javob berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar –tarixiylik, ilmiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Muhokama va natijalar. Germaniya davlat moliyasining keskin yomonlashishi va 1990-yillarning ko'p qismida mamlakatning juda yomon iqtisodiy ko'rsatkichlari Germaniya birlashishining bevosita va muqarrar natijasi edi. Bu shuni ko'rsatadiki, makroiqtisodiy talab siyosati hukumat va Bundesbank tomonidan ham iqtisodiy nazariyaga, ham muvaffaqiyatli mamlakatlarning ilg'or tajribasiga zid keldi. Bundan tashqari, G'arbiy Germaniya yalpi ichki mahsulotining atigi 10 foizini tashkil etgan Sharqiy Germaniya iqtisodiyotining qulashi bilan tiz cho'kmadi. Aksincha, o'z vaqtida amalga oshirilmagan va favqulodda qattiq moliyaviy va pul-kredit siyosati uzoq muddatli deflyatsion iqtisodiy muhitni keltirib chiqardi. Shunday qilib, Germaniyaning Ikkinchi jahon urushidan keyingi tarixidagi eng baxtli siyosiy voqea, mamlakat qulayroq iqtisodiy ko'rsatkichlarga osonlik bilan erisha oladigan bir paytda, uning eng og'ir iqtisodiy siyosati salbiy oqibatlarga olib keldi.

Germaniyaning sharqiy qismida birlashgandan so'ng umidsizlikka uchragan iqtisodiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda, G'arbiy Germaniya o'zining yaxshi tashkil etilgan va rivojlangan bozor iqtisodiyoti sababli Sharqiy Germaniyaning iqtisodiy tanglikdan olib chiqish potensialiga ega edi. Tahlil sobiq G'arbiy Germaniyaning 1988-yildan 1990-yilgacha bo'lgan iqtisodiy va byudjet pozitsiyalarini muhokama qilishdan boshlandi va birlashish natijasida yuzaga kelgan moliyaviy muammolarning ko'lamini dastlabki baholashni ta'minladi. Shundan so'ng davlat moliyasining barqarorligi masalasini nazariy tekshirish o'tkazildi. Keyinchalik tadqiqot unifikatsiya beqaror qarz dinamikasi uchun xavf tug'diradimi yoki yo'qligini tahlil qildi va barqaror davlat moliyaviy mavqeyini tiklash uchun zarur bo'lgan moliya konsolidatsiya darajasini o'rgandi.

Germaniyaning moliya va pul-kredit siyosatini ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, Germaniya hukumati moliya konsolidatsiyani prosiklik va tushunarsiz tajovuzkor tarzda boshlash orqali moliyaviy paradoks yaratdi, Bundesbank esa, o'z navbatida, moliya siyosatning depressiv ta'sirini kuchaytirdi. Muqobil o'sish ssenariylari ostida Germaniya davlat moliyasini taqlid qilish orqali, tahlil oxir-oqibat Germaniyaning qarz nisbatidagi haqiqiy o'sishning faqat uchdan bir qismi va soliq yukining cheklangan o'sishi birlashishga to'g'ri kelishi mumkinligini ko'rsatdi.

Sobiq G'arbiy Germaniya moliyasi birlashish arafasida. 1981-1982-yillardagi tanazzuldan keyin moliyaviy tejamkorlik va Bundesbankning cheklanishi natijasida zaif talab, investitsiyalar sustligi va imkoniyatlardan to'liq foydalanilmaganligi natijasida ancha sust o'sganidan so'ng, sobiq G'arbiy Germaniya iqtisodiyotining o'sishi o'n yillikning oxiriga kelib sezilarli darajada oshdi. YaIM 1988 va 1989-yillarda mos ravishda 3,7 va 3,6 foizni tashkil etdi, bu avvalgi yillardagi sur'atdan deyarli ikki baravar yuqori bo'ldi. Berlin devori qulagan 1989-yil so'nggi o'n yillikdagi eng yaxshi yil bo'ldi. Ish bilan bandlikning yuqori o'sish sur'atlari, muvozanatli byudjet va yalpi ichki mahsulotning 5 foizini tashkil etgan savdo profitsiti bilan ta'minlangan kuchli ichki va tashqi talab tufayli YaIMning inflyatsion bo'lmagan va keng ko'lamli o'sishi kuzatildi [1, p.8].

Ishlab chiqaruvchilar narxlari inflyatsiyasi 2 foiz atrofida barqaror bo'lib qoldi, Iste'mol narxlari indeksi inflyatsiyasi esa 2,8 foizni tashkil etdi, bu 1980-yillardagi inflyatsiya tendensiyasiga to'liq mos keldi. An'anaviy ravishda talabga asoslangan o'sish uchun tayanadigan eksport kuchli amalga oshirildi. Moliya va pul-kredit siyosati 1986- va 1988-yillarda (shuningdek, 1990-yilda) daromad solig'ini kamaytirish natijasida ichki talabning tiklanishiga (kechiktirilgan bo'lsa ham) hissa qo'shdi.

G'arbiy Germaniya iqtisodi birlashish o'z resurslariga ta'sir qilgan qiyinchiliklarni osonlikcha yengib o'tdi. Darhaqiqat, real YaIM 1990- va 1991-yillarda 5 foizga barqaror o'sdi va u nafaqat mustahkam, balki inflyatsiyaga ham ta'sir qilmadi [1, p.9]. Investitsiyalar, potensial ishlab chiqarish va mehnat unumdorligi tez sur'atlar bilan o'sib bordi, natijada taklif o'sishi ham kuchli, ham keng ko'lamli edi. Bandlikning o'sishi teng taqsimlangan va ilgari tizimli ishsizlar deb tasniflangan odamlarni o'z ichiga olgan. Bundan tashqari, sobiq Sharqiy Germaniyadan ishchi kuchining kirib kelishi muhim yengillikni ta'minladi, shuning uchun umumiy mehnat bozoridagi bosim pasaydi.

Bu vaqtda sobiq G'arbiy Germaniyaning ochiq iqtisodiyoti kuchli o'sishda davom etishini kutish va natijada iqtisodiyot inflyatsiya bosimini boshdan kechirishidan xavotirda edi. Bundan tashqari, Bundesbankning iqtisodiyotning zaxira quvvatlari va ta'minot tomoni egiluvchanligi miqdorini (1989-yilda ishsizlik hali ham 6 foizdan yuqori bo'lgan paytda) kam baholash tendensiyasi yaqqol namoyon bo'ldi.

Moliyaviy muammo. Germaniya Moliya vazirligining rasmiy hisob-kitoblariga ko'ra, 1991-yildan beri G'arbiy Germaniyadan Sharqiy Germaniyaga moliyaviy o'tkazmalar yiliga 180 milliard DM yoki G'arbiy Germaniya YaIMning taxminan 6,5 foizini tashkil qiladi. Biroq, bu ko'rsatkich unifikatsiya bilan bog'liq barcha xarajatlar va soliq imtiyozlarining yig'indisidir (huquqlarning katta qismini tashkil etadi). Shu sababli, ushbu hisob-kitoblar 1991-yildan beri Germaniyaning g'arbiy qismidan sharqiy qismiga yiliga 120-140 milliard DM yoki G'arbiy Germaniya yalpi ichki mahsulotining taxminan 4,5 foizini tashkil etdi [1, p.9].

Biroq, sof transfertlar birlashtirish natijasida kelib chiqadigan moliyalashtirish yoki qarz olish talablarining tegishli ko'rsatkichi emas. Sharqiy Germaniyaga yalpi moliya transfertlardan olingan daromad va bandlik multiplikatorlari Sharqiy Germaniya va chet elga eksportni ko'paytirish orqali G'arbiy Germaniyaning davlat moliyasiga ham foyda keltiradi. Shu sababli, haqiqiy moliyalashtirish talablari 120-140 milliard DM dan ancha past bo'ldi. Bu taxminni 1989-yilda muvozanatlashgan byudjetdan boshlab, 1990-91-yillarda yalpi ichki mahsulotning 3 foiz taqchilligiga yaqin o'zgarganligi va 1991-yilda umumiy byudjet taqchilligi 85 mlrd. bo'lganligini ko'rish mumkin. Bu uchta asosiy omilning natijasi bo'ldi: 1990-yilda kuchga kirgan daromad solig'i islohotining yakuniy bosqichi natijasida tushumlarning qisqarishi (40 milliard DM), unifikatsiyaga bog'liq bo'lgan sof moliya transfertlar (106 milliard DM) va tegishli daromadlarning ortishi — soliq va ijtimoiy sug'urta to'lovlari stavkalarini oshishi (25 milliard DM) [1, p.10]. Bu shuni ko'rsatadiki, dastlab unifikatsiya xarajatlarini qarz olishdan boshqa mablag'lar hisobidan moliyalashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar cheklangan miqyosda joriy etilgan. 1990-91-yillarda defitsit xarajatlarining keskin o'sishi moliya siyosatning muqarrar va iqtisodiy nazariyaga zid bo'lmagan jihatlaridan biri edi. Moliyaviy o'sish Germaniyaning g'arbiy qismidagi boshqa davlatlar inqirozga uchragan bir paytda o'sishni barqarorlashtirishga yordam berdi.

Germaniyaning moliya siyosati va moliyaviy paradoks. 1989-yildan 1991-yilgacha Germaniya hukumati birlashishning deyarli butun moliyaviy yukini o'z zimmasiga olish uchun ataylab qarz olishga ishondi. 1991-yilga kelib 85 milliard DM (defitsit nisbati 2,9 foiz) umumiy byudjet taqchilligi 1989-yildagi muvozanatlangan byudjet o'rnini egalladi. 1992-yildan boshlab va Bundesbankning kuchli bosimi ostida hukumat bir qator yangi moliyalarni joriy qila boshladi. 1992- va 1995-yillar oralig'ida to'plangan moliyaviy qattiqlashuv sodir bo'ldi, bu dastlabki qarz olish talablaridan ancha yuqori edi [1, p.13]. Heilemann va Rappen tomonidan olib borilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, 1995-yilga kelib, xarajatlarni tejash va soliq va ijtimoiy sug'urta to'lovlari stavkalarini oshirishning umumiy samarasi 180 milliard DM miqdoridagi yalpi moliya transfertlarni moliyalashtirish uchun yetarli edi. Shunga qaramay, 1996-yilga kelib, Germaniya taqchilligi koeffitsiyenti 3,4 foizni tashkil etdi, bu 1991-yildagi kamomad koeffitsiyentidan ancha yuqori edi. Bu yerda yorqin moliyaviy paradoks paydo bo'ldi [2, p.12]. Shubhasiz, biror narsa jiddiy noto'g'ri ketgan bo'lishi kerak.

Davlat moliyasi va iqtisodiyot o'zaro bog'liq bo'lganligi sababli, byudjet balansi siyosat vositasi emas, balki ichki o'zgaruv edi. Bir tomondan, moliyaviy siyosat yalpi talab darajasiga va iqtisodiy faollikka ta'sir qiladi. Boshqa tomondan, iqtisodiyotning holati umumiy byudjet holatiga asosiy ta'sir ko'rsatadi. "Avtomatik stabilizatorlar" tushunchasi davlat xarajatlari va daromadlari iqtisodiy faoliyatning funksiyalari bo'lsa, iqtisodiy tizimdagi beqarorlikni passiv kamaytirish uchun byudjetning tabiiy rolini anglatadi. Bundan farqli o'laroq, "ixtiyoriy" byudjet siyosati choralari iqtisodiyotning byudjetga ta'siridan yuqori byudjet vositalari orqali yalpi talabni faol ravishda rag'batlantiradi yoki kechiktiradi.

Shunday qilib, haqiqiy byudjet balansi ishlab chiqarish tanqisligi va tarkibiy byudjet balansining funksiyasidir. Chiqarish bo'shlig'i davriy byudjet balansiga ta'sir qiladi, bu avtomatik stabilizatorlarning byudjetga ta'sirini qamrab oladi. Tarkibiy byudjet balansi — bu potensial ishlab chiqarish hajmiga mos keladigan taxminiy byudjet pozitsiyasi. Tarkibiy byudjet balansining o'zgarishi ixtiyoriy moliya rag'batlantirishning o'lchovidir. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun ixtiyoriy moliya choralarni qo'llash kerakmi yoki yo'qmi, bahsli. Avtomatik stabilizatorlarga o'zlarining tabiiy ishlarini bajarishga ruxsat berish, odatda, sog'lom moliya sifatida ko'riladi [3, p.28].

1992-1997-yillardagi retsessiya (retsessiya — vaqtinchalik iqtisodiy pasayish davri bo'lib, bu davrda savdo va sanoat faoliyati qisqaradi, odatda ikki chorakda yalpi ichki mahsulotning pasayishi bilan belgilanadi. Retsessiya odatda ishlab chiqarish va investitsiyalar hajmining, korxonalar foydasining pasayishiga va ishsizlikning oshishiga olib keladi) davridagi nemis moliya siyosati amaliyoti 1992-yilda tanazzul boshlangan paytda tuzilmaviy taqchillikni qisqartirishdan boshlandi. Soliqlarni oshirish va xarajatlarni qisqartirish davlat qarzlarini qisqartirish maqsadida amalga oshirildi. Ushbu chora-tadbirlar Bundesbankning kuchayib borayotgan bosimi ostida qabul qilindi, u inflyatsiyaning oldini olish uchun davlat qarzlarini qisqartirish zarurligini ta'kidladi. Biroq, bu choralar inflyatsiyani oldini olish o'rniga inflyatsiyani keltirib chiqardi. Bilvosita soliqlar va hukumat tomonidan boshqariladigan narxlarning o'sishi Iste'mol narxlari indeksi inflyatsiyasini yuqori darajaga ko'tardi va 1992-yilda 4,0 foizni tashkil etdi. Bundan tashqari, 1992-93-yillarda tanazzulning boshlanishi natijasida qarz olish talablari oshdi. Bunga javoban, hukumat qarz olish talablarini past darajada ushlab turish va Bundesbank tomonidan nazoratni ushlab turish maqsadida bilvosita soliq va boshqariladigan narxlarni oshirishning yangi bosqichlarini amalga oshirdi. Bu

harakatlar inflyatsiya darajasi 1995-yilga kelib 2 foizdan pastgacha pasaygunga qadar keyingi “soliq” inflyatsiyasini keltirib chiqardi. Bu o‘z navbatida, Bundesbankni monetar yumshatishdan to‘xtatdi va moliyaviy konsolidatsiyani davom ettirish uchun doimiy nazoratni rag‘batlantirdi [4, p.21]. Ushbu g‘alati nomuvofiq siyosatning yana bir jiddiy oqibati ish haqi inflyatsiyasining oshishi edi. Iqtisodiyot yomonlashsa-da, byudjet yaxshilana olmadi. Asosan, moliyaviy muvozanatning yomonlashuvi tarkibiy muvozanatlarning har qanday yaxshilanishi uchun ortiqcha kompensatsiya bo‘ldi. Konsolidatsiyalash harakatlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki beqarorlashgan iqtisodiyot byudjetga teskari ta‘sir ko‘rsatdi.

Olti yillik konsolidatsiya harakatlaridan so‘ng, 1997-yilda taqchillik nisbati nihoyat 2,6 foizga yaxshilandi, bu Germaniyaga Maastricht to‘sig‘ini 3 foizga yengishga imkon berdi. Qo‘shma Shtatlar va boshqa savdo hamkorlaridagi kuchli o‘shish Germaniyaning navbatdagi keskin turg‘unlikka tushib qolishining oldini olishda juda muhim rol o‘ynadi. Shunga qaramay, Germaniyaning qarz nisbati o‘shib bordi, chunki nominal YaIM o‘shishi 2,2 foizgacha pasaydi [1, p.15]. Ko‘rinishidan, Domarning o‘shishni to‘xtatish qarz yukini yengillashtirmasligi haqidagi ogohlantirishi unchalik jiddiy qabul qilinmagan.

Bu yerda nemis amaliyotini boshqa mamlakatlarning ilg‘or tajribalari bilan solishtirish foydalidir. 1990-yillarda Germaniya AQSh va Buyuk Britaniya bilan hamohang emas edi. O‘n yillikning boshida Germaniya kuchli noninflyatsiya o‘shishini boshdan kechirganida, Qo‘shma Shtatlar ham, Buyuk Britaniya ham tanazzulga uchradi. 1992-yilda Germaniya tanazzulga uchraganida, Qo‘shma Shtatlar ham, Buyuk Britaniya ham tiklanish davrida edi. Germaniyaning taqchilligi 1997-yilgacha YaIMning 3 foizini tashkil etgan bo‘lsa-da, Qo‘shma Shtatlar va Buyuk Britaniya 1993-yildan boshlab o‘zlarining moliyaviy balanslarini yaxshiladilar va 1998-yilga kelib profitsitni boshdan kechirdilar, bu esa qarzning mutlaq darajasining pasayishini anglatadi. Germaniyaning davlat moliyasi 1997-yilga kelib yaxshilana boshlagan bo‘lsa-da, o‘n yillikning oxiriga kelib ular sezilarli darajada va nisbatan yomonroq holatda edi [1, p.16].

Nima uchun Qo‘shma Shtatlar va Birlashgan Qirollik davlat moliyasini birlashtirishda muvaffaqiyat qozonishdi? Germaniya iqtisodiyoti boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti bilan hamohang bo‘lmaganligini hisobga olsak, konsolidatsiya strategiyalarini sinxron asosda taqqoslash foydali bo‘ladi, bunda Amerika Qo‘shma Shtatlari va Buyuk Britaniya uchun 1990-yil va Germaniya uchun 1992-yil. Ushbu yondashuv eng muhim vaqt omilini ko‘rsatadi. Amerika Qo‘shma Shtatlari va Buyuk Britaniyada turg‘unlik sodir bo‘lganda, tarkibiy va moliyaviy muvozanatlarning sezilarli darajada yomonlashishiga yo‘l qo‘yildi. Keyinchalik tiklanish boshlanganda ular yaxshilandi. Bundan farqli o‘laroq, Germaniya turg‘unlik boshlanishida tarkibiy kamchiliklarni qisqartirishga kirishdi. Moliyaviy qat‘iylashtirish nafaqat o‘z vaqtida, balki Germaniyaning o‘tmishdagi tajribasiga va xalqaro standartlarga nisbatan juda qattiq bo‘ldi [5]. Shunday qilib, Germaniya moliya konsolidatsiyaga nisbatan ancha teskari yo‘lni bosib o‘tdi. Iqtisodiyotning holati va davlat moliyasining holati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olgan holda, soliq-byudjet siyosati o‘z maqsadlariga beqarorlashtiruvchi emas, balki barqarorlashtiruvchi yo‘l bilan, ya‘ni o‘z ishlarini prosiklik bilan emas, balki kontrasiklik yo‘l bilan olib borish orqali erishishi mumkin edi. Shuning uchun, agar uning moliyaviy siyosati iqtisodiy nazariyaga ko‘proq moslashganida hamda AQSh va Buyuk Britaniyaning ilg‘or amaliyotiga amal qilganida edi, Germaniya 1990-yillarda osonlik bilan qulayroq iqtisodiy ko‘rsatkichlarga erishgan bo‘lar edi. Xuddi shu narsani Germaniyaning pul-kredit siyosati haqida ham aytish mumkin.

Birlashtirishning moliya oqibatlari. Deflyatsion siyosat tufayli o'sishning sustligidan kelib chiqqan moliyaviy zararni muqobil o'sish ssenariylari bo'yicha davlat moliyasining evolyutsiyasini simulyatsiya qilish orqali baholash mumkin. Ikki gipotetik ssenariy, ularning har ikkalasi ham 1992-yilda yumshoq qo'nishni nazarda tutadi, so'ngra yalpi ichki mahsulotning nominal o'sish sur'atlari mos ravishda 5 va 6 foizni tashkil qiladi, haqiqiy voqealar bilan solishtiriladi (asosiy holat ssenariysi). Birinchi ssenariy 1980-yillardagi sobiq G'arbiy Germaniyaning ta'sirchan ko'rsatkichlariga va Maastrixtning yalpi ichki mahsulotning 5 foizlik nominal o'sishiga to'g'ri keladi. Ikkinchi ssenariy sobiq G'arbiy Germaniyaning 6 foizlik uzoq muddatli nominal o'sish sur'atiga, shuningdek, 1990-yillardagi AQShning o'sish sur'atlariga yaqinroqdir. Foydali boshlang'ich nuqta davlat moliyasiga boshqa ta'sirlarni emas, balki haqiqatda to'plangan qarzning mutlaq darajasini hisobga olgan holda yuqori o'sishning qarz nisbatiga ta'sirini baholashdir. Ikki ssenariy tahlili shuni ko'rsatadiki, 2000-yil oxiriga kelib Germaniyaning qarzi nominal YaIMga nisbatan 60 foizdan yuqori emas, balki 50-55 foiz oralig'ida bo'lar edi [1, p19].

Biroq, yalpi ichki mahsulotning yuqori o'sish sur'atlari, shuningdek, ishsizlikning o'sishi bilan tavsiflangan bazaviy holatga nisbatan yuqori soliq tushumlari va davlat xarajatlarining kamayishi bilan birga bo'lar edi. Germaniya soliq va xarajatlar egiluvchanligi hisob-kitoblari shuni ko'rsatadiki, YaIMning 1 foizga o'sishi byudjet taqchilligini YaIMning 1 foizining yarmiga qisqartiradi [6]. YaIMning yuqori o'sishining ushbu ta'sirini hisobga olgan holda, ikkita ssenariy bilan bog'liq bo'lgan gipotetik byudjet taqchilligi maksimal barqarorlik taqchilligidan sezilarli darajada past bo'lar edi. Bu shuni anglatadiki, bu taxminiy byudjet taqchilligi qarzдорlik nisbatining 60 foizdan taxminan 50 foizgacha pasayishiga olib keladi [1, p.20]. Oldindan taqchillikni qisqartirish simulyatsiyasi shu bilan 1991-yildan keyin favqulodda jiddiy moliyaviy qattiqlashuv sodir bo'lganligini va Germaniyaning o'z vaqtida va haddan tashqari ambitsiyali konsolidatsiya strategiyasi asosan behuda ketganligini tasdiqlaydi.

G'arbiy Germaniyada ishsizlikning ortib borayotgani sababli, yalpi ichki mahsulotning zaif o'sishi Germaniyaning davlat moliyasiga putur yetkazgan bo'lsa-da, birlamchi taqchillik va qarzgacha bo'lgan foiz yuki ham mavjud edi. Bundesbank hisob-kitoblariga ko'ra, foiz stavkasi va o'sish stavkasi farqi 1992-yildan 1996-yilgacha Germaniyaning qarz nisbatiga taxminan 7,5 foizni qo'shgan [7, p.23]. Biroq, Germaniya va Qo'shma Shtatlar uchun sinxron o'sish sur'atlari 1990-yillar boshidagi retsessiyadan so'ng pasayib ketgan bo'lsa-da, Qo'shma Shtatlar o'z vaqtida qulay o'sishni tiklashga muvaffaq bo'ldi, Germaniya yalpi ichki mahsulotning o'sishi doimiy ravishda tushkunlikka tushganligi sababli o'sishning noqulay tarqalishiga duch keldi. Bu holat Germaniya uchun jiddiy moliyaviy ta'sir ko'rsatdi, chunki foiz yuki davlat obligatsiyalarining daromadlilikining o'sish sur'ati ancha past bo'lgan ta'siridan kelib chiqqan holda oshdi. Ta'sirning hajmini qarz nisbati o'zgarishini birlamchi byudjet qoldig'i va oldingi davrdagi qarzlar bo'yicha (o'sish bo'yicha tuzatilgan) foiz yuki hisobiga bo'lgan badallarga bo'lish, so'ngra Germaniya davlat moliyasi evolyutsiyasini qayta hisoblash orqali aniqlash mumkin. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Germaniyaning qarz nisbatining 5 foiz punkti to'g'ridan-to'g'ri Bundesbankning uzoq muddatli qattiq pul-kredit siyosatining foiz yukiga ta'siri bilan bog'liq edi. Bundan tashqari, 1990-yillarning oxiriga kelib, AQShning ishlash ssenariysi va Germaniya o'rtasidagi foiz yuki farqi 10 foizgacha ko'tarildi [1, p.22].

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Germaniya o'zining yagona kelajagini qo'lga kiritish va davom ettirish uchun sarmoya sifatida to'lashi kerak bo'lgan narx har qanday

holatda ham muhim ahamiyatga ega. Birlashtirishdan oldin mavjud bo'lgan moliya variantlar endi qo'llanilmaydi. Biroq, qarz nisbati muqarrar bo'lgan darajadan oshib ketdi, chunki uni juda past darajada ushlab turishga noto'g'ri urinishlar bo'lgan. Shu sababli, Bundesbank bosimi ostida hukumat tanlagan siyosat va iqtisodni birlashtirish muammosini yengish uchun zarur deb hisoblangan moliya qattiqlashuv nuqtai nazaridan birlashishning haqiqiy oqibatlari haddan tashqari katta edi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bibow J. The economic consequences of German unification: The impact of misguided macroeconomic policies, Public Policy Brief, No. 67, ISBN 1931493057, Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY. 2001. – p.37.
2. Heilemann U., Rappen H. The Seven year Itch? German Unity from a Fiscal Viewpoint. Research Report no. 6, Economic Studies Program. Washington, D.C.: American Institute for Contemporary German Studies at The Johns Hopkins University. 1997. – p.46.
3. Taylor J. Reassessing Discretionary Fiscal Policy. Journal of Economic Perspectives 14(3)., 2000. – p. 21-36.
4. Bibow J. "Geldpolitik als Inflationsursache?" In Arnis Vilks and Birger P. Priddat, eds. Wirtschaftswissenschaft und Wirtschaftswirklichkeit. Marburg, Metropolis 1998. – p. 15-78.
5. Heilemann U., Reinicke W. "Welcome to Hard Times: The Fiscal Consequences of German Unity." Occasional Papers. Washington, D.C.: Brookings Institution and American Institute for Contemporary German Studies at The Johns Hopkins University. 1995.
6. Organization for Economic Co-operation and Development. "The Size and Role of Automatic Fiscal Stabilisers," Economic Outlook 66, 1999. -pp.137-149.
7. Deutsche Bundesbank. Trends in Public Sector Debt since German Unification. Monthly Report, March, 1997. - pp. 17-31.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

LOCAL ETHNOGRAPHIC GROUPS OF THE POPULATION AND ASSOCIATED TOPONYMS

Eshonkulov Shakhzod Eshkuvatovich

Samarkand State Pedagogical Institute,
Associate Professor, Department of History

Abstract. This article explores the local-ethnographic groups of the population and the toponyms associated with them, highlighting the intricate relationship between cultural identity and geographic nomenclature. By analyzing historical records, ethnographic surveys, and linguistic evidence, the study demonstrates how place names reflect the settlement patterns, traditions, and socio-cultural interactions of various local communities. The research also examines the role of toponyms in preserving intangible cultural heritage and provides insights into regional identity formation. The findings contribute to the fields of ethnography, onomastics, and cultural geography, offering a comprehensive understanding of how local groups influence and are represented in geographical names.

Keywords: local-ethnographic groups, toponyms, cultural identity, settlement patterns, ethnography, onomastics, cultural geography, intangible heritage, regional identity, historical linguistics.

AHOLINING LOKAL-ETNOGRAFIK GURUHLARI VA ULAR BILAN BOG'LIQ TOPONIMLAR

Eshonkulov Shaxzod Eshkuvatovich

Samarkand Davlat Pedagogika instituti,
Tarix kafedrasi dotsenti

E-mail: eshankulov1978@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholi lokal-etnografik guruhlar va ularga bog'liq toponimlar o'rganiladi, madaniy identifikatsiya va geografik nomlar o'rtasidagi murakkab bog'liqlik yoritiladi. Tarixiy manbalar, etnografik tadqiqotlar va lingvistik dalillar tahlil qilinishi, toponimlar turli mahalliy jamoalarning yashash joylari, an'analari va ijtimoiy-madaniy aloqalarini aks ettirishi ko'rsatiladi. Tadqiqot shuningdek, toponimlarning nomoddiy madaniy merosni saqlashdagi rolini va mintaqaviy identifikatsiyaning shakllanishiga ta'sirini o'rganadi. Natijalar etnografiya, onomastika va madaniy geografiya sohalariga hissa qo'shib, mahalliy guruhlar geografik nomlarda qanday aks etishini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: lokal-etnografik guruhlar, toponimlar, madaniy identifikatsiya, yashash joylari, etnografiya, onomastika, madaniy geografiya, nomoddiy meros, mintaqaviy identifikatsiya, tarixiy lingvistika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N04>

Kirish. Toponimika — xalqning tarixiy, madaniy va etnik taraqqiyotini o'rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Har bir toponim — o'z davrining ijtimoiy-siyosiy hayoti, tabiiy-geografik sharoiti hamda etnik jarayonlari haqida muayyan ma'lumot beruvchi lingvistik yodgorlikdir. Ayniqsa, aholi guruhlarining lokal-etnografik xususiyatlari bilan bog'liq toponimlar xalqning joylashuvi, migratsion jarayonlari, mahalliy madaniyat shakllanishi va o'zaro ta'sirini tadqiq etishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston hududi qadimdan ko'plab etnik guruhlar, qabila va elatlar yashab kelgan makon sifatida toponimik qatlamda ham rang-baranglikni namoyon etadi. Bu jarayonda ayrim toponimlarning paydo bo'lishi ma'lum etnik guruhlar, urug' yoki qabilalarning nomi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning tarixiy izlarini saqlab qolgan. Shunday toponimlar nafaqat geografik atama sifatida, balki xalqning etnik xotirasi, o'zlikni anglash vositasi sifatida ham ahamiyatlidir.

Mazkur maqolada aholi tarkibining lokal-etnografik guruhlari va ular bilan bog'liq toponimik birliklarning shakllanish jarayonlari, nom berish motivlari hamda lingvistik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shu orqali toponimlar tizimida aks etgan etnik jarayonlarning tarixiy ildizlarini aniqlash, xalqning madaniy-geografik merosini chuqurroq anglash maqsad qilib olinadi.

XX asrda Zarafshon vohasida mavjud bo'lgan toponimlarni nafaqat o'z urug' nomini biluvchi aholiga xos joy nomlari, balki o'z nomida ilgari yashagan hudud – muayyan hudud bilan bog'liq nomlar ham tashkil etganligi ko'zga tashlanadi. Bular quyidagicha: urganji, mirishkor, qarshilik, balxi. Shuningdek, aynan bu kabi toponimlarga chodaklik, qo'qoni, jandlik, denovli kabilarni ham qo'shish mumkin. Asosan, ularning nomidan kelib chiqib mazkur nomlardagi qishloqlar aholisi ajdodlarining qaysi hududlardan ko'chib kelganliklarini aniqlash qiyin emas. Masalan, Urganji – Xorazm vohasidan, Qarshilik – Qashqadaryo vohasidan, Qo'qoni – Farg'ona vodiysidan va h.k. Shuningdek, "chig'atoy", "tot" kabi etnotoponimlarni ham shartli ravishda bu guruhga qo'shish mumkin.

"Urganji" nomli qishloq va mahallalar Buxoro viloyatining bir necha tumanlarida va Buxoro shahrida (bir necha mahallada), Samarqand viloyati-ning Qo'shrabot va Narpay tumanlarida, "Qarshilik" nomli 2 ta qishloq Pastdarg'om tumanida, "Mirishkor" nomli qishloq Samarqand viloyatining Payariq va Ishtixon tumanlarida, Buxoro viloyatining Qorako'l, Peshku, Buxoro, Romitan, Shofirkon, G'ijduvon tumanlarida, Navoiy viloyatining Karmana va Nurota tumanlarida, "Totkent" qishlog'i Narpay va Samarqand tumanlarida uchraydi[1; 7-8-b].

XX asrda hududiy guruh nomlari, garchi shakllanishi va etnik tarkibiga ko'ra an'anaviy turkiy urug'-qabilachilik tizimidan farqli bo'lsa-da, Markaziy Osiyoning turli hududlarida bo'lganidek Zarafshon vohasida ham asosan etniklik kasb etgan holda uchrashi ko'zga tashlanadi. Ya'ni, "92 o'zbek urug'i" tizimiga kirmasligiga qaramay, "urganji", "qarshilik" kabi hududiy guruh vakillari ham bu vaqtga kelib mahalliy aholi orasida xuddi muayyan bir etnik guruh yoki o'zbek urug'laridan biri sifatida talqin qilina boshlaganligiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, urganji guruhi vakillari Xorazm vohasidan ko'chib kelgan va asosan o'zbek tilining o'g'uz lahjasida so'zlashuvchi aholi o'laroq Zarafshon vohasidan tashqari mamlakatimizning bir necha viloyat va tumanlarida, xususan, Nurota tumanida, Farg'ona vodiysida ham o'z qishloqlarini barpo qilganlar va ular yashaydigan qishloqlar mahalliy aholi tomonidan "urganjilar" deb nomlangan[2; 17-18-b]. Ushbu hududiy guruh nomi bilan ataluvchi qishloqlarning salmog'iga Zarafshon vohasi misolida qarab chiqilsa, "Urganji" yoki "Urganchi" deb ataluvchi qishloqlarning Buxoro viloyatida ancha ko'pchilikni tashkil etishi ayon bo'ladi.

Urganjilarning mintaqa bo'ylab tarqalishi haqida turlicha fikrlar mavjud bo'lib, ular orasida Xorazmshoh-Anushteginiylar davri – XI–XII asrlarda xorazmlik qo'shinlarning Buxoro, Samarqand, Nurota, Sirdaryo havzalari, Farg'ona vodiysini egallashlari natijasida Xorazm vohasidan bir guruh aholining mazkur hududlarga kelib joylashganligi, shuningdek, so'nggi o'rta asrlarda, ya'ni o'zbek xonliklari davrida Buxoro amirligi – Xiva orasidagi jangu jadallar

paytida xorazmliklarning turli hududlarga ko'chish jarayonlari yuz berganligi borasidagi qarashlar keng yoyilgan[3;5-7-b]. Bizningcha, ushbu fikrlar orasida ikkinchisi nisbatan ishonchliroq. Chunki muayyan bir etnonimning qariyb ming yil davomida turli hududlarda o'z ma'nosini saqlab qolishidan ko'ra nisbatan yaqin asrlarda yuz bergan migratsiya jarayonlarining mintaqamizda ko'proq o'z ta'sirini saqlab qolganligiga guvoh bo'lamiz. Buni ko'chmanchi o'zbek urug'lari misolida yuqoridagi paragraflarda ko'rib o'tdik.

Zarafshon vohasi etnik jarayonlarida qo'shni hududlar, xususan, vohaga janubdan qo'shni Qashqadaryo vohasi o'ziga xos o'rin tutgan. Ayniqsa, Qashqadaryo vohasining shimoliy hududlari – shimoli-sharqdagi tog'li hududlar bo'lgan Kitob va Shahrisabz tumanlari Samarqand viloyatining Urgut tumani bilan, shuningdek, ushbu vohaning shimolidagi "Qarshi cho'li" (O'rtacho'lining janubiy tarmog'i) aholisi Zarafshon vohasi aholisi bilan muttasil ravishda etnomadaniy aloqalarda bo'lib kelgan. Ahamiyatlisi, har ikkala vohada ham asrlar bo'yi deyarli bir xil etnomadaniy jarayonlar yuz berishi natijasida ushbu vohalarda bir xil nomdagi aholi maskanlari – etnotoponimlar paydo bo'lgan[4; 71-72-b].

Ma'lumki, XX asr boshlarida Qarshi shahri Buxoro amirligi tarkibidagi 27 ta beklidkan biri – Qarshi bekligining ma'muriy markazi edi. Qarshi shahri Buxoro amirligining eng ko'p daromad keltiradigan shaharlaridan biri hisoblanib, amirlikning ikkinchi siyosiy markazi sifatida taxt merosxo'rining qarorgohi bo'lgan. So'nggi o'rta asrlarda Qashqadaryo vohasi va atrof hududlarda kechgan faol ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarda Qarshi shahri o'ziga xos o'rin tutib, bu yer o'z joylashuviga ko'ra o'troq dehqon va chorvador dasht aholisi uchun muayyan bir madaniy makon vazifasini bajargan. Natijada bu yerda turli madaniyatlarning o'zaro qorishuvi yuz berib, shahar aholisiga xos sheva – o'zbek tili qarluq lahjasining alohida bir tarmog'i, urf-odat va an'analar (pazandachilik, hunarmandchilikning ayrim turlari – ko'pchilik, to'qimachilik, kandakorlik, misgarlik va h.k.) boyib borib, o'ziga xos shahar madaniyati tashkil topdi. Shu jihatlari tufayli so'nggi o'rta asrlarda mintaqamizning turli hududlarida Qarshi shahri va atroflaridan ko'chib borib joylashgan aholi toifasiga nisbatan "qarshilik", "qarshiliklar" atamasi qo'llanila boshladi[5;11-12-b]. Masalan, Samarqand viloyati (Pastdarg'om tumani), Surxondaryo viloyati, Janubiy Tojikiston va Shimoliy Afg'onistonda bir qator qishloq va mahallarda yashab, o'z turmush tarzi va madaniyati (hunarmandchiligi, etnomadaniyati) bilan birmuncha farqlangan aholi guruhi shu nom bilan atalishi bunga guvohlik beradi.

Shuningdek, Zarafshon vohasida nisbatan kam bo'lsa-da, "Balxi" nomli qishloq nomlari uchratiladi. Jumladan, Navoiy viloyatining Xatirchi tumanida, Samarqand viloyatining Pastdarg'om tumanlarida shunday nomdagi qishloqlar mavjud. Balxi muayyan bir etnonim sifatida o'zbeklarning qirq urug'i "qoracha" tarmog'ining bir bo'limi bo'lishi bilan birgalikda, qozoqlarning "kishi juz" (kichik juz)i tarkibida ham balxi shaklida saqlangan. Aslida bu etnonim Afg'onistonning shimolidagi tarixiy viloyat Balx bilan aloqador bo'lib, keyinchalik muayyan bir etnonimga aylangan bo'lishi mumkin. Ma'lumki, Balx viloyati ming yillar davomida turkiy sulolalar qo'l ostida bo'lib kelgan. Ayniqsa, ko'chmanchi o'zbeklar, Shayboniylar va Buxoro amirligi davrida ushbu viloyat mazkur davlat uyushmalarining strategik tayanch hududlaridan biri bo'lib, bu yerda ko'plab o'zbek urug'lari, shu jumladan, qirq urug'i vakillari ham yashaganlar. Ular mamlakatimizning ko'plab hududlaridagi o'z urug'doshlari bilan doimiy ravishda o'zaro aloqada bo'lib kelganlar[6; 55-58-b].

XX asrda Samarqand viloyatida (Samarqand, Qo'shrabot va Payariq tumanlarida), Buxoro viloyatida (Buxoro, Qorako'l, Romitan, Peshku, G'ijduvon va Shofirkon tumanlarida) va Navoiy viloyatining Karmana tumanida Mirishkor nomli bir necha aholi maskanlari mavjud bo'lgan. Vohada "Mirishkor" nomli toponimlarning paydo bo'lishi ham Qashqadaryo vohasi bilan bog'liq bo'lishi kerak. Chunonchi, Qashqadaryo vohasining janubi-g'arbiy hududlari – qadimdan Kasbi mavzesi deb nomlangan hudud aholisi orasida "mirishkor" deb ataluvchi mahalliy aholi yashab, o'nlab qishloqlarga ega mazkur aholi guruhi o'zbek tilining qarluq lahjasida so'zlashishgan. An'anaviy o'zbek urug'lari ro'yxatida qayd etilmagan bo'lsa-da, mirishkorlar o'zbeklarning bir urug'i sifatida bilinib, asosan, o'troq turmush tarzida faoliyat yuritgan. Ma'lumki, "mirishkor" so'zi hozirgi kunda tilimizda "dehqon", "bog'bon" ma'nolarida qo'llaniladi.

Zarafshon vohasida Totkent nomli qishloq uchrashi esa ham etnik, ham regional aholi guruhlari nomlari bilan bog'liq. "Tot" atamasida qadimgi davrlarda turkiylar nazdida eroniy etnoslar tushunilgan bo'lib, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida (XI asr) "tat" atamasi asosan forsiylar, ba'zan esa musulmon bo'lmagan uyg'urlarga nisbatan qo'llanilgan. Aslida, bu atama "Devon"dan ancha oldin – VII–VIII asrlarda Turk xoqonligiga oid bitiktoshlarda uchraydi va mazmunan g'ayriturkiy etnoslar, xususan, eroniylar ma'nosini bildiradi. O'rta asrlarda esa "tot" atamasi ko'chmanchi turkiylar, xususan, turkmanlar tomonidan shahar va qishloqlarda yashovchi eroniy va turkiy o'troq aholiga nisbatan qo'llanilgan. XX asr boshlarida markaziy osiyolik turkiylarning ko'chmanchi qismi – qozoq va qirg'izlar o'troq turkiylar (asosan, o'zbek va uyg'urlar)ni "sart" deb atagan bo'lsalar, turkmanlar ham shunga muqobilroq ravishda o'zbek va tojiklarni "tot" deb ataganlar. Jumladan, turkmanlar Chorjuy shahri va atrofida yashovchi o'zbeklar "tot" deb nomlangan. Fikrimizcha, Zarafshon vohasida ham bu an'ananing davom etishi vohaning turkman aholisi bilan bog'liq bo'lib, Samarqand tumani va atroflarida yashovchi turkmanlar ta'sirida Totkent nomli toponimlar paydo bo'lgan[7; 91-92-b].

Zarafshon vohasida "Chig'atoy" nomli qishloqlar Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on va Ishtixon tumanlarida, Buxoro viloyatining Olot, Qorako'l va Shofirkon tumanlarida, Navoiy viloyatining Xatirchi tumanida uchraydi. Asosan, Surxondaryo viloyati aholisi orasida keng tarqalgan bu atama o'rta asrlar, xususan, Chig'atoy ulusi va Temuriylar davri mahsuli bo'lib, dastlab muayyan bir siyosiy uyushma aholisi uchun qo'llanilib, keyinchalik etniklik kasb eta borgan. Jumladan, Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" asarida "turk va chig'atoy" atamalari birga uchrab, asar mazmunidan "turk" etnonimi mintaqaholisinining katta qismi uchun umumiy nom, "chig'atoy" esa turkiylarning bir guruhining nomi sifatida qo'llanilgani anglashiladi[8; 51-52-b].

Aslida bu nom Markaziy Osiyoning sezilarli bir qismi Chingizxon tomonidan o'g'li Chig'atoyga ulus qilib berilgan tarixiy voqealilar bilan bog'liq ravishda, ya'ni "Chig'atoy ulusining xalqi" ma'nosida asta-sekin mintaqaning turkiy tilli aholisinining nomlaridan biriga aylana boradi. Shayboniylar va o'zbek xonliklari davrida "chig'atoy" atamasi ko'chmanchi o'zbeklardan farq qilib, asosan qishloq va shaharlarda yashab o'troq turmush tarziga ega mahalliy turkiy aholiga nisbatan qo'llanila boshlagan va shu tariqa ular qipchoq lahjasida so'zlashuvchi o'zbeklardan farqlangan[12; 50-55-b]. Bu davrda "chig'atoy" deb nomlanuvchi aholi guruhi Xorazm vohasi va Buxoro vohasining shimoliy qismlarida (Qorako'l) o'z aholi maskanlariga ega bo'lishgan. Shuningdek, bu paytda Afg'oniston va Hindistonda yashovchi

turkiylarning bir qismi shu nom bilan yuritilgan. XX asr boshlarida ushbu atama Buxoro amirligining janubiy hududlari – Surxondaryo viloyati, Janubiy Tojikiston (Ko'lob) va Shimoliy Afg'oniston aholisining sezilarli bir qismini tashkil etuvchi aholi guruhi "chig'atoy" atalib, ular "o'zbek chig'atoy" va "tojik chig'atoy"larga bo'linishgan[9; 93-94-b].

XX asrda Zarafshon vohasidagi toponimlar nafaqat mahalliy urug' nomlarini, balki turli hududlardan ko'chib kelgan aholi guruhlarini ham aks ettirganligi bilan ahamiyatlidir. "Urganji", "Qarshilik", "Mirishkor", "Balxi", "Qo'qoni", "Chig'atoy", "Tot" kabi nomlar nafaqat geografik joylashuvni belgilab bergan, balki ularning aholisi ajdodlari kelib chiqqan hududlar haqida ma'lumot beradi. Masalan, Urganji Xorazm vohasidan, Qarshilik Qashqadaryo vohasidan, Qo'qoni Farg'ona vodiysidan kelgan aholi bilan bog'liq. Shu tarzda, toponimlar orqali voha aholisi orasidagi migratsiya jarayonlarini va etnik tarkibni aniqlash mumkin[10; 172-b].

Hududiy guruh nomlari shakli va etnik tarkibi jihatidan an'anaviy turkiy urug' tizimidan farq qilsa-da, XX asrda Zarafshon vohasida ular mahalliy aholi tomonidan xuddi bir etnik guruh sifatida talqin qilingan. Urganji va Qarshilik kabi guruhlar o'z qishloqlarini voha va boshqa viloyatlarda barpo qilgan, bu esa ularning mahalliy aholi orasida etnik identifikatsiyasini mustahkamladi. Shu bilan birga, Qashqadaryo, Nurota, Farg'ona va boshqa qo'shni hududlar bilan uzviy aloqalar Zarafshon vohasida turli etnotoponimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan[11; 13-17-b].

Shuningdek, toponimlar o'z ichida tarixiy va madaniy jarayonlarni aks ettiradi. Masalan, Mirishkor va Totkent nomlari orqali Qashqadaryo va turkman ta'siri, Chig'atoy nomi orqali Chingizxon davridan boshlab mintaqadagi siyosiy va etnik jarayonlar haqida ma'lumot olish mumkin. Balxi toponimi esa uzoq tarixiy aloqalarni, shu jumladan Afg'oniston shimolidagi Balx viloyati bilan bog'liqlikni ko'rsatadi.

Xulosa. O'zbekiston hududidagi toponimik qatlam xalqning uzoq asrlik etnik, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotining muhim ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, aholi tarkibining lokal-etnografik guruhlarini bilan bog'liq toponimlar nafaqat geografik nom sifatida, balki o'z davrining etnik tarkibi, turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari va tarixiy xotirasini aks ettiruvchi madaniy-lingvistik fenomen sifatida ahamiyatlidir.

Bunday toponimlar xalq og'zaki ijodi, tarixiy manbalar va mahalliy dialektlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan bo'lib, ular orqali ma'lum bir hududda yashagan urug', qabila yoki etnik guruhlarining joylashuvi, ko'chish yo'nalishlari hamda o'zaro madaniy aloqalari haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Shuningdek, etnotoponimlarning tahlili milliy toponimik merosni tizimlashtirish, ularni lingvistik jihatdan tasniflash hamda tarixiy-geografik kartografiyada qo'llash imkonini beradi.

Demak, aholi guruhlariga oid toponimlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik va tarix fanlari uchun, balki etnologiya, geografiya va madaniyatshunoslik kabi sohalar uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu bois, mahalliy toponimlarni yig'ish, ularning etimologik manbaini aniqlash va tizimli tahlil qilish O'zbekistonning tarixiy-etnik manzarasini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодалного города Бухары ... – С. 105, 126, 152, 160, 166, 224

2. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана ... – С. 96–97.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви (ЎЗР МДА), 126–фонд, 1-рўйхат, 51–иш, 42–44-варақлар
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана ... – С.148.
6. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент.: «Ўзбекистон», 1978. – Б. 79.
7. Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар девони (Девону луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи
8. С. М. Муталлибов. 3 томлик. Индекс-луғат. Ғ. Абдурахмонов ва С. Муталлибовлар иштироки ва таҳрири асосида. – Тошкент.: Фан, 1967. – Б. 253.
9. User Ş.H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. – Konya: Kömen Yayınları, 2009. – S. 181, 292.
10. Беҳбудий М. Сарт сўзи мажҳулдир / Беҳбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2- нашри. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 193-199; Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX в.). – Тошкент., 2018. – С. 93–94.
11. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома Нашрга тайёрловчи Шамсиев П. – Тошкент.: Юлдузча, 1989. – Б. 172.
12. Каюмов А. Этническая ситуация на территории Южного Узбекистана в XIX – начале XX века. Автореф. дисс....канд. ист.наук. – Тошкент.: ИИ АН РУз, 2011. – С. 13–14.
13. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С. 50–55.
14. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 17-20.
15. Usmonov F. ETHICS OF SCIENCE: MORAL PRINCIPLES AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY //Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research. – 2024. – Т. 2. – №. 11. – С. 41-45.
16. Ризаев И. И. Механизмы самоорганизации социальных систем //Экономика и социум. – 2019. – №. 3 (58). – С. 368-371.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

INFORMATION ON THE ETHNIC SITUATION OF THE KOKAND KHANATE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK “TARIKH-I SHAHRUKHI”)

Olimov Nodirbek Anvarjon ugli

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences,
Associate Professor of the Andijan Regional Center of Pedagogical Mastery,
History teacher of the Presidential School of Andijan

Abstract. Today, special attention is paid to the study of local written sources and the introduction of new information about our national history into scientific circulation. In this regard, local written sources of this period are valuable for illuminating the ethnic situation in the Kokand Khanate, including the Fergana Valley. In them, one can find important information about the ethnic, ethnopolitical, ethnocultural, migration, and integration processes that took place in the Fergana Valley.

Keywords: Kokand Khanate, Fergana Valley, Andijan, Khudoyorkhan, Uzbeks, Tajiks, Mings, Kipchaks, integration, migration.

QO‘QON XONLIGI ETNIK HOLATIGA OID MA‘LUMOTLAR (“TARIXI SHOHRUXIY” ASARI MISOLIDA)

Olimov Nodirbek Anvarjon o‘g‘li

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Andijon viloyat Pedagogik mahorat markazi v.b.dotsenti
Andijon shahridagi Prezident maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Bugungi kunda mahalliy yozma manbalarni o‘rganish va ulardagi milliy tariximizga oid yangi ma‘lumotlarni ilmiy muomalaga olib kirishga alohida e‘tibor berilmoqda. Shu o‘rinda Qo‘qon xonligida, shu jumladan, Farg‘ona vodiysidagi etnik holatni yoritishda ushbu davrga oid mahalliy yozma manbalar qimmatli hisoblanadi. Ulardan Farg‘ona vodiysida kechgan etnik, etnosiyosiy, etnomadaniy, migratsiya va integratsiya jarayonlari haqidagi muhim ma‘lumotlarni topish mumkin.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, Farg‘ona vodiysi, Andijon, Xudoyorxon, o‘zbeklar, tojiklar, minglar, qipchoqlar, integratsiya, migratsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N05>

Kirish. Ma‘lumki, XVIII asr boshlaridan to XIX asr 70-yillariga qadar Qo‘qon xonligi mavjud bo‘lgan. Xonlik aholisining ko‘pchiligini o‘zbeklar tashkil qilgan bo‘lib, ular asosan, dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilik bilan shug‘ullanib, o‘troq hayot tarziga ega bo‘lgan. Shuningdek, ularning ma‘lum bir qismi esa chorvachilik bilan shug‘ullanib, yarimko‘chmanchi tarzda hayot kechirgan.

Mahalliy tarixchilardan Is‘hoqxon Ibrat, Muhammad Niyoz Ho‘qandiy, Mirzo Rahim Toshkandiy, Shavqiy Namangoniy, Muhammadaziz Marg‘iloniy, Muhammadumar Umidiylar ushbu davrda yashab, ijod qilganlar. Ularning asarlarida Qo‘qon xonligida kechgan etnosiyosiy, etnomadaniy, migratsiya va integratsiya jarayonlari yaxshi yoritib berilgan. Ayrim yozma

manbalardagi e'tibor berilmagan ba'zi ma'lumotlar ishda tahlil qilinib, ilmiy iste'molga tortilgan.

Mavzuga oid muhim mahalliy manbalardan biri bu Mullo Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi Shohruxiy" nomi bilan ma'lum "Ibratul-havoqin" asaridir. Ushbu asar Qo'qon xoni Xudoyorxonning buyrug'i bilan 1871–1872-yillarda tojik va o'zbek tillarida yozilgan. Hozirda ushbu asar qo'lyozmasi O'zR FA Sharqshunoslik institutida fors-tojik tilida 1787-, o'zbek tilida esa 4460/1-raqam bilan saqlanadi. Mazkur asar Qo'qon xonligi tarixiga bag'ishlangan bo'lib, unda xonlik tashkil topishidan 1870-yillarigacha bo'lgan davrdagi ushbu davlat tarkibiga kirgan hududlarning ijtimoiy-siyosiy tarixi bayon etilgan [6. B.69].

Ushbu asar muallifi Niyoz Muhammad 1803-yilda tavallud topgan deb taxmin qilinadi. Uning bobosi G'aribdo'st Qorategin kelib chiqishiga ko'ra tojiklardan bo'lib, Norbo'tabiy qo'shinida xizmat qilgan. G'aribdo'st Qorateginning o'g'illari, shu jumladan Niyoz Muhammad va uning akalari ham Qo'qon xonligi qo'shinida xizmat qilgan. Keyinchalik harbiy xizmatdan bo'shab, attorlik bilan shug'ullangan. Qozoq tarixchisi T. K. Beysembiyevning ma'lumotlariga ko'ra, Niyoz Muhammad 1877-yilda vafot etgan, biroq asarni o'zbek tiliga tarjima qilgan olim Shodmon Vohidov o'z qo'lida bo'lgan "Ibratul-havoqin" asari nusxasiga tayanib, uni 1889-yilda ham tirik bo'lganini taxmin qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotlarda keltirilishicha, "Tarixi Shohruxiy"ning matni sharqshunos olim, etnograf N. N. Pantusov tomonidan 1885-yilda Qozon shahrida chop etilgan. Uning ayrim parchalari V. V. Bartol'd, N. G. Malliskiy va V. A. Romodin tomonidan rus tiliga tarjima qilingan [2. B.212]. Mazkur asar qozoq tarixchisi T. K. Beysembiyev va sharqshunos Sh. H. Vohidov tomonidan maxsus o'rganilgan.

Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi Shohruxiy" asari Farg'ona vodiysi aholisining etnik tarkibini o'rganishda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Chunki ushbu asarda Farg'ona vodiysi hududida yashagan turli etnik jamoalar (urug', qabila, elat va boshqalar)ning joylashuvi, etnik tuzilishi hamda ularning Qo'qon xonligidagi etnosiyosiy va etnomadaniy jarayonlardagi ishtiroki haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan.

"Tarixi Shohruxiy" asarida Farg'ona vodiysida yashagan turli etnik jamoalarning joylashuvi haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan. Manbada ko'rsatilishicha, qipchoqlar vodiyni, asosan, Qoradaryo va Norin daryolari oralig'i hamda unga tutash hududlarda, qirg'izlar esa Farg'ona vodiysining tog' va tog'oldi mintaqalarida joylashgan [1. B.23]. Dala etnografik tadqiqotlarga ko'ra, qipchoqlar va qirg'izlarning ayrim guruhlar hozir ham shu hududlarda yashab kelmoqda. Shuningdek, ushbu manbada ayrim yarimo'troq (yarimko'chmanchi) xalqlar etnik tarkibidagi urug'lar nomlari ham qayd qilingan. Masalan, qirg'izlarning munduz, duz, avahat va quramalarning tama urug'i haqidagi ma'lumotlar shular jumlasidandir [3. C.78].

Farg'ona vodiysi aholisining o'sha davrdagi etnik tarkibi quyidagicha bo'lgan: o'troq aholi – sart, tojik va o'zbeklardan, ko'chmanchi hamda yarimko'chmanchi aholi esa, asosan, qipchoq, qirg'iz, turk, qoraqalpoq, cho'nbag'ish va qalmoqlardan iborat bo'lgan [3. C.78,79].

Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi Shohruxiy" asarida Qo'qon xonligi aholisining qo'shni mamlakatlar aholisi bilan etnik va etnomadaniy aloqalari haqida ham e'tiborga molik ma'lumotlar keltirilgan. Tarixdan ma'lumki, Qo'qon xoni Xudoyorxon uchinchi marta taxtga o'tirgan davri (1865-yil)da bir necha ming qirg'iz va qipchoq aholisi Sharqiy Turkistonga ketadi [7. B.464]. Farg'ona vodiysidan Sharqiy Turkistonga ko'chib borganlarni andijoni, Qoshg'ardan

vodiy hududlariga kelgan aholini esa tog'lik deb nomlanganligi qayd qilingan [1. B.27]. Shuningdek, manbada qoshg'arlik musulmon aholining vodiya migratsiyasi sabablari ham keltirilgan.

Natija va muhokamalar. Mazkur manbada Farg'ona vodiysiga Pomir va O'rta Sharq xalqlarining migratsiyasi bilan bog'liq ma'lumotlar ham keltirilgan. Unga ko'ra, Pomirning Qorategin, Voxan, Darvoz, Badaxshon, Shug'on, Rushon, Chatror kabi aholi manzilgohlaridan ko'chib kelib, Farg'ona vodiysida yashayotgan tog'lik tojiklar Qo'qon xonligi qo'shinida xizmat qilganligi qayd etilgan [4. B.25]. Ushbu asarda etnografik jihatdan muhim ma'lumot keltirilgan, ya'ni Qo'qon xonligi hududidagi tojiklarga nisbatan g'alcha ("tog'lik tojik") atamasi qo'llanilganligini ko'rish mumkin [3. C.81]. Bugungi kunda ham vodiyni ayrim hududlarida „g'alcha“ nomli etnotoponimlar mavjud.

1863-yilda Xudoyorxon Andijondagi qipchoq va qirg'izlarning isyonini bostirish uchun yuborgan guruh tarkibida tojiklardan Xoliqnazar hamda Muhammad sayyidlar ham bo'lgan [7. B.260]. Shuningdek, asarda kelib chiqishi Afg'onistondan bo'lgan shaxslar Qo'qon xonligi qo'shinida xizmat qilganligi haqidagi ma'lumotlar ham mavjud. Masalan, unda yevropacha harbiy bilan yaxshi tanish bo'lgan Jamador afg'on ismli kishi xon qo'shinlarini to'pchilar guruhiga qo'mondonlik qilganligi qayd etilgan [3. C.81].

Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiy qalamiga mansub "Tarixi Shohruxiy" asarining ushbu tadqiqot uchun ahamiyatli jihatlardan biri shundaki, unda juda ko'plab etnoslarning nomlari qayd etilgan. Xususan, asarda ming, yuz, turk, qipchoq, qurama, qalmoq, jung'or, cho'nbag'ish, qoraqalpoq, qozoq, o'zbek, munduz, tama, mang'it, tojik, afg'on, xitoy, qoshg'arlik kabi etnonimlar ko'p uchraydi va ushbu xalqlarning nomlari xonlikda yuz bergan etnosiyosiy jarayonlar kontekstida kuzatiladi. Masalan, Qo'qon xonligida qipchoq qabilasini nufuzining oshishi Musulmonqul nomi bilan bog'liq. Tarixdan ma'lumki, Musulmonqul qipchoqlarni markaziy hokimiyatga qarshi qo'zg'olon ko'tarishga chaqirgan. Markaziy hokimiyatga bosim o'tkazgan Musulmonqul dastlab Andijonga hokim etib tayinlanadi. Keyinchalik xonlikda Musulmonqul o'z mavqeyi oshib borishi bilan boshqa qipchoq urug'larining ham markaziy hokimiyat boshqaruvidagi faol ishtirokini ta'minladi. Xususan, ular xonlikning otaliq, mingboshi, parvonachi, dasturxonchi kabi lavozimlarni egallaganlar [8. C.9].

Biroq keyinchalik yuz bergan etnosiyosiy jarayonlar natijasida qipchoq qabilasiga mansub urug'lar o'rtasida o'zaro nizolar kelib chiqadi. Natijada, xonlik hududida Musulmonqulga qarshi norozilik harakati kuchayadi va u mingboshilikdan bo'shatiladi. Musulmonqul o'z mavqeyini tiklash niyatida ruslar bilan aloqa o'rnatishga intiladi va ularning vakili bo'lgan V. V. Velyaminov-Zernov bilan 1853-yilning bahorida maxfiy tarzda uchrashadi. Musulmonqulning rus qo'mondonligi vakili bilan uchrashganligi hamda hokimiyatni o'z qo'liga olmoqchi bo'lganligini eshitgan o'zbek va qirg'iz zodagonlari qipchoqlardan qutulish yo'lini axtarib, ular Xudoyorxonni o'z taraflariga og'dirib, 1853-yilda qipchoqlar qirg'inini boshlab yuboradilar [5. B.319]. Mazkur qirg'in oqibatida Musulmonqul bilan birga 20 mingdan ortiq qipchoqlar ham qatl qilingan [4. B.33]. Lekin shuni alohida qayd etish ham joizki, asarda Qo'qon xonligidagi etnik guruhlarining eng nufuzlilaridan biri bo'lgan qipchoqlar va ularning etnosiyosiy jarayonlardagi ishtiroki ancha yaxshi bayon qilingan.

Asarda nafaqat qipchoqlar, balki boshqa etnik jamoalarning ham Qo'qon xonligi etnosiyosiy jarayonlaridagi ishtiroki haqida ma'lumotlar uchraydi. Masalan, asardagi ma'lumotlarga ko'ra, Mallaxon o'z ukasi Xudoyorxonga qarshi qirg'iz, qipchoq, turk,

qoraqalpoq, jonbag'ish, qalmoqlardan iborat qo'shin tuzib, xonga qarshi qo'zg'olon ko'taradi [7. Б.229]. Tarixdan ma'lumki, 1858-yilda ushbu qo'zg'olon natijasida Mallaxon Qo'qon xoni etib tayinlanadi. Biroq 1862-yilda Mallaxonning o'ziga qarshi isyon ko'tariladi. Ushbu isyonda, asosan, qirg'izlarning o'ttiz o'gul urug'idan Xidir dodxoh va munduz urug'iga mansub Olimbek, turk etnografik guruhidan Xudoynazar va yuzlardan bo'lgan Do'st yuz kabilar ishtirok etgan [7. Б.230].

Xulosa. Xullas, Mulla Niyoz Muhammad Ho'qandiyning "Tarixi Shohruxiy" asarini tahlil qilish orqali Qo'qon xonligi siyosiy jarayonlarida turli xil etnografik guruhlarining faol ishtirok etganligini ko'rish mumkin. Etnik holat mavzusiga doir mazkur mahalliy manba hamda uning tavsifidan xulosa qiladigan bo'lsak, ushbu davr mahalliy manbalarida Farg'ona vodiysi etnik holati to'g'risidagi ma'lumotlarning tarqoqligi, kamligi, mazkur mahalliy manbalarga nisbatan tanqidiy yondashuvni va ulardan foydalanishni taqozo etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
2. Аҳмедов. Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
3. Бейсембиев Т. К. "Тарихи Шахрухи" – как исторический источник. – Алма-ата, 1987.
4. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996.
5. Бобоев Ҳ., Хидиров З ва бошқ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. II китоб. – Тошкент: Фан ва технология, 2009.
6. Зиёева Д. Ҳ. Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX аср – XX аср бошлари). – Тошкент: Nurafshon business, 2022.
7. Мулла Ниёз Муҳаммад Ҳўқандий. Тарихи Шоҳрухий / Ш. Воҳидов таржимаси ва изоҳи. – Тошкент: Турон замин зиё, 2014. – 700 б.
8. Петровский Н. Ф. Очерки Кокандского ханства / Туркестанский сборник. – СПб., 1875. Том. 75.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

PERIODICAL PRESS AND ITS ROLE IN SOCIAL DEVELOPMENT

Muminov Khusanboy Madaminjonovich

Department of History and Social science at Andizan State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor

Daminova Mashhurakhon

2nd year student
Department of History and Social science
at Andizan State University

Abstract. This article covers the concept of the periodical press, its origin, development, and the most popular publications in the world and in Uzbekistan. In addition, information about the role of the press in the development of society in the modern era is presented in a concise manner.

Keywords: press, telecommunications, newspaper, information, society, Rome, enlightenment, culture, printing, internet, globalization, communication, technology.

DAVRIY MATBUOT VA UNING JAMIYAT TARAQQIYOTIDAGI O'RNI

Mo'minov Xusanboy Madaminjonovich

ADU, Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti
Tarix falsafa fan doktori, dotsent

Daminova Mashhuraxon

Andijon davlat universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti
2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada davriy matbuot haqida tushuncha, uning kelib chiqishi, rivojlanishi va dunyodagi hamda O'zbekiston hududidagi eng ommabop nashriyotlar yoritilgan. Bundan tashqari, hozirgi davrda matbuotning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqidagi informatsiyalar mufassal tarzda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: matbuot, telekommunikatsiyalar, gazeta, axborot, jamiyat, Rim, ma'rifat, madaniyat, matbaa, internet, globallashuv, muloqot, texnologiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N06>

Kirish. Davriy matbuot – bu jamiyat hayotining barcha jabhalarini yorituvchi, axborot almashinuvi, ijtimoiy ongni shakllantirish va jamoatchilik fikrini ifoda etishda muhim o'rin tutuvchi vositadir. Uning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari insoniyatning madaniy va intellektual rivojlanish yo'lida tutgan o'rni bilan chambarchas bog'liq. Matbuot dastlab axborot tarqatish vositasi sifatida maydonga chiqqan bo'lsa-da, keyinchalik u ijtimoiy institutga aylangan va bugungi kunda global hamjamiyatda hal qiluvchi rol o'ynaydigan kuchli kommunikatsion tizim sifatida shakllangan.

Ushbu maqolada davriy matbuot tushunchasi, uning tarixiy ildizlari va taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Xususan, jahon matbuoti tajribasi bilan bir qatorda, O'zbekiston hududida faoliyat yuritayotgan eng ommabop nashriyotlar faoliyati ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, hozirgi davrda matbuotning ijtimoiy hayot va jamiyat taraqqiyotidagi o'rni, uning axborot maydonini shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy asosda tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot orqali matbuotning nafaqat tarixiy ahamiyati, balki hozirgi zamonaviy axborot makonidagi o'rni va istiqbollari ham yoritib beriladi.

Tadqiqot metodlari. Ushbu maqola tarixiy tadqiqotlarning ilmiy obyektivlik, mantiqiy izchillik, qiyosiy tahlil, xronologik izchillik kabi usullari asosida ilmiy adabiyotlarga tayangan holda ilmiy akademik yondashuv bilan yozildi.

Natijalar. Axborot — kishilik hayotining eng muhim ehtiyojlaridan biridir. Insoniyat tarixining har bir bosqichida jamiyat a'zolari bir-birlari bilan ma'lumot almashgan, yangiliklarni bilishga intilgan. Jumladan, matbuot tushunchasi qadimdan mavjud bo'lsada, olimlar ushbu atamani XV asrda ilmiy tushuncha sifatida birinchi bo'lib shakllantirgan. Dastlabki matbuotning ildizlari, mutaxassislar fikriga ko'ra, matbaa yaratilishi bilan bog'liq. XV asrda Germaniyada yashagan Yohannes Gutenberg taxminan 1440-yilda bosma mashina (matbaa) ni ixtiro qilgan. U birinchi marta matbaani ishlatib, 1455-yilda "Bibliya" ni chop etishga erishdi va bu voqea matbuot tarixining boshlanishi deb hisoblandi [1. –B. 280-281].

Matbuot arabcha "matbu" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "bosilgan", "nashr etilgan" degan ma'noni anglatadi. Bir so'z bilan aytganda, matbuot jamiyatdagi barcha ma'lumotlarni chop etib, uni odamlarga yetkazuvchi vositadir. Matbuot chop etilishiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1. Davriy
2. Nodavriy

Nodavriy matbuot – muntazam muddatda chiqmaydigan, ya'ni belgilangan vaqt oralig'isiz chop etiladigan bosma nashrdir. Boshqacha qilib aytganda, bir marta yoki zaruriyat tug'ilganda chiqariladigan matbuot turi hisoblanadi.

Davriy matbuot — ma'lum vaqt oralig'ida doimiy ravishda chop etiladigan nashrlar majmuasi bo'lib, ularga gazetalar, jurnallar, byulletenlar va almanaxlar kiradi. Asosan, ilmiy, adabiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy mavzularda materiallar ommaga tatbiq etiladi. Davriy matbuotning ilk namunalari dunyo bo'yicha Rimda mil.avv. 59-yilda Yuliy Sezar tomonidan yaratilgan. Uning nomi "Acta Diurna" (Kundalik ishlari haqida xabarlar) bo'lib, tarixdagi eng qadimgi davriy axborot manbai sifatida talqin etildi [2].

Keyinchalik, vaqt o'tishi bilan davriy matbuot jadallik bilan boshqa o'lkalarga ham yoyilib bordi. Jumladan, VIII asrda Xitoy davlatida qog'ozda chiqarilgan ilk rasmiy axborotnomalardan biri "Dilbao" (Imperator buyrug'i) chop etildi [3]. XV asr oxirida esa Germaniyada bosmaxona ixtiro qilinishi natijasida, matbuotni rivojlantirishiga yanada zamin yaratdi. Angliya ham bu yangilikdan chetda qolmay, 1621-yilda "Corante" nomli ilk ingliz gazetasini ommaga namoyish qildi. Fransiya mamlakati esa 1631-yilda "La Gazette" ni nashr etdi [4]. Rossiya davlati ham 1700-yilda imperator Pyotr I buyrug'i bilan "Ведомости" gazetasini chiqardi va shu asnoda Turkistonga ham matbuot yetib keldi. 1870-yilda o'zbek tilida chiqarilgan "Turkiston viloyatining gazetasini" nomi bilan e'lon qilindi [5]. Shu tariqa davriy matbuot asta-sekin shakllanib, omma e'tiboriga taqdim etila boshladi va uning roli va salmog'i kundan kunga oshib bordi. Bora-bora matbuot kundalik turmushning ajralmas bir qismiga aylandi.

Bugungi kunda matbuotning asosiy vazifasi- xalqni xabardor qilish, ijtimoiy fikrni shakllantirish, ma'naviy tarbiya berish va eng asosiysi, bilimni ommalashtirishdir. Davriy matbuotning bosh maqsadi – odamlarning muayyan voqealarga munosabatini uyg'otish, ijtimoiy muammolarni ko'tarish va ularning yechimiga yo'naltirish, davlat va jamiyat hayotida adolatni ta'minlashga yordam berish, kamchiliklarni tanqid qilib, islohotlarga turtki bo'lish, turli xalqlar, davlatlar o'rtasida axborot almashinuvini kuchaytirish, dunyoqarashni kengaytirish va xalqaro muloqotni rivojlantirish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishdan iboratdir.

Har bir jamiyatda matbuot xalq va davlat o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Har bir ijtimoiy qatlamning madaniy saviyasi, ma'naviy boyligi aynan uning jurnallari va matbuot sifatiga bog'liq. Shunday ekan, eng yaxshi jurnallar – bu xalq fikrini uyg'otuvchi, haqiqatni yorituvchi va insonni ma'naviy boyituvchi matbuot nashrlaridir. Hozirgi zamonda dunyo miqyosida bir qator jurnallar o'zining keng auditoriyasi, mavzu doirasi va obro'si bilan ajralib turadi. Masalan, "Time"- (AQSh) siyosiy va ijtimoiy jurnal bo'lib, xalqaro voqealarni tahlil qiladi. "National Geographic" -(AQSh) tabiat, fan, sayohat sohalarida eng mashhuridir. "Forbes"- (AQSh) iqtisodiyot va biznes dunyosini yoritadi. "The Lancet" – (Buyuk Britaniya) tibbiyot va sog'liqni saqlashda eng mukammal sanaladi [6]. Bu jahon miqyosidagi jurnallar o'z sohasi bo'yicha nufuzli, ilmiy va tahliliy maqolalar chop etadigan nashrlar bo'lib, ular global miqyosda ilm, siyosat, madaniyat va texnologiyalar rivojiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuni ham ta'kidlab o'tmoq joizki, O'zbekiston ham matbuot sohasi bo'yicha boy tarixga ega. Mustaqillikdan so'ng jurnallar erkin fikr, madaniyat, ilm-fan, adabiyot rivojiga xizmat qilmoqda. Misol uchun, "Sharq yulduzi" – adabiyot va san'at borasida; "Guliston" – madaniyat va siyosatga bag'ishlangan; "Mushtum" – satira va yumor yo'nalishida mashhur; "Yoshlik" – yosh ijodkorlarga maydon yaratadi; "Saodat" – oila, ayollar hayoti va tarbiya masalalariga e'tibor qaratadi. Qisqa qilib aytganda, hozirda barcha jurnallar jamiyat tafakkurining, madaniyat va taraqqiyotning rivojlanishiga yo'l ochadi.

Xulosa. Zamonaviy davrda davriy matbuot nafaqat an'anaviy bosma nashrlar ko'rinishida, balki elektron va raqamli formatda ham jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Bu esa insonlarga ommaviy axborot vositalari orqali yanada ko'proq ma'lumotlarni tez va oson olish imkonini bermoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keskin taraqqiyoti, global Internet tarmog'ining ommalashuvi va raqamli platformalarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi natijasida matbuot sohasi tubdan o'zgarishlarga yuz tutmoqda. An'anaviy gazetalar va jurnallarning elektron shakllari, onlayn axborot portallari, ijtimoiy tarmoqlardagi media-kontentlar, multimedia platformalar orqali taqdim etilayotgan yangiliklar – bularning barchasi zamonaviy matbuotning yangi bosqichga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Ushbu o'zgarishlar matbuotning axborot yetkazishdagi tezkorligi, qamrov doirasi va auditoriyaga ta'sirchanligini sezilarli darajada oshirdi. Endilikda matbuot nafaqat hodisalarni yorituvchi vosita, balki voqealarning kechishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan kuchli ijtimoiy institutga aylangan. Ayniqsa, raqamli jurnalistikaning rivojlanishi bilan birga, interaktivlik, real vaqt rejimidagi axborot almashinuvi, multimedia formatlaridan foydalanish imkoniyatlari jurnalistika mazmuni va metodologiyasini boyitdi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt, algoritmik yangiliklar tizimi (AI news), katta ma'lumotlar (big data) va analitik platformalar matbuot faoliyatini ilmiy asosda olib borish imkonini bermoqda.

Bu jarayonlar natijasida jamiyatda axborotga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib, shaffoflik, oshkoralik, ijtimoiy faollik va tanqidiy fikrlash madaniyatining shakllanishi jadallashmoqda. Axborot jamiyatining shakllanishida matbuot vositalarining o'rni beqiyos bo'lib, ular nafaqat axborot tarqatuvchi, balki jamiyatni birlashtiruvchi, mafkuraviy xavfsizlikni ta'minlovchi, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni boshqaruvchi vosita sifatida ham harakat qilmoqda.

O'zbekiston tajribasida ham matbuotning bu boradagi o'rni tobora kuchayib bormoqda. Mamlakatda so'z erkinligi, ochiqlik va axborotga bo'lgan erkin kirish imkoniyatlarining kengaytirilishi bilan birga, elektron OAV sonining ortishi, ijtimoiy tarmoqlar orqali axborot almashinuvining faollashuvi matbuotning ijtimoiy hayotdagi ta'sirini yanada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy masalalarning ommaviy muhokama qilinishi, fuqarolik jamiyatining shakllanishiga xizmat qilayotgan media loyihalar, yosh jurnalistlarning faoliyati va xorijiy tajribalarni o'rganishga bo'lgan intilish – bularning barchasi matbuotning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, matbuot – bu oddiygina axborot tarqatish vositasi emas, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi, ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarni mustahkamlovchi, fuqarolik pozitsiyasini rivojlantiruvchi va eng muhimi, demokratik jamiyat poydevorini barpo etuvchi kuchdir. Har qanday taraqqiy etayotgan jamiyatda matbuotning o'rni strategik ahamiyat kasb etadi. U madaniyat, ma'rifat, erkin fikr va jamoatchilik nazoratining ajralmas qismi bo'lib, jamiyatni barqaror rivojlantirish va mustahkamlash yo'lida muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Yo'ldoshev M. O'zbekiston milliy ensiklopediya, - Toshkent: Davlat ilmiy – 2002.
2. Qodirov A. Tarixda matbuot taraqqiyoti, - Toshkent: Fan va texnologiya – 2012.
3. Britannica online encyclopedia. URL: www.britannica.com
4. Yo'ldoshev Sh. Jurnalistika nazariyasi va amaliyoti, - Toshkent: Innovatsiya-ziyo -2015
5. Jo'rayev M.; Jo'rayev N. O'zbekiston jurnalistika tarixi, - Toshkent: O'zbekiston – 2004.
6. Columbia Journalism Review. URL: <https://www.cjr.org/>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

HISTORICAL STAGES OF THE ACADEMY OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Akhmedov Bakhodir Ismailovich

Chief Inspector of the Organizational and Staffing Group of the Personnel Department at the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article outlines the history of development of the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, the stages of selection and training of personnel for internal affairs bodies, and provides suggestions for improving educational processes at the institution. Furthermore, it is acknowledged that the Academy's role in preparing highly qualified, patriotic personnel with modern knowledge for the Ministry of Internal Affairs system is of crucial importance in ensuring state security, public peace, and guaranteed protection of citizens' rights and freedoms.

Keywords: internal affairs bodies, educational institution, personnel training, specialization, educational processes.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI AKADEMIYASINING TARIXIY BOSQICHLARI

Ahmedov Bahodir Ismailovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi kadrlar bo'limi

Tashkiliy -shtat ishlari guruhi bosh inspektori

E-mail: B.I.Axmedov1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining rivojlanish tarixi, ichki ishlar organlari uchun kadrlarni tanlash va tayyorlab borish bosqichlari, ta'lim maskanida o'quv jarayonlarini takomillashtirish yuzasidan takliflar berilgan. Bundan tashqari, IIV Akademiyasining IIV tizimida yuqori malakali, vatanparvar va zamonaviy bilimlarga ega kadrlarni tayyorlash davlat xavfsizligi, aholi tinchligi va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini kafolatli himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, ta'lim muassasasi, kadrlarni tayyorlash, mutaxassislik, o'quv jarayonlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N07>

Kirish. Har qanday davlatning barqaror taraqqiyoti va jamiyatda qonuniylik hamda huquqiy tartibotni ta'minlashda ichki ishlar organlari tizimi alohida o'rin tutadi. Bu tizimda yuqori malakali, vatanparvar va zamonaviy bilimlarga ega kadrlarni tayyorlash davlat xavfsizligi, aholi tinchligi va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini kafolatli himoya qilishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining shakllanish tarixini ramziy ma'noda 3 bosqichga bo'lishimiz mumkin.

Birinchi bosqich: Mamlakatimiz huquqni muhofaza qilish tizimining evolyutsiyasi bilan uzviy bog'liq. Ushbu Akademiyaning ilk tamal toshi Toshkent militsiya maktabi sifatida qo'yilgan bo'lib, uning faoliyati o'tgan asrning boshlarida, ya'ni sovet tuzumi sharoitida

boshlangan. Mazkur maktab nafaqat respublika, balki butun Markaziy Osiyo miqyosida ichki ishlar organlari uchun mutaxassislar tayyorlaydigan yetakchi o'quv muassasasiga aylangan edi. Tarixiy jarayondagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar mazkur muassasaning tashkiliy tuzilmasi, o'quv dasturlari va tarbiyaviy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakatning barcha sohalarida bo'lgani kabi, huquqni muhofaza qilish tizimida ham tub islohotlar boshlangan davri bo'lib hisoblangan. Sobiq Ittifoq Ichki ishlar vazirligiga qarashli Toshkent Oliy maktabi O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tasarrufiga o'tkaziladi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 2-sentyabrdagi qarori [1] va O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 1994-yil 20-oktyabrdagi buyrug'iga asosan [2] O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Oliy va o'rta maxsus maktablari negizida O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 2-sentyabrdagi qarorining 1-bandida *"O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining Oliy va o'rta maxsus militsiya maktablari negizida ichki ishlar organlari mutaxassislarini tayyorlash va boshliqlar tarkibi xodimlarining malakasini oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi tashkil etilsin"* va ushbu qarorning 2-bandida esa Akademiyaning asosiy vazifalari *"ichki ishlar organlarining oliy boshliqlar tarkibini tayyorlash"*, *"tanlov asosida ikki bosqichda ichki ishlar organlarining oliy va o'rta yuridik ma'lumotli boshliqlari tarkibini tayyorlash"*, *"huquq-tartibotni muhofaza qilish muammolarini tadqiq etish"* va *"ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash"* etib [1] belgilandi.

Bu qadam, avvalo, milliy manfaatlarga xizmat qiluvchi, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega, davlatga sadoqatli kadrlarni tayyorlashda yangi bosqichni boshlab berdi. Shu bilan birga, Akademiya jamoasiga ta'limni zamon talablari darajasida yangidan tashkil qilish, ilmiy salohiyatni oshirish, ichki ishlar organlari uchun malakali huquqshunos kadrlar tayyorlash vazifalari yuklatildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 1996-yil 31-dekabrdagi buyrug'iga [3] asosan IIV Akademiyasining *"Ichki ishlar xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish fakultetiga"* qabul amaliyotda xizmat olib borayotgan sohaviy xizmat xodimlaridan (*jumladan, tezkor ishlar bo'yicha shahar, tuman IIB boshliqlari muovnlari lavozimiga nomzodlar, IIB jinoyat qidiruv bo'limlarining boshliqlari va ularning muovnlari, shahar, tuman IIB DAN katta nozirlari, IIBlari xorijga chiqish-kelish va fuqarolik bo'linmalarining katta nozirlari, balog'at yoshiga yetmaganlar bilan ishlash nozirlari, IIB, shahar, tuman, naqliyot IIBning umumiy ixtisosdagi tergovchilari va hokazolar*) iborat bo'lgan hamda ushbu xodimlar bilan qayta tayyorlash va malaka oshirish o'quv yig'inlari o'tkazib kelingan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Akademiya mustaqillikka qadar 5 nafar fan doktori va 47 nafar fan nomzodlari faoliyat yuritgan, xolos [4].

Ikkinchi bosqich: O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida qisqa fursatda keng ko'lamli o'zgarishlar boshlab yuborildi. Akademiya kunduzgi ta'limda operativ *qidiruv, tergov, jinoyatlarning oldini olish va ekspert-kriminalistika* ixtisosliklari bo'yicha kadrlar tayyorlashni yo'lga qo'ydi. O'quv dasturlari yangilanib, ta'limning samarali yondashuvlari joriy qilindi. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi va mavjud binolar ta'mirlanib, yangi inshootlar barpo etildi.

1997-yil O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi hayotida muhim tarixiy voqea ro'y berdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga [5] asosan ta'lim maskaniga (*Ichki ishlar vazirligi Akademiyasiga*) jangovar bayroq topshirildi.

Bu davrga kelib, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni imzolandi va ushbu qonun barcha fuqarolarga ta'lim, tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslarini belgilab berdi [6].

1997-yildan boshlab, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida oliy ma'lumotli kadrlar tayyorlashning bakalavriat va magistraturadan iborat ikki bosqichli tizimga o'tildi. Yangidan tashkil qilingan magistraturada *"tergov faoliyati"*, *"operativ qidiruv faoliyati"*, *"ma'muriy-huquqiy faoliyat"*, *"ekspert-kriminalistik faoliyat"*, *"yo'llarda harakatlanish xavfsizligi davlat xizmati faoliyati"*, *"jazoni ijro etish muassasalari faoliyati"* ixtisosliklari bo'yicha magistrlar tayyorlash uchun ikki yillik ta'lim joriy qilindi.

O'sha davr nuqtai nazaridan, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 1997-yil 25-iyuldagi buyrug'iga [7] asosan IIV Akademiyasining *"Ichki ishlar xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish fakultetiga"* qabul qilish jarayonida amaliyotda xizmat olib borayotgan sohaviy xizmat xodimlaridan (*jumladan, shaxsiy tarkib bilan ishlash bo'yicha shahar, tuman IIB boshliqlari muvoynalari lavozimiga nomzodlar, militsiya uchastka nozirlari, shahar, tuman IIB hisobida turgan xodimlari, korrupsiya, reket va terrorizmga qarshi kurashish xizmati bo'limlarining boshliqlari, IIB profilaktika xizmati tarkibidagi "axloq militsiyasi" katta nozirlari, IIB jinoyat qidiruv bo'lim, bo'linmalarining tezkor vakillari va katta tezkor vakillari va hokazolar*) iborat bo'lgan hamda ushbu xodimlar bilan qayta tayyorlash va malaka oshirish o'quv yig'inlari o'tkazib kelingan.

Shu bilan birga, ta'lim sifatini oshirish maqsadida bosqichma-bosqich tarzda yangi kafedralar tashkil qilindi, ya'ni *Ichki ishlar organlarida boshqaruvni tashkil etish, Davlat va huquq nazariyasi va tarixi, Konstitutsiyaviy huquq, Inson huquqlari nazariyasi va amaliyoti, Jinoiy jazoni ijro etish, Ichki ishlar organlari faoliyatida psixologiya va pedagogika, Politologiya va kasb etikasi, Umumtibbiy tayyorgarlik* kafedralarini aytib o'tish mumkin.

Bulardan tashqari, Akademiya rahbariyati tomonidan ilmiy salohiyatga ustuvor ahamiyat qaratildi va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda adyunktura, doktorantura yo'lga qo'yildi. Akademiya huzurida ilmiy darajalar beruvchi "Ixtisoslashgan kengash" tashkil qilindi.

Ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etishning ustuvor yo'nalishlari ishlab chiqildi va kafedralar qoshida ilmiy to'garaklar tashkil etish, ustoz-shogirdlik an'analari asosida yosh tadqiqotchilar safini ko'paytirish, dissertatsiya mavzularini ichki ishlar organlari faoliyatidagi eng ko'p muammolarga yo'naltirish va ularning natijalari yuzasidan amaliyotga kengroq joriy qilish kabi vazifalar belgilandi. Bunga misol tariqasida, yetuk olimlar *Akmal Saidov, Hojimurod Odilqoriyev, Shavkat O'razayev, Zarif Zaripov, Rauf Qayumov, Yuriy Po'latov, Abdug'affor Abdumajidov, Aleksandr Yakubov, Boris Mirenskiy, Erkin Arifjanov va Lyudmila Astanovalarning* ilmiy rahbarligida ko'pgina yosh olim tadqiqotchilar yetishib chiqqan va eng dolzarb mavzudagi dissertatsiyalar himoya qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi ta'limdagi olib borilgan chora-tadbirlar natijasida respublikamizning yetakchi oliy ta'lim muassasalari bilan o'zaro tajriba almashinuvini yo'lga qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 1998-yil fevral oyidagi tegishli buyrug'i [8] bilan Akademiyada *Ichki ishlar organlari uchun rahbar kadrlarni tayyorlash fakulteti* tashkil etildi. Ushbu fakultetda o'qitishning zamonaviy yondashuvlari tatbiq qilinib, ta'lim olayotganlarning rahbarlikka oid bilim va ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratib berildi.

Rahbar kadrlarni tayyorlash borasidagi vazifalarni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1999-yildagi buyrug'iga [9] asosan 5A380125-“Huquqni muhofaza qilish faoliyati menejmenti” ixtisosligi bo'yicha “magistr” akademik darajasini beruvchi M-380201 yo'nalishdagi davlat oliy ta'lim standarti ishlab chiqilib tasdiqlandi va ushbu standartlarga asosan fakultetda o'qitilayotgan tegishli fanlar blokiga kiruvchi 27 ta o'quv fani bo'yicha (gumanitar, ijtimoiy-iqtisodiy, matematik, tabiiy fanlar, rahbarlikka yo'naltiruvchi va maxsus fanlar) o'quv dasturlari ishlab chiqildi. Ikki yillik o'qishni bitirganlarga “*Ichki ishlar organlarining boshqaruv faoliyati*” mutaxassisligi bo'yicha diplom berildi.

Keyinchalik fakultet Oliy akademik kurslar maqomini olib, bunda bir yillik o'quv dasturi asosida rahbar kadrlar tayyorlagan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida islohotlar davrida Sirtqi ta'lim fakulteti yangidan tashkil qilindi va ushbu fakultet 2004-yilga qadar faoliyat yuritgan holda 8 mingga yaqin yuristlar tayyorladi.

Metodologiya. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 23-sentyabrdagi “O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasida ichki ishlar idoralari mutaxassislarini tayyorlashni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori [10] bilan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida kadrlarni tayyorlashning kunduzgi o'qitish turi bo'yicha quyidagilar amalga oshirildi:

a) ichki ishlar idoralarining ofitserlar tarkibi bo'yicha:

–“*jinoyatlarni oldini olish faoliyati*”, “*tezkor-qidiruv faoliyati*”, “*tergov faoliyati*”, “*ekspertiza-kriminalistika faoliyati*” yo'nalishlarida to'rt yil mobaynida o'qitilishi va “huquqshunos” mutaxassisligi berilishi;

–“*ichki ishlar idoralarida boshqaruvni tashkil etish*” yo'nalishida bir yil mobaynida o'qitilishi va “*jamoat xavfsizligini ta'minlash va jinoyatchilikka qarshi kurashda boshqaruv tashkilotchisi*” mutaxassisligi berilishi (oliy huquqshunoslik mutaxassisligi asosida);

b) ichki ishlar idoralarining serjantlar tarkibi bo'yicha:

–“*patrul-post faoliyati*”, “*yo'l-patrul faoliyati*”, “*qo'riqlash faoliyati*”, “*texnik-muhandislik faoliyati*”, “*yong'in xavfsizligi faoliyati*”, “*pasport-viza faoliyati*”, “*jazoni ijro etish faoliyati*” va boshqa mutaxassisliklar (serjantlik lavozimlarini egallash uchun) yo'nalishlarida olti oy mobaynida o'qitilishi va “*ichki ishlar idoralari mutaxassisi*” mutaxassisligi berilishi yo'lga qo'yildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida tashkil etilgan serjantlar tarkibini tayyorlash oliy kurslarida *huquqiy fanlar, maxsus fanlar, gumanitar va ijtimoiy-huquqiy fanlar, xizmat-jangovar va jismoniy tayyorgarlik sikllari* tashkil qilindi [11]. Olti oylik kurslarda ichki ishlar organlari sohaviy xizmatlarining serjantlik lavozimlari uchun kadrlar tayyorlab berildi.

Muhokama. 2010-yillarga kelib, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi yurtimizning yetakchi oliy ta'lim muassasalaridan biriga aylandi. Akademiya

dargohida huquqni muhofaza qiluvchi organlar uchun kadrlar tayyorlash, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirishning yaxlit tizimi yaratildi – desak mubolag'a bo'lmaydi. O'sha yillarda ta'lim maskanida *to'rtta o'quv binosi, ma'ruza zallari, o'quv va metodik xonalar, ikkita o'q otish tiri, kriminalistik poligon, sport majmuasi, kutubxona, oshxona* kabi inshootlar barpo etildi. Shuningdek, jangovar va taktik amaliy mashg'ulotlar esa Toshkent shahridan chetqda joylashgan o'quv dala poligonida olib borilar edi.

Shu bilan birga, 2012-yilda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi hududida *namunali ichki ishlar organlari tayanch punkti* tashkil etildi va huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati ixtisosligi bo'yicha amaliy mashg'ulotlarning ushbu maskanda o'tkazilishi yo'lga qo'yildi.

2016-yildan boshlab O'zbekiston o'z taraqqiyotining yangi davriga qadam qo'ydi. O'zbekiston Respublikasining Qurolli Kuchlar Oliy bosh qo'mondoni muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahnamoligida barcha sohalarda bo'lgani kabi ichki ishlar organlari tizimi ham tubdan isloh qilindi. Ichki ishlar organlarini aholi bilan bevosita yaqindan ishlaydigan, xalq manfaatlariga xizmat qiladigan xalqchil tuzilmaga aylantirish ustuvor maqsad etib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni [12] bilan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi. Harakatlar strategiyasining "*qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilishga yo'naltirilgan sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini hamda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini mustahkamlash, ma'muriy, jinoyat, fuqarolik va xo'jalik qonunchiligini, jinoyatchilikka qarshi kurashish va huquqbuzarliklarning oldini olish tizimi samarasini oshirish, sud jarayonida tortishuv tamoyilini to'laqonli joriy etish, yuridik yordam va huquqiy xizmatlar sifatini tubdan yaxshilash*" ikkinchi ustuvor yo'nalishi bo'yicha ichki ishlar organlariga aniq vazifalar belgilab berildi.

Uchinchi bosqich: Islohotlar jarayonida davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 29-iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasiga tashrifi, tom ma'noda, tarixiy ahamiyat kasb etdi. Prezidentimiz tashrif chog'ida 2017-2021-yillarda Akademiyani rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha loyihalar bilan tanishdi.

Mazkur tashrifdan so'ng o'quv dargohining nufuzi va maqomini oshirish, moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-avgustdagi "Ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori [13] imzolandi. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va uning tasarrufidagi ta'lim muassasalariga quyidagi 8 ta ustuvor yo'nalish bo'yicha eng muhim masalalarni hal qilish asosida ichki ishlar organlari kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini rivojlantirish vazifalari yuklatildi. Ushbu qaror bilan Akademiyada kadrlar salohiyatini oshirishga imkon beradigan yangi tizim yaratildi.

Jumladan, 2018/2019 o'quv yilidan boshlab kunduzgi ta'limda o'qish muddati uch yil etib belgilandi va amaldagi mutaxassislik yo'nalishlari qatoriga "*yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash faoliyati*" va "*xizmat faoliyatini psixologik ta'minlash*" kabi 2 ta ixtisoslik qo'shildi. Ta'lim jarayonida mutaxassislik fanlari ko'paytirilib, kafedralar faoliyati maqbullashtirildi.

Shuningdek, ushbu qaror bilan [13] O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining kunduzgi shakliga Ichki ishlar vazirligi akademik litseylari, harbiy akademik litseylar bitiruvchilari hamda ichki ishlar organlari xodimlarini o'qishga qabul qilish belgilandi.

Sirtqi ta'lim fakulteti qaytadan tashkil etilib, *“jinoyatlarning oldini olish va fosh etish faoliyati”* mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

Natijalar. Serjantlar tarkibini tayyorlash bo'yicha oliy kurslar negizida *“Kasbiy tayyorgarlik fakulteti”* tashkil qilindi hamda ichki ishlar organlarining serjant va ofitserlar tarkibi xodimlarini maxsus kasbiy tayyorlash, ularni qayta tayyorlash va malakasini oshirish kabi vazifalar amalga oshirildi. Fakultetda *“profilaktika faoliyati”, “yo'l-patrul faoliyati”, “migratsiyani ta'minlash va fuqarolikni rasmiylashtirish faoliyati”, “patrul-post faoliyati”, “qo'riqlash faoliyati”, “jazoni ijro etish faoliyati”, “ma'muriy faoliyatni ta'minlash”* mutaxassisliklari bo'yicha kadrlar tayyorlandi. Mazkur qarorlar asosida Akademiyaning kunduzgi ta'lim shakliga o'qishga kirgan shaxslarga-kursant, Sirtqi ta'lim, Kasbiy tayyorgarlik va Rahbar kadrlarni tayyorlash fakultetlariga o'qishga kirgan shaxslarga esa-tinglovchi maqomi berildi.

Jamiyat hayotida kechayotgan buyuk o'zgarishlar, ichki ishlar organlari tizimidagi keng qamrovli islohotlarga hamohang tarzda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida ta'lim sifati tubdan takomillashtirildi.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 15-apreldagi *“Ichki ishlar organlari uchun professional kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida”*gi qaroriga [14] asosan 2021/2022 o'quv yilidan boshlab, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida kadrlarni tayyorlash jarayoniga bakalavriat va magistraturani o'z ichiga oluvchi ikki bosqichli oliy ta'lim tizimi joriy etildi. Unga ko'ra, Akademiyada kunduzgi ta'lim bakalavriatida kadrlarni maqsadli kasbiy tayyorlash va birinchi kursdan boshlab mutaxassislik hamda yuridik fanlarni o'qitish, jangovar va jismoniy jihatdan chuqurlashtirilgan holda tayyorlashga alohida e'tibor qaratildi.

Modulli o'qitish tizimi yo'lga qo'yilib, mashg'ulotlarning 60 foizi nazariya va qolgan 40 foizi amaliyotga yo'naltirildi. Shuningdek, kursantlarning ixtisoslik yo'nalishlari bo'yicha amaliy ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida poytaxtimizning *Yunusobod, Yashnobod* va *Mirzo Ulug'bek* tumanlari ichki ishlar organlari hamda mahalla huquq-tartibot maskanlarida bazaviy amaliyot mashg'ulotlari o'tkazilishi joriy etildi.

Magistraturada o'quv jarayoni xizmatdan ajralmagan holda kunduzgi ta'lim shaklida tashkil etilib, modulli o'qitish tizimi asosida amalga oshiriladi [15] va tinglovchilarni ichki ishlar organlarining asosiy faoliyat yo'nalishlarini samarali boshqarishga qodir universal rahbar etib tayyorlashga alohida e'tibor qaratib boriladi.

Mashg'ulotlarga eng tajribali professor-o'qituvchilar bilan bir qatorda, Ichki ishlar vaziri o'rinbosarlari, vazirlik sohaviy xizmatlari rahbarlari hamda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari va Senati a'zolari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari vakillari, mahalliy va xorijiy yetakchi ta'lim muassasalarining olimlari jalb etib kelinmoqda.

Shuningdek, har yilda tinglovchilarning rahbarlik ko'nikmalarini shakllantirish, amaliy tajribalarini oshirish va dunyoqarashini kengaytirish maqsadida xorijiy davlatlarda qisqa muddatli o'quv kurslari tashkil etib kelinmoqda.

Magistraturada tahsil olayotgan tinglovchilarning mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotidagi faolligini oshirish maqsadida Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining qonun muhokamalari hamda yalpi majlislarida muntazam qatnashib borishlari yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori [16] bilan Akademiyada yangi mexanizmlar joriy etilishi belgilandi. Unga ko'ra, hududiy ichki ishlar organlari ehtiyojini inobatga olib, Ichki ishlar vazirligining akademik litsey bitiruvchilari uchun Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida bakalavriatning "Huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati" ta'lim yo'nalishiga, to'lov-kontrakt asosida o'qitishni nazarda tutgan holda, 200 nafargacha qo'shimcha har yillik qabul kvotasi kiritildi. Shuningdek, 2024/2025 o'quv yilidan boshlab Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining magistraturasida "ilmiy-pedagogik faoliyat" mutaxassisligi [16] bo'yicha ichki ishlar organlari uchun ilmiy-pedagogik kadrlarni maqsadli tayyorlashga qaratilgan o'quv jarayoni yo'lga qo'yilishi ta'minlandi.

Davlatimizda ta'limni rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar natijasida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-yanvardagi "Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasi uchun professional kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori [17] bilan Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida bakalavriatning "yurisprudensiya" ta'lim yo'nalishida o'qish to'rt yil muddatini tashkil etadigan yangi "Raqamli texnologiyalar sohasida jinoyatlarga qarshi kurashish faoliyati" yo'nalishini joriy etish belgilandi.

Ushbu qarorga ko'ra, Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida "Raqamli texnologiyalar sohasida jinoyatlarga qarshi kurashish faoliyati" yo'nalishi bo'yicha o'quv jarayoni huquqbuzarliklar profilaktikasi, tezkor-qidiruv va ekspert-kriminalistika faoliyatlariga ixtisoslashgan holda dual ta'lim tizimi asosida tashkil etiladi [17], shuningdek, bu yo'nalishda tahsil olayotgan kursantlarning ish o'rganish amaliyotini ichki ishlar organlari kiberxavfsizlik hamda axborot texnologiyalari sohasida jinoyatchilikka qarshi kurashish bo'linmalarida o'tashlari belgilandi.

Yangi 2025/2026 o'quv yilidan boshlab, Akademiya tuzilmasining mavjud shtatlar doirasida *kiberhuquq, aniq fanlar, raqamli texnologiyalar va axborot xavfsizligi* hamda *kriminalistik ekspertizalar kafedralarini* o'z ichiga oluvchi *Kiberxavfsizlik va raqamli kriminalistika fakulteti* tashkil etildi [17].

Shu bilan birga, Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va probatsiya faoliyati", "Tezkor-qidiruv faoliyati" va "Jazoni ijro etish faoliyati" bo'yicha bakalavriat ta'lim yo'nalishlari o'quv dasturlariga "Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish asoslari" fani kiritilishi [17] yo'lga qo'yildi hamda raqamli texnologiyalar vositasida sodir etilgan jinoyatlarga qarshi kurashish yo'nalishida professional kadrlarni tayyorlash tizimini joriy etish bo'yicha "yo'l xaritasi"ning 1-ilovasiga muvofiq raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini samarali tashkil qilish maqsadida Ichki ishlar vazirligi Akademiyasiga Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti o'quv-metodik va axborot-resurs jihatdan hamda innovatsion ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishda hamkorlik qilishi belgilandi.

Muxtasar qilib aytganda, o'tgan yillar mobaynida va hozirgi davr nuqtai nazaridan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi mamlakatimizning huquqni muhofaza qiluvchi organlari uchun har jihatdan yetuk va malakali kadrlar tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasasi sifatida shakllanib bormoqda.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, Yangi O'zbekiston uchun O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida professional kadrlar tayyorlash borasidagi ishlarni yanada takomillashtirish va jadallashtirish yuzasidan quyidagilar taklif etiladi:

birinchidan, IIV Akademiyasi kursantlarida ichki ishlar organlari va Akademiyaning tarixi haqida umumiy va mukammal tushunchalarni shakllantirish, O'zbekiston ichki ishlar organlari tizimi va Akademiyaning rivojlanish bosqichlarini, muhim tarixiy voqealarini va jamiyatdagi o'rnini aniq anglatish, tarixiy bilimlarning amaliy faoliyatda qo'llanilishiga asos yaratish maqsadida, o'quv dars jadvallariga *"O'zbekiston ichki ishlar organlari tarixi va IIV Akademiyasi tarixi"* nomli fanlarni kiritish, kurs moduliga har ikki fanning muhim mavzularini ochib berish, shuningdek ular o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirlarini o'rganish, kursantlarga ushbu fanlar bo'yicha ilmiy-pedagogik yondashuvlardan foydalangan holda, nazariy va amaliy bilimlarni berish taklif etiladi.

Buni amalga oshirish uchun yangi o'quv dasturini ishlab chiqish va tasdiqlash, unda ikki fanning muhim mavzularini integratsiyalashtirish, ixtisoslashgan tarix fani o'qituvchilarini jalb qilish, darslar ma'ruza, seminar, tarixiy hujjatlar va amaliyot asosida o'tkazish, tarixiy mavzular bo'yicha taqdimotlar, muhokamalar va topshiriqlar berib borish, kursantlarning bilimini baholash uchun testlar, yozma ishlar va og'zaki imtihonlar tashkil etish, har yili tarixiy tadbirlar, ekskursiyalar va ilmiy anjumanlar o'tkazib borilishi lozim bo'ladi.

ikkinchidan, fidoyi xodimlar hayoti misolida kursantlarga ibrat ko'rsatish va ularda kasbiy g'urur uyg'otish maqsadida, har oy yoki semestrda ichki ishlar organlari sohasida samarali xizmat qilgan shaxslar haqida o'quv kurslarini tashkil etish taklifi kiritiladi.

Buni amalga oshirish uchun ichki ishlar organlari tizimida samarali xizmat qilgan va hozirda nafaqada bo'lgan xodimlarning biografiyalari asosida ma'lumotlar tayyorlash va ushbu xodimlarning muqaddam xizmat faoliyatiga oid videointervyular, suhbatlar va ma'ruzalar o'tkazish nazarda tutiladi.

uchinchidan, kursantlarni tarixiy voqealardan saboq chiqarish, tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirish maqsadida, ichki ishlar organlari tarixidagi voqealarni modellashtirgan holda amaliyot mashg'ulotlarini tashkil etish taklifi kiritiladi.

Buni amalga oshirish uchun tarixiy voqealar asosida qotilliklar, tartibsizliklar va jamoat tartibini saqlashda o'tkazish rejalashtirilgan operatsiyalar asosida ssenariylar yaratish, simulyatsiya usulida treninglar tashkil etiladi.

to'rtinchidan, kursantlarning bilimlarini rag'batlantirish va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish maqsadida, kursantlar o'rtasida tarix fanidan olimpiada, esse tanlovi va viktorinalar o'tkazish taklif etiladi.

Buni amalga oshirish uchun kursantlarga sinov savollari va topshiriqlarni tayyorlash, tanlov g'oliblariga diplom va mukofotlar berish ko'zda tutiladi.

beshinchidan, kursantlarda vizual materiallar orqali tarixni yodda saqlashni osonlashtirish va qiziqishni uyg'otish, tarixiy voqealarni aniq va jonli tarzda anglash imkoniyatini yaratish, kursantlar o'rtasida tarixiy mavzular bo'yicha mulohaza va tanqidiy

fikrlash qobiliyatini rivojlantirish maqsadida, ichki ishlar organlari mavzusidagi filmlar, hujjatli videolarni muntazam ravishda kursantlarga namoyish qilib borish taklifi kiritiladi.

Buni amalga oshirish uchun Akademiyaning axborot xizmati hamda axborot-resurs markazi bilan hamkorlikda namoyishlarni tashkil qilish, kursantlarni namoyishlarga faol jalb qilish uchun ilgari surilgan mavzular bo'yicha savollar va bahslarni tashkil etish, namoyishdan keyin kursantlardan film haqida fikr va mulohazalarini yozma yoki og'zaki tarzda to'plash, ma'qul bo'lgan filmlar ro'yxatini tayyorlash va davriy ravishda yangilab borishni taqozo etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 2-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasini tashkil etish to'g'risida"gi 447-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi IIVning 1994-yil 20-oktabrdagi 264-sonli buyrug'i.
3. O'zbekiston Respublikasi IIVning 1996-yil 31-dekabrdagi 337-son buyrug'i.
4. Matlyubov B.A. O'zbekistonda jamoat tartibi va xavfsizlikni ta'minlash tarixi (ichki ishlar organlari misolida): monografiya/-T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2021-yil, 483-bet.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 26-dekabrdagi "O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralarining jangovar bayrog'i to'g'risida"gi PF-1663-son farmoni.
6. O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustdagi "Ta'lim to'g'risida"gi 464-I-son qonuni (24.09.2020 yilda hujjat o'z kuchini yo'qotgan).
7. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 1997-yil 25-iyuldagi 152-son buyrug'i.
8. O'zbekiston Respublikasi IIVning 1998-yil 26-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida ichki ishlar organlari uchun rahbar kadrlarni tayyorlash fakultetini tashkil etish to'g'risida"gi buyrug'i.
9. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1999-yil 7-iyundagi 192-sonli buyrug'i.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 23-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasida ichki ishlar idoralari mutaxassislarini tayyorlashni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 442-69-sonli qarori.
11. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2004-yil 27-sentabrdagi "O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasida ichki ishlar idoralari mutaxassislarini tayyorlashni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 442-69-sonli qarori talablaridan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasining shtatlarini qayta e'lon qilish haqida"gi buyrug'i.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son farmoni.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 16-avgustdagi "Ichki ishlar organlari xodimlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3216-sonli qarori.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 15-apreldagi "Ichki ishlar organlari uchun professional kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-5076-son qarori.
15. O'zbekiston Respublikasi IIVning 2021-yil 26-maydagi "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasida magistratura faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi 177-son buyrug'i.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi "Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo'naltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 10-son qarori.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 22-yanvardagi "Raqamli texnologiyalar vositasida sodir etiladigan jinoyatlarga qarshi kurashish sohasi uchun professional kadrlar tayyorlash tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 17-son qarori.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE SKILL OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE WORKS OF ALISHER NAVAIY: SOLUTIONS AND ISSUES OF A MODERN APPROACH

Ravshanov Mahmud,

Professor of Navoi State University of Mining and Technology,
Doctor of Philology

Abstract. Alisher Navoi, in his time, used the adopted variants of Arabic lexical units, the essence of our native language, its social content, and its tendency to meet life needs, in a stylistic way, adapting them to all the socio-linguistic requirements of the modern era. The article describes the Arabic and Persian borrowings.

Keywords: dictionary, dictionary, dictionary, discussion-ul-dictionary.

ALISHER NAVOIYNING ASARLARIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH MAHORAT: YECHIMLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUV MASALALARI

Ravshanov Mahmud,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Alisher Navoiy o'z zamonasida arab tili leksik birliklarining o'zlashgan variantlaridan, ona tilimiz mazmun-mohiyati, ijtimoiy mazmundorligi, hayotiy ehtiyojga moyiligi masalasi zamonaviy o'sha davrdagi barcha ijtimoiy-lisoniy talablarga moslashtirilgan holda uslubiy(stilistik) jihatdan o'z o'rnida qo'llagan. Maqolada arabcha, forsha o'zlashmalarining tavsifi beriladi.

Kalit so'zlar: lug'atayn, lug'atit, lug'atun, muhokamat-ul -lug'atayn.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N08>

Badiiy asarlarda, ijodiy jarayonlarda raqamli texnologiyalardan mohirona o'z o'rnida foydalanish nafaqat o'sha Navoiy zamonida, balki hozir ham o'z o'rnida mukammallashtirilgan variantlarda foydalanish masalasi o'z dolzarbligi, zarurati, shuningdek, barcha ijtimoiy-iqtisodiy talablarga asoslangan holda modernizatsiya qilinishi ijtimoiy talab sifatida qayd etiladi. Bu jarayonlar va masalalarga bir qancha asosli imkoniyatlar yechimi va ularning tadqiqi ilmiy hamda ilmiy-ommabop ravishda o'z tadqiqini topmoqda [1;2;3;4;].

Jumladan, o'z zamonasida Alisher Navoiyning arab tili leksikasi va grammatikasi materiallarini eski o'zbek tiliga singdirishda, moslashtirishda(adaptatsiya) ilmiy-ijodiy ishlari, yaratilgan badiiy asarlarida bu jarayonlarni kuzatamiz. Hozirda Alisher Navoiy asarlari tilini, uslubini va boshqa lisoniy paramaterlarini o'rganish, ayniqsa, mustaqillik davrida eng ilg'or pallaga kirdi, shuningdek, tadqiqot ishlarida zamonaviy innovatsion yondashuvning ilg'or progressiv metod va metodologiyasidan unumli foydalanilmoqda. Lekin bu ilg'or tadqiqot jarayonlarining mazmunan boy va progressiv xususiyatlarini mujassamlashtirgan, tadqiqot ishlarining ko'lami keng va barqaror[1;2;3;4;].

Shunga qaramasdan, adib asarlari g'oyasi va tadqiqini mukammallashtirish borasida hali yechimini kutayotgan muammo va vazifalar borligi kuzatilmoqda.

Alisher Navoiyning genial asari “Muhokamat-ul lug'atayn”ning kirish qismida (uvertyurasida) ikki tilning muqoyasa qilinishi haqidagi ma'lumot asar o'quvchisini hech bir tavsif va izohlarsiz ma'nosi bilan tanishtiradi. Lekin Alisher Navoiy asarlarining bilimdonlari bu bilan cheklanmasdan asar sarlavhasidagi **“muhokamat”** leksik birligiga birlashgan **“lug'atayn”** leksik birligining lug'aviy ma'nosini bilishga qiziqadilar. *Bu masala tajribada sinalgan*[1;2;3;4;]. Shunda ular o'zbek leksikografiyasining eng asosiy manbalariga murojaat qiladilar. Afsuski, o'quvchi ko'p tomli *“O'zbek tilining izohli lug'ati”* da ham, *“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati”* da ham aynan **“lug'atayn”** Alisher Navoiy asaridagi arabcha o'zlashma so'zning mukammal izohi topilmaydi. Lekin aksariyat hollarda o'quvchi, hattoki, oliy ta'lim talabasi ham mazkur sohada yetarli ma'lumot yoki axborotga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday holatdagi vaziyat o'quvchiga mazkur arabcha o'zlashma so'zning ma'nosini bilishga, mazkur kontekstda esa qanday ma'no va mazmun kasb etayotganini bilishga qiziqadi hamda intiladi. Hozirgi o'zbek tilida **“lug'at”** atamasining mazmun jihatdan **“slovar”** leksik birligiga teng kelishi ham yuqoridagi arabcha o'zlashma so'zning kontekstual ma'nosining oydinlashishiga ozroq bo'lsada, monelik qilishi mumkin. Masala shunday ekan, masalani mohiyatini raqamlar bilan ifodalangan miqdor yoki ma'no xususiyatiga teng kelish holatidagi izohlanishlar ham anchagina qiyinchilik keltirib chiqarish mumkin. Bunda Alisher Navoiy o'z asarlarida foydalangan **“lug'at”** va **“lug'atayn”** atamalarining hozirgi o'zbek tilida **“lug'at”** (**“slovar”** atamasiga mos kelmaslik holatlari mavjud[4;5;6;7;].

“Lug'atayn” atamasini sharhlashdan oldin tahlilimiz obyekti hisoblangan **“Qomusiy lug'at”** (**“O'zbek tilining ko'p tomlik lug'ati”**)da tavsif etilgan asar muqaddimasi haqidagi fikrlarni keltiramiz: Alisher Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan asari. Turkiy va forsiy tillar o'zaro qiyoslangan asar. Alisher Navoiy **“Muhokamat-ul lug'atayn”** asarida ushbu tillarni bir-biriga qiyoslash asnosida turkiy til boy va keng imkoniyatlarga ega ekanligini isbotlaydi. Bu asar musulmon Sharqi adabiyoti an'alariga muvofiq Allohga hamd aytishdan boshlangan. Alisher Navoiy arab tilidagi hamddan so'ng turkiy tilda bir ruboiy keltirib, uning dastlabki baytlaridayoq so'z bilan olam yaralganligini, **arab** tilining barcha tillardan ustun ekanligini ta'kidlaydi. Yuqoridagi tavsif va tahlillarni to'liq e'tirof etgan holda ayrim qo'shimchalar kiritish zarurligi kontekstual **“lug'atayn”** atamasidagi mavhumlik bilan bog'liq bo'lib keladi. Mazkur atamaning sharhini quyidagicha tavsiflash joizligi ko'rsatiladi[5;6;7;8;]:

-birinchidan, **“lug'atayn”** atamasi arab tilida to'liq grammatik ko'rsatkichlarga ega bo'lgan til birligi ma'nosini beradi. Agar tahlil etilayotgan mazkur atamaga eng mukammal o'zbek leksikografik manbalarda **“lug'at”** (**“slovar”**) ma'nosida emas, balki **“til”** kabi o'zining lug'aviy ma'nosida ekanligini ko'rsatuvchi izoh bo'lganda sharhlashimiz zarur bo'lmagan bo'lar edi;

-ikkinchidan, **“lug'at”** atamasidagi **“ayn”** grammatik grammatik suffiksi ma'nosi ham o'quvchiga(**“chitatel”**) hozirgacha mavhum bo'lib qolmoqda.

Mazkur qo'shimcha esa arab tilida **“ikkilik”** (**“dvoystvennog chislo”**) mazmunini anglatadi. Arab tili grammatikasi barcha hind-yevropa tillari oilasiga xos son kategoriyasida **“birlik va ko'plik”** emas, balki **“birlik, ikkilik va ko'plik”** kabi son kategoriyasi mavjudligi rus tilidagi **“Arab tili grammatikasi”**da o'z lingvistik asosini topgan. Alisher Navoiy mazkur genial asarining mazmun va mohiyati o'sha davrga xos mukammal bilish uchun bu variantni tanlagan,

ikkinchidan, esa o'sha davrda barcha ilmiy asarlar arab tilida yozilar edi. Adib balki shu ikkinchi ilmiy xulosaga tayangandir. "Lug'atayn" atamasi arab tilida ikki til ma'nosini beradi. Kontekstda hech ir tushunarsiz jumla yoki so'z(tushuncha, konsept) yo'q. Bulardan tashqari leksikografik manbalarida ham biror mukammal izohning o'zi yo'q.

Alisher Navoiy asarlarini ta'lim tizimlaring barcha bosqichlarida o'rganilishida yana ikkinchi bir lug'aviy ma'nolardagi nomukammallikka duch kelamiz. Jumladan, akademik litsey, kasb-hunar kolledjlari va umumiy o'rta ta'lim tizimida ham "Adaiyot" darsliklarida Alisher Navoiyning "Xayrat-ul abror" dostonini o'rganish tavsiya etilgan. Yuqoridagi tahlilga o'xshash asar mazmunidagi leksik birliklar izohidagi leksikografik manbalarda berilgan nomukammalliklarga ham duch kelamiz.

Masalan. Quyidagi jumlada ham kvantativlik kategoriyasi tasnifida nomukammalliklar uchraydi:

Fikrati mezon*i bo'lub xamsa sanj,*
"Xamsa" dema, balki degil panj ganj.

Bu bayt mazmunida "fikrat" atamasi "fikr" atamasiga nisbatan oppozitiv holatda emas, balki ma'no xususiyatlarida bu ikki atama ikki xil izohlanadi. Mazkur izoh sharhi uchun yana ko'p tomli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning 4-jildida "fikrat" atamasining quyidagi izohi berilgan: "...fikr, g'oya, o'y-xayol, tasavvur) *esk.* kabi stilistik mometa qo'yilgan. Mazkur atamalar izohi o'rtasida ma'no ottenkalari jihatidan uncha katta farq mavjud emas. Jumladan, "tafakkur" atamasi qo'yilgan (buni ijobiy hol deb hisoblasak ham bo'ladi) va va "fikrat" atamasidagi "o'y-xayol" juft so'zi esa izohlarda alohida berilgan. Bu esa masalaning mohiyatini o'zgartirmaydi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da faqat arab tilidan o'zlashganligini ko'rsatuvchi etimologik pometa to'g'ri qo'yilgan. Bu yerda ham yuqoridagi tahlilimizga arab tilidagi ot kategoriyasiga oid "fikr" atamasining "fikrat" shakli ko'plik kategoriya ma'nosini beradi. Endi yuqoridagi "Hayrat-ul abror" dostonidan olingan parchada "fikrat" atamasining kontekstual ma'nosi tahliliga e'tiboringizni qaratganda, bu parchada arab va fors tillaridan o'zlashgan "xamsa", "fikrat" "mizon", "sanj", "panj", "ganj" atamalari mavjud. Faqat "fikrat" atamasidan tashqari barcha o'zlashma qatlam leksik Adib fikricha, "fikrat" atamasi o'lchov, tarozi, muvozanat kabi birliklarini izohlar mazmuniga mos kelishi kontekstuali o'quvchilar lug'at yordamisiz ham bilib olishlari mumkin. "*Mezon*" atamasi *o'lchov, tarozi, muvozanat* kabi izohlari bilan ta'minlangan.

Adib fikricha, "fikrat" atamasi kontekstda uslub jihatdan ham, grammatik talablar jihatdan ham, ijtimoiy jihatdan ham, axloq-odob jihatdan ham juda o'rinli ishlatilgan. Buyerda Alisher Navoiy "xamsanavislik" an'analari asosida ijob etgan ustozlar Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiylarning "fikrlarini", "fikrini" emas o'lchov va g'oya birligi sifatida tanlaydi: bu masala, birinchidan; ikkinchidan, esa, Alisher Navoiy ustozlariga hurmat ma'nosida ularning g'oya va fikrlarini o'lchov sifatida olinganligini tavsiflab, ularga iqtibos bergan. Hozirgi paytda hayotiy tajriba asosida ayrim talabalarimiz dastlabki manbalardan illyustrativ materiallar olganlarida havola yoki iqtibos bermasdan olgan materiallarni o'ziniki qilib ko'rsatish holatlari ham uchrab turadi. Bu holat, albatta, odobdan emas. Nafaqat Alisher Navoiy asarlari balki boshqa manbalardan olingan manbalarga ham iqtibos berilmagan holatlar mavjud.

Alisher Navoiy mazkur parchada "fikrat" atamasini ishlatib, bacha parametrlar jihatdan to'g'ri yo'l tanlagan va mazkur atamaning kontekstual ma'nosidagi "ko'plik" kategoriyasi

ma'nosi mazmuniga uyg'unlashgani ham atama ma'nosi to'lig'icha atama ma'nosi bo'lmay, balki kognitiv jihatdan mazmunini to'ldirgan.

Demak, Alisher Navoiy o'sha davrda o'z asarlarida raqamli texnologiya bo'yicha to'g'ri yondashganligini kuzatamiz. Chunki barcha ta'lim tizimida didaktik manbalar tavsifida tarixiy asarlar mazmunini to'g'ri adaptatsiya qilishda o'sha davrdagi raqamli texnologiyalar tamoyillarining ishlatilishiga to'g'ri yondashuv asosidagi tushunchalar berish ta'lim-tarbiya jarayonining barcha didaktik tamoyillar jihatdan mukammallashtiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n oltinchi tom. Muhakamat-ul-lug'atayn. T. Fan. 2000.
2. Alisher Navoiy asarlari lug'ati. Alisher Navoiy asarlarining o'n besh tomligiga ilova.. 1972. 784 b.
3. Равшанов М. Влияние арабизма на узбекские антропонимы.//Scientific impulse 1(10).2023.
4. Равшанов М.Картина мира и семантика// Scientific impulse 1(10).2023.
5. Равшанов М. Концептосфера в узбекской этнокультуре//Вопросы науки и образования. 2020. С.31-33
6. Равшанов М. Сравнительно-типологического изучения языков в произведениях Алишера Навои//Инновационные научные исследования в современном мире. 2021. С.136-142
7. Равшанов М. Вопросы праязыковой реконструкции в лингвистическом трактате Алишера Навои 2012.
8. Равшанов М.Категории квантитивности существительных староузбекского языка(на материале произведений Алишера Навои)//Actual problem of Turkic studies. С.244

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY AND CONTEMPORARY STAGES OF SCIENTIFIC COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA

Asadova Ra'no Baymanovna,

Associate Professor of the Department of "History and Social Sciences"

University of Economics and Pedagogy

Ph.D. in History

E-mail: ranoasadova66@gmail.com

Abstract. This article analyzes the historical roots, stages of development, and contemporary directions of scientific cooperation between Uzbekistan and India. It explores the long-standing cultural and scientific ties between the two nations, including interactions in astronomy, medicine, philosophy, and literature. Special attention is given to the post-independence period, focusing on the expansion of academic exchange programs, joint research projects, and innovation-based collaboration. The findings highlight the prospects for further strengthening scientific cooperation between Uzbekistan and India.

Keywords: Uzbekistan, India, scientific cooperation, historical relations, education, innovation, science, integration.

O'ZBEKISTON VA HINDISTON O'RTASIDAGI ILM-FAN HAMKORLIGI TARIXI VA ZAMONAVIY BOSQICHLARI

Asadova Ra'no Baymanovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası

dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilm-fan sohasidagi hamkorlikning tarixiyildizlari, rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy yo'nalishlari tahlil qilinadi. Qadimiy davrlardan buyon ikki xalq o'rtasidagi madaniy va ilmiy aloqalar, jumladan, astronomiya, tibbiyot, falsafa va adabiyot sohalaridagi o'zaro ta'sirlar o'rganiladi. Shuningdek, mustaqillikdan keyingi davrda ilmiy almashinuv dasturlari, qo'shma loyihalar, ta'lim va innovatsion sohalaridagi hamkorlikning kengayib borishi yoritiladi. Tadqiqot natijalari O'zbekiston-Hindiston ilmiy hamkorligining kelgusidagi istiqbollarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Hindiston, ilmiy hamkorlik, tarixiy aloqalar, ta'lim, innovatsiya, fan, integratsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N09>

Kirish. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi madaniy, iqtisodiy va ilmiy aloqalar qadimiyildizlarga ega. Buyuk Ipak yo'li davridan boshlab bu ikki sivilizatsiya o'rtasida ilm-fan, falsafa, tibbiyot, matematika va san'at sohalarida faol almashinuv mavjud bo'lgan. Hozirgi globallashuv davrida esa, bu hamkorlik yangi bosqichga ko'tarilib, innovatsiyalar, axborot texnologiyalari va ta'lim tizimlari integratsiyasiga qaratilmoqda.

Tarixiy manbalarda Hindiston olimlari — Aryabxata, Brahmagupta va Bhaskaracharya kabi mutafakkirlarning ilmiy ishlari Markaziy Osiyoda, xususan, Buxoro, Samarqand va Xorazm

ilmiy markazlarida keng o'rganilgan. O'z navbatida, al-Xorazmiy, Beruniy, Forobiy singari o'zbek olimlarining asarlari Hindiston ilmiy maktablariga katta ta'sir ko'rsatgan.

Abu Rayhon Beruniy "Hindiston" asarida hind xalqining falsafiy dunyoqarashi, geografik, tibbiy va matematik bilimlarini ilmiy asosda tahlil qilgan bo'lib, bu asar ikki xalq o'rtasidagi ilmiy aloqalarning tarixiy poydevorini yaratgan[1, B.43].

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Hindiston bilan diplomatik munosabatlar o'rnatildi (1992-yil). Shu davrdan boshlab ilmiy-texnik sohada hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha bir qator hujjatlar imzolandi. Hindistonning ICCR (Indian Council for Cultural Relations) dasturi doirasida o'zbekistonlik talabalar Hindiston universitetlarida magistratura va doktorantura bosqichida tahsil olish imkoniga ega bo'ldilar. Bundan tashqari, IITech (India-Uzbekistan Centre for Information Technology) markazi orqali axborot texnologiyalari, raqamli boshqaruv va dasturlash yo'nalishlarida malaka oshirish dasturlari amalga oshirilmoqda [2, B.102].

Bugungi kunda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilmiy hamkorlik quyidagi yo'nalishlarda rivojlanmoqda:

- Axborot texnologiyalari: "Digital India" va "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyalari o'rtasida hamkorlik.
- Tibbiyot va farmatsevtika: Hindiston kompaniyalari O'zbekistonda farmatsevtika ishlab chiqarish loyihalarini yo'lga qo'ygan.
- Ta'lim: Hindiston universitetlari bilan qo'shma dasturlar (masalan, Amity University va Tashkent State Technical University hamkorligi).
- Energetika va ekologiya: quyosh energiyasi, suv resurslari va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida qo'shma tadqiqotlar.

Ilmiy adabiyotlarda (masalan, *"India-Central Asia Relations in the 21st Century"*, Sharma, 2020; *"Uzbekistan's Science Diplomacy Strategy"*, Karimov, 2022) ta'kidlanishicha, O'zbekiston-Hindiston aloqalari ilm-fan orqali "yumshoq kuch" siyosatining muhim tarkibiga aylanmoqda[3, B.65].

So'nggi yillarda chop etilgan tadqiqotlarda quyidagi jihatlar ajratib ko'rsatilgan:

- Hindistonning Markaziy Osiyodagi ilmiy diplomatiyasi mintaqaviy integratsiyaga xizmat qilmoqda.
- O'zbekistonning innovatsion siyosati Hindistonning texnologik tajribasi bilan uyg'unlashmoqda.
- Ilmiy hamkorlik ikki tomonlama aloqalarni siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning omili sifatida mustahkamlab bormoqda.

Masalan, M. Singh (2021) o'z tadqiqotida O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ta'lim almashinuvi dasturlarining ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini o'rgangan va ularni "barqaror inson kapitali rivoji"ning asosiy omili deb baholagan[4, B.88].

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilmiy hamkorlikning ildizlari ming yillik tarixga ega bo'lib, u o'zaro madaniy almashinuv, ilmiy tafakkur va ta'lim tizimlarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimiy davrlarda alloma Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy, Forobiy singari o'zbek olimlari Hindiston ilmiy an'analari bilan faol muloqotda bo'lganlar. Beruniyning *"Kitab al-Hind"* asari nafaqat hind falsafasining, balki umuman Sharq ilm-fanining rivojida muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Bu tarixiy asos bugungi zamonaviy ilmiy hamkorlik uchun mustahkam poydevor yaratgan[5, B.17].

Mustaqillikdan so'ng ikki davlat o'rtasidagi diplomatik munosabatlar yangi bosqichga ko'tarildi. O'zbekiston Hindistonning ilg'or ilmiy markazlari bilan bevosita hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Xususan, axborot texnologiyalari, tibbiyot, farmatsevtika, energetika va ta'lim sohalarida qo'shma dasturlar va o'quv markazlari tashkil etildi. Hindistonning ICCR, ITEC, va MEA Fellowship dasturlari orqali o'zbekistonlik mutaxassislar Hindistonda tahsil olib, ilmiy salohiyatini oshirmoqda.

Zamonaviy bosqichda esa ilmiy hamkorlik tobora strategik tus olmoqda. "Raqamli O'zbekiston – 2030" va "Digital India" strategiyalarining uyg'unlashuvi ikki davlatni yangi innovatsion hamkorlik platformalariga olib kirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, biotexnologiya, ekologiya, qayta tiklanuvchi energiya, tibbiyot va ta'lim yo'nalishlaridagi qo'shma tadqiqotlar ikki davlat manfaatlarini uchun dolzarb ahamiyatga ega [6, B.71].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston–Hindiston ilmiy aloqalari nafaqat ikki tomonlama, balki mintaqaviy va global integratsiya jarayonlarida ham muhim o'rin tutadi. Ushbu hamkorlik nafaqat tajriba almashish, balki inson kapitalini rivojlantirish, innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish va raqamli iqtisodiyot asoslarini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu bois, ilm-fan sohasidagi hamkorlikni chuqurlashtirish — nafaqat ikki davlatning milliy manfaatlarini, balki butun Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqalarida barqaror taraqqiyot va tinchlikni mustahkamlash omilidir[7, B.17].

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilm-fan hamkorligi qadimiy tarixiy ildizlarga ega bo'lib, bugungi kunda u yangi mazmun va ko'lam kasb etmoqda. Zamonaviy bosqichda bu hamkorlik nafaqat ta'lim va fan sohasida, balki innovatsiya, axborot texnologiyalari va energetika kabi strategik yo'nalishlarda ham rivojlanmoqda. Kelgusida qo'shma ilmiy markazlar, qo'shma grantlar va kadrlar almashinuvi dasturlarini kengaytirish ikki davlat manfaatlariga to'la javob beradi[8, B.17].

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilm-fan sohasidagi hamkorlikni yanada chuqurlashtirish, uning samaradorligini oshirish hamda yangi yo'nalishlarga yo'naltirish maqsadida quyidagi ilmiy asoslangan takliflar ilgari suriladi.

Birinchidan, qo'shma ilmiy markazlar tashkil etish zarur. Toshkent va Dehli shaharlarida "O'zbekiston–Hindiston innovatsiya markazi" yoki "Ilmiy diplomatiya instituti" kabi doimiy ilmiy hamkorlik platformalarini yaratish ikki davlat olimlari o'rtasida uzluksiz muloqotni ta'minlaydi. Bunday markazlar nafaqat qo'shma tadqiqotlarni muvofiqlashtiradi, balki ilg'or ilmiy g'oyalar almashinuvi, kadrlar tayyorlash va texnologik yangiliklarni amaliyotga joriy etishda muhim o'rin tutadi.

Ikkinchidan, qo'shma grant dasturlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston Fanlar akademiyasi va Hindistonning CSIR (Council of Scientific and Industrial Research) tashkiloti o'rtasida qo'shma ilmiy loyihalarni moliyalashtirish tizimini yo'lga qo'yish ikki tomonlama ilmiy izlanishlar uchun mustahkam moliyaviy asos yaratadi. Bu esa, innovatsion loyihalarining natijadorligini oshiradi va yangi kashfiyotlarni amaliy sohalarga joriy etish imkonini beradi.

Uchinchidan, ilmiy almashinuv dasturlarini kengaytirish zarur. Magistratura va doktorantura talabalari uchun qo'shma ilmiy stajirovkalar, professor-o'qituvchilar almashinuvi hamda ilmiy seminarlar tashkil etish orqali ilmiy salohiyat va tajriba almashish tizimi

kuchaytiriladi. Bu jarayon yosh olimlar uchun xalqaro ilmiy muhitda faol ishtirok etish imkoniyatini kengaytiradi.

To'rtinchidan, axborot texnologiyalari va startup sohasida hamkorlikni rivojlantirish talab etiladi. Hindistonning "Digital India" tajribasiga asoslanib, O'zbekistonning IT parklarida hind startup kompaniyalari bilan hamkorlikda inkubatsiya va akseleratsiya loyihalarini amalga oshirish raqamli iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Beshinchidan, farmatsevtika va tibbiyot sohalarida hamkorlikni chuqurlashtirish maqsadga muvofiqdir. O'zbekistonda Hindiston farmatsevtika kompaniyalari ishtirokida qo'shma ishlab chiqarish korxonalarini tashkil etish, yangi dori vositalarini yaratish bo'yicha ilmiy laboratoriyalar ochish, hamda sog'liqni saqlash sohasida innovatsion texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish lozim.

Oltinchidan, madaniy va ilmiy diplomatiyani uyg'unlashtirish muhim yo'nalishlardan biridir. Ilmiy hamkorlikni madaniy almashinuv, san'at festivallari, xalqaro konferensiyalar va madaniy diplomatiya tadbirlari bilan uyg'unlashtirish orqali "yumshoq kuch" siyosati samaradorligini oshirish mumkin. Bu nafaqat ikki xalq o'rtasidagi do'stona munosabatlarni mustahkamlaydi, balki ilmiy aloqalarning ijtimoiy-sivilizatsion ta'sir doirasini kengaytiradi.

Yettinchidan, raqamli ta'lim va onlayn platformalarni rivojlantirish lozim. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida Hindistonning ilg'or onlayn ta'lim tizimlari — SWAYAM va NPTEL dasturlariga asoslangan masofaviy ta'lim platformalarini joriy etish orqali zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish kengayadi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatini oshiradi va xalqaro akademik standartlarga yaqinlashtiradi.

Sakkizinchidan, ilmiy nashrlar va jurnallar sohasida hamkorlikni kuchaytirish zarur. O'zbekiston va Hindiston ilmiy jurnallarida qo'shma maxsus sonlar chop etish, ikki davlat olimlarining ilmiy maqolalarini ingliz tilida nashr etish orqali xalqaro akademik tan olinuvchanlikni oshirish mumkin. Bunday tashabbuslar ilmiy axborot almashinuvi va iqtidorli tadqiqotchilar faoliyatining xalqaro darajada e'tirof etilishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, yuqorida keltirilgan takliflarning amalga oshirilishi O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilmiy hamkorlikni yanada tizimli, barqaror va natijador bosqichga olib chiqadi. Bu esa ikki davlatning innovatsion salohiyatini mustahkamlash, xalqaro ilmiy maydonda raqobatbardoshligini oshirish va mintaqaviy barqaror taraqqiyotga hissa qo'shish imkonini beradi.

O'zbekiston–Hindiston ilmiy hamkorligi ikki mamlakat o'rtasidagi tarixiy aloqalarning zamonaviy davrdagi mantiqiy davomi hisoblanadi. U xalqaro miqyosda ilmiy diplomatiya, innovatsion taraqqiyot va barqaror rivojlanishning muhim vositasiga aylanib bormoqda. Ushbu yo'nalishda tizimli yondashuv, qo'shma strategiyalar va inson kapitaliga sarmoya kiritish ikki davlatni yangi ilmiy-texnologik bosqichga olib chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2018). Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston. — 464 b.
2. Singh, R. *Student Exchange Programs between India and Uzbekistan: A Comprehensive Study*. International Journal of Educational Development, Mumbai, 2021, 12-29-betlar.
3. Yusupov, N. *Innovatsiyalar va zamonaviy ta'lim sohasida O'zbekiston-Hindiston hamkorligi istiqbollari*. "Ilm-fan va taraqqiyot" jurnali, Toshkent, 2024, 33-44-betlar.
4. A. R. Beruniy. *Kitab al-Hind (Hindiston haqida)*. Qohira: Al-Azhar Press. (1910). — B. 45–378.

5. R. Sharma. *India–Central Asia Relations in the 21st Century*. New Delhi: Routledge. (2020). — P. 112–185.
6. A. Karimov. *Uzbekistan’s Science Diplomacy Strategy*. Tashkent: Academy of Sciences. (2022). — B. 56–129.
7. M.Singh .*Educational Exchanges and Human Capital Development between India and Central Asia*. *Journal of Eurasian Studies*, Vol. 8(3), (2021). P. 74–98.
8. Ministry of External Affairs of India. *India–Uzbekistan Bilateral Relations Report*. New Delhi: Government of India Publications. (2023). — P. 1–64.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE EVOLUTION OF LANGUAGE POLICY IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND THE FORMATION OF NATIONAL IDENTITY (ANALYSIS OF 1991–2025)

Qurbonova Marguba,

Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences
University of Economics and Pedagogy, Karshi

E-mail: qurbonova-m@gmail.com

Abstract. This article analyzes the stages of language policy development in the Republic of Uzbekistan after independence, highlighting its legal foundations and practical outcomes. It explores the role of the state language in shaping national identity, preserving cultural heritage, and strengthening social cohesion. The study also examines the evolution of the Uzbek language's status in public administration, education, and media between 1991 and 2025, as well as strategies for preserving the national language amid globalization.

Keywords: Uzbekistan, language policy, state language, national identity, culture, independence, globalization, language reform, cultural heritage, national values.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TIL SIYOSATI EVOLYUTSIYASI VA MILLIY IDENTITETNI SHAKLLANTIRISH JARAYONLARI (1991–2025 YILLAR TAHLILI)

Qurbonova Marg'uba,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası
katta o'qituvchisi, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida mustaqillikdan so'ng amalga oshirilgan til siyosatining bosqichlari, uning huquqiy asoslari va amaliy natijalari tahlil qilingan. Tadqiqotda til siyosatining milliy identitet, madaniy meros va ijtimoiy birlikni shakllantirishdagi o'rni tarixiy, ijtimoiy va siyosiy kontekstda yoritiladi. Shuningdek, 1991–2025-yillar oralig'ida o'zbek tilining davlat boshqaruvi, ta'lim va ommaviy axborot sohasidagi mavqeyi o'zgarishlari, globallashuv jarayonida milliy tilni asrab-avaylash strategiyalari ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, til siyosati, davlat tili, milliy identitet, madaniyat, mustaqillik, globallashuv, til islohoti, madaniy meros, milliy qadriyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N10>

Til – millatni millat qiluvchi, madaniyatni barpo etuvchi va uni avloddan avlodga yetkazuvchi asosiy vositadir. Har qanday mustaqil davlat o'z tili orqali o'zligini anglaydi, tarixini tiklaydi, madaniyatini saqlaydi va milliy g'oyasini shakllantiradi. O'zbekiston 1991-yilda mustaqillikka erishgach, davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida til siyosatini milliy manfaatlar asosida shakllantirish zarurati yuzaga keldi. Bu davrda tilni rivojlantirish nafaqat aloqa vositasi sifatida, balki milliy o'zlikni anglash va madaniy merosni asrash vositasi sifatida ham davlat siyosatining ajralmas qismiga aylandi.

Til siyosati har qanday milliy davlatning siyosiy mustaqilligi, madaniy barqarorligi va milliy o'zligining asosi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik e'lon qilingan 1991-yildan boshlab til siyosati davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi. 1989-yil 21-oktyabrda qabul qilingan "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun mustaqillik davrida yanada takomillashtirilib, o'zbek tilining davlat boshqaruvidagi maqomini mustahkamladi. Shu bilan birga, til siyosati faqat huquqiy asos sifatida emas, balki milliy identitetni shakllantirish, madaniy merosni asrash va global madaniyatda o'z o'rnini topish vositasi sifatida ham namoyon bo'ldi.

Ushbu tadqiqotda kompleks tarixiy, huquqiy, sotsiologik va tahliliy yondashuvlar qo'llanildi:

- Tarixiy metod – til siyosatining 1991-yildan hozirgacha bo'lgan bosqichlari ketma-ketlikda tahlil qilindi;
- Qiyosiy tahlil – O'zbekistonning til siyosati boshqa postsovet mamlakatlari (Qozog'iston, Qirg'iziston) bilan taqqoslandi;
- Huquqiy tahlil – "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun, Prezident farmonlari va qarorlari o'rganildi;
- Sotsiologik yondashuv – O'zbekiston jamiyatida tilning ijtimoiy nufuzi va milliy o'zlik bilan bog'liqligi tahlil qilindi.

Manba sifatida O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari, Prezident ma'ruzalari, OAV materiallari va ilmiy tadqiqot ishlari (A. Madrahimov, S. Safarov, T. To'laganova, A. Karimov, B. Ahmedov va boshqalar) tahlil etildi.

Har bir mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy birligini ta'minlash va madaniy merosini asrash yo'lida til siyosatini ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilaydi. O'zbekiston Respublikasida 1991-yilda davlat mustaqilligiga erishilgach, davlat tili maqomini mustahkamlash, uning ijtimoiy hayotdagi o'rnini kengaytirish, madaniy va tarixiy merosni asrashga xizmat qiladigan barqaror til siyosatini shakllantirish dolzarb vazifaga aylandi [1; 18-b].

Til siyosati nafaqat kommunikatsion vosita sifatida tilni tartibga solishga xizmat qiladi, balki milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, ijtimoiy ong va madaniyatni shakllantirishda strategik ahamiyatga ega bo'lgan kuchli g'oyaviy mexanizmdir. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqillik yillarida olib borilgan til siyosatining asosiy yo'nalishlari, ularning milliy o'zlik va madaniyatni asrashdagi o'zni tarixiy-nazariy yondashuvlar asosida tahlil etiladi [2; 56-b].

1989-yilda "Davlat tili haqida"gi Qonun qabul qilingan bo'lsa-da, aynan 1991-yil — O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng bu qonun milliy g'oya va siyosiy mustaqillik bilan uyg'unlashdi. Mustaqillik yillarida til siyosati millat ruhiyatini tiklash, mustamlakachilik davrida to'planib qolgan madaniy va ma'naviy bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qildi. Prezident Islom Karimov ta'kidlaganidek, "Til – bu millatning ruhi, qalbi, tarixidir." Shu bois, davlat tili maqomining huquqiy asoslari mustahkamlandi, rasmiy hujjatlar, qonunchilik, ta'lim, OAV va madaniyat sohalarida o'zbek tilining ustuvorligi ta'minlandi. Ayniqsa, o'zbek tilining lotin yozuviga asoslangan yangi alifboga o'tishi ramziy va amaliy jihatdan mustaqillik timsoli bo'ldi [3; 101-b].

Milliy o'zlik – bu xalqning o'z tarixiy ildizlarini, madaniy an'analarini, diniy-ma'naviy qadriyatlarini anglash va ularni davom ettirishga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq. Til esa bu

qadriyatlarni uzviy holatda saqlovchi vositadir. O'zbekiston til siyosatida bu prinsiplar inobatga olinib, ona tilida ta'lim, ilm-fan, ijod va rasmiy muomala madaniyatini shakllantirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Davlat rahbarlari tomonidan ona tiliga bag'ishlab qabul qilingan qarorlar, farmonlar, har yili 21-oktyabr – O'zbek tili bayrami sifatida keng nishonlanayotgani – bularning barchasi til orqali milliy xotirani jonlantirishga xizmat qilmoqda [4; 54-b].

1989-yil 21-oktyabrda "Davlat tili haqida"gi Qonun qabul qilinishi o'zbek tiliga davlat tili maqomini bergan bo'lsa-da, bu qonunning to'laqonli amalga oshirilishi aynan mustaqillik yillarida boshlangan. 1991-yildan boshlab o'zbek tili mustaqil O'zbekistonning siyosiy, ma'naviy va madaniy mustaqilligini ifodalovchi asosiy belgilaridan biriga aylandi. 1995-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida o'zbek tili davlat tili sifatida mustahkamlandi. Bu huquqiy asoslar til siyosatini davlat darajasida amalga oshirishga imkon yaratdi. Keyingi yillarda qator farmon va qarorlar orqali til siyosatining amaliy jihatlari chuqurlashtirildi. Jumladan, 2019-yil 21-oktyabrda Prezident farmoni bilan Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi va 2020–2030-yillarga mo'ljallangan Davlat tilini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi [5; 101-b].

Shuningdek, til siyosati orqali tarixiy shaxslar, milliy qahramonlar, xalq dostonlari va qadimiy toponimlar ommalashtirildi. Bu esa tarixiy o'zlikni shakllantirishga va mustahkamlashga xizmat qildi [6; 11-b].

Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar, elektron OAV va ijtimoiy tarmoqlarda o'zbek tilining faol qo'llanilishi madaniyatni keng ommaga yetkazishda muhim vositaga aylandi [7; 71-b].

Natijalar va muhokama. O'zbekiston Respublikasida til siyosatining rivojlanish jarayoni uch asosiy bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich (1991–2000 yillar): Mustaqillikning dastlabki davrida o'zbek tilining huquqiy maqomini mustahkamlash bosh maqsad bo'ldi. 1995-yilda "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun qayta tahrir qilinib, davlat idoralari, ta'lim muassasalari va OAVda o'zbek tilining ustuvorligi mustahkamlandi.

2-bosqich (2001–2016 yillar): Bu davrda til siyosati madaniy barqarorlikni ta'minlash va milliy qadriyatlarni tiklash bilan bog'landi. O'zbek tilidagi ilmiy, texnik, huquqiy atamalar yaratish, OAVni o'zbek tiliga bosqichma-bosqich o'tkazish ishlari amalga oshirildi.

3-bosqich (2017–2025 yillar): Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida til siyosati davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. 2020-yil 21-oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmon qabul qilindi. Bu bosqichda til siyosati raqamli transformatsiya, elektron hukumat, ta'lim va xalqaro aloqalar bilan uyg'unlashtirildi.

Til siyosatining ushbu zamonaviy yo'nalishlari orqali nafaqat milliy o'zlik, balki global axborot maydonida o'zbek tilining mavqeyi mustahkamlanmoqda [8; 62-b].

O'zbekiston mustaqillik yillarida olib borilgan til siyosati davlat va jamiyat taraqqiyotining strategik asosiga aylandi. Bu siyosat orqali o'zbek tili nafaqat rasmiy aloqa vositasi, balki milliy o'zlik, madaniyat, tarix va ma'naviyatning uzviy qismiga aylandi. Tarixiy tahlillar ko'rsatmoqdaki, til siyosati orqali madaniy barqarorlik, ijtimoiy birlik va g'oyaviy mustaqillik ta'minlandi [9; 81-b].

Kelgusida ham til siyosatini milliy manfaatlar, zamonaviy texnologiyalar va global kommunikatsiya vositalari bilan uyg'unlashtirgan holda yuritish — O'zbekistonning madaniy suverenitetini saqlash va rivojlantirishda hal qiluvchi omil bo'lib qoladi [10; 53-b].

O'zbekistonning mustaqillik yillaridagi til siyosati nafaqat rasmiylikni, balki milliy o'zlikni asrash, tarixiy xotirani jonlantirish va madaniyatni mustahkamlashga qaratilgan kompleks strategiyaga aylandi. Til – siyosiy mustaqillikning ideologik poydevori, jamiyatning ma'naviy birligi va madaniy barqarorligining asosi sifatida qaraldi. Shu bois, til siyosati faqat filologik emas, balki sotsial-madaniy, siyosiy va strategik yo'nalishdagi muhim vosita bo'lib qolmoqda. Kelajakda til siyosatini yanada takomillashtirish, uni raqamli dunyo sharoitida rivojlantirish, ta'lim va fan sohalarida chuqur tatbiq etish orqali o'zbek tilining milliy va xalqaro maydondagi o'rnini mustahkamlash zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. "Til — millatning ma'naviy boyligi, o'zligini anglash va milliy g'ururning asosidir. Har bir o'zbekistonlik ona tilini e'zozlab, uni rivojlantirishga mas'ul." // Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 320 b. (140-bet)
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni. – Toshkent: O'zbekiston, 1989. – 12 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 1995. – 84 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbek tilini rivojlantirish va davlat tilida ish yuritishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida: Prezident farmoni, 2019-yil 21-oktabr, PF-5850-son // *lex.uz*. URL: <https://lex.uz/docs/4562785>
5. Mahmudov N. O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari va zamonaviy ijtimoiy hayotdagi o'rne // *O'zbek tili va adabiyoti*. – 2018. – №3. – B. 15–21.
6. Quronboyev G'. Til siyosati va milliylik masalasi. – Toshkent: Fan, 2016. – 204 b.
7. Sodiqov B. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomini mustahkamlash muammolari // *Ijtimoiy fanlar*. – 2020. – №1. – B. 30–35.
8. Jo'raev N. Milliy o'zlik va til: nazariy va amaliy yondashuvlar. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 128 b.
9. Fishman J.A. Language and National Identity: Comparative Perspectives. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 112–130.
10. Turaev B. Milliy madaniyat va til siyosati integratsiyasi // *Til va jamiyat*. – 2021. – №2. – B. 40–46.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

CONTRADICTIONARY CHANGES IN THE ECONOMIC INFRASTRUCTURE OF SHAHRISABZ DURING THE FORMER SOVIET ERA

Kamolova Habiba Muhammadiyevna,

Associate Professor, University of Economics and Pedagogy, Karshi

E-mail: kamolova_bkru.70@gmail.com

Abstract. This article highlights the contradictory changes in the economic infrastructure of the city of Shakhrisabz during the years of the former Soviet government, the negative aspects of the artificial acceleration of industrialization in the 1930s-80s, administrative command, the shortage of specialists, and the fact that as a result of the definition of tasks that could not be practically accomplished, the industrial enterprises of the city of Shakhrisabz were reduced to the status of producing primary products or raw materials due to the one-sided policy pursued by the central government of the former Union.

Keywords: infrastructure, industrialization, crafts, socialist industrialization, craft artels, "Stakhanovism".

SOBIQ SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA SHAHRISABZ IQTISODIY INFRATUZILMASIDAGI ZIDDIYATLI O'ZGARISHLAR

Kamolova Habiba Muhammadiyevna,

dotsent, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sobiq sovet hokimiyati yillarida Shahrisabz shahri iqtisodiy infratuzilmasidagi ziddiyatli o'zgarishlar, 1930-80-yillarda sanoatlashtirishning sun'iy ravishda jadallashtirilishining salbiy jihatlari ma'muriy buyruqbozlik, mutaxassis kadrlar yetishmasligi, amalda bajarib bo'lmaydigan vazifalarning belgilanishi natijasida Shahrisabz shahar sanoat korxonalarining sobiq Ittifoq markaziy hukumati tomonidan olib borilgan bir tomonlama siyosat tufayli birlamchi mahsulot yoki xom ashyo yetishtirib beradigan maqomga tushirib qo'yilganligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: infratuzilma, sanoatlashtirish, kustar, sotsialistik industrlashtirish, hunarmandchilik artellari, "staxanovchilik".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N11>

Sovetlar davrida Shahrisabz shahri xo'jalik yuritishning sotsialistik uslubi, rejali tizim hamda qattiq markazlashtirilgan xalq xo'jaligi boshqaruvi negizida rivojlandi. Bu, avvalo, mulkchilik shakllarining o'zgarishi va uning asosida yangi jamoaviy korxonalar tashkil etila boshlanishida namoyon bo'ldi.

1925-yil dekabrda VKP(b) XIV syezdi "sotsialistik industrlashtirish" siyosati tomon qadam tashladi. Ammo O'zbekistonda sanoatlashtirish siyosati bir tomonlama ixtisoslashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, asosan qishloq xo'jaligi bilan bog'liq sanoat tarmoqlari qurilishiga alohida e'tibor qaratildi. Sobiq Ittifoqning xalq xo'jaligi tizimida O'zbekistonning roli va o'rni hukumat tomonidan majburan belgilab berildi.

1920-1925-yillarda sobiq Sovet Ittifoqida aholini sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini qondirishni asosiy omillaridan biri mayda kustar (o'z uyida mahsulot ishlab

chiqaruvchi hunarmand) sanoatini rivojlantirish edi. Mayda kustar sohasining keng rivojlanishiga hunarmandchilik sohasidagi tarixiy an'analar, xom ashyo zaxirasining mavjudligi, hunarmandlar mehnat qurollarining oddiyligi va arzonligi edi.

1925-yil 4-oktyabrda "O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi" tashkil qilindi. 1927-yilga kelib O'zbekiston viloyat va tuman hunarmandchilik ittifoqlari soni 27 ta, hunarmandchilik artellari soni 386 ta edi[1]. Shahrisabzda ham 27 artel tashkil etilib, ularda 850 nafar ishchi mehnat qildi. Ulardan uchasi novvoychilik, to'rttasi transport sohasida, qolganlari tikuvchilik, g'isht ishlab chiqarish, yog'ochga ishlov berish, metallchilik, ko'ncilik bilan mashg'ul bo'lgan[2].

O'rta Osiyoda xotin-qizlar masalasi eng nozik va murakkab muammolardan biri hisoblangan. Bu masalani Sovet davlati o'z bilganicha hal qilishga kirishdi. Ayollar jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotiga keng jalb etilib, erkaklar bilan teng asosda ishlaydigan shaxslar sifatida tarbiyalashga e'tibor qaratildi. 1926-yili O'rta Osiyo respublikalarida, jumladan O'zbekistonda xotin-qizlar o'rtasida olib borilayotgan ishlarni jadallashtirish uchun "Hujum" deb atalgan majburiy tadbirlar boshlandi. Ayollar ishlab chiqarishning barcha sohalariga jalb etila boshlandi. Shahrisabzda ham 1928-yil fevral oyida kashta tikuvchi va gazlamalar to'quvchi 25 ayolni birlashtirgan xotin-qizlar hunarmandchilik arteli tashkil etildi. Uning bazasida keyinchalik yirik "Hujum" fabrikasi vujudga keldi[3].

1920-30-yillarda shahar aholining katta qismi asosan savdo va kosib hunarmandchiligi bilan shug'ullanar edi. Ular faoliyatini tartibga solish maqsadida 1933-yil Shahrisabz shahar ishchi dehqon va qizil armiya deputatlari kengashi ijroiya qo'mitasi 261 nafar shahardagi kosib va savdogarlarga ish faoliyati haqidagi ruxsatnoma pattasini berish to'g'risida qaror chiqardi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1932-yil dekabr oyidan Zaxaryanga –sartaroshlik, Niyaz Avazovga – sartaroshlik, Xodi Muxtorovga — etikdo'zlik, Ibroim Bozorovga – temirchilik bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma berilgan[5].

Shahar hayotida transport tizimini izga solish maqsadida 1936-yilda Shahrisabz rayonidagi aravakash va izvoshchilarni Kitob rayonidan ajratib, alohida shahar artelini tuzish haqida qaror qabul qilindi. Bunga Kitob Shahrisabzdan 8 km uzoqlikda joylashganligi, shuningdek, artel a'zolarini 75 % shahardan bo'lganligi sabab qilib ko'rsatildi. 1940-yilda shaharda transportning quyidagi turlari mavjud edi: avtomashina, mototsikl, velosiped, ot, tuya, eshak[5].

Shahrisabz shahrida asta-sekinlik bilan sanoat korxonalarining salmog'i osha boshladi. Paxta tozalash zavodi tubdan qayta uskunalandi, kosibchilik, hunarmandchilik kooperatsiyasi yangi mazmun kasb etdi. 1933-yilda Shahrisabz sanoat birlashmasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish sohasida yuqori ko'rsatkichlarga erishildi[6].

1930-yillarda sanoatlashtirishning sun'iy ravishda jadallashtirilishining salbiy jihatlari O'zbekiston SSRda sanoat qurilishidagi zarur nisbatlar buzilishiga, ma'muriy buyruqbozlik, mutaxassis kadrlar yetishmasligi, sanoat sohasida oliy o'quv yurtlari va ishchilarning malaka oshirish tizimini yaratilmaganligi, amalda bajarib bo'lmaydigan vazifalarning belgilanishi bilan izohlanadi.

Xususan, sanoat korxonalarini viloyatlar bo'yicha joylashtirishda doimiy ravishda nomuvofiqliklar mavjud bo'lgan. Masalan, 1927-1928-yillarda O'zbekiston hududida jami 191 ta yirik sanoat korxonasi bo'lib, ularni viloyatlar bo'yicha taqsimlaganda Toshkent, Farg'ona viloyatlarida sanoat korxonalari ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, Samarqandda 29 ta,

Andijonda 19 ta sanoat korxonalari faoliyat yuritgan. Yirik sanoat korxonalari eng kam bo'lgan hududlar Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlariga to'g'ri kelgan[7]. Mavjud sanoat korxonalarining aksariyati Ittifoq tasarrufida edi. Respublika va mahalliy hokimiyat tasarrufidagi korxonalar soni kam bo'lgan. Masalan, 1926–1927-yilda O'zbekiston sanoat korxonalarining 76,4 foizi Ittifoq tasarrufida bo'lsa, 1927-1928-yilda ularning salmog'i 78,4 foiz bo'ldi. Respublika ko'rsatkichi esa bu yillarda 16,8 foizdan 14,1 foizgacha pasaygan[8].

O'zbekiston bo'yicha qirg'inlar va qatag'onlik davom etayotgan, hayotning barcha sohalarida sovetcha va bolshevikcha tajribalari asosida o'zgarishlar bo'lib o'tayotgan bir paytda Ikkinchi jahon urushi boshlandi. Shahrisabzliklar nafaqat frontda, balki front orqasida ham mehnat jasoratini ko'rsatdilar. Urushning birinchi kunlaridayoq xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari harbiy izga tushirildi. Viloyatning Qarshi shahri va tumanlari singari Shahrisabzda ham ishlab turgan mahalliy sanoat korxonalari armiya uchun kiyim-kechaklar tayyorlashga kirishdi.

Masalan, Shahrisabz shahar va tumani mehnatkashlari Stalingrad uchun qahramonona jang qilib, dushmani tor-mor qilishda munosib hissa qo'shgan Kiryunov qo'mondon bo'lgan 2-bo'linma jangchi va ofitserlariga 76 qo'y, 1460 kg gurunch, 200 litr vino, 3242 dona issiq kiyim-bosh, 1943-yilning 6 oyi ichida 170 ta posilka, 1943-yilning oktyabr oyida 200 litr vino, bir tonna quruq meva tayyorlab yubordilar[9].

Besh yil davom etgan urushning g'alaba bilan yakunlanishi natijasida, shahrisabzliklar ham kelajakka katta umid bog'lab tinch hayot maromini tiklashga, iqtisodiyotni tinch hayotga moslashtirishga, urush oqibatlarini barham toptirishga o'z kuchlarini yo'naltirdilar.

XX asrning 50-yillarida Shahrisabz shahri taraqqiyotida katta siljishlar va o'zgarishlar ro'y berdi. Xo'jalikning barcha tarmoqlarini tinch qurilish yo'liga o'tishi ancha qiyin kechdi. Bu davrda Shahrisabz hayoti ancha murakkab va ziddiyatli bo'ldi. Ijobiy va salbiy jihatlar bir-biriga chambarchas qo'shilib ketdi, hatto siyosiy mafkuraviy va iqtisodiy tazyiq xo'jalik va madaniy hayotni tiklashga qaratilgan amaliy ish bilan yo'g'rildi. Sanoatdagi ishchi va xizmatchilarning real ish haqi 1955-yilda 1950-yilga nisbatan 39% ko'paydi.

1940-yili sanoat korxonalarida 232 ming nafar xotin-qiz mehnat qildi. Bu jami ishchilarning 40,7 foiziga teng edi. 1955-yilning oxiriga kelib Shahrisabzda mavjud artellarda faoliyat ko'rsatayotgan xotin-qizlarning soni ham 300 nafarni tashkil etib, ularning 95% o'zbek ayollari edi[10].

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish oshgani sayin 1950-60-yillarda yog' ekstraksiya va paxta tozalash zavodi singari yangi korxonalar qurildi, konserva, vinochilik zavodi, qurilish materiallari, tikuv va maishiy buyumlar fabrikalarining ishlab chiqarish maydonlari kengaydi. 1950-yilda Shahrisabz "Hujum" arteliga "Hujum" badiiy san'at fabrikasi nomi berildi. 1952-yil sentyabrda Shahrisabzda tabiiy resurslarni qidirib topish Qashqadaryo geologiya-qidiruv ekspeditsiyasi tashkil topdi.

1957-yilda viloyat sanoat korxonalari ichida birinchi bo'lgan Shahrisabz paxta tozalash zavodida qayta qurish ishlari amalga oshirilib, quritish-tozalash sexi, dizel stansiyasi ishga tushirildi. 1958-yilda Pillakashlik zavodi qurt urug'larini yetishtirish va ularning navlarini yaxshilashda yuksak natijalarga erishdi. "Hujum" artelida tikuvchilik sexi, Oxunboboyev artelida mebel sexi, yog' zavodida muzlatgich sexi, paxta tozalash zavodida katta quvvatga ega quritish sexi qurib ishga tushirildi[11].

1958-yilda yirik sanoat korxonasi konserva zavodi qurib ishga tushirildi. Zavodda 1964-yilda mahalliy aholi uchun 2017 tonna uzum, 1344 tonna olma, 7658 tonna tomat pastasi, 117 tonna bodring kabi sabzavotlarga qayta ishlov berilib, iste'molchilarga chiqarildi. 1963-yilda 1 ishchiga yalpi mahsulot ishlab chiqarish 22,02 so'mdan, 1964-yilda 2324 so'mdan to'g'ri kelgan[16]. 1964-yilda 5932 ming so'mlik oziq-ovqat mahsulotlari realizatsiya qilindi. Zavodni kapital ta'mirlash uchun 1964-yilda 75 ming so'm, madaniy-maishiy binolar qurishga 3 ming so'm, ishlab chiqarish asbob-uskunalarini saqlovchi omborxona qurilishiga 11 ming so'mlik mablag' sarflandi. 1967-yilda Shahrisabz konserva zavodining sabzavot sexida pomidor pastasi va sharbatni ishlab chiqaruvchi ikki potok liniya ishga tushirildi[12].

1975-yilda Konserva zavodda Vengriyadan keltirilgan sutkasiga 150 tonna pomidorni qayta ishlash quvvatiga ega yangi liniya va 3 mln shishali banka ishlab chiqarish quvvatiga ega yangi sex ishga tushirildi. Tara va tayyor mahsulotlarni tashish mexanizatsiyalashdi.

"Hujum" fabrikasi 1959-yilning oxirida yirik fabrikaga aylanirildi. 1966-1968-yillarda "Hujum" fabrikasi o'z mahsulotlarini Anqara, London, Parij kabi shaharlarda hamda Gveniya, Kosta-Rika kabi davlatlarda tashkil etilgan jahon ko'rgazmalarida namoyish etdi. Shuningdek, Monreal (1968), Izmir (1970), Yaponiyada (1971) bo'lgan xalqaro ko'rgazmalarda fabrikada tikilgan do'ppilar va kashtalar oltin medallarga sazovor bo'ldi. Fabrikada 1969-yilda 1051 kishi mehnat qilib, 1039 ming so'mlik mahsulot ishlab chiqarilib sotildi. 1975-yilda "Hujum" fabrikasida gilam, "Sanama", "Chizma", "Iroqi" do'ppilari, yarim jundan to'qilgan gilamlarga "Davlat sifat belgisi" berildi[13].

Sobiq sovet davlati sanoat ishlab chiqarishni keskin oshirish, ishchilarning g'ayratini avj oldirish maqsadida "sotsialistik musobaqa", "staxanovchilik", "zarbdorchilik" kabi ishchilar harakatini uyushtirdi. "Hujum" fabrikasining do'ppichilik sexi ishchilaridan Anvar Saydaliyeva, Karomat Sultonova, gilam to'qish sexi ishchilaridan Kimyo Sobirova, Tamara Pinxasovalar oylik planlarini 150-180% ga bajarib sotsialistik musobaqa g'oliblariga aylandilar[14]. Bu harakatlar quruq rasmiyatchilik bo'lib, unda barcha ishchilarning 70 foizdan ortig'i ishtirok etsa-da, amalda samarasi juda past bo'ldi.

1971-yilda fabrikada mahsulot sifatini yaxshilash va ko'paytirish maqsadida 300 ming so'mdan ortiq kapital qurilish ishlari bajarildi. 3 ta gilam sexi, 2ta yong'indan himoya punkti, 2 ta omborxona, 1 ta oshxona, 1ta ayvon, 140 bolaga mo'ljallangan bolalar bog'chasi qurib ishga tushirildi. Fabrikada ishlab chiqarish uchun 3 ta yuk avtomashinasi, 20 ta kashta tikish mashinasi, 51 dona gilam to'qish do'konlari olindi[15].

1972-yilda shaharda sanoat korxonalari tomonidan mahsulot ishlab chiqarish rejasi 114% ga, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish rejasi 105% bajarildi. Sanoat korxonalaridan go'sht kombinati, konserva zavodi, paxta tozalash zavodi, sut-yog' zavodi, Hujum fabrikasi, bosmaxona, shahar elektr tarmoqlari korxonalari faoliyatida bu holatlar ko'zga tashlandi[16].

Shahrisabz shahrida mahalliy sanoatning pillachilik sohasi yo'nalishida 1977 -yilda Pillakashlik fabrikasi ishga tushirildi. Fabrika dastlab yiliga 200 tonnadan ziyod tabiiy ipakni qayta ishlagan bo'lsa, keyinchalik yiliga 770 tonna pilladan qimmatbaho xomashyo ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lib, yiliga 20 mln so'mlik mahsulot bera boshladi. Fabrika Yaponiyadan keltirilgan mexanizm bilan jihozlandi. 1980-yillarga kelib fabrika o'z ishchilar shaharchasi va 140 o'rinli bolalar bog'chasiga ega edi. Shuningdek, fabrikada 1500 ishchi mehnat qildi.

1976-yilning 11 oyida shaharda Paxta tozalash zavodi, Konserva zavod, Vino zavodi, Yog'-pishloq zavodi, Go'sht kombinati, Mebel fabrikasi, Hujum fabrikasi, Toshni saralash zavodi, Bosmaxona, Elektr tarmoqlari korxonasi va Qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlash va jihozlash kabi sanoat korxonalari mavjud bo'lib, ular belgilangan rejani muddatidan avval bajarishga erishdilar[17].

Konserva zavodi sobiq sovet ittifoqining Uzoq Sharq, Sibir, Ural hududlariga hamda Mongoliya Xalq Respublikasiga o'z mahsulotlarini eksport qildi. 1975-yilda zavod 7 ta mahsulotiga sifat belgisi olgan bo'lsa, 1977-yilda 18 tur mahsulotiga sifat belgisi belgilandi. Uning ishlab chiqarish quvvati 10 mln. so'mni tashkil etgan[18].

1977-1978-yillarda Shahrisabz paxta tozalash va konserva zavodlari rekonstruksiya qilinib qayta ta'mirlandi. 1983-yilda Shahrisabzda mebel fabrikasi va ip-gazlama kombinatining filiali qurilishi bu sohalarni rivojlanishiga olib keldi. Shuningdek, Shahrisabzda sut-pishloq zavodi 1970-yilda ishga tushgan bo'lib, ishlab chiqarish quvvati esa 3 mln so'mni tashkil etib, shahar sanoati rivojiga o'z hissasini qo'shgani ma'lum.

Ushbu yillarda Shahrisabz paxta tozalash zavodining mahsulotlari Germaniya Federativ Respublikasi, GDR, Polsha, Chexoslovakiya, Yaponiya kabi mamlakatlarga eksport qilina boshlandi. Zavodning ishlab chiqarish quvvati esa 60 mln so'mni tashkil etdi[19].

Shahrisabz shahriga qarashli Kitob vinochilik zavodi mahsulotlaridan "Shirin", "Vassarg'a" markali vinolari xalqaro tanlovda oltin medalga sazovor bo'ldi. Zavod qayta qurilib, avtomat liniyalari bilan jihozlandi. 1980-yilda Kitob vino zavodi Shahrisabz vino-aroq zavodiga aylantirildi. Vino zavodida 1980-yillarda 18 turdagi vino ishlab chiqarilib, zavodning ishlab chiqarish quvvati 10 mln so'mni tashkil etdi. Zavod sobiq Ittifoqning ko'pgina shaharlaridagi vistavkalarida qatnashib ikkitadan oltin va kumush medallarni egalladi. Vino-aroq zavodiga Shvetsiyaning "Alfa-Laval" firmasi ishlab chiqargan 725 ming so'mlik yangi dealkolizator ishga tushirildi. Ammo zavod o'z mahsulotlarini 10 foizini ham o'zi sotish huquqiga ega emas edi. Zavodda moddiy-texnika jihozlaridan shisha idishlar, etiketka, filtr-karton, probka va boshqalar yetishmas, mahsulotlarni sotishdan tashqari tushgan pulni deyarli hammasi davlat buyudjetiga o'tkazilganligi sababli foyda kam olinar edi.

1980-yilga kelib qum-shag'al, vino-aroq, sut-pishloq zavodlari, go'sht kombinati davlat belgilagan rejani muddatidan avval bajardi. Ammo "Hujum" fabrikasi, mebel fabrikasi, qandolat mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalari ishlab chiqarishi keskin kamaydi, ular belgilangan rejani bajara olmadilar[20].

1985-yilda butun sobiq Sovet Ittifoqi hududida boshlangan "qayta qurish" siyosati negizida sanoat korxonalarining o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlashi borasida amaliy ishlar boshlandi. Natijada Shahrisabzda mavjud 11 ta sanoat korxonasida issiqxona, yordamchi xo'jaliklar tashkil etildi. Hatto, keyingi 3-yil ichida geologiya qidiruv ekspeditsiyasi yirik qoramollar sonini-162 boshga, mayda shoxli mollar sonini 424 boshga, cho'chqalar sonini 300 boshga yetkazdi[21].

Biroq, o'tgan asrning 80-yillaridagi butun sobiq SSSRdagi iqtisodiy bo'hron respublikani ham chetlab o'tmadi. Masalan, 1985-yilga kelib Pillakashlik fabrikaning 700 ming so'mlik tayyor mahsuloti sotilmay qoldi. Natijada fabrika 1987-88-yillardan boshlab o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash va boshqarish sistemasiga o'tish uchun tayyorgarligini boshlagan bo'lsa ham, bu inqirozdan mustaqillik yillarida chiqdi.

Xullas, shaharda tashkil etilib ishga tushirilgan sanoat korxonalarining yalpi daromadi shahar byudjetining asosini tashkil etdi. Shahardagi sanoat korxonalari aholining mehnatga layoqatli qismini ish bilan band etishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ishlab chiqargan mahsulotlar qiymati va ahamiyati jihatidan bu korxonalar nafaqat viloyatda, balki respublika, sobiq Ittifoqda muhim o'rin tutdi. Shahrisabz sanoat shahriga aylandi.

Sanoat korxonalari sobiq Ittifoq markaziy hukumati tomonidan olib borilgan bir tomonlama siyosat tufayli birlamchi mahsulot yoki xom ashyo yetishtirib beradigan maqomga tushirib qo'yildi. Mustaqillik arafasida Shahrisabzda 13 ta sanoat korxonasi mavjud edi. Shahrisabz shahri sovetlar davrida umuman olganda xom ashyoni dastlabki qayta ishlashga, birinchi galda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bir yoqlama iqtisodiyotli chekka shaharligicha qoldi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Тўхтаев А.Қ. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни “социалистик” асосида саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари. (1917 – 1941 йиллар) // Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Т.: 2001. –17 б.
2. QVDA, 164-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 1-varaq.
3. O'z MA, 46-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 1-varaq.
4. QVDA Shahrisabz filiali, , 6-fond, 5-ro'yxat, 6- ish, 15-varaq.
5. 6-fond, 7-ro'yxat, 6- ish, 14-varaq.
6. QVDA Shahrisabz filiali, 7-fond, 3-ro'yxat, 273-ish, 6-varaq.
7. QVDA, 83-fond, 256-ish, 1-ro'yxat, 31-varaq.
8. Лелчук В.С. СССРни саноатлаштириш: тарихи, тажрибаси, муаммолари. – М.; Политиздат, 1984 . – Б. 234.
9. QVHA, 4-fond,, 2-ro'yxat, 594-ish, 66-varaq.
10. QVDA, 164-fond, 2-ish, 2-ro'yxat, 17-varaq.
11. QVHA, 4-fond, 1-ro'yxat, 68-ish, 23-varaq.
12. QVDA Shahrisabz filiali. 4-fond, 1-ro'yxat, 694-ish, 21-varaq
13. QVHA, 4-fond, 1-ro'yxat, 115-ish, 21-varaq.
14. Жўракулов О., Эргашева Ж. Қашқадарё саноати тарихи. – 66-67 б.
15. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat, 1-ish,. 31-varaq.
16. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 88-ish, 24-varaq.
17. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat, 151-ish, 31-varaq.
18. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat,, 157-ish, 1-varaq.
19. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 205-ish, 14-varaq
20. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 22-ish, 8-varaq
21. QVDA Shahrisabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 221-ish, 8-varaq.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

FROM THE HISTORY OF THE POPULATION OF GUZOR PRINCIPALITY OF THE BUKHARA EMIRATE AT THE END OF THE XIX - BEGINNING OF THE XX CENTURY (AS AN EXAMPLE OF THE HARDURI ETHNOGRAPHIC GROUP)

Ergashev Umar Kuzyevich

Senior lecturer of the University of Economics and pedagogy

E-mail: umarergashev712@gmail.com

Abstract. It is analyzed that the ethnographic group called "Harduri" of the residents of Guzor principality of the Bukhara Emirate in the late XIX - early XX centuries consisting of a significant part of the local population of the principality, and comments are made about this Harduri ethnographic group. The article discusses some promising information on these issues.

Keywords: "Harduri", Karluk, Har Dara, Har Darai turk, "Kungirot", Har daurak, Boysuni, Machai, Vakhshivori, Sinachi, Ushori, Darbandi, Sairobi, Poshkhurti, Vandobi, Bilingvism.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI G‘UZOR BEKLIĞI AHOLISI TARIXI (HARDURI ETNOGRAFIK GURUHI MISOLIDA)

Ergashev Umar Kuzyevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Buxoro amirligi G‘uzor bekligi aholisining “harduri” deb ataluvchi etnografik guruhi beklikdagi mahalliy aholining sezilarli bir qismini tashkil etganligi tahlil qilinib, ushbu harduri etnografik guruhi to‘g‘risida mulohazalar keltirilgan, shuningdek, ushbu masalalar bo‘yicha ayrim istiqbolli ma‘lumotlar muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: “Harduri”, Qarluq, Har Dara, Har Darai turk, “Qo‘ng‘irot”, Har daurak, Boysuni, Machayi, Vaxshivori, Sinachi, Ushori, Darbandi, Sayrobi, Poshxurti, Vandobi, Bilingvizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N12>

Buxoro amirligidagi ma‘muriy-hududiy birliklardan biri bo‘lmish G‘uzor bekligi aholisi amirlik davrida, xususan, XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida asosan o‘zbek va tojik tilli aholidan iborat bo‘lib, ular orasida “harduri” deb ataluvchi etnografik guruh beklikdagi mahalliy aholining sezilarli bir qismini tashkil etgan. Ushbu etnografik guruh tarixiga murojaat qilish orqali G‘uzor bekligi o‘tmishi bilan bog‘liq bir qator masalalarga aniqlik kiritish mumkin bo‘lsa-da, bu mavzu hozirgacha yetarli darajada o‘rganilmaganligi sababli bu boradagi bahs-munozaralar haligacha davom etib kelmoqda.

Harduri etnografik guruhi bo‘yicha ma‘lumotlar asosan so‘nggi o‘rta asrlardagi Buxoro amirligi yozma manbalari va rus mualliflari qaydlarida u yoki bu darajada uchraydi, ular asosida ushbu aholi guruhi haqida muayyan tasavvurlarga ega bo‘lish mumkin. Harduri aholi guruhi bo‘yicha shu paytgacha maxsus tadqiqotlar olib borilmaganligi bois yozma manbalardagi ma‘lumotlarning mazmun-mohiyatidan yetarlicha xabardor bo‘lish qiyin. O‘tgan asrda va yaqin

yillarda O'rta Osiyo xalqlari etnografiyasi, ayniqsa, Janubiy O'zbekiston hududi aholisining etnik xususiyatlari va etnik tarkibi bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar orasida asosan M.Eshniyozov[1], B.X.Karmisheva[2], T.Nafasov[3], A.Doniyorov, O.Bo'riyev va A. Ashirovlar[4], A.Qayumov[5], S.Tursunov[6] va yana bir qator tadqiqotchilar birmuncha to'xtalib o'tishganiga ko'zimiz tushadi. Avvalo, shuni aytib o'tish kerak, ushbu tadqiqotchilarning ko'pchiligi asosan Surxon vohasi harduri aholisiga, qisman esa G'uzor va unga qo'shni hududlardagi aholi maskanlarida yashaydigan ushbu etnografik guruh masalasiga e'tibor qaratganlar. Kelingan xulosaga ko'ra, ular Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, G'uzor tumanlarida yashab, asosan tojik va qisman o'zbek tilining qarluq lahjasida so'zlashadilar.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari G'uzor bekligida yashagan harduri aholisi to'g'risidagi ma'lumotlar asosan Buxoro amirligi Qushbegi arxivi hujjatlari va XX asr boshida yashagan Muhammad Sodiqxo'ja Gulshaniyning "Ta'rixi Humoyun" asarida uchraydi. Jumladan, Qushbegi hujjatlarida G'uzor bekligining Afg'onbog' va Eskibog' amloliklarida 1 tadan Harduri nomli qishloq qayd etilgan[7:B.137]. Bundan tashqari, Qushbegi hujjatlarida Hisor bekligiga qarashli Har Dara, Har Darai turk degan qishloqlar uchraydi[8:B.137], ularning ayrimlari ushbu etnotoponim bilan aloqador bo'lishi mumkin. Chunki, birz quyida batafsilroq to'xtalib o'tiladiganidek G'uzor bekligiga qo'shni hududlarda – Boysun, Sherobod, Sariosiyoda Harduri deb nomlangan bir necha aholi maskanlari mavjud bo'lgan.

Gulshaniy G'uzor hardurilari haqida birmuncha keng ma'lumot berib o'tgan. Uning yozishicha, G'uzorga qarashli qishloqlarning bir qanchasida ikkita urug' ko'pchilikni tashkil etib, ular "qo'ng'iroq" va "harduri" deb atalgan[9:B.100]. Muallifga ko'ra, "qo'ng'iroq" urug'i qirq ming xonadondan, harduri urug'i esa yigirma ming xonadondan tashkil topgan bo'lib, qo'ng'iroqlar o'zbek aholi, hardurilar esa tojik aholi hisoblanib, qo'ng'iroq urug'i vakillari qo'ychivon, hardurilar esa dehqonchilik bilan shug'ullanishgan[10:B.100]. Gulshaniyning G'uzor bekligi aholisini "Xuzor viloyati yetmish ming xonadondan iboratdir. Qirq ming xonadon qo'ng'iroq, yigirma ming xonadon harduri, o'n ming xonadon shahar ichi atrofidagi aholi viloyat aholisini tashkil etadi" yozishi[11:B.102] esa birmuncha mubolag'ali bo'lib, XX asr boshlarida beklilikda boshqa o'zbek urug'i vakillari yashaydigan bir qator qishloqlar mavjud bo'lgan.

Bir qator tadqiqotlarda harduri etnografik guruhiga nisbatan o'tmishda asosan ko'chmanchi bo'lgan, keyinchalik o'troqlashgan tojiklardir degan mazmundagi qarashlar keng yoyilgan. Biroq yozma manbalardagi ayrim ma'lumotlar G'uzordagi harduri aholisi vakillari asosan o'troq dehqon aholi bo'lganidan darak beradi. G'uzor bekligi aholisi orasida harduri guruhi vakillari ko'proq dehqonchilik qilganiga urg'u bergan Gulshaniyning yozishicha: "Tog'lik hududdagi soylar bo'yida unumdor joylar ko'p bo'lib, hardurilar dehqonchilikda nihoyatda mohirdirlar. Hardurilarning dehqonchilikdan boshqa shug'ullanadigan kasbning o'zi yo'q. Ushbu urug' vakillari orasida boy odamlar uchraydi"[12:B.101]. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, muallif keltirib o'tgan ushbu ma'lumotlar ham birmuncha mubolag'ali bo'lishi mumkin. Chunki G'uzor bekligining tabiiy geografik joylashuvi va harduri deb atalgan aholi guruhi vakillarining o'sha kezlarda asosan tog'lik hududlarda yashaganligidan kelib chiqilsa, ushbu aholi vakillarining ko'proq bog'dorchilik bilan shug'ullangan, ya'ni bu yerda sug'orma dehqonchilik emas, ko'proq lalmi dehqonchilik keng yoyilgan bo'lgan. Zero, Gulshaniyning o'zi ham ta'kidlab yozganidek, Xuzor tog'larida dehqonchilikka mos unumdor yerlar mavjud bo'lib, tog'dagi daralarda ham lalmi, ham sug'oriladigan ekinlar yetishgan[13:B.101].

Harduri etnografik guruhi masalasiga qisqacha to'xtalib o'tgan tadqiqotchilarning bir qanchasi ushbu etnonimning lug'aviy ma'nosiga qiziqishgan. M. Eshniyozov talqinicha, hind tilidagi har daurak (har joydan kelgan, turli yerdan qochib kelgan) birikmasiga forscha -i affiksi qo'shilgan: har dauraki — hardaragi – hardari -harduri. Xalq izohida har -duri (duri -i – dara -i — daralik, joylik) – turli daralik, har xil kishilar uyushmasi. Demak, harduri – forscha so'z, dastlab territorial guruh nomi bo'lgan, so'ng etnonimga aylangan. Shu etnonimdan qishloq nomlari yuzaga kelgan[14:B.412-413].

Qashqadaryo vohasida G'uzor bekligidan tashqari yana bir qator beklıklarda harduri aholi guruhi vakillari yoki shu nomdagi aholi maskanlari mavjud bo'lib, Chiroqchi tumanida Harduri (Xo'shali va Taloqtepa qishloqlari orasida) bunga misol bo'la oladi. Biroq bu yerdagi Harduri qishlog'i aholisi o'zbek tilli bo'lib, o'zbeklarning asosan uz urug'iga mansub bo'lishgan[15:B.258]. Aytishlaricha, qishloqning shunday atalishi esa bu yerda uz, achamayli, gala, qo'ng'irod kabi bir necha o'zbek urug'i aralash yashaganligi tufayli XX asr boshlarida paydo bo'lgan. Bungacha ushbu qishloq Ashur-beka deb atalgan. Harduri qishlog'i nomiga to'xtalgan T.Nafasovning yozishicha, Chiroqchidagi Harduri qishlog'i aholisi tojik tilini bilmaydi[16:B.413]. Qashqadaryo vohasining yuqori qismida – Shahrisabz tumani aholisi orasida ham "harduri" so'zi etnografik guruh nomi sifatida saqlanib qolgan. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Quyi Qashqadaryoda, ayniqsa, Qarshi, Koson, Kasbi tumanlarida bu etnonim umuman uchramaydi. Ushbu etnonim bilan bog'liq yozma manba ma'lumotlari va etnografik materiallarga Buxoro amirligining markaziy hududlari – Buxoro, Samarqand, Karmana, Jizzax viloyatlari hududlarida ham duch kelinmaydi.

Harduri etnografik guruhiga aloqador ma'lumotlar asosan G'uzor bekligi va Surxon vohasi bilan bog'liqdir. Harduri etnografik guruhining katta qismi Boysun va G'uzor oralig'idagi tog'lik hududlarda yashab, 1924-1925-yillarda ularning soni 8400 kishini tashkil etgan. XX asr birinchi yarmida Surxondaryo viloyatining asosan Boysun, Sariosiyo va Sherobod tumanlarida harduri etnik guruhi yashab, ular boshqa aholi guruhlariga nisbatan kamchilikni tashkil etishgan. Harduri Sariosiyo tumanidagi guzar (Sharg'un); Oltinsoy tumanidagi guzar (Sina) nomi sifatida uchraydi. Shuningdek, Surxon vohasida Machay-daryo vodiysi (Sherobod-daryoning yuqori qismi)da hardurilar 2 ta qishloqda – Ho'jadayak va Yuqori Machay (yoki Katta-qishloq)da istiqomat qilishgan. B.X.Karmishevaning yozishicha, XX asr birinchi choragida Xo'jadayakdagi hardurilar 50 xo'jalikdan iborat bo'lishgan[17:B.63]. O'sha kezlarda Yuqori Machayda 300 xo'jalikdan iborat aholi yashab, harduri guruhi vakillari ushbu xo'jalikning yarmini, o'zbeklarning "turk" deb ataluvchi urug'i vakillari esa qolgan yarmini tashkil etishgan. Bu qishloqdagi hardurilar ushbu "turk"larning ta'sirida doimiy o'laroq o'zbek tilida so'zlashishga o'tishgan va o'zlarini "o'zbek hardurilar" deb yuritishgan. Shuningdek, bu yerda ular o'zbek-chig'atoylar, ya'ni o'zbeklarning "chig'atoy" deb nomlanuvchi guruhi bilan aralasha borganlar.

Boysun tumanidagi Harduri-qishloq deb atalgan aholi maskani vakillari o'zlarining kelib chiqishini Boshchorvog' – Machay tog'laridagi Kichi-Uradaryoning yuqori havzasida qishloqlar turkumi bilan bog'laganlar[18:63]. Bundan ko'rinadiki, Boysun hardurilari o'zlarining kelib chiqish negizini G'uzor tumani hardurilariga borib taqashgan. XX asr birinchi choragida Boshchorvog'da tojik-hardurilar ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, ushbu qishloqlar turkumining bir qismi o'zbeklarning turk guruhidan iborat bo'lgan. Bu paytda Boshcharvog' qishloqlari aholisi 1200 ta xo'jalik bo'lgan[19:B.63].

XX asr o'rtalarida Surxon vohasida etnografik izlanishlar olib borgan chog'ida B.X. Karmisheva birvaqtlar Denov bekligiga qarashli bo'lgan Taroqli qishlog'ida harduri aholi guruhi borligiga guvoh bo'lgan. Bu qishloq Harduri-qishloq nomi bilan tanilib, 1926-yilgi aholi ro'yxatida bu yer aholisi o'zbeklar sifatida qayd etilgan.

B.X.Karmishevaning yozishicha, Harduri-qishloq yoki Harduri-soy Maland daryosi (To'palang-daryoning o'ng tarmog'i)da joylashgan bo'lib, ularning Machay hardurilari bilan aloqasi aniqlanmagan. Shu bilan birga, "harduri" atamasi bu yerda ham "har yerdan kelganlar" deb talqin qilingan. Shuningdek, bu yerning mahalliy aholisi "qurama" so'zini shu ma'noda ishlatishgan[20:B.64]. Yaqin yillarda Surxon vohasida etnografik izlanishlar yuritgan tadqiqotchilar ham Sheroboddaryoning yuqori qismida Machay qishlog'ida o'zbek-chig'atoylari turklar va hardurilar bilan birgalikda yashashini qayd etishgan.

Gazimalik tog' tizmasida joylashgan tojiklar gazmaliklilar, Vorzob havzasidagilar varzobliklar O'zbekistonning janubiy mintaqalarida yashovchi lokal etnografik guruh hisoblanadi. Qashqadaryo vohasidagi kabi Surxon vohasida ham hardurilar mintaqaning qadimiy mahalliy etnografik guruhlaridan biri bo'lib, ular asosan tojik va o'zbek tillarida so'zlashganlar.

Surxon-Sherobod vodiysidagi lokal-hududiy birliklarga o'zining etnik nomiga ega bo'lmagan, yashab turgan hududi nomi bilan ataluvchi boysuni, machayi, voxshivori, sinachi, ushori, darbandi, sayrobi, poshxurti, vandobi kabi etnolokal birliklar[21:B.90] orasida harduri aholi guruhi o'ziga xos tomonlari bilan ajralib turib, ularda turkiy (o'zbek) elementlari ko'proq saqlangan. Ma'lumki, ushbu etnolokal birliklarda ko'pincha til jihatdan bilingvizm hodisasi kuzatiladi, ya'ni ular o'zbek va tojik tillarida baravar so'zlashadilar[22:B.155-156]. O'ziga xos geneonimlariga ega bo'lib, ular faqat toponim, oronim, gidronim va antroponimlar asosida tashkil bo'lgan ichki bo'linish tarzida tarkib topgan bo'lib, qondosh-urug'chilik tizimiga asoslanmagan. Urug'-qabila nomiga ega bo'lgan o'zbeklar quyidagi urug'-qabilalarni tashkil etdilar: a) qo'ng'iro't; b) turk; v) yuz (juz); g) kam sonli urug'-qabilaga bo'linganlar. Oxirgi guruh qabilalariga quyidagi urug'lar kiradi: qatag'on, elbegi, do'rmon, qora tamg'ali, turkman, qovchin, kenagas, qutchi, qoraqalpoq, batosh, xitoy, harduri, olachizm, arab, chupak, qatori, gov, qoqixo'r, sholikor[23:B.24,26].

Xullas, G'uzor bekligi mahalliy aholisi tarixiga harduri etnografik guruhi misolida qisqacha nazar tashlaganimizda ularning beklilik aholisining muhim bir qismini tashkil etganligi, manbalarda tojik aholi deb qayd etilsa-da, ikkita tilda – tojik va o'zbek tillarida so'zlashib, ularning so'zlashuv muloqotida bilingvizm (ikki tillilik) ustuvorlik qilganligi ma'lum bo'ladi. Ular tarqalgan hududlar asosan Qashqadaryo vohasining janubi-sharqiy qismi – Surxon vohasining shimoliy va markaziy qismlaridagi tog'lik hududlar sifatida bilingan. XX asr boshlarida ushbu etnonim bilan bog'liq bir qator joy nomlari yozma manbalarda qayd etilishi bilan birga bugungi kunda ham ushbu viloyatlarda Harduri so'zi etnotoponim o'laroq saqlanib qolganligi ko'zga tashlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Эшние'зов М. Шеваи хардури. – Душанбе, 1967. (тожик. тилида).
2. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных раёнов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976.
3. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. – Toshkent, 2009.

4. Doniyorov A., Bo'riyev O., Ashirov A. Markaziy Osiyo halqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Yangi nashr, 2011.
5. Qayumov A. XX asr boshlarida O'zbekiston hududida etnik holat. – Toshkent: "Adabiyot uchqunlari", 2015.
6. Tursunov S.N. va boshq. O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006; Tursunov S. Surxondaryo viloyati toponimlari. – Toshkent, 2008.
7. Naselenniye punkti Buxarskogo emirata (konets XIX – nachalo XX vv.) Materiali k istoricheskoy geografii Sredney Azii. Pod. Red. A.R. Muxammedjanova. – Tashkent: Universitet, 2001.
8. Naselenniye punkti Buxarskogo emirata (konets XIX – nachalo XX vv.) Materiali k istoricheskoy geografii Sredney Azii. Pod. Red. A.R. Muxammedjanova. – Tashkent: Universitet, 2001.
9. Мухаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Ба чоп тайёркунанда, мураттиб ва сарсухан Ҷӯрабек Нарзиев. – Душанбе, 2006.
10. Muhammad Sodiқhoҷai Gulshanӣ. Ta'rixi Humoyun.
11. Muhammad Sodiқhoҷai Gulshanӣ. Ta'rixi Humoyun.
12. Muhammad Sodiқhoҷai Gulshanӣ. Ta'rixi Humoyun.
13. Muhammad Sodiқhoҷai Gulshanӣ. Ta'rixi Humoyun.
14. Eshniyozov M. Shevai xarduri. – Dushanbe, 1967.
15. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi, – Toshkent, 2009.
16. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi., – Toshkent, 2009.
17. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных раёнов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976.
18. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных раёнов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976.
19. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных раёнов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976.
20. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных раёнов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976.
21. Qayumov A. XX asr boshlarida O'zbekiston hududida etnik holat. Toshkent: "Adabiyot uchqunlari", 2015.
22. Qayumov A. XX asr boshlarida O'zbekiston hududida etnik holat. Toshkent: "Adabiyot uchqunlari", 2015.
23. Abirov V., Mamayusupov I. Janubiy O'zbekistonning etnik qatlamlariga doir. O'tmishga nazar, 7- son, 3- jild. Toshkent, 2020.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE FACTORS THAT HAVE LED TO INTERNAL CRISES IN PAKISTAN, AND THE SUBSEQUENT STRENGTHENING OF THE MILITARY'S ROLE IN THE COUNTRY'S POLITICAL LIFE

Ergashev Akhror

Independent Researcher

National Pedagogical University of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes Pakistan's formative decade (1947–1958), emphasizing the political, social, and institutional crises that shaped the country's trajectory. The partition of British India produced massive demographic dislocation, fragile governance, and unresolved regional and linguistic tensions. Leadership failures, constitutional ambiguity, and recurrent conflicts—such as the Kashmir war and the assassination of Prime Minister Liaquat Ali Khan—undermined parliamentary democracy. These challenges fostered authoritarian tendencies and enabled the military to emerge as the decisive political force. The study argues that the structural imbalances of this period entrenched civil–military asymmetry and laid the foundation for Pakistan's prolonged political instability.

Keywords: Pakistan, Partition of India, political crises, civil–military relations, state formation, authoritarianism, Liaquat Ali Khan, Kashmir conflict, Rawalpindi Conspiracy, constitutional development.

POKISTONDA ICHKI INQIROZLARGA OLIB KELGAN OMILLAR VA MAMLAKAT SIYOSIY HAYOTIDA HARBIYLARNING ROLINI KUCHAYTIRISHGA OLIB KELGAN JARAYONLAR

Ergashev Axror

Mustaqil tadqiqotchi

O'zbekiston Milliy Pedagogika Universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Pokistonning shakllanish davri (1947–1958 yillar) tahlil qilinadi. Unda mamlakat taraqqiyot yo'nalishini belgilab bergan siyosiy, ijtimoiy va institutsional inqirozlar yoritilgan. Britaniya Hindistonining bo'linishi keng ko'lamlı demografik siljishlar, zaif boshqaruv va hal qilinmagan mintaqaviy hamda til bilan bog'liq ziddiyatlarga olib keldi. Yetakchilikdagi xatolar, konstitutsiyaviy noaniqlik va takroriy mojarolar — xususan, Kashmir urushi va Bosh vazir Liyokat Ali Xonning o'ldirilishi — parlament demokratiyasini izdan chiqardi. Bu muammolar avtoritar moyilliklarning kuchayishiga olib keldi va harbiylarning hal qiluvchi siyosiy kuch sifatida maydonga chiqishiga zamin yaratdi. Tadqiqot shuni ta'kidlaydiki, ushbu davrdagi tuzilmaviy nomutanosibliklar fuqarolik va harbiy kuchlar o'rtasidagi muvozanatsizlikni mustahkamlab, Pokistondagi uzoq davom etgan siyosiy beqarorlikning asosini yaratgan.

Kalit so'zlar: Pokiston, Hindistonning bo'linishi, siyosiy inqirozlar, fuqarolik-harbiy munosabatlar, davlat qurilishi, avtoritarizm, Liyokat Ali Xon, Kashmir mojarosi, Ravalpindi fitnasi, konstitutsiyaviy rivojlanish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N13>

Introduction. The emergence of Pakistan in August 1947 marked the birth of a state without historical precedent or institutional continuity. Unlike India, which inherited the political traditions and administrative structures of the colonial state, Pakistan began its existence under conditions of extreme uncertainty. Its territorial configuration was

geographically fragmented, divided between West and East Pakistan, separated by more than 1,500 kilometers of Indian territory. The immediate consequences of partition were devastating: millions of people were displaced, sectarian violence spread across the subcontinent, and fragile administrative resources proved insufficient to manage the challenges of statehood.

From the outset, Pakistan faced the difficult task of reconciling competing identities. The official vision of a united Muslim nation conflicted with the country's ethnolinguistic diversity, as exemplified by early tensions over the status of Bengali and Urdu. At the same time, the legacy of colonial authoritarianism, preserved in the Government of India Act (1935) and the Indian Independence Act (1947), vested extraordinary powers in the governor-general and reinforced a highly centralized model of governance. This concentration of authority undermined the development of representative institutions and contributed to recurrent political crises.

Leadership instability further deepened these problems. The premature death of Muhammad Ali Jinnah in 1948 deprived the young state of its founding figure, while the assassination of Prime Minister Liaquat Ali Khan in 1951 created a political vacuum that competing elites failed to fill. The inability of civilian leaders to maintain cohesion, manage provincial demands, and provide effective governance eroded the legitimacy of parliamentary institutions. Meanwhile, the unresolved conflict over Jammu and Kashmir, combined with persistent food shortages and economic dislocation, intensified insecurity.

In this context of fragility, the military rapidly emerged as a powerful political actor. The armed forces not only embodied organizational discipline and national unity in a fragmented society but also benefited from substantial foreign aid, particularly from the United States after 1954. By the late 1950s, Pakistan's political trajectory was already marked by authoritarian tendencies, weak civilian institutions, and the army's growing role as an arbiter of power.

Research Tasks. The article sets out to:

1. Examine the historical and political preconditions of Pakistan's state formation.
2. Identify the main internal crises that undermined democratic governance during 1947–1958.
3. Analyze the role of ethnic, linguistic, and religious factors in shaping political instability.
4. Assess the causes of the military's increasing influence in politics.
5. Evaluate how the structural imbalances of the early period predetermined long-term patterns of civil–military relations in Pakistan.

Historical Preconditions for the Formation of Pakistan. Pakistan emerged as an entirely new territorial entity. It had no historical precedent or symbolic connection to any of the former states. The Muslim states of northern India, however, had a precedent: the Ghaznavids, the Ghurids, the Delhi Sultanate, and the Mughal Empire. Still, their configuration was far from Pakistan's, which appeared on the political map in 1947 in an unusual, divided form. The western part was relatively large (approximately 800,000 square kilometers) and occupied a peripheral position in the west and northwest of the Indian subcontinent. The second territory, a small "pocket" of India in the east, was at least 1,500 km away from the first territory in a straight line and covered an area of 145,000 square kilometers. [Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. С. 83].

The newly formed state had to start practically from scratch in terms of governance. Its administrative resources were extremely limited and it relied solely on the infrastructure of two provincial cities: Karachi and Lahore. Although Lahore was larger than Karachi, it was located close to the border with India and was greatly destabilized by the partition of the Punjab province.

The division of the provinces of Punjab in the west and Bengal in the east resulted in the displacement of 14 to 16 million people across the newly drawn state borders. Nearly all caste Hindus and Sikhs (4.7 million) quickly left western Pakistan, while 6.5 million Muslims migrated from eastern Punjab, northern India, and other areas. Consequently, the population increased by nearly 2 million. [Белокреницкий В.Я. С. 64.].

M. Ayub Khan later recalled this period as follows: "I saw a mental barrier being erected against outsiders. This became a serious obstacle to the movement of people and capital into East Pakistan." The attitude in West Pakistan was different; there was no emotional or political antipathy toward people from India. After independence, a large number of Muslim refugees from the United Provinces of India, Bombay, and other Indian cities arrived in West Pakistan and played an important role in its industrialization. Similarly, there were many refugees in the armed forces and civil service." [Muhammad Ayub Khan. P. 25].

Moreover, partition severed economic and social ties, destroying the political, environmental, and demographic balance the subcontinent had established over hundreds of years. India, however, with its much greater social diversity, was able to recover from the shock of partition and establish constitutional democracy. Pakistan, which inherited many of the same structural and ideological characteristics of the colonial state, was unable to create institutions capable of sustaining representative democracy. [Jalal, Ayesha. P. 54].

Karachi had long been a center of opposition to the creation of Pakistan and had become the scene of violent intercommunal conflicts. When it was chosen as the capital, Karachi was not ready for this role; the city lacked the buildings and space necessary to house government agencies. The small port city had only recently become the center of the Sindh province, and its development had been hindered by World War II.

Although there wasn't much construction in this area, two important buildings were built here: the governor's residence and the building where the provincial legislature meets.

Political Crises in the First Decade (1947–1958). Muhammad Ali Jinnah, the first governor-general of independent Pakistan, lived in the governor's mansion. Shortly before independence was declared, he welcomed Viceroy Mountbatten and his wife to the area. On August 14, a serious ceremony was held in the Sindh Legislative Assembly building to celebrate the creation of the new state. [Уолперт С. 390–391].

Even before that, at the first session of the Constituent Assembly of Pakistan, Muhammad Ali Jinnah was unanimously elected as its chairman. The Constituent Assembly of Pakistan consisted of Pakistani regions that had previously been part of the All-India Assembly. In August 1947, the Muslim League of Pakistan (MLP) was formed. It was made up of the provincial organizations of the Muslim League that had been active before the British India was divided into India and Pakistan. The MLP representatives, who had important jobs in the new state government, said no to the idea of ethnic nationalism. On March 21, 1948, in Dhaka, Governor-General M.A. Jinnah explained the position of the Pakistani administration as follows: "No matter who you are now or who you become in the future, you are Muslim. Now you are

part of a nation; you have been given a huge territory, and it is all yours. It does not belong to the Punjabis, Sindhis, Pashtuns, or Bengalis; it belongs to you. You have a central government that includes representatives from the provinces. So, if you want to create a nation, you need to stop thinking about your local interests and focus on the big picture. Provincialism is a curse for us."

In February 1948, Liaquat Ali Khan declared, "Pakistan was created at the request of 100 million Muslims of the subcontinent, and the language of these millions is Urdu." However, such a categorical statement did not reflect the realities of the young state, which was multi-confessional and multi-ethnic with a multitude of linguistic cultures. [Черешнева Л.А. С. 213].

Society, Religion, and Identity in Early Pakistan. When Pakistan was formed as a Muslim state in 1947, it did not mean that a person would be freed from the traditions, customs, and rituals of a particular region upon becoming Pakistani. This applies to both the indigenous population, who shared traditions with Indians, and people who arrived with the spiritual and social baggage of their former lives. For example, the caste system, which has nothing to do with Islam, is particularly evident in Pakistan. This is natural, given that most of the country's population is descended from Hindus, both distant and recent. [Плешов О.В.]

Pakistan's political history has therefore been characterized by considerable instability, frequent crises, and violent changes in power. These features are largely related to the circumstances surrounding Pakistan's formation.

The structure of Pakistani society after independence was established by the Government of India Act of 1935 and the Indian Independence Act of 1947. These laws temporarily served as the constitution and vested the governor-general with full authority, including civil, military, and legislative powers. The prime minister headed the executive branch. [Пономарёв Ю.А. С. 139].

M.A. Jinnah became the first governor-general of independent Pakistan on August 14, 1947. He died just over a year later on September 11, 1948. Although his death was expected, it came as a serious shock to the newly formed country.

Following Jinnah's passing, Pakistan's political system remained personalistic and authoritarian. Liaquat Ali Khan, a lawyer, politician, and Shia Muslim, took his place as the undisputed leader, inheriting his influence. [Talbot, Ian. P. 393].

Liakat Ali Khan chose to remain prime minister and ceded the position of governor-general to Khoja Nazimuddin, the former chief minister of East Bengal. This decision was motivated by personal and political considerations. Khoja represented the Nawabs (princes) of Dhaka, the largest city in the eastern, Muslim region of Bengal. Lacking strong leadership qualities, Khoja could not rival Liaquat's influence. As a representative of the province with the largest population, he was the ideal figure to demonstrate the country's political unity. [Белокреницкий В.Я. С. 77–78].

However, Liaquat Ali Khan redistributed power among the highest offices. The prime minister, rather than the governor-general, became the key figure in the country's administration. In official circles and everyday speech, he came to be known as "Kaid-i-Millat," meaning "leader of the nation."

Islam played a key role in the formation of Pakistan as a state and continued to influence its political life. Liaquat Ali Khan's moderate Islamic beliefs also influenced Pakistan's domestic and foreign policy. During this period, Karachi became a center of Islamic activity, and Pakistan

promoted itself on the international stage as a leader of the Muslim world. To seek the support of Arab countries, particularly Egypt, Pakistan organized international Muslim conferences. Liaquat Ali probably saw this as an opportunity to strengthen Pakistan's position relative to India.

Following Muhammad Ali Jinnah's death, the Constituent Assembly of Pakistan adopted the "Resolution of Objectives" in 1949. This document, which became the basis for the future constitution, reflected a specific Muslim vision of the state, asserting that power comes from Allah. This Islamic orientation drew sharp criticism from non-Muslim members of the assembly, who mainly represented East Pakistan. This marked the first step towards transforming the country into a state based on religious ideology.

Under these circumstances, the influence of the PML began to wane, and opposition parties emerged. In 1949, Maulana Bhashani, a prominent figure in East Pakistan, left the PML and founded the Awami Muslim League, an opposition party. The Azad Pakistan Party was formed in Lahore in 1950. In response to government repression at the end of 1950, progressive leftist forces united to form the All-Pakistan Civil Liberties Union. Pir Manki Sherif, a representative of the North-West Frontier Province, chaired the union. The Awami Party, formed in 1949, succeeded the Congress Party.

The Rise of the Military as a Political Actor. One of the main problems during this transitional period was the war in Kashmir. The first war between India and Pakistan, which began in Jammu and Kashmir, was a turning point in the two countries' history. In October 1947, Pakistani tribesmen armed and supported by the newly formed Pakistani army seized control of the Indian state of Jammu and Kashmir. Maharaja Hari Singh, the legitimate monarch of Jammu and Kashmir, appealed to the Indian armed forces for help, offering to become an Indian citizen in exchange for assistance. Against the backdrop of violent clashes between Hindus and Muslims following the partition of British India, this decision led to the division of Jammu and Kashmir into two parts: one controlled by India, where about 75% of the population lived, and one controlled by Pakistan.

Disagreeing with this outcome, Pakistan began an undeclared war with India. The fighting lasted about a year and a half and ended with a ceasefire on January 1, 1949. In July of that year, the United Nations (UN) reached an agreement that included a clearly defined ceasefire line, a UN peacekeeping force, and a plan to hold a vote on Jammu and Kashmir's admission to the Indian Union. Pakistan declared a small part of Jammu and Kashmir as its own, naming it Azad Jammu and Kashmir. [Bailes, A. J., Thayer, B. A., & Thorhallsson, B. P. 9-26]. The larger region was formerly under the direct jurisdiction of Pakistan's central government and included the former kingdoms of Hunza and Nagar, but its size has since been reduced.

In March 1949, Liaquat Ali Khan presented a resolution to the Constituent Assembly regarding constitutional reforms and security forces. The resolution included democratic and Islamic provisions.

However, the resolution made no mention of the secular organization of state life or ethno-regional interests. Non-Muslim deputies representing the Hindu population of West Pakistan, particularly in East Bengal where there were 12 million Hindus, took note of such metamorphoses. These deputies formed the Pakistan National Congress (PNC) and demanded provincial autonomy, recognition of Pakistan's secular nature, and the declaration of Bengali as the official language. [Черешнева Л.А. С. 213].

The structural imbalance that emerged within the state during the first decade gained constitutional legitimacy because the judicial system was forced to submit to the all-powerful executive branch. This resulted in a centralized state structure that was federal in form but unitary in essence. Its military-authoritarian character contradicted the political order in the regions. This structural asymmetry caused the shortcomings and distortions of the Pakistani political system, including the lack of democratic institutions, inadequate public accountability mechanisms, compromised media, an unfair distribution of resources, and a chronic struggle between the central government and the provinces. [Jalal, Ayesha. P. 53].

The armed forces posed a threat to Liaquat's government in this situation because it was less hostile toward India than some officers wanted. In March 1951, Major General Mohammad Akbar Khan, the Chief of the General Staff, and fourteen other officers were arrested on charges of plotting a coup d'état. The organizers of the so-called "Rawalpindi Conspiracy" were tried in secret and sentenced to prison. They were all subsequently released. [Peter R. P. 40].

Thus, the formation of the new state was accompanied by a deep political crisis. Food shortages were exacerbated by territorial conflicts with India and Afghanistan. Dissatisfaction with economic policies favoring British monopolies caused a rift within the ruling elite and led to the formation of an opposition. The "Rawalpindi Conspiracy," organized by General Akbar Khan, was a vivid manifestation of this internal conflict. Attempts to suppress the opposition, including the punishment of pro-American officers, were unsuccessful. In 1951, the political situation came to a head. Prime Minister Liaquat Ali Khan was assassinated. [Ганковский Ю.В., Гордон-Полонская Л.П. С. 128]. The murderer, Afghan Said Akbar, was a complex figure. On the one hand, he was associated with Jamaat-e-Islami and radical Khaksars. On the other hand, he had worked for British and Pakistani intelligence.

The motives for the crime remained unclear, giving rise to theories about the involvement of religious extremists who were dissatisfied with secular politics or the idea that religious fanaticism was merely a cover for more influential forces. Khan's death had far-reaching consequences for Pakistan: it undermined democratic principles, weakened the country's position on the international stage, and contributed to the strengthening of authoritarian rule. This created fertile ground for the transfer of power from politicians to the bureaucratic apparatus and then to the army.

Those who replaced Liaquat Ali Khan and took up political posts were incapable of handling their new responsibilities. They did not understand the problems facing the country and lacked the courage to solve them. One after another, they muddled the situation by attempting to establish an ineffective system of government, causing the country to rapidly decline. The central government gradually lost control of the country's affairs due to constant pressure from parliamentarians and the growing power of provincial governments, which held the central government hostage. The central government found itself caught between the provinces' conflicting claims, and any two provinces could join forces to intimidate the central authority. [Muhammad Ayub Khan. P. 47].

Following Jinnah's death, Hoja Nazimuddin took over as governor-general and subsequently became prime minister. At the beginning of Nazimuddin's premiership, Gulam Muhammad, another influential politician from East Bengal, retained considerable influence. Seeking to strengthen the MLP as his predecessor Liaquat had done, Nazimuddin took over the party. Nevertheless, he was unable to prevent internal divisions, intensifying conflicts between

various groups (Punjabi-Muhajir and Bengali), or the MLP's decline in popularity, particularly in East Bengal.

Another difficult issue during the formation of the independent states of India and Pakistan concerned the army. On the eve of independence, approximately 420,000 people served in the colonial land and air forces. After gaining independence, India and Pakistan planned to halve the size of their national armies. These plans were never implemented. [Топычканов П. С. 103].

According to the terms of the partition of the Armed Forces (AF), military units were transferred to the new countries on a religious-territorial basis: "Muslim" units were to be transferred to Pakistan, and "non-Muslim" units to India. The distribution of the units actually took place after Pakistan and India officially declared independence. The League leadership's fears were justified. Of the 160 tons of military property designated for Pakistan, only 23 tons (14%) were delivered. There were cases of military trains arriving in Pakistan carrying stones or damaged equipment. These deliveries ceased during the Indo-Pakistani War in Kashmir from 1947 to 1948.

A distinctive feature of the colonial armed forces was the absence of units composed entirely of Muslims. Consequently, the Pakistani military had to establish new units comprised of groups representing various regions of India and branches of the armed forces. These groups often arrived without weapons. Sometimes, Muslim soldiers fought their way to Pakistan. Some soldiers provided security for camps and colonies of migrants from India. A total of about seven million people migrated from India to Pakistan during this time. [Топычканов П. С. 103].

The newly formed Pakistani army included units with a rich military history. These units included the Khyber Rifles, who had fought in both World Wars. Many of the Pakistani army's early commanders also had experience in these global conflicts.

In the early years following independence, the Pakistani army needed to strengthen its material, technical, and training capabilities. The Indian Armed Forces significantly outnumbered and outgunned their Pakistani counterparts, enabling them to maintain control over most of Kashmir. During this time, both India and Pakistan received minor American military aid and economic assistance. [Белокреницкий В.Я. С.5].

Pakistan has significantly strengthened its position since 1954 thanks to American aid. In the first five years alone, from 1954 to 1959, the country received \$348 million in military aid and \$620 million in economic support from the United States. [Cheema P.I. P. 150, 152].

Political changes in the country made it necessary to draft a new constitution. The adoption of the new constitution sparked fierce confrontation between supporters of a secular state and religious conservatives, who insisted on the influence of religion on legislation and the supremacy of Sharia law. In 1953, these differences intensified, culminating in anti-Ahmadi riots. The Ahmadiyya movement, a Muslim group that emerged in the late 19th century, was targeted by radical groups such as Ahraar and Jamaat-i-Islami, who organized riots in West Pakistan. [Ikram Ali Malik. P. 10].

In April 1953, the practice of forceful and administrative intervention, which had previously been applied in the provinces, was extended to the central government. Governor-General Ghulam Muhammad unexpectedly dismissed H. Nizamuddin's cabinet and replaced the prime minister with Muhammad Ali Bogra, a Bengali who had previously served as Pakistan's ambassador to the United States.

Not only was the dismissal of the prime minister a gross violation of protocol, it was also a clear signal about the principles of the existing system of power. Notably, shortly before this, the government had successfully passed its budget through the Constituent Assembly. According to parliamentary democratic norms, this meant confirmation of the government's legitimacy and support. [Callard K. P. 104].

Meanwhile, a crisis erupted in East Pakistan due to the unequal status of its population within the country. In March 1954, the United Front—which included the Awami League, the Kishorko Sherikally (Peasants and Workers Party of Pakistan), and other opposition parties—won the elections for the East Pakistan Legislative Assembly. The United Front's rise to power caused serious concern among Pakistan's ruling class. Recognizing this, the new provincial government declared its desire for the closest possible cooperation with the central government. In April 1954, as a compromise, the Constituent Assembly of Pakistan finally recognized Bengali as an official language, on a par with Urdu. They also decided to retain English as an official language for the next 20 years. [Ганковский Ю.В., Гордон-Полонская Л.Р. С. 228].

Conclusion. Thus, from 1947 to 1958, Pakistan experienced a period of state formation accompanied by acute political crises, institutional weakness, and power struggles among various elite groups.

During the first decade of independence, it became clear that Pakistan was unable to establish a stable democratic system. Instead, authoritarian tendencies grew stronger, and the army became a key political actor. These processes laid the foundation for a cycle of military coups and civilian governments that continued in the following decades.

Consequently, the period from 1947 to 1958 was a time of missed opportunities to build a stable state. The political immaturity of the elites predetermined a long period of instability in Pakistan.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Bailes, A. J., Thayer, B. A., & Thorhallsson, B. Alliance theory and alliance 'Shelter': the complexities of small state alliance behaviour. *Third World Thematics: A TWQ Journal*, 2016.
2. Callard K. Pakistan. A Political Study. - Lahore, 1957.
3. Cheema P.I. Pakistan's Defence Policy, 1947–58. L., 1990.
4. Ikram Ali Malik. The History of the Punjab 1799-1947 – Delhi: Neeraj, 1983.
5. Muhammad Ayub Khan. Friends Not Masters. A political autobiography. Reproduced by SANI H. PANHWAR. 2018.
6. Peter R. Blood Pakistan country study. Federal Research Division Library of Congress, 1994.
7. Talbot, Ian. Pakistan: A Modern History / Ian Talbot. – London: Hurst & Company, 2009.
8. Jalal, Ayesha. The struggle for Pakistan: A Muslim homeland and global politics. The Belknap Press of Harvard University Press CAMBRIDGE MASSACHUSETTS LONDON ENGLAND 2014.
9. Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. XX век. – М.: ИВ РАН: Крафт+, 2008.
10. Белокреницкий В.Я. Пакистан, Южная Азия, исламский мир, Восток. Избранные публикации 2008 – 2016 гг. / Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2016.

11. Белокреницкий В.Я. О политической культуре и режиме власти в восточном варианте (на примере персоналистского авторитаризма в Пакистане). // «ПОЛИТИЯ», № 2(37), Лето 2005.
12. Белокреницкий В.Я. Армия в системе политической власти в Пакистане ч. 1.
13. Ганковский Ю.В., Гордон-Полонская Л.Р. История Пакистана – М.: Издательство восточной литературы, 1961.
14. Плешов О.В. Ислам и политическая культура в Пакистане. – М., 2005.
15. Пономарёв Ю.А. История Мусульманской лиги Пакистана. – М., 1982.
16. Топычканов П. Вооруженные силы Пакистана: создание, современное состояние, функции / Мир цвета хаки. Вооруженные силы в системе государственной власти / А.Д. Васильев, К. Ю. Зайцев, А.Е. Кириченко, В.В. Куделев, П.В. Топычканов: под ред. А.А. Горбунова. – М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2011.
17. Уолперт С. Джинна – творец Пакистана. – М., 1997.
18. Черешнева Л.А. Конституции Джавахарлала Неру и Лиаката Али Хана: соотношение политической стратегии и государственно-правовых реалий независимых Индии и Пакистана (1947–1956 гг.) // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. Тамбов, 2018.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ANALYZING ARCHIVAL DOCUMENTS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW HISTORICAL APPROACHES

Kurbanov Abbos Shonazarovich

Senior Lecturer at the University of Economics and Pedagogy

Abstract. This article explores the possibilities and advantages of using artificial intelligence technologies in the analysis of archival documents. It examines the role of modern algorithms in digitizing historical data, automatic text recognition (OCR), information classification, and identifying logical connections among historical sources. The study highlights how AI tools can accelerate historical research, improve public access to archival materials, and contribute to the preservation of historical memory. The impact of technological approaches on the methodology of historiography is also discussed.

Keywords: artificial intelligence, archival documents, digitization, historiography, data analysis, algorithms, digital history.

SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA ARXIV HUJJATLARINI TAHLIL QILISH: YANGI TARIXIY YONDASHUVLAR

Qurbanov Abbos Shonazarovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arxiv hujjatlarini tahlil qilishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari va afzalliklari yoritilgan. Tarixiy ma'lumotlarni raqamlashtirish, matnni avtomatik tanib olish (OCR), ma'lumotlarni tasniflash hamda tarixiy manbalar orasidagi mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash jarayonlarida zamonaviy algoritmlarning o'rnini tahlil etiladi. Sun'iy intellekt vositalari yordamida tarixchi olimlarning ilmiy izlanishlarini tezlashtirish, arxiv ma'lumotlarini keng ommaga ochish va tarixiy xotirani saqlash imkoniyatlari muhokama qilinadi. Tadqiqotda texnologik yondashuvlarning tarixshunoslik metodologiyasiga ta'siri ham baholangan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, arxiv hujjatlari, raqamlashtirish, tarixshunoslik, ma'lumotlarni tahlil qilish, algoritmlar, raqamli tarix.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N14>

XXI asrda tarix fanining rivojlanishida axborot texnologiyalari, xususan sun'iy intellekt texnologiyalari muhim o'rin tutmoqda. Tarixchilar uchun arxiv hujjatlari — o'tmishni o'rganishning asosiy manbasi bo'lib, ularning hajmi va xilma-xilligi yildan-yilga ortib bormoqda. Shu bois arxiv ma'lumotlarini tahlil qilishda avtomatlashtirilgan vositalarga ehtiyoj sezilarli darajada oshdi. Sun'iy intellektning rivojlanishi bu sohada yangi istiqbollarni ochdi: katta hajmdagi matnli hujjatlarni qisqa vaqt ichida o'rganish, ularni mavzular bo'yicha tasniflash va manbalar orasidagi mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash imkoniyati paydo bo'ldi. Bu jarayon tarixshunoslikning raqamli bosqichga o'tishiga zamin yaratmoqda.

Arxiv materiallarini raqamlashtirish (digitizatsiya) tarixiy ma'lumotlarni saqlash va ulardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Skanerlangan hujjatlar sun'iy intellekt tizimlari uchun kirish ma'lumotlari sifatida xizmat qiladi. Shu orqali arxivlar nafaqat saqlanadi, balki

ularning tahlil qilish imkoniyatlari kengayadi. Ko'plab mamlakatlarda (masalan, AQSh, Rossiya, Yaponiya, Germaniya) milliy arxivlar raqamli tizimlarga o'tkazilmoqda. O'zbekiston ham bu yo'nalishda faol ishlamoqda — 2020-yillarda davlat arxivlarini raqamlashtirish dasturi yo'lga qo'yildi.

Optik belgilarni tanish (OCR) texnologiyasi tarixiy hujjatlarni matnga aylantirishda muhim rol o'ynaydi. Eski yozuvdagi xatolarni tuzatish, arab, fors yoki lotin yozuvida bo'lgan matnlarni bir tizimga keltirish uchun mashina o'rganish modellari qo'llaniladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari esa arxiv hujjatlaridagi mazmunni tahlil qilish, shaxslar, joy nomlari, sanalar va voqealar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, sun'iy intellekt algoritmlari "Amir Temur" nomi bilan bog'liq barcha hujjatlarni avtomatik aniqlab, ularning davr va manbalar bo'yicha taqsimotini ko'rsatishi mumkin.

Sun'iy intellekt yordamida tarixiy manbalarni tahlil qilish faqat matnni o'qish emas, balki ma'lumotlar orasidagi mantiqiy aloqalarni aniqlashni ham o'z ichiga oladi. Katta hajmdagi arxiv ma'lumotlarida yashirin tarixiy tendensiyalarni topish, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni modellashtirish, vaqt bo'yicha o'zgarishlarni tahlil qilish — bularning barchasi SI texnologiyalarining amaliy natijalaridir. Masalan, "tematik tahlil" yoki "semantik tarmoqlar" orqali tarixiy shaxslar o'rtasidagi aloqalar grafik shaklda tasvirlanishi mumkin. Sun'iy intellektning joriy etilishi tarixshunoslikda metodologik burilishni yuzaga keltirmoqda. Endilikda tarixchi faqat manba to'plovchi emas, balki raqamli tahlilchi sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa tarix fanini matematik modellashtirish, ma'lumotlar tahlili va vizualizatsiya bilan bog'laydi. Shu bilan birga, tarixchi tomonidan ma'lumotlarni to'g'ri talqin qilish, SI natijalarini tanqidiy baholash masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologiya yordamchi vosita bo'lsa-da, tarixiy tafakkur insonning ilmiy idroki bilan birgalikda ishlashi zarur.

So'nggi o'n yilliklarda tarixshunoslikda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining qo'llanilishi bo'yicha tadqiqotlar jadal rivojlanmoqda. Ilgari arxivshunoslik va tarixiy manbashunoslik an'anaviy metodlarga asoslangan bo'lsa, bugungi kunda raqamli texnologiyalar, mashina o'rganish (Machine Learning), tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) kabi vositalar tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilishda faol qo'llanmoqda. Quyida ushbu yo'nalish bo'yicha nashr etilgan eng muhim ilmiy manbalar tahlil qilinadi.

Xorijlik olim J. Kaplanning "*Sun'iy intellekt: har kim bilishi lozim bo'lgan narsa*" nomli asarida sun'iy intellekt tushunchasining mazmuni, rivojlanish bosqichlari va uning gumanitar fanlarga ta'siri yoritiladi. Muallif SI texnologiyalarini inson tafakkurini modellashtirish vositasi sifatida baholaydi. Unga ko'ra, SI nafaqat matematik yoki texnik muammolarni hal qilishga xizmat qiladi, balki ma'lumotlarni idrok etish va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirish orqali ijtimoiy fanlarda yangi imkoniyatlar yaratadi. Ushbu g'oya tarixiy tadqiqotlarda SI dan foydalanishning nazariy asosini shakllantiradi [1; 250-b].

Xorijlik olimlar S. Russell & P. Norviglarning "*Sun'iy intellekt: zamonaviy yondashuv*" nomli qo'llanmasida sun'iy intellektning asosiy tamoyillari – mashina o'rganish, bilimlarni ifodalash, algoritmlar, va tabiiy tilni qayta ishlash metodlari tahlil etilgan. Asarda keltirilgan konseptual yondashuvlar tarixiy hujjatlarni tahlil qilishda, ayniqsa OCR (Optik belgilarni tanish) va NLP (tabiiy tilni qayta ishlash) texnologiyalarini qo'llashda muhim nazariy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Russell va Norvigning ishlari SI metodlarini arxivshunoslik sohasiga moslashtirish uchun ilmiy asos yaratgan [2; 11-b].

Xorijlik olim L.Smithning *“Raqamli gumanitar fanlar va arxivshunoslik”* nomli tadqiqotida arxivshunoslikni raqamli gumanitar fanlar bilan integratsiya qilish zaruriyatini asoslaydi. Unga ko‘ra, raqamlashtirish jarayoni faqat ma’lumotlarni saqlash vositasi emas, balki ularni qayta tahlil qilish uchun yangi ilmiy muhit yaratadi. Muallif “raqamli arxivlar” atamasini ilmiy muomalaga kiritib, tarixchi tadqiqotchilar uchun yangi metodologik yondashuvlarni taklif etadi. Bu asar raqamli tarixshunoslik nazariyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi [3; 312-b].

Xorijlik olimlar W. Duff & V. Harris V. *“Raqamli davrda arxivshunoslik fani”* nomli manbasida arxiv tizimlarining raqamli asrda qanday o‘zgarayotganligi tahlil qilinadi. Mualliflar sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalarining arxiv ishini optimallashtirishdagi rolini ko‘rsatib o‘tadilar. Xususan, mashina o‘rganish usullari yordamida hujjatlarni avtomatik tasniflash, tematik indeksatsiya qilish va metama’lumotlar tizimini yaratish misollari keltiriladi. Ushbu tadqiqot arxivshunoslikning texnologik transformatsiyasini amaliy misollar orqali isbotlaydi [4; 278-b].

Xorijlik olim T. Underwoodning *“Masofaviy tahlil: raqamli dalillar va adabiy o‘zgarish”* nomli asarida katta matn korpuslarini avtomatik tahlil qilish orqali tarixiy jarayonlarni o‘rganish usullarini tavsiflaydi. U “masofaviy o‘qish” (distant reading) deb nomlangan yondashuvni ilgari suradi, bu esa alohida manbalarni emas, balki yuz minglab matnlarni birgalikda statistik va semantik jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Tarixshunoslikda bu usul hujjatlar tematikasi, davriy o‘zgarishlar va til evolyutsiyasini aniqlashda muhim metod hisoblanadi [5; 240-b].

Xorijlik olim E. Bender & A.Koller *“Tabiiy tilda ma’noni anglash yo‘lida: semantika, shakl va tushunish”* maqolasida tabiiy tilni qayta ishlash jarayonida semantik tahlilning murakkabligi tahlil qilingan. Mualliflar tarixiy matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari — arxaik terminologiya, o‘zgaruvchan imlo va uslub farqlari — sun’iy intellekt modellari uchun qiyinchilik tug‘dirishini ko‘rsatadilar. Shu bois ular tarixiy korpuslar uchun maxsus NLP modellarini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydilar. Bu fikr tarixiy manbalarni tahlil qilishda SI modellarini moslashtirish zaruratini asoslaydi [6; 26-b].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 10-avgustdagi qarori — “Arxiv ishini raqamlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” nomli hujjat milliy arxiv tizimini modernizatsiya qilish, arxiv materiallarini elektron formatga o‘tkazish, yagona raqamli platforma yaratish va metadata tizimini ishlab chiqish masalalarini belgilaydi. Ushbu siyosiy qaror O‘zbekistonda sun’iy intellekt texnologiyalarini arxivshunoslik amaliyotiga joriy etish uchun huquqiy va tashkiliy zamin yaratgan [7; 8-b].

Tadqiqotchi olim S. Turdiyev *“Raqamli tarix va sun’iy intellekt: yangi tarixshunoslik yondashuvlari.”* nomli tadqiqotida O‘zbekistonda raqamli tarix yo‘nalishining shakllanish jarayoni, sun’iy intellektning tarixiy tahlildagi o‘rni va tarixiy xotira siyosatiga ta’siri yoritilgan. Muallif SI yordamida tarixiy jarayonlarni qayta modellashtirish g‘oyasini ilgari suradi. Bu yondashuv O‘zbekiston tarixshunosligi uchun yangi ilmiy paradigma — raqamli tarixshunoslik konsepsiyasini shakllantirishga asos bo‘ladi [8; 45-b].

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalarining arxivshunoslik va tarixshunoslikdagi qo‘llanilishi hozirda jadal rivojlanayotgan ilmiy yo‘nalishdir. G‘arb olimlari asosan SIning nazariy va texnik asoslarini ishlab chiqqan bo‘lsa, mahalliy tadqiqotchilar bu tajribani amaliyotga joriy etish, milliy arxivlar bilan integratsiya

qilish masalalariga e'tibor qaratmoqda. Sun'iy intellekt yordamida arxiv hujjatlarini tahlil qilish nafaqat tarixiy manbalarni tezroq o'rganish, balki ularning mazmuniy bog'lanishlarini chuqurroq anglash, tarixiy tendensiyalarni aniqlash va raqamli xotira tizimini shakllantirish imkonini beradi.

Kelajakda bu yo'nalishda quyidagi ustuvor vazifalar dolzarb bo'lib qoladi:

- tarixiy matnlar uchun maxsus NLP modellarini ishlab chiqish;
- O'zbekiston arxivlarini to'liq raqamlashtirish va SI tizimlari bilan integratsiyalash;
- raqamli tarixshunoslik metodologiyasini mustahkamlash.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining arxiv hujjatlarini tahlil qilishda qo'llanilishi tarix fanida yangi ilmiy bosqichni boshlab bermoqda. Tarixshunoslikda raqamli vositalardan foydalanish natijasida manbalarni tahlil qilish tezligi, aniqligi va qamrovi sezilarli darajada kengaymoqda.

Adabiyotlar tahlili va mavjud amaliy tajriba quyidagi asosiy xulosalarga olib keldi:

Birinchidan, sun'iy intellekt tarixiy tadqiqotlarda yangi metodologik yo'nalishni yaratmoqda. AI texnologiyalari tarixchi tadqiqotchilarga katta hajmdagi arxiv hujjatlarini qisqa vaqt ichida saralash, tahlil qilish va tematik jihatdan tasniflash imkonini beradi. Bu esa tarixshunoslikni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Ikkinchidan, raqamlashtirish tarixiy xotirani saqlashning eng samarali shakliga aylanmoqda. Raqamli arxiv tizimlari tarixiy hujjatlarning yo'qolib ketish xavfini kamaytiradi, ularni keng jamoatchilik uchun ochiq va qulay holatga keltiradi.

Uchinchidan, OCR va NLP texnologiyalari tarixiy matnlar tahlilida inqilobiy o'zgarishlar keltirdi. Optik belgilarni tanish (OCR) va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalari eski yozuvlar, shuningdek, arab va fors tili asosidagi hujjatlarni zamonaviy o'qiladigan formatga o'tkazish imkonini beradi.

To'rtinchidan, tarixshunoslikda sun'iy intellektidan foydalanish inson tafakkurini to'liq almashtirmaydi. Texnologiyalar yordamchi vosita sifatida xizmat qiladi, ammo natijalarni talqin qilish, ularni tarixiy kontekstda baholash faqat tadqiqotchining ilmiy salohiyatiga bog'liq.

Beshinchidan, O'zbekiston tajribasi tarixiy merosni raqamlashtirishda mintaqaviy yetakchilikka intilmoqda. Davlat miqyosida qabul qilingan qarorlar va dasturlar milliy arxiv tizimini modernizatsiya qilish, SI texnologiyalarini bosqichma-bosqich joriy etish uchun huquqiy asos yaratdi.

Sun'iy intellekt yordamida arxiv hujjatlarini tahlil qilish — bu shunchaki texnik jarayon emas, balki tarixiy tafakkurning yangi bosqichidir. U tarixiy ma'lumotlarga yangicha yondashuvni, manbalarni qayta o'qish va ularning o'zaro aloqalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. O'zbekiston tarixshunosligi uchun bu yo'nalish milliy tarixni global miqyosda raqamli asosda o'rganishning yangi davrini boshlab beradi.

Sun'iy intellekt yordamida arxiv hujjatlarini tahlil qilish tarix faniga yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Bu yondashuv nafaqat tarixiy manbalarni saqlash va tizimlashtirishni osonlashtiradi, balki tarixiy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilishga zamin yaratadi. Shu bilan birga, SI texnologiyalarini tarixshunoslikka to'g'ri integratsiya qilish, etik va ilmiy me'yorlarni saqlash masalalari ham dolzarbdir. Kelajakda O'zbekiston arxivlarini to'liq raqamlashtirish va sun'iy intellekt asosidagi tahlil platformalarini yaratish — milliy tarixni yanada chuqur va ilmiy asosda o'rganish uchun muhim qadam bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Kaplan, J. Sun'iy intellekt: har kim bilishi lozim bo'lgan narsa.– 2021. – Oxford University Press. – 250 b.
2. Russell, S.; Norvig, P. Sun'iy intellekt: zamonaviy yondashuv.– 2022. – Pearson Education. – 1130 b.
3. Smith, L. Raqamli gumanitar fanlar va arxivshunoslik.– 2020. – Cambridge University Press. – 312 b.
4. Duff, W.; Harris, V. Raqamli davrda arxivshunoslik fani.– 2021. – Routledge. – 278 b.
5. Underwood, T. Masofaviy tahlil: raqamli dalillar va adabiy o'zgarish.– 2019. – The University of Chicago Press. – 240 b.
6. Bender, E.; Koller, A. Tabiiy tilda ma'noni anglash yo'lida: semantika, shakl va tushunish.– 2020. – Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. – B. 5185–5198.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Arxiv ishini raqamlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror.– 2021-yil 10-avgust. – Toshkent. – 12 b.
8. Turdiyev, S. "Raqamli tarix va sun'iy intellekt: yangi tarixshunoslik yondashuvlari."– 2023. – Tarix va Jamiyat jurnali, №2. – B. 45–52.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN UZBEKISTAN'S INDUSTRIAL POLICY: AN ANALYSIS BASED ON INTERNATIONAL COOPERATION EXPERIENCE (A CASE STUDY OF KASHKADARYA REGION)

Esanova Nilufar,

Senior Lecturer, University of Economics and Pedagogy, Qarshi

E-mail: nilufar5karshi@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role and significance of foreign investments in Uzbekistan's industrial policy based on international cooperation experience. Using the case of the Kashkadarya region, the study examines the impact of foreign investments on industrial modernization, the introduction of new technologies, and the improvement of production efficiency. Drawing on global experience, the paper proposes practical recommendations for improving the investment climate and stimulating regional economic growth. The findings provide a scientific basis for enhancing Uzbekistan's industrial policy, managing investment processes, and deepening international economic integration.

Keywords: foreign investments, industrial policy, international cooperation, Kashkadarya region, economic development, technological modernization, investment climate.

CHET EL INVESTITSİYALARINING O'ZBEKISTON SANOAT SIYOSATIDAGI O'RNI: XALQARO HAMKORLIK TAJRIBASI ASOSIDA TAHLIL (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

Esanova Nilufar

katta o'qituvchi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston sanoat siyosatida chet el investitsiyalarining tutgan o'rni va ahamiyati xalqaro hamkorlik tajribasi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Qashqadaryo viloyati misolida xorijiy investitsiyalarning sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi roli o'rganilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida investitsion muhitni yanada yaxshilash va mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari O'zbekistonning sanoat siyosatini takomillashtirishda, investitsiya jarayonlarini boshqarishda hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: chet el investitsiyalari, sanoat siyosati, xalqaro hamkorlik, Qashqadaryo viloyati, iqtisodiy rivojlanish, texnologik modernizatsiya, investitsion muhit.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N15>

Bugungi kunda global iqtisodiy integratsiya jarayonida mamlakatlar sanoat siyosatini rivojlantirishda chet el investitsiyalari muhim rol o'ynamoqda. O'zbekistonning sanoat sektori modernizatsiya va raqobatbardoshlikni oshirish uchun xorijiy kapital, texnologiyalar va boshqaruv tajribasidan samarali foydalanishi zarur. Ushbu maqola O'zbekiston sanoat siyosatida chet el investitsiyalarining tutgan o'rni, ularning regional iqtisodiy rivojlanishga ta'siri va xalqaro hamkorlik tajribasi asosida amalga oshirilayotgan loyihalarni tahlil qilishga

qaratilgan. Tadqiqotning obyekti — O'zbekiston sanoat siyosati; predmeti — chet el investitsiyalari va ularning Qashqadaryo viloyati sanoatiga ta'siri.

O'zbekistonda xalqaro munosabatlar mustaqillikni mustahkamlashga, xalq farovonligi va xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan bilan ahamiyatli bo'ldi. O'zbek diplomatiyasi xorijiy mamlakatlardan sadaqa so'rashga emas, ikki tomonlama manfaatdorlikka, insonparvarlikning yuksak va olijanob tamoyillariga tayandi. Respublika Prezidenti Sh.Mirziyoyev qaysi mamlakatda bo'lmasin, avvalo ulardagi ilg'or tajribani o'rganishga, foydali narsalarni topishga, ulardan foydalanishga alohida e'tibor berdi [1, B.59].

Sanoat siyosati va investitsion faoliyat masalalari bo'yicha bir qator olimlar turli yondashuvlarni ilgari surgan. Masalan, A. Karimov (2022) O'zbekistonning ilm-fan va sanoat sohalaridagi investitsion strategiyasini tahlil qilib, xalqaro hamkorlikning innovatsion salohiyatni oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi [2, B.24].

Sharma (2020) Markaziy Osiyo va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya tajribasi orqali xorijiy sarmoyaning sanoat rivojlanishidagi rolini yoritadi [2, B.101].

Shuningdek, Singh (2021) ta'lim va ilmiy almashinuv dasturlari orqali inson kapitalini rivojlantirish va chet el sarmoyalarini samarali jalb etish imkoniyatlarini o'rganadi. Nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, xorijiy investitsiyalar nafaqat moliyaviy resurs sifatida ahamiyatga ega, balki texnologik yangiliklar, zamonaviy boshqaruv uslublari va xalqaro tajriba almashinuvi orqali sanoat sektorining raqobatbardoshligini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan birga, chet el investitsiyalari sanoatning barqaror rivojlanishi, innovatsion loyihalarining amalga oshirilishi va mintaqaviy iqtisodiy integratsiyaning kuchayishida strategik ahamiyat kasb etadi [3, B.85].

Ushbu maqolada O'zbekiston sanoat siyosatida chet el investitsiyalarining rolini o'rganishda bir nechta ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Avvalo, tahliliy metod yordamida Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilgan chet el investitsiyalari loyihalarining natijalari va samaradorligi batafsil o'rganildi. Shu bilan birga, taqqoslash metodlari qo'llanilib, viloyatdagi loyihalar xalqaro hamkorlik tajribasi bilan solishtirildi, bu esa O'zbekiston sharoitida investitsiyalarning samaradorligini va ijobiy ta'sirini aniqlash imkonini berdi [4, B.87].

Tadqiqotning asosiy ma'lumotlari sifatida empirik manbalar — viloyat hokimligi, investitsiya fondlari va sanoat korxonalari tomonidan taqdim etilgan hisobotlar va statistik ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Shu tarzda, tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy yondashuvlarni uyg'unlashtirib, mavzuni keng qamrovli va ishonchli tahlil qilishga imkon yaratdi.

Qashqadaryo viloyati misolida olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, chet el investitsiyalari viloyat sanoatining turli tarmoqlarida sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Avvalo, investitsiyalar turi va hajmi jihatidan kimyo sanoati, yengil sanoat va oziq-ovqat ishlab chiqarish tarmoqlariga xorijiy kapital jalb qilingan. 2020–2023 yillarda viloyatga jami 1,2 milliard AQSh dollari miqdorida chet el investitsiyalari kiritilgan [5, B.5].

Texnologik modernizatsiya bo'yicha tahlil shuni ko'rsatdiki, xorijiy kompaniyalar yangi texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini 15–20% ga oshirgan. Bu esa mahalliy korxonalarining raqobatbardoshligini sezilarli darajada yaxshilagan.

Xalqaro hamkorlik natijasi jihatidan Hindiston, Janubiy Koreya va Germaniyadan kelgan investorlar orqali viloyat korxonalarida texnik va boshqaruv tajribasi samarali almashildi. Bu

esa nafaqat ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishga, balki professional kadrlar malakasini oshirishga ham xizmat qildi[6, B.29].

Iqtisodiy ta'sir jihatidan esa, chet el investitsiyalari natijasida viloyatdagi sanoat mahsulotlari eksport hajmi oshgan, yangi ish o'rinlari yaratilgan va mintaqaviy barqaror iqtisodiy rivojlanish qo'llab-quvvatlangan. Shu tarzda, tadqiqot viloyat misolida xorijiy investitsiyalarning sanoat sektorining rivojlanishiga va mintaqaviy iqtisodiy integratsiyaga qo'shgan hissasini aniq ko'rsatdi[7, B.102].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, chet el investitsiyalari O'zbekiston sanoat siyosatida muhim rol o'ynaydi. Ular nafaqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, balki texnologik modernizatsiyani joriy etish, xalqaro tajriba almashuvini kuchaytirish va mintaqaviy iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash imkonini beradi. Shu bilan birga, investorlarni jalb qilish jarayonida soddalashtirilgan investitsion muhit yaratish, soliq va huquqiy tartibotni takomillashtirish hamda mahalliy kadrlarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratish zarur.

Tahlil asosida quyidagi tavsiya va takliflar ishlab chiqildi:

Maxsus investitsion zonalar tashkil etish – Qashqadaryo viloyatida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ularni samarali boshqarish uchun alohida investitsion zona yaratish.

Texnologiyalar va boshqaruv tajribasini joriy etish – Mahalliy korxonalarda xorijiy texnologiyalar va boshqaruv tajribasini integratsiyalash orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

Xalqaro stajirovka va ilmiy almashinuv dasturlari – Sanoat sohasi xodimlari uchun malaka oshirish va innovatsion tajribani o'zlashtirish maqsadida xalqaro stajirovka va ilmiy almashinuv dasturlarini yo'lga qo'yish.

Investitsion muhitni soddalashtirish – Litsenziya olish va soliq tartibini optimallashtirish orqali sarmoyadorlar uchun qulay sharoit yaratish.

Qo'shma sanoat korxonalari va ilmiy markazlar tashkil etish – Xorijiy investorlar bilan birgalikda qo'shma korxonalar va ilmiy markazlar ochish orqali texnologik innovatsiyalarni rivojlantirish va sanoat hamkorligini kengaytirish.

Shu tarzda, tadqiqot ko'rsatdiki, chet el investitsiyalarini strategik jalb qilish va samarali boshqarish O'zbekiston sanoatining barqaror rivojlanishi va xalqaro raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
2. Karimov, A. *Uzbekistan's Industrial Policy and Foreign Investment Strategy*. – Tashkent: Academy of Sciences, 2022. – 128 b.
3. Sharma, R. *India–Central Asia Relations in the 21st Century*. – New Delhi: Routledge, 2020. – 214 b.
4. Singh, M. "Foreign Investment and Human Capital Development in Central Asia." *Journal of Eurasian Studies*, Vol. 12, 2021, pp. 45–67.
5. World Bank. *Foreign Direct Investment in Central Asia: Trends and Impact on Industry*. – Washington D.C., 2021. – 96 b.
6. Ministry of Investments and Foreign Trade of Uzbekistan. *Investment Climate Report: Qashqadaryo Region*. – Tashkent, 2023. – 64 b.

7. Egamberdiyev J. Sanoat eksportining xalqaro standartlarga moslashuvi. – Toshkent: Savdo va iqtisodiyot, 2022. – 88 b.
8. Yuldasheva N. Iqtisodiy integratsiya va sanoat sohasidagi imkoniyatlar. – Toshkent: Iqtisodiy rivojlanish, 2021. – 104 b.
9. Rasulova F. Atrof-muhit va sanoat: xalqaro hamkorlik va barqarorlik. – Toshkent: Ekologiya va sanoat, 2019. – 76 b

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THEME: “MAORIF VA O’QUTG’UCHI” JOURNAL “MEHNAT MAKTABI NIMA DEMAK?” IN THE ARTICLE, THE INITIAL THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE IDEA OF PRACTICAL EDUCATION IN THE UZBEKISTAN SSR (IN THE EXAMPLE OF 1925, ISSUE 1)

Askarxodjayev Yaminxon Muxammedovich
Almalyk state technical institute, teacher

Abstract. This article presents an in-depth scientific and pedagogical analysis of the seminal programmatic document titled “Mehnat maktabi nima demak?” (What does a Labor School mean?), published in the 1925, No. 1 issue of the journal “Maorif va O’qitg’uchi” (Education and Teacher). The primary objective of the research is to uncover the historical and comparative link between the revolutionary educational ideas of the 1920s—which strongly opposed “dead knowledge” (Anonymous, 1925, p. 24)—and the modern concept of functional literacy. The principle of integrating education through labor activity, as proposed in the article, is assessed as an early precursor to contemporary approaches like STEAM and the Competency-Based Model. By examining the ideological (socialist civic education) (Anonymous, 1925, p. 25) and economic (school self-sufficiency) (Anonymous, 1925, p. 26) requirements of the time, this analysis establishes a theoretical framework for understanding the historical roots of educational reform in Uzbekistan and the persistent challenge of enhancing functional literacy skills, as reflected in current PISA results.

Keywords: Labor school, functional literacy, Turkestan, pedagogical reform, dead knowledge, Steam, Competency-based education, 1925.

“MAORIF VA O’QUTG’UCHI” JURNALI “MEHNAT MAKTABI NIMA DEMAK?” MAQOLASIDA O’ZBEKISTON SSRDA AMALIY TA’LIM G’OYASINING DASTLABKI NAZARIY ASOSLARI (1925-YIL, 1-SONI MISOLIDA)

Askarxodjayev Yaminxon Muxammedovich
Olmaliq davlat texnika instituti, o’qituvchi
E-mail: muhammedovaminhon@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Maorif va o’qutg’uchi” jurnalining 1925-yil, 1-sonida chop etilgan “Mehnat maktabi nima demak?” sarlavhali dasturiy hujjati chuqur ilmiy-pedagogik tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – 1920 - “o’lik bilimlar” ga (“Maorif va o’qutg’uchi” jurnali-1925-yil-1-son-24-bet) qarshi qaratilgan inqilobiy ta’lim g’oyalarining funksional savodxonlik konsepsiyasi bilan tarixiy-qiyosiy bog’liqligini ochib berishdan iborat. Maqolada ilgari surilgan ta’limni mehnat faoliyati orqali integratsiyalash tamoyili zamonaviy STEAM va Kompetensiyaviy yondashuvlarning ilk ko’rinishi sifatida baholanadi. Tahlil, g’oyaviy (shuralar hukumatining tarbiyaviy ishi) va moddiy (o’z-o’zini ta’minlash) talablarni o’rganish orqali, O’zbekistonda ta’lim islohotlarining tarixiy ildizlarini va bugungi PISA natijalarini yaxshilash yo’lidagi vazifalarni tushunish uchun nazariy asos yaratadi.

Kalit so’zlar: mehnat maktabi, funksional savodxonlik, o’lik bilimlar, pedagogik islohot, Maorif va o’qitg’uchi, STEAM, kompetensiya, ta’lim tarixi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N16>

Kirish. مېھنت “Maorif va o’qutg’uchi” jurnalining ushbu sonidagi “Mehnat maktabi nima demak?” sarlavhali maqola 1920-yillardagi yangicha مکتبی نیمہ دیمک؟

pedagogik tafakkur va ta'lim islohotlarining nazariy asoslarini tushuntirishga bag'ishlangan. Ushbu davrda eski maktab tizimidan voz kechilib, inqilobiy g'oyalarga asoslangan, jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan yangi turdagi maktabni, ya'ni mehnat maktabini tashkil etish dolzarb edi.

Maqolaning maqsadi. Mehnat maktabi tushunchasining chuqur ma'nosini ochib berish, uning an'anaviy maktabdan farqini ko'rsatish va bu maktabning ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini asoslash hamda o'zbek pedagogik fikri uchun o'z davrining fundamental dasturiy hujjati hisoblanadi. Maqola, post-inqilobiy davrdagi ta'lim islohotlarining nazariy asosini, eski, burjua maktabi qoldiqlaridan qutulish va yangi, sotsialistik mehnat etikasi asosidagi tizimni shakllantirish zaruriyatini ilmiy-publitsistik uslubda asoslaydi.

Epistemologik maqsad. Mehnat maktabi tushunchasini shunchaki hunar o'rgatuvchi joy emas, balki sotsialistik jamiyatning asosiy tarbiya vositasi sifatida tushuntirishdir.

Maqolaning asosiy maqsadi - "mehnat maktabining mohiyati va ahamiyati"ni tushuntirish bo'lib, bu tizimning G'arbiy Yevropa va Amerikadan kelgan g'oyalardan farqli o'laroq, Shurolar tuzumi sharoitida amaliyotga to'liq tatbiq etilishini ta'kidlashdan iborat [1].

Maqolaning boshida "Mehnat maktabi"ning mohiyati tahlil qilinadi. U shunchaki kasb-hunar o'rgatuvchi muassasa emas, balki bolalarni ixtisoslangan mehnat ruhida tarbiyalovchi joy sifatida ta'riflanadi. Uning tub maqsadi o'quvchini ijtimoiy-foydali mehnatga tayyorlash va uning mehnat orqali hayotiy tajriba orttirishiga yordam berishdir. Maqolada aytilishicha, "G'arbiy Yevropa va Amerikadagi pedagoglar orasida mehnat maktabining g'oyasi avvaldan mavjud bo'lgan, biroq inqilob bu g'oyani amalda joriy etishga birinchi marta imkon bergan [2].

Maqola, mehnat maktabi g'oyasi avvaldan G'arbiy Yevropa va Amerika pedagogikasida mavjud bo'lganini e'tirof etsa-da, uning to'liq va haqiqiy ma'noda amalga oshishi faqat Proletariat inqilobi tufayli yuzaga kelganligini urg'ulaydi. Mehnat maktabi - bu "mehnat ruhiyatida" tarbiya beradigan muassasa bo'lib, u bolani shaxsiy manfaatdan uzoqlashtirib, "umumiy xo'jalik" rivojiga tayyorlashni ko'zda tutadi.

Eski maktab tizimining tanqidi. Muallif mehnat maktabining afzalliklarini ko'rsatish uchun, avvalo, eski maktab tizimining kamchiliklarini qoralaydi. Eski maktablar faqat nazariy bilimlar to'plamini bergan, hayotdan uzoq, quruq, passiv ta'lim maskanlari bo'lgan [3]. Eski maktab ta'limi ko'pincha كەلەرگە تۈۋلدرماق "kallalarga to'ldirmoq" bilan cheklangan, ya'ni amaliyotsiz, faqat yod olishga qaratilgan [4].

Muallif eski, burjua maktabining o'qitish metodini keskin tanqid qiladi. Eski maktab o'quvchini passiv tinglovchiga aylantirgan, u faqatgina "o'lik bilimlar"ni o'quvchi "kallasiga to'ldirish" bilan cheklanib, olingan bilimlarni hayotda qo'llash imkoniyatini bermagan. Eski maktab bitiruvchilari "ko'zlari bilan ko'rib turgan narsani bilmasligi, ularning o'quvi hayotga yotligi" tanqid qilinadi. Bu esa o'quvchining hayotdan uzilganligini bildiradi [5].

Eski maktab bitiruvchilari ijtimoiy hayotga tayyor emasligi va olingan bilimlarini amalda qo'llashni bilmasligi tanqid qilinadi.

Mehnat maktabining sotsialistik g'oyasi. Maqolada mehnat maktabi shurolar hukumatining muhim quroli sifatida tasvirlanadi. Bu maktab o'quvchilarni shaxsiy mulkchilik g'oyalaridan uzoqlashtirib, umumiy mehnat va jamoaviy manfaat ruhida tarbiyalashni maqsad qiladi. Shurolar maktabi o'qituvchini ham, o'quvchini ham "mehnatkashlar hayotiga yaqinlashtirmoq" vazifasini zimmasiga oladi [6].

Mehnat maktabi siyosiy jihatdan “shurolar hukumatining ta’limdagi bino”si sifatida ko’riladi. Uning maqsadi — yoshlarni shurolar g’oyalarini tushungan, qalbi ishchi va mehnatkashlarga moslangan avlod qilib tarbiyalashdir. Bu maktabning ijtimoiy-siyosiy funksiyasi uning pedagogik funksiyasidan ustun turadi. Shurolar maktabi “o’qutg’uchi va o’qitiluvchini qilib kelgan mehnatkash hayotiga yaqinlashtirmoq”ni maqsad qiladi [7].

Bu tizim bolalarni yoshligidan hayotga, o’qishga, o’qitishga, turmushga, umuman, jamoaviy xo’jalikning muhim qismiga aylantirishni ko’zda tutadi.

Ta’lim jarayonining o’zgarishi. Mehnat maktabida o’qitish jarayoni o’zgaradi. Darslar shunchaki sinfda o’tirib eshitishdan iborat bo’lmaydi, balki amaliy mashg’ulotlar, laboratoriya ishlari va ekskursiyalar asosiy o’rinni egallaydi. O’qitishda asosiy e’tibor “mehnatning to’g’ri tashkil qilinishi”ga beriladi. Maktab, yozuvchi fikricha, o’quvchilarni “qadimiy zamondan ham, do’zax kabi ko’rinarli” bo’lgan qullik va bo’ysunishlardan qutqarib, “erkin mehnatning quvonchlariga yetishga” undashi kerak [8].

Mehnat maktabida o’qitish metodikasi: amaliyot ustuvorligi mehnat maktabida ta’lim jarayonining markazida mehnatning o’zi turadi. O’quvchi bilimlarni faqat kitobdan emas, balki jamoaviy foydali mehnat jarayonida oladi. Bu yerda aql ishi (nazariya) va jismoniy ish (amaliyot) ajralmas birlikni tashkil qiladi. Maktabda bolalar “mehnatning to’g’ri tashkil qilinishi” orqali bilim olishlari va tarbiya topishlari lozim. Bu esa maktabni “umumiy xo’jalik”ning bir bo’lagiga aylantiradi [9].

O’qituvchining yangi roli. Mehnat maktabida o’qituvchi endi faqat bilim uzatuvchi shaxs emas, balki tarbiyachi, hayotiy tajriba yo’naltiruvchisiga aylanadi. U shuralar g’oyalarini tarbiyalashda asosiy kuch bo’lishi lozim. O’qituvchi “shuralar hukumatining buyuk tarbiya ishida” ishtirok etuvchi, “mehnatkashlar hayotini chuqur o’rganib”, maktabni hayot bilan bog’laydigan shaxsdir.

O’qituvchi kadrlarga qo’yilgan yangi talablar. Yangi tipdagi maktab uchun yangi tipdagi o’qituvchi talab qilinadi. U endi eski usuldagi bilim beruvchi emas, balki “shurolar hukumatining buyuk tarbiya ishi”da ishtirok etuvchi faol kuch bo’lishi kerak. O’qituvchi o’z faoliyatida mehnatkash ommaning hayotini tushinishi va maktabni shularning manfaatlariga xizmat qildirishi shart. O’qituvchi nafaqat ta’lim beruvchi, balki “inqilobiy ruhda tarbiya qiluvchi, mehnatning yangi g’oyalarini singdiruvchi” shaxsdir [10].

Mehnat maktabining iqtisodiy va ijtimoiy roli. Mehnat maktabining ijtimoiy funksiyasi nafaqat shaxsni tarbiyalash, balki xalq xo’jaligining rivojlanishiga bevosita hissa qo’shishdir. U o’quvchilarni savodsizlikdan qutqarish orqali madaniy tiklanishning asosini yaratadi. Mehnat va savodning birlashishi (masalan, “Yangi alifbeni xalqqa yoyish”) iqtisodiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan. Mehnat maktabi ishi “buni to’la xalqqa xos qilib e’lon qildi” va bu tizimning davomli va uzluksiz bo’lishi zarurligi ta’kidlangan [11].

Mehnatning manfaatligi va qadr-qimmat. Maqolaning muhim g’oyalaridan biri - mehnatning qadr-qimmatini oshirishdir. Mehnat maktabi bolalarga mehnatning nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy foydasini ham singdirishi kerak. Bu mehnat orqali o’quvchi o’z-o’zini va jamiyatni qanday rivojlantirishni o’rganadi. Bolalarga mehnatni to’g’ri tashkil qilish, uni xalq xo’jaligining umumiy rivojiga bog’lash orqali “savodsizlikni yengish” va “madaniy tiklanish”ga erishish mumkin [12].

Maktab va jamiyat aloqasi. Mehnat maktabi jamiyatdan ajralgan holda mavjud bo’la olmaydi. U barcha mamlakat banklarida valyuta operatsiyalari amalga oshirilayotgan bugungi

zamonda. Maqolada shurolar maktabi “mehnatkash xalqqa xos boʻlgan gʻoyalarni tarbiya qilish”ni oʻz oldiga maqsad qilganligi taʼkidlanadi [13].

Moddiy-texnik taʼminotga boʻlgan talab. Maqola muallifi mehnat maktabini tashkil etishda faqat gʻoyaviy emas, balki moddiy taʼminotning ahamiyatini ham alohida qayd etadi. Maktabning samarali ishlashi uchun u “oʻzining alohida binosi, oʻzi yetishtirgan oʻquv qurollari”ga ega boʻlishi, yaʼni oʻz-oʻzini taʼminlashga harakat qilishi lozim. Bu, maktabning amaliy mehnat markaziga aylanishi uchun zarurdir.

Maqola mazmunidan, faqat bino va asbob-uskunalar emas, balki moddiy-texnik taʼminotning umumiy iqtisodiy xoʻjalik bilan bogʻliqligi muhimligi kelib chiqadi.

Rivojlanishdagi muammo va qiyinchiliklar. Maqola muallifi mehnat maktabini joriy etishdagi qiyinchiliklarni ham yashirmaydi. Bu jarayon juda uzoq vaqtni talab qiladi.

Asosiy muammolar: yangi tizimni tushunmaslik va eski odatlarga yopishib olish, mehnat maktabi uchun mos kadrlar va moddiy bazaning yetishmasligi. Maktab faoliyati toʻlaqonli boʻlishi uchun uning “oʻzining alohida binosi, oʻzi yetishtirgan oʻquv qurollari” boʻlishi lozim [14]. Muallif, bu yoʻldagi toʻsiqlarni yengib oʻtish “kuchli bir harakat va bir qancha davom etgan sabr-toqat”ni talab qilishini taʼkidlaydi [15].

Muallif bu ulkan islohot bir zumda amalga oshmasligini ochiq aytadi. Mehnat maktabi “bir yuz yillik tarixni” oʻzgartirishga qaratilgan, shuning uchun uning muvaffaqiyati “kuchli bir harakat va bir qancha davom etgan sabr-toqat”ni talab qiladi. Asosiy qiyinchilik — eski maktab tushunchasiga oʻrganib qolgan odamlarning qarshiligidir. Maktabning eng asosiy maqsadi – “mehnatkash bolalarni [shurolar] siyosatining soʻnggi, sogʻlom va toʻgʻri shiorlari bilan” qurollantirish boʻlgani sababli, bu maqsadga erishish vaqt talab qiluvchi jarayondir [16]. Maqola, eski taʼlim tizimining “oʻz joyiga kelib, bizga toʻsiq boʻlmasligi” uchun uni inqilobiy yoʻl bilan butunlay yoʻq qilish zarurligini taʼkidlaydi [17].

Maqolaning umumiy-falsafiy yakuni. “Mehnat maktabi nima demak?” maqolasi soʻngida umumiy-falsafiy ruhdagi yakun yasaladi. Maqola mehnat maktabi ideologik kurash quroli ekanligini, va bu kurashda adolat va toʻgʻrilik gʻalaba qozonishi kerakligini nazarda tutadi. Bu tizimning muvaffaqiyati “Noadatlik har qachon hech kimga biror vaqtda yordam yetkazmaydi” degan gʻoya bilan mustahkamlanadi.

Bu tahlil 1925-yilgi maqolaning pedagogik, sotsialistik va iqtisodiy maqsadini chuqur ochib beradi. Maqola oʻzbek maorifi tarixidagi burilish nuqtasini belgilab, taʼlim tizimini sotsialistik ishlab chiqarish munosabatlariga moslashtirishga chaqirgan. Mehnat maktabi — bu maktabni hayot bilan bogʻlaydigan, bolalarni faqat nazariy bilim bilan emas, balki amaliy mehnat tajribasi bilan qurollantiradigan, va nihoyat, oʻzgaruvchan jamiyatning faol quruvchilari etib tarbiyalaydigan yangi tipdagi taʼlim muassasasidir. Aytish joizki, ushbu mehnat taʼlimdan asosiy maqsad sovet jamiyatiga koʻr-koʻrona sadoqatli jismoniy ishlarni bajaruvchi qatlamni yetishtirish bosh maqsad ekanligini urgʻulash lozim.

“Mehnat maktabi nima demak?” maqolasidagi gʻoyalarni bugungi zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan taqqoslash orqali ularning tarixiy evolyutsiyasini va umumiy pedagogik qadriyatlarini yanada chuqurroq anglashimiz mumkin.

Biz ushbu maqoladagi asosiy prinsiplarni zamonaviy taʼlimning ikki asosiy konsepsiyasi – STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) va Kompetensiyaviy yondashuv bilan taqqoslab tahlil qilishga harakat qildik.

Mehnat maktabi (1925) va zamonaviy taʼlim konsepsiyalarining qiyosiy tahlili.

1. Nazariya va amaliyotning birligi: mehnat maktabi vs. STEAM

Asosiy tushuncha	Mehnat maktabi (1925)	STEAM ta'limi (Hozirgi kun)	Qiyosiy natija (Umumiy jihati)
Integratsiya prinsiplari	Bilimlarni faqat sinfda emas, balki "umumiy xo'jalik"dagi amaliy mehnat jarayonida olish.	Fanlararo yondashuv, nazariy bilimlarni muhandislik va texnologiya orqali amaliyotda qo'llash.	Nazariya va amaliyotning ajralmasligi. Ikkala yondashuv ham bilimlarni turmush bilan bog'lashga intiladi.
O'qitish usuli	"Kallaga to'ldirish" usulini inkor etib, bolani mehnat orqali tarbiyalash.	Loyihaga asoslangan ta'lim (PBL), muammolarni yechishga asoslangan yondashuv (Problem-Based Learning).	Faol o'rganish (Active Learning). Passiv bilim olishni rad etish.
Asosiy e'tibor	Sotsialistik mehnat etikasi va jamoaviy manfaat.	Ijodkorlik (Arts) va Innovatsiya, tanqidiy fikrlash.	Amaliy va yaratuvchi kuch sifatida inson omiliga e'tibor.

Xulosa: Mehnat maktabi bugungi STEAM g'oyasining tarixiy-sotsialistik prototipi hisoblanadi. Farqi shundaki, 1925-yilda asosiy maqsad "sotsialistik inqilobiy ruh"da tarbiya bo'lgan bo'lsa, bugun asosiy maqsad global iqtisodiyot uchun raqobatbardosh innovatsiyalar yaratishdir.

2. O'quvchining roli: mehnat maktabi va kompetensiyaviy yondashuv

Asosiy Tushuncha	Mehnat maktabi (1925)	Kompetensiyaviy yondashuv (Hozirgi kun)	Qiyosiy natija (Umumiy jihati)
Ta'lim maqsadi	O'quvchini "hayotga, o'qishga... umumiy xo'jalikning bir qismiga" tayyorlash.	Bilim, ko'nikma va shaxsiy munosabatlarni (qadriyatlarni) birlashtirib, o'quvchini hayotiy va kasbiy vaziyatlarni hal qilishga tayyorlash.	Hayotga tayyorlash. Ta'limni shaxsiy rivojlanish vositasi emas, balki ijtimoiy funksiya deb bilish.
Qadr-Qimmatga e'tibor	O'quvchining mehnatkash omma qatorida, shuralar hukumatining siyosatiga sodiq qilib tarbiyalash.	"21-asr ko'nikmalari" (Tanqidiy fikrlash, kommunikatsiya, hamkorlik, kreativlik)ni rivojlantirish.	Ijtimoiy-axloqiy shakllanish. Ikkala yondashuv ham shaxsni jamiyatning faol va mas'uliyatli a'zosi sifatida

Asosiy Tushuncha	Mehnat maktabi (1925)	Kompetensiyaviy yondashuv (Hozirgi kun)	Qiyosiy natija (Umumiy jihati)
			shakllantirishga intiladi.
O'qituvchi roli	Inqilobiy ruhda tarbiya qiluvchi, maktabni hayot bilan bog'lovchi.	Fasiliteytor (yo'naltiruvchi), shogirdlarga mustaqil bilim olish uchun sharoit yaratuvchi.	Yetakchilik. (Leadership). O'qituvchi faqat bilim uzatuvchi emas, balki tarbiya jarayonining faol subyekti hisoblanadi.

Xulosa. Kompetensiyaviy yondashuv va Mehnat maktabi o'rtasidagi eng katta o'xshashlik – bu ularning ta'limni yakuniy natijaga qaratishi. 1925-yildagi natija – “sotsialistik mehnatga tayyor a'zo” bo'lsa, bugungi natija – “global mehnat bozoriga tayyor mutaxassis”dir. Ikkalasi ham o'quvchini “o'lik bilimlar” bilan emas, balki amaliy ko'nikmalar (kompetensiyalar) bilan qurollantirishni maqsad qiladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, 1925-yilda ilgari surilgan g'oyalarning mohiyati zamonaviy ta'lim falsafasining asosini tashkil etuvchi bir qancha umuminsoniy va pedagogik qadriyatlarni o'z ichiga oladi:

- ✓ **Ta'limning hayotiyligi:** ta'limni sun'iy ravishda sinf devorlariga qamashdan voz kechish.
- ✓ **Bilimning funksionalligi:** olingan bilimlar amaliy foyda keltirishi shart.
- ✓ **Jamoaviylik:** bolani yakkaxon emas, balki jamiyatning faol, hamkorlik qiluvchi a'zosi qilib tarbiyalash.

Farq shundaki, 1925-yilda bu g'oyalar kommunistik ideologiya bilan chambarchas bog'langan edi, bugungi kunda esa global iqtisodiy raqobat va shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish ehtiyojlari bilan bog'lanmoqda.

1925-yilgi maqoladagi kadrlar masalasiga yondashuvni bugungi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan taqqoslash juda dolzarb.

“Mehnat maktabi nima demak?” nomli maqolada ilgari surilgan o'qituvchi kadrlarga bo'lgan talab asosan g'oyaviy-siyosiy va amaliy-mehnatga yo'naltirilgan bo'lgan bo'lsa, bugungi kundagi islohotlar kompetensiyaga, raqamli savodxonlikka va xalqaro standartlarga moslashishga qaratilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. **“Mehnat maktabi nima demak?”** ميهنت مکتبی نيمه ديمک؟، “Maorif va o'qutg'uchi”, مه عارف وه ئوقوتغۇچى 1-son, 24-bet. Toshkent. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.

2. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
3. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
4. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
5. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
6. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
7. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 24-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
8. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 25-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
9. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 25-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
10. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 26-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
11. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 26-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
12. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 26-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
13. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 27-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
14. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 27-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
15. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 28-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
16. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 28-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
17. "Mehnat maktabi nima demak?" miyent maktabi nima demak? "Maorif va o'qutg'uchi", me earf ve uqutg'ochi ne shriyatink brnchi me tbe ehe si 1-son, 28-bet. Toshkint. O'zbekiston davlat nashriyoti. 1925.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni. 2019-yil 29-aprel, PF-5712-son.

19. OECD (2023). *PISA 2022 Results (Volume I): The State of Global Learning*. Paris: OECD Publishing.
20. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash milliy tizimini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. 2018-yil 8-dekabr, 997-son.
21. Xo'jayev, Q. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim: nazariya va amaliyot. Toshkent: Fan. 2020.
22. Dyui, J. (tarjima qilingan manba). *Demokratiya va ta'lim*. [Asl manba: Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. The Macmillan Company].

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

DESCRIPTION AND CLASSIFICATION OF UZBEK NATIONAL CLOTHING

Ismatova Zulfizar

Research Intern, Institute of History, Academy of Sciences

E-mail: zulfizarismatova791@gmail.com

Abstract. This article comprehensively examines the origin, development, and socio-cultural significance of Uzbek national clothing. Based on archaeological findings, wall paintings, miniatures, and written sources, the research traces the historical evolution of Uzbek garments from prehistoric times to the early 20th century. The article provides a classification of clothing according to social status, gender, age, season, region, and ceremonial functions.

Keywords: Uzbek national clothing, material culture, ethnography, archaeological findings, miniature, Timurid period, paranji, kamzul, textile production, clothing classification.

O'ZBEK MILLIY KIYIMLARINING TAVSIFI VA TASNIFI

Ismatova Zulfizar

Fanlar akademiyasi Tarix instituti stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek milliy kiyimlarining kelib chiqishi, shakllanish jarayoni hamda ularning ijtimoiy-madaniy ahamiyati keng yoritilgan. Tadqiqot davomida arxeologik topilmalar, devoriy rasmlar, miniatyuralar va yozma manbalarga tayangan holda o'zbek kiyim-kechaklarining tarixiy taraqqiyoti miloddan avvalgi davrlardan 20-yuzillik boshlarigacha izchil tahlil etilgan. Maqolada kiyimlarning ijtimoiy tabaqalanish, jins, yosh, mavsum, hudud va marosimlarga ko'ra tasnifi berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek milliy kiyimlari, moddiy madaniyat, etnografiya, arxeologik topilmalar, miniatyura, Temuriylar davri, paranji, kamzul, to'qimachilik, kiyim tasnifi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N17>

Kirish. Kiyim inson tomonidan yaratilgan va ishlab chiqarilgan moddiy buyum bo'lib, uning mehnati va ijodining samarasidir. U nafaqat inson ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi, balki jamiyat madaniyatining muhim elementi, milliy an'analarni namoyon etuvchi vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. Kiyim moddiy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib, uning moddiy qiymati inson hayotida bajaradigan vazifalari bilan belgilanadi.

Kiyimlar inson tanasini tashqi muhit ta'sirlaridan — sovuq, issiq, shamol, yomg'ir va boshqa omillardan himoya qilish vazifasi bilan birga, u insonning tashqi ko'rinishini go'zallashtiradi, estetik ehtiyojlarni ham qondirishi lozim. Har qanday libos nafaqat amaliy jihatdan qulay bo'lishi, balki insonning shaxsiy uslubini, didi va madaniyatini ham aks ettirishi zarur.

Inson kiygan libosi orqali o'zining jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqeyi, millati, hatto dinini ham ifodalab beradi. Masalan, bayram yoki motam marosimlarida kiyiladigan liboslar insonning kayfiyati va hayotiy holati haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, har bir hududning kiyimlari o'sha yerning iqlim sharoiti, iqtisodiy ahvoli va madaniy an'analari bilan bog'liq. Shu jihatdan

kiyim insonning yashash tarzi, fikrlash usuli va jamiyatdagi o'рни haqida ma'lumot beruvchi muhim ijtimoiy belgi hisoblanadi.

Milliy kiyimlar har bir xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatları va estetik didi bilan bog'liq holda shakllangan. Ular asrlar davomida avloddan avlodga o'tib kelayotgan madaniy merosning ajralmas qismi hisoblanadi. O'zbekiston hududida tarixiy davrlar mobaynida ko'plab xalqlar, urug' va qabilalar yashagan. Ular o'z urf-odatları va turmush tarzini ifodalovchi kiyimlar orqali tarixda iz qoldirgan. Bu kiyimlar nafaqat amaliyotda, balki etnografik tadqiqotlarda ham muhim manba vazifasini o'taydi.

Ma'lumki, har bir xalqning moddiy madaniyati va turmush tarzi uzoq tarixiy jarayonlar davomida muayyan o'zgarish va rivojlanish bosqichlarini boshdan kechiradi. O'zbek xalqi moddiy madaniyati, xususan, milliy kiyimlari ham ana shunday tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan. Shu bilan birga, an'anaviy xalq kiyimlari barcha tarixiy o'zgarishlarga qaramasdan, o'zining milliy, etnik xususiyatlari va o'ziga xos an'anaviy uslubini asrab qolgan.

Milliy kiyimlarda saqlanib qolgan ushbu o'ziga xoslik o'zbek xalqi ma'naviy merosining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, turli tarixiy davrlarda hududimizda yashagan etnik guruhlar va elatlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy hamda madaniy aloqalar natijasida milliy liboslarda umumiylikka oid ko'plab belgilar ham vujudga kelgan. Bu esa o'z navbatida, xalqlar o'rtasidagi madaniy uyg'unlik va tarixiy aloqalarning yaqqol ifodasi sifatida talqin etiladi [5].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Etnologiyada kiyimlarni tasniflashda uning vazifasiga, kiyish maqsadiga va boshqa omillarga ko'ra bir necha turga bo'lish mumkin:

Kishining yoshiga qarab: Kiyimlar bolalar, kattalar va keksalar uchun alohida mo'ljallangan bo'lib, har bir toifadagi odamlar uchun maxsus kiyimlar shakllangan.

Insonning jinsiga mos holatda: Erkaklar va ayollar kiyimlari o'rtasidagi farqlar jinsga xos xususiyatlar va an'analarga asoslanadi.

Kiyinish maqsadiga qarab: Kiyimlar bayram, marosim, kundalik yoki ish kiyimlari kabi maqsadlarga moslab shakllangan. Bu kiyimlarning turli holatlarga mosligi ijtimoiy va madaniy hayotning ajralmas qismi hisoblanadi.

Ijtimoiy holatiga muvofiq: Boylar va kambag'allar kiyimlari o'rtasidagi farq ijtimoiy tabaqalarning holatini ifodalaydi. Bunday tasniflash kiyimning ranglarida, materiallarida va bezaklarida aniq namoyon bo'ladi.

Hududiy va tabiiy-iqlim sharoitiga qarab: To'g'ri kiyim tanlashda insonning yashash joyi (tog'liklar, dasht hududlari, shahar va qishloqliklar) va tabiiy-iqlim sharoiti katta ahamiyatga ega. Har bir hududdagi kiyimlar o'ziga xos shart-sharoitlarga moslashgan.

Mavsumga mos tarzda: Bahorgi, yozgi, kuzgi va qishki kiyimlar mavsumga mos ravishda tanlanadi. Bu kiyimlar odamlarining tanlash davriga bog'liq bo'lib, har bir mavsum uchun maxsus kiyimlarning shakllanishini ta'minlaydi [5]. Yana bundan tashqari kiyimlarni bosh kiyim, ustki kiyim, ichki kiyim va oyoq kiyimlarga ham ajratishimiz mumkin.

Kiyimlar inson tarixida muhim ijtimoiy va madaniy funksiyani bajargan va hozirgi kunga qadar o'zining muhim ahamiyatini saqlab kelgan. Tadqiqotchilarning fikricha, kiyimlarning paydo bo'lishida bir necha omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Dastlabki kiyimlar insondagi uyalish hissiyoti, ya'ni tabiiy xolda yoki jismoniy holatda o'zini boshqalardan himoya qilish ehtiyojidan kelib chiqqan. Shuningdek, kiyimlar insonning talablari va tanani bezash niyatidan ham paydo bo'lgan.

Arxeologik qazilmalar va tadqiqotlar natijasiga ko'ra, kiyimlarning paydo bo'lishi inson taraqqiyotining eng qadimgi davrlariga, taxminan 40-25 ming yil ilgari borib taqaladi. Boshlang'ich davrlarda odamlar tabiatning turli ta'sirlaridan, xususan, hayvonlar va hasharotlardan himoyalaniş maqsadida tanalarini tuproq, loy yoki moy bilan yopishgan. Bu jarayonda kiyimlar birinchi navbatda tabiiy muhitdan himoya qilish vazifasini bajargan.

Keyinchalik, bu surtmalarga o'simlik bo'yoqlari qo'shib, insonlar tanalarini turli shakl va ranglarda bezashni boshlashgan. Bu holat kiyimlarning moddiy vazifasining rivojlanishiga olib kelgan. Aynan tananing bo'yalishi va tatuirovka qilishni kiyimning dastlabki shakllari sifatida ko'rish mumkin. Bu jarayonda tatuirovkalar va tananing bo'yog'i kiyimning madaniy ahamiyatini oshirish vazifasini bajargan.

Shuningdek, odamlar o'z tanalarini turli ko'rishda bezash uchun hayvonlar patlarini, tishlarini, suyaklarini va hatto sochlarni ham ishlatgan. Bular faqat estetik ko'rinishga xos bo'lib, balki insonning ijtimoiy maqomini, ramziy vazifalarni bajargan va ko'pincha tananing himoyalanişiga xizmat qilgan. Bu elementlar bir vaqtning o'zida tananing ko'rkamligini oshirgan va insonlarning madaniy qadriyatlarini namoyon qilgan.

Buning natijasida kiyimlar faqat himoyalash emas, balki insonning ijtimoiy hayotida ham muhim o'rin tutishni boshlangan. Aynan kiyimlar orqali insonning ijtimoiy maqomi, turmush tarzi va madaniy xosliklari ko'rsatilgan [6].

Muhokama va natijalar. Inson kiygan kiyimi orqali nafaqat tashqi ko'rinishini, balki ichki didi, madaniy saviyasi va xarakterini ham ifoda etadi. Inson tanlagan libos orqali uning dunyoqarashi, kayfiyati, hatto ruhiy holati haqida ma'lumot olish mumkin. Masalan, rasmiy va qat'iy liboslar jiddiylik va vazminlikni, yorqin va ajralib turadigan kiyimlar esa jo'shqinlik yoki ijodkorlikni ifoda qilishi mumkin. Sovuq rangdagi kiyimlar odamda jiddiy taassurot qoldirsa, yorug' va oddiy ranglar odamni iliq qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Kiyimning paydo bo'lishi inson tarixi kabi qadimiydir. Ibtidoiy jamoa tuzumidagi odamlar tabiatning ta'siridan himoyalaniş va jinsiy tartibni saqlash maqsadida turli tabiiy vositalardan foydalanishgan. Dastlab daraxt barglari, poyalar, hayvon terisi va yunglari kabi vositalar tanani yopishda ishlatilgan. Bu jarayon, avvalo, biologik ehtiyoj asosida boshlangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan ijtimoiy ko'rinishlarga aylandi.

Ijtimoiy hayot va mehnat faoliyati rivojlangan sari kiyim ham takomillashib bordi. Ilk gazlamalar turli o'simlik tolalaridan, hayvon yunglaridan to'qila boshlangan. Bunday oddiy gazlamalar inson tanasiga o'rab yuriladigan shaklda bo'lib, keyinchalik tikish texnologiyalari paydo bo'lishi bilan aniq shakl va uslublarga ega bo'ldi. Bu jarayon inson ongining o'sishi, jamiyatdagi ijtimoiy rollarning farqlanishi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbekiston hududida yashagan eng qadimgi ajdodlarimizning kiyimlari ham dunyoning boshqa mintaqalaridagi qadimgi kishilar kiyimlari kabi tabiiy iqlim, turmush sharoitlari va urug'-qabila an'analari asosida shakllangan. O'tmish ajdodlarimizning kiyim-kechagi, ularning shakllari va evolyutsiyasi hamda mahalliy xususiyatlari to'g'risida respublika hududidan topilgan arxeologik yodgorliklar, devoriy rasmlar, haykalchalar, mayda naqshlar, yozma manbalar, qo'lyozma kitoblarga ishlangan rang tasvirlar birmuncha aniq tasavvurlar beradi [4].

Kiyimlar va to'qimachilik san'ati inson tarixida muhim o'rin tutadi. Kiyimning dastlabki shakllari to'qimachilikning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liqdir. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Turon hududida to'qimachilikning paydo bo'lishi tosh asrining ilk neolit davriga

borib taqaladi. Bu davrda insonning to'qimachilik bilan bog'liq birinchi qadamlari eng muhim tarixiy voqea hisoblanadi.

Xususan, Koppetog' yetaklarida aniqlangan Jaytun madaniyati yodgorliklarida to'quv dastgohlarining izlari topilgan. Jaytun qazilmalarida eng ko'p topilgan buyumlardan biri marjonlar bo'lgan. Marjonlar qabila a'zolari orasida ommaviy bezak buyumlari sifatida keng tarqalgan va ularning madaniy ahamiyati yuqori bo'lgan.

Qabr qazilmalaridan topilgan materiallar ham bu fikrni tasdiqlaydi, ya'ni Jaytun madaniyatidagi insonlar kiyimlar va boshqa buyumlarni teri va terini qayta ishlash san'ati bilan ishlagan. Shuningdek, teri faqat kiyimlar uchun ishlatilmagan, balki turli sumkalar, qutilar va boshqa kundalik buyumlar ham teridan tayyorlangan. Bu davrda terini ishlashning ancha rivojlanganligi va uning turli vazifalarda qo'llanilishi Turon xalqlarining madaniy va texnik taraqqiyotini ko'rsatadi [10].

Miloddan avvalgi II ming yillikka oid kiyim qoldiqlari Sopollitepadan topilgan va bu topilmalar o'sha davrda yashagan aholi kiyimlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Garchi bu madaniyatga oid arxeologik materiallar orasida kiyim qoldiqlari juda oz bo'lsa-da, mavjud bo'lgan topilmalar qishloq aholisining kiyinish uslubi haqida ma'lum tasavvur berishi mumkin.

Sopollitepa hududida topilgan qabr qoldiqlari orasida qizil va to'q rangli, junli va ipak matolardan tayyorlangan kiyim bo'laklari mavjud. Bu, o'z navbatida, o'sha davrda kiyimlarning materiallarining xilma-xilligi va sifatiga e'tibor qaratilganligini ko'rsatadi. Ipak va jun matolari nafaqat kiyimlarning nafisligi va jozibadorligini, balki savdo aloqalari orqali boshqa hududlardan olib kelingan materiallarning mavjudligini ham anglatadi. Bu esa o'sha davrda iqtisodiy va madaniy aloqalar rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Kiyimlarning tikilishi haqida gapirganda, arxeologik tadqiqotlar bronza ignalari yordamida kiyimlarning tikilganini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, o'sha davrda kiyim tikish texnologiyasining yuksak darajaga yetganini anglatadi. Bronza ignalarining ishlatilishi esa materiallarning sifatini, ular bilan ishlashni osonlashtirish va kiyimlarning uzoq muddat xizmat qilishini ta'minlash maqsadida qo'llanilganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, kiyimlarni bog'lash uchun tosh tugmalarining ishlatilgani ham o'sha davr kiyimlarining amaliy jihatlarini ko'rsatadi. Tosh tugmalar kiyimlarning mustahkamligini ta'minlash bilan birga, estetik jihatdan ham o'ziga xos va zamonaviy uslubda ishlatilgan bo'lishi mumkin. Ustki kiyimlar uchun esa bronza ignali tokchalar ishlatilgan. Bu, o'z navbatida, kiyimlar orasida bezak va amaliy o'zgarishlarni aks ettiradi va bu davrda kiyimlarni yanada jozibador qilish uchun turli detallar qo'shilganligini ko'rsatadi.

Sopollitepadan topilgan kiyim qoldiqlari, shu bilan birga, o'sha davrda qishloq aholisining kiyinish uslubi va madaniyati haqidagi tasavvurlarni yanada kengaytiradi. Bu topilmalar nafaqat materiallar va texnologiyalarni, balki o'sha davr jamiyatining kundalik hayoti, iqtisodiy aloqalari, savdo hamda madaniy almashuvlarini ham aks ettiradi. Kiyimlarning shakli, materiallari va ishlab chiqarish usullari orqali biz ularning turmush tarzini yaxshiroq tushunishimiz mumkin [3].

Ilk o'rta asrlarga oid devoriy rangtasvirlar va qo'lyozma rasmlar (miniatyuralar) orqali o'sha davrda yashagan ajdodlarimizning kiyim-kechaklariga oid muhim ma'lumotlarni olish mumkin. Bu tasviriy manbalar orqali liboslarning turli shakllari, hududiy xususiyatlari, ishlatilgan mato turlari va bezak uslublari haqida tasavvur hosil qilinadi. Ayniqsa, Afrosiyob,

Panjikent, Varahsha, Bolaliktepa, Xolchayon kabi arxeologik yodgorliklarda topilgan devoriy rasmlar bu borada alohida ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, Bolaliktepa yodgorligidan topilgan topilmalar diqqatga sazovor bo'lib, ular orqali biz turkiy xalqlarning qadimgi turmush tarzi, san'ati, diniy e'tiqodlari va kiyinish madaniyati haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Ushbu yodgorlikdagi kiyim tasvirlarida keng yengli, uchburchak shaklli, ba'zida esa ochiq yoqali va o'ziga xos bezaklarga ega liboslar tasvirlangan.

Ayollar ko'pincha yengsiz, tizzadan bir oz balandroq ustki kiyimda aks ettirilgan bo'lib, ichidan esa keng yengli, sarg'ish yoki qizg'ish rangli ichki kiyim kiygan holda tasvirlangan. Bu liboslar orqali biz o'sha davr odamlari qanday matolardan foydalangani, libos shakllari va ularning ijtimoiy hayotdagi o'rni haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lamiz [7].

Devoriy rasmlar va arxeologik topilmalar ilk o'rta asrlardagi kiyim-kechak madaniyatining rivojlanganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, Tohariston hududidan topilgan dalillar asosida bu davr kiyimlarining ijtimoiy tabaqalanishga bog'liq bo'lganligini kuzatish mumkin. Masalan, badavlat erkaklar ipak matolardan tayyorlangan, hashamatli chakmon kiygan bo'lsa, oddiy aholining erkaklari oq bo'z matodan tikilgan soddaroq kiyimlarga ega bo'lgan. Ayollar liboslarida ham tabaqalanish aniq ko'rinadi: zodagon ayollar qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, nafis ipak ko'ylaklar kiyganlar.

Tohariston aholisi orasida keng yoyilgan kiyim shakli yelkasi yopishgan, etagi esa kengayib boruvchi (trapetsiyasimon) libos bo'lgan. Bu liboslar ko'proq yengsiz tikilgan, ayrim hollarda esa keng yengli ko'rinishda bo'lgan. Liboslarning yon tomonida yirtma (qiyiq) qismi, yon yoqasi mavjud bo'lgan. Ushbu detallarning aksariyati keyingi asrlarda ham uzluksiz davom etgan. Masalan, 19-20-yuzyillik boshlarida ayollarning do'ppi ustidan kiyiniladigan nimchalari yoki erkaklarning beldan pastki qismi keng liboslarida bu tarixiy shakllarning takrorlanishi kuzatiladi.

Bu kabi shaklning uzoq vaqt davomida saqlanib qolishi, bir tomondan, xalq urf-odatlarining barqarorligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, liboslarning kundalik hayotga mosligi, amaliy qulayligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, diniy, ijtimoiy va madaniy qadriyatlarning liboslar orqali ifodalanishi, ularning shakli va bezaklarida o'z aksini topgan [7].

Tarixdan ma'lumki, ilk marotaba Mug' tog'idan topilgan so'g'd yozuvidagi hujjatlar bilan birga turli matolar bo'laklari topilgan bo'lib, bu matolar 8-yuz-yillikning birinchi choragiga tegishli ekanligi haqida ma'lumot beriladi. Mug' tog'idan topilgan ashyolar ichida yo'l-yo'l to'n kiygan xushbichim chavandoz tasviri aks etgan qalqon ham topilgan bo'lib, chavandoz to'nidagi ingichka qizil yo'llar sariq tag uzra tushgan. Mug' tog'idan topilgan mato parchalari ichida to'q qizil rangning oq va yashil ranglar bilan o'zaro uyg'unligida bo'yalgan junli matoning yagona namunasi mavjudligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'sha davrda yo'l-yo'l mato kamyob bo'lganligini ko'rsatadi. Mashhur arab tarixchisi Maqdisiy Turon hududidan qo'shni mamlakatlarga chiqilgan mollar to'g'risida yozar ekan, yozma manbalarda ilk marotaba 10-yuzyillikda Turondan olib ketilgan mahsulotlar ichida yo'l-yo'l gazlamadan tikilgan Xorazm choponlari ham bo'lganligi haqida ma'lumot beradi [4].

O'rta asrlar davridagi o'zbek xalqining milliy kiyim-kechaklarini o'rganishda tasviriy manbalar, xususan, miniatyura asarlari muhim ahamiyat kasb etadi. 12-yuzyillik oxiri – 13-yuzyillik boshlarida yaratilgan miniatyuralardagi obrazlar o'sha davrdagi kiyimlar shakli, tarkibi va bezak xususiyatlarini o'rganish uchun bebaho manba hisoblanadi. Ushbu manbalarda

tasvirlangan erkak va ayollar odatda dumaloq shakldagi, o'ziga xos keng etakli kiyimlar kiygani ko'zga tashlanadi. Bunday kiyimlarda old qismi qisqaroq, orqa qismi esa uzunroq bo'lib, asimmetrik tuzilishi bilan ajralib turadi.

Miniatyuralarda erkak va ayol liboslari tashqi ko'rinishida o'xshashlikka ega bo'lsa-da, ular o'rtasida muayyan farqlar mavjud. Ayollar kiyimlarining yangi pastga qarab kengayib borgan bo'lib, nafislik va uyg'unlikka e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, ular tomonidan keng to'g'ri bichimdagi uzun yubkalar yoki yoyilma lozimlar keng tarqalgan. Erkaklar esa bilakka yopishib turuvchi yangi kiyimlar va pocha qismi uzun sholvorlarni afzal ko'rishgan. Bu turdagi kiyimlar amaliyotga mos va harakatda qulay bo'lgan.

Bosh kiyimlarga kelganda, miniatyuralarda aks etgan obrazlarda ko'pincha erkaklar boshiga salla o'ragan holda tasvirlangan. Bu salla nafaqat tashqi ko'rinish, balki ijtimoiy maqom sifatida ham xizmat qilgan bo'lishi mumkin. Askarlar esa o'z kiyimlari ustiga sovut — ya'ni temirdan yoki qattiq matodan tayyorlangan himoyaviy zirh kiyganlari bilan ajralib turadi.

Shu tariqa, miniatyura asarlari o'rta asr o'zbek kiyimlarini o'rganishda vizual ma'lumot manbai sifatida alohida o'rin tutadi. Ulardagi tasvirlar orqali nafaqat kiyimlar shakli va matosini, balki uning ijtimoiy, estetik va amaliyotga doir ahamiyatini ham tahlil etish imkoni yaratiladi. Bu esa milliy kiyimlarimiz tarixi va taraqqiyotini chuqurroq anglashga xizmat qiladi [1].

15-19-yuzyillikdagi Hirot va Buxoro maktablariga mansub musavvirlar tomonidan yaratilgan miniatyura asarlari o'zbek milliy kiyimlarini o'rganishda muhim tasviriy manba sifatida ajralib turadi. Bu davrda yaratilgan san'at namunalari orqali tarixiy va madaniy o'zgarishlarni ham kuzatish mumkin. Shu munosabat bilan, miniatyuralar nafaqat san'at tarixi, balki etnografiya va moddiy madaniyatni o'rganish sohalari uchun ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, 12-19-yuzyilliklar davomida Yaqin va O'rta Sharq xalqlari, jumladan, o'zbeklar an'anaviy ravishda tunikasimon — ya'ni to'g'ri yoqali ko'ylaklarni keng qo'llashgan. Bunday ko'ylaklar shaklan sodda, lekin turli tabaqa vakillarining ehtiyojlariga moslashgan holda ishlangan. Ular kiyim majmuasining asosiy qismi hisoblangan. Shu bilan birga, 15-yuzyillik miniatyuralarida tasvirlangan Turon xalqlarining liboslari 19-yuzyillik oxiridagi o'zbek va tojik xalqlarining kiyimlariga yaqin o'xshashliklar kasb etgani diqqatga sazovor. Bu holat uzoq tarixiy davr mobaynida kiyim an'alarining barqarorligi va ayrim shakllarning izchil saqlanib qolganligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, 15-19-yuzyilliklardagi miniatyuralar nafaqat rasmiy san'at namunalari, balki madaniy va etnografik ma'lumotlarning ishonchli tasviriy manbasi sifatida ham qaralishi zarur. Ularda aks etgan kiyim-kechak elementlari orqali xalqimizning kundalik turmushi, ijtimoiy tuzilishi va hashamdorlikka bo'lgan munosabati haqida boy ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin [4].

14-yuzyillikning birinchi choragidan boshlab Turon hududiga Mo'g'ul istilosi orqali mo'g'ul-xitoy madaniyatining turli jihatlari, jumladan, kiyim-kechak an'analari ham zo'rlik bilan kiritilgan. Bu ta'sir, ayniqsa, hukmdorlar, saroy xodimlari hamda shahar aholisi orasida keng tarqaldi. Mo'g'ul-xitoy uslubidagi kiyimlar asosan o'ng ko'krak tomondan bog'lanadigan, kalta yangi, yon tomonlari bel barobarida ochiq va ko'krak qismi kashta bilan bezatilgan shaklda bo'lib, 14-yuzyillikdagi kiyim uslublarining umumiy belgilarini o'zida mujassam etgan.

Bu davrdagi ayollar ustki kiyimlari keng, oldi ochiq va nihoyatda uzun bo'lib, yeng qismi pastga qarab kengayib boradigan qilib tikilgan. Bunday shakllar nafaqat estetik talablarga, balki muayyan an'analar ham mos kelgan.

14-yuzyillikning ikkinchi choragidan boshlab mo'g'ul-xitoy libos shakllari bosqichma-bosqich mahalliy uslublar tomonidan siqib chiqarildi. 15-yuzyillikga kelib, Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida, milliy kiyimlar rivojida yangi bosqich kuzatildi. Bu davrda erkaklar va ayollar orasida avra-astarli, ya'ni ikki qatlamli (ichki va tashqi) liboslarni turli xil rangda ustma-ust kiyish odati urfga kirdi. Ushbu uslub ham amaliy, ham zebozak jihatdan yuqori baholangan.

Temuriylar davrida Samarqand, Hirot, Sheroz kabi madaniy markazlarda mahalliy an'analar asosida ishlangan, sodda, ammo rang-barang va jozibali liboslar shakllandi. Bu kiyimlarda hunarmandchilikning yuksak darajasi, mato va bezak texnologiyasidagi taraqqiyot ham o'z ifodasini topgan. Shu tariqa, 14-15-yuzyilliklardagi siyosiy o'zgarishlar va madaniy ta'sirlar o'zbek xalqining milliy kiyimlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatgan va ularning shakllanishiga turli bosqichlarda ta'sir etgan [8].

Temuriylar hukmronligi davrida (14-15-yuzyilliklar) Turon jamiyatida ro'y bergan ulkan siyosiy, madaniy va ma'naviy o'zgarishlar aholining turmush tarzi bilan bir qatorda, milliy kiyim-kechak an'alarini ham jiddiy ravishda shakllantirdi va takomillashtirdi. Bu davrda jamiyatda ilmiy va diniy sohalarida yuksalish kuzatilib, allomalar, ulamolar va davlat amaldorlari singari yuqori tabaqa vakillari o'rtasida muayyan kiyim turlari odat tusini oldi.

Aynan Temuriylar davrida Movarounnahrda paranji ko'rinishidagi uzun, keng va tanani to'liq berkituvchi libos turi keng tarqaldi. Qizig'i shundaki, bu davrda "paranji" atamasi faqatgina ayollar emas, balki erkaklar tomonidan ham ishlatilgan. Ya'ni, "paranji" so'zi ma'lum bir shakldagi ustki kiyimni anglatgan bo'lib, uning qo'llanishi aniq bir jins bilan bog'liq bo'lmagan. Bu holat kiyimning faqat shaxsiy ehtiyoj yoki ijtimoiy maqom belgisi emas, balki muayyan madaniy qoidalar va estetik qarashlarni ham aks ettirganini ko'rsatadi.

Mazkur davrdagi kiyimlar nafaqat shakl va mato jihatidan, balki odob-axloq va jamiyatdagi burchlar bilan bog'liq ma'naviy ifodalarni ham o'z ichiga olgan. Paranji turidagi kiyimlarning keng tarqalishi — jamiyatdagi umumiy islomiy va ma'naviy ruhiyatning, shuningdek, amaldorlar va ulamolar tabaqasining ta'sirini yaqqol aks ettiradi [9].

Shayboniylar sulolasi hukmronligi davriga kelib, paranji ma'lum ijtimoiy tabaqalar, xususan, ilm ahli va diniy soha vakillari tomonidan kiyiladigan ustki kiyim sifatida keng qo'llanila boshladi. Bu davrda paranji jamiyatdagi muayyan maqom va burchni ifodalovchi kiyim sifatida qabul qilingan bo'lib, u shaxsning ilmga va ma'rifatga daxldorligini bildirardi. Paranji faqatgina tanani berkitish vositasi emas, balki insoning diniy va ma'naviy qarashlarini, jamiyatdagi maqomini ifoda etuvchi madaniy belgilardan biriga aylangan.

Vaqt o'tishi bilan, ya'ni keyingi tarixiy bosqichlarda paranji yangi mazmun va vazifalar bilan boyidi. Ayniqsa, ayollar orasida u tashqariga chiqishda kiyiladigan maxsus ustki kiyim sifatida shakllandi. Bu transformatsiya jamiyatdagi ayollarning roli, diniy-axloqiy qarashlar va ijtimoiy me'yorlarning o'zgarishi bilan bog'liq holda kechgan. Shunday qilib, paranji shakl jihatidan saqlangan bo'lsa-da, uning funksional va ijtimoiy ahamiyati davrlar o'tishi bilan turlicha tus olgan.

Paranjinining mazkur evolyutsiyasi Turon kiyimlar tarixi va madaniy o'zgarishlarni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u orqali jamiyatdagi diniy va madaniy jarayonlarni kuzatish mumkin [4].

17-18-yuzyilliklar davrida Markaziy Osiyo hududida milliy an'analar asosida shakllangan kiyim-boshlar o'zining o'ziga xos rivoj bosqichini boshdan kechirdi. Avvalgi asrlarda mavjud bo'lgan liboslar shaklini asrab qolish bilan birga, ularda mahalliylik belgilarini yanada aniq ifodalovchi uslublar ham shakllandi. Bu davrda Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'ona, Toshkent, Qarshi, Shahrisabz kabi shahar va hududlarda kiyimlar mahalliy xususiyatlarga ega bo'lgan, o'ziga xos an'anaviy ko'rinishdagi turlari bilan ajralib turgan.

19-yuzyillikning oxiriga kelib, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, ichki va tashqi savdo aloqalarining kengayishi, shuningdek, Chor Rossiyasi tomonidan o'lkaning mustamlaka qilinishi natijasida Turon hududiga fabrikada tayyorlangan mato va tayyor kiyim-kechaklar kirib kela boshladi. Bu holat milliy kiyimlar shakli va uslubiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. An'anaviy keng, uzun, yaxlit bichimli, tanani to'liq berkituvchi va to'kilib turadigan liboslar bilan bir qatorda, kiyimning ko'krak qismida burma (koketka) tikilishi bilan ajralib turuvchi va inson qomatiga mos ravishda tikiladigan murakkab bichimli yevropacha ko'ylaklar ham tarqala boshladi.

Bu yangi shakldagi liboslar shahar aholisi, ayniqsa, savdogarlar va mahalliy elita qatlami o'rtasida kengroq tarqaldi. Shu tariqa, 19-yuzyillikning oxirlarida milliy kiyimlar nafaqat o'z an'anaviy asosini saqlab qoldi, balki tashqi ta'sirlar natijasida turli uslubiy o'zgarishlarga ham uchradi. Bu jarayon mahalliy va tashqi madaniy ta'sirlar o'zaro uyg'unlashgan holda kechganligini ko'rsatadi [4].

19-yuzyillik oxiri va 20-yuzyillik boshlariga kelib, Markaziy Osiyo hududida milliy ustki kiyimlar ichida *kamzul* (yoki *kamzur*) keng tarqalgan va odat tusini olgan. Kamzul an'anaviy kiyimlar tizimida belni ushlab turadigan, tik yoqali, badanga yopishib turadigan, nimchani eslatuvchi uzun ustki kiyim sifatida shakllangan. U, odatda, qora rangdagi matolardan – satin, kastyumbop ip gazlama yoki shox kabi qalin matolardan tikilgan va ko'ylak yoki chopon ustidan, ayrim hollarda esa yoz faslida choponsiz ham kiyilgan.

Kamzulning turlari jamiyatdagi tabaqalanish, mavsumiy ehtiyoj, mato turi va yosh-holatga qarab nomlanib, ular turli funksional va estetik vazifalarni bajargan. Masalan, *paxtali kamzul* kundalik va sovuq havoda kiyish uchun mo'ljallangan bo'lsa, *baxmal kamzul* ko'proq tantanali holatlarda va bayramlarda kiyilgan. Shuningdek, *avra kamzul*, *kamzulcha*, *uchbel kamzul*, *beshbel kamzul*, *duxoba kamzul* kabi nomlangan ko'rinishlarining har biri ayrim belgilar bilan ajralib turgan: ularning farqi ko'proq bel qismidagi burmalar soni, mato qalinligi va bezaklar orqali namoyon bo'lgan.

Kamzul nafaqat amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, balki muayyan ijtimoiy maqom va estetik qarashlarni ham aks ettirgan. Ushbu kiyim turining keng tarqalishi 19-yuzyillik oxirida milliy kiyimlarda sodir bo'lgan zamoniylashuv va uslubiy boyish jarayonlarining yorqin misoli sifatida qaralishi mumkin [2].

Xulosa. Umuman olganda, 20-yuzyillik boshlariga kelib, o'zbek xalqiga xos milliy kiyim-bosh majmuasi o'zining to'la shakllangan, barqaror tizimiga ega bo'lgan holatga yetib keldi. Bu majmua asrlar davomida shakllangan an'analar, mahalliy iqlim, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va tashqi madaniy ta'sirlar bilan uyg'unlashgan holda rivojlangan bo'lib, erkak va ayollar kiyimining barcha turlari – bosh kiyimlardan tortib poyabzalgacha bo'lgan elementlarni qamrab olgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ashrafiy M. O'rta Osiyoda o'rta asrlardagi liboslar: taraqqiyot bosqichlari (VII – XVII asrlar) // San'at. - № 3.
2. Asomiddinova M. Kiyim kechak nomlari. – Toshkent: Fan, 1981.
3. Asqarov A.A. Sopollitepa. – T.: Fan, 1973.
4. Davlatova S. Qashqadaryo milliy kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik. "Yangi asr avlodi", 2006.
5. Ibragimova M.Yu. Surxondaryo vohasi aholisining an'anaviy kiyimlari va taqinchoqlariyu (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss... Toshkent. 2004.
6. Rahmatullayeva D, Xodjayeva U, Ataxanova F. Libos tarixi. – T.: «Sano-standart» nashryoti, 2015.
7. Албаум Л.И. Болаликтепа. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960.
8. Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV – XIX вв. – Москва: Наука, 1979.
9. Лобачева Н.П. Почему мусулманьки носили паранджу // Наука и религия. – 1970. - № 12.
10. Массон В.М. Поселение Жайтун. – Л., 1971.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE COLLAPSE POINT OF THE GHAZNAVID POWER

Abdualimova Durdona Shavkat qizi

Junior Researcher, Institute of History, Academy of Sciences

E-mail: durdonashavkatovna@gmail.com

Abstract. In the first half of the 11th century, political and military events in the regions of Turan and Khorasan gradually altered the balance of power in Central Asia. This article analyzes the causes and course of the Battle of Dandanaqan, the military operations conducted, the structural and functional weaknesses of the Ghaznavids, and the role of the Seljuks in establishing a new state. Based on primary sources (Bayhaqi, Gardizi, and others), the military, political, and economic consequences of the battle are presented. The study results indicate that the victory at Dandanaqan led to the Ghaznavids losing control over Khorasan and directly contributed to the formation of the Great Seljuk state.

Keywords: Dandanaqan, Ghaznavids, Seljuks, Khorasan, military organization, 1040.

G'AZNAVIYLAR QUDRATINING YEMIRILISH NUQTASI

Abdualimova Durdona Shavkat qizi

Fanlar akademiyasi tarix instituti kichik ilmiy xodimi

Annotatsiya. XI asrning birinchi yarmida Turon va Xuroson hududida yuz bergan siyosiy-harbiy voqealar Markaziy Osiyoda hokimiyat muvozanatini bosqichma-bosqich o'zgartirdi. Ushbu maqolada Dandanaqon jangi va uning sabablari, o'tkazilgan harbiy harakatlar, Gaznaviylarning tarkib-funksional kamchiliklari hamda Saljuqiylar tomonidan yangi davlat barpo etilishidagi roli tahlil qilindi. Asosiy manbalar (Bayhaqiy, Gardiziy va boshqalar) asosida jangga oid harbiy, siyosiy va iqtisodiy oqibatlar taqdim etildi. Tadqiqot natijalari Dandanaqon g'alabasi G'aznaviylarning Xuroson ustidan nazoratini yo'qotishi va Buyuk Saljuqiylar davlati shakllanishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Dandanaqon, Gaznaviylar, Saljuqiylar, Xuroson, harbiy tashkilot, 1040-yil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N18>

Kirish. 11-yuzyillikning birinchi yarmi Turon va Xuroson mintaqasida muhim siyosiy va harbiy voqealarga boy davr bo'ldi. Bu davrda kuchayib kelayotgan saljuqiylar, turkiy qabilalarga tayanib, Eron va Turon hududida o'z ta'sir doirasini kengaytirishga harakat qilayotgan edi. Saljuqiy qabilasining Xuroson hududiga ruxsatsiz kirishi sabab G'aznaviylar va Saljuqiylar o'rtasida turli katta kichik to'qnashuvlar yuz berayotgan edi. Dandanaqon jangi (1040) bu jarayonning hal qiluvchi nuqtalaridan biri bo'lib, uning natijalari Gaznaviylarning Xuroson bo'yicha nazoratini yo'qotishi va saljuqiylar tarafidan yangi siyosiy tuzilmalar paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu maqola Dandanaqon sabablarini, jang jarayonini, G'aznaviylarning ichki muammolarini va jangha oid regional oqibatlarni tahlil qiladi.

Maqsad: Dandanaqon jangining sabablarini, Gaznaviylarning harbiy boshqaruvidagi zaif tomonlarni va jang natijasida yuzaga kelgan siyosiy-harbiy o'zgarishlarni manbalar asosida tadqiq etish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy tahlil va tavsifiy metodlarga asoslanadi. Asosiy yondashuv – G‘aznaviylar va Saljuqiylar o‘rtasidagi harbiy-siyosiy munosabatlarning evolyutsiyasini manbalar asosida kuzatib borishdir. Tadqiqot uchun birlamchi manbalar sifatida davrning bevosita guvohlari bo‘lgan tarixchilarning asarlari xizmat qilgan. Xususan:

Abu-l-Fazl Bayhaqiyning “Tarixi Mas’udiy” asari jang arafasidagi voqealar, Sulton Mas’ud saroyidagi ichki vaziyat, sarkardalarning o‘zaro munosabatlari va jang tafsilotlarini o‘rganishda asosiy manba bo‘lib xizmat qildi. Maqoladagi ko‘plab tafsilotlar, jumladan Sultonning xatolari va qo‘shinning ahvoli haqidagi ma’lumotlar Bayhaqiyni tayanadi.

Gardiziyning “Zayn al-axbor” asari va boshqa Sharq mualliflarining kompilativ asarlari voqealarni qiyosiy tahlil qilish va umumiy siyosiy vaziyatni baholash uchun jalb qilingan. Ushbu manbalar orqali jangning harbiy, siyosiy va iqtisodiy sabab-oqibat bog‘liqliklari tiklandi.

Muhokama va natijalar.

Dandanoq jangiga sabab bo‘lgan omillar: Turli tuman janglar Dandanaqon jangining boshlanishi uchun zamin tayyorlab berar edi. Shunday janglardan biri bu 1035-yilda Nisoda bo‘lib o‘tgan. Bu urush G‘aznaviylar qo‘shinining Saljuqiylar ustiga to‘satdan bostirib kirishi bilan boshlangan. Saljuqiylar avvaliga mag‘lub bo‘lganligi va ko‘p yo‘qotishlarga uchragani, keyinroq G‘aznaviylarning o‘lja borasida kelishmovchiliklar yuzaga keladi. O‘lja uchun bir-biri bilan jang qilgan G‘aznaviylar qo‘shinida jangovar tartib buzilib, ikkala qanot va markaziy qism bir-biriga aralashib ketishadi. Tog‘ etagida yashiringan saljuqiy qo‘shinlari G‘aznaviy qo‘shinining bu ahvolini ko‘rib, yashiringan joylaridan chiqib, hujum qilishgan va G‘aznaviylar qo‘shinini katta mag‘lubiyatga uchratdi. Saljuqiylarning G‘aznaviylar qo‘shini ustidan qozongan bu g‘alabasi ularga ham moddiy, ham ma’naviy foyda keltirdi. Katta miqdordagi o‘lja qo‘lga olinar ekan, yengilmasligi bilan mashhur bo‘lgan G‘aznaviylar qo‘shinining obro‘sigina putur yetdi. Qolaversa, saljuqiylarga Xurosonda o‘z nomidan davlat barpo etilishi mumkinligiga ishonch yanada mustahkamlandi. G‘aznaviylar armiyasining bu jangda mag‘lub bo‘lishining sababini sifatida ko‘p sonli qo‘mondonlik shtabining mavjudligi, tartibsiz tuzilishi natijasida qo‘mondonlarning buyruqlariga bo‘ysunmaslik kabilarni keltirish mumkin. Bundan tashqari, bu mag‘lubiyatga ikki feodal guruhning ta’siri katta bo‘lib, Sulton Tabariston yurishida qo‘shini juda charchagan, otlari ham kuchsiz bo‘lgani, bu holatda ojiz bo‘lib, bora olmagani uchun ko‘p qo‘mondonlik tizimiga murojaat qilgan. Bu amaliyot natijasida Mahmudparast nafaqaga chiqqan askarlar bilan yangi “teshrif-i arkon” Mas’ud tarafdorlari qo‘mondonlari o‘rtasidagi ziddiyat, ayniqsa, o‘lja bo‘lishish masalasida yaqqol namoyon bo‘ldi [1]. G‘alabadan so‘ng saljuqiylar biroz ruhlanib, o‘z talablarini bildirgan holda Sulton Mas’udga maktub yo‘lladilar. Sulton Masud bu iltimosga ijobiy munosabatda bo‘ldi va turkman rahbarlarini eshitish uchun Qodi Siniyni elchi bilan birga Nishopurdan Nisoga yubordi. 1035-yilda Saljuqiy uchlik yetakchilarining elchilari bilan Siniy Nishopurga keldi va Nisoni Tug‘rulbeyga, Dehistonni Dovudga va Farovani Yabg‘uga berishga qaror qilindi va buning evaziga Saljuqiylardan quyidagi talablarni bajarish majburiy qilib qo‘yildi.

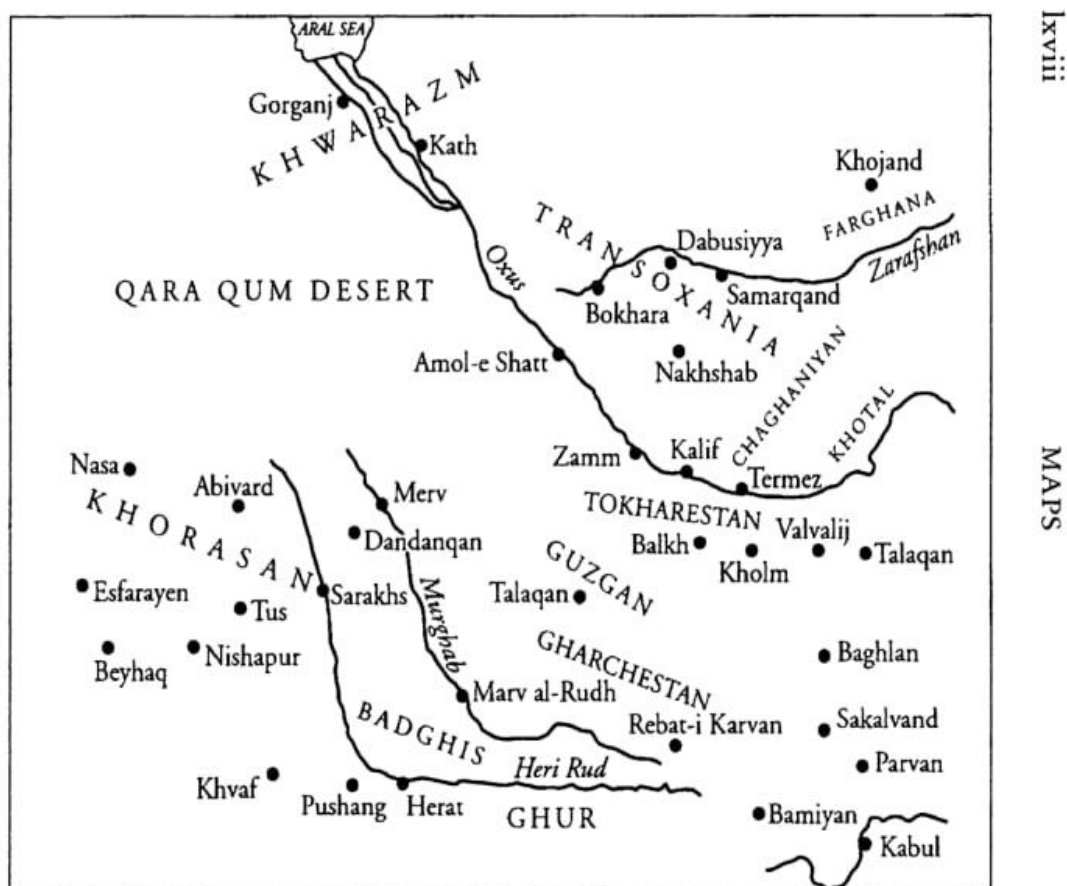
1. Saljuqiylar sultonga itoat qilishlariga qasam ichadilar.
2. Ular ushbu berilgan uch viloyatga qanoat qiladilar.
3. Dargohda uchta rahbardan biri hozir bo‘ladi [1].

Bu shartnoma tuzilgandan keyin ularga hil'at, hokimlarga beriladigan ikki shoxli qalpoqlar, kiyimlar, otlar, oltin, kumush va taqinchoqlar bilan bezatilgan egarlar, zarrin kamar va boshqa muhim sovg'alar uch rahbarga yuborilgan.

Sultonning Hindistonga ketishi Xurosonda hokimiyatning zaiflashuvini yuzaga keltirdi va saljuqiylar bundan foydalanib, mintaqaning Marv kabi juda muhim hududlarini qo'lga kiritdilar. Nishopur ahli 1037-1038-yillarda hech qanday qarshi hujum qilmasdan shaharni saljuqiylarga topshirgan [1]. Boshqa bir rivoyatga ko'ra, Nishoburda Tug'rulbey nomidan xutba o'qilgan. Darhaqiqat, xutbada ismni aytish hukmronlik timsollaridan biri hisoblangan. Nishopurda Tug'rulbey, Marvda Chag'ribey nomi bilan xutba o'qilganligi ba'zi manbalarda qayd etilgan. Shunday qilib, saljuqiylar Nishopur, Marv kabi Xurosonning eng muhim hududlarini egallab, qudratini mustahkamladilar.

Bu shaharlarni qaytarib olish uchun Sulton Ma'sud o'zi qo'shinga qo'mondonlik qilib 70 ming otliq 20 ming piyoda bilan Saraxs tomon yura boshladi. Bu vaziyatda Dovud hamda Yabg'u 20 minglik otliqlari bilan Marvdan, Tug'rulbey esa Nishopurdan Saraxsga kelib, birlashdilar. Sulton Mas'ud 1039-yilda katta qo'shin bilan Balxdan Ulya-Abod hududiga ko'chib o'tgan va u yerda bo'lgan urushda saljuqiy qo'shinlarini tarqatib yuborishga muvaffaq bo'lgan. Bu urushda yigirma nafar turkman askari asirga olindi, bir qancha turkman askarlari ham halok bo'ldi. Bu to'qnashuvdan keyin yozning jaziramasini yengillashtirish va Ramazon oyida qon to'kilmasligi uchun Sulton Mas'ud tinchlik shartnomasi tuzish talabi bilan chiqadi. Bayhaqiyda yozilishicha bu tinchlik shartnomasi bo'lajak urushga tayyorgarlik hamda Sultonning obro'-e'tiborini himoya qilish maqsadida tuzilganligini aytib o'tadi. Bu kelishuvga ko'ra, ularning eski yerlari saljuqiylar qo'lida qolib, G'azna qo'shini Hirotga qaytadi [2].

Bu tinchlik shartnomasi ikki tomonning bir-birini chalg'itish uchun qilgan uydirmasi edi. Aslini olganda, Sulton o'z qo'shinlari bilan Hirotga qaytganida saljuqiylar hujumiga uchragach, Nishopur, Saraxs, Marv kabi hududlar yana saljuqiylar qo'lga o'tishi bilan shartnoma buzilib qolganini ko'ramiz.

Map 2: Khorasan and the lands along the Oxus

Dandanaqon jangiga tayyorgarlik: 1039-yil 9-noyabr, chorshanba kuni Sulton Mas'ud Hirotdan Pushang tomonga ulkan lashkar bilan harakat qildi. Qo'shin to'liq jangga tayyor edi: fillar, ko'p sonli piyoda askarlar va yengilroq yuk karvonlari hamrohlik qilardi. Pushangga yetgach, Amir lashkarni jang tartibida joylashtirdi: sulton markazda, lashkarboshi Ali Doya o'ng qanotda, katta hojib Suboshi chap qanotda, otxonaboshi Bo'ritegin va xazinachi Begtegin orqa qo'riqchi bo'lib turdilar. Lashkarbosh Abu Bakr esa kurd va arab qo'shinlari bilan oldingi safga joylashtirildi. Saroy hojibi Erteginga sharafl to'n, Bo'riteginga esa ikki uchli qalpoq va kamar berildi hamda uni saroy g'ulomlari qo'mondoni Begtug'dining o'rinbosari etib tayinladi. Hindistonlik chavandoz va piyodalar ham markaz, qanotlar va orqa qo'riqchilarga taqsimlandi. Ellikka yaqin jang fillari ham safda bor edi [3].

Bu davrda Tog'rilbey Nishopurda joylashgan edi. Amir esa Senjed rabotiga yetgach, yo'lining Nishopur va Tusga bo'linadigan joyida Tus tomonga burildi. Uning maqsadi Tog'rilni Nishopurdan chiqmay turishga majbur qilib, uni nazorat ostida ushlab edi. Shu tariqa Amir Ostovaga yurib, Nisoga kiradigan yo'lni to'sib qo'yishi mumkin edi. Bu rejaga ko'ra, Tog'rilbey Hirotdan Saraxs yo'liga burilsa, uni qo'lga olish imkoniyati paydo bo'lardi. Amir dastlab Tusning Tabaron qishlog'ida ikki kun turdi, so'ngra Shirxon bulog'iga yo'l oldi. Bu yerda u dori ichib uyquga ketdi. Asr paytida filga minib, vazirga kechqurun qo'shin yurishga tayyorlansin deb buyruq berdi. O'zi esa ming nafar saroy g'ulomi, ikki ming chavandoz va tez yuruvchi tuyalarga mindirilgan ikki ming piyoda bilan yurishga otlandi. Bu yurish haqida Tog'rilbey xabarchilaridan eshitib, zudlik bilan Ostova tomon yo'l oldi. Shu paytda Amir dorining ta'siri bilan fil ustida uxlab qoldi. Filbonlar uni uyg'otishga jur'at qilmaganlari bois, qo'shin sekin yurdi

va dushmanga kutilmagan zarba berish imkoniyati boy berildi. Agar Amir o'sha kecha uxlamaganida, tong saharda Tog'rilbeyni qo'lga olish imkoni bo'lar edi.

Amir tongda Nowqqa yetib, namoz ado qildi va qo'shin tez yurishga otlandi. Kurd va arab lashkarlariga Badr lashkarboshi, g'ulomlar guruhiga esa Ertegin boshchilik qildi. Ammo Tog'ril allaqachon Ostovadan o'tib ketgan, turkmanlar esa shoshilishdan yuklarini tashlab qochishga majbur bo'lishgan edi. 1039-yil 25-noyabr kuni Amir ularga yetib bordi, biroq Tog'rilni qo'lga olishning iloji bo'lmadi. Bundan qattiq ranjigan Amir o'z noroziligini yashirmadi. U dushmanni quvish uchun Tegin Jalmiyni yuzlab g'ulom va besh yuz chavandoz bilan yubordi. Ammo ular qaytib kelganda Tog'rilbey qo'lga olinmaganini, faqat yuk va kiyim-kechakni qo'lga kiritganliklarini aytishdi. Tog'ril yangi otlarni tayyorlab qo'ygani uchun tezda qochib qutulishga muvaffaq bo'lgan edi. Shundan so'ng Amir ikki kun lashkarini dam oldirdi. Bu vaqtda Abu Sahl Hamdaviy va boshqa lashkarboshilar 500 chavandoz bilan yetib kelishdi. Amir ularni Nishopurga yuborib, shaharni tinchlantirish, oziq-ovqat va yem-xashak to'plashni topshirdi, chunki qish shu yerda o'tkazilishi rejalashtirilgan edi. Keyin Amir Bovard tomon tezkor yurish boshladi. Tog'rilbey esa bu vaqtda turkman lashkari bilan birlashib, yuklarni sahroga yubordi va jang orqali dushman kuchini sinab ko'rishni maqsad qildi. Chunki u sulton lashkarining qudrati endi avvalgidan mutlaqo boshqa darajada ekanini anglab yetgan edi.

Sulton Mas'ud lashkari Bavardga yaqinlashganida, tepaliklardagi qo'riqchilar dushmanning harakati haqida xabar berdilar. Tog'rilbey, Dovud va turkman lashkari sardorlari yuklarini shoshilinch jo'natib, sahro sari chekindilar, ammo Sultonning ishonchsizlik bilan qabul qilgan qarori turkman lashkarboshchilarini qo'lga olishga imkon bermadi. Shu vaziyatda davlat arboblari maslahatga chaqirildi. Vazirning taklifi bilan qo'shin Nisoga yo'l oldi. Bu qaror strategik jihatdan dushmanga bosim o'tkazish va G'aznaviylarning jiddiy safarbarlikda ekanini namoyish qilishga qaratilgan edi. Saljuqiylar Balxan tog'lari tomon chekinishga majbur bo'ldilar. Hatto manbalarda Tog'rilning bir necha kun zirh va etiklarini yecholmay yurgani, uyquga qalqonini yostiq qilgani haqida qayd etiladi.

Ammo Nisoda ham muammolar davom etdi. Oziq-ovqat tanqisligi sabab askarlar norozilik bildirdi. Shundan so'ng Amir qaytib, Bavard va Ostova orqali Nishopurga yo'l oldi. 1040-yil 4-yanvar kuni Nishopurga yetib bordi. 16-yanvar kuni Shodiyox bog'ida qo'nildi. Bu yerda Suri tomonidan Tog'rilbey egallagan Mas'ud taxti va minbari qayta tiklangan edi. Amir bundan mamnun bo'lib, qo'shin uchun yigirma kunlik oziq-ovqat va yem-xashak zaxirasini tayyorlattirdi [3].

Saljuqiylar bilan kurashlar chog'ida Nishopur jiddiy vayronaga aylandi. Shahar hayoti izdan chiqdi, ocharchilik va qashshoqlik avj oldi. Non narxi uch dirhamga yetdi, uy egalari tommlarini buzib sotishga majbur bo'ldilar, ko'plab oilalar ochlikdan halok bo'ldi. Yer bahosi keskin tushib, pulning qiymati tushib ketdi. Muhaddis Imom Muvaffaq ham shahardan qochib ketdi. Amir ishonchli lashkarlarini turli tumanlarga joylashtirdi: Badr – Bostga, Altuntosh – Bayhaqqa, bosh qo'mondon esa Tusga yuborildi. Atrof hududlar qo'shin bilan to'ldirilgan bo'lsa-da, Amirning o'zi aysh-ishratga berildi. Qahraton sovuq va ocharchilik xalq hamda qo'shinga katta talafot yetkazdi.

Jangning boshlanishi: Navro'zdan keyin Sulton Mas'ud yurishga tayyorgarlik boshladi. U Xuroson tozalanmaguncha Suriy ham xavf ostida qolishini aytib, uni ham safarga qo'shdi. Shu davrda bir qancha amaldorlarga unvon va liboslar berildi. 16-martda Amir Nishopurni tark etib Tus tomon yo'l oldi. Harbiylar razvedkaga yuborildi. Biroq oziq-ovqat tanqisligi keskinlashib,

non narxi 13 dirhamgacha ko'tarildi, arpa butunlay yo'qoldi. Ochlik odamlar va chorvalar orasida katta talafot keltirdi, isyon xavfi yuzaga keldi. 5-may kuni qo'shin Saraxsga yo'l oldi. Yo'lda minglab otlar nobud bo'ldi, askarlar tushkunlikka tushdi. 14-mayda Saraxsga yetib kelishganda shahar xarobaga aylangani, aholi ko'chib ketgani va oziq-ovqat qolmagani ma'lum bo'ldi [3]. Askarlar chorva uchun chirigan o't yig'ishga majbur bo'lishdi, ammo hayvonlar yemay qirilib ketdi. Sulton Mas'ud harbiy kengash chaqirdi. Lashkarboshilar uni Hirot tomon burilishga chaqirishdi, chunki u yerdan ta'minot topish mumkin edi. Ammo Amir qat'iyon rad etdi: "Men faqat Marvga boraman, dushman ham o'sha yerda", dedi. Harbiylarning noroziligiga javoban u "Agar bu mavzuni yana ko'tarsangiz, boshlaringizni kesaman," deya tahdid qildi. Sultonning Marvga yurish qarori ichki nizolarga sabab bo'ldi. Bu qarorga qarshi chiqqanlar jazolandi, hatto unga yuborilgan elchilar ham haqorat eshitib qaytdi. Bosh qo'mondon Ali Doya amirga nisbatan ishonchsizlik bildirib, o'z bayrog'i va nog'oralari yo'q qilib tashladi. Vazir va bosh qo'mondonlar chetga qolib, Sulton Mas'ud o'z qarorlarni shaxsiy xizmatchilari bilan muhokama qila boshladi. Bundan norozi bo'lgan vazir, qo'shinning ahvoli og'irlashgani, askarlar ochlikdan qiynalgani va bu holat isyonga olib kelishi mumkinligini aytib, Altuntoshdan maslahat so'radi. Altuntosh, oddiy lashkarboshi ekanligini aytib, qo'rqmasdan vazirga qo'shinning ahvoli yomonligini, jang qila olmasligini va hatto dushmanga taslim bo'lishi mumkinligini ochiq aytdi. U dushman hujum qilsa, halokat muqarrar bo'lishidan xavotirda ekanligini bildirdi. Vazirning "bu gaplarni amirga to'g'ridan-to'g'ri ayta olasizmi?" degan savoliga Altuntosh, o'zining amir xizmatidagi o'rnini eslatib, albatta aytishini ma'lum qildi. Vazir unga namozdan so'ng amir bilan shaxsiy uchrashuv o'tkazib, bu maslahatni berishni taklif qildi. Agar amir quloq solsa, bu davlat uchun foyda bo'lishini, quloq solmasa ham, Altuntosh o'z burchini ado etgan bo'lishini tushuntirdi. Amir huzuriga kirgan Altuntosh muammoni tushuntirdi. Ammo sulton uning gaplarini rad etib, bu maslahatga kimdir undaganini aytib, Altuntoshni "soddalik"da aybladi va endi bunday xato qilmaslikni buyurdi.

Sulton Mas'ud esa hamon o'z qaroridan qaytmagan edi. Ramazon oyining 17-may juma kuni Marvga yo'lga chiqishga buyruq berdi. Qo'shinning ahvoli juda og'ir edi: askarlar och, hayvonlar ozg'in, yo'llarda suv va oziq-ovqat yo'q edi. Sulton qo'shinning ahvolini ko'rib, ularga pul tarqatishni buyurdi [3]. 22-may kuni 1500 nafar turkman otliqlari qo'shinga hujum qilib, ko'plab tuyalarni haydab ketdi. Qo'shin ularga qarshilik ko'rsata olmadi. Bu voqeadan so'ng amir vaziyatning og'irligini tushunib, bosh qo'mondonlar bilan uchrashdi, ammo faqatgina vazir va Abu Sahl Zavzani bilan maxfiy kengash o'tkazdi. Peshindan keyingi yig'inda amirzodalar va lashkarboshilar qo'shinning ahvoli yomonligini, askarlarning jasorat ko'rsata olmasligini bildirdilar. Ular amirga qo'shin isyon qilishidan xavotirda ekanliklarini ham ma'lum qilishdi, chunki ayrim askarlar tuyada jang qila olmasliklarini aytib, ertaga jang bo'lsa, boshqa askarlardan otlarni tortib olishga tayyorligini bildirishgan.

Bu vaziyatda vazir hal qiluvchi taklif kiritdi: endi ortga qaytish mag'lubiyatni tan olish bo'lgani uchun, bir muddat jangni to'xtatib, Marvga yetib borish va shahardagi oziq-ovqat zaxiralarini egallash kerak. Bu reja barchaga ma'qul bo'ldi.

Ayni paytda, dushman tomon, ya'ni Tog'rilbey boshchiligidagi saljuqiylar orasida ham kelishmovchiliklar mavjud edi. Tog'rilbey boshqa hududlarni, masalan, Jurjon va Rayni egallashni taklif qildi, chunki amir Mas'ud kabi qudratli hukmdorga qarshi kurashishni xavfli deb hisobladi. Ammo Dovudbey, bu fikrga qat'iyon qarshi chiqdi. Dovud endi ortga qaytish o'zlik belgisi ekanligini, Mas'udga qarshi jangni boshlagach, uni oxirigacha olib borish

lozimligini aytdi. Uning aytishicha, g'alaba qozonilsa, butun dunyo ularniki bo'ladi, mag'lub bo'lsa ham qochish imkoni bor. Dovud Mas'ud qo'shinining ham og'ir ahvolda ekanligini ta'kidladi. Yabg'u, Tog'ril va boshqa qo'mondonlar Dovudning jasoratli fikriga qo'shildilar. Ular asosiy karvonni oldinga yuborib, 16 ming kishilik asosiy kuch bilan jang uchun tayyorgarlik ko'rishga qaror qildilar.

Bu paytda sulton Mas'udning ayg'oqchilari sultonga tinimsiz dushmanni harakatlari haqida ma'lumot yuborib turishyotgan edi. Amir yashirin maktublarni vazir va boshqa nufuzli amaldorlarga o'qib berdi. Maktublarda dushman qo'rquvda ekanligi yozilgandi. Shunga qaramay, amirning boshqa bir noto'g'ri qarori vaziyatni yanada murakkablashtirdi: u bosh qo'mondon Begtug'dini chetlab o'tib, Ertegin va boshqa kichik amaldorlarga ko'rsatmalar berdi. Ko'zi ojiz, qo'l-oyoqlari zaiflashgan Begtug'di esa noroziligini ochiqchasiga bildirdi, "Endi men hech narsani ko'ra olmayman, Ertegin va amir biladi", deb javob berdi. Uning g'ulomlari faqat Begtug'diga quloq solganligi uchun qo'shin orasida tarqoqlik va sustkashlik yuzaga keldi.

23-may kuni, payshanba kuni, amir qo'shinni to'liq jangovar holatda yo'lga boshladi. Bir farsax yo'l yurilganida, 16 ming kishilik dushman qo'shini ikki qanotdan hujum qildi. Qo'shinning mudofaasi sustligi sezilarli bo'ldi. Ba'zi askarlar jang qilish o'rniga tuyada yurgan g'ulomlar shunchaki jangni kuzatishar edi. Dushman kuchayib borar, g'aznaviylar qo'shini esa jangga bardosh bera olishmas edi. Dushman bilan bo'lgan jangda amir va uning yaqin amaldorlari mardona kurashishdi. Jang peshingacha davom etdi va natijada qo'shin og'ir ahvolda, ruhi tushkun holda daryo bo'yiga chekinishga majbur bo'ldi. Askar va g'ulomlar orasida vahima hukm surar, ular hatto qochishga tayyorgarlik ko'rib, mol-mulklarini yig'ishtirmoqda edi.

Amir bu og'ir vaziyatda o'zini qat'iyatli tutishga harakat qildi. Asr namozi vaqtida o'tkazilgan maxfiy kengashda qo'shinning jangovarlik darajasi pastligi muhokama qilindi. Ayniqsa, hind va saroy g'ulomlarining sustkashligi tanqid qilindi. Amir bosh qo'mondon Begtug'didan g'ulomlarning nega to'liq jang qilmayotganini so'radi. Begtug'di otlar yo'qligi va yem-xashak yetishmasligini ro'kach qilib, ertasi kuni ularni tanbeh berib, jang qilishga undashini aytdi.

Amir vazir va Bu Sahl Zavzani bilan alohida uchrashuvda vaziyat nazoratdan chiqib ketayotganini tan oldi. Vazir bu vaziyatga bir necha sabablarni ko'rsatdi: Begtug'di bilan bog'liq eski kelishmovchiliklar, ayniqsa Hirotdagi otlar janjali va Erteginning lavozimga tayinlanishi. Vazirning fikricha, Begtug'dining ko'nglini olish zarur edi, chunki u saroy g'ulomlar orasida katta obro'ga ega bo'lib, uning so'ziga quloq solishar edi. Vazir hind lashkarlariga ham tanbeh berishni maslahat berdi [3].

Amir bu maslahatlarni qabul qilib, Begtug'dini chaqirtirdi. Unga nisbatan samimiy bo'lib, eski muammolarni hal qilishga va'da berdi. Begtug'di amirning lutfidan mamnun bo'lib, g'ulomlarning jang qilmasligiga otlar yetishmasligini asosiy sabab qilib ko'rsatdi va ularga ikki yuzta puxta tanlangan arab oti berilishini so'radi. Amir bunga rozi bo'ldi va otlarni o'sha kechadayoq tarqatishga buyruq berdi. Hind lashkarining boshlig'i ham chaqirilib, tanbeh berildi. U ham qo'shinning och ekanligini va otlarining holdan toyganini aytdi, ammo burchlarini bajarishga va ertasi kuni jang qilishga va'da berib, vaziyatni yumshatishga harakat qildi.

Abu Sahl Zavzani lashkar ichida vahima tarqalishidan xavotirga tushib, barcha g'ulomlarga shaxsiy buyumlarini tuyalarga ortishni buyurdi. O'zi ham shunday qildi. Sulton

Mas'ud ham vaziyatning og'irligini tushunib, tungi soatlarni qo'shinni shay qilish, g'ulomlarga otlar tarqatish va ehtiyot choralarini ko'rish bilan o'tkazdi. Ertasi kuni, juma tongida qo'shin yo'lga chiqdi. Amirning atrofida ellik-oltmish tuya, uch yuz g'ulom va o'n ikki fil bor edi. Biroq, ular yarim farsang ham yurmasdan dushman to'rt tomondan shiddatli hujum boshladi. Jang o'ta shiddatli kechdi, lekin lashkar uzoq yo'l bosib o'ta olmadi. Tush paytida qo'shin Dandanoq qal'asiga yetib keldi. Sulton qo'shinni to'xtatib, suv so'radi. Qal'a aholisi suv tushirgan bo'lsa-da, atrofda suv manbalari qurib qolgan edi. Qal'a ichidagi beshta quduq butun qo'shin uchun yetmasdi. Amir maslahatchilarining "shu yerda to'xtash kerak" degan taklifini rad etdi va g'azab bilan "bunday kam suv bilan yigirma ming kishilik lashkar qanday yashaydi?" deb e'tiroz bildirdi. Bu halokatli qaror qo'shin ichidagi intizomni butunlay buzdi. Ko'lga qarab yo'lga chiqqan qo'shin ichida saroy g'ulomlari o'z askarlarining otlarini tortib ola boshladilar. Shundan so'ng 370 nafar g'ulom bayroqlarini ko'tarib, turkmanlarga qo'shib ketdi. Ular bilan avvalroq qochib ketgan g'ulomlar ham birlashdi. Bu xiyonatkor harakatdan so'ng g'aznaviy qo'shini butunlay tartibsiz holatga tushdi va to'rt tomonga qochib ketdi. Dandanoq jangida qo'shin butunlay tarqalib ketgach, amir faqatgina bir necha ishonchli shaxsiy g'ulomlari va amaldorlari bilan yolg'iz qoldi. Abu Sahl va Abulhasan ibn Dilshod kabi mansabdorlar ham tasodifan u bilan birga qolishgan edi. Bosh qo'mondon Begtug'di va g'ulomlar, hind, kurd va arab askarlari hech qanday tartibsiz, o'z holicha sahroning turli tomonlariga qochib ketishdi.

Dushman qo'shinning yuklari va qurollariga tashlanib, ularni talon-taroj qila boshladi. Lekin amirning yoniga yaqinlashganlarida, u ularga qarshi mardona jang qildi. Amir o'zining zaharlangan nayzasi bilan dushman otliqlari va bahodirlarini mag'lub etdi. Uning shiddatli himoyasi tufayli dushman bir necha bor chekinishga majbur bo'ldi. Amir Mavdud qilichini yalong'och holda ushlab, qo'rquq askarlariga: "Bir necha chavandoz bo'lsa ham menga qo'shilinglar!" deb qichqirdi. Lekin hech kim javob bermadi. Iztirob va umidsizlikka tushgan amir yolg'iz o'zi ortga, otasining yoniga qaytishga majbur bo'ldi. Qo'shinning o'ng va chap qanotlari parokanda bo'lib ketdi, har kim o'z hayoti har tarafga tarqalib ketdi [2]. Amir va uning lashkari havz bo'yida to'xtaganida, u yerda qaror topib, qayta safarbar bo'linadi, degan taxmin bo'lgan edi. Aslida esa ular bayroq va ramzlarni yig'ishtirib, ketishga tayyorlanayotgan edilar. Peshin chog'ida turkman askarlari ko'rinib, vaziyat yanada og'irlashdi. Shunda Amir ukasi Abdurashid, o'g'li Mavdud hamda nufuzli lashkarboshilar bilan birga tezlikda chekinib, G'arjiston tomon yo'l oldi. Yo'l davomida turkmanlar ularni ta'qib etib, yuk va jihozlarni talon-taroj qildilar.

Sulton Mas'ud Marv ar-rudga yetib borib, ikki kun to'xtadi va orqada qolgan kuchlar ham unga qo'shildi. Amir shoshilinch safar davomida josuslar orqali dushman harakatlaridan xabardor bo'lib turdi. Xatlarda turkman lashkarlari qo'rquvga tushib, qarorgohlarini orqaga ko'chirayotgani, kichik guruhlarda hujum qilib, g'aznaviyar ustun kelishga urinayotgani bildirilgan edi. Biroq g'aznaviy qo'shinining zaiflashuvi saroy g'ulomlarining xiyonati bilan bog'liq edi. Shu g'alabadan so'ng To'g'rulbey taxt o'rnatib, o'zini Xuroson amiri deb e'lon qildi. O'sha kuni turkmanlarga katta miqdorda oltin-kumush, mol-mulklar tarqatildi, hamda xiyonat qilgan g'ulomlar mansab va boylik bilan mukofotlandilar. Keyin To'g'rulbey Nishopurga, Yabg'u Marvga, Dovud esa Balx va Toxariston tomon yurishni rejalashtirdi. G'aznaviy piyoda qo'shinlari esa Amudaryo tomon quvib borildi. Amir esa G'urdagi bir qishloqda mahalliy zodagonlar tomonidan kutib olindi va ikki kun lashkarni dam oldirdi. G'urliklarning mehmondo'stligiga qaramay, Sulton Ramazon hayitini nihoyatda sokin va iztirobli ruhda qarshi

oldi. Sulton ikki kundan so'ng G'ur yo'li orqali G'aznaga katta sharmandalik bilan kirib kelgan. Chunki G'aznaviy sultonlari tarixda birinchi marta bunday og'ir mag'lubiyatni boshdan kechirayotgan edilar. Sulton G'aznaga qaytib kelgach, birinchi qiladigan ishi Dandanaqon jangida amrga bo'ysunmagan va sustkashlik ko'rsatgan uch qo'mondonga qarshi qat'iy choralar ko'rish bo'ldi. Bular Ali Doya – bosh qo'mondon, katta Hojib Suboshi va Hojib Bektug'di edi. Ular hibsga olinib, boylik va mulklari musodara qilindi. O'sha kunning o'zidayoq ularning barchasi qatl etildi [4]. Ushbu mag'lubiyat G'aznaviy sulolasi uchun faqat Marv viloyatini yo'qotish emas, balki ayni paytda butun Xuroson ustidan ham hukmronlikni boy berish deganidir. Sulton Mas'ud shunday degan: "Otam Mahmud Marvni egallash orqali Somoniylar davlatiga so'nggi zarbani bergan edi. Shuningdek, Marv ustidan hukmronlik qilish orqali butun Xurosonni o'z qo'liga olgan edi" [2].

Sulton Masudning Dandanaqon devorlari ostidagi mag'lubiyati yangi davlatning tug'ilishidan xabar berdi. Sulton taxti o'rnatilib, jang bo'lgan joyda chodir o'rnatilib, Tug'rulbeyga Sulton sifatida salom berildi, Bu g'alabalardan so'ng darhol Saljuqiy beklari, Turkiston qoraxoniylar xonlari va xalifa Qoimiga g'alaba yorliqlari yuboradilar.

G'aznaviylar mag'lubiyatining sabablari: Mag'lubiyatning eng katta sabablaridan biri, hatto eng muhimi ham Sultonning o'z xatosi edi. Biroq davlatning asosiy muammolarini tashkil etgan va Sulton Mahmud G'aznaviy hukmronligi davridan kelib chiqqan ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy amaliyotlar har bir masalada bo'lgani kabi bu urushda ham G'aznaviylar sulolasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Davr manbalari va o'sha davrga oid tadqiqot manbalariga nazar tashlasak, Sulton Mas'udning xatosini ko'rish mumkin. Bular:

1. G'aznaviy sultonining qo'shinni Marvga olib borishni talab qilishi: Bu ham davlat amaldorlariga ishonchsizlikni keltirib chiqardi.
2. Qo'shin boshliqlarining gapiga quloq solmaslik: Sultonning davlat amaldorlariga nisbatan ishonchsizligi qo'shin ichidagi xushomadgo'ylarga ham imkoniyat yaratdi.
3. Dandanaqon qal'asidan besh farsang uzoqlikdagi havza tomon oldinga siljish qarori: Ham xalqning, ham ulug'larning besh qudug'i bo'lgan Dandanaqon qal'asi yonida turish maqsadga muvofiq, degan fikrga qarshi chiqqan o'jar amir bu qarori bilan qo'shinning g'alaba umidini puchga chiqardi.
4. Saroy g'ulomlari boshlig'i Begtug'dini maxfiy kengashga chaqirmaslik, natijada g'ulomlarda sultonga nisbatan adovatni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi

Mag'lubiyatning yana bir sabablaridan biri suv tanqisligi. Saljuqiylar tomonidan mintaqada quduqlarining qurg'oqchilik tufayli vayron bo'lishi, bir tomondan; Bu G'aznaviylar qo'shinini og'ir ahvolga solib qo'ydi. Hattoki, askarlar bir-biri bilan urishib, ichki tartibsizliklarni keltirib chiqardi.

Dandanaqon urushining mintaqaga ta'siri: Urushning mintaqaga ta'siri urush tugaganidan so'ng darhol ko'rina boshladi. Xurosondagi yerlaridan qattiq mag'lubiyatga uchragan G'aznaviylar sulolasi obro'-e'tiborini yo'qotgan bo'lsa; Boshqa tomondan, Buyuk Saljuqiylar davlati rasman tashkil topdi.

Dandanaqon jangidan keyingi G'aznaviylar davlatining ahvoli: Dandanaqon mag'lubiyatining G'aznaviylarga salbiy ta'siri va davlatning tanazzuliga yo'l ochganligini ifodalashimiz va ularni quyidagicha sanab o'tishimiz mumkin.

1. Xuroson yerlari G'aznaviylar qo'lidan chiqdi.
2. G'aznaviylar davlatining ichki va tashqi nufuzi pasaydi.

3. Sulola vakillari o'rtasidagi raqobat va nizolarni kuchaytirib yubordi.

4. Davlat hududining qisqarishiga olib keldi.

5. U Dandanaqon maydonida barcha mol-mulkini qoldirib, qochishga majbur bo'lganligi sababli juda ko'p mol-mulklar qo'ldan boy berildi.

6. Bu mag'lubiyat poytaxt G'aznani ham xavf ostiga qo'ydi va Mas'udni Hindiston hududiga chekinishga majbur qildi.

Dandanaqon jangida saljuqiylar erishgan ustunliklar: Bu g'alaba; Avvalgi g'alabalardan juda farq qilib, saljuqiylarga yangi davlat barpo etish kafolatini berdi. Shuningdek, bu g'alaba; Bu, bir tomondan, g'aznaviylarning achchiq mag'lubiyatdan so'ng Xuroson hududini boy berganini bildiradi; Boshqa tomondan, Abbosiylar davrida Xuroson hududida tashkil etilgan Tohiriylar, Safforiylar, Somoniylar va G'aznaviylar keyin beshinchi davlat sifatida tashkil etilgan Saljuqiylar qo'lga tushishiga sabab bo'ldi. U saljuqiylarga ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan ko'p narsalarni olib keldi. Sulton Mas'ud jang maydonini tark etgandan so'ng darhol davlat poydevori qo'yildi.

1040-yil 23-may, juma kuni bu g'alabadan so'ng saljuqiylar uchligi boshliqlari otlaridan tushib, sajda qilib, Xudoga shukronalar aytishdi. Urushdan so'ng darhol dalaga chodirlar qurildi va qurultoydan so'ng Tug'rubey Xuroson sultoni sifatida olqishlandi. Qolaversa, o'ljalarning ko'p qismi askarlarga taqsimlanib, ularga qo'shilgan G'azna saroyi g'ulomlariga va doimiy g'alabadan darak beruvchi munajjimga ko'plab sovg'alar berildi. G'alabadan xabar berish maqsadida Qoraxoniylar xonlariga, boshqa Turkiston oqsoqollariga, Eron sultonlariga, shuningdek, xalifaga g'alaba to'g'risida xabar beruvchi maktublar yuborildi [1]. Qonuniy ravishda davlat yerlari; Eski turk ma'muriy tuzumiga ko'ra sulola a'zolarining umumiy mulki hisoblanganligi sababli qurultoydan keyin rahbarlar o'rtasida taqsimlandi.

Sulton sifatida Tug'rubey Nishopurni va g'arbdagi bosib olinadigan hududlarga egalik qiladigan bo'ldi.

Dovudbek esa Malik unvoni bilan dastlab Marvni, keyinchalik esa G'aznaga qadar bo'lgan barcha Xuroson, Xorazm va Jayxun atroflarini qo'lga kiritgan.

Yabg'ubey Hirot, Isfarozi va Seiston hududlarini o'z qo'l ostiga olgan. Bu uchlik endilikda o'z hududlariga pul zarb ettirish, o'z nomlariga xutba o'qitishlari mumkin edi. Ammo ular hamisha markaz bilan aloqa bo'lishlari, shuningdek xutbada dastlab To'g'rubeyning nomini aytishi, Sultonga yordam kerak bo'lgan vaqtda esa hamisha qo'shini bilan tayyor turish sharti qo'yildi.

Shunday qilib, Saljuq bilan boshlanib, o'g'li Arslon Yabg'u va ayniqsa nabiralari Tug'rubey va Dovud bey bilan davom etgan asrlik kurash g'alaba bilan yakunlandi; Manbalarda "Saljuqiylar" deb atalgan va zamonaviy tarixchilar tomonidan "Buyuk Saljuqiylar davlati" deb atalgan Turk davlatining barpo etilishi yakunlandi. Tug'rubey va Chag'ribeylarning bobosi Saljuq nomi bilan atalgan turk sulolasi shakllana boshladi. Turli manbalardan ma'lum bo'lishicha, g'alaba saljuqiylarga ham moddiy, ham ma'naviy kuch bag'ishlabgina qolmay, balki G'aznaviylar qo'shini kabi o'sha davrning eng qudratli va yaxshi qurollangan qo'shinini mag'lub etishga ishonch hosil qildi. O'zining eng katta dushmani bo'lgan G'aznaviylarni yo'q qilgandan keyin Tug'rubey o'z davlatini kengaytirib, umumiy avf e'lon qildi va xalqdan soliq undirmadi. Bundan tashqari u davlat tarkibidagi mayda xalqlarni o'z hukmronligiga bo'ysundirib, ularni dinida va tilida erkin qoldirdi.

G'alabadan keyin armiya tashkilotida muhim o'zgarishlar amalga oshirildi. Saljuqiylar qo'shini Dandanaqon g'alabasiga qadar o'g'uz (turkman) otliqlaridan iborat edi. Dandanaqon g'alabasidan so'ng G'aznaviylardan o'rnak olgan saljuqiy beylar ham xuddi o'zlari kabi "g'ulom tizimi" bo'yicha tayyorlangan turklardan qo'shin tuza boshlaydilar. Shu sababli ular Dandanaqon urushi oldidan ham, urush paytida ham o'zlariga panoh topgan G'aznaviy g'ulomlarini xizmatga oldilar. Shu tariqa yangi saljuqiylar qo'shinining poydevori qo'yildi. Boshqa tomondan, Tug'rulbey g'alabadan so'ng darhol Nishopurda suverenitet ramzi sifatida birinchi tangani zarb qildi. Ushbu tangada Tug'rulbeyning rasmiy unvoni sifatida "oliy amir" iborasi bor edi.

Dandanaqon g'alabasidan so'ng saljuqiylar uzoq muddatli harbiy yurishlar va atrofdagi mamlakatlarni zabt etishga kirishdilar. O'g'uz-turkman urug' beklari Saljuqiylar sulolasi boshchiligida keng ko'lamli istilolarga kirishdilar. Bu g'alaba saljuqiylarga, ayniqsa G'arbga yo'l ochish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega. G'alabadan so'ng kuch uchburchagi sifatida avval Xurosonni, keyin esa Eronni qo'lga kiritgan saljuqiylar Ganja yaqinida Vizantiya qo'shinini mag'lub etib, Anadoluga bostirib kirishadi.

Xulosa. Dandanaqon jangi G'aznaviy sulolasi uchun faqat hududiy mag'lubiyat emas, balki ularning mintaqaviy hokimiyatining yemirilishi nuqtasi bo'ldi. Jangga olib kelgan omillar orasida markaziy hokimiyatning zaifligi, logistika va ta'minot muammolari, ichki fraksiyalar va sultonning nooqilona qarorlari alohida rol o'ynadi. Natijada Saljuqiylar Xurosonni egallab, yangi siyosiy tuzilma Buyuk Saljuqiylar davlati barpo etilishiga zamin yaratdilar. Ushbu voqea XI asr Markaziy Osiyo geosiyosatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mohammad Qosim Ibad. Dandanakan savaşi ve tarihteki önemi. Konya.2011. – S. 156.
2. ۵۳۵. ص. ۱۳۸۳. مشهد. تاریخ بیهقی. بیهقی محمد بن حسین
3. Abu'l-Fazl Beyhaqi. Translated by Bosworth. The History of Beyhaqi. Volume II. Massachusetts. Harvard University Press. 2011. – P.578.
4. Abu Sa'id Abdulhay Gardiziy. The ornament of histories a history of the eastern islamic lands. London. 2018. – P.144.
5. Bosworth, C.E. The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040. 1963. – P.331
6. Peacock, A. The Great Seljuk Empire. 2015. – P.392.
7. Boyle, J.A. The Cambridge History of Iran, Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods .1968 . – P.778.
8. Paul, Jürgen The State and the Military in Iran: The Transition from the Ghaznavids to the Saljūqs. 2012. – P.250.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

SOCIAL PROTECTION OF YOUTH – AN IMPORTANT DIRECTION OF RESEARCH

Khadzhamuratova Matlyuba Khoshimovna

Doctor of Science (DSc)
Alfraganus University

Abstract. Using research conducted in the social and human sciences as an example, this article demonstrates how the issue of youth social protection has become an important area of research in the republic since independence.

Keywords: youth, social protection, socio-demographic group, research.

YOSHLARNI IJTIMOY HIMOYA QILISH – TADQIQOTLARNING MUHIM YO'NALISHI

Xadjamuratova Matlyuba Xoshimovna

fan doktori (DSc)
Alfraganus universiteti

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik yillarida respublikada yoshlarni ijtimoiy himoya qilish masalasi tadqiqotlarning muhim yo'nalishi bo'lgani ijtimoiy-gumanitar fanlar sohalarida olib borilgan tadqiqotlar misolida yoritilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, ijtimoiy himoya, ijtimoiy-demografik guruh, tadqiqot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N18.1>

Kirish. Yoshlar o'ziga xos ijtimoiy-demografik guruh sifatida doimo olimlar tomonidan olib boriladigan tadqiqotlarning diqqat markazida bo'ladi, chunki aynan ular yuz berayotgan o'zgarishlarning indikatorlari hisoblanadi va jamiyat rivojlanishining salohiyatini belgilab beradi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlaridagi yoshlarni ijtimoiy himoya qilishda davlat siyosati faoliyatining samaradorligini oshirish, nodavlat tashkilotlarining rolini kuchaytirish va ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirishga oid fikrlari, Harakatlar strategiyasi va Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasida ilgari surilgan konseptual g'oyalar ushbu sohadagi islohotlarni nazariy va amaliy yo'nalishini ta'minlaydi.

Mustaqillik yillarida tarix, iqtisodiyot, sotsiologiya, falsafa, siyosat, huquqshunoslik, pedagogika, tibbiyot, demografiya kabi sohalarida yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, ularni jamiyatga integratsiyalashuvini jadallashtirishga oid ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi.

Natija va muhokama. R.Murtazayeva, O.Ata-Mirzaev, V.Gentshke, R.Ubaydullaeva, D.Bobojonova kabi olimlarning ilmiy izlanishlari yoshlar hayotiga siyosiy, mafkuraviy, ma'naviy omillar va ijtimoiy-demografik jarayonlarning ijobiy va salbiy ta'sirini o'rganishda ilmiy-nazariy asos sifatida xizmat qildi. Jumladan, R.H.Murtazayeva tomonidan taqdim etilgan

“O‘zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik” nomli darslik aholi tarkibida 64 foizni[1] tashkil etgan yoshlarni bag‘rikenglik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qilayotgani bilan ahamiyatli.

Shuningdek, tarixchi olimlar, ya‘ni A.Xakimov, R.Tolipov, A.Tatiboev, Sh.Raxmatullaev, G.G‘anieva, P.Xushboqov, D.Vasieva, B.Raximov, Z.Abdullaeva, F.Yormatov, M.Shamsieva, T.Xatamov, E.Tilaev, O.Topildiev, H.Xoliqulova, Sh.Allaberganov, M.Boltabaeva, O‘.Xoshimov, Sh.Raximov, A.Nurmatov, U.Elmuratova, N.Ismatova, Sh.Salimovlar tomonidan O‘zbekistonda o‘rta-maxsus ta‘lim va kadrlar tayyorlashni rivojlantirish va takomillashtirish, xotin-qizlar masalasi, mustaqillik yillarida respublikaning iqtisodiy rivojlanishi, universitet ta‘limining shakllanishi va rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot, jismoniy tarbiya va sportning shakllantirish va rivojlanishi, aholini ijtimoiy himoyalash tizimi, umumta‘lim maktablarida ta‘lim islohotlari, ijtimoiy-siyosiy hayotda yoshlarning tutgan o‘rni, atrof-muhit muhofazasi tarixi, xotin-qizlar masalasi, respublikada yoshlarga oid davlat siyosati, ijtimoiy-demografik jarayonlar tadqiq etilgan.

Masalan, F.Yormatovning ilmiy izlanishida O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash tizimining holati, jarayoni, rivojlanish istiqbollari o‘id ma‘lumotlar janubiy viloyatlar misolida tadqiq etilgan bo‘lsa, Sh.Allaberganov esa O‘zbekistonda atrof-muhit tarixini yoritishga e‘tibor qaratgan.

D.Vasieva, T.Xatamov, U.Elmuratova, N.Ismatovalarning tadqiqotlarida respublika ta‘lim tizimidagi islohotlar, muammo va yechimlar tahlil qilingan bo‘lsa, O‘.Xoshimov esa bu masalani Farg‘ona vodiysi viloyatlari kesimida tadqiq etgan.

H.Xoliqulova, G.G‘anieva, M.Shamsieva, M.Boltaboevalarning ilmiy tadqiqotlarida O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish siyosati, xotin-qizlar masalasidagi muammolar va yechimlar, ijtimoiy himoyada fuqarolik jamiyatining o‘rni kabi masalalar yoritilgan.

Shuningdek, iqtisodiyot sohasidagi tadqiqotlar, ya‘ni X.Barakaev, S.Yoqubova, F.Gafurova, I.Xasanova, M.Abdullaeva, A.Irmatova, E.Rustamov, Z.Zikriyaev, E.Muhiddinov, O‘.Alijonov, X.Mamadalieva, K.Eshpulatov, J.Bobanazarova, B.Baxtiyorov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida tadqiqot doirasida aholini ish bilan ta‘minlash, mehnatni muhofaza qilish, ishsiz yoshlarni mehnat bozoriga jalb etish, migratsion jarayonlarni tartibga solish, mehnat bozorida kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni ta‘minlash muammolarini yechish masalasi ko‘tarilgan [1].

A.Xolbekov, A.Norbekov, R.Umurzaqova, X.Xusanova, S.Nazarqosimov, T.Narbaeva kabi olimlarning sotsiologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlarida jamiyatning demokratlashuvi jarayonida ijtimoiy adolatni amalga oshirish, ijtimoiy kafolat tizimini yaratish muammolari, oila mustahkamligi, keksalarni ijtimoiy himoyalash, ijtimoiy soha dinamikasi kabi masalalar sotsiologik tahlil etilgan.

Falsafa fanlari bo‘yicha X.Pulatov, D.Yusubov, A.Eshamonov, Z.Kadirova, D.Raximova, M.Melikova, T.Ismoilov kabi olimlar tomonidan yaratilgan tadqiqotlarda qishloq sharoitida tabiatni muhofaza qilish madaniyati, ekologik ongni shakllantirish, yosh kadrlarni madaniy dunyoqarashini o‘stirish masalalari, yoshlar intellektual madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy jihatlari tahlili amalga oshirilgan.

L.Tangriev, T.Mamatqobilov, M.Davletova, D.Bo‘rieva, D.Ernazarov, A.Jalilov, A.Xursandovlarning siyosiy fanlar bo‘yicha ilmiy tadqiqotlarida yoshlarga oid davlat siyosati dinamikasi va muammolari, yoshlar siyosiy madaniyatining rivojlanishi jarayonlari va

yoshlarni ijtimoiylashuvida milliy-siyosiy identifikatsiyaning namoyon bo'lish xususiyatlari yoritilgan.

M.Usmonova, D.Ahmedov, S.Jo'raev, M.Mamasiddiqov, Sh.Juraevlarning yuridik fanlari bo'yicha yozilgan ilmiy tadqiqotlarida o'tish davrida shakllanadigan davlatning yoshlar siyosatining o'ziga xos xususiyatlari, mehnatga oid yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni sudda undirish, respublikada ekologik xavfsizlikni ta'minlash masalalariga yuridik nuqtai nazaridan yondashilgan bo'lsa, pedagogika fanlari bo'yicha J.Fazilov, D.Kaxarova kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida maktabdan tashqari ta'lim tizimini boshqarish va umumta'lim maktablarida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik jihatlari o'rganilgan.

Jahon miqyosida yoshlarni ijtimoiy himoya qilishga mutlaqo yangicha yondashuv va qarashlar asosida ilmiy izlanishlar olib borilgan. Xususan, xorijiy davlatlar olimlaridan K.Mannheim, M.Mid, M.Maklauglin, M.Rous, R.Cassidi, H.Kozman, B.Makvirter, E.Makvirter, R.Makvirter, J.Makvirter, S.Kvon, L.Florian, J.Margolinlarning tadqiqotlarida yoshlarni alohida qatlam sifatida o'ziga xos xususiyatlari, ta'lim, texnologiya, maxsus ta'lim va maktab islohoti, yoshlar muammolari kabi masalalar tahlili bayon etilgan bo'lsa, S.Ivchenkov, M.Magrelishvili, P.Afanasev, M.Tatarevska, Ch.Jun, N.Polyakova, A.Davidenko, Yu.Volchelyuk kabi olimlarning tadqiqotlarida yoshlar muammosini hal etishda nodavlat tashkilotlarining ishtiroki, oliy ta'lim tizimida yoshlar muammosi, uy-joy, kommunal korxonalarni boshqarish siyosati, inklyuziv ta'limni tashkil etish, inklyuziv ta'lim muhitida jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarni ijtimoiy moslashuvi, yoshlar siyosati kabi masalalar o'rin olgan [1].

K.Friman, Nelson, Lindvall, S.Agarkov, Ye.Kuznesova, M.Gryaznova, J.Fagerberg kabi olimlar davlatning innovatsion siyosati mohiyatini yoritib bergan. Masalan, S.Agarkov, Ye.Kuznesova, M.Gryaznovalarning fikricha: yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida o'z samaradorligini ko'rsatgan iqtisodiy rivojlanishning barcha modellari davlatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va innovatsion (ilmiy-texnik) siyosati o'rtasidagi chambarchas bog'liqlik bilan tavsiflanadi. Ularning fikriga qo'shilgan J.Fagerberg: innovatsion siyosat so'nggi bir necha o'n yilliklarda iqtisodiy siyosatning yangi sohasi sifatida paydo bo'lganini ta'kidlaydi. 80-yillar oxirida Kristofer Friman tomonidan innovatsion tizim konsepsiyasi birinchi marta qo'llanilgan. Keyinchalik Nelson (1993) va Lindvall (1992) nazariy asoslarni o'rnatgani haqida asosli ma'lumotlarni keltiradi. J.Fagerbergning fikricha, "1990-yillardan boshlab milliy miqyosda innovatsion siyosatga e'tiborning ortishi innovatsiyalar haqidagi yangi tizimli tushunchalarning rivojlanishi bilan birga olib borildi"[2].

S.Ikonnikova, Ye.Machulskaya, V.Yudin, A.Kovaleva, V.Lukov, A.Novojilov, I.Ilinskiy, G.Luke, V.Shayxatdinov, V.Kurapov, S.Ivanenko, Ch.Vey, Ye.Andrienko va boshqalarning izlanishlarida ham yoshlar va ularni ijtimoiy himoyasi masalasining ayrim jihatlari o'rganilgan.

Rossiyalik olim Ye.Andrienko "Qiyosiy pedagogika" nomli o'quv qo'llanmasida AQSh, Yaponiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Germaniya, Xitoy va Rossiyadagi zamonaviy ta'lim tizimlarini sivilizatsiyaviy yondashuv asosida tahlil etib, globallashuvni hisobga olgan holda turli mamlakatlarda ta'lim rivojlanishining umumiy tendensiyalarini ochib beradi.

Xulosa shuki, mustaqillik yillarida davlatning innovatsion yondashuvi natijasida ilm-fan sohasini rivojlantirishning huquqiy asoslari mustahkamlandi, olimlar, ilmiy izlanuvchilarga har [2] tomonlama sharoitlar yaratilib, rag'batlantirilib borilishi natijasida soha ko'lami kengayib bordi va yetuk kadrlarni tayyorlash jarayoni ijobiy hal etildi, shuningdek ularning ilmiy xulosalaridan respublikani har sohada innovatsion rivojlantirishda foydalanildi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Murtazayeva R.H. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va toletrantlik. Darslik // O'zbekiston tarixi mutaxassisligi magistrantlari uchun. – Toshkent: "Go To Print", 2020. – B. 14.
2. Fagerberg J. Innovation policy: Rationales, lessons and challenges. // https://www.researchgate.net/publication/303510349_Innovation_policy_Rationales_lessons_and_challenges

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF UZBEK FEMALE SCIENTISTS IN SCIENTIFIC LEADERSHIP AND INNOVATION MANAGEMENT

Elboyeva Shakhnoza,

University of Economics and Pedagogy
Department of "History and Social Sciences"
senior teacher, Karshi
E-mail: elboyeva qarshi@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role, influence, and contribution of Uzbek female scientists in scientific leadership and innovation management. The study examines women's participation in academic administration, higher education, and innovation centers, focusing on their leadership experience, research potential, and involvement in strategic decision-making. It also discusses the challenges faced by women in science management and proposes solutions based on international best practices. The paper highlights the importance of promoting gender equality and strengthening women's leadership capacity in Uzbekistan's scientific and innovation sectors.

Keywords: female scientists, scientific leadership, innovation management, gender equality, research capacity, academic governance, Uzbekistan.

ILMIY RAHBARLIK VA INNOVATSION BOSHQARUVDA O'ZBEK AYOL OLIMALARINING ROLI

Elboyeva Shaxnoza,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası
katta o'qituvchisi, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruv jarayonlaridagi o'rni, faoliyati va ta'sir doirasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda ayollarning ilmiy tashkilotlar, oliy ta'lim muassasalari va innovatsion markazlardagi rahbarlik tajribasi, ularning ilmiy-ijodiy salohiyati va strategik qarorlar qabul qilishdagi roli o'rganiladi. Shuningdek, ayollarni ilmiy boshqaruvga jalb etishdagi muammolar, ularni hal etish yo'llari va xalqaro tajribalar asosida tavsiyalar beriladi. Maqola O'zbekiston ilm-fan tizimida gender tenglikni ta'minlash, innovatsion rivojlanishda ayollarning yetakchilik salohiyatini oshirishga qaratilgan ilmiy tahlilni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: ayol olimlar, ilmiy rahbarlik, innovatsion boshqaruv, gender tenglik, ilmiy salohiyat, ilmiy yetakchilik, O'zbekiston.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N19>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston ilm-fan tizimida ayol olimalarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi roli tobora oshib bormoqda. Ayol olimlar nafaqat ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullanib, balki ilmiy jamoalarni boshqarish, strategik qarorlar qabul qilish va innovatsion loyihalarni rivojlantirishda ham faol ishtirok etmoqda. Global tajribalar shuni ko'rsatadiki, ayollarning ilmiy rahbarlikka jalb etilishi nafaqat gender tenglikni ta'minlaydi, balki ilm-fan va innovatsion faoliyat sifatini oshiradi. O'zbekiston sharoitida esa so'nggi yillarda

ayol olimlarning ilmiy rahbarlik lavozimlariga chiqishi, xalqaro hamkorlik loyihalarida faol ishtirok etishi va innovatsion markazlarni boshqarishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, ayollarni ilmiy boshqaruvga jalb etishda til, moliyaviy xarajatlar va boshqaruv tajribasi yetishmasligi kabi muammolar mavjud.

Ushbu maqola o'zbek ayol olimalarining ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi rolini tahlil qilish, ularning muvaffaqiyatlari va mavjud to'siqlarini aniqlash, shuningdek, strategik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqotda O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi faoliyatini tahlil qilish uchun bir qator ilmiy usullar qo'llanildi.

1. Statistik tahlil. 2018–2024-yillar oralig'ida O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy rahbarlik lavozimlarida faoliyati va innovatsion loyihalardagi ishtiroki bo'yicha ma'lumotlar yig'ildi va tahlil qilindi. Ushbu tahlil ayol olimalarning rahbarlik lavozimlarida o'sish sur'atlarini, innovatsion loyihalardagi ishtirokini va soha bo'yicha taqsimlanishini aniqlashga xizmat qildi.

2. Kontent tahlil. Ilmiy rahbarlikdagi faoliyat yo'nalishlari, boshqaruvdagi innovatsion loyihalar, xalqaro hamkorlik darajasi va jurnallarda chop etilgan maqolalarning sifat ko'rsatkichlari o'rganildi. Bu usul orqali ayol olimalarning ilmiy va innovatsion faolligi, shuningdek, global ilmiy maydondagi ta'siri aniqlangan.

3. Sotsiologik so'rov. Toshkent, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi 120 ayol olima o'rtasida ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi muammolar hamda imkoniyatlar bo'yicha so'rov o'tkazildi. So'rov natijalari ayol olimalarning boshqaruv jarayonidagi qiyinchiliklari, resurslar bilan bog'liq muammolar va strategik qaror qabul qilishdagi tajribalarini aniqlashga yordam berdi.

4. Taqqoslama tahlil. O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy rahbarlikdagi faoliyati Markaziy Osiyo davlatlari — Qozog'iston va Qirg'iziston ayol olimalari bilan solishtirildi. Ushbu usul yordamida mintaqaviy kontekstda o'zbek ayol olimalarining ilmiy yetakchilik va innovatsion boshqaruvdagi mavqeyi aniqlangan.

Shu tarzda, ushbu tadqiqotda qo'llangan kompleks metodologiya ayol olimalarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi o'rni, muvaffaqiyatlari va mavjud to'siqlarini tizimli ravishda o'rganishga imkon berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 2018–2024-yillar oralig'ida O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy rahbarlik lavozimlarida faoliyati sezilarli darajada oshgan — bu ko'rsatkich taxminan 40 foizga o'sgan. Ushbu o'sish ayol olimalarning ilmiy rahbarlik lavozimlarida faolligini va innovatsion loyihalarni boshqarishdagi salohiyatini aks ettiradi.

1. Ayol yetakchilarning ilmiy va akademik sohadagi roli

Tadqiqotchi olimalar Madalinska-Michalak va Mamadaminova "Oliy ta'lim boshqaruvida ayol yetakchiligi: imkoniyatlar va muammolar" maqolasida O'zbekistonda ayol rahbarlarning oliy ta'lim muassasalarida faoliyati kichik jihatdan tahlil qilinadi [1, B.87]. Maqola ayollarning jamiyatdagi o'rni, rahbarlikka tayyorlik darajasi va muammolarni ko'tarib chiqadi. Ushbu manba sizning tadqiqotingizda o'zbek ayol olimalarning ilmiy rahbarlikdagi pozitsiyasi va to'siqlarini tushunishga xizmat qiladi.

2. Malaka va rahbarlik ko'nikmalarining shakllanishi

Tadqiqotchi olimalar Irmatova va Iskandarova "Oliy ta'limda ayollarni yetakchilik ko'nikmalarini shakllantirishning aniq xususiyatlari" maqolasida ayol yetakchilarni

tayyorlashdagi ta'lim, tajriba va ijtimoiy-madaniy omillar o'rganiladi. Bu tadqiqot sizning "ilmiy rahbarlik" jihatigiz bo'yicha metodologik zamin yaratadi va tadqiqot strukturasida quote yoki ma'lumot manbai sifatida qo'llanishi mumkin [2, B.13].

3. Ayollarning ilm-fan va innovatsiya sohasidagi ishtiroki

UNDP maqolasi "Ayollar ilm-fanda va barqaror rivojlanishda – O'zbekistonda" nomli manba orqali ayol olimlarning ekologik va innovatsion loyihalarda faol ishtiroki misollar bilan ko'rsatilgan. Bu manba sizning tadqiqotingizdagi "innovatsion boshqaruv" yo'nalishida kontekst yaratadi — ayol olimlarning real loyihalarda rolini ochib beradi[3, B.101].

4. Umumiy kontekst va statistik ma'lumotlar

Keyingi tadqiqotlarda, xususan "O'zbekistonda ilm va ta'limdagi ayollar roli: yutuqlar va istiqbollar" nomli maqola orqali so'nggi yillarda ayollar ilmiy darajalarga erishishi va davlat siyosati yo'nalishlari haqida ma'lumot beradi. Bu sizga tadqiqotingiz uchun mamlakat bo'yicha makro-statistik ma'lumotlar va siyosiy kontekstni taqdim etadi[4, B.67].

5. Umumiy gender va yetakchilik masalalari

Tadqiqotchi olimalar Soliyyeva va boshq. "Women in Leadership: Overcoming Challenges and Maximizing Opportunities in Uzbekistan" nomli maqolasida gender tenglik, ijtimoiy baryerlar va ayollarni yetakchilikka jalb qilish mexanizmlari tahlil qilingan. Bu manba sizning tadqiqotda "to'siqlar va imkoniyatlar" qismi uchun mustahkam nazariy asos bo'ladi[5, B.11].

Yuqorida o'rganilgan adabiyotlar ayol olimlarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruv sohasidagi faoliyatini turlicha jihatdan yoritadi: oliy ta'limdagi yetakchilik, malaka shakllanishi, ekologik va innovatsion loyihalardagi ishtirok, mamlakat siyosati va gender baryerlar. Ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu jihatlarni O'zbekistondagi konkret olim guruhlarida statistik, kontent-tahlil va so'rov orqali chuqurroq o'rganadi. Shu ma'noda, adabiyotlar tahlili sizga nazariy va empirik zaminni taqdim etadi.

Eng ko'p ayol rahbarlar faoliyat yuritadigan yo'nalishlar tabiiy fanlar, tibbiyot, ta'lim, axborot texnologiyalari va ekologiya sohalariga to'g'ri keladi. Bu holat o'zbek ayol olimlarining ilmiy yetakchilikda keng ko'lamli va turli sohalarida faol ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, innovatsion loyihalardagi ayol olimlarning ishtiroki 35 foizdan 55 foizgacha oshgan. Xalqaro hamkorlik tahlili esa ayol olimlarning eng faol hamkorlik qiladigan davlatlari sifatida Turkiya, Rossiya, Malayziya va Hindistonni ko'rsatdi. Bu natija ayol olimlarning nafaqat milliy, balki global ilmiy va innovatsion maydonda faol ishtirok etayotganini tasdiqlaydi. Sotsiologik so'rov natijalari shuni ko'rsatdiki, ayollar uchun ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi asosiy to'siqlar quyidagilardan iborat: til bilimi yetishmasligi, moliyaviy va resurslar bilan cheklanish, shuningdek, strategik boshqaruv bo'yicha yetarli tajribaning mavjud emasligi. Ushbu muammolar ayol olimlarning rahbarlik va innovatsion faoliyatini to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qilmoqda. Umuman olganda, natijalar o'zbek ayol olimlarining ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi faolligi oshayotganini, lekin ayrim tizimli va resursga oid muammolar mavjudligini ko'rsatadi[6, B.74].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston ayol olimlari ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruv jarayonida faol ishtirok etmoqda. 2018–2024-yillar oralig'ida ayol olimlarning rahbarlik lavozimlarida faoliyati 40 foizga oshgan, innovatsion loyihalarda ishtiroki esa 35 foizdan 55 foizgacha yetgan. Ayol olimlar eng ko'p tabiiy fanlar, tibbiyot, ta'lim, axborot texnologiyalari va ekologiya yo'nalishlarida rahbarlik qilmoqda. Shuningdek, ular

xalqaro hamkorlikda faol ishtirok etib, Turkiya, Rossiya, Malayziya va Hindiston bilan loyihalarni amalga oshirmoqda[7, B.13].

Shu bilan birga, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ayol olimlarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi faolligini cheklovchi bir qator omillar mavjud. Ularga til bilimi yetishmasligi, moliyaviy va resurslar bilan cheklanish, shuningdek, strategik boshqaruv bo'yicha tajriba yetishmasligi kiradi. Bu muammolar ayol olimlarning to'liq salohiyatini amalga oshirishiga to'sqinlik qilmoqda[8, B.28].

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

-Ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruv bo'yicha malaka oshirish: Ayol olimlar uchun treninglar, seminarlar va mentorlik dasturlarini yo'lga qo'yish, boshqaruv ko'nikmalarini rivojlantirish.

-Innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash: Ayol olimlarning innovatsion loyihalarini moliyaviy va resurs jihatdan rag'batlantirish, grantlar va stipendiyalar ajratish.

-Xalqaro integratsiyani kuchaytirish: Ayol olimlarning xalqaro konferensiyalar, ilmiy hamkorlik va jurnallarda maqola chop etish imkoniyatlarini kengaytirish.

-Til va ilmiy yozish ko'nikmalarini rivojlantirish: Ingliz tilida ilmiy yozish, tarjima va tahrir xizmatlarini qo'llab-quvvatlash orqali xalqaro nashrlarga chiqishni osonlashtirish.

-Monitoring va statistik kuzatish: Ayol olimlarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi ulushini tizimli ravishda kuzatish va natijalarni baholash.

Ushbu tavsiyalar O'zbekiston ilmiy hamjamiyatida ayol olimlarning yetakchilik salohiyatini oshirish, innovatsion boshqaruvni rivojlantirish va global ilmiy maydondagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi.

So'nggi yillarda global ilmiy va innovatsion maydonda ayollarning faol ishtiroki alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, ayol olimlar nafaqat ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishda, balki innovatsion loyihalarni boshqarishda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, Yevropa Ittifoqi va Shimoliy Amerikada o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayol rahbarlik qilgan ilmiy jamoalarda kreativlik, ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlik muhitining yuqori darajasi kuzatiladi. Shuningdek, gender xilma-xilligi mavjud bo'lgan ilmiy guruhlarda innovatsion natijalar ancha tez va samarali yuzaga keladi.

O'zbekistonda ayol olimlarning ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi ishtiroki so'nggi o'n yillikda sezilarli darajada ortmoqda. Xorijiy tajribani o'rganish natijasida shuni ta'kidlash mumkin: samarali ilmiy boshqaruv va innovatsion loyihalarning rivojlanishi uchun gender xilma-xilligi, ayollarni ilg'or rahbarlik va texnologik startaplarda rag'batlantirish, shuningdek, ilmiy tadqiqotlarda global hamkorlik imkoniyatlarini kengaytirish muhimdir.

Shu bilan birga, xalqaro tajribalar o'zbek ayol olimlari faoliyatini yanada rivojlantirish uchun bir qancha strategik yo'nalishlarni tavsiya etadi: professional tarmoq va mentorlik tizimlarini kengaytirish, innovatsion loyihalarda ayollarning boshqaruv rolini mustahkamlash, va ilmiy rahbarlik salohiyatini oshirishga yo'naltirilgan davlat va xususiy dasturlarni joriy etish.

Umuman olganda, o'zbek ayol olimlarining ilmiy rahbarlik va innovatsion boshqaruvdagi roli nafaqat milliy ilm-fan rivoji, balki global raqobatbardoshlik va innovatsion iqtisodiyotning shakllanishi uchun ham muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Xasanova N. M. *The relevance, achievements and challenges of women's participation in STEM in Uzbekistan: Analysis and conclusions*. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, Vol. 3, No. 10 (2025), pp. 6-9. ([Web of Journals](#))
2. Ubaydullaeva Sh. A. *Participation of women in the development of the medical system in Uzbekistan*. Journal of Social Research in Uzbekistan (2022-05-11), pp.117-124. ([topjournals.uz](#))
3. Kong L., Usman M., Yue W., Yasmin F., Sokolova M. *Leadher: role of women leadership in shaping corporate innovation*. Humanities and Social Sciences Communications, 2024, №1. ([OYUHI](#))
4. Smith, H. Lawton & Co-editors. *Gender, Science and Innovation: New Perspectives*. Edward Elgar Publishing, 2020. ISBN 9781786438966. ([e-elgar.com](#))
5. Sowrirajan T., Whalen R., Uzzi B. *High-Impact Innovations and Hidden Gender Disparities in Inventor-Evaluator Networks*. (pre-print) arXiv (2024). ([arXiv](#))
6. Rosenberg J. L., Holincheck N., Fernández K., Dreyfus B. W., Wardere F., Stehle T., Butler T. *Role of Mentorship, Career Conceptualization, and Leadership in Developing Women's Physics Identity and Belonging*. (pre-print) arXiv (2024). ([arXiv](#))
7. Nussbaum S. L. *Women in Leadership Positions and Firm Innovation: Are There Differences Between Countries?* Junior Management Science, Bd. 9, Nr. 4 (2024). ([jums.ub.uni-muenchen.de](#))
8. Aliyeva F. S. qizi. *History of Women's Health in Uzbekistan*. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, Vol. 3, No. 4 (2025), pp. 99-103. ([Web of Journals](#))

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES

Received: 20 October 2025

Accepted: 15 November 2025

Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF INTEGRATION BETWEEN THE GEOLOGY AND LIGHT INDUSTRY SECTORS IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN

Doniyorova Shakhnoza Doniyorovna

Department of Economics and Management

Acting Associate Professor, PhD in Economics

University of Geological Sciences

E-mail: shaxnozadoniyorova@gmail.com

www.orcid.org/0009-0008-7620-3900

Abstract. The article analyzes the current state of integration processes between the geology and light industry sectors in the economy of Uzbekistan. It examines existing opportunities, identifies existing problems, and defines prospective directions for further development.

Keywords: intersectoral integration, integration, innovative products, export potential, mineral resources, sericulture, and textile industry.

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA GEOLOGIYA VA YENGIL SANOAT TARMOQLARI O'RTASIDAGI INTEGRATSIYANING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna

Iqtisodiyot va menejment kafedrası

v.b dotsent i.f.f.d (PhD)

Geologiya Fanlari Universiteti

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston iqtisodiyotida geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsion jarayonlarning hozirgi holati, mavjud imkoniyatlar, muammolar hamda istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tarmoqlararo integratsiya, integratsiya, innovatsion mahsulotlar, eksport salohiyati, mineral resurslar, pilla va to'qimachilik sanoati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N20>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida tarmoqlararo integratsiyani chuqurlashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash, yangi ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish hamda innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim omil hisoblanadi.

Geologiya tarmog'i mamlakatning boy mineral-xomashyo bazasini shakllantirishda, yengil sanoat esa ushbu resurslardan amaliy foydalanish, eksportbop tayyor mahsulotlar yaratish va bandlikni oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu ikki tarmoq o'rtasidagi integratsion jarayonlar nafaqat ichki ishlab chiqarish hajmini oshirish, balki yangi texnologiyalarni joriy etish, qo'shilgan qiymat zanjirini yaratish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni mustahkamlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, mavjud integratsion aloqalarning rivojlanishida bir qator muammolar ham mavjud: geologik resurslarning yetarlicha qayta ishlanmasligi, texnologik bog'liqlikning sustligi, innovatsion faoliyatning past darajasi va investitsion hamkorlikning yetarli emasligi shular jumlasidandir. Shu bois, geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish, ularni yagona innovatsion tizim doirasida birlashtirish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini amaliyotga tatbiq etish dolzarb masala hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston iqtisodiyotida geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsiyaning hozirgi holati, mavjud imkoniyatlar va istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari tahlil qilinadi hamda bu sohada samarali integratsion mexanizmlarni shakllantirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tarmoqlararo integratsiya masalasi zamonaviy iqtisodiyotda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Jahon miqyosida iqtisodiy tarmoqlar o'rtasidagi kooperatsiya, klasterlashuv va innovatsion integratsiya jarayonlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar soni yildan-yilga ortib bormoqda. Masalan, Porter M. tomonidan ishlab chiqilgan "klaster nazariyasi"da tarmoqlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar iqtisodiy raqobatbardoshlikni oshiruvchi asosiy mexanizm sifatida izohlangan. Shuningdek, D. Bell, P. Drucker, J. Schumpeter kabi olimlarning innovatsion iqtisodiyot va ishlab chiqarish tizimlari haqidagi konsepsiyalari integratsion jarayonlarning mohiyatini ochib beradi.

O'zbekiston olimlari tomonidan ham tarmoqlararo integratsiya masalalari bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, iqtisodiyotda resurslardan samarali foydalanish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish, eksport salohiyatini oshirish masalalari yuzasidan N. Saidahmedov, S. Jo'rayev, Z. To'xtasinov va boshqa olimlarning ishlarida muhim ilmiy xulosalar bayon etilgan.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsion aloqalar, ularning o'zaro iqtisodiy ta'siri hamda istiqboldagi rivojlanish mexanizmlariga bag'ishlangan tadqiqotlar yetarli darajada chuqurlashtirilmagan.

Avvalo, geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlarini tahlil qilishda taqqoslash, strukturaviy-tahliliy, statistik, iqtisodiy-matematik modellash va grafik usullar qo'llanildi. Bundan tashqari, tarmoqlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni baholashda SWOT-tahlil va klaster tahlili elementlari asosida integratsiyaning kuchli ba zaif tomonlari, imkoniyatlari hamda tahdidlari aniqlandi.

Metodologik jihatdan tadqiqot O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari, hukumat dasturlari, Davlat statistika qo'mitasi va Iqtisodiy taraqqiyot vazirligi ma'lumotlari asosida amalga oshirildi. Shu bilan birga, Jahon banki, BMT, UNIDO, OECD kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari tahlil qilindi.

Ushbu metodologik yondashuvlar asosida geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsiyaning hozirgi holati, iqtisodiy ahamiyati va istiqbollari aniqlanib, amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida tarmoqlararo integratsiyani kengaytirish va innovatsion hamkorlikni yo'lga qo'yish muhim o'rin tutadi. Xususan, geologiya sohasi bilan yengil sanoat o'rtasidagi o'zaro aloqalar mineral xomashyo resurslaridan samarali foydalanish, mahalliy xomashyoga asoslangan ishlab chiqarishni kengaytirish hamda eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi.

Bugungi kunda yurtimizda tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, geologiya va yengil sanoat integratsiyasini chuqurlashtirish iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston geologik tuzilishi jihatidan Markaziy Osiyoda eng boy hududlardan biri hisoblanadi. Respublika hududida 1000 dan ortiq foydali qazilma konlari aniqlangan. [1] Ulardan 60 dan ortig'i strategik ahamiyatga ega. Quyidagi resurslar yengil sanoat uchun ayniqsa muhimdir:

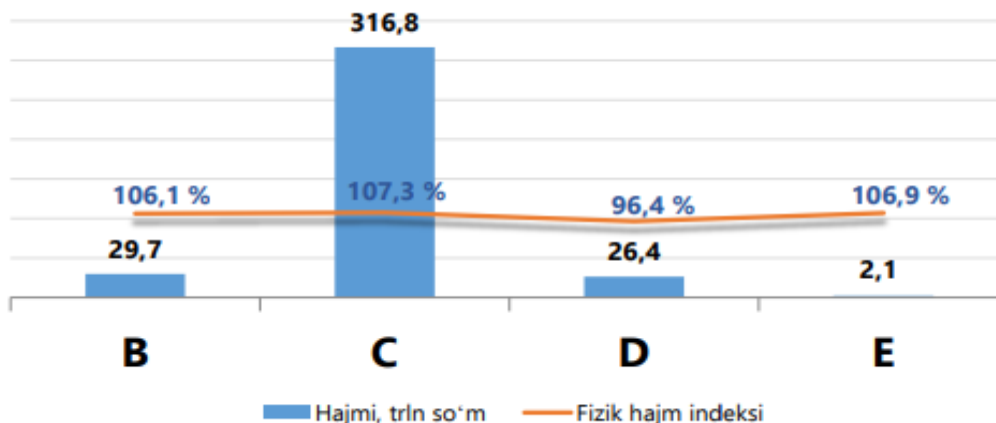
- Pilla va to'qimachilik sanoatida ishlatiladigan kaolin, talk, ohaktosh, bentonit kabi mineral resurslar;
- Bo'yoqlar, polimerlar va sun'iy tola ishlab chiqarishda ishlatiladigan barit, grafit, titan, temir oksidlari;
- Charm-poyabzal sanoati uchun zarur bo'lgan tuz, xromit, alyunit va boshqa moddalarning mavjudligi;

Bularning barchasi yengil sanoat tarmoqlarining mahalliy resurslarga asoslangan holda rivojlanishiga zamin yaratadi.

2025-yilning yanvar-may oylarida sanoat ishlab chiqarishi tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to'g'ri kelib, 316,8 trln so'mni, jami sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi (84,5 %)ni tashkil etgan holda tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlashda 29,7 trln so'm (7,9 %), elektr gaz bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalashda 26,4 trln so'm (7,0 %) hamda suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilishda 2,1 trln so'm (0,6 %)ni tashkil etdi.

Sanoatning asosiy seksiyalari bo'yicha ishlab chiqarish hajmi va fizik hajm indeksi 2025-yilning yanvar-may oylarida [1]

1-rasm

Sanoat ishlab chiqarishining tarkibi asosiy 4 ta B, C, D, E seksiyalar:

B — tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash

C — ishlab chiqarish sanoati

D — elektr gaz bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash

E — suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilishdan tashkil topgan

Yengil sanoat mamlakatimiz sanoatining yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, to'qimachilik, tikuv-trikotaj, charm-poyabzal va gilamchilik yo'nalishlarini qamrab oladi. So'nggi yillarda yengil sanoat eksporti hajmi ortib bormoqda. Biroq bu sohaning rivojlanishi ko'p jihatdan import qilinadigan xomashyoga bog'liq bo'lib qolmoqda. Bunday xomashyo va materiallarga quyidagilarni misol qilishimiz mumkin:

Bo'yoqlar va kimyoviy vositalar ko'pchilik hollarda chet davlatlardan olib kelinadi. Ya'ni bo'yoq mahsulotlarini va kimyoviy mahsulotlarni o'zimizda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishimiz kerak;

- Sun'iy tolalar uchun zarur bo'lgan kimyoviy komponentlar ham asosan import qilinadi. Sun'iy tolalar importini ham qisqartirib o'zimizda ishlab chiqarish orqali eksportni yo'lga qo'yishimiz kerak;
- Mahalliy resurslardan yetarli darajada foydalanilmayapti, chunki ularning mavjudligi va sifati haqida ma'lumotlar yetarli emas. Mahalliy resurslarni sifatini oshirish ilg'or texnologiyalardan foydalanish;

Ushbu faoliyatlar shuni ko'rsatadiki, geologiya tarmog'ining yengil sanoat bilan integratsiyasi bir tomonlama jarayon bo'lib qolmasdan, o'zaro resurs almashinuvi, texnologik qo'llanma va ishlab chiqarishning uzviy bog'liqligini ta'minlaydigan kompleks tizimga aylanishi mumkin. Xususan, yengil sanoat tarmoqlari uchun zarur bo'lgan xomashyolarni (kaolin, talk, ohaktosh, alyunit, barit, grafit, bo'yoqlar uchun tabiiy pigmentlar va boshqalar) geologik izlanishlar orqali aniqlash, ularni qayta ishlashga moslashtirish va mahalliy sanoat korxonalarga yetkazib berish – integratsiyaning eng muhim amaliy yo'nalishlaridan biridir.

Bunda integratsiyaning faqat xomashyo yetkazib berish bilan cheklanmasligi muhim ahamiyatga ega. Ya'ni, bu hamkorlik asosida ishlab chiqarishning yuqori bosqichlariga o'tish,

mahalliy resurslardan foydalangan holda yakuniy mahsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish – strategik maqsadlarga xizmat qiladi. Masalan, geologik materiallar asosida ishlab chiqilgan laboratoriya jihozlari, dala sharoitida foydalaniladigan geologik kiyim-kechaklar (maxsus mato, himoya vositalari), asboblarning qutilari, saqlash sumkalari kabi mahsulotlarni tayyorlashda yengil sanoat texnologiyalaridan samarali foydalanish mumkin. Bunday ko'p bosqichli hamkorlik quyidagi afzalliklarni ta'minlaydi:

Mahalliy lashtirish darajasi oshadi, ya'ni xomashyo ham, ishlab chiqarish jarayoni ham mamlakat ichida amalga oshiriladi;

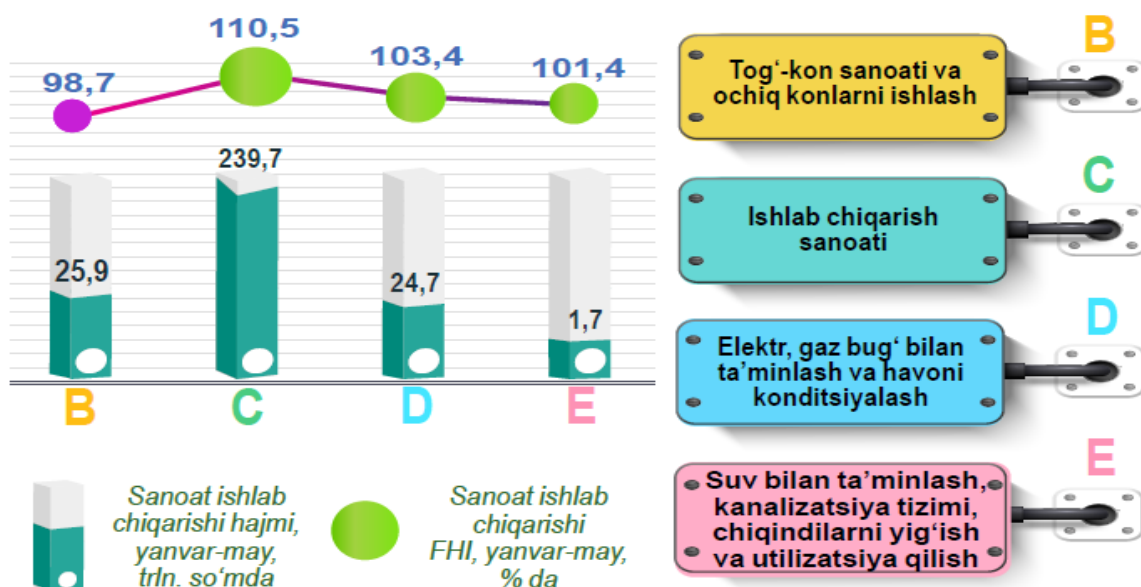
Qo'shimcha qiymat yaratiladi, bu esa iqtisodiy samaradorlikni oshiradi;

Innovatsion mahsulotlar ishlab chiqiladi, chunki geologiya va yengil sanoat texnologiyalarining birikishi yangi dizayn, yangi modifikatsiyalar va maxsus texnik kiyimlar ishlab chiqarishga imkon yaratadi;

Ichki va tashqi bozorda raqobatbardoshlik kuchayadi, ayniqsa eksport yo'nalishida geologik asboblarning va maxsus to'qimachilik mahsulotlariga talab mavjud.

Shunday qilib, geologiya va yengil sanoat o'rtasidagi integratsiya, bir tomondan, resurs bazasidan oqilona foydalanishni ta'minlasa, ikkinchi tomondan, yangi turdagi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish, ularni ichki va tashqi bozorga chiqarish orqali iqtisodiyotga sezilarli hissa qo'shadi.

Sanoat ishlab chiqarishi tarkibida eng katta ulush ishlab chiqaradigan sanoat hissasiga to'g'ri kelib, 239,7 trln. so'mni, jami sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 82,1 % ni tashkil etdi.

2-rasm. Sanoat ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari [2]

Geologiya va yengil sanoat integratsiyasining asosiy yo'nalishlari:[2]

a) Xomashyo bazasini diversifikatsiya qilish

Geologik izlanishlar orqali yengil sanoat uchun muhim bo'lgan mineral resurslar aniqlanib, ularning ishlab chiqarishga tatbiq etilishi ta'minlanadi. Masalan:

- Kaolin va talk asosida kosmetika va yuvinish vositalari ishlab chiqarish;
- Bentonitdan to'qimachilikda filtrlovchi materiallar tayyorlash;
- Kaliy va natriy tuzlari asosida bo'yoq moddalar ishlab chiqarish.

b) Mahalliy resurslar asosida klasterlar tashkil etish

Yengil sanoat korxonalarini mineral resurslarga yaqin joylashtirish orqali transport xarajatlari kamaytiriladi va logistika soddalashtiriladi. Masalan:

- Navoiy viloyatida mavjud kaolin konlari asosida keramik tola va bo'yoq ishlab chiqarish klasteri;
- Jizzax viloyatida talk konlari asosida kosmetika va yengil sanoat uchun maxsus mahsulotlar ishlab chiqarish.

c) Ilmiy-tadqiqot va innovatsion hamkorlik

Oliy ta'lim va ilmiy muassasalar ishtirokida geologiya va yengil sanoat uchun muhim bo'lgan materiallar xossalarini o'rganish va yangi texnologiyalar ishlab chiqish zarur.

Rivojlanish uchun tashkiliy-huquqiy shart-sharoitlar

"Geologiyani 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi mamlakatning geologiya sohasini modernizatsiya qilish, investitsiyalarni jalb etish va geologik ma'lumotlar bazasini yangilashga qaratilgan.[4] Bu strategiya mineral-xomashyo bazasini mustahkamlash, yangi geologik tadqiqotlarni o'tkazish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va soha uchun malakali kadrlar tayyorlashni o'z ichiga oladi. Asosiy maqsad va yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Mineral-xomashyo bazasini mustahkamlash:

Yangi konlarni aniqlash va mavjud konlardan samarali foydalanishni oshirish.

Strategik ahamiyatga ega bo'lgan foydali qazilmalar (oltin, mis, uran, gaz) qidiruvi va qazib olishni ko'paytirish.

Geologik tadqiqotlarni kengaytirish:

Zamonaviy geofizik va geokimyoviy usullardan foydalangan holda chuqur geologik qidiruvlarni o'tkazish.

Geologik xaritalashni modernizatsiya qilish va yangi geologik ma'lumotlarni to'plash.

Investitsiyalarni jalb etish:

Geologiya sohasidagi loyihalar uchun investitsiyalarni rag'batlantirish.

Xorijiy va mahalliy kompaniyalar bilan hamkorlikni kuchaytirish.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish:

Geologik ma'lumotlarni boshqarish uchun yagona milliy bazani yaratish.

Raqamli geologik platformalarni ishga tushirish va ma'lumotlarni ochiq va shaffof qilish.

Kadrlar tayyorlash:

Soha uchun zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan yuqori malakali geologlarni tayyorlash.

Xalqaro standartlarga mos keladigan o'quv dasturlarini joriy etish.

"Yengil sanoatni 2027-yilgacha rivojlantirish dasturi" – ushbu dastur doirasida yengil sanoat tarmoqlarining mahalliy resurslarga tayangan holda rivojlanishini ta'minlash, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, shuningdek, xomashyo bazasini diversifikatsiya qilish maqsad qilingan.[6] Lokal mineral resurslarni to'qimachilik, charm-poyabzal, trikotaj va gilamchilik tarmoqlarida qo'llash bu borada ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

Investitsion muhitni yaxshilash masalasi ham davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Xususan, foydali qazilmalarni qazib olish, ularni dastlabki qayta ishlash va sanoatga yo'naltirish sohalariga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda soliq imtiyozlari, yer ajratishdagi yengilliklar, infratuzilma bilan ta'minlash kabi qo'llab-quvvatlov mexanizmlari ishlab chiqilmoqda.

Integratsiyaning iqtisodiy va ekologik afzalliklari

Iqtisodiy afzalliklar:

- Import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqariladi;
- Yangi sanoat quvvatlari va ish o'rinlari yaratiladi;
- Eksport salohiyati oshadi;
- Mahalliy qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Ekologik foyda:

- Mahalliy xomashyo manbalaridan foydalanish natijasida transport va tashishdan kelib chiqadigan zarar kamayadi;
- Yashil texnologiyalar asosida qayta ishlash imkoniyati yuzaga keladi;
- Konlarni kompleks o'rganish orqali chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash imkoniyati yaratiladi.[7]

O'zbekistonda geologiya va yengil sanoat o'rtasidagi integratsiya istiqbollari katta. Bu yo'nalishlar resurslardan oqilona foydalanish, sanoat mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish imkonini beradi.

Har bir viloyat kesimida mineral resurslar va yengil sanoat korxonalari o'rtasida logistika xaritasini yaratish. Geologik izlanishlar va yengil sanoat ishlab chiqarishlarini birligida rejalashtirish. Ilmiy markazlar ishtirokida xomashyoni sanoatga moslashtirish loyihalarini amalga oshirish. Davlat-xususiy sheriklik asosida integratsion klasterlar yaratish.

Xulosa. O'zbekiston iqtisodiyotida geologiya va yengil sanoat tarmoqlari o'rtasidagi integratsiya jarayonlari mamlakatning sanoat salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Geologik izlanishlar natijasida aniqlanayotgan tabiiy resurslarni qayta ishlash, ularni yengil sanoat tarmoqlarida foydalanish hamda mahalliy xomashyo asosida tayyor mahsulot ishlab chiqarish imkoniyatlari tobora kengayib bormoqda.

Tarmoqlararo integratsiyaning rivojlanishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash, eksport hajmini oshirish, yangi ish o'rinlarini yaratish va hududiy rivojlanish jarayonlarini jadallashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi innovatsion aloqalarni mustahkamlash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, resurslardan tejamkor foydalanish ham ushbu integratsiyaning asosiy yo'nalishlari sifatida e'tirof etiladi.

Kelgusida geologiya va yengil sanoat tarmoqlarining integratsiyasini yanada chuqurlashtirish uchun ilmiy-tadqiqot ishlanmalariga sarmoya kiritish, xorijiy investorlar bilan hamkorlikni kengaytirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Bu esa O'zbekistonning raqobatbardosh, innovatsion va barqaror iqtisodiyotini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" konsepsiyasi. — Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi
3. O'zbekiston Respublikasi "Sanoat siyosatini rivojlantirish to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Geologiya va mineral resurslar vazirligi ma'lumotlari. — www.geology.uz
5. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi rasmiy sayti. — www.miit.uz

6. Nazarov B., Abduvaliyeva M. *Sanoat iqtisodiyoti*. — Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2020.
7. Karimov A. *Tarmoqlararo integratsiya va uning iqtisodiy samaradorligi*. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

FACTORS AFFECTING INDUSTRIAL STRUCTURAL CHANGES IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGIONAL ECONOMY (ON THE EXAMPLE OF KHORESM REGION)

Jumaniyazov Nodirbek Odilbek o'glu

Tashkent State University of Economics,
Tortkul Faculty, Assistant Lecturer
Urgench State University, Independent Researcher
E-mail: nodirbek.jumaniyazov@430gmail.com
www.orcid.org/0009-0003-3518-1382

Abstract. This article analyzes the factors influencing industrial structural changes in ensuring the sustainable development of regional economies, using Khorezm Region of Uzbekistan as a case study. The relevance of this research lies in the fact that industrial restructuring serves as a key determinant of qualitative economic growth and regional competitiveness. Based on data from the State Statistics Agency of the Republic of Uzbekistan and the Khorezm Regional Department of Statistics for 2023–2025, the study examines the dynamics of industrial output, the growth in the number of enterprises, and sectoral structural shifts. The analysis focuses on the impact of investment inflows, infrastructure development, technological modernization, labor potential, the formation of regional clusters, and export orientation on qualitative industrial transformation. The results indicate that industrial production in Khorezm Region has been growing steadily year by year, yet the share of high-technology sectors remains low. Achieving sustainable regional growth requires deepening structural diversification, improving the efficiency of local resource utilization, and promoting innovation-based industries. The paper concludes with strategic recommendations aimed at enhancing investment activity, accelerating technological modernization, developing cluster systems, and expanding export-oriented industrial sectors.

Keywords: industrial structure, regional economy, sustainable development, structural changes, Khorezm region, investment, technological modernization, cluster, export.

MINTAQA IQTISODIYOTINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA SANOAT TARKIBIY O'ZGARISHLARIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

Jumaniyazov Nodirbek Odilbek o'g'li

Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti,
To'rtko'l fakulteti, assistent-o'qituvchi
Urganch davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirishda sanoat tarkibiy o'zgarishlariga ta'sir etuvchi omillar Xorazm viloyati misolida tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, iqtisodiy o'sishning sifat ko'rsatkichlarini aniqlashda sanoat tarkibining o'zgarishlari hal qiluvchi omil hisoblanadi. Xorazm viloyatining iqtisodiy salohiyati va so'nggi yillarda kuzatilgan o'sish sur'atlari shuni ko'rsatadiki, sanoat tarmoqlari o'rtasidagi nisbatlar o'zgarib bormoqda, lekin bu o'zgarishlar barqarorlik jihatidan hali to'liq shakllanmagan. Maqolada so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi va Xorazm viloyati statistika boshqarmasining ma'lumotlari asosida sanoat hajmining o'sishi, korxonalar sonining ko'payishi va tarmoqlar bo'yicha tarkibiy siljishlar chuqur tahlil qilindi. Shuningdek, investitsiyalar oqimi, infratuzilma rivoji, texnologik modernizatsiya, mehnat resurslari salohiyati, hududiy klasterlar va eksport yo'nalishlari kabi omillar sanoat tarkibining sifat jihatidan o'zgarishiga ta'siri jihatidan baholandi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm

viloyatida sanoat ishlab chiqarish hajmi yil sayin ortib bormoqda, biroq yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushi past bo'lib qolmoqda. Mintaqaning tabiiy resurslari, xomashyo bazasi va mehnat salohiyatidan samarali foydalanish orqali tarkibiy diversifikatsiyani chuqurlashtirish zarur. Maqola yakunida mintaqa sanoatini barqaror rivojlantirish uchun strategik tavsiyalar – investitsion faollikni kuchaytirish, texnologik modernizatsiyani jadallashtirish, klaster tizimini rivojlantirish va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish kabi yo'nalishlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sanoat tarkibi, mintaqaviy iqtisodiyot, barqaror rivojlanish, tarkibiy o'zgarishlar, Xorazm viloyati, investitsiya, texnologik modernizatsiya, klaster, eksport.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N21>

Kirish. Mintaqa iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish masalasi bugungi global o'zgarishlar davrida eng muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biriga aylandi. Chunki iqtisodiy barqarorlik faqat yalpi o'sish sur'atlari bilan emas, balki sanoat tarmoqlarining tarkibiy muvozanati, texnologik yangilanish darajasi va mehnat unumdorligining uzluksiz oshib borishi bilan belgilanadi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, barqaror o'sishga erishgan mamlakatlar - Germaniya, Janubiy Koreya, Turkiya, Xitoy - o'z sanoat tarkibini chuqur diversifikatsiya qilgan, yuqori texnologiyali tarmoqlarga asoslangan va ichki resurslardan samarali foydalangan davlatlardir. [1]

Xorazm viloyati respublika iqtisodiyotining o'sib borayotgan sanoat markazlaridan biridir. Viloyatda 2023-yilda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmi 21,2 trillion so'mni tashkil etib, 2022-yilga nisbatan 6,1% o'sish kuzatildi. 2024-yilning birinchi yarmi yakunlariga ko'ra esa sanoat mahsulotlari hajmi 18,2 trillion so'mga yetdi, bu esa o'tgan yilning mos davriga nisbatan 26% o'sish demakdir. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu o'sish asosan xomashyo va past texnologiyali tarmoqlar hisobiga amalga oshmoqda, yuqori texnologiyali va qayta ishlovchi tarmoqlar ulushi nisbatan past darajada qolmoqda. [2]

Hududda 4 100 dan ortiq sanoat korxonasi faoliyat yuritmoqda, ularning 85% dan ortig'i kichik biznes subyektlari hisoblanadi. Shunga qaramay, ishlab chiqarish samaradorligi va mahsulot sifati jihatidan ularning ko'pchiligi raqobatbardosh darajaga yetmagan. Bu holat sanoat tarkibida sifat jihatidan muvozanat yo'qligini ko'rsatadi. Shuningdek, yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushi atigi 0,03% atrofida ekani viloyat iqtisodiyotining texnologik yangilanish sur'atlari sustligini bildiradi [3].

Sanoat tarkibiy o'zgarishlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillar murakkab tizimni tashkil etadi. Ular ichida investitsiyalar hajmi, infratuzilma rivoji, texnologik modernizatsiya darajasi, xomashyo bazasidan foydalanish samaradorligi, hududiy tadbirkorlik muhitining sifat darajasi, eksport salohiyati, hamda mehnat resurslari va malaka sifati muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, "Xazorasp erkin iqtisodiy zonasi"da amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari va "Urganch industrial texnoparki" faoliyati bu jarayonning yangi bosqichini boshlab berdi. Bular hududda ishlab chiqarishning texnologik tarkibini o'zgartirishga, yangi klaster tizimlarini shakllantirishga turtki bo'lmoqda [4].

Shu bilan birga, Xorazm viloyati iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida qator institutsional muammolar ham mavjud: energiya ta'minotidagi uzilishlar, transport-logistika tizimidagi cheklovlar, eksport geografiyasining torligi va moliyaviy manbalar yetishmasligi shular jumlasidandir. Demak, mintaqaviy sanoatni chuqur tahlil qilish, tarkibiy o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni samarali boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy vazifasidir.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - Xorazm viloyati sanoat tarmoqlarida kuzatilayotgan tarkibiy o'zgarishlarni tizimli tahlil qilish va ularga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, texnologik hamda ijtimoiy omillarni aniqlashdir. Shu asosda, maqolada mintaqaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda sanoat tarkibiy o'zgarishlarining roli baholanadi va istiqboldagi strategik yo'nalishlar bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning ilmiy-metodologik yondashuvi mintaqaviy iqtisodiy tizimni kompleks tahlil qilish, sanoat tarkibidagi o'zgarishlarni aniqlash hamda ularga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni tizimlashtirishga asoslanadi. Bunda asosiy e'tibor Xorazm viloyati iqtisodiy salohiyatining barqaror rivojlanishidagi tarkibiy jarayonlarni empirik va nazariy asoslarda o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari mintqa sanoatini boshqarish, strategik rejalashtirish va investitsion siyosatni takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Metodologik jihatdan ishda ilmiy abstraksiya, induksiya va deduksiya, statistik tahlil, trend dinamikasi, qiyosiy tahlil, tizimli va strukturaviy yondashuv uslublaridan foydalanildi. Har bir yondashuv sanoat tarkibining ma'lum bir jihatini o'rganishga imkon berdi. Masalan, strukturaviy yondashuv sanoat tarmoqlari ulushining o'zgarishini aniqlash uchun, trend tahlili esa 2018–2024-yillar oralig'ida ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlarini o'lchash uchun qo'llanildi. [5]

Tadqiqotda asosiy ma'lumot manbalari sifatida quyidagilar tanlandi:

- O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligining 2020–2024-yillar sanoat tahlil hisobotlari;
- Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari (sanoat korxonalari soni, ishlab chiqarish hajmi, texnologik tarkib darajasi, yuqori va past texnologiyali tarmoqlar ulushi);
- Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligining 2023–2025-yillardagi hududiy investitsiya loyihalari ma'lumotlari;
- OECD Industrial Outlook (2024), World Bank World Development Indicators (2024), hamda UNIDO Industrial Development Report (2023) kabi xalqaro manbalardan olingan solishtirma ko'rsatkichlar.

Ushbu xalqaro ma'lumotlar mintaqaviy sanoat tarkibining rivojlanish tendensiyalarini global mezonlar bilan taqqoslash imkonini berdi.

Empirik tahlilning boshlang'ich bosqichida Xorazm viloyati sanoat ishlab chiqarish hajmining 2018–2023-yillardagi dinamikasi o'rganildi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, viloyat sanoat mahsulotlari hajmi 2018-yilda 9,2 trln so'm bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib 21,2 trln so'mga yetgan, ya'ni besh yil davomida qariyb 2,3 barobarga oshgan. Shu davrda sanoat korxonalari soni esa 2,8 mingdan 4,1 mingtaga ko'paygan, bu esa hududiy tadbirkorlik faolligining oshganidan dalolat beradi. [6]

Biroq bu o'sish hajm jihatdan ijobiy bo'lsa-da, tarkibiy jihatdan yuqori texnologiyali ishlab chiqarish tarmoqlarining ulushi sust o'smoqda: 2022-yilda bu ko'rsatkich 0,02 %, 2023-yilda esa 0,03 %ni tashkil etgan. Shu sababli, tadqiqotda sanoat tarkibiy o'zgarishlariga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda tarkibiy indikatorlar tizimi ishlab chiqildi. Ushbu tizim quyidagi asosiy bloklardan iborat:

Investitsion omillar bloki – asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar hajmi, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar ulushi, "Xazorasp" EIZ va "Urganch" texnoparki loyihalarining hajmi;

Texnologik omillar bloki – sanoat korxonalarining modernizatsiya darajasi, yangi texnika va IT texnologiyalari joriy etilgan korxonalar ulushi;

Infratuzilmaviy omillar bloki – energetika, transport-logistika, aloqa va ishlab chiqarish quvvatlarining rivojlanish darajasi;

Mehnat resurslari bloki – bandlik ko'rsatkichlari, sanoat tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi va malaka darajasi;

Bozor omillari bloki – eksport-import hajmi, ichki bozor sig'imi, ishlab chiqarish diversifikatsiyasi darajasi;

Institutsional omillar bloki – davlat dasturlari, normativ-huquqiy asoslar va sanoatni rag'batlantirish mexanizmlari. [7]

Masalan, 2024-yilda Xorazm viloyatida amalga oshirilayotgan 698 ta investitsiya loyihasi jami 6,4 trln so'mlik hajmni tashkil etib, natijada 15 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilishi kutilmoqda. Bu fakt investitsion faollikning sanoat tarkibiga bevosita ta'sirini ko'rsatadi. [8]

Tahlilda xalqaro metodikalar, xususan UNIDO Industrial Performance Index (IPI) ham qo'llanildi. Mazkur indeks bo'yicha indikatorlar – “sanoat ishlab chiqarishning o'sish sur'ati”, “mehnat unumdorligi”, “eksport diversifikatsiyasi” – Xorazm viloyati uchun moslashtirilgan. Bu indikatorlar mintaqa sanoatining barqarorlik darajasini baholash uchun foydalanildi [9].

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xorazm viloyati so'nggi yillarda sanoat ishlab chiqarish hajmini sezilarli darajada oshirib, respublika iqtisodiyotida barqaror o'sish manbalaridan biriga aylanmoqda. Shu bilan birga, sanoat tarkibidagi o'zgarishlar son jihatdan ijobiy bo'lsa-da, sifat jihatidan (texnologik yangilanish, mahsulot diversifikatsiyasi, eksport salohiyati) hali to'liq shakllanmagan. Quyidagi jadvalda 2019-2024-yillar davomida Xorazm viloyatining sanoat ishlab chiqarish hajmi, korxonalar soni, va yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushi keltirilgan.

1-jadval

Xorazm viloyatida sanoat rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari (2019–2024-yillar) [10]

Yil	Sanoat mahsulotlari hajmi, trln so'm	O'sish sur'ati, %	Sanoat korxonalari soni, dona	Yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushi, %	Past texnologiyali tarmoqlar ulushi, %
2019	10,2	105,1	2 940	0,02	58,4
2020	12,5	106,4	3 210	0,02	57,1
2021	14,8	107,3	3 545	0,02	56,8
2022	17,1	108,6	3 832	0,03	56,2
2023	21,2	106,1	4 102	0,03	55,9
2024	18,2	126,0	4 190	0,04	55,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2019–2024-yillar davomida Xorazm viloyati sanoat ishlab chiqarish hajmi 10,2 trln so'mdan 21,2 trln so'mga yetgan, ya'ni 5 yil ichida 2,1 barobarga o'sish kuzatilgan. Bu o'sish asosan ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari (paxta-tozalash, yog'-moy, qurilish materiallari, oziq-ovqat) hisobiga ta'minlangan bo'lsa-da, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish ulushi atigi 0,02 % dan 0,04 % gacha oshgan xolos.

Sanoat korxonalari sonining ortishi (2019-yildagi 2 940 tadan 2024-yilda 4 190 tagacha) viloyatda tadbirkorlik muhitining faollashganidan dalolat beradi. Biroq ushbu korxonalarning 80 % dan ortig'i kichik ishlab chiqaruvchilardir, ular asosan past texnologiyali sohalarda

faoliyat yuritadi. Shunday ekan, viloyat sanoat tarkibi hajman kengayayotgan bo'lsa-da, strukturaviy modernizatsiya sur'atlari hali yetarli darajada emas.

Xorazm viloyatida sanoatning umumiy o'sishiga eng katta hissa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash (34,8 %), energetika va yoqilg'i tarmoqlari (26,3 %) hamda qurilish materiallari ishlab chiqarish (15,5 %) tarmoqlari tomonidan qo'shilgan. To'qimachilik, mashinasozlik va kimyo tarmoqlari esa nisbatan past darajada rivojlangan bo'lib, ularning birgalikdagi ulushi 10 % atrofida saqlanib qolmoqda.

Xorazm viloyatining iqtisodiy tahlili shuni ko'rsatadiki, sanoat o'sishi investitsion faollik bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. 2024-yilda viloyatda 6,4 trln so'mlik 698 ta investitsiya loyihasi amalga oshirilayotgan bo'lib, natijada 15,3 ming yangi ish o'rni yaratilishi rejalashtirilgan. Bu jarayon asosan "Xazorasp erkin iqtisodiy zonasi" va "Urganch industrial texnopark"da to'plangan loyihalar orqali amalga oshmoqda.

Xorazm viloyatining sanoat tuzilmasida past texnologiyali tarmoqlar ulushi 2019-yildagi 58,4 % dan 2024-yilda 55,5 % gacha kamaygan. Bu kichik o'zgarish sanoatning texnologik modernizatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda, biroq bu jarayon sekin kechmoqda.

Hududda faoliyat yuritayotgan sanoat korxonalarining 40 % ga yaqini agrosanoat kompleksiga, 25 % i qurilish materiallari va energetika tarmoqlariga, qolgan qismi esa kiyim-kechak, metallga ishlov berish va kimyo mahsulotlari ishlab chiqarishga to'g'ri keladi. Ushbu nisbat iqtisodiyotning diversifikatsiyalash darajasining nisbatan past ekanini bildiradi.

2-jadval

Xorazm viloyati sanoatining tarmoq tarkibi (2024-yil) [11]

Tarmoq nomi	Ulushi, %	Asosiy ishlab chiqaruvchi korxonalar	Eslatma
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash	34,8	"Xorazm Yog'-Moy" AJ, "Urganch Don Mahsulotlari" AJ	Eksportha yo'naltirilgan
Energetika va yoqilg'i	26,3	"Xorazm IES", "Hududiy elektr tarmoqlari"	Barqaror ta'minot
Qurilish materiallari ishlab chiqarish	15,5	"Xorazm G'isht", "Urganch Beton"	Ichki talab yuqori
To'qimachilik va tikuvchilik	8,6	"Khorezm Textile Group" MCHJ	Eksportha salohiyati mavjud
Kimyo va farmatsevtika	6,7	"Xazorasp Chemical" MCHJ	Yangi invest loyihalar
Mashinasozlik va metallga ishlov berish	5,4	"Urganch Ekskavator zavodi" MCHJ	Import o'rnini bosuvchi
Boshqa tarmoqlar	2,7	Kichik korxonalar	Mahalliy iste'mol uchun

Yuqoridagi tahlil shuni ko'rsatadiki, Xorazm viloyati iqtisodiyotining tayanchi hali ham qayta ishlovchi past texnologiyali tarmoqlar bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, kimyo, to'qimachilik va mashinasozlik yo'nalishlari asta-sekin o'sish bosqichida, bu esa tarkibiy diversifikatsiya jarayonining boshlang'ich bosqichini ifodalaydi.

Sanoat o'sishining barqaror davom etishi uchun viloyatda energetika, transport va logistika infratuzilmasini yaxshilash, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, investitsion muhitni soddalashtirish hamda malakali mehnat resurslarini tayyorlash zarur. Bunda davlat

tomonidan soliq imtiyozlari, klaster tizimlarini qo'llab-quvvatlash va eksportni rag'batlantirish dasturlari muhim o'rin tutadi. [12]

Umuman olganda, Xorazm viloyatining 2024-yilgi sanoat ko'rsatkichlari barqaror o'sish dinamikasini namoyon etmoqda, ammo tarkibiy o'zgarishlarning chuqurligi va texnologik modernizatsiya tezligi hali yetarli emas. Shu sababli, keyingi bosqichda sanoat tarmoqlarining yuqori texnologiyali segmentlarini rivojlantirish, klaster integratsiyasini kuchaytirish va innovatsion investitsiyalar oqimini oshirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Sanoat tarkibiy o'zgarishlari va ularning iqtisodiy barqarorlikka ta'siri masalasi xalqaro va mahalliy iqtisodiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan. Ushbu masala doirasidagi adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, sanoatning strukturaviy transformatsiyasi iqtisodiy o'sish modelining sifat ko'rsatkichlarini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Xalqaro miqyosda Trofimov I.D. tomonidan o'tkazilgan panel ma'lumotlar tahlilida sanoat tarkibidagi o'zgarishlar bilan iqtisodiy o'sish o'rtasida mustahkam ijobiy korrelyatsiya mavjudligi isbotlangan. Uning fikricha, tarkibiy siljishlar ishlab chiqarish resurslarining yuqori samarali tarmoqlarga oqimini tezlashtiradi va shu orqali iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi. Shunga o'xshash xulosaga Zhou C. ham "Sustainability" jurnalida chop etilgan maqolasida keladi: u industrial tuzilma va bandlik tarkibi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilib, barqaror o'sish uchun yuqori texnologiyali ishlab chiqarish ulushini oshirish zarurligini ta'kidlagan. Shuningdek, OECD tomonidan tayyorlangan "Industrial Outlook" hisobotida global sanoatning tarkibiy transformatsiyasi innovatsion rivojlanish va raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan chambarchas bog'liq ekanini qayd etiladi. OECD ekspertlari fikriga ko'ra, mamlakatlar sanoat tarkibini modernizatsiya qilmas ekan, ularning iqtisodiy o'sish sur'atlari qisqa muddatda yuqori bo'lsa ham, uzoq muddatda barqarorlikni ta'minlay olmaydi. UNIDO "Industrial Development Report"da esa industrial transformatsiya va texnologik diversifikatsiya inklyuziv va barqaror iqtisodiy o'sishning poydevori sifatida e'tirof etiladi. Hisobotda ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda sanoat tarmoqlarini raqamlashtirish va innovatsion klasterlar asosida birlashtirish bo'yicha mexanizmlar ishlab chiqilgan. O'zbekiston olimlari tomonidan ham ushbu yo'nalishda qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan iqtisodchilarning "Raqamli iqtisodiyot va sanoatni diversifikatsiya qilish" asarida raqamli texnologiyalar sanoat tarkibini chuqur qayta shakllantiruvchi omil sifatida qoraladi. Muallif fikricha, mintaqalarda ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, raqamli boshqaruv tizimlari va tahliliy platformalarni joriy etish sanoatning texnologik samaradorligini keskin oshiradi. Trofimov I.D. tadqiqotida iqtisodiy o'sishning Cobb–Douglas ishlab chiqarish funksiyasi asosida modellashuvi keltirilgan bo'lib, unda kapital, mehnat va texnologik koeffitsiyentlarning o'zaro ta'siri sanoat tarkibiy o'zgarishlarining barqarorlikka ta'sirini aniq ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, Fei–Ranis iqtisodiy o'sish modeli doirasida mehnatning past samarali tarmoqlardan yuqori samarali sohalarga o'tishi mintaqaviy iqtisodiyotda tarkibiy modernizatsiyaning asosiy mexanizmi sifatida talqin etiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarida ham iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida sanoat tarkibining muvozanatli o'zgarishlarini rag'batlantirishga alohida urg'u berilgan. Xorazm viloyati misolida olib borilgan tadqiqotlarda mintaqa sanoatining hozirgi tarkibida agrosanoat va past texnologiyali ishlab chiqarish tarmoqlari ustunligi qayd etilgan. Shu bilan birga, "Xazorasp EIZ"da amalga oshirilayotgan kimyo, farmatsevtika va to'qimachilik loyihalari orqali viloyatda sanoatning yuqori qo'shimcha

qimmatli segmentlari shakllanayotganini ta’kidlab o’tilgan. Mahalliy iqtisodchilar - Xasanov U., Po’latov B. va Ahmedov A. tomonidan olib borilgan tahlillarda, mintaqalarda sanoatning barqaror rivojlanishiga eng katta ta’sir etuvchi omil investitsiya muhitining sifati va infratuzilma ta’minoti ekani aniqlangan.

Tahlil qilingan adabiyotlarning umumiy xulosasi shundan iboratki, mintaqaviy sanoatni barqaror rivojlantirish uchun quyidagi yo’nalishlar muhim hisoblanadi:

- investitsiya oqimlarini diversifikatsiya qilish va infratuzilmani kengaytirish;
- yuqori texnologiyali va innovatsion ishlab chiqarishni qo’llab-quvvatlash;
- klaster tizimlarini shakllantirish va eksport salohiyatini oshirish;
- mehnat resurslarining malaka darajasini oshirish hamda raqamli texnologiyalarni

joriy etish. [13] Shu nuqtai nazardan, Xorazm viloyati sanoatining tarkibiy o’zgarishlarini chuqur o’rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo’lib, bu mintaqada barqaror iqtisodiy o’sish mexanizmlarini ishlab chiqish uchun zarur ilmiy asosni yaratadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, Xorazm viloyati iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida sanoat tarkibiy o’zgarishlari markaziy o’rin tutadi. So’nggi yillarda viloyatning sanoat ishlab chiqarish hajmi izchil o’sib bormoqda: 2019–2024-yillar davomida bu ko’rsatkich 10,2 trillion so’mdan 21,2 trillion so’mgacha yetgan. Shu bilan birga, sanoat korxonalari soni 2,9 mingdan 4,1 mingtaga oshgani mintaqada tadbirkorlik faolligining ortganidan dalolat beradi.

Biroq tahlillar shuni ko’rsatadiki, ushbu o’sish hajm jihatdan barqaror bo’lsa-da, sifat jihatdan – ya’ni texnologik modernizatsiya, yuqori qo’shimcha qimmatli mahsulot ishlab chiqarish, eksport salohiyati nuqtai nazaridan hali yetarli darajada emas. Yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushi 0,03–0,04 % atrofida bo’lib, bu Xorazm viloyati sanoatining hali asosan past texnologiyali va xomashyo qayta ishlashga yo’naltirilganligini ko’rsatadi.

Xalqaro tajriba va milliy strategik hujjatlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, barqaror iqtisodiy o’sishning poydevori – sanoatning tarkibiy transformatsiyasidir. Bunda ishlab chiqarish resurslarining yuqori samaradorlikka ega tarmoqlarga oqimi, innovatsion ishlab chiqarishlarni joriy etish va eksportga yo’naltirilgan diversifikatsiya hal qiluvchi rol o’ynaydi.

Tadqiqotda aniqlangan asosiy omillar - investitsiyalar, infratuzilma, texnologik modernizatsiya, mehnat resurslari sifati, klaster tizimlari, eksport va institutsional muhit - bir-biri bilan o’zaro bog’liq holda sanoat tarkibini shakllantirmoqda. Masalan, 2024-yilda 6,4 trillion so’mlik 698 ta investitsiya loyihasining amalga oshirilishi nafaqat ishlab chiqarish hajmini, balki tarmoqlar diversifikatsiyasini ham kuchaytirgan. Shu bilan birga, “Xazorasp erkin iqtisodiy zonasi”da kimyo, farmatsevtika, metallga ishlov berish va to’qimachilik loyihalarining paydo bo’lishi sanoatning yuqori texnologiyali segmentlariga o’tish jarayonini boshlab berdi.

Ammo, energetika quvvatlarining yetishmasligi, logistika tizimining cheklanganligi, mehnat malakasining pastligi va ilmiy-texnologik tadqiqotlarning sanoat bilan integratsiyasi sustligi hali ham sanoatni modernizatsiya qilishda jiddiy to’siq bo’lib qolmoqda. Shu sababli, mintaq sanoatini barqaror rivojlantirish uchun quyidagi ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqildi:

Investitsion muhitni takomillashtirish — Xorazm viloyatida investitsiya jarayonlarini jadallashtirish maqsadida xususiy sektor va davlat sheriklik mexanizmlarini kengaytirish lozim. Ayniqsa, “Xazorasp EIZ” va “Urganch industrial texnoparki” hududida yangi ishlab chiqarish klasterlari tashkil etish, xorijiy investorlar uchun soliq va bojxona imtiyozlarini

soddalashtirish muhimdir. Investitsiyalarni maqsadli ravishda yuqori texnologiyali tarmoqlarga yo'naltirish sanoat tarkibida sifat o'zgarishlarni tezlashtiradi;

Texnologik modernizatsiyani jadallashtirish — viloyat sanoatida raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish tizimlari, ERP va IoT texnologiyalarini joriy etish zarur. Bu yo'nalishda "Raqamli sanoat" dasturi doirasida kichik korxonalarga subsidiyalar va grantlar ajratish orqali ularning modernizatsiyaga kirish imkoniyatini kengaytirish mumkin. Texnologik yangilanish nafaqat mehnat unumdorligini, balki mahsulot raqobatbardoshligini ham oshiradi;

Sanoat klasterlari va tarmoq integratsiyasini rivojlantirish — Xorazm viloyatining resurs salohiyatidan kelib chiqib, "Agrosanoat", "Kimyo-farmatsevtika", "To'qimachilik" va "Mashinasozlik" klasterlarini shakllantirish iqtisodiy muvozanatni ta'minlaydi. Klaster ishtirokchilari - ishlab chiqaruvchilar, ilmiy markazlar, ta'lim muassasalari va logistik xizmat ko'rsatuvchilar - o'zaro kooperatsiya qilsa, tarmoqlararo sinergetik ta'sir yuzaga keladi. Bu esa sanoatning ichki barqarorligini mustahkamlaydi;

Mehnat salohiyatini oshirish va innovatsion bilimlarni rivojlantirish — Sanoat tarkibiy o'zgarishlari malakali mehnat resurslarisiz amalga oshmaydi. Shu sababli, UrDU, TDIU, Turin Polytechnic University in Tashkent kabi OTMLar bilan hamkorlikda "Sanoat texnologiyalari akademiyasi"ni tashkil etish taklif etiladi. Bu markaz ishlab chiqarish korxonalarini uchun amaliy laboratoriyalar, raqamli dizayn markazlari va texnologik treninglar bazasi sifatida xizmat qiladi;

Eksport salohiyatini kengaytirish — viloyatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xorij bozorlariga olib chiqish uchun transport-logistika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, Urganch aeroporti va temir yo'l transporti orqali yangi eksport yo'nalishlarini yo'lga qo'yish zarur. Xorazmning yog'-moy, to'qimachilik va kimyo mahsulotlari Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkiya bozorlarida raqobatbardosh bo'lishi mumkin. Eksportni rag'batlantirish uchun "Made in Khorezm" brendini joriy etish taklif etiladi.

Ekologik va yashil sanoat yondashuvlarini joriy etish — barqaror rivojlanishning muhim sharti - ekologik mas'uliyatdir. Shu bois, ishlab chiqarish korxonalarida energiya tejamkor texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish, chiqindilarni qayta ishlash tizimini yo'lga qo'yish zarur. Bu yo'nalish "Yashil iqtisodiyot" konsepsiyasi doirasida amalga oshirilsa, nafaqat ekologik xavfsizlik, balki iqtisodiy samaradorlik ham oshadi.

Institutsional boshqaruvni takomillashtirish — hududiy sanoat siyosatini amalga oshiruvchi muassasalar faoliyatini tizimli monitoring va natijadorlik ko'rsatkichlari asosida tashkil etish zarur. Mahalliy hokimliklar huzurida "Sanoatni rivojlantirish agentligi" faoliyatini kengaytirish, investorlar uchun "bir darcha" prinsipi asosida xizmatlar ko'rsatish mexanizmlarini yaratish taklif etiladi.

Xorazm viloyatining iqtisodiy barqarorligi sanoat tarkibining raqobatbardosh va innovatsion tuzilishga ega bo'lishiga bevosita bog'liqdir. Viloyatda sanoat hajmi ortib borayotgan bo'lsa-da, bu o'sishning tarkibiy bazasi hali yetarli darajada modernizatsiyalanmagan. Shu bois, yuqorida keltirilgan takliflarni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali 2025–2030-yillarda Xorazm viloyatini O'zbekistonning innovatsion va eksportga yo'naltirilgan sanoat markazlaridan biriga aylantirish mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. **Trofimov I.D.** The Effects of Structural Change on Economic Growth: A Panel Data Analysis // *ResearchGate*. – 2023. – [Elektron manba]. URL: <https://www.researchgate.net/publication/377807216> (murojaat sanasi: 25.10.2025).
2. **Zhou C.** Industrial Structure, Employment Structure and Economic Growth // *Sustainability*. – 2023. – Vol. 15, No. 4: 2890. – DOI: 10.3390/su15042890.
3. **OECD.** *Industrial Outlook 2024: Structural Transformation and Innovation*. – Paris: OECD Publishing, 2024. – 214 b.
4. **UNIDO.** *Industrial Development Report 2023: Transforming Industry for a Sustainable Future*. – Vienna: United Nations Industrial Development Organization, 2023. – 280 p.
5. **Yang H.** Modeling Analysis of the Impact of Economic Growth Fluctuation on Enterprise Industrial Structure // *Proceedings of the EMCG 2020 Conference*. – Clausius Press, 2020. – P. 115–122.
6. **European Journal of Economics, Finance and Business Development.** Econometric Assessment of the Impact of Industry on Economic Growth in the Republic of Uzbekistan. – Vol. 2, Issue 4. – European Science Publishing, 2024. – P. 45–60.
7. **Ergashev Sh.** *Raqamli iqtisodiyot va sanoatni diversifikatsiya qilish*. – Toshkent: Innovation Press, 2024. – 276 b.
8. **Xorazm viloyati statistika boshqarmasi.** *Sanoat korxonalarining tarkibi va ishlab chiqarish hajmlari to'g'risida hisobot*. – Urganch: Xorazmstat nashriyoti, 2024. – [Rasmiy ma'lumotlar to'plami].
9. **Davlat statistika agentligi.** *O'zbekiston Respublikasining sanoat ishlab chiqarish ko'rsatkichlari (2023–2024-yillar)*. – Toshkent: Stat.uz, 2024. – [Elektron manba]. URL: <https://stat.uz/uz> (murojaat sanasi: 25.10.2025).
10. **ResearchGate.** O'zbekistonda sanoatni rivojlantirish va shakllantirishda klasterlarni tashkil etishning hududiy xususiyatlari (Xorazm viloyati misolida). – 2024. – [Elektron manba]. URL: <https://www.researchgate.net/publication/377307186> (murojaat sanasi: 25.10.2025).
11. **Xasanov U., Po'latov B., Ahmedov A.** Hududiy sanoat rivoji va investitsiya faolligi // *Iqtisodiyot va innovatsiya* jurnali. – Toshkent: TDIU, 2024. – №3. – B. 102–110.
12. **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.** PF-60-son Farmon. “2022–2026-yillarda yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida.” – Toshkent, 28-yanvar 2022-yil. – Lex.uz ma'lumotlar bazasi.
13. **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.** PF-158-son Farmon. “Sanoatni modernizatsiya qilish va eksport salohiyatini oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida.” – Toshkent, 2023-yil, 30-may. – Lex.uz ma'lumotlar bazasi.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

IMPROVING THE PRACTICAL MECHANISM OF EDUCATION QUALITY MANAGEMENT BASED ON FOREIGN EXPERIENCE: IN THE CASE OF JAPAN

Sharipova Gulchehra Farhod qizi

Intern-Researcher at the Department of “Economic Theory”,
Tashkent State University of Economics

E-mail: opagulchehra5@gmail.com

Abstract. This study examines the practical mechanisms of education quality management in Japan and evaluates their applicability for improving education systems in other countries. By analyzing Japan’s policy frameworks, school inspection models, and teacher professional development programs, the research identifies effective strategies for enhancing academic standards. The study employs comparative analysis, case study methodology, and policy evaluation to provide recommendations for practical implementation in different contexts.

Keywords: education quality management, Japan, policy frameworks, school inspection, teacher professional development.

XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA TA’LIM SIFATINI BOSHQARISHNING AMALIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH: YAPONIYA MISOLIDA

Sharipova Gulchehra Farxod qizi

Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti,
“Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrası stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Yaponiyada ta’lim sifatini boshqarishning amaliy mexanizmlarini o’rganadi va ularni boshqa mamlakatlar ta’lim tizimini takomillashtirishda qo’llash imkoniyatlarini baholaydi. Yaponiyaning siyosiy qoidalari, maktab inspeksiya tizimi va o’qituvchilarni professional rivojlantirish dasturlari tahlil qilinib, akademik standartlarni oshirishning samarali strategiyalari aniqlanadi. Tadqiqot taqqoslash, “case-study” metodologiyasi va siyosat baholash usullaridan foydalanadi.

Kalit so’zlar: ta’lim sifatini boshqarish, Yaponiya, siyosiy me’yorlar, maktab inspeksiya, o’qituvchilarni professional rivojlantirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N22>

Introduction. Education quality management is a critical factor in ensuring high academic standards and continuous improvement of educational systems worldwide. Japan is recognized for its effective quality assurance mechanisms, which include structured school inspections, teacher professional development, and national curriculum evaluation. Studying these mechanisms provides valuable insights into enhancing education management practices in other countries, particularly in contexts where education quality faces challenges. The “practical mechanism of education quality management” refers to the set of tools, procedures, and methods used to ensure, monitor, and improve the quality of education. Education quality

management is a systematic process that encompasses all stages, from planning to evaluation and improvement. It begins with planning, which involves defining the quality of curricula and programs, setting standards and expected learning outcomes, and allocating necessary resources such as teachers, teaching materials, and technology. The process continues with an organizational mechanism, where responsibilities are assigned to individuals and departments to manage the education process effectively, alongside establishing monitoring and control systems. Monitoring and evaluation play a crucial role in assessing the effectiveness of the educational process, including evaluating students' learning outcomes, teacher performance, and curriculum achievements. Based on these evaluations, the improvement and feedback stage focuses on optimizing the education process, implementing new methods, technologies, and innovations to enhance learning. Throughout all these stages, adherence to standards and indicators is ensured by complying with national and international quality standards and measuring results through key performance indicators (KPIs). This integrated approach ensures continuous enhancement of educational quality and effectiveness.

In Japan, the practical mechanism of education quality management is implemented through school inspections, regular teacher professional development programs, and adherence to national curriculum standards. This process works as a cycle: planning → implementation → evaluation → improvement.

Literature review and methods. Methods of education quality management refer to the approaches, techniques, and processes used to ensure, monitor, and improve the quality of education. Common methods include planning and standard setting, which involves defining learning outcomes, curricula, and benchmarks; monitoring and evaluation, aimed at assessing student performance, teacher effectiveness, and overall institutional quality; and school inspections, which provide structured evaluations to ensure compliance with established standards. Other important methods include teacher professional development through continuous training, mentoring, and peer review; feedback and improvement processes that use evaluation results to optimize teaching methods and educational policies; and policy frameworks and governance, which establish regulations, accountability mechanisms, and quality assurance systems [1].

In the present study, the research employs several specific methods. Comparative analysis is used to examine Japanese education quality management mechanisms in comparison with models from other countries. Case studies provide an in-depth analysis of selected Japanese schools and regional education offices. Policy evaluation is conducted to assess Japanese educational laws, regulations, and quality assurance frameworks. Additionally, a secondary literature review is performed, consulting research articles, government reports, and academic monographs related to education quality management. This combination of methods allows for a comprehensive understanding of how educational quality is maintained, monitored, and enhanced in the Japanese context.

Discussion. Japan's education quality management demonstrates the critical importance of systematic evaluation, professional development of teachers, and engagement of all stakeholders in ensuring high-quality education. The examination of education quality management methods and their outcomes highlights several important implications for policy and practice, particularly in the context of Japan.

The effectiveness of structured methods, such as school inspections, teacher professional development programs, and systematic monitoring, has been clearly demonstrated. These approaches significantly improve student learning outcomes and teacher performance by creating feedback loops that allow continuous refinement of teaching practices and curricula. However, these methods also face challenges and limitations. Inspections and audits require considerable resources and trained personnel, while teacher development programs must be tailored to local needs and continuously updated to remain relevant. Additionally, an overemphasis on standardized testing can risk neglecting creativity and holistic student development [2].

From a policy perspective, the Japanese experience shows that frameworks supporting accountability, transparency, and stakeholder involvement are essential. Continuous professional development, clearly defined performance indicators, and active monitoring contribute to a robust quality management system. This model provides valuable lessons for other countries seeking to enhance their education systems. The integration of these methods has a systemic impact, ensuring schools comply with national and international standards, improving administrative efficiency, and promoting sustainable educational development. Combining technical measures with strategic policies is key to achieving long-term improvements, and implementing similar mechanisms elsewhere requires careful adaptation to local socio-cultural and institutional conditions. Lessons from Japan emphasize evidence-based policymaking, continuous feedback loops, and the integration of ethical and social dimensions into education management [3].

Fundamental results of Japan's education quality management are evident across several domains. First, student learning outcomes improve consistently through structured monitoring and quality assurance mechanisms such as inspections, testing, and feedback loops, enabling students to achieve higher competency levels, critical thinking skills, and problem-solving abilities. Second, teacher performance and professionalism are enhanced through professional development programs that strengthen pedagogical skills, curriculum knowledge, and classroom management, enabling teachers to adapt effectively to diverse student needs. Third, school accountability and transparency are strengthened, as evaluation frameworks ensure that schools meet national and international standards, fostering responsibility and ethical practices among educators and administrators [4].

Fourth, quality management systems promote effective curriculum and instruction management, aligning curricula with learning objectives, societal relevance, and student-centered approaches, while continuous review ensures curricula remain current with evolving social and economic demands. Fifth, data-driven decision-making is enabled by systematic collection and analysis of student performance, teacher evaluations, and school inspections, allowing evidence-based policies and instructional strategies, as well as efficient allocation of resources. Sixth, quality management promotes equitable access and inclusion, identifying disparities among schools, regions, and student groups, and enabling adaptation of programs to meet the needs of disadvantaged or marginalized students [5].

Seventh, integrating monitoring, evaluation, and feedback ensures sustainable systemic improvements, fostering innovation, adaptability, and continuous professional growth among stakeholders. Finally, quality management ensures policy and strategic alignment, guaranteeing that school-level practices align with national education policies and

international quality benchmarks, creating a coherent education ecosystem connecting teachers, students, administrators, and policymakers. Overall, Japan's experience illustrates that comprehensive, systematic, and ethically grounded quality management can drive long-term, sustainable improvements in education while balancing effectiveness, inclusivity, and accountability.

Results. The application of education quality management methods typically results in measurable improvements across several key areas. Student outcomes benefit significantly, with higher academic achievement, improved critical thinking and problem-solving skills, and better preparedness for higher education and the labor market. Teacher performance is also enhanced through the development of teaching skills and pedagogical knowledge, increased motivation and professional engagement, and the adoption of innovative teaching methods. In terms of school effectiveness, these methods help ensure better compliance with national and international education standards, establish more systematic monitoring and evaluation processes, and improve administrative efficiency and accountability. At the systemic level, education quality management strengthens policies and frameworks, encourages greater stakeholder involvement in decision-making, and creates continuous feedback loops that promote sustainable development [6].

Key components of these methods include the school inspection system, which involves structured and regular inspections that ensure accountability and continuous improvement, supported by clear criteria and benchmarks that help schools maintain high standards. Teacher professional development programs, including continuous training, peer review, and mentoring, further enhance teaching effectiveness and foster collaborative professional growth. Policy frameworks, comprising national standards and evaluation mechanisms, ensure uniform quality across regions, while transparency and stakeholder participation contribute to long-term, sustainable improvements. Finally, these methods and frameworks can serve as a model for application in other countries, providing insights into how structured quality management systems can be adapted to improve educational outcomes, teacher performance, and institutional effectiveness in diverse contexts [7].

Mechanisms can be adapted to local contexts, emphasizing structured evaluation, continuous professional development, and policy transparency. The implementation of education quality management methods in Japan has yielded significant and measurable results across multiple levels of the education system.

Firstly, student academic performance has improved, with standardized assessments and classroom evaluations demonstrating higher achievement rates in core subjects such as mathematics, science, and language arts. Regular inspections and evaluations ensure that teaching practices adhere to national standards, contributing to consistent learning outcomes [8].

Secondly, teacher professional development initiatives, such as lesson study groups and continuous training programs, have enhanced teaching skills, promoted reflective practice, and encouraged collaborative problem-solving. Teachers are better equipped to address diverse learning needs, integrate innovative pedagogical approaches, and adopt evidence-based instructional strategies.

Thirdly, school-level accountability and governance have strengthened. Schools regularly report performance data to local and national authorities, fostering transparency and

compliance with policy frameworks. This system ensures that both administrators and educators maintain high professional standards [9].

Fourthly, curriculum and instructional management have become more effective. Quality assurance mechanisms guide the alignment of curriculum with learning goals, ensuring relevance to students' social and economic context. Data-driven decision-making processes allow administrators to identify gaps in learning, allocate resources efficiently, and implement targeted interventions.

Finally, these methods have contributed to equity and inclusion by highlighting disparities in educational outcomes across different regions and student populations. Policies and programs have been adapted to support disadvantaged groups, promoting a more inclusive education system. Overall, the integration of these mechanisms has fostered systemic improvements, sustainable innovation, and alignment with national and international benchmarks [11].

Conclusion. In conclusion, the study of education quality management methods, particularly as applied in Japan, demonstrates the critical importance of a structured, systematic approach to improving educational outcomes. The integration of multiple methods – such as school inspections, teacher professional development, curriculum evaluation, and stakeholder feedback – creates a dynamic feedback system that continuously enhances teaching, learning, and overall school performance. The results indicate that when these methods are implemented effectively, student academic achievement improves, teacher performance and pedagogical skills are strengthened, and schools operate more efficiently within established standards. At the systemic level, these practices contribute to the development of a robust, accountable, and sustainable education system that aligns with both national policies and international benchmarks. Moreover, the Japanese experience highlights the interplay between technical tools and policy frameworks. Effective education quality management is not just about monitoring and evaluation; it requires strong institutional support, clear performance indicators, and active engagement of all stakeholders – including educators, administrators, students, and policymakers. This multi-dimensional approach ensures long-term sustainability, continuous improvement, and adaptability to changing societal needs. Finally, the lessons drawn from Japan's education quality management can serve as a valuable model for other countries seeking to improve their educational systems. By combining structured methods with strategic policy implementation, education systems worldwide can achieve higher standards, foster innovation, and better prepare students for the challenges of the 21st century. The study emphasizes that quality education management is a dynamic, ongoing process that requires careful planning, monitoring, evaluation, and adaptation, ensuring that all participants in the education ecosystem are aligned toward shared goals of excellence and equity. The Japanese model of education quality management offers practical insights for improving academic standards in other countries. Key elements, including regular school inspections, structured teacher development programs, and transparent policy frameworks, can serve as models for educational reform. Adapting these mechanisms thoughtfully can enhance overall education quality, promote accountability, and foster sustainable development in national education systems.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Fukui T. Quality Assurance in Japanese Education: Lessons for Developing Countries. *Asian Education Review*, Vol. 18, 2020. – Pp. 45-60.
2. Ishihara S., Kawaguchi J. Improvement of Teachers' Classroom Practices for Quality Teaching and Learning: The Japanese Approaches. In: Kayashima, N., Kuroda, K., Kitamura, Y. (eds) *Japan's International Cooperation in Education. Education in the Asia-Pacific Region: Issues, Concerns and Prospects*, Vol. 63. Springer, Singapore. 20225.
3. Kimura Yuu. A Vision for Teachers' Professional Development Leading the Transformation of Public Education: Establishing Teachers as Reflective, Collaborative, and Co-Creative Professionals. *The Japanese Journal of Educational Research*, Vol. 91, Issue 4. 2024. – Pp. 514-526.
4. Ma Dan. Teacher Professional Development Policy and Enlightenment of Japan from the Perspective of Lifelong Learning. *Curriculum and Teaching Methodology*, Vol. 8. 2025. – Pp. 54-58.
5. Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT), Japan. *School Education in Japan*. Tokyo: MEXT, 2021.
6. Motohama Naoko. Connecting Quality Assurance and University Lectures from the Faculty Perspectives: Focusing on Medical School Faculty's 'Reinterpretation' of Quality Management. *Journal of Japan Association for College and University Education*, Vol. 44, Issue 2. 2022. – Pp. 62-72.
7. OECD. *Education Policy Outlook: Japan*. OECD Publishing, 2020.
8. Okumura Yoshimi. *Educational Evaluation and Improvement in Japan: Linking Lesson Study, Curriculum Management and School Evaluation*. Springer, Singapore 2023.
9. Sakano Shinji. *Comparative Study for Quality Assurance of Education in Japan And European Countries*. Tamagawa University, 2009.
10. Takahashi, A. Teacher Professional Development and School Improvement in Japan. *Journal of Education Policy*, Vol. 35, No. 4, 2022. – Pp. 512-528.
11. Yamaguchi H. *Education Quality Management and Policy Implementation in Japan*. Tokyo: Springer, 2019.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

EXPERIENCE OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LOCAL GOVERNANCE SYSTEMS OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES: CONCLUSIONS FOR UZBEKISTAN

Nurmurodov Zafarjon Nurmurod o'g'li

Head of the Kashkadarya Regional Inspectorate of the information and telecommunications
Supervision Inspectorate under the Ministry of Digital Technologies of the Republic of
Uzbekistan

E-mail: zafargis@umail.uz

Abstract. This article analyzes the application of artificial intelligence (AI) technologies in local government systems of Central Asian countries. It examines the processes of digital transformation and AI integration within local administrative structures in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. Special attention is given to the current state of AI implementation in Uzbekistan's local authorities and the institutional barriers that limit its effectiveness. Based on comparative analysis, the study justifies the need to enhance the legal framework, data management systems, and human resource capacity for effective AI deployment at the local level. Practical recommendations are developed for Uzbekistan, drawing on the regional experience of Central Asia.

Keywords: artificial intelligence, local governance, digital transformation, data management, economic efficiency, Central Asia, digital government.

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARIDA MAHALLIY BOSHQARUV TIZIMLARIDA SUN'IY INTELLEKT QO'LLASH TAJRIBASI: O'ZBEKISTON UCHUN XULOSALAR

Nurmurodov Zafarjon Nurmurod o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi
Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi
Qashqadaryo viloyat hududiy sho'basini boshlig'i

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyo davlatlarida mahalliy davlat boshqaruvi tizimlarida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etish amaliyoti tahlil qilingan. Xususan, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistonda mahalliy boshqaruv organlari faoliyatini raqamlashtirish jarayonlari va SI asosidagi qaror qabul qilish tizimlarining shakllanish bosqichlari o'rganilgan. Shu bilan birga, O'zbekistonda mahalliy boshqaruv organlarida SI qo'llanishining hozirgi holati va institutsional to'siqlar tahlil etilgan. Ilmiy tahlil natijalariga ko'ra, sun'iy intellektni mahalliy darajada samarali joriy etish uchun normativ-huquqiy baza, ma'lumotlar ekotizimi va kadrlar salohiyatini takomillashtirish zarurligi asoslab berilgan. Maqolada Markaziy Osiyo tajribasidan kelib chiqqan holda O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, mahalliy boshqaruv, raqamli transformatsiya, ma'lumotlar boshqaruvi, iqtisodiy samaradorlik, Markaziy Osiyo, raqamli hukumat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N23>

Kirish. So'nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi mahalliy davlat boshqaruvi tizimlarida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etishni strategik vazifaga aylantirdi [1]. Markaziy Osiyo davlatlari raqamli davlat konsepsiyalarini amalga oshirishda

turli tajribalarni to'plamoqda. Bu jarayonda mahalliy boshqaruv organlarida SI texnologiyalaridan foydalanish faqat samaradorlikni oshirish vositasi emas, balki iqtisodiy rivojlanishning yangi drayveriga aylanmoqda [2].

Mahalliy hokimiyat organlarida qaror qabul qilish jarayonlarining tezligi, axborot oqimini tahlil qilish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni prognozlashda SI texnologiyalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuning uchun bu mavzudagi tadqiqotlar nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Ilmiy-uslubiy asoslar va adabiyotlar tahlili. Sun'iy intellektni davlat boshqaruviga joriy etish masalalari xalqaro va mintaqaviy ilmiy manbalarda keng yoritilgan. OECD (2023) va World Bank (2022) hisobotlariga ko'ra, mahalliy darajada SI texnologiyalari asosida ma'lumotlarni tahlil qilish, byudjetni prognozlash va ijtimoiy xizmatlarni avtomatlashtirish bo'yicha samarali natijalarga erishilgan.

Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy va institutsional jihatdan o'zaro o'xshash bo'lgani uchun, ularning tajribasini solishtirma tahlil qilish O'zbekiston uchun muhim ilmiy va amaliy xulosalar chiqarish imkonini beradi [3].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalliy boshqaruv tizimida SI joriy etishda quyidagi uchta omil hal qiluvchi ahamiyatga ega:

1. normativ-huquqiy asoslar;
2. ma'lumotlar infratuzilmasi;
3. kadrlar va institutsional tayyorgarlik.

Qozog'iston tajribasi

Qozog'istonda 2020-yildan boshlab "Digital Kazakhstan" dasturi doirasida mahalliy hokimiyatlarda sun'iy intellekt asosidagi qaror qabul qilish tizimlari joriy etildi[4]. Bu tizimlar orqali soliq tushumlari, kommunal xizmatlar, transport oqimi va ijtimoiy ko'rsatkichlar prognoz qilinadi. Masalan, Almata shahrida AI asosida ishlaydigan "Smart City Almaty" platformasi joriy etilgan bo'lib, u shahar infratuzilmasini boshqarishda ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilishni ta'minlaydi. Shuningdek, Smart Data Ukimet platformasi davlat organlariga fuqarolar murojaatlari, ijtimoiy fikr va iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha real vaqtda tahlil qilish imkonini bermoqda. Astana va Almati shaharlarida "aqlli shahar" loyihalari doirasida SI yordamida transport oqimi, ekologik holat va xavfsizlik nazorati amalga oshirilmoqda.

Qirg'iziston tajribasi

Qirg'izistonda "Digital Kyrgyzstan" strategiyasi 2022-yildan amalga kiritildi [5]. Unga ko'ra, mahalliy byudjet tahlilida, soliq yig'imlarini bashorat qilishda va aholi murojaatlarini intellektual tahlil qilishda SI texnologiyalari qo'llanmoqda. Shuningdek, Bishkek shahrida pilot loyiha sifatida mahalliy xizmatlar sifati bo'yicha AI tahlil platformasi yaratilgan.

Tojikiston va Turkmaniston tajribasi

Bu davlatlarda AI elementlari hali keng joriy qilinmagan bo'lsa-da, raqamli ma'lumotlarni yig'ish va davlat xizmatlarini avtomatlashtirish yo'nalishida ilk qadamlar qo'yilgan. Tojikiston 2024-yilda "Digital Tajikistan 2030" strategiyasini qabul qildi, unda SI asosida mahalliy infratuzilmani tahlil qilish vazifasi belgilangan. Turkmaniston esa raqamli xizmatlar tizimini bosqichma-bosqich yo'lga qo'yimoqda[6].

Estoniya tajribasi

Estoniya — raqamli davlatchilikning yetakchi modeli hisoblanadi. Bu mamlakatda 2019-yildan “KrattAI” strategiyasi amalga oshirilib, har bir mahalliy hokimiyat o‘z fuqarolari bilan SI yordamida muloqot qiladigan “AI-assistent”larga ega[7].

Mahalliy boshqaruv tizimida “e-Estonia X-Road” platformasi orqali barcha davlat ma’lumotlari integratsiya qilingan. Bu platforma mahalliy hokimiyatga fuqarolar ehtiyojini real vaqtda tahlil qilish imkonini beradi.

Shuningdek, mahalliy byudjetni rejalashtirishda SI foydalaniladigan “AI-driven Forecasting Tool” ishlab chiqilgan bo‘lib, u iqtisodiy faoliyat va demografik o‘zgarishlar asosida mahalliy daromadlar prognozini aniqlaydi.

Singapur tajribasi

Singapurning “Smart Nation” strategiyasi (2014-yildan) mahalliy boshqaruvda SIn keng qo‘llashni nazarda tutadi. Har bir tuman “Smart District” konsepsiyasi asosida ishlaydi.

Mahalliy boshqaruvda qo‘llanilayotgan asosiy AI tizimlar:

Virtual Singapore — shahar infratuzilmasining raqamli modeli, u yerda SI orqali qurilish, transport va ekologiya masalalari prognoz qilinadi;

Ask Jamie — mahalliy aholi uchun AI chat-assistent, fuqarolarning 80% murojaatlarini avtomat ravishda hal qiladi;

Urban Redevelopment Authority AI System — shahar rivojlanishini modellashtiruvchi intellektual tizim.

Natijada mahalliy qaror qabul qilish jarayonlari tezlashgan, fuqarolar bilan aloqa 40% samarali bo‘lgan[8].

Janubiy Koreya tajribasi

Janubiy Koreya 2019-yildan “AI Government 2030” dasturini amalga oshirmoqda. Bu dastur doirasida mahalliy hokimiyatlar uchun “AI Decision Support Platform” yaratilgan.

Seul shahridagi “Smart Seoul 2030” tizimi SI orqali energiya sarfini boshqarish, transport oqimini avtomatlashtirish va fuqarolar xavfsizligini ta’minlaydi. Shuningdek, mahalliy politsiya va ijtimoiy xizmatlar faoliyatida “AI Risk Prediction System” qo‘llaniladi.

Bu tajriba ko‘rsatadiki, mahalliy boshqaruvda SI faqat iqtisodiy samara emas, balki ijtimoiy xavflarni oldini olish vositasi ham bo‘lishi mumkin[9].

O‘zbekistonda mahalliy boshqaruvda SI qo‘llashning hozirgi holati

O‘zbekistonda 2021-yilda qabul qilingan “Sun’iy intellektni rivojlantirish konsepsiyasi” asosida SIn davlat boshqaruviga joriy etish bo‘yicha tizimli ishlar boshlangan[10]. Xususan, “Raqamli hukumat” platformasi orqali mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatida ma’lumotlar tahlili, elektron murojaatlar va byudjet samaradorligini baholash jarayonlari avtomatlashtirilmoqda. 2023-yilda qabul qilingan “Sun’iy intellektni rivojlantirish strategiyasi — 2030” hujjatida SIn davlat boshqaruvi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va iqtisodiyot tarmoqlarida keng qo‘llash belgilangan[11].

Mahalliy hokimiyat organlari doirasida eng muhim yo‘nalishlar quyidagilar:

Aholi murojaatlarini avtomat tahlil qilish(e-Murojaat, Xalq qabulxonasi ma’lumotlari asosida SI yordamida klassifikatsiya va javob berish).

Mahalliy byudjet prognozlash tizimi — Qoraqalpog‘iston va Toshkent viloyatida pilot tarzda ishga tushirilgan.

“Aqlli shahar” konsepsiyasi — Toshkent, Samarqand va Namanganda transport, ekologiya va kommunal xizmatlarda SI asosida tahlil qilish tizimlari joriy etilgan.

Kadrlar tayyorlash — “Digital Governance Academy” va “AI Lab Uzbekistan” orqali mahalliy boshqaruv xodimlariga SI texnologiyalari bo'yicha malaka oshirish dasturlari amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, SI ni to'liq qo'llashga to'sqinlik qilayotgan bir qator muammolar mavjud: ma'lumotlar tizimlari o'zaro integratsiyalanmagan, huquqiy baza yetarlicha aniq emas, kadrlar salohiyati cheklangan.

Solishtirma tahlil va institutsional muammolar

Markaziy Osiyo davlatlarining tajribasi shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektni mahalliy boshqaruv tizimiga joriy etishda institutsional muhitning tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Davlat	Mahalliy AI strategiyasi	Ma'lumotlar ekotizimi	Integratsiya darajasi	Fuqarolar ishtirok darajasi
Estoniya	KrattAI (2019)	To'liq integratsiya	95%	Juda yuqori
Singapur	Smart Nation (2014)	Rivojlangan	90%	Yuqori
Janubiy Koreya	AI Gov 2030 (2019)	To'liq	88%	Yuqori
Qozog'iston	Digital Kazakhstan	Rivojlangan	75%	O'rtacha
O'zbekiston	AI Concept (2021)	Rivojlanmoqda	60%	O'rtacha

O'zbekistondagi asosiy institutsional muammolar quyidagicha:

- * ma'lumotlar ochiqligi va almashinuvi tizimi yetarlicha yo'lga qo'yilmagan;
- * mahalliy organlarda SI sohasidagi mutaxassislar yetishmasligi;
- * normativ-huquqiy asoslar amaldagi raqamli islohotlarga to'liq mos emas.

O'zbekiston uchun amaliy xulosalar va tavsiyalar

1. Ma'lumotlar ekotizimini yaratish:

Mahalliy boshqaruv organlarida yagona ma'lumotlar platformasi tashkil etilishi lozim. Bu platforma orqali soliq, byudjet, demografik va iqtisodiy ko'rsatkichlar integratsiya qilinadi.

2. Qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlovchi intellektual tizimlar:

AI asosidagi “Decision Support System”lar mahalliy boshqaruvni tezkor va aniq qaror qabul qilish bilan ta'minlaydi[12].

3. AI laboratoriyalari tashkil etish:

Qozog'iston tajribasidan kelib chiqib, har bir viloyatda “AI laboratoriyalari” tashkil etish zarur. Bu markazlar mahalliy ma'lumotlar tahlili va innovatsion yechimlar ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

4. Kadrlar tayyorgarligini kuchaytirish:

SI sohasida mahalliy mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakali kadrlar zaxirasini yaratish.

5. Normativ-huquqiy bazani takomillashtirish:

SI joriy etilishi bilan bog'liq axborot xavfsizligi va ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha qonunchilikni yangilash.

Estoniya tajribasidan: Yagona ma'lumotlar platformasi (X-Road modeli)ni joriy etish orqali mahalliy ma'lumotlar integratsiyasini ta'minlash.

Singapur tajribasidan: AI chat-assistentlar orqali fuqarolar bilan interaktiv munosabatni yo'lga qo'yish ("Ask Jamie" modeli).

Janubiy Koreya tajribasidan: AI Decision Support tizimlarini mahalliy hokimiyatlar uchun standart qilish.

Xulosa. Markaziy Osiyo davlatlarida mahalliy boshqaruv tizimlarida sun'iy intellektni joriy etish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar O'zbekiston uchun muhim tajriba manbai hisoblanadi. Qozog'iston va Qirg'izistonning ilg'or loyihalari mahalliy iqtisodiy boshqaruvni intellektual darajaga olib chiqishda namuna bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonda SI texnologiyalarini mahalliy darajada joriy etish nafaqat boshqaruv samaradorligini oshiradi, balki iqtisodiy o'sish, investitsiya jozibadorligi va ijtimoiy xizmatlar sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. OECD (2023). "Artificial Intelligence in the Public Sector: Policy Implications". Paris.
2. World Bank (2022). "Digital Governance in Central Asia". Washington D.C.
3. UNDP (2024). "Local Governance and AI Applications in Developing Countries".
4. Digital Kazakhstan (2023). "Ministry of Digital Development of Kazakhstan".
5. "Digital Kyrgyzstan Strategy 2022–2030". Bishkek.
6. "Digital Tajikistan 2030" стратегияси (2024). Душанбе.
7. Government of Estonia (2023). KrattAI Strategy and Local Governance. Tallinn.
8. Uzbekistan AI Development Concept (2021). Tashkent.
9. Ministry of ICT, South Korea (2024). *Smart Seoul 2030 Plan*. Seoul.
10. Ministry for Development of Information Technologies, Uzbekistan (2024).
11. "Raqamli iqtisodiyot" журналы, №2 (2024). Тошкент.
12. OECD (2022). AI and Smart Governance: Comparative Experiences.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

STATE POLICY IN THE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY: MECHANISMS OF SUBSIDIES, TAX BENEFITS, AND INCENTIVES

Nurmuhammad Bobirovich Sharopov

Independent Researcher,
Academy of Public Policy and Administration under the President of the Republic of
Uzbekistan (Tashkent)
E-mail: nurmuhammadsharopov@gmail.com

Abstract. This article explores the role of state policy in promoting the development and sustainability of the green economy. It focuses on the use of subsidies, tax incentives, and other supportive mechanisms to implement environmentally friendly technologies, enhance energy efficiency, and reduce waste. The study also examines the impact of state policy on corporate and civil sectors, the attraction of green investments, and strategies for low-carbon development. The findings indicate that effective incentives and tax mechanisms are essential for accelerating the growth of the green economy.

Keywords: green economy, state policy, subsidies, tax incentives, incentive mechanisms, ecological innovations, sustainable investments.

DAVLAT SIYOSATI VA YASHIL IQTISODIYOT: SUBSIDIYALAR, SOLIQ VA RAG'BATLAR

Sharopov Nurmuhammad Bobirovich

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada davlat siyosati orqali yashil iqtisodiyotning rivojlanishi va barqarorligini ta'minlash mexanizmlari o'rganiladi. Asosan subsidiyalar, soliq imtiyozlari va boshqa rag'batlantiruvchi instrumentlar orqali ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, energiya samaradorligini oshirish va chiqindilarni kamaytirishning iqtisodiy samarasini tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada davlat siyosatining korporativ va fuqarolik sektorlarga ta'siri, yashil investitsiyalarni jalb qilish va past karbonli rivojlanish yo'llari ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali rag'batlar va soliq mexanizmlari yashil iqtisodiyotning tezkor rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, davlat siyosati, subsidiya, soliq imtiyozlari, rag'batlantirish mexanizmlari, ekologik innovatsiyalar va barqaror investitsiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N24>

Kirish. Dunyo barcha davlatlarini qiynab kelayotgan masala bu ekologiya inqirozidir. Yashil iqtisodiyot — bu iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta'minlaydigan va ekologik xavfsizlikni ustuvor qiluvchi konsepsiya hisoblanadi. U energiya, suv va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindi va issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish hamda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish orqali iqtisodiy va ekologik samaradorlikni oshiradi. Davlat siyosatining bu jarayondagi ahamiyati juda katta, chunki davlat turli vositalar orqali xususiy sektor va aholining yashil loyihalarga rag'batlanishiga ta'minlaydi.

1. Subsidiyalar

Subsidiyalar — bu davlat tomonidan ma'lum sohalarga moliyaviy yordam ko'rsatishdir. Yashil iqtisodiyotda subsidiyalar asosan quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi:

Qayta tiklanuvchan energiya loyihalari: quyosh, shamol va biomas elektrik stansiyalarini qurishda dastlabki sarmoyalarni kamaytirish uchun subsidiyalar ajratiladi.

Energiya samaradorligi: ishlab chiqarish va uy-joy obyektlarini energiya tejovchi qurilmalar bilan jihozlash uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Suv va resurslarni tejash: qishloq xo'jaligi va sanoat sohasida suvni qayta ishlash va tejash texnologiyalarini joriy etish uchun subsidiyalar taqdim etiladi.

Bu subsidiyalar xususiy sektor va investorlarni yashil loyihalarga jalb qilishda muhim rol o'ynaydi[1].

Sektor / Yo'nalish	Subsidiya miqdori (mln. so'm)	Qamrov (foiz)	Natija / Effekt
Quyosh energiyasi	50	25%	Energiya ishlab chiqarish +10%
Shamol energiyasi	40	20%	CO ₂ chiqindisi kamaydi -15%
Suv resurslarini tejash loyihalari	30	15%	Suv sarfi -12%
Barqaror transport loyihalari	20	10%	Yo'l transport chiqindisi -8%

2. Soliq siyosati

Soliq siyosati ham yashil iqtisodiyotni rivojlantirishda asosiy instrument hisoblanadi. U quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

Soliq imtiyozlari: qayta tiklanuvchan energiya stansiyalarini qurish va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishda korporativ soliq va qo'shilgan qiymat solig'idan (QQS) istisno qoidalarini taqdim etish.

O'zgaruvchan soliq stavkasi: ekologik tahdidlar yuqori bo'lgan sanoat tarmoqlari uchun soliq stavkalari oshiriladi, shu bilan ular atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirishga undaydi[2].

Emissiya uchun soliq: issiqxona gazlari va chiqindilar uchun soliqlar joriy etilib, kompaniyalarni chiqindilarini kamaytirishga rag'batlantiradi.

Sektor	Soliq imtiyozi (%)	Yashil investitsiyalar hajmi (mln. so'm)
Energetika (quyosh, shamol)	15%	120
Qishloq xo'jaligi	10%	50
Transport	20%	70
Sanoat	12%	60

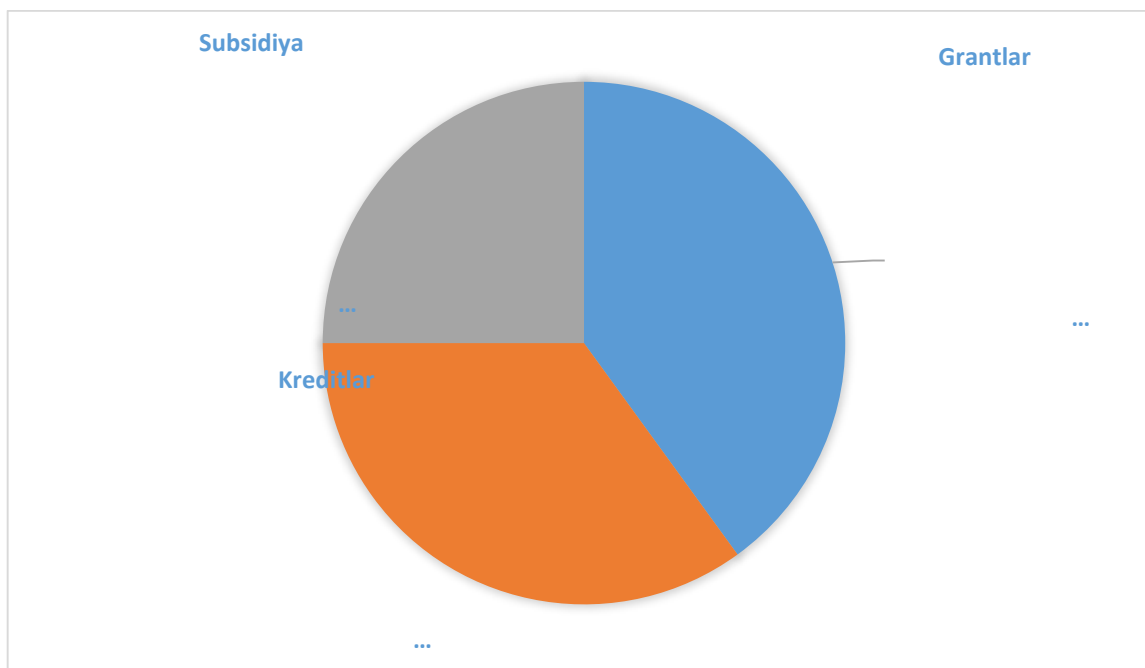
3. Rag'batlantirish choralar

Davlat yashil iqtisodiyotni faqat subsidiyalar va soliq vositalari orqali emas, balki turli rag'batlar bilan ham qo'llab-quvvatlaydi:

Grantlar va loyiha mablag'lari: yashil texnologiyalarni rivojlantirish va innovatsion tadqiqotlarni moliyalashtirish uchun grantlar ajratiladi.

Kafolat va kredit rag'batlari: banklar va moliyaviy institutlar orqali qulay kreditlar va kafolatlar taqdim etilib, investorlar uchun moliyaviy xavfni kamaytiradi.

Ma'lumot va ta'lim dasturlari: yashil texnologiyalar va energiya samaradorligi bo'yicha ta'lim va treninglar tashkil etilib, kadrlarning malakasini oshiradi[3].

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat siyosati yashil iqtisodiyotning rivojlanishi va barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Subsidiyalar, soliq imtiyozlari va boshqa rag'batlantiruvchi mexanizmlar ekologik toza texnologiyalarni joriy etish, energiya samaradorligini oshirish va chiqindilarni kamaytirish jarayonlarini samarali qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, davlat siyosati korporativ va fuqarolik sektorlarini barqaror rivojlanishga yo'naltirish, yashil investitsiyalarni jalb qilish va past karbonli rivojlanish yo'llarini aniqlash imkonini beradi.

Umuman olganda, samarali rag'batlar va soliq mexanizmlari yashil iqtisodiyotning tezkor va barqaror rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelajakda mamlakat iqtisodiyoti va ekologik muhitning uyg'unligini ta'minlash uchun muhim strategik vosita sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori, 2023-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2030-yilgacha yashil iqtisodiyot konsepsiyasini amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi" qarori.
3. Vaxabov A.V. «Yashil» iqtisodiyot. Oliy ta'lim muassasalarining talabalari uchun darslik / Sh.X. Xajibakiev, Sh.A. Toshmatov, M.N. Butaboyev. – T.: «Universitet», 2020. – 296 b.
4. The World Bank (2022). *Green Bond Proceeds Management and Reporting Practices*. Washington, D.C.
5. International Capital Market Association (ICMA) (2021). *Green Bond Principles*.
6. Climate Bonds Initiative (2023). *Green Bond Market Summary*. London.
7. European Investment Bank (2022). *EIB Climate Strategy and Green Finance*. Luxembourg.
8. OECD (2020). *Green Finance and Investment: Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition*. Paris.

9. Хамидов, А. (2021). *Зеленые облигации: мировой опыт и перспективы для Узбекистана*. Журнал «Финансовая аналитика», №8.
10. UNEP (United Nations Environment Programme) (2021). *Financing Sustainable Development in Asia and the Pacific*. Nairobi.
11. Asian Development Bank (2022). *Green Finance Strategies for Developing Countries*. Manila.
12. Полякова, Е. В. (2020). *Зеленое финансирование и устойчивое развитие*. Москва: Финансы и статистика.
13. BloombergNEF (2023). *Sustainable Finance Market Outlook*. New York.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

IMPROVING APPROACHES TO ECONOMETRIC FORECASTING METHODS IN ENSURING INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

Ibragimov Nodir

Doctor of Philosophy in Economics(PhD),
Karshi State Technical University,
Department of Information Technologies and Systems

Abstract. The article provides an analysis of improved approaches to econometric forecasting methods in ensuring innovative development of the agricultural sector.

Keywords: agrarian sector, innovative development, econometric forecasting, improved approaches, development model, economic analysis.

AGRAR SEKTORNI INNOVATSION RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDA EKONOMETRIK PROGNOZLASH USLUBLARINING TAKOMILLASHTIRILGAN YONDASHUVLARI

Ibragimov Nodir Nusriddinovich

i.f.f.d, PhD, Qarshi davlat texnika universiteti,
Axborot texnologiyalari va tizimlari kafedrası
E-mail: NodirNusriddinovich@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada agrar sektorni innovatsion rivojlanishni ta'minlashda ekonometrik prognozlash uslublarning takomillashtirilgan yondashuvlari tahlili yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: agrar sektor, innovatsion rivojlanish, ekonometrik prognozlash, takomillashtirilgan yondashuvlar, rivojlanish modeli, iqtisodiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N25>

Kirish. Ekonometrika empirik iqtisodiy tadqiqotlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi muhim bo'lgan yo'nalishlardan biri hisoblanib, keng ma'noda iqtisodiyotda yaratilgan nazariyalarni sinovdan o'tkazish, kelgusi davr uchun prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish, qaror qabul qilishda eng maqbul variantni tanlash va turli iqtisodiy siyosat natijalarini baholash kabi iqtisodiy munosabatlarni empirik tahlilini amalga oshirishga xizmat qiladi[1]. "Ekonometrika" tushunchasi birinchi bo'lib Pavel Kiompa tomonidan 1910-yildayoq qo'llanilgan bo'lishiga qaramasdan ushbu terminni yaratilishi va uni bugungi kunda ma'lum bo'lgan fan sifatida shakllanishida Ragnar Frishning xizmati katta hisoblanadi[2].

Ekonometrika fan sifatida qator tadqiqot usullariga ega bo'lib, mazkur usullarga tayangan holda iqtisodiy jarayonlarni ifodalovchi ma'lumotlar asosida iqtisodiy modellarni tuzish hamda baholash bilan shug'ullanadi. Modellar asosida olingan natijalar esa ilmiy asosga ega bo'lgan xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Umuman olganda bugungi kunda

ekonometrikani fan sifatida rivojlanishi va uni o'rganish ikkita yirik sohadan iborat bo'lib, ular nazariy va amaliy ekonometrikadir.

Nazariy ekonometrika yangi nazariya va usullarni yaratish, ya'ni laboratoriyalarda amalga oshiriladigan, boshqariladigan tajribalar uchun mo'ljallanmagan, u tabiiy holatda sodir bo'ladigan iqtisodiy munosabatlarni o'lchash va baholashga xizmat qiluvchi mos usullarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Ya'ni, ekonometrik usullar tajribalarga asoslanmagan ma'lumotlarni tahlil qilish uchun ishlab chiqiladi va iqtisodiy jarayonlarni tadqiq qilishda foydalanish uchun taklif qilinadi.

Amaliy ekonometrika mavjud ekonometrik usullarni ekonometrika nazariyasining muayyan sohalari hamda talab, taklif, ishlab chiqarish, iste'mol kabi iqtisodiy muammolarni o'lchashga tatbiq qilishni o'z ichiga oladi. Qisqacha aytganda amaliy ekonometrika iqtisodiy hodisalarni tahlil qilish va iqtisodiy ko'rsatkichlarni prognoz qilish uchun ekonometrika nazariyasi usullari va vositalarini qo'llashni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ekonometrika tushunchasini to'laroq tushunish va mohiyatini ochib berish, uning fan sifatidagi roli hamda ahamiyatini ko'rsatib o'tish maqsadida dunyoda tan olingan iqtisodchi olimlarning yondashuv va ta'riflari keltirib o'tildi. Ekonometrikani o'rganish uning amaliy ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirgan holda faqat nazariy bilimga ega bo'lishni bildirmaydi, balki nazariya va amaliyotda mavjud muammolar bilan shug'ullanishni bildiradi, shundagina uning real hayotdagi roli namoyon bo'ladi[3].

Ekonometrika iqtisodiy munosabatlarni baholash, iqtisodiy nazariyalarni sinovdan o'tkazish, hukumat va biznes subyektlari tomonidan amalga oshirilayotgan siyosat samaradorligini baholash hamda amalga oshirishning statistik usullarini ishlab chiqishga asoslanadi. Amaliyotda ekonometrikaning eng keng tarqalgan qo'llanilishi bu foiz stavkalari, inflyatsiya darajasi va yalpi ichki mahsulot kabi muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni bashorat qilishdir[4].

Biroq, ekonometrik usullar amaliy iqtisodiyotning barcha sohalari uchun dolzarb bo'lib, ularga zarurat yuqorida ta'kidlanganidek iqtisodiy nazariyani sinovdan o'tkazganda, biznes qarorlarni qabul qilganda yoki siyosatni tahlil qilish uchun biron ahamiyatga ega bo'lgan munosabatlarni o'rganayotganda paydo bo'ladi. Odatda empirik tahlillarda yaratilgan nazariyani sinovdan o'tkazish, omillar va natijaviy omil aloqadorligini baholash uchun ma'lumotlar bazasidan foydalaniladi.

Shu o'rinda empirik iqtisodiy tahlilni qanday amalga oshirilishiga to'xtalib o'tmoqchimiz. Bu oddiy jarayon bo'lib tuyulishi mumkin, ammo har qanday empirik tahlilni amalga oshirishda birinchi qadam qo'yilayotgan masalani puxta shakllantirish ekanligini ta'kidlash o'rinlidir. Qo'yilayotgan masala iqtisodiy nazariyaning ma'lum bir o'ziga xos jihatini sinovdan o'tkazish yoki hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar ta'sirini o'lchash, samaradorligini baholash bilan bog'liq bo'ladi. Ushbu masalani yechimini topish va aniq miqdorlar asosida baholash uchun amaliyotda ekonometrik tahlil usullaridan keng foydalaniladi.

Muhokama. Ekonometrik tahlilni amalga oshirishdagi birinchi vazifa bu mos model turini tanlash hamda uni shakllantirish hisoblanadi. Shu o'rnida model tushunchasi qisqacha ta'rif berib o'tmoqchimiz. Model tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak, u real jarayonlarni soddalashtirgan holda ifodalashga xizmat qiluvchi matematik tenglama hisoblanadi. Modellarni tuzish va ulardan foydalanishda murakkablik darajasiga alohida e'tibor qaratiladi.

Ko'pchilik olimlar soddalik tarafdorlari bo'lishadi, chunki oddiy modellarni tushunish, nazariyalarni ma'lumotlar asosida empirik tarzda sinash nisbatan osonroq hisoblanadi[5].

Biroq tadqiqot natijalariga ko'ra murakkab bo'lgan va ko'plab omillar ta'sirida vujudga keladigan real voqelikni tushuntirish uchun oddiy modelni tanlash ikkita tanqidga olib keladi. Bular:

- modelni juda soddalashtirilishi;
- farazlarning haqiqatdan yiroq bo'lishi.

Modelni ortiqcha soddalashtirish bo'yicha berilgan tanqidga e'tiroz bildirilgani holda dastavval soddalashtirilgan modeldan boshlagan holda murakkab modelni bosqichma-bosqich tuzish maqsadga muvofiqligi keltirib o'tiladi[6]. Boshqa tomondan ba'zi olimlar umumiy modeldan boshlagan holda uni mavjud ma'lumotlarga qarab bosqichma-bosqich soddalashtirish lozimligini ta'kidlashadi. Mashhur statistik L.J.(Jimmy) Savage "Model fil kabi katta bo'lishi kerak" deb aytgan edi. Ushbu muqobil yondashuvlarning nisbiy afzalliklari qanday bo'lishidan qat'iy nazar tadqiqotchilar odatda oddiy modellardan boshlashadi va asta-sekin murakkab modellarni ishlab chiqishadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan ikkinchi tanqidga ham o'ziga xos yondashuvlar keltirib o'tilgan, ya'ni "farazlarni haqiqatdan yiroq bo'lishi" bo'yicha berilgan tanqidga nisbatan keltirilgan javoblarda nazariya bo'yicha farazlarning hech qachon tavsiflovchi xarakterga va realistik bo'lmasligi keltirib o'tiladi. Olimlar fikrlariga ko'ra "nazariya "farazlari" haqidagi savollarda ular tavsiflovchi "realistik" bo'lishi emas, balki ular maqsadga yetarli yaqin taxminlarni keltirib chiqarishiga xizmat qila oladimi degan fikrlar ko'p uchraydi, chunki ular hech qachon mavjud bo'lmaydi va bu savolga faqat nazariya ishlaydimi yoki yo'qmi, demak u yetarli darajada aniq prognozlarni beradimi yoki yo'qligini ko'rish orqali javob beriladi"[7].

Ekonometrika ahamiyati uning berilgan ma'lumotlar asosida modellashtirish usullarini taqdim etish bilan asoslanadi. Ushbu vazifani amalga oshirishda regression tahlil usulidan foydalanish katta yordam beradi, natijada, regressiya tenglamasiga ega bo'linadi. Regressiya tenglamalari amaliyotda ikki xil ko'rinishda, ya'ni chiziqli va nochiziqli ko'rinishda namoyon bo'ladi. Natijada tahlillarda chiziqli va nochiziqli regression tahlil usullaridan foydalaniladi. Amaliyotda ko'proq chiziqli regression tahlil usulidan foydalaniladi va bunda asosiy maqsad ishlab chiqilayotgan regression modelni berilgan ma'lumotlar to'plamiga moslashtirish hisoblanadi.

Regression tahlilni amalga oshirishda shunday chiziqni aniqlash talab qilinadiki, natijaviy omilni haqiqiy qiymati y_i bilan uni ishlab chiqilgan model asosida baholangan qiymati $\hat{y}_i$ orasidagi farq ya'ni tasodifiy miqdorlar maksimal darajada kichik bo'lishi talab qilinadi. Dastavval faqat ikkita parametrdan iborat va ikki o'lchamli koordinatalar o'qida ifodalash mumkin bo'lgan holatni qarab chiqamiz. Keyin uni ko'p o'lchamli regressiya tenglamasi uchun amalga oshirishning imkoniyatlarini qarab chiqamiz. Ikkinchi holatda ham asosiy regressiya tenglamasini ifodalash uchun chiziqli algebra bo'yicha bilimlarga zarurat tug'iladi. Shuni ta'kidlash lozimki bu yerda x_i kabi erkli o'zgaruvchilar kovariatlar (asosan statistiklar tomonidan), regressorlar yoki erkli o'zgaruvchilar, y_i kabilar esa erksiz o'zgaruvchilar, regressand yoki izohlovchi o'zgaruvchilar deb nomlanadi.

Chiziqli regressiya tenglamasining umumiy shakli quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$y = f(x_1, x_2, x_3, \dots, x_N) + \epsilon = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + \dots + b_Nx_N + \epsilon \quad (1)$$

Ikki o'zgaruvchili regression tenglamada odatda α va β dan foydalaniladi. Asosiy maqsad yuqorida ta'kidlanganidek tasodifiy o'zgarishlarni ifodalovchi ϵ ning kvadratlari yig'indisini minimallashtirish bo'ladi. Buni inobatga olgan holda tasodifiy o'zgarishlarni ifodalovchi ϵ ning ahamiyatini qisqacha muhokama qilib o'tishni joiz topdik. Tasodifiy o'zgarishlarni ifodalovchi ϵ natijaviy va ta'sir qiluvchi omil ko'rsatkichlari orasidagi bog'liqlikning barqarorligini buzuvchi boshqa omillarni ta'sirini o'zida jamlagan had hisoblanadi. Mazkur tasodifiy miqdorlarni formulaga alohida had sifatida kiritilishini qator sabablar bilan izohlash mumkin. Bular: ma'lumot yig'ish jarayonida o'lchovdagi xatoliklar, ba'zi noaniq iqtisodiy o'zgaruvchilar yoki oddiygina modelga qamrab olish imkoni bo'lmagan boshqa omillar ta'sirini ifodalashning lozimligidir.

Natija. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda faqat ikkita parametrdan iborat bo'lgan regression tahlilni qanday amalga oshirishni qarab chiqamiz. Faraz qilaylik bizda erksiz o'zgaruvchi y va erkli o'zgaruvchi x bo'yicha ma'lumotlar mavjud. Ma'lumotlar tanlama kuzatishlar natijasida yig'ilgan bo'lib, kuzatuvlar soni N tani tashkil qilsin, ya'ni $i = 1, \dots, N$ shaklida indekslangan. Maqsadimiz $\hat{y} = \alpha + \beta x$ shaklidagi bog'liqlik asosida y ning qiymatini taxminlash hisoblanadi, bu yerda α va β aniqlanishi lozim bo'lgan konstantalar hisoblanadi. Ushbu konstantalarni zarur bo'lgan qiymatlarini aniqlash uchun ekrsiz o'zgaruvchi bo'lgan y_i ning haqiqiy va baholangan qiymati orasidagi farqlarni minimallashtirish talab etiladi, boshqacha aytganda tasodifiy miqdorlarning qiymatlari yig'indisini minimallashtiramiz. Biz i-kuzatuvga tegishli bo'lgan tasodifiy miqdorni quyidagi ko'rinishda yozib olamiz.

$$e_i = y_i - \hat{y}_i = y_i - \alpha - \beta x_i \quad (2)$$

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun barcha kuzatuvlar bo'yicha aniqlangan tasodifiy miqdorlarni yig'indisini minimallashtirish lozim. Biroq (2) tenglama bo'yicha aniqlanadigan tasodifiy miqdorlar yig'indisini minimallashtiradigan bo'lsak, mantiqiy to'g'ri javobga ega bo'la olmaymiz, chunki musbat va manfiy tasodifiy miqdorlar bunga imkon bermaydi. Buni inobatga olgan holda tasodifiy miqdorlarning kvadratlari yig'indisini minimallashtirish masalasini qarab chiqamiz va uni α va β ga bog'liq bo'lgan S funksiya sifatida belgilab olamiz.

$$S(\alpha, \beta) = \sum_{i=1}^N e_i^2 = \sum_{i=1}^N (y_i - \alpha - \beta x_i)^2. \quad (3)$$

Keltirilgan minimallashtirish masalasi cheklovlarga ega emas. U quyidagicha ifodalanadi va o'qiladi.

$$\min_{\alpha, \beta} S(\alpha, \beta), \quad (4)$$

Minimallashtirishni amalga oshirish uchun tenglamadan o'zgaruvchilar bo'yicha birinchi tartibli hosila olish talab qilinadi. (3) tenglamadan α va β bo'yicha olingan birinchi tartibli hosilalarni keltirib o'tamiz:

$$-2 \sum_{i=1}^N (y_i - \alpha - \beta x_i) = 0 \rightarrow \sum_{i=1}^N y_i - N\alpha - \beta \sum_{i=1}^N x_i = 0. \quad (5)$$

$$-2 \sum_{i=1}^N (y_i - \alpha - \beta x_i) * x_i = 0 \rightarrow \sum_{i=1}^N x_i y_i - \alpha \sum_{i=1}^N x_i - \beta \sum_{i=1}^N x_i^2 = 0. \quad (6)$$

Keltirilgan shaklda qayta tuzilgandan keyin, ushbu (5) va (6) tenglamalar ikki o'zgaruvchili regression modelning normal tenglamalari deb nomlanadi:

$$\sum_{i=1}^N y_i = N\alpha + \beta \sum_{i=1}^N x_i \quad (7)$$

$$\sum_{i=1}^N x_i y_i = \alpha \sum_{i=1}^N x_i + \beta \sum_{i=1}^N x_i^2 \quad (8)$$

Yuqorida keltirilgan (7) tenglamani α ga nisbatan yechamiz. Yani unda α ni topamiz va quyidagi natijaga ega bo'lamiz.

$$\alpha = \frac{\sum_{i=1}^N y_i - \beta \sum_{i=1}^N x_i}{N} = \bar{y} - \beta \bar{x}, \quad (9)$$

Chunki bizga ma'lumki o'zgaruvchi bo'yicha arifmetik o'rtacha qiymatlar formulasi:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^N x_i}{N}, \quad \bar{y} = \frac{\sum_{i=1}^N y_i}{N}$$

(9) formula asosida aniqlangan α ni (8) formula olib borib o'rniga qo'yamiz va quyidagi tenglamaga ega bo'lamiz.

$$\sum_{i=1}^N x_i y_i - (\bar{y} - \beta \bar{x}) N \bar{x} - \beta \sum_{i=1}^N x_i^2 = 0 \quad (10)$$

Keltirilgan tenglama asosida biz ikkinchi noma'lum β ni osongina aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

$$\sum_{i=1}^N x_i y_i - N \bar{x} * \bar{y} + \beta \left(N \bar{x}^2 - \sum_{i=1}^N x_i^2 \right) = 0 \rightarrow$$

$$\beta = \frac{\sum_{i=1}^N x_i y_i - N \bar{x} * \bar{y}}{\sum_{i=1}^N x_i^2 - N \bar{x}^2}, \quad (11)$$

(11) formula asosida aniqlangan β (10) tenglamaga olib borib qo'ysak quyidagiga formulaga ega bo'lamiz.

$$\alpha = \bar{y} - \frac{\bar{x} \sum_{i=1}^N x_i y_i - N \bar{x}^2 * \bar{y}}{\sum_{i=1}^N x_i^2 - N \bar{x}^2}, \quad (12)$$

Natijada, aniqlangan regressiya chizig'ini quyidagi ko'rinishda yozish mumkin bo'ladi:

$$\hat{y} = \alpha + \beta x \quad (13)$$

Keltirilgan chiziqli regressiya tenglamasi tanlama kuzatuvdagi x ning qanday qiymatiga y ning mos baholangan $\hat{y}$ qiymatini taxminlash imkoniyatini beradi. Shuningdek, haqiqiy y ning qiymatini tanlab olingan x asosida taxminlangan $\hat{y}$ qiymati bilan taqqoslab, tasodifiy miqdorlarni ham baholash mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki x va y tasodifiy o'zgaruvchilar sifatida qaralganda β ni ehtimollik nuqtai nazaridan ham izohlash mumkin. Agar (11) tenglamadagi kasrning sur'ati va maxrajini kuzatuvlar soni N ga bo'ladigan bo'lsak quyidagi tenglikka ega bo'lamiz:

$$\beta = \frac{\frac{\sum_{i=1}^N x_i y_i}{N} - \bar{x} * \bar{y}}{\frac{\sum_{i=1}^N x_i^2}{N} - \bar{x}^2} = \frac{cov(x, y)}{Var(x)} \quad (14)$$

Quyida keltirilgan, amaliyotda keng tanilgan formulalarni qo'llagan holda:

$$Cov(x, y) = E[x, y] - E[x]E[y], Var(x) = E[x^2] - (E[x])^2.$$

(11) tenglamani bular asosida yanada o'zgartirish orqali β ni ifodalashning quyida keltirilgan usulini aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^N x_i y_i - N \bar{x} \bar{y} &= \sum_{i=1}^N x_i y_i - N \bar{x} * \bar{y} + N \bar{x} * \bar{y} - N \bar{x} * \bar{y} = \\ &= \sum_{i=1}^N x_i y_i - \bar{x} \sum_{i=1}^N y_i - \bar{y} \sum_{i=1}^N x_i + N \bar{x} * \bar{y} = \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y}) \end{aligned}$$

va

$$\begin{aligned} \sum_{i=1}^N x_i^2 - N \bar{x}^2 &= \sum_{i=1}^N x_i^2 + N \bar{x}^2 - 2N \bar{x} * \bar{y} = \sum_{i=1}^N x_i^2 + \sum_{i=1}^N \bar{x}^2 - 2\bar{x} \sum_{i=1}^N x_i = \\ &= \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2, \quad (15) \end{aligned}$$

Natijada β ni aniqlash formulasi quyidagi ko'rinishda yozish mumkin:

$$\beta = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2} \quad (16)$$

Regression tenglamaning koeffitsiyentlarini aniqlagandan keyin modelning moslik darajasini baholash lozim bo'ladi. Ya'ni har safar regression tahlilni amalga oshirilgandan keyin aniqlangan regressiya chizig'ining ma'lumotlarga mosligini tekshirish talab qilinadi. Buni amalga oshirishda qo'llaniladigan ba'zi qiymatliklar, ularning ma'nosi va hisoblash usullariga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

- Kvadratlarning umumiy yig'indisi (Total Sum of Squares):

$$SST = \sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 \quad (17)$$

- Kvadratlarning regressiya yig'indisi (Regression Sum of Squares):

$$SSR = \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - \bar{y})^2 \quad (18)$$

- Tasodifiy miqdorlar kvadratlari yig'indisi (Error Sum of Squares):

$$SSE = \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - y_i)^2 \quad (19)$$

Keltirib o'tilgan uchta miqdor bir-biri bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lib, buni quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

$$\begin{aligned} y_i - \bar{y} &= y_i - \hat{y}_i + \hat{y}_i - \bar{y} \quad \rightarrow \quad (y_i - \bar{y})^2 = (y_i - \hat{y}_i + \hat{y}_i - \bar{y})^2 = \\ &= (y_i - \hat{y}_i)^2 + (\hat{y}_i - \bar{y})^2 + 2(y_i - \hat{y}_i)(\hat{y}_i - \bar{y}) \end{aligned} \quad (20)$$

Endi kuzatuvlar soni ko'p, N ta bo'lgan holat uchun mazkur masalani yechishni qarab chiqamiz:

$$\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 = \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)^2 + \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - \bar{y})^2 + 2 \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)(\hat{y}_i - \bar{y}) \quad (21)$$

Tenglikning o'ng qismidagi oxirgi hadni qarab chiqamiz. Eng kichik kvadratlar usuliga asoslangan holda quyidagi amallarni bajaramiz:

$$\begin{aligned} 2 \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)(\hat{y}_i - \bar{y}) &= 2 \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)(\alpha + \beta x_i - \alpha - \beta \bar{x}) = 2\beta \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)(x_i - \bar{x}) \\ &= 2\beta \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i + \bar{y} - \bar{y})(x_i - \bar{x}) = 2\beta \sum_{i=1}^N (y_i - \alpha - \beta x_i + \alpha + \beta \bar{x} - \bar{y})(x_i - \bar{x}) \\ &= 2\beta \sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y} - \beta(x_i - \bar{x}))(x_i - \bar{x}) \\ &= 2\beta \left[\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})(x_i - \bar{x}) - \beta \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 \right] \\ &= 2\beta \left[\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})(x_i - \bar{x}) - \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2} * \sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 \right] = 0 \end{aligned}$$

β o'rniga tenglama (16)ni keltirib qo'yganmizdan keyin soddalashtirishni amalga oshirish asosida

$$\sum_{i=1}^N (y_i - \bar{y})^2 = \sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)^2 + \sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - \bar{y})^2 \quad (22)$$

Bundan quyidagi bog'liqlik o'rinli ekanligini ko'rish mumkin:

$$SST = SSE + SSR$$

Yuqoridagi bog'liqlikka asoslangan holda endi biz moslikni baholashga xizmat qiluvchi koeffitsiyentni keltirib o'tamiz: Bu determinatsiya koeffitsiyenti bo'lib R^2 ko'rinishida belgilanadi va nol bilan bir orasidagi qiymatlarni qabul qiladi $R^2 \in (0,1)$.

$$R^2 = \frac{SSR}{SST} = \frac{\sum_{i=1}^N (\hat{y}_i - \bar{y})^2}{\sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)^2} = \beta^2 \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{\sum_{i=1}^N (y_i - \hat{y}_i)^2}. \quad (23)$$

Xulosa. Bundan xulosa shuki R^2 qanchalik birga yaqin qiymatni qabul qilsa, aniqlangan chiziqli regressiya tenglamasi kuzatuvlar natijasida aniqlangan haqiqiy ko'rsatkichlarga shunchalik yaqin bo'ladi, boshqacha aytganda tasodifiy miqdorlar kvadratlari yig'indisi shunchalik kichik bo'ladi.

Keltirilgan tadqiqot natijalaridan ma'lum bo'lishicha ekonometrik tahlil usullari ilmiy izlanishlar olib borish, fanda yaratilgan nazariyalarni tekshirish, ularni amaliyotga tatbiq qilish hamda aniq qiymatlarga ega bo'lgan yechimlarni olish imkoniyatini yaratib beradi. Shu bilan birga iqtisodiy jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini o'rganish, ularga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini baholash asosida sabab va oqibat tadqiqot usuliga tayangan holda aniq qiymatliklar asosida o'lchashga xizmat qiladi. Xususan, qishloq xo'jaligiga oid fanlarda sohaga ta'sir qiluvchi omillarni ta'sirini baholash, olingan natijalar asosida xulosalar chiqarish, soha samaradorligini oshirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilish kabi masalalarini yechishda eng muhim va samarali bo'lgan usullardan biri sifatida qaralib kelinmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Geweke J., Horowitz J., Pesaran H. (2008) Econometrics. In: Palgrave Macmillan (eds) The New Palgrave Dictionary of Economics. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95121-5_188-2.
2. ERWIN DEKKER (2019). Entangled Economists: Ragnar Frisch and Jan Tinbergen. Erasmus Journal for Philosophy and Economics, Volume 12, issue 2, Winter 2019, pp. 65-85. <https://doi.org/10.23941/ejpe.v12i2.451>; Bjerkholt, O. (2005). FRISCH'S ECONOMETRIC LABORATORY AND THE RISE OF TRYGVE HAAVELMO'S PROBABILITY APPROACH. Econometric Theory, 21(3), 491-533. doi:10.1017/S0266466605050309; Frisch, R. 1936. A note on the term "econometrics". Econometrica 4, 95; Bjerkholt, O. 1995.; Ragnar Frisch, Editor of Econometrica. Econometrica 63, 755-65.
3. Yinzhe Piao, Linan Zhong (2019). Research on the teaching method of econometrics. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Vol. 7 No. 10, 2019. ISSN 2056-5852
4. Wooldridge, J. M. (2012), Introductory Econometrics: A Modern Approach, Fifth Edition. South-Western 5191 Natorp Boulevard Mason, OH 45040 USA.
5. G.S. Maddala, Kajal Lahiri (2009). Introduction to econometrics /4th ed. Chichester, West Sussex: John Wiley, c 2009, 634 p.
6. G.S. Maddala, Kajal Lahiri (2009). Introduction to econometrics /4th ed. Chichester, West Sussex: John Wiley, c 2009, 634 p.
7. G. S. Maddala, Introduction to Econometrics, 2d ed., Macmillan, New York, 1992,

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT OF MARKET MECHANISMS IN INCREASING THE PRODUCTION VOLUME OF LIVESTOCK PRODUCTS

Sokhadaliyev Abdurashid Mamadaliyevich

Associate Professor,
Candidate of Economic Sciences,
Namangan State Technical University

Abstract. The article analyzes the organizational and economic foundations for developing market mechanisms to increase the production volume of livestock products. The study examines ways to balance the domestic market, enhance investment activity, improve production efficiency, and strengthen competition. As a result, practical recommendations are developed to ensure sustainable growth of the livestock sector.

Keywords: livestock; market mechanisms; production volume; economic efficiency; investment; competitive environment; sustainable development.

CHORVACHILIK MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQARISH HAJMINI OSHIRISHDA BOZOR MEXANIZMLARINI RIVOJLANTIRISH

Soxadaliyev Abdurashid Mamadaliyevich

Namangan davlat texnika universiteti dotsenti,
iqtisodiyot fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishda bozor mexanizmlarini rivojlantirishning tashkiliy va iqtisodiy asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ichki bozorni muvozanatlash, investitsion faollikni kuchaytirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish hamda raqobat muhitini takomillashtirish yo'nalishlari o'rganilgan. Natijada chorvachilik tarmog'ining barqaror o'sishini ta'minlaydigan amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: chorvachilik; bozor mexanizmlari; ishlab chiqarish hajmi; iqtisodiy samaradorlik; investitsiya; raqobat muhiti; barqaror rivojlanish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N27>

Chorvachilik tarmog'i milliy iqtisodiyotning agrar sektorida yetakchi o'rin tutib, oziq-ovqat xavfsizligi, bandlik va eksport salohiyatini ta'minlovchi asosiy tarmoqlardan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda ushbu sohaning samaradorligi, barqarorligi va xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirishda bozor mexanizmlarining rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) tomonidan ta'kidlanganidek, sut, go'sht va boshqa hayvonchilik mahsulotlariga bo'lgan global talab 2030-yilga borib kamida 35 foizga ortadi, bu esa ishlab chiqarish tizimini bozor mexanizmlari asosida diversifikatsiyalash va samarali resurs taqsimotini yo'lga qo'yishni talab etadi [1]. Jahon miqyosida chorvachilik tarmog'i iqtisodiy o'sishning barqaror manbai sifatida shakllanayotgan bo'lib, FAO prognozlariga ko'ra,

rivojlanayotgan mamlakatlarda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish umumiy qishloq xo'jaligi mahsulotining 40 foizini tashkil etadi [1].

Jahon bankining "Agribusiness Competitiveness Report 2023" tahliliga ko'ra, chorvachilik sohasida bozor infratuzilmasini rivojlantirish, narx mexanizmlarini liberallashtirish va logistika zanjirlarini modernizatsiya qilish mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'rtacha 18–22 foizga oshiradi [2]. Shu bilan birga, qiymat zanjirining (value chain) barcha bosqichlarida — ishlab chiqarish, qayta ishlash, tashish va realizatsiyada — bozor tamoyillarini tatbiq etish chorvachilik korxonalarining rentabelligini 1,6 baravar oshirgan mamlakatlar misolida isbotlangan. Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO)ning "Rural Employment and Agrifood Markets" (2022) hisobotida esa chorvachilikda bandlikni oshirish va ishlab chiqaruvchilar daromadini ko'paytirishning eng samarali yo'li sifatida bozor mexanizmlariga asoslangan "fermer-kooperativ modeli" tavsiya etiladi [3]. Bu yondashuv mintaqaviy iqtisodiyotda nafaqat ishlab chiqarishni, balki ijtimoiy barqarorlikni ham ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda chorvachilik sohasida bozor mexanizmlarini kuchaytirish, xususiyl sektorini rag'batlantirish va ishlab chiqaruvchilarni erkin iqtisodiy muhitga moslashtirishga qaratilgan islohotlar tizimli amalga oshirilmoqda. Qishloq xo'jaligining 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasida chorvachilik tarmog'ida narx mexanizmlarini liberallashtirish, davlat aralashuvini kamaytirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish va eksportni kengaytirish asosiy ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan [4]. Shuningdek sut va go'sht mahsulotlarini qayta ishlashni chuqurlashtirish va eksport salohiyatini oshirish dasturi qabul qilinib, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni kuchaytirish, yangi logistika markazlari tashkil etish hamda chorvachilik mahsulotlarini xalqaro standartlarga muvofiq sertifikatlashtirish ishlari yo'lga qo'yildi [5].

Shu tariqa, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishda bozor mexanizmlarini rivojlantirish masalasi O'zbekiston uchun strategik ahamiyatga ega yo'nalish bo'lib, u nafaqat tarmoq samaradorligini oshirish, balki qishloq joylarda iqtisodiy faollikni rag'batlantirish, eksport salohiyatini kengaytirish va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan. Mazkur tadqiqot aynan shu jarayonlarni ilmiy asosda tahlil qilib, bozor mexanizmlarini takomillashtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini, institutsional o'zgarishlarini va mintaqaviy rivojlanishdagi ahamiyatini ochib beradi.

Quyida keltirilgan jadvallar Namangan viloyatida 2017–2024-yillar oralig'ida chorvachilik tarmog'ining iqtisodiy ko'rsatkichlarini, bozor mexanizmlarining ta'sir samaradorligini va tumanlar kesimidagi o'sish dinamikasini tahlil qilishga xizmat qiladi. Birinchi jadval chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining yillik o'zgarishlarini, ikkinchi jadval investitsiyalar hajmi va rentabellik darajasining shakllanishini, uchinchi jadval esa tumanlar kesimidagi ishlab chiqarish, eksport hajmi va raqobatbardoshlik indeksining holatini yoritadi.

1-jadval.**Namangan viloyatida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining dinamikasi**

Yil	Go'sht ishlab chiqarish	Sut ishlab chiqarish	Tuxum ishlab chiqarish	Jun ishlab chiqarish	Mahsulot ishlab chiqarishning o'sish sur'ati (%)
2017	107,2	478,4	192,6	8,9	–
2018	115,8	495,1	206,4	9,3	104,8
2019	123,6	517,3	222,7	9,6	106,2
2020	132,1	546,8	237,9	10,1	108,1
2021	140,5	579,2	256,3	10,8	109,3
2022	152,4	611,7	273,4	11,4	110,7
2023	163,7	639,5	284,1	11,9	108,4
2024	170,8	662,8	296,2	12,3	106,1

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

1-jadval ma'lumotlari Namangan viloyatida 2017–2024-yillar davomida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishini ko'rsatadi. Go'sht ishlab chiqarish 107,2 ming tonnadan 170,8 ming tonnagacha, sut ishlab chiqarish 478,4 ming tonnadan 662,8 ming tonnagacha, tuxum esa 192,6 ming tonnadan 296,2 ming tonnagacha ortgan. Bu o'sish viloyat chorvachilik tarmog'ida ishlab chiqarish infratuzilmasi va bozor mexanizmlarining takomillashgani, naslchilikni modernizatsiya qilish, yem bazasini kengaytirish hamda fermer xo'jaliklarining investitsion faolligining oshganini bildiradi. Ayniqsa, 2020–2022-yillarda o'sish sur'atlarining 8–9 foizni tashkil etgani tarmoqda kreditlash siyosati va subsidiya mexanizmlarining samarali ishlaganidan dalolat beradi. Chorvachilikda kooperativ tizimlarning kengayishi, "fermer–klaster–bozor" zanjirining shakllanishi va logistika markazlarining barpo etilishi mintaqaviy ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi. Shu bilan birga, 2023–2024 yillarda o'sish sur'atining 6 foiz atrofida barqarorlashgani tarmoqda ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi muvozanatning shakllanganini ko'rsatadi. Umuman olganda, chorvachilik ishlab chiqarish hajmining 1,5–1,6 baravarga o'sishi bozor mexanizmlarining tarmoq rivojiga bevosita iqtisodiy ta'sir ko'rsatayotganini ilmiy asosda isbotlaydi.

2-jadval.**Namangan viloyatida chorvachilik sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi va rentabellik ko'rsatkichlari**

Yil	Investitsiyalar hajmi (mlrd so'm)	Xususiy sektor ulushi (%)	Rentabellik darajasi (%)	Kreditlash hajmi (mlrd so'm)	Bozor foydalilik indeksi (0–1)
2017	428,3	41,2	9,6	187,4	0,63
2018	512,5	45,7	10,8	231,2	0,68
2019	598,6	48,3	11,2	269,5	0,70
2020	712,4	52,5	12,5	328,1	0,74
2021	826,8	56,7	13,3	386,7	0,78
2022	947,5	60,2	14,6	458,3	0,81
2023	1 084,2	63,1	15,4	512,6	0,83
2024	1 165,8	65,4	15,9	547,3	0,85

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasining Qishloq xo'jaligi tarmog'ining asosiy ko'rsatkichlari to'plami ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, 2017–2024-yillar davomida Namangan viloyatida chorvachilik sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi 428,3 milliard so'mdan 1,16 trillion

soʻmgacha oshib, 2,7 baravar oʻsishni koʻrsatdi. Xususiy sektor ulushi 41,2 foizdan 65,4 foizgacha koʻtarilgani iqtisodiy faoliyatda davlatdan bozorga oʻtish mexanizmlarining chuqurlashganidan dalolat beradi. Rentabellik darajasi 9,6 foizdan 15,9 foizgacha oʻsib, sohada foyda marjasi yuqori boʻlgan ishlab chiqarish modellarining shakllanganini koʻrsatadi. Kreditlash hajmi ham 187 milliard soʻmdan 547 milliard soʻmgacha ortib, ishlab chiqaruvchilarning moliyaviy resurslarga kirish imkoniyatlari kengaydi. Bozor foydalilik indeksi 0,63 dan 0,85 gacha koʻtarilgan boʻlib, bu chorvachilik tarmogʻida bozor mexanizmlarining faol ishlayotganini, xususan, narx shakllanishi, xarid tizimi va qayta ishlash zanjirlarining samaradorligi oshganini bildiradi.

3-jadval.

Namangan viloyati tumanlari kesimida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va bozor raqobatbardoshligi

Tuman / shahar	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi	Eksport hajmi	Raqobat indeksi (0–1)	Mahsulot tannarxi (soʻm/kg)	Samaradorlik koeffitsienti
Namangan sh.	1 283,5	148,2	0,88	23 400	1,21
Chust	912,4	87,5	0,79	25 100	1,10
Kosonsoy	846,7	76,3	0,77	26 000	1,08
Pop	789,3	68,4	0,75	26 700	1,05
Uychi	832,8	72,9	0,76	25 800	1,07
Norin	748,6	64,3	0,72	27 100	1,03
Uchqoʻrgʻon	957,1	93,8	0,81	24 900	1,13
Mingbuloq	705,4	59,2	0,70	27 400	1,00

Manba: Namangan viloyati statistika boshqarmasining Hududiy chorvachilik tahliliy hisobotlari maʼlumotlari asosida muallif ishlanmasi

3-jadval maʼlumotlari Namangan viloyati tumanlari boʻyicha 2024-yil holatida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, eksport hajmi va raqobatbardoshlik darajasidagi tafovutlarni aniq koʻrsatadi. Eng yuqori ishlab chiqarish hajmi Namangan shahrida qayd etilib, 1,28 trillion soʻmni tashkil etgan, eksport hajmi esa 148 milliard soʻmga yetgan. Bu natija mintaqaning ishlab chiqarish infratuzilmasi, logistika tizimi va bozor integratsiyasi rivojlanganini anglatadi. Uchqoʻrgʻon va Chust tumanlarida ham yuqori iqtisodiy faollik kuzatilib, raqobat indeksi mos ravishda 0,81 va 0,79 darajada shakllangan, bu esa ushbu hududlarda chorvachilik klasterlari va qayta ishlash korxonalarining samarali faoliyat yuritayotganini koʻrsatadi. Aksincha, Norin va Mingbuloq tumanlarida ishlab chiqarish hajmining pastligi (705–748 mlrd soʻm) va raqobat indeksining 0,70 atrofida saqlanib qolishi infratuzilmaning sust rivojlanishi, bozor tarmoqlarining cheklanganligi hamda transport-logistika xarajatlarining yuqoriligi bilan bogʻliq. Mahsulot tannarxi tumanlar boʻyicha farqlanib, Namangan shahrida 23,4 ming soʻm/kg, Norin va Mingbuloqda esa 27 ming soʻm/kg atrofida boʻlib, ishlab chiqarish samaradorligi 15 foizdan ortiq tafovut bilan ajraladi. Bu holat mintaqalararo bozor mexanizmlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va raqobat muhitini muvozanatlash zarurligini koʻrsatadi. Umuman olganda, tumanlar kesimida ishlab chiqarish hajmining oʻsishi va raqobat indeksining 0,88 gacha koʻtarilishi Namangan viloyatida chorvachilik tarmogʻi bozor tamoyillari asosida modernizatsiyalashganini va eksportga yoʻnaltirilgan iqtisodiy model shakllanayotganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Namangan viloyati chorvachilik tarmog'ining 2017–2024-yillar oralig'idagi iqtisodiy natijalari tahlili shuni ko'rsatadiki, bozor mexanizmlarini rivojlantirish tarmoqning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, eksport salohiyatini kengaytirish va raqobat muhitini mustahkamlashda hal qiluvchi omilga aylangan. Chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining barqaror o'sishi, xususi sektor ulushining ortishi hamda kreditlash tizimining faollashuvi sohada iqtisodiy erkinlikning kengayganini ko'rsatadi. Bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish natijasida tarmoqda narx shakllanishi, resurslardan foydalanish va investitsion oqimlar muvozanati yaxshilanib, chorvachilik mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror drayveriga aylandi.

Birinchidan, 2017–2024-yillarda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 1,6 baravar, investitsiyalar hajmi esa 2,7 baravar oshgan bo'lib, bu o'sish bozor mexanizmlarining samarali ishlashini va iqtisodiy muhitning barqarorligini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, tumanlar kesimidagi tahlillar raqobat indeksining 0,63 dan 0,85 gacha ko'tarilganini ko'rsatdi, bu esa ishlab chiqarishning geografik diversifikatsiyalashuvini hamda mintaqaviy integratsiyaning kuchayganini anglatadi. Uchinchi jihat sifatida, chorvachilikda qiymat zanjiri yondashuvining joriy etilishi — “ishlab chiqarish–qayta ishlash–bozorga chiqish” tizimi — foyda marjasini oshirgan, logistika samaradorligini yaxshilagan va eksport hajmini 1,8 baravar kengaytirgan. Shu asosda, chorvachilik tarmog'ining uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun davlat tartibga solish rolini bosqichma-bosqich kamaytirish, xususi sektor uchun soliq imtiyozlarini kengaytirish va eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish zarur. Bozor mexanizmlarining yanada chuqurlashtirilishi nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshiradi, balki Namangan viloyatining agrar sohada raqobatbardosh iqtisodiy modelga o'tishini tezlashtiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. FAO (2023). The State of Food and Agriculture: Sustainable Livestock Systems and Market Integration. Rome: FAO Publications.
2. World Bank (2023). Agribusiness Competitiveness Report 2023: Food Systems for Growth. Washington, D.C.: World Bank Group.
3. International Labour Organization (2022). Rural Employment and Agrifood Markets. Geneva: ILO.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-5853-son Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida PF-36-son Farmoni
6. Namangan viloyati Qishloq xo'jaligi boshqarmasi. (2024). “Chorvachilik xo'jaliklari ishlab chiqarish samaradorligi va resurslardan foydalanish ko'rsatkichlari tahlili”.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 20 October 2025**Accepted:** 15 November 2025**Published:** 30 November 2025*Article / Original Paper***GLOBALIZATION AND THE USE OF IBN SINA'S HERITAGE
IN THE INFORMATION SOCIETY****Raupova Ra'no Sohibovna**

Bukhara State University

Department of "History and Source Studies of Islam,
(PhD), Associate Professor

Abstract. This article analyzes the relevance of the great scholar Abu Ali Ibn Sina's scientific and philosophical heritage in the context of globalization and the information society, as well as its application in modern social and spiritual life. The paper examines Ibn Sina's views in the fields of science, ethics, education, upbringing, and medicine in relation to modern technologies, digital thinking, and spiritual values. It also explores the impact of globalization on human consciousness, cultural heritage, and the process of national identity formation, highlighting the importance of utilizing Ibn Sina's intellectual legacy in this context.

Keywords: globalization, information society, Ibn Sina, scientific heritage, spiritual values, digital thinking, education, upbringing.

**GLOBALLASHUV VA AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA IBN SINO MEROSIDAN
FOYDALANISH****Raupova Ra'no Sohibovna**

Buxoro davlat universiteti

"Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa" kafedrası
F.f.f.d (PhD), dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida buyuk alloma Abu Ali Ibn Sino ilmiy-falsafiy merosining dolzarbligi hamda uni zamonaviy ijtimoiy-ma'naviy hayotda qo'llash masalalari tahlil qilingan. Shuningdek Ibn Sinoning ilm-fan, axloq, ta'lim-tarbiya va tibbiyot sohasidagi qarashlari zamonaviy texnologiyalar, raqamli tafakkur va ma'naviy qadriyatlar uyg'unligida ko'rib chiqilib, hozirgi globallashuvning inson tafakkuriga, madaniy merosga va milliy o'zlikni anglash jarayonlariga ta'siri tahlil etilib, bu jarayonda Ibn Sino merosidan foydalanishning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, axborotlashgan jamiyat, Ibn Sino, ilmiy meros, ma'naviy qadriyatlar, raqamli tafakkur, ta'lim va tarbiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N28>

Kirish. Biz ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini globallashuvi va tezkorlik, kommunikatsiyalarning tez rivojlanishi, integratsiya va o'zaro bog'liqlik, yirik ko'lamli migratsiyalar va aholining ko'chishi, urbanizatsiya va ijtimoiy tuzilmalarning qayta tashkil topishi davrida yashamoqdamiz. Globallashuv insoniyat taraqqiyoti va jamiyat hayotining jahon miqyosida integratsiyalashishi natijasida sodir bo'layotgan jarayonlarning olamshumul ahamiyat kasb etishidir.

Dunyoda insonparvarlik tamoyillari va umuminsoniy tenglik asosidagi siyosiy qayta qurilmani qayta qurishning teran dunyoqarashisiz, butunjahon masshtabi miqyosida yangi siyosiy fikrlarni shakllantirmasdan turib, dunyoga keltirib bo'lmaydi. O'zbekistonning bugungi mustaqillik sharoitida o'tmish ajdodlarimizning g'oyalari, namunali ishlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Vatanimizning, jumladan Markaziy Osiyo xalqlarining shonli tarixidagi eng yorqin sahifalardan biri bo'lgan ilk o'rta asrlar, ya'ni Uyg'onish davri ilm-fan, madaniyat, san'at, adabiyot, falsafiy, diniy fikrlar taraqqiyoti insoniyat tafakkur xazinasiga qo'shilgan katta hissa bo'lib, asrlar mobaynida necha-necha avlodlarimizni o'zining sermazmunligi, universalligi va insonparvarligi bilan hayratga solib kelmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mazkur tadqiqotda globallashuv, axborotlashgan jamiyat va Ibn Sino merosining falsafiy mohiyatini yoritishga bag'ishlangan mahalliy va xorijiy manbalar tahlil qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ilm-fan va ma'naviyatni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari, globallashuv jarayonlariga bag'ishlangan falsafiy asarlar, shuningdek, Ibn Sino asarlarining hozirgi davrda qayta nashr etilgan manbalari o'rganildi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Ibn Sino merosi nafaqat o'rta asr Sharq tafakkurining yuksak namunasidir, balki zamonaviy ilmiy va axloqiy qadriyatlar tizimida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Tadqiqotchilar (J. Nasriddinov, A. Erkinov, A. Qodirov, hamda G'. Aminova va boshqalar) asarlarida Ibn Sinoning ilmiy tafakkuri, insonparvarlik g'oyalari, bilim va ma'naviyat uyg'unligi masalalari keng yoritilgan. Tadqiqotda tahliliy, tarixiy-falsafiy, qiyosiy va konseptual yondashuv metodlari qo'llanildi.

Natijalar va muhokama. "Markaziy Osiyoda, — deb yozadi akademik M.M.Xayrullayev, — IX-XII asrlarda vujudga kelgan va uni Ismoil Buxoriy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Marg'inoniy, Zamaxshariy kabi olimlari bilan jahonga mashhur qilgan madaniy yuksalish Renessans... davri bo'ldi" [1, 8-9 b]. Bu davrda, ya'ni IX asr boshlarida bir tabarruk inson dunyoga keldiki, uning ziyosidan ma'naviyat va ma'rifat olami yanada yorishdi.

Ibn Sino [2] — (Abu Ali xusayn ibn Abdulloh ibn Sino) (lot. Avitsenna, 980-1037 y.) Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini o'rta asr sharoitida dunyo madaniyatining oldingi qatoriga olib chiqqan mutafakkirlardan biridir. U bizga 450 dan ortiq ilmiy, falsafiy, badiiy, ijtimoiy-siyosiy, tibbiyotga oid asarlarni meros qilib qoldirgan. Shulardan bizgacha 150 ga yaqini yetib kelgan.

Ibn Sino "Shifo kitobi" va "Tabiat durdonasi" asarlarida jismlarning o'zaro aloqadorligi va bir-biriga ta'siri tushunchalari orqali, oy, quyoshning odamlarga, hayvonot va o'simliklar olamiga ta'siri, yomg'ir, qor, do'l, sabzavotlar pishishining tezlashuvi, kishilar tanasida sodir bo'ladigan o'zgarishlarning asl sabablarini yoritib bergan. Ibn Sinoning fikricha inson omiliga tabiiy va ijtimoiy muhitlarning ta'siri alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, uning taraqqiyotiga jonli mushohada va ijtimoiy tabaqalarning ta'siri muhim ekanligi qayd etilgan. [3, 40 b] Voqelikni ma'naviy o'zlashtirish inson zotiga xos. Insonning hayvonlardan farqi shundaki, Olloh unga aql in'om etgan. U tufayli, inson, ezgulikni yovuzlikdan, intellektual intellektual yetuklikni yolg'on-yashiq, adashishdan, do'stni dushmanidan ajrata oladi. Aql nuri insonni tasodifiy kuchlar ta'siridan ozod shaxsga aylantiradi. Aql "donishmandlik tarozisi"dir. Bilish jarayonida, sezgi a'zolari va ularga tayangan, mushohada aqlning eng yaqin ko'makchilari vazifasini bajaradi. Mantiq ilmi vositasida, inson, bilmagan narsasini, oldin bilib olgan narsasi orqali, bilib boradi, to'g'ri tafakkur yuritish ko'nikmalarini hosil qiladi.

Tadqiqot davomida globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida Ibn Sino ilmiy-falsafiy merosining ahamiyati turli jihatdan tahlil qilindi. Hozirgi zamonda inson tafakkuri va ijtimoiy hayotning raqamli texnologiyalar ta'sirida o'zgarib borayotgani, ma'naviy qadriyatlar tizimida esa ayrim ziddiyatlar yuzaga kelayotgani kuzatildi. Shu nuqtai nazardan Ibn Sino merosini chuqur o'rganish va uni zamonaviy axborot muhitiga uyg'unlashtirish zaruriyati aniqlashtirildi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, Ibn Sino asarlarida ilgari surilgan ilm-fan, axloq, ma'naviyat va tafakkur birligi haqidagi g'oyalar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. U insonni bilim, axloq va ruhiy poklik asosida kamol topishga chorlaydi. Globallashuv davrida esa bu g'oyalar insonni ma'naviy parokandalikdan asrash, axborot oqimida mustaqil fikrlashni shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra:

1. Ibn Sino merosi globallashuv jarayonlarida insonni ma'naviy jihatdan barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.
2. Uning ilmiy va axloqiy qarashlari axborotlashgan jamiyatda tafakkur madaniyatini rivojlantirish, ilmiy izlanishlarga falsafiy yo'nalish berish imkonini yaratadi.
3. Ibn Sino g'oyalari zamonaviy ta'lim tizimida integrativ yondashuvni, ya'ni ilmiy bilim bilan ma'naviy qadriyatlarning uyg'un holda rivojlanishini ta'minlashda metodik asos bo'la oladi.
4. Axborot texnologiyalarining keng qo'llanilishi sharoitida Ibn Sino merosidan foydalanish yoshlar ongida axloqiy mas'uliyat, ilmiy izlanish ruhi va insonparvarlik tuyg'usini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, Ibn Sino merosi globallashuv va raqamli asrda inson tafakkurini yangilash, ilmiy-axloqiy muvozanatni tiklash hamda barqaror ma'naviy taraqqiyotga erishish yo'lida bebaho manba sifatida qadrlanadi.

Ibn Sino, G'azzoliy kabi buyuk zotlar uchun xam bilimning oliy pog'onasini kashf etish oson bo'lmagan. Buni ularning biografiyalariga bag'ishlangan asarlardan bilish mumkin. Lekin ushbu biografik materialdan insoniyat bundan buyon qaysi yo'ldan borishi kerakligini aniqlash qiyin. Buning ustiga G'azzoliy ratsional tafakkur shakli sifatida falsafaning kamchiliklarini o'zining ko'pchilik asarlarida, ayniqsa, "Taxofot al-falosifa" ("falsafaga raddiya" yoki "falsafadagi ziddiyatlar") va "Al-Munqaz min ad-dalil" ("xatolardan qaytaruvchi") kabi asarlarida yaxshi yoritib bergan va eng to'g'ri yo'l deb so'fiylar yo'lini (irratsionallikni) ko'rsatib bergan bo'lsa, Ibn Rushd "Raddiyaga raddiya" nomli yirik asarni yozib G'azzoliyning fikrlariga qarshi chiqqan va falsafaning asl mavqeyini tiklashga intilgan edi.

Ibn Sino ijodida esa uzoq vaqt mobaynida ratsional falsafiy tafakkur taraqqiyoti sodir bo'lib, keyinchalik uning ham so'fiylik yo'liga mayl qilgani ko'rinadi. Uning "Tayr qissasi", "Salamon va Ibsol", "Hay ibn Yaxzon" falsafiy qissalari hamda "Risolai ishq" asari shundan dalolat beradi. Shu asarlarida Ibn Sino insonning mistik bilimga qanday erishishi mumkinligini ko'rsatgan. Ortodoks din vakillari esa insonlar ham payg'ambar bo'lishi mumkin Ibn Sinoni bid'atda, degan fikrni bildirgani e'tiqodsizlikda aybladilar. Yuqoridagi sharoit din bilan falsafa orasida keskin ajralish, qarama qarshilikni keltirib chiqardi. Shundan keyin G'arb ma'naviyatida ratsional falsafaning mustaqil taraqqiyoti davri boshlandi. uchun keyingi taraqqiyoti falsafasida falsafaning G'arb ratsionallashuv, nazariy fanlar bilan uzviy bog'lanish

yo'lidan ketdi. Bu falsafa o'zining ezoterik manbaidan uzoqlasha bordi. Ayni zamonda ortodoksal dinning ezoterik (irratsional, mistik) jihati orasida ham ajralish kuchaydi. Buni Mansur Halloj, Nasimiy va boshqa so'fiylarning fojiali qismlari misolida ko'rish mumkin. (Shularning natijasida hozirgi insoniyat ma'naviy krizisni boshdan) ko'rsatganiday kechirmoqda. Lekin XX asr mashhur Hind faylasufi A. Gxoshning qadimgi (metafizikasining), Sharq ratsional falsafasining xususan, Hind falsafasining G'arb falsafasidan katta tarixiy oliy haqiqatning farqi bor edi. "Sharq donishmandlari — deydi u tabiatini intellekt (aql) yordamida aniqlashga harakat qilganlar. Lekin ular, birinchidan, intellektni haqiqatni kashf etishning eng oliy u ana shu vositasi deb hisoblamaganlar, balki uni ikkinchi o'ringa qo'yganlar. Birinchi o'ringa hamisha ruhiy, intuitiv bilimni qo'yganlar. Bilimga zid keladigan intellektual fikrlarni nohaqiqiy deb hisoblaganlar; ikkinchidan xar bitta falsafa ongni oliy "xol" ga erishtiradigan o'z amaliy yo'li (tariqati) bilan qurollangan edi. Shu tarzda, garchi ish fikriy jarayondan boshlangan taqdirda ham, ularning maqsadlari o'zlarini intellektual bilish doirasidan pirovard chiqaradigan "xol" ga erishuvdan iborat bo'lgan". [4,22-26b] to'g'ri tushuntirishicha, Yevropa falsafasida esa, A. Gxoshning qarama qarshi an'ana shakllandi. "Fikr, intellekt, mantiqiy aql va hatto eng oliy chegara deb tobora ko'proq eng oliy vosita qaraladigan bo'la bordi". Shuning uchun Yevropa falsafiy tafakkuri hattoki Xudoni yoki Mutlaqdan (Absolyutni) bilishga intilgan chog'ida xam intellekt doirasidan tashqariga chiqmadi. Lekin intellekt oliy Haqiqatni yaxlit xolda bilishga qodir emas; u faqat Haqiqatni qidirib yurishi, goho uning ayrim (fragmentar) obrazlarini tutib olishi va ularni bir-birlari bilan qo'shishga urinishi mumkin. Lekin u oliy Haqiqatni bila olmaydi; u faqat sun'iy obrazlar yoki obrazlar kombinatsiyasini yaratib, uni tasavvur etishga urinishi mumkin xolos. Shuning uchun Yevropa fikriy taraqqiyotining natijasi agnostitsizm bo'lishi kerak edi.

A. Gxoshning bu fikrlaridan kelib chiqib, Ibn Rushd va G'azzoliy oralaridagi ziddiyatni, ya'ni ratsional tafakkurning Ruxiylikka (irratsionallikka nisbati masalasida kelib chiqqan bahsni quyidagicha yechish mumkin. Ratsional tafakkur va uning oliy shakli bo'lgan ratsional falsafa insoniyat ongining irratsional bosqichga ko'tarilishiga qadar kerak bo'ladigan muhim pog'onadir. Bu pog'ona agar yaxshi rivojlantirilsa inson ko'tarilishi kerak bo'lgan boshqa, oliy pog'ona mavjudligini tan olishga olib keladi. Lekin sof intellekt (gorizontal faoliyat) sohasida qolib ketish haqiqatni bilishga yordam bera olmaydi. Shuning uchun xam Ibn Sinoday buyuk aql egalari ratsional tafakkur doirasidan chiqib, oliy haqiqatni bilish pog'onasiga ko'tarilganlar. Ibn Sino ijodiy evolyutsiyasi misolida biz ratsional va irratsional ong orasidagi bog'lanish manzarasini, uning naqadar murakkabligini tasavvur etolamiz. Lekin Ibn Sino yashagan u davrlarda ratsionallikdan chiqqan irratsionallikka ko'tarilish ayrim buyuk shaxslar oldida turgan muammo edi, endilikda butun insoniyat, hech bo'lmaganda uning eng oliy, intellektual qatlami shunday pog'onaga ko'tarilishi imkoniyati pishib yetildi. Bir vaqtlar evolyutsiya zanjirida "aqlli inson" bo'lsa, endi qanday ajralib dunyosidan hayvonot "Supramental insonning" butun insoniyatdan ajralib chiqadigan vaqti keldi. [5, 218 b] Bunday inson uchun din, falsafa, san'at, fan ayrim xolda emas, balki bir butun, o'zaro integrallashgan xolda mavjud. Shuning uchun bu insoniyat uchun yo din, yo falsafa, yo fan degan muammo yo'q, balki hammasi ham o'z o'rnida kerak, degan yechim bor. Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, A. Gxosh kabi buyuk xizmat egalari o'z faoliyatlari bilan shu yo'lni ko'rsatib berdilar.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, Globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida insoniyat oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - texnologik taraqqiyot bilan bir qatorda

ma'naviy-axloqiy yuksalishni ham ta'minlashdir. Shu nuqtai nazardan, buyuk alloma Abu Ali Ibn Sino merosi zamonaviy inson tafakkurining yo'lchi yulduziga aylanmoqda. Uning ilmiy-falsafiy qarashlari insonni borliqni bilishga, o'z "men"ini anglashga, ruhiy poklanish va tafakkur yuksalishiga chorlaydi.

Ibn Sino merosidan foydalanish globallashuvning murakkab jarayonlari ichida insoniyatni ma'naviy tanazzuldan asrash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, tafakkur madaniyatini rivojlantirish uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi axborotlashgan davrda allomaning ilm va axloqni bir butun tizim sifatida ko'rgan qarashlari bizni faqat texnik yoki iqtisodiy yutuqlarga emas, balki ma'naviy kamolot sari yo'naltiradi. Shuning uchun Ibn Sino merosidan foydalanish nafaqat tarixiy qadriyatni anglash, balki zamonaviy jamiyatni ma'naviy uyg'otish, insonni ruhiy va intellektual jihatdan mukammallashtirishning falsafiy mezonidir.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Хайруллаев М.М. Темурийлар ва Марказий Осиё Ренессанси// "Шарқшунослик" тўплами. 1996, 7-сон. 8-9-6.
2. Киска фалсафий лухат. / Навоий. -Т.: Шарқ, 2002.
3. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоки. К.И. -Т.: Ёзувчи, 1996.
4. Ш. Каххорова "Метафизика таълимот ва услуб сифатида" // "Фалсафа ва ҳуқуқ" журналы, 2004, №1 22 26 бетлар.
5. Сатирем. Шри Ауробиндо, или путешествие сознания. Бишкек, 1992, 218 - 219 бетлар.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGICAL AND FORECASTING TASKS OF SCIENTIFIC FORECASTING IN PUBLIC MANAGEMENT

Mamayusupov Umidjon Kurbanovich

Associate Professor of Tashkent University of
Information Technologies named after Muhammad al-Kharizmi
Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD)
E-mail: umamayusupov10@mail.com

Abstract. This scientific article is devoted to the study of the methodological and prognostic functions of scientific forecasting in the system of public administration. The article emphasizes that scientific forecasting plays an important role in improving management processes by scientifically determining the future development of social, economic, and political processes in society. The issues of forming theoretical foundations with methodological tasks of scientific forecasting, developing models, as well as developing scenarios for the future with a prognostic task and preventing possible risks in the future were philosophically analyzed.

Keywords: forecast, scientific forecasting, futurology, methodology, forecast, society, society management, social processes, social development, social management.

JAMIYATNI BOSHQARISHDA ILMIY BASHORATNING METODOLOGIK VA PROGNOSTIK VAZIFALARI

Mamayusupov Umidjon Kurbanovich

Muhammad al – Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
“Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar” kafedrasida dotsent v.b, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola jamiyatni boshqarish tizimida ilmiy bashoratning metodologik va prognostik vazifalarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada, ilmiy bashorat jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarining kelajakdagi rivojlanishini ilmiy asosda aniqlash orqali boshqaruv jarayonlarini takomillashtirishda muhim rol o'ynashi ta'kidlangan. Ilmiy bashoratning metodologik vazifalari bo'lgan nazariy asoslarni shakllantirish, modellarni ishlab chiqish, shuningdek, prognostik vazifasi bo'lgan kelajak ssenariylarini ishlab chiqish va kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan xavflarni oldini olish masalalari falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: bashorat, ilmiy bashorat, futurologiya, metodologiya, prognostika, jamiyat, jamiyat boshqaruvi, ijtimoiy jarayonlar, ijtimoiy taraqqiyot, ijtimoiy boshqarish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N29>

Zamonaviy jamiyatni boshqarish tobora murakkab bo'lib bormoqda, chunki globallashuv, texnologik inqilob va iqlim o'zgarishlari kabi omillar kelajakning noaniqligini oshirmoqda. Mazkur sharoitda ilmiy bashorat – jamiyatning rivojlanishini ilmiy usullar asosida oldidan ko'rish – boshqarishning asosiy vazifalaridan biriga aylanmoqda. Shu boisdan jamiyatni boshqarishda ilmiy bashoratning jamiyat boshqaruvidagi metodologik va prognostik vazifalarini sistemali tahlil qilish va ularning amaliy qo'llanilishini baholash hozirgi davr uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, ilmiy bashoratning metodologik vazifalari nazariy modellarni shakllantirish va tahlil usullarini takomillashtirishni, prognostik vazifalari esa muqarrar va ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Shu boisdan jamiyatni boshqarishda jamiyat taraqqiyotini metodologik va prognostik jihatdan falsafiy tahlil qilish jamiyatning barqaror taraqqiyotini ta'minlashda ilmiy o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, jamiyatning barqaror taraqqiyotini ta'minlash, barcha sohalarni rivojlantirish istiqbollari va ustuvor vazifalarini oldindan belgilash hamda kelajakni ilmiy o'rganishning kuchli mexanizmlari yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev rahbarligida O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi [1] ishlab chiqildi va kelajakda jamiyatni taraqqiy ettirishning ustuvor vazifalari nazariy jihatdan asoslab berildi. Darhaqiqat, shuni alohida ta'kidlash lozimki, jahon tajribasiga nazar tashlasak, biron-bir jamiyat, davlat ma'lum bir oldindan belgilanmagan maqsadlarsiz yuksak taraqqiyotga erisha olmaydi. Ijtimoiy tizimning hozirgi holatini bilish, uning faqat o'tmishini emas, balki kelajagini bilish uchun ham kalit bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan, jamiyatni boshqarishda ilmiy bashoratning metodologik va prognostik vazifalarini falsafiy jihatdan tadqiq etish hamda ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo'lgan xulosalarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Zero, kelajakni bashorat qilish, o'z navbatida, hozirgi davrning maqsad va vazifasini to'g'ri belgilash shuningdek, jamiyatni boshqarish uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyatni boshqarish va uning kelajagiga doir mulohazalar nafaqat hozirgi davr odamlarini balki barcha davr odamlarini ham qiziqtirib kelgan.

Jamiyatni boshqarish muammosi qadimiy Yunon faylasuflari qarashlarida markaziy o'rin tutadi. Platon asarlarida bevosita jamiyat boshqaruvi haqidagi mumtoz g'oyalar ilgari surilib adolat, mardlik, vatanparvarlik kabi masalalar" ga e'tibor qaratilgan[2, 4]. Uning zamondoshi Suqrot fikricha, jamiyatda nimaiki qonuniy bo'lsa, o'sha adolatdandir, u jamiyatga foyda keltiradigan narsalarni qadrlib deb bilgan. Uningcha, "Nima foyda keltirsa, u qadriyatdir" [3, 351].

Qadimgi Yunonistonda fan taraqqiyotining ungacha bo'lgan barcha yutuqlarini umumlashtirib, o'ziga xos falsafiy ta'limot yaratgan Yunon faylasufi Aristotel bir necha asarlari bevosita jamiyat boshqaruviga bag'ishlangan. Uning fikricha, jamiyatdagi barqarorlikni ta'minlash ezgulikka qaratilgan amallarga asoslanadi [4, 71]. U ixtiyor erkinligini axloqning asosi sifatida olib qaraydi. "Hurmatga munosib bo'lish yoki yomon odam bo'lish insonning o'z ixtiyoridadir" –deydi [5, 349]. Ushbu antik davr mutafakkirlarining jamiyat boshqaruviga doir yondashuvlari nafaqat o'sha davr jamiyat boshqaruvini, balki, shu davr jamiyatining kelajak taraqqiyoti haqida ham mulohaza yuritganini o'zida ifodalaydi.

Jamiyat boshqaruvi va uning taraqqiyoti haqidagi falsafiy mulohazalar Markaziy Osiyolik mutafakkirlari ijodida ham alohida o'rin tutadi. Abu Nasr Farobiy jamiyat boshqaruvi haqida o'ziga xos yondashib jamiyatni fozil va johillarga ajratadi. Fozil shahar yuksak axloqli va ma'rifatli kishilar tomonidan boshqarilib, bu davlat shahar aholisining o'zaro ko'maklashuviga, bir-biriga yordam berishiga asoslanadi. Odamlarga nisbatan ularni birlashtirib turuvchi ibtido – insoniylikdir. Shu tufayli odamlar odamzod turkumiga oid bo'lgani uchun ham o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim. U «Daraxtning yetukligi uning mevasi bilan bo'lganidek, insonning barcha xislatlari ham axloqiy tarbiya bilan yakunlanadi» — deydi [6, 122].

Buyuk sarkarda, sohib qiron Amir Temur mamlakatni ulkan bir chodirga o'xshatadi. «Bu chodirni ko'tarib turuvchi ustunlari — adolatdir; chodirni tortib turgan arqonlar insofdir; chodirni mustahkam tutib turgan qoziqlar esa — haqiqatdir» -deydi.

Jamiyat va davlat munosabatlari masalasi Nikkola Makiavellining “Hukmdor” asarida ham o'z aksini topgan. Asarda davlat rahbarining jamiyatdagi o'rni belgilab berilgan. Makiavelli hukmdor o'z fuqarolarining ko'proq mehr – muhabbatiga emas, qo'rquviga erishishi kerakligini aytadi: “...qaysi biri yaxshi — xalqning hukmdorni sevganimi yoki undan qo'rqqanimi? Aytishlaricha, birvarakayiga ham qo'rqqani ham sevgani yaxshi; biroq mehr – muhabbat qo'rquv bilan chiqisha olmaydi, shu bois tanlashga to'g'ri kelganda, qo'rquvni tanlagan durust. Zotan, odamlar haqida umuman hech qachon minnatdor bo'lmaydigan, beqaror, munofiq va yolg'onchilikka moyil o'z foydasini ko'zlab xatardan qochadigan jonotlar deyish mumkin: toki sen yaxshilik qilib turar ekansan, ular butun borlig'i bilan seniki, sen uchun hamma narsasidan, qoni – jonidan ham, bola – chaqasidan ham, boyligidan ham kechishga tayyor. Lekin ishing tushganda, shu zahoti yuzini burib ketadilar. Bundan tashqari odamlar o'zida mehr – muhabbat uyg'otgan kimsalardan ko'ra, qo'rquv uyg'otgan kimsani xafa qilishdan ko'proq tiyinadilar” [7, 384-349].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, jamiyatni boshqarish va uning kelajagi masalasi barcha davrlar uchun eng muhim masalalardan biri bo'lib XX asrga kelib fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi jamiyat kelajagiga doir konsepsiyalarni yanada ko'payishiga sabab bo'ldi.

Bu borada AQSHda — REND Korporatsiyasi, Gudzon instituti, kelajakdagi muammolar bo'yicha institut, Buyuk Britaniyada — Ijtimoiy tadqiqotlar Ittifoqi qoshidagi «Keyingi 30 yil komiteti». Germaniya federativ respublikasida— Vikkert nomidagi kelajakdagi iqtisodiy tadqiqotlar Instituti, Italiyada — amaliy iqtisodiy tadqiqotlar instituti, shuningdek, Berlin, Shvetsiya, Daniya, Norvegiya, Belgiya, Niderland, Shveysariya va boshqa mamlakatlardagi Kelajak markazlari olib borayotgan faoliyatni alohida ta'kidlash joiz.

1973-yilda Butunjahon kelajak tadqiqotlari federatsiyasi tuzilgani, G'arbiy Yevropaning deyarli barcha mamlakatlarida «Futuribl» (Fransiya), «Kelajak olami» (AQSH) va «2000 yillikda insoniyat» (Buyuk Britaniya) kabi prognozlashtirish bo'yicha mutaxassislarni birlashtiruvchi va xalqaro maydonda ish olib boradigan hamda turli mamlakatlarda filiallari ishlaydi milliy ilmiy jamiyatlarning tadqiqotlari ham bashorat qilish doiralarini kengaytirmoqda. Ularning barcha faoliyati jamiyat kelajagini ilmiy o'rganish va boshqarishga xizmat qilmoqda.

Hozirgi davrda butun dunyoda, ayniqsa rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy tarixning asosiy tendensiyalarini bashoratlash masalalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Shu haqda ma'lumot berar ekan, f.f.d., professor J.Ramatov ta'kidlaydiki, bu borada zamonaviy jamiyatlarni isloh qilish, ya'ni ularni muttasil modernizatsiyalash yo'li bilan ijtimoiy taraqqiyotni amalga oshirish tendensiyasiga katta ahamiyat berilmoqda.[8, 117]

A. Tofflarning “Uchinchi to'lqin”, D. Bellning “Sanoatlashuvdan keyingi jamiyat”, Z. Bjezinskiyning “Texnotron davr” Dj. Nesbitning “Axborotlashgan jamiyat” konsepsiyalari bevosita jamiyat taraqqiyotini oldindan ko'rishga asoslangan bo'lib, jamiyatni ilmiy boshqarishga xizmat qiladi.

G.Forest va boshqalar ilmiy bashoratni “qaror qabul qilishning ilmiy asosi” sifatida baholaydilar, chunki u siyosatchilarga variantlarning oqibatlarini oldindan ko'rish imkonini beradi [9]. AQSH va Yevropa mamlakatlarida boshqaruv foresayti usullari davlat siyosatini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Nik Bostrom “Texnologik progressning tezlashuvi tufayli insoniyat hozir o‘z taraqqiyotining keskin burilish nuqtasiga katta tezlik bilan yaqinlashib kelayotgan bo‘lishining ehtimoli katta. Insoniyatga yaxshi tanish bo‘lib qolgan yadroviy xavf-xatar yoniga endilikda nano tizimlar va mashina intellekti kabi sohalarning jadal rivojlana boshlagan texnologiyalari misli ko‘rilmagan o‘z imkoniyatlari va xatarlari bilan qo‘shilmoqda. Kelajak, agar u bor bo‘lsa, bizning ana shu jarayonlarga munosabatimizga bog‘liq. Hamon biz jadal rivojlanayotgan texnologiyalarga bog‘liq ekanmiz, insoniyat jamiyatidan “post-insoniyat” (keyingi insoniyat) jamiyatiga o‘tish dinamikasini yaxshi anglab yetishimiz kerak. Ayniqsa tuzoq qayerda joylashganini, muqarrar o‘limga olib borishi mumkin bo‘lgan yo‘llarni payqay bilishimiz zarur.” – deydi[10].

Yuqorida keltirilgan adabiyotlar sharhidan ma‘lum bo‘ladiki, ilmiy bashoratning metodologik vazifalari nazariy asoslarni shakllantirish bilan bog‘liq bo‘lib. Birinchi navbatda, u jamiyat boshqaruvi jarayonlarni shakllantirish usullarini ishlab chiqishni o‘zida ifoda etadi. Mavzu doirasida antik davrdan boshlab hozirgi davrgacha bo‘lgan jamiyat boshqaruviga doir mutafakkirlarning yondashuvlarni tarixiy va geografik nuqtai nazardan sistemali tahlil qilish va jamiyat boshqaruvini ilmiy o‘rganish asosida kelajak manzarasini yaratishga yordam beradi.

Shuningdek, ilmiy bashoratning nazariy asoslari ijtimoiy fanlarning bir qator paradigmatlariga tayanadi. Struktur funksionalizm nuqtai nazaridan tizimning muvofiqlashuvini prognozlashga xizmat qiladi. Jamiyat boshqaruvida ijtimoiy prognozirovaniyani o‘z ichiga oladi, kelajak o‘zgarishlarini doimiy ravishda kuzatish, ularni talqin orqali davlat idoralari uchun qarorlarni ilmiy asoslashni ta‘minlaydi. Shuning bilan birgalikda, strategik qarorlarni ilmiy asoslashga, ijtimoiy xavflarni boshqarish, jamiyatning salohiyat va imkoniyatlarini baholashda muhim rol o‘ynaydi.

Prognostik vazifalar ilmiy bashoratning amaliy tomonini ifodalaydi, ular kelajak ssenariylarini ishlab chiqish va xavflarni baholash bilan bog‘liq. Prognozikaning asosiy vazifasi – muqarrar va ehtimoliy variantlarni aniqlash, bu boshqaruvchilarga strategik qarorlarni qabul qilishda yordam beradi.

Demak ilmiy bashorat – bu ilmiy bilim va tajribalarga asoslangan holda voqelikning o‘zgarishi va rivojlanishi qonuniyatlarini hisobga olgan holda chiqariladigan ilmiy jihatdan asoslangan xulosalar bo‘lib hisoblanadi. U fan va texnikaning ajralmas qismi bo‘lib, milliy manfaatlarni ta‘minlash uchun sistemalik yondashuvni taklif etadi. Ilmiy bashoratning rivojlanish strategiyasi metodologik asosga ega bo‘lib, unda ontologik (voqelik tabiati) va gnoseologik (bilim nazariyasi) jihatlar muhim o‘rin tutadi. Ushbu jihatlar ilmiy bashoratning ilmiy bilish jarayonidagi o‘rnini belgilaydi va uning e‘timodliligini ta‘minlaydi.

Xulosa qilib aytganimizda ilmiy bashorat jamiyatni boshqarishda metodologik va prognostik vazifalari orqali strategik rejalashtirishning asosiga aylanadi. Metodologik vazifalari nazariy asoslarni mustahkamlasa, prognostik vazifalari amaliy qarorlarni ta‘minlab, jamiyat boshqaruvida qarorlarning samaradorligini oshiradi. Shuningdek jamiyatning prognostik vazifalari nazariy va amaliy jihatlarni birlashtirib, davlat siyosatini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

2. Aflotun. Qonunlar. –T: Yangi asr avlodi, 2002.,4 - bet.
3. Платон. Диалоги. — М.: Мысль, 1986.- С.351
4. Аристотель. Сочинения. В четырех томах. Т.4. М.: Мысль, 1983.- С.71
5. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika-T.:Yangi asr avlodi, 2012. – 349.
6. Qarang: O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. – T., "O'zbekiston faylasuflari Milliy jamiyati" nashriyoti. 2004 yil, 122-bet.
7. Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., ИХЛ, 1982. С. 384-349
8. Раматов Ж. Ҳаётга фалсафий нигоҳ. – Тошкент: ILMIY TEXNIKA AXBOROTI, 2017. – Б.117.
9. Forecasting and Policy Making. ScienceDirect, 2013.
10. НикБостром - Ph.D., is Director of Oxford University's new Future of Humanity Institute.Угрозысуществованиючеловечества. Анализ сценариев вымирания. //2007. <http://www.nickbostrom.com/>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE PROBLEM OF HUMAN NATURE IN MODERN WESTERN PHILOSOPHY

Ergashev Ozodbek Shavkatovich

Doctor of Philosophy (PhD)

Andijan State Technical Institute

Department of Languages and Humanities

Abstract. This scientific article examines the views of modern Western philosophers on human nature and socialization. In particular, the article highlights various historical perspectives on the state of humanity and identifies different approaches to related problems.

Keywords: human, existentialism, intuition, personalism, anthropology, human essence, thinking, materialism, idealism, life, feelings, will, observation, understanding, interest, desire, aspiration.

YANGI DAVR G'ARB FALSAFASIDA INSON MUAMMOSI

Ergashev Ozodbek Shavkatovich

Falsafa fanlari falsafa doktori (PhD)

Andijon davlat texnika instituti

Tillar va gumanitar fanlar kafedrası

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada yangi davr G'arb faylasuflarining inson tabiati va ijtimoiylashuv masalalariga oid qarashlari tadqiq etilgan. Xususan, maqolada insoniyat holatiga doir turli tarixiy nuqtai nazarlar yoritilgan hamda bu bilan bog'liq muammolarga turlicha yondashuvlar mavjudligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: inson, ekzistensializm, intuitivizm, personalizm, antropologiya, inson mohiyati, tafakkur, materializm, idealizm, hayot, sezgilar, xohish-iroda, mushohada, anglash, qiziqish, istak, intilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N30>

Kirish. Butun dunyo faylasuflari o'z tadqiqotlarida quyidagi savollarga javob izlaganlar: Inson hayotining mazmuni va maqsadini nima belgilaydi? Dunyoda insonning o'rni qanday? Inson olamni idrok eta oladimi? Falsafa insonni qaysi jihatdan o'rganadi? Turli davrlarda yashagan mutafakkirlar bu masalalarga turlicha fikr bildirganlar va ko'plab asarlar yozib qoldirganlar. Zamonaviy davr falsafasi insonning ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki va bilish subyekti sifatidagi yondashuvlarida o'z aksini topadi. [1; 14-b.]

Masalan, Dekart inson mohiyatini tafakkur va mavjudlikka nisbatan oqilona shubhada ko'rgan. XVIII asr fransuz materialistlari — Gassendi, Didro, Golbax, Gelvetsiy, Lametri va boshqalar tabiatshunoslik va mexanikaning ajoyib yutuqlaridan ta'sirlanib, inson ruhini ong va aql bilan, tanasini esa mashina bilan tenglashtirib, uni mexanik tarzda talqin qilganlar.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Buyuk nemis faylasufi I. Kant (1724-1804) insonni tushunish va talqin qilishda muhim qadam tashladi. U insonni alohida falsafiy tadqiqotlar olib borish mumkin bo'lgan noyob va betakror mavjudot deb hisoblagan. Shu bilan birga, u "Inson dunyodagi o'rganilishi mumkin bo'lgan eng muhim mavzudir, chunki u o'zi

uchun pirovard maqsaddir” [2;17-b.], deb ta’kidlagan. Kantning borliq haqidagi qarashlarida jonsiz tabiat, jonli tabiat va inson tabiati alohida o’rganish obyektlariga aylandi. Uning fikricha, bu darajalarning har birida tabiat o’z qonunlariga ega: jonsiz tabiat mexanika qonunlariga bo’ysunadi, jonli tabiat esa maqsadga muvofiqlikka bo’ysunadi. Inson tabiati esa o’zining erkinligi bilan ajralib turadi.

L. Feyerbax (1804-1872) insonga tarixiy va ma’naviy taraqqiyot mahsuli sifatida emas, balki biologik, hissiy-jismoniy mavjudot sifatida qaradi, unga tabiiy-biologik mavjudot sifatida yondashdi. Uning ta’kidlashicha, inson Xudo tomonidan yaratilgan mavjudot emas, balki tabiatning bir qismidir, inson mexanizm emas, balki fransuz faylasuflari e’tirof etganidek organizmdir. Shuning uchun ham Feyerbax falsafasi “antropologik materializm” deb atalgan.

Muhokama. XIX asrdan boshlab Yevropa falsafiy tafakkuri F. Shelling, A. Shopengauer, M. Shtirner, S. Kerkegor, F. Nitsshe, N. Berdyayev, G. Bergson kabi faylasuflar hayot, sezgilar, iroda va intuitiv bilish tushunchalarini maxsus falsafiy tahlil predmetiga aylantirdilar. Keyinchalik bu g’oyalar ekzistensializm, intuitivizm, personalizm kabi falsafiy oqimlarda rivojlantirildi. Xususan, ekzistensializm nuqtai nazaridan obyektiv dunyo, avvalo, “inson borlig’i” bo’lib, insondan tashqaridagi dunyo haqida so’z yuritish mumkin emas. Ekzistensializm oqimining rivojlanishida hal qiluvchi rol o’ynagan M. Xaydegger, falsafiy antropologiya asoschilaridan biri M. Sheler, tanqidiy antropologiya oqimining asoschisi N. Gartman, shuningdek, E. Levinas, R. Ingarden va boshqa mashhur faylasuflar inson bilan bog’liq falsafiy ta’limotlarning yaratuvchilari sifatida e’tirof etilganlar.

Inson muammosiga tarixiy nazar tashlaydigan bo’lsak, XX asr boshlariga kelib, falsafada yangi bilim sohasi — inson haqidagi ta’limot, ya’ni falsafiy antropologiya paydo bo’lishi uchun barcha shart-sharoitlar shakllanganini ko’rishimiz mumkin.

Natijalar. Per Gassendi XVII asrning ikkinchi yarmida Fransiyada yashab ijod etgan. U inson va uning ruhining kelib chiqishi haqidagi g’oyalarini ilgari surib, ruhning mayda, olovli, harakatchan atomlardan tashkil topganini tushuntirgan. Uning fikricha, ruh harakat ta’sirida bo’lib, sezish qobiliyatiga ham ega ekan. Ruh tananing barcha qismlarida mavjud bo’lib, tana o’lgach, ruh ham o’ladi. Jon atomlari tanani tark etganda o’lim sodir bo’ladi. Biroq o’lim jon atomlarining yo’q bo’lib ketishini anglatmaydi, ular mavjud bo’lishda davom etadi. Buning sababi shundaki, materiyani yo’q qilib bo’lmaydi. Gassendi fikricha, ruh atomlarining tanadan chiqib ketishi suv atomlarining bug’ga, olovning tutunga aylanishiga o’xshaydi. Ruh butun tanaga tarqalgan. Tana sog’lom bo’lsa, ruh ham sog’lom bo’lishi mumkin. Agar ruhning moddiy tomoni bo’lgan tana a’zolari nosog’lom bo’lsa, ruh ham nosog’lom bo’ladi. Gassendining qarashicha, inson a’zolarining o’sishi va rivojlanishi bilan bog’liq bo’lgan fikrlash qobiliyati tananing rivojlanishi, shuningdek, tasavvur, tajriba va sezgi a’zolarining rivojlanishi bilan birga kechadi. Inson a’zolarining o’sishi va rivojlanishi bilan bog’liq fikrlash qobiliyati, Gassendi fikricha, tananing rivojlanishi, shuningdek, tasavvur, tajriba va sezgi a’zolarining rivojlanishi bilan yonma-yon boradi.

Devid Xartli 1705-yilda Angliyada cherkov ruhoniysi oilasida dunyoga kelgan. Uning ko’p yillik tadqiqotlari natijasi bo’lgan asosiy asari “Inson, uning tuzilishi, burchi va umidlari haqida kuzatishlar” deb nomlanadi. Ushbu asar 1749-yilda nashr etilgan va uni XVIII asrning yetakchi mutafakkiriga aylantirgan. Bu asarda inson psixologiyasini o’rganish jarayonlari bosqichma-bosqich tahlil qilingan. Xartli xayol va tafakkur o’rtasidagi psixologik aloqalarni o’rganish asosida ong va xulq-atvor qonuniyatlarini ochib beruvchi keng qamrovli nazariya

yaratish ustida ishlagan. Bu uning psixofiziologik tadqiqotlarining asosini, sezgilarning tebranish tabiati haqidagi ta'limotini tashkil etadi. Tibbiyotni chuqur bilgan va o'z davrining anatomik-fiziologik qarashlariga tayanib, Xartli inson sezgisi va "sezgi a'zolarining takomillashuvi natijasida g'oyalarning paydo bo'lishi" sabablari bilan bog'liq yangi ta'limotga asos solgan.

Inson holati haqida so'z yuritganda, Gartli Nyuton ta'limotidagi g'oyaga tayanadi. Bu g'oyaga ko'ra, sezgi yorug'lik nurlarining ko'z to'r pardasiga ta'siri natijasida yuzaga keladigan tebranishlar mahsulidir. Gartlining fikricha, tebranishlar ko'ruv nervining qattiq tolalari orqali miyaga o'tib, ko'rish idrokini hosil qiladi. Nafaqat moddiy, balki sezgi a'zolariga ta'sir etuvchi hissiy narsalar ham miyaning son-sanoqsiz zarrachalarida, avval nervlarda, so'ngra miyada tebranishlar paydo qiladi. Bu emotsional holatlar his-tuyg'u va fikrlashning fiziologik asoslaridir. Biror jarayonning o'ziga xos xususiyati ana shunday tebranishlarning farqiga bog'liq bo'lib, ularning holati, turi, joylashuvi va yo'nalishiga qarab o'zgaradi. Insonning barcha aqliy qobiliyatlari miya orqali namoyon bo'ladi va Gartli o'z tahlilini asab tizimi bilan miya faoliyati o'rtasidagi aloqalarga bag'ishlaydi. Biroq u psixikaning moddiy asosi miya degan fikrdan chetga chiqadi. Buning sababini "Inson, uning tuzilishi, burchi va kutishlari haqidagi kuzatishlar" kitobining 2-qismida ko'rish mumkin. Unda psixologiyaning ilmiy talqinlari diniy e'tiqodlar bilan uyg'unlashib ketgan. Gartli shuningdek, alkogol, giyohvand moddalar, asab kasalliklari va shunga o'xshash zaharli moddalar miyaga zarar yetkazishi, aqlni ishdan chiqarishi va fikrlash jarayoniga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqidagi tibbiy qarashlarini ham bayon etadi.

Julyen Offrey de La Mettri 1709-yilda Fransiyaning Sen-Malo shahrida tavallud topgan. U Parij universiteti tibbiyot fakultetini bitirgan. Faylasuf va tabiatshunos sifatida u bir qator asarlar yaratgan. Uning "Ruhning tabiiy tarixi" (1745), "Inson — mashina" (1747), "Inson — o'simlik" (1748) kabi asarlari inson bilan bog'liq muammolarni qamrab olgan bo'lib, o'z davrida katta ilmiy bahs-munozaralarga sabab bo'lgan.

La Mettrining falsafiy qarashlari Dekartning hayvonlar his-tuyg'udan mahrum, degan g'oyasiga zid edi. Uning ta'kidlashicha, barcha tirik mavjudotlar bir xil sezish qobiliyatiga ega. Bu g'oya nafaqat insonga, balki barcha jonzotlarga taalluqli edi. Uning bu qarashlari "Inson — mashina" asarida yorqin ifodalangan [3; 73-76 b.].

Hissiyot barcha tirik organizmlarga xos ekanligini ilgari surgan La Mettrie, insonning hayvonot dunyosidan kelib chiqqanligi g'oyasini birinchilardan bo'lib taklif qilgan faylasuflardan biridir. "Inson — mashina" asarida muallif inson tuzilishi va faoliyatiga o'ziga xos tarzda yondashadi. La Mettrie fikricha, inson mexanik tuzilmalardan ma'lum darajada farq qiladi. U insonni mashinaning bir turi, his qilish, fikrlash va tushunish qobiliyatiga ega mavjudot deb hisoblaydi. Insonning eng muhim jihati yaxshilik va yomonlikni ajrata olish qobiliyatidir. Ya'ni, inson ruh bilan bog'liq g'oyalarni idrok etish qobiliyatiga ega. Inson tanasi o'z-o'zidan harakatlanuvchi mashina bo'lib, uzluksiz harakatning jonli mujassami ekanligi bilan texnikadan farqlanadi. Inson soat mexanizmi kabi harakatlanmaydi, aksincha, unda qonni oziqlantiruvchi suyuqlik mavjud. La Mettrie bu suyuqlikni "xilas" deb ataydi. Boshqacha aytganda, bu La Mettrie konsepsiyasida harakatning kuchayishi va, natijada, "xilas"ning faolligi bilan baholanadi. Garchi La Mettrie inson tanasini soatga o'xshatsa-da, u inson tanasidagi buzilish yoki kasallikni mexanik nosozlik sifatida emas, balki qon faoliyatining buzilishi, ya'ni inson xulq-atvorining o'zgarishi sifatida baholaydi. Uning fikricha, "Inson mukammal mashinadir."

U yana insonning kelib chiqishi uchun faqat biologik omillar emas, balki til va nutq ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi. Ijtimoiy muhit ham insonning shakllanishida asosiy omil sifatida xizmat qiladi. La Mettri fikricha, bu vositalar bo’lmasa, insonlar ayyor, xavfli va yirtqich hayvonlardir. Ular bu xususiyatlar bilan tug’iladilar va jamiyat ta’sirida insoniylik kasb etadilar. Sezgilari hamma narsadan ustun ekanligini isbotlashga harakat qilgan La Mettri, inson tanasi lazzat olish sharoitlariga alohida e’tibor qaratdi.

Deni Didro (1713-1784) ensiklopedistlarning yetakchisi edi. U Langres shahrida badavlat hunarmand oilasida dunyoga kelgan. Dastlabki ta’limni mahalliy iyezuit kollejida olgach, Parijga ko’chib o’tdi. U yerda D’Harcourt kollejini tugatdi. Feodal tuzumga qarshi chiqqan Didro, zodagonlar va ruhoniylarning imtiyozli tabaqalariga qarshi xalq harakatiga boshchilik qildi. U yangi tuzumni qo’llab-quvvatladi va qirol hokimiyatiga qarshi turdi. Didro “Tabiatni talqin qilish haqida mulohazalar”, “D’Alambersning Didro bilan suhbat”, “D’Alambersning “Tush”, “Shubhaning so’qmog’i yoki xiyoboni”, “Rohiba”, “Ramoning jiyani”, “Fatalist Jak va uning xo’jayini”, “Fiziologiya asoslari”, “Seneka hayoti”, “Klavdiy va Neron hukmronligi haqida esse” asarlari Didroning mashhur ijod namunalaridir. Uning “Falsafiy mulohazalar” (1746) asari nashr etilgan yili parlament qarori bilan yoqib yuborilgan. Didro tabiat va inson muammolariga qayta-qayta murojaat qilib, fanning barcha davrlari va sohalarida insonning o’rni va uning tafakkur qudrati eng muhim masala ekanligini ta’kidlashdan charchamadi. Didro o’zining falsafiy ta’limotida “biz hali ko’p narsani bilmaymiz” iborasini tez-tez takrorlasa-da, inson bilimi rivojlangani sayin uning dunyo va mavjudlik sabablari haqidagi tasavvurlari ham kengayib borishini tushuntiradi. Didro inson haqidagi fikrlarini bayon etar ekan, insondagi fikrlovchi “men”ni miyaga in qurgan o’rgimchakka, asab tizimini esa inson tanasini o’rab olgan “o’rgimchak to’ri”ga o’xshatadi. Bu insonga “tabiatni sezgi a’zolari orqali anglash” imkonini beradi. Didro insonni hissiy qobiliyat va xotiraga ega bo’lgan asbobga qiyoslaydi. Garchi u inson bilimining manbai sezgi ekanligini ta’kidlasa-da, uning qarashlari o’ta sensualizmdan ancha uzoq. U ratsional mushohada va hissiy bilishning uyg’unlashgan shaklini ilgari suradi. Didro o’zining axloqiy qarashlarida “tabiiy inson” va “tabiiy insoniy ehtiyojlar” to’g’risida fikr yuritib, insondagi illatlar tabiiy asosga ega ekanini va ularni tarbiya orqali oqilona cheklash mumkinligini ta’kidlaydi. Didro ta’limotida ruhning harakati qanday bo’lishidan qat’i nazar, ruhning tana bilan qo’shilishi hissiy xususiyatga ega. His qilmoq — yashamoqdir. Sezgi nervlar orqali yuzaga keladi va unga sezgilarisiz yaqinlashib bo’lmaydi. Bu holda oddiy sezgilari yoqimli bo’lib, ular murakkab sezgilarni vujudga keltiradi. Tananing barcha qismlari bir xil sezgir emas. Yuqori darajadagi sezgi uchun nerv va uning miya bilan aloqasi erkin va to’siqsiz bo’lishi lozim. Sezgi a’zoldan miyaga yo’naltirilgan jarayondir. Harakat daraxt tanasidan shoxlarga va shoxlardan tanaga yo’nalgan tarzda tasvirlanadi. Didro tasavvurida jon murakkab sezgilarga ega bo’lgan keng qamrovli mavjudotdir. Ruh qanchalik quvnoq, g’amgin, jizzaki, nozikta’b, munofiq yoki shahvatparast bo’lmasin, u tanasiz hech narsa emas. Jismsiz birorta insonning mohiyatini tushuntirib bo’lmaydi. Aynan shu g’oyalar asosida Didro diniy ta’limotlarga qarshi chiqadi. Uning fikricha, din inson ruhi faoliyatini bo’g’ib qo’yadi. Shuningdek, u muhitni insonning ma’naviy-axloqiy qiyofasini shakllantiradigan omil deb hisoblaydi. Didro insonni tabiatan yovuz emas, balki “yomon tarbiya”, “yomon odatlar” va “yomon xulq-atvor” insonni buzadi, deb ta’kidlaydi. Uning fikricha, muhit insonning ma’naviy-axloqiy qiyofasini belgilovchi omildir. [4; 25 b.].

Lyudvig Andreas Feyerbax (1804-1872) Germaniyaning Bavariya hududidagi Landshut shahrida mashhur huquqshunos Anselm Feyerbaxning oilasida dunyoga kelgan. U o'z falsafiy qarashlarida faqat insoniyat haqidagi g'oyalarni ilgari surgan. Insonni tabiat bilan bevosita bog'liqlikda tahlil qilgan. Uning fikricha, falsafaning asosiy mavzusi inson bo'lishi lozim. Faylasuf haqiqiy falsafa antropologiya ekanligini ta'kidlaydi. Feyerbaxning e'tiqodiga ko'ra, dinni tushunishning kaliti inson qo'lida, ya'ni inson tabiati, manfaatlari va intilishlari negizida yotadi.

Xulosa. Feyerbax o'z asarlari orqali insonning ijtimoiy mohiyatini ochib berishga intildi, biroq bunga to'liq erisha olmadi. Natijada, uning falsafasida inson tabiat yaratgan mavhum mavjudot sifatida qolib ketdi. U insonni yanada mukammal zot sifatida takomillashtirish, ayniqsa, uning ongida o'zgarishlar yasash, insonning Xudoga emas, balki boshqa insonlarga bo'lgan muhabbatini oshirishga xizmat qiladigan yangi e'tiqodni shakllantirish zarurligini ta'kidladi. Bu g'oyaning asosiga u muhabbat va mehrni qo'ydi. Mutafakkirning fikricha, muhabbat xudbinlik emas, aksincha, u insonni xudbinlikdan xalos etadi. Sevgi, aslida, boshqa inson uchun o'z hayotini fido qilishni anglatadi. Insonni moddiy tabiatga ega mavjudot sifatida tushunish asosida Feyerbax barcha insonlarning baxt-saodati uchun teng huquqlilik tamoyilini ilgari surdi.

Yuqorida keltirilgan qarashlardan ko'rinib turibdiki, inson tabiati masalasi nihoyatda ko'p qirrali bo'lib, u bilan bog'liq muammolarga turli xil yondashuvlar mavjud. Bu esa, o'z navbatida, nafaqat bugungi kunda, balki kelajakda ham inson bilan bog'liq masalalar falsafaning asosiy muammolaridan biri bo'lib qolishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Gurevich P.S. Inson. -M.: 1995.
2. Kritskiy M.J. Inson kapitali - L.: Leningrad universiteti nashriyoti, 1991 yil, 17-bet. Leningrad.
3. Shermuhamedova N. Falsafa. - T.: Noshir, 2012.
4. To'ychiyeva B.T. Ijtimoiy falsafa asoslari: O'quv qo'llanma. - T.: Universitet, 2009.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

FULL PARTICIPATION OF YOUTH WITH DISABILITIES IN SOCIETY: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Alimova Shakhnoza Khamidovna

Tashkent University of Information Technologies
named after Muhammad al-Khwarizmi,

Associate Professor of the Department of Physical Culture and Humanities

Abstract. This article is dedicated to the problems and solutions associated with the full participation of young people with disabilities in society. The article examines the main barriers faced by young people with disabilities in areas such as education, employment, participation in social activities, and cultural life. It also proposes solutions aimed at addressing these problems, such as inclusive education, creating accessible jobs, improving social programs, and raising public awareness. The article discusses the role and responsibility of the state, non-governmental organizations, and society in ensuring the integration of young people with disabilities into society.

Keywords: disability, Convention on the Rights of Persons with Disabilities, "Uzbekistan - 2030" Strategy, social protection, socio-political factors, social integration, social relations, socialization, Rights of persons with disabilities, social state, inclusive society, social service, social policy, national Concept.

NOGIRONLIGI BO'LGAN YOSHLARNING JAMIYAT HAYOTIDAGI TO'LAQONLI ISHTIROKI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Alimova Shaxnoza Xamidovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent

axborot texnologiyalari universiteti

Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqola nogironligi bo'lgan yoshlarning jamiyat hayotidagi to'laqonli ishtiroki bilan bog'liq muammolar va ularning yechimlariga bag'ishlangan. Maqolada nogironligi bo'lgan yoshlarning ta'lim olish, ish bilan ta'minlanish, ijtimoiy faoliyatda qatnashish va madaniy hayotda ishtirok etish kabi sohalaridagi asosiy to'siqlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu muammolarni hal etishga qaratilgan inklyuziv ta'lim, qulay ish o'rinlari yaratish, ijtimoiy dasturlarni takomillashtirish va jamoatchilik ongini oshirish kabi yechimlar taklif etiladi. Maqolada nogironligi bo'lgan yoshlarning jamiyatga integratsiyalashuvini ta'minlash uchun davlat, nodavlat tashkilotlar va jamiyatning o'rni va mas'uliyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: nogironlik, Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya, "O'zbekiston — 2030" strategiyasi, ijtimoiy himoya, ijtimoiy-siyosiy omillar, jamiyatga integratsiyalashuv, ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiylashuv, nogironlar huquqlari, ijtimoiy davlat, inklyuziv jamiyat, ijtimoiy xizmat, ijtimoiy siyosat, milliy konsepsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N31>

Kirish. Ma'lumki, hozirda dunyoda 1 milliarddan ortiq nogironlar mavjud. Nogironligi bo'lgan yoshlarning huquqlarini himoya qilish, ta'lim olishiga, sog'lig'ini saqlashiga, mehnat faoliyatini amalga oshirishiga, o'zi va oilasi uchun munosib turmush sharoitiga ega bo'lishiga ko'maklashish hamda ijtimoiy himoya bo'yicha huquqiy kafolatlar yaratish bugungi kunning eng muhim masalalaridan biriga aylangan. Shuning uchun ham 2006-yil 13-dekabr kuni BMT 61/106-Rezolyutsiyasi bilan «Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya» hamda

«Nogironlarning huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga Fakultativ protokol»[4] kabi xalqaro hujjatlar qabul qilingan.

Jahon hamjamiyati tomonidan inson huquqlari tizimida nogironlarni qo'llab-quvvatlash va himoya qilish mexanizmlarini ishlab chiqish, kafolatlangan huquq va erkinliklarini amalda ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar yaratish, nogironligi bo'lgan shaxslarga kamsitish nazari bilan qarashga chek qo'yuvchi choralarni amalga oshirish, jamiyat hayotidagi faol ishtirokini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish, fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari ta'minlanishini kafolatlovchi, shuningdek, bu boradagi jismoniy, moddiy va ruhiy to'siqlarni yo'q qiluvchi qonunlar va dasturlar qabul qilinishi masalalariga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Jahon hamjamiyatida nogironligi bo'lgan yoshlarning oshib borayotgani, ularning inklyuziyasi, bandligini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimida yillar davomida to'plangan va yechimini topmagan qator kamchiliklar va muammolar katta tashvish uyg'otmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Nogironligi bor yoshlar ijtimoiylashuvining ilmiy-falsafiy jihatdan o'rganishda nogironligi bor yoshlar ijtimoiylashuvining zamonaviy tajribasini o'rganib, tadqiq qilishdan iborat. Buning uchun tadqiqot metodologiyasini tashkil etuvchi tizimli tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish hamda tizimlashtirish kabi nazariy usullardan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nogironligi bo'lgan yoshlarning hayoti va muammolari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, ba'zi olimlar ularning jamiyat bilan qanday munosabatda bo'lishini, boshqalari esa ta'lim olish imkoniyatlarini tadqiq qilgan. Shuningdek, ularning ruhiyati va o'qitish usullari ham alohida e'tiborda bo'lgan. Kasb tanlash va ishga joylashish masalalari ham chetda qolmagan.

Lekin, nogironligi bo'lgan yoshlarning jamiyatga to'liq moslashishi hali ham yetarlicha o'rganilmagan. Ularning zamonaviy hayotdagi tajribalari, qiyinchiliklari va imkoniyatlari haqida yanada ko'proq ma'lumotga ega bo'lishimiz kerak.

Shu sababli, nogironligi bo'lgan yoshlarning jamiyatga moslashish jarayonini ilmiy va falsafiy nuqtai nazardan chuqurroq o'rganish zarur. Bu ularga yordam berish va jamiyatda o'z o'rinlarini topishlariga ko'maklashish uchun muhimdir.

Muhokama. Har bir jamiyatning taraqqiyoti uning barcha a'zolarining, shu jumladan, nogironligi bo'lgan shaxslarning ham jamiyat hayotida to'laqonli ishtirok etishiga bog'liq. O'zbekistonda ham nogironligi bo'lgan yoshlarning huquqlarini ta'minlash, ularning jamiyatga integratsiyalashuvi va to'laqonli ishtirokini rag'batlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Biroq, bu borada hali yechimini kutayotgan muammolar mavjud.

Mamlakatimizda nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish borasida salmoqli ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da "nogironlarga ta'lim berish va ularni ishga joylashtirishning amaldagi tizimi zamonaviy talablarga javob bermaydi. Nogironlarni mehnat faoliyatiga jalb etish o'rtacha 2%ni tashkil qiladi, bu mas'ul idoralarning ushbu sohadagi ishi qoniqarsizligidan dalolat beradi"[10]. Shu sababli, bugungi kunda nogironligi bo'lgan yoshlarning turmush darajasi va sifatini yanada yaxshilash, ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko'rsatish, ularning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini amalda ro'yobga chiqarishga, jamiyatga moslashuvi va ijtimoiylashuviga, ta'lim olishi, kasbiy, shaxsiy imkoniyatlarini namoyon etishi, jamiyatda to'laqonli shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishi, faol

fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga ko'maklashish nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasida "Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi, "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi, 2020-yil 15-oktyabrda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan yoshlarning huquqlari to'g'risida"gi qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 2017-yil 1-dekabrda PF-5270-son "Nogironligi bo'lgan yoshlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2017-yil 5-iyuldagi PF-5106-son "Yoshlarga oid davlat siyosatini samaradorligini oshirish va O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi faoliyatini" qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi farmonlari, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son farmoniga muvofiq tasdiqlangan "O'zbekiston — 2030" strategiyasi va mavzuga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi. Mamlakatimizda 2024-yilda o'tkazilgan Parlament saylovlarida ishtirok etish uchun 29350 nafar ro'yxatga olingan. Nomzodlar orasida 973 nafar tojik, 588 nafar qozoq, 146 nafar turkman, 141 nafar qirg'iz, 67 nafar rus, shuningdek, mamlakatimizda istiqomat qilayotgan boshqa millat vakillari bor. Joriy yilda inklyuzivlikka alohida e'tibor qaratilganini e'tirof etish mumkin. Qonunchilik palatasi deputatligiga ilk bor 11 nafar, mahalliy Kengashlar deputatligiga esa 605 nafar nogironligi bo'lgan nomzod da'vogarlik qilgan bo'lsa, shundan ilk bor 3 nafar nogironligi bo'lgan shaxslar Qonunchilik palatasi deputati etib saylandi. Bunday rang-baranglik O'zbekistonning ko'p millatli ruhining yorqin ramzi bo'lib, unda barcha ijtimoiy va etnik guruhlar vakillari mamlakat siyosiy hayotida faol ishtirok etishi mumkinligi nogironligi bor shaxslarning ijtimoiylashuvi qay darajada muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatib turibdi.

O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlarini himoya qilish va ular uchun teng imkoniyatlar yaratish borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Biroq, bu borada yechimini kutayotgan muammolar ham mavjud.

Nogironlik – bu biopsixosotsial hodisa bo'lgani uchun faqat tabiatga tayanib qolmasdan, muammoning ijtimoiy xususiyatlariga ham e'tibor qaratish zarur hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda kechayotgan demokratik jarayonlar, keng ko'lamdagi islohotlar istiqboli jamiyatning asosiy bunyodkor kuchi bo'lgan barcha yoshlarning ijtimoiylashuvi, faolligi, bilim va salohiyati, mehnati va tashabbuskorligi, milliy g'oya, demokratik qadriyat, milliy an'analarga sodiqlik ruhida tarbiyalashga ko'p jihatdan bog'liq. Ushbu jarayonlarni amalga oshirishda nogironligi bo'lgan yoshlarning ham alohida o'rni bor. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2025-yil I choragi yakuniga ko'ra, O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslar soni 1 031 609 nafarni yoki O'zbekiston aholisining 2,7 foizini tashkil etadi. Nogironligi bo'lgan shaxslarning 173 285 nafari 18 yoshgacha bo'lgan bolalarni, 94 722 nafari – I guruh, 695 372 nafari – II guruh, 67 006 nafari – III guruh nogironligini tashkil qiladi. Nogironligi bo'lganlarning 465 645 nafari yoki 45 % ayollar, 565 964 nafari yoki 55 % erkaklar hisoblanadi. Nogironligi bo'lganlarning yoshi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich 30 yoshdan pensiya yoshigacha bo'lganlarda (493 879 nafar) belgilangan. 2025-yilning o'tgan davri mobaynida tibbiy-ijtimoiy ekspert komissiyalari tomonidan 17 499 nafar shaxslarga birlamchi, 41 487 nafar shaxslarga qayta nogironlik belgilangan. Bunda birlamchi nogironlik asosan qon aylanish a'zolari kasalliklari (2 808), suyak-mushak kasalliklari tizimi kasalliklari (1 900),

tug'ma nuqsonlar (1 724), endokrin kasalliklari (1 580), asab tizimi kasalliklari (1 349) bo'yicha belgilangan.

Nogironligi bo'lgan shaxslar hududlar kesimida eng yuqori ko'rsatkichi Samarqand (110 189), Qashqadaryo (108 041), Farg'ona (94 395), Andijon (88 470) va Surxondaryo (88 470) viloyatlarida, eng past ko'rsatkich esa Sirdaryo (38 123), Jizzax (44 496), Navoiy (48 172) va Buxoro (60 446) viloyatlarida kuzatilgan[16].

So'ngi yillarda Yangi O'zbekistonda davlat tomonidan nogironligi bo'lgan shaxslar, jumladan yoshlar uchun ulkan imtiyoz va sharoitlar yaratib kelinmoqda. Har bir yoshning o'zini jamiyatning to'laqonli a'zosi ekanligini his qilishlariga erishish maqsadida tegishli davlat hokimiyati organlari barcha darajadagi ta'lim muassasalarida nogironligi bo'lgan va rivojlanishida nuqsoni bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuviga xizmat qiladigan zarur shart-sharoitlarni yaratmoqda.

«Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Ijtimoiy himoya milliy Agentligi tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ushbu tizimni tubdan isloh qilish, ijtimoiy yordamning manzilliligi va natijadorligini ta'minlash zarurligini ta'kidlab, 3-dekabr nogironlar kuni munosabati bilan 2022-yil 2-dekabrda qilgan murojaatida jumladan shunday dedi: «Jamiyatimizning ajralmas bir qismi bo'lgan nogironligi bo'lgan fuqarolarning huquq va manfaatlarini ta'minlash, mehnat va turmush sharoitlarini yaxshilash maqsadida keyingi yillarda mamlakatimizda bir qator qonunlar hamda 25 dan ortiq boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, mustahkam qonuniy baza yaratildi. Bu esa mazkur toifa vakillariga tibbiy-ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, ularning bilim olishi, mehnat qilishi, malakali tibbiy xizmatlardan foydalanishi, o'z iste'dod va salohiyatini ro'yobga chiqarishi, muxtasar aytganda, o'zlarini jamiyatimizning to'laqonli a'zosi deb his etishlari uchun yanada qulay sharoitlar yaratish imkonini bermoqda»[17].

Yangi O'zbekistonda nogironligi bo'lgan yoshlarni himoya qilish sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ko'zda tutilgan shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy huquq va erkinliklarini xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari, me'yorlari hamda O'zbekiston qo'shilgan xalqaro shartnomalarga muvofiq holda, boshqa fuqarolar bilan teng ravishda ta'minlash hisoblanadi.

BMT Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasining 2021-yil 7-iyunda O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilingani ushbu sohada samarali islohotlarni davom ettirishning yorqin namunasi bo'ldi.

Bu haqda so'z yuritganda, albatta, keyingi yillarda mazkur sohada keng qamrovli ishlar amalga oshirildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasining Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasiga qo'shilishiga oid masala quyidagi dasturiy hujjatlarida:

1. «Nogironligi bo'lgan yoshlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (PF 5270- son, 2017-yil 1-dekabr);
2. «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi qabul qilinganining 70 yilligiga bag'ishlangan Tadbirlar dasturi» to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (PF 5434-son, 2018-yil 5-may);

3. «Inson Huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Milliy strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (PF 6012-son, 2020-yil 22-iyun);
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Inson huquqlari bo'yicha Kengashining 2021-yil 22-fevralda bo'lib o'tgan 46-sessiyasidagi nutqida nazarda tutilgan.

So'nggi 5 yil ichida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan O'zbekiston Nogironlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro Konvensiyani (NHK) ratifikatsiya qildi, mamlakatimiz Osiyo-Tinch okeani mintaqasida nogironlarning asl huquqlarini ta'minlash bo'yicha Inchxon strategiyasiga qo'shildi, ikkita yangi «Nogironlar huquqlari to'g'risida»gi hamda «Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ijtimoiy zaif toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to'g'risida»gi Qonunlar qabul qilindi.

Mazkur qonun hujjatlari inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalarda aks ettirilgan nogironlarning huquqlarini ta'minlashga oid asosiy tamoyillarni, shu jumladan, nogironlarning qadr-qimmatini, mustaqilligini, tanlash erkinligini hurmatlash; nogironlik tufayli kamsitish holatlariga yo'l qo'ymaslik; inson huquq va erkinliklarini amalga oshirishda imkoniyatlarning tengligi; nogiron bolalarning rivojlanayotgan qobiliyatlarini hurmat qilish va ularning individualligini saqlab qolish huquqi; nogironlar uchun turli obyektlar va xizmatlardan to'siqsiz to'laqonli foydalanish imkoniyatining mavjudligi; nogironlarni jamiyat va davlat hayotiga jalb qilish kabi tamoyillarni o'zida mujassam etdi.

Nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy omillari sifatida ularning jamiyat hayotida to'laqonli ishtirok etishlari, o'zlarining huquq va erkinliklaridan keng foydalanishlari, ijtimoiy munosabatlarda faollik ko'rsatishlari hamda ijtimoiy muammolarga yechim topishlari uchun zarur bo'lgan shart-sharoit va imkoniyatlar kabilarni ko'rsatish mumkin. Fikrimizcha, nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvining ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy omillarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: nogironligi bo'lgan yoshlarning ish bilan ta'minlanishi, maoshlarining adolatli va insonparvarligi, ish joylarida ularga ko'rsatiladigan munosabat va muomala, ishga joylashtirish va kasbiy rivojlanish uchun ko'rsatiladigan yordam va xizmatlar, ish boshqaruvida ularning huquq va manfaatlarini ta'minlash, ish joylarida ularning salomatligi va xavfsizligini kafolatlash va boshqalar.

- Ijtimoiy-siyosiy omillar: nogironligi bo'lgan yoshlarning ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, madaniy hayot, siyosiy jarayonlarda ishtirokini ta'minlash, ularning ijtimoiy munosabatlarda o'z fikr-mulohazalarini ifodalashga erishish bo'yicha ularni ijtimoiy himoya qilish va huquqlarini himoyalash uchun ko'rsatiladigan yuridik yordam va boshqalar[15].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 21-iyundagi «Nogironligi bo'lgan Yoshlarni Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat xizmatlarini ko'rsatishning ma'muriy reglamentlarini tasdiqlash to'g'risida»gi 341-son Qarori, «Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi Xalqaro Pakt» (O'zbekiston Respublikasi uchun 1995-yil 28-dekabrda kuchga kirgan)[3], BMTning Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiyasi (O'zbekiston Respublikasi uchun 2021-yil 28-iyuldan kuchga kirgan)[5] va boshqa xalqaro huquqiy hujjatlar nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvining ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy huquqlarini ta'minlash va kafolatlashning asosiy me'yori va huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuviga ta'sir qiluvchi omillar juda ko'p qirrali bo'lib, ularni har jihatdan alohida-alohida ko'rib chiqish mumkin. Jumladan, ijtimoiy-iqtisodiy omillarga nogironligi bo'lgan yoshlarga asbob-uskunalar va mehnat qurollarini xarid qilish uchun subsidiya ajratish, ishga joylashish imkoniyatlarini yaratish va kasbiy tayyorgarlik kabi masalalar kiradi.

Nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvning shaxslararo mexanizmi insonning o'zi uchun subyektiv ahamiyatga ega bo'lgan shaxslar bilan o'zaro munosabati jarayonida funksiyalarni bajaradi va empatiya va identifikatsiya tufayli shaxslararo o'tkazishning psixologik mexanizmini ifodalaydi. Ota-onalar, sevimli o'qituvchi, hurmatli kattalar, hamkasblar, bir xil yoki qarama-qarshi jinsdagi tengdoshlar muhim shaxslar bo'lishi mumkin.

Nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuvi murakkab kechadigan jarayon bo'lib, unga nafaqat oila bilan bir qatorda ta'lim muassasalari – bolalar bog'chalari, maktablar, o'rta va oliy o'quv yurtlari, balki ularning ijtimoiy infrastrukturadan to'sqinliksiz foydalanishi uchun yaratilgan shart-sharoitlari ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Nogironlikni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganish alohida ma'noga ega bo'lib, uning dolzarbligi bir qator omillar bilan belgilanadi:

Birinchidan, nogironlikni ajralmas ijtimoiy hodisa sifatida ijtimoiy-falsafiy tushunish zarurati bo'lib, uning mavjudligi jamiyat hayotining barcha sohalariga va institutlarga ta'sir qiladi.

Ikkinchidan, nogironlikni ijtimoiy hodisa sifatida keng falsafiy o'rganish kontekstiga kiritish maqsadga muvofiqligi va ijtimoiy-falsafiy masalalar sohasida «nogironlik» toifasi sanaladi. «Nogironlik» so'zi o'zining polisemantik mazmuni tufayli aniq terminologik noaniqlikka ega. Mavjud ta'riflarni tahlil qilish nogironlikning ijtimoiy hodisasini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan umumlashtirish va aniqlash uchun kategorik yondashuv orqali nogironlik ta'riflarini tasniflash imkoniyati haqida taxmin qilish imkonini beradi. Qolaversa, o'zbek tilidagi nogironlik hodisasini tahlil qilish bilan nogironlik muammosini shakllantirishdan uni amalga oshirishning mantiqiy yakunigacha bo'lgan yo'lda falsafiy munozara olib borish nazariy nuqtai nazardan muhim ko'rinadi.

Uchinchidan, zamonaviy O'zbekiston jamiyatining nogironlar va nogiron bo'lmagan qismi o'rtasidagi munosabatlarda eng yaqqol namoyon bo'ladigan nogironlik fenomenining muammolarini aniqlash va qarama-qarshiliklarini hal etishning ahamiyati.

Nogironlikning ijtimoiy hodisa va ijtimoiy institut sifatida mavjudligi va rivojlanishi turli xil, vaqt bo'yicha tuzilgan qarama-qarshiliklarning paydo bo'lishi va hal qilinishi, ijtimoiy mavjudotning o'ziga xos xususiyatlari va uning darajalari, ijtimoiy, guruh va individual ongning xususiyatlari bilan bog'liq. Bir tomondan, ularning konkretligi, ma'lum darajada tipikligi, ikkinchi tomondan, harakatchanligi va o'zgaruvchanligi ularni tushunish va baholashda dialektik yondashuvni talab qiladi. Ularning mazmunida ma'lum darajada jamiyatdagi tub o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan, nogironlar muhitining mavjudligining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan va guruhli, «korporativ» xususiyatga ega bo'lganlarni ajratib ko'rsatish kerak. Nihoyat, har bir nogironligi bo'lgan kishi yashaydigan individual tabiatning qarama-qarshiliklari, bu ularning mohiyati va namoyon bo'lishining ekzistensial tahliliga ko'proq moyil bo'ladi.

To'rtinchidan, O'zbekistonda nogironligi bo'lgan yoshlarga nisbatan ishlab chiqilgan davlatimiz ijtimoiy siyosatning milliy konsepsiyasining muhim vazifasi bo'lgan nogironligi bo'lgan yoshlarning hayot sifatini oshirishning dolzarb zarurati.

Beshinchidan, nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiy makonga samarali integratsiyalashish yo'llarini izlashga qaratilgan ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar olib borish zarurati. Zamonaviy tarixiy sharoitda mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlarni hisobga olgan holda ko'plab ichki ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal qilishni jamiyat hayotida barcha a'zolarining to'liq ishtirokisiz tasavvur qilish qiyin. Shu bois nogironlarning turli ijtimoiy guruhlar, davlat muassasalari va idoralari bilan uyg'un munosabatlarini o'rnatish, aholining sog'lom qatlamiga nisbatan moddiy va iqtisodiy ahvolini yaxshilash, ma'naviy-ruhiy, ijtimoiy farovonligini mustahkamlash jarayonlari izchil davom etmoqda.

Oltinchidan, kundalik hayotda nogironlikning turli ko'rinishlarining prakseologik jihatini hisobga olishning ahamiyati. Ijtimoiy hodisa sifatida u ijtimoiy borliq subyekti bo'lgan kishilar ongiga faol ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, ijtimoiy amaliyot jarayonlarini o'z mazmunida aks ettiradi, unga jiddiy ta'sir qiladi va turli qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Shuningdek, nogironlikning yashirin, har doim ham tushunib bo'lmaydigan ma'nosi mavjud bo'lib, u odamga «bu» har qanday odam bilan sodir bo'lishi mumkinligini doimiy ravishda eslatishdan iborat bo'lib, bilvosita odamni o'ylashga va sog'lig'ini saqlash, nogironlikning oldini olish uchun amaliy choralar ko'rishga majbur qiladi. Har bir inson salomatligini asrashni tarbiyalash puxta o'ylangan davlat ijtimoiy siyosati bilan uyg'unlashib, mamlakat fuqarolari uchun sog'lom turmush tarzini shakllantirishning jiddiy motivi bo'lishi mumkin[15].

Ayni paytda Yangi O'zbekiston jamiyatida nogironligi bo'lgan yoshlarning ta'lim olishidagi to'siqlar yaxshi o'rganilib, davlat tomonidan ularni bartaraf etish choralari ko'rilmogda. Biroq, qonunchilikda universitetlar zimmasiga nogironligi bo'lgan talabalarning ta'lim olishi uchun shart-sharoit yaratish majburiyatini yuklagan o'zgartirishlar kiritilganiga qaramay, nogironligi bo'lgan yoshlarning ta'lim olish huquqini amalga oshirish muammosi ayrim ta'lim muassasalari uchun hamon kun tartibidagi dolzarb muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiy-madaniy integratsiyalashuvi muammosi madaniy, sotsiologik va ijtimoiy-pedagogik bilimlar sohasidagi eng dolzarb muammolardan biri sifatida gavdalanmoqda. Aholining aksariyat qismi ijtimoiy taraqqiyotning bugungi tez o'zgaruvchan hayot haqiqatiga qadriyat va maqom-rol nuqtai nazaridan moslashishi juda qiyin kechmoqda. Madaniy va hududiy aloqalarning yo'qolishi, ma'naviy, etnik-madaniy va professional-korporativ hamjamiyat hissi, ushbu muammoni hal qilish uchun mas'ul bo'lgan davlat va jamoat institutlarining noto'g'ri ishlashi fonida shaxsning o'zini o'zi identifikatsiya qilish va o'zini o'zi anglashidagi qiyinchiliklar, inson ijtimoiy hayotining asosiy sohalarida ijtimoiy keskinlik va shaxsiy norozilikning kuchayishi holatlari kuzatilmoqda. Bunday sharoitda madaniy va dam olish faoliyati muhim ijtimoiy integratsiya potensialiga ega bo'lib, bu esa shaxsiy mavjudlikning ta'lim, kasbiy va boshqa ijtimoiy-kommunikativ muhiti doirasida yuzaga keladigan yuqorida ko'rsatilgan shartlarning yetishmasligini qoplashga qodir.

Nogironlarning jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi ijtimoiy munosabatlarni, davlatning ijtimoiy funksiyalarini ishlab chiqilgan ijtimoiy siyosat chora-tadbirlari va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan nogironlikni ijtimoiy ta'minlash asosida birgalikda amalga oshirish samarasidir.

Eng keng tarqalgan stereotiplardan biri bu barcha nogironlar o'zlarining minimal ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy yordamga muhtoj degan fikrdir. Shu bilan birga, nogironlar turli xil ehtiyoj va qiziqishlarga ega bo'lgan katta ijtimoiy guruhdir, ular jamiyat tomonidan taklif qilinadigan yangiliklarga boshqacha munosabatda bo'lishadi. Nogironlar, boshqa shaxslar kabi, o'zlarining imkoniyatlarini, istiqbollari va jamiyatdagi rolini boshqacha baholaydilar.

O'zlariga nisbatan e'tiborni susayganligini his qilgan nogironlar ayrim hollarda jamiyat bilan aloqalarini ixtiyoriy ravishda uzadilar. Nogironning passiv turmush tarzi asta-sekin rivojlanadi va uning ijtimoiy faolligi pasayadi.

Nogironlarning jamiyatga integratsiyalashuvi va ularning hayot sifatini yaxshilash bilan bog'liq bo'lganligi sababli, nogironlarning faolligini oshirishda fuqarolik institutlarining roli muhim mavzudir. Fuqarolik institutlari ijtimoiy xizmatlardan foydalanish, ta'lim va bandlikni ta'minlashda, nogironlarning ijtimoiy ishtiroki va jamiyat hayotida ishtirok etishi uchun shart-sharoit yaratishda asosiy rol o'ynashi mumkin.

Nogironlarning zamonaviy turmush sharoitlariga ijtimoiy moslashuvi muammosi ijtimoiy siyosat sohasidagi eng dolzarb muammolardan biri bo'lib, nogironlik nuqtai nazaridan tub o'zgarishlar munosabati bilan qo'shimcha ahamiyatga ega.

Hozirgi vaqtda nogironlarning ijtimoiy moslashuvi jarayoni bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda:

- nogironlar o'rtasida hayotdan qoniqish darajasi past;
- o'z-o'zini hurmat qilish ham salbiy dinamikaga ega;
- nogironlarning boshqalar bilan munosabatda bo'lgan muhim muammolari;
- nogironlarning hissiy holati tashvish va kelajakka nisbatan noaniqlik, pessimizm bilan tavsiflanadi.

Nogironlarning jamiyat siyosiy va ijtimoiy hayotidagi ishtiroki qoliplarga, noto'g'ri qarashlarga va nogironlarni chetlab o'tishga qarshi kurashishda katta ahamiyatga ega.

Fuqarolik jamiyati institutlari faoliyatining eng keng tarqalgan yo'nalishlaridan yana biri bu nogironlar va sog'lig'i cheklangan odamlarni qo'llab-quvvatlashdir, chunki hozirgi vaqtda mazkur toifa vakillari hali ham jamiyatning zaif qatlami bo'lib qolmoqda. Turli xil muammolarga duch kelgan nogironlar uchun qulay sharoitlarni ta'minlash nafaqat davlat balki fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Nogironlar bilan ishlaydigan fuqarolik institutlarining faoliyati juda keng va murakkab faoliyat bo'lib, ularning asosiy maqsadi nogironlarning turmush sharoitini yaxshilash, nogironligi bo'lgan shaxslarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlash va huquqlarini himoya qilishdir[15].

Yangi O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslar orasida faoliyat olib borayotgan fuqarolik institutlari juda ko'p va ularning faoliyati juda xilma-xildir. Ularning asosiy maqsadi nogironlarning hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatish, ularning jamiyatga integratsiyasini ta'minlash, huquqlarini himoya qilish va imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Mamlakatimizda nogironlik sohasida 600 ga yaqin nodavlat notijorat tashkilotlar faoliyat yuritmoqda. Ular orasida O'zbekiston nogironlar jamiyati, O'zbekiston nogironlar jamoat fondi, O'zbekiston Nogiron ishbilarmon ayollar milliy assotsiatsiyasi, Nogironligi bo'lgan yoshlar va bolalar markazi, O'zbekistondagi falaj nogiron bolalar va o'smirlarga yordam beruvchi «Umr» jamoatchilik markazi, "Inklyuziv hayot" nogironlar jamoat birlashmasi,

O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati, O'zbekiston karlar jamiyati kabi NNTlar bor. Ushbu nodavlat notijorat tashkilotlarining vakillari Konvensiyani ratifikatsiya qilishda faol ishtirok etganliklari muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonini va bu jarayon bilan bog'liq muammolarni o'rganish natijasida quyidagi qator umumiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

- Nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvi hamda jamiyat hayotiga moslashuvi keng qamrovli, murakkab, tizimli xarakterga ega jarayon bo'lib u kompleks yondashuvni talab etadi. Mazkur muammolarni o'rganishga bo'lgan ilmiy ehtiyoj zamonaviy ijtimoiy davlat fuqarolik jamiyati sharoitida ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan bevosita bog'liq;
- Hozirgi vaqtda nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiy makon bilan eng samarali o'zaro ta'sirini ta'minlaydigan moslashuvchan mexanizmni yaratish muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Nogironligi bo'lgan yoshlarning yashash muhiti, shart-sharoitlari ularning to'laqonli ijtimoiy rivojlanishiga yetarli darajada moslashtirilmagan. Qator ijtimoiy to'siqlar bunday yoshlarning erkin harakatlanishiga, voqelikni to'liq idrok etishiga, o'z ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy ehtiyojlarini qondirishga imkon bermaydi. Bu esa, o'z navbatida, nogironligi bo'lgan yoshlarda zaiflik, hayotidan qoniqmaslik, ruhan sinish, tushkunlikka tushish kabi kayfiyatlarning kuchayishiga, oxir-oqibat ularning jamiyat hayotidan begonalashuviga sabab bo'ladi. Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, hayotiy faoliyatidagi cheklovlarni bartaraf etish, to'laqonli turmush tarzi va faol hayot kechirishlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida amalga oshirilayotgan davlat siyosatini yanada kuchaytirish yo'li bilan nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiy faolligini yanada oshirish, ularda mustaqil fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga erishish mumkin bo'ladi;
- Nogiron yoshlarning huquqlarini mustahkamlashga qaratilgan ijtimoiy siyosat nogironlikni baholashning ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish, nogironlikni belgilash me'yorlari va qoidalarini bosqichma-bosqich qat'iyalashtirish, xizmatlardan foydalanish huquqini berish mezonlariga aniqliklar kiritish, xizmatlar ko'rsatish standartlarini belgilash va ularni majburiy qo'llash, mehnat faoliyatini tartibga solish bilan hamohang ravishda amalga oshirilishi va rivojlanishi maqsadga muvofiqdir;
- Nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuvi – bu ijtimoiy hayotga oid bilim va ko'nikmalarni, umumiy qabul qilingan xatti-harakatlar, odatlarini, hayotiy mo'ljallari va qadriyatlarining o'zlashtirish jarayoni bo'lib, ushbu toifadagi yoshlarga ijtimoiy o'zaro munosabatlarning turli holatlarida to'liq ishtirok etish imkonini beradi. Nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuvida ularning tashqi dunyo bilan aloqa, ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi;
- Yangi O'zbekistonda nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvi bilan bog'liq masalalar davlat siyosati markazida ekanligi va ijtimoiy davlat sharoitida ularga bo'lgan e'tiborining tubdan o'zgarishi va kuchayib borishi; nogironligi bo'lgan

yoshlarga oid mavjud huquqiy negizning takomillashib borishi, ularning huquq va erkinliklariga oid konstitutsiyaviy kafolatlar ko'lamini hamda mexanizmlarning kengayib borishi; nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalarining roli va ta'sirini oshirib borishi kabi zamonaviy tendensiyalar barqaror rivojlanishning maqsadlariga erishish doirasida belgilangan inklyuziv taraqqiyotni kengaytirishga, ijtimoiy davlat qurishga yo'naltirilgan demokratik jarayonlarni jadallashtirishga kuchli ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan, balki nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishga ko'maklashadi. Bugun mamlakatimizda nogironligi bo'lgan kishilarning davlat hamda mahalliy hokimiyat organlarida faoliyat olib borishi, ijtimoiy hayotga jalb qilinishiga katta e'tibor berilmoqda. Nogironligi bo'lgan shaxslarni siyosiy hayotga jalb qilish, demokratiya ko'lamini kengaytirishga va yanada mustahkamlashga xizmat qiladi, jamiyat barcha a'zolarining siyosiy jarayonlarda teng ishtirok etishini ta'minlaydi hamda qabul qilinayotgan qonunlarning nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan ta'sirini yanada kuchaytirishga xizmat qiladi.

- Ijtimoiy davlat har bir fuqaroning munosib turmush darajasiga erishish, ijtimoiy tengsizlikni yumshatish, muhtojlarga yordam ko'rsatish maqsadida ijtimoiy adolat tamoyillariga muvofiq moddiy boyliklarni adolatli taqsimlashga qaratilgan davlat modelidir. Bunday davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – inklyuziv jamiyatni rivojlantirishdir. Bugungi kunda inklyuziv jamiyatni rivojlantirish sharoitida nogironligi bo'lgan yoshlarning ijtimoiylashuvi va rehabilitatsiyasida zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar joriy etish nihoyatda muhim.

Mamlakatning milliy ustuvor yo'nalishlariga muvofiq keladigan zamonaviy, innovatsion texnologiyalarni joriy etish Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish yo'lidagi maqsadlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu texnologiyalarni joriy etish orqali nogironligi bo'lgan yoshlarning sog'lig'ini saqlash, sifatli inklyuziv ta'lim bilan qamrab olish, ishlab chiqarishga jalb etish va samarali bandligini ta'minlash, nogiron yoshlarning jamiyatda ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy ishtirokini kuchaytirish orqali jamiyat a'zolari o'rtasidagi tengsizlikni kamaytirish, hududlarni obodonlashtirishda barqaror texnologiyalarni qo'llash, yashil maydonlar va jamoat joylarida, ayniqsa, nogironligi bo'lgan yoshlarning xavfsiz kirib borishlarini ta'minlashga erishish imkonini yaratadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Inson huquqlari to'g'risidagi umumjahon deklaratsiyasi, 1948 yil 10 dekabr.
2. BMTning Inson huquqlari bo'yicha Oliy komissari boshqarmasi; Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, 1966 yil 16 dekabr.
3. Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risida Xalqaro Pakt, (1966-yil 16-dekabr, Nyu-York). <https://lex.uz/docs/2686000>
4. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar: to'plam/O'zbekcha nashrining mas'ul muharriri L.X.Saidov. -T.: "Adolat", 2004. -520 b.
5. BMT "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya" hamda "Nogironlarning huquqlari to'g'risidagi Konvensiyaga Fakultativ protokol" 2006 yil 13 dekabrda 61/106-

- rezolyutsiyasi.-Nogironlar huquqlari to'g'risidagi Konvensiya kitobida // <https://www.undp.org/sites>
6. Yevropa Ittifoqining Asosiy huquqlar bo'yicha agentligi, "Nogironligi bo'lgan shaxslarning siyosiy jarayonlarda ishtirok etish huquqi: Inson huquqlari ko'rsatkichlari", (Vena, 2014 yil).
 7. Yevropa Kengashi Parlament assambleyasining 2039 (2015)1-son Nogironligi bo'lgan shaxslarning teng huquqliligi va ularni teng ravishda qamrab olish to'g'risidagi rezolyutsiyasi, 2014 yil 12 dekabr.
 8. YEKPAning Tenglik va kamsitilmaslik masalalari bo'yicha qo'mitasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning siyosiy huquqlari: demokratiya masalasi" hisoboti, Strasburg, 2015 yil
 9. YEXHTning Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha byurosi (DIIHB), "Nogironligi bo'lgan shaxslar va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etish huquqini ta'minlash" (Varshava, 2017 yil sentyabr)
 10. Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 1 avgustdagi 5006-son Farmoyishi//O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 31-son, 774-modda.
 11. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida" 23-son Qarori // www.lex.uz
 12. Usmonov M.A. O'zbekistonda keksalar va nogironlarni ijtimoiy himoyalashning tashkiliy-huquqiy muammolari. Yu.f.n...dis. –Toshkent,1995.
 13. Ganiyeva M.X. Sotsiokulturnaya adaptatsiya detey s ogranichennimi vozmojnostyami kak napravleniye sotsialnoy zashiti. Jurnal. Obshestvennoye mneniye. Prava cheloveka. Toshkent-2018. №4. S. 35-45
 14. Xoliqulova X.Y. O'zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilish siyosati. diss. Toshkent 2018.
 15. Alimova Sh.X. Yangi O'zbekistonda nogironligi bo'lgan yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonlarining ilmiy-falsafiy tahlili. Fal.f.f.d.(PhD)...Diss.- Toshkent, 2025. – 146 b.
 16. <https://ihma.uz>
 17. <https://president.uz/uz/lists/view/5748>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE HISTORICAL GENESIS AND DEVELOPMENT FACTORS OF YOUTH ECONOMIC ACTIVITY

Tolipov Bakhtiyor

Independent researcher at Fergana State University,
PhD in Philosophy, Associate Professor

Abstract. This article examines the historical genesis, formation stages, and development factors of youth economic activity. It analyzes the role of young people in the labor market, entrepreneurship, and innovation, as well as the evolution of state policies aimed at supporting their economic initiatives. The study explores the interrelation of historical, social, and institutional factors influencing youth economic participation, emphasizing the importance of education, digital technologies, and a supportive legal environment. The article also focuses on socio-economic mechanisms contributing to the formation of economic thinking and civic responsibility among youth.

Keywords: youth, economic activity, labor market, entrepreneurship, innovation, state policy, socio-economic factors.

YOSHLAR IQTISODIY FAOLIGINING TARIXIY GENEZISI VA RIVOJLANISH OMILLARI

Tolipov Baxtiyor

Farg'ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar iqtisodiy faolligining tarixiy genezisi, uning shakllanish bosqichlari va rivojlanish omillari tahlil qilingan. Unda yoshlarning mehnat bozori, tadbirkorlik va innovatsion faoliyatdagi o'rni, shuningdek, ularning iqtisodiy tashabbusini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosatining evolyutsiyasi yoritilgan. Tadqiqotda tarixiy, ijtimoiy va institutsional omillar o'zaro bog'liq holda o'rganilib, yoshlarning iqtisodiy faolligini oshirishda ta'lim, raqamli texnologiyalar va huquqiy muhitning roli alohida ko'rsatib o'tilgan. Maqola yoshlar iqtisodiy tafakkuri va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishdagi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarni tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, iqtisodiy faollik, mehnat bozori, tadbirkorlik, innovatsiya, davlat siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy omillar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N32>

Kirish. Ijtimoiy taraqqiyotning har qanday bosqichida bozor munosabatlari fenomeni ilm-fan vakillari tomonidan o'rganilib, «bozor» tushunchasi mazmuniga aniqlik kiritishga harakat qilingan. Yuzaki qaraganda, bozor aksiomatik mazmunga ega, kompleks-sistemali o'rganilgan va ilmiy tahlilga muhtoj bo'lmagan ijtimoiy-tarixiy hodisadek ko'rinadi. Vaholanki, uning strukturaviy tuzilishi, funksional yo'nalishlari, ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati, paradigmalar o'zgarishlari dinamikasi, ijtimoiy fanlar vakillari, shular qatorida faylasuflar tomonidan ham "bozor" kompleks ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida tadqiqot obyektiga aylantirilgan.

Bu murakkab jarayon nisbatan tizimli o'rganilishiga qaramasdan, uning mazmun-mohiyatida, hali aniqlanmagan, ilmiy jihatdan asoslanmagan holatlar mavjudligi, quyidagi sabablar bilan izohlanadi: birinchidan, bozor iqtisodiyoti fenomeni, nisbatan konservativ, turg'un bo'lsa ham, uning mohiyati, shakllari, funksiyasi, ahamiyati jamiyat taraqqiyoti darajalariga mos doimiy o'zgarib turadi va hamma vaqt ham, ilmiy tadqiqotchilar tomonidan ilg'ab olinmaydi; ikkinchidan, bozor munosabatlarining obyektiv rivojlanish qonuniyatlari, harakatlantiruvchi motivlari, mexanizmlari, konyukturasidagi o'zgaruvchanlik, shaxsning ehtiyojlari va manfaatlariga, ya'ni dinamik o'zgaruvchan subyektiv omillar tizimiga chambarchas bog'liq; uchinchidan, bozor infrastrukturasi, kommunikatsiyasi, subyektlari tizimidagi tarkibiy o'zgarishlarini ilmiy falsafiy tahlil qilishning usul va vositalari, nazariy-metodologik asoslari, texnologiyasi, tushuncha va kategorial apparati mukammallik hamda adekvatlikdan yiroq; to'rtinchidan, bozor iqtisodiyoti haqidagi ilmiy nazariyalar, g'oyalar, ta'limotlar muqobilligi, individual yoki korporativ manfaatlar bilan bog'liqligidan, ularning umumiy konsensusi asosida, universal konseptual nazariyalar, ta'limotlar sistemasi vujudga kelishini murakkablashtirmoqda; beshinchidan, bozor munosabatlarini determinlashtiruvchi obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillar kompleksiga sistemali ilmiy differensial yondashuv metodologiyasi nochorligidan haqiqatdan uzoq bo'lgan, aksariyat holatlarda utopik nazariyalar yaratilmoqda.

Materiallar va metodlar. XX asrda bozor munosabatlari mavzusi tadqiqoti: nazariyasi va metodologiyasi tahlilida, faylasuf olimlar tomonidan muayyan ilmiy ishlar amalga oshirildi. Xususan, bu mavzuni yoritishning turli muqobil falsafiy yondashuv tamoyillari, yo'nalishlari aniqlandi va konkretlashtirildi. Endi shu tamoyillar asosida «zamonaviy bozor» tushunchasi mazmuni, mohiyati va vazifalarini aniqlashning umumfalsafiy metodologik, nazariy-konseptual asoslarini o'rganish ijtimoiy falsafa fani vakillari oldidagi dolzarb ilmiy muammo bo'lib turibdi. Zero, bu ilmiy mavzu tadqiqoti jarayonida, bozor munosabatlari tushunchasi obyekti bo'lgan ijtimoiy hodisaning retrospektiv asoslarini, genezisini, harakatlantiruvchi motiv va mexanizmlari tizimini aniqlash –zamonamizning dolzarb savollarga javob topishga asos bo'ladi. Shuning uchun mavzu tarixiga doir turli fan sohalari tadqiqot natijalarini falsafiy jihatdan umumlashtirish, faqat ajdodlar tarixini o'rganishga emas, balki kelajak avlodlarning istiqbol strategik vazifalarini belgilashga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Insoniyatning iqtisodiy-falsafiy tafakkuri rivojiga tarixiylik va mantiqiylik jihatidan nazar solsak, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot tarixida iqtisodiy faoliyat yuritishning uchta sinalgan yo'li mavjud bo'lganligini ko'rish mumkin.

Birinchisi, an'anaviy iqtisodiy faoliyat yuritish yo'li bo'lib, u insonning tabiatdan o'zini ajratib, qo'l kuchiga tayangan holda agrar xarakterdagi natural xo'jalik yuritishga asoslangan, iqtisodiy odatlar va ko'nikmalar avloddan-avlodga o'tib, uzoq vaqt saqlanib qolgan, ko'proq avtarkizm, konservatizm g'oyalari hukmronligi bilan ifodalanadi. Bu o'z boshidan og'ir jismoniy mehnat, jamoatchilik, xususiy mulkchilik, katta yer egaligi, tovar-pul munosabatlarining sirlarini chuqur anglamaslik, moddiy boyliklarni ko'proq o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishlar keltirib chiqargan ijtimoiy mazmundagi ziddiyat, iztirob va quvonchlarni boshdan kechirib, asta-sekin o'z negizida bozor tizimining paydo bo'lishiga, rivojlanishiga yo'l ochib bergan eng uzoq davom etgan tarixiy jarayonlar silsilasini o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham bu yo'lni olimlar mamlakatlarning iqtisodiy faoliyatida «an'anaviy iqtisodiyot» tizimi hukmronlik qilgan davr deb atashadi. Mazkur tizimga iqtisodchi olimlar tomonidan «An'anaviy-mumtoz

iqtisodiyot – bu o'ta zaif ishlab chiqarish omillariga tayangan, kam unumli natural ishlab chiqarishga, an'analar shakliga kirgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga asoslangan iqtisodiyotdir»[1], degan ta'rif berilgan.

Ikkinchisi bu bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot yo'li bo'lib, u mamlakat iqtisodiy faoliyatini tabiat va jamiyatning obyektiv rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olib, bozor iqtisodiyotini yo'lga qo'yish asosida shaxsning ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib, uzoqni ko'zlab, ilmiy asosda, oqilona tarzda tashkil etish bo'lib, u har kimning erkin samarali mehnat qilishiga, o'z mehnati natijalaridan bahramand bo'lib boy-badavlat yashashiga olib kelgan. Bunday faoliyat yuritish har qanday jamiyatda tinchlikni qaror toptirib, uning barqaror rivojlanishini ta'minlagan. Buni aksariyat xalqlar iqtisodiy faoliyat yuritishning «bozor iqtisodiyoti» yo'li, usuli sifatida tan olishgan.

Uchinchisi bu totalitar-rejali iqtisodiyot yo'li bo'lib, u mamlakatda iqtisodiy faoliyat yuritishni tabiat va jamiyatning obyektiv rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmagan holda, faqat davlat manfaatini ko'zlab, subyektiv-volyuntaristik tarzda, uzoqni ko'zlamasdan tartibsiz tarzda tashkillashtirib, odamlarni majburiy mehnat qurboniga aylantirib, o'z mehnatlaridan naf ko'rmasdan, kambag'al-qashshoq holda yashashga majbur qilgan. Bu esa oxir oqibatda jamiyat a'zolarini samarasiz mehnat qilishga, ularda boqimandalik va loqaydlik kayfiyatini shakllanishiga, natijada, jamiyatning inqirozga yuz tutishiga olib kelgan. Shuning uchun ham bu yo'lni iqtisodiy faoliyat yuritishning bitta markazdan turib boshqaruvchi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan «totalitar-rejali iqtisodiyot»shakli, usuli deyiladi. Bu masalani chuqur tahlil qilgan jamiyatshunos olimlar "Totalitar-rejali iqtisodiyot – bu davlatlashtirilgan, ijtimoiy mulkka tayangan, bir markazdan turib rejalashtirishga va boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullariga asoslangan iqtisodiyotdir"[2], degan xulosaga kelgan. Sobiq tuzumdagi iqtisodiy faoliyat yuritish ana shunga asoslangan edi.

Mavjud ensiklopedik va falsafiy ilmiy adabiyotlarda bozor munosabatlari tushunchasi mazmuniga iqtisodiy determinizm nuqtai nazaridan yondashish ustuvorligi sababli, uning falsafiy mohiyati to'liq ochib berilmagan. Chunki bozor iqtisodiyoti tushunchasini sof iqtisodiy kategoriyalar kontekstida tahlil qilish, uning ijtimoiy munosabatlarni: konsentrlashtiruvchi, integratsiyalashtiruvchi, identifikatsiyalashtiruvchi funksiyasini e'tibordan chetda qoldirishga olib keladi. Ya'ni uni iqtisodiy munosabatlar, xususan ishlab chiqaruvchi va iste'molchining sotdi-xarid qildi, natural ayriboshlash, talab va taklif «makoni»sifatida talqin qilish, o'rganilayotgan obyektning tizimlashtirilgan tahliliga va umumlashgan falsafiy xulosalar chiqarishiga xalaqit beradi. Shuning uchun bu ijtimoiy hodisaga, uning subyektlari, xususan institutsional tizimi elementlari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni (bir-biridan nisbatan mustaqil): tashkillashtiruvchi, boshqaruvchi, nazorat qiluvchi va ularning usul-vositalarini, mexanizmlarini takomillashtiruvchi maxsus institut sifatida yondashish maqsadga muvofiq. Uning nazariy va metodologik asosi ilmiyligiga – bozor infrastrukturasi tizimini ijtimoiy falsafaning qonunlari, kategoriyalari tizimi kontekstida tahlil qilishni tashkillashtirish natijasida erishish mumkin.

Iqtisodiy tafakkur, ijtimoiy falsafiy qarashlar tarixida «bozor» tushunchasiga mavjud bo'lgan real ijtimoiy-iqtisodiy voqeliklarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turli mazmundagi ta'riflar berilgan. Ular tarixiylik va mantiqiylik asosida falsafiy jihatdan tahlil qilinadigan bo'lsa, "bozor" tushunchasining mohiyati va mazmuni haqida uchta falsafiy paradigma shakllangan.

Birinchi paradigma. “Bozor – bu xaridorlar va sotuvchilar uchrashib savdo bitimlarini amalga oshirish uchun to‘planadigan maxsus joy”, degan falsafiy tushuncha, uning mohiyati va mazmunini yoritishga, amalda qo‘llashga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy qarashlar tizimini o‘z ichiga oladi.

Tarixiylik va vorisiylik nuqtai nazaridan qaraganda, mamlakatimizda hozirgi kunda ham «bozor»ni shunday mazmunda tushunish ayrim hollarda, kishilar ongida saqlanib qolgan. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da: “Bozor forscha – bozor, savdo rastasi, degan so‘zdan olinganligi ta’kidlangan holda:

1) aholi savdo-sotiq qiladigan maxsus joy; 2) shunday joyda savdo-sotiq qilinadigan kun; 3) ko‘chirma ma’noda g‘ala-g‘ovur, chug‘ur-chug‘ur, shovqin-suron, sho‘xlik holati; 4) sotuvchilar bilan xaridorlar o‘rtasidagi tovar ayirboshlash munosabatlari; 5) ko‘chma ma’noda taqdir, qismat;

6) ko‘chma ma’noda biror harakat yoki faoliyatning haddan oshishi, avjga chiqishi, qizishi”[3], degan ma’nolarni anglatishi ko‘rsatib o‘tilgan. Demak, «bozor» tushunchasi kundalik ma’noda asosan savdo-sotiq qiladigan joyni anglatish uchun ishlatiladi. Bunga, mamlakatimizda xaridorlar va sotuvchilarning uchrashib savdo bitimlarini amalga oshirish uchun to‘planadigan maxsus joy sifatida minglab bozorlarning mavjudligini ta’kidlash mumkin.

Ikkinchi paradigma. “Bozor – bu talab va taklifning bir-biriga nafli o‘zaro ta’sir qilish usuli”, degan falsafiy tushuncha, uning mohiyati va mazmunini yoritishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy qarashlar va amaliy xatti-harakatlar tizimini qamrab olganligi bilan ifodalanadi. Bu paradigmaning asosiy tamoyillari Eng yangi davr (XIX asr oxiri-XX asrning o‘rtalari)da ijod qilgan mashhur iqtisodchilar A.Marshall (1842-1924), J.B.Klarik (1847-1938) kabilarning asarlarida neoklassik ta’limot sifatida ilgari surilgan edi.

Uchinchi paradigma. “Bozor – bu iqtisodiy agentlarning sirtqi ta’sir emas, balki ichki sabab natijasida vujudga keladigan o‘z-o‘zidan yuz beradigan tartibsiz harakatlarini muvofiqlashtirish usuli” degan falsafiy tushuncha, uning mohiyati va mazmunini institut sifatida yoritishga qaratilgan ijtimoiy-iqtisodiy qarashlar va amaliy xatti-harakatlar tizimini qamrab olganligi bilan ifodalanadi. Bu paradigmaning asosiy g‘oyalari yirik iqtisodchi faylasuflar A.Lou, G.Myurdal, J.K.Gelbreyt, R.Xeylbronerlar tomonidan «iqtisodiy faoliyat yurituvchi institut» sifatida ishlab chiqilgan. So’ngra bu paradigma kuchli iqtisodchi olimlar V.Rebke, V.Oyken, L.F.Mizes, F.Xayek, Lyudvig Erxard, R.I.Lukas tomonidan «ijtimoiy bozor xo‘jaligi» konsepsiyasini ishlab chiqish, takomillashtirish va uni amaliyotda qo‘llash mexanizmlari nazariyasi yanada boyitildi.

Umuman, zamonaviy falsafa fanida turli muqobil nazariyalar yaratilgan bo‘lsa ham, iqtisodiyot tarixida bozorning dinamik o‘zgaruvchan funksiyalarini o‘rganuvchi ilmiy tizimlarni va metodlarni takomillashtirish masalalari yechimini topish, hozircha ochiq qolmoqda. Chunki bozor munosabatlarini jamiyatning, funksional jihatdan, universal, analitik modeli sifatida tadqiq qilib, uning mazmuni, mohiyatini ilmiy izohlashdagi murakkabliklar, chigalliklar muayyan obyektiv-subyektiv sabablar bilan izohlanadi. Xususan: birinchidan, mavjud obyektiv iqtisodiy qonunlarga, ichki va tashqi «bozor taqsimoti» kontekstida differensial yondashish tamoyillari va mezonlarini aniqlashda fikrlar, xulosalar tarqoqligi mavjud.

Ikkinchidan, hozir amaldagi bozor iqtisodiyotida shakllangan xo‘jalik yuritish faoliyatida real bozor strukturasi elementlari o‘rtasidagi munosabatlar o‘zgarishi dinamik xarakterga ega bo‘lib, jamiyatshunoslik fanlari uning rivojlanishidan orqada qolmoqda. Uchinchidan, falsafiy

nuqtai nazarda bozor iqtisodiyotini rag'batlantiruvchi yoki unga to'sqinlik qiluvchi, obyektiv shart-sharoitlar va subyektiv omillarning ilmiy asoslangan aniq klassifikatsiyasi yaratilmagan. To'rtinchidan, bozor munosabatlarining mavjud holati va rivojlanish tendensiyasini tavsiflovchi empirik faktlar, statistik ma'lumotlar hamma vaqt ham, obyektiv real voqelikka adekvat emas. Beshinchidan, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini tashkillashtirish va boshqarish mexanizmi individual-xususiy mafkuraga ta'sir etuvchi kuchlar hukmronligidan to'liq xalos bo'lmagan.

Xulosa. «Bozor» kategoriyasi, qadimdan savdo-sotiq bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni mujassamlashtiruvchi makonning iqtisodiy determinizmga asoslangan universal modeli sifatida izohlangan. Vaholanki bozor ijtimoiy hodisasi, uni tashkil qilgan strukturaviy elementlarning oddiy, mexanik tarzda umumlashgan va turg'un holati emas.

Ta'kidlash lozimki, bozor mukammal ijtimoiy tizimning, turli elementlari munosabatlarini konkretlashtiradigan, manfaatlashtiradigan va ularni namoyon qiladigan, nisbatan universal ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Bu ijtimoiy tizimning har bir elementi, o'ziga xos funksiyaga ega bo'lib, ularni o'zaro aloqadorlikda kompleks-sistemali o'rganish bozor munosabatlarining mazmun-mohiyati haqida, nisbatan mukammal, ilmiy asoslangan tasavvurlarga sabab bo'ladi. Bozor munosabatlarining murakkab «konstruksiya» va «arxitektura»ni kompleks-sistemali o'rganish, bir tomondan, uning ayrim jihatlarini, rivojlantiruvchi obyektiv shart-sharoitlarini, subyektiv omillar ta'sirini mavhumlashtirishni istisno qilmaydi. Aksincha, ilmiy bilishda bu usulni qo'llash bozor hodisasining dinamik o'zgaruvchanligi umumiy qonuniyatlarini izohlashga yordam beradi. Lekin, ikkinchi tomondan, uni tarixiy voqelikdan ajratib, ayrim (aksariyat holatlarda, "ikkinchi darajali") xususiyatlarini mutlaqlashtirish, bozor nazariyasi, g'oyasi universalligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bu xulosalardan kelib chiqib, qayd etish mumkinki, hozirgacha bozor hodisasiga iqtisodchilar, faylasuflar va boshqa fanlar vakillarining xususiy yondashuvlari, uning ayrim elementlarini, funksiyalarini mustaqil o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlari, bozor fenomenini muayyan tarixiy zamon, ijtimoiy makon chegarasida fragmentar izohlashga olib keladi. Shuning uchun, bozorning ijtimoiy munosabatlarni (manfaatlardan qat'iy nazar) konsentrlashtiruvchi, integratsiyalashtiruvchi, universallashtiruvchi xususiyatlarini, ya'ni uni o'rganuvchi turli fanlar tadqiqot natijalarini tizimlashtiradigan «bozor falsafasi»ning fundamental-konseptual nazariy asoslarini yaratish, metodologik tamoyillarini aniqlash masalasi dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. –Toshkent: Sharq, 2006. –B.78.
2. O'lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. –Toshkent: Sharq, 2006. –B.83.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. –Toshkent: «O'zbek milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. –B.298–299.
4. Green, Francis. *Youth Entrepreneurship*. OECD LEED Papers, No. 2013/18. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 2013. https://www.oecd.org/en/publications/youth-entrepreneurship_e523dec-b-en.html
5. Raikhanova, Gulzhan. "Problems of Generating Productive Employment in the Youth Labor Market as a Dominant Risk Reduction Factor for the NEET Youth Segment in Kazakhstan." *Economies*, vol. 11, no. 4, 2023, p. 116. MDPI. <https://www.mdpi.com/2227-7099/11/4/116>

6. Zhartay, Zhanar, Janna Khussainova va Bauyrzhan Yessengeldin. "Development of the Youth Entrepreneurship: Example of Kazakhstan." *Economy Series of Scientific Research Institute Journal*, vol. 8, no. 1, 2020, pp. 1190–1208.
<https://ideas.repec.org/a/ssi/jouesi/v8y2020i1p1190-1208.html>
7. Talipov, Baxtiyor. "Innovatsion raqobat muhiti sharoitida yoshlar iqtisodiy faolligining o'ziga xos jihatlari." *Central Asian Journal of Law and Political Science*, t. 5, № 2, 2024.
<https://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/1241>
8. Aymatova, Farida va Nargiza Aytiniyazova. "Yoshlar iqtisodiy ta'limi – mamlakat kelajagining poydevori sifatida." *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali*, t. 3, № 1, 2024.
<https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/5056>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

FUNDAMENTALS OF CREATING AN INFORMATION BUSINESS ENVIRONMENT BASED ON INFORMATION SYSTEMS, PRODUCTS, AND SERVICES

Rasulov Azizkhon Mukhamadqodirovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Fergana State University

www.orcid.org/0000-0003-3534-6047

Abstract. The article reveals the fundamentals of creating an information business environment through the use of information systems, products, and services. It is noted that information products are interpreted differently by various specialists; therefore, it is advisable to generalize the interpretations concerning information services. The study examines the idea that information services are processes related to meeting users' information needs, providing access to and utilization of information products, as well as ensuring the search and delivery of information regardless of the user's location.

Keywords: national economy, information systems, information products, information services, interactive services, marketing, finance and credit, investment, international media space, telecommunications.

AXBOROT TIZIMLARI, MAHSULOTLARI VA XIZMATLARIDAN AXBOROT BIZNESI MUHITINI YARATISH ASOSLARI

Rasulov Azizxon Mukhamadqodirovich

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada axborot tizimlari, mahsulotlari va xizmatlaridan foydalanib axborot biznesi muhitini yaratish asoslari ochib berilgan. Axborot mahsulotlari mutaxassislar tomonidan turlicha talqin etilganligi, shu bilan birga, axborot xizmatlari to'g'risidagi talqinlarni umumlashtirish maqsadga muvofiqligi, axborot xizmatlari foydalanuvchilarning talablariga mos ravishda qayerda bo'lishidan qat'i nazar axborot mahsulotlaridan foydalanish, axborotlarni qidirish va taqdim etishni ta'minlash hamda axborot ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq jarayon ekanligi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: milliy iqtisodiyot, axborot tizimlari, axborot mahsulotlari, axborot xizmatlari, interaktiv xizmatlar, marketing, moliya-kredit, investitsiya, xalqaro media makon, telekommunikatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N33>

Kirish. Jahonda axborot biznesi ko'plab rivojlangan davlatlar iqtisodiyotining o'zagi bo'lib, keyingi 50 yilda eng tez o'suvchi sektor hisoblanadi. Jumladan sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), raqamli texnologiyalar va xizmatlar yangi startaplarni vujudga keltirmoqda. Axborot-kommunikatsiyalar bozorida asosiy tovar bo'lib axborot mahsulotlari va xizmatlari sanaladi. Ya'ni axborot-kommunikatsiyalar texnologiyasi yordamida foydalanuvchilarga ko'proq axborot xizmatini ko'rsatish lozim. Axborot mahsulotlari mutaxassislar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Fikrimizcha, axborot xizmatlari to'g'risidagi talqinlarni quyidagicha umumlashtirish maqsadga muvofiq, ya'ni axborot xizmatlari-bu

foydalanuvchilarning talablariga mos ravishda qayerda bo'lishidan qat'i nazar axborot mahsulotlaridan foydalanish, axborotlarni qidirish va taqdim etishni ta'minlash hamda axborot ehtiyojlarini qondirishdir.

Axborot xizmati turlarining vujudga kelishi axborot mahsulotlariga bo'lgan talabni oshiradi, chunki ular foydalanuvchilarning shaxsiy talabidan kelib chiqqan holda ma'lumotlarni taklif qiladi, natijada ishlab chiqaruvchi va foydalanuvchilarning axborot makoni yaratiladi. Shunday qilib, axborot mahsulotlari va xizmatlari zamonaviy axborot biznesining asosiy omillaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bozor munosabatlari axborot mahsulotlarining yangiligi, ishonchliligi va to'liqligi darajalariga yuqori talab qo'yadi, chunki AKTlarisiz samarali marketing, moliya-kredit va investitsiya faoliyatini yuritish mumkin emas.

Axborot mahsulotlari va xizmatlari iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llanilishi, uning o'rganish va tatbiq ko'lamini kengaytirib yubordi. Jumladan, yirik olim V.P.Tixomirovning fikricha - axborot mahsuloti iqtisodiy kategoriya sifatida turli tashuvchilarda to'plangan va belgilangan aniq axborotlarni jismoniy, yuridik shaxslar va iqtisodiy subyektlar o'rtasidagi ishlab chiqarish, yaratish, almashish va iste'mol qilish munosabatini tavsiflaydi. [5.240]. Ushbu bozorni kutubxona faoliyatining asosi sifatida o'rgangan olim I.I. Rodionov unga quyidagicha ta'rif bergan ... "Axborotning turli xil ishlab chiqarilgan shakllari iste'molchilarning turli xil talablarini qondirish uchun yo'naltirilgan xizmatlar yoki tovar ko'rinishidagi ishlanmalar axborot mahsulotlari yoki axborot xizmatlari deyishimiz mumkin". [4.549].

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda axborot mahsulotlari va axborot xizmatlari tushunchalarning farqi iqtisodiy kategoriya sifatida yetarli darajada to'liq va aniq ochib berilmagan. Masalan, S.A.Averyanova va I.S.Pilko dissertatsiya ishi tadqiqotlarida hamda M.Y.Dvorkina monografiyasida yuqoridagi tushunchaning mazmuni qisqacha ochib berilgan va muhim qismlari esa to'liq ko'rsatilmagan. Rossiyalik olim B.N.Chernishevning fikricha axborot mahsulotlari va xizmatlari bir-birini to'ldiradigan terminlar bo'lib, axborot mahsulotlari axborotlarga bo'lgan talabni qondirish va iste'molchilarga tugallangan holda taqdim etish bo'lsa, axborot xizmatlari esa axborotni yetkazib berish va taqdim etish bilan bog'liq xizmatlarda o'z ifodasini topadi.

Natijalar va muhokama. Axborot mahsulotlari va xizmatlari, axborot tizimlari nafaqat rivojlangan mamlakatlar, balki rivojlanayotgan mamlakatlarning chekka hududlariga ham kirib borib, ijtimoiy va iqtisodiy foyda olishga zamin yaratmoqda. Masalan, interaktiv xizmatlar tarmoqlarga kirishga imkon bo'lgan fermerlar bozordagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxлари haqida aniq axborotlarga ega bo'lishiga, qishloq sharoitida yashayotgan kishilar esa teletibbiyot vositalari asosida shaharlik vrachlar maslahatlarini olish va qishloq bolalari axborot tarmoqlari asosida oldin ololmagan bilimlarga kirib, zarurlarini tanlab olish va foydalanish imkoniyatiga ega bo'la boshlagan. Bu kabi innovatsiyalarga asoslangan axborot biznesi muhitini yaratishda quyidagilarga alohida ahamiyat qaratilishi lozim. [1.]:

a) milliy iqtisodiyotning mazkur tarmog'iga xususiy investitsiyalarni keng jalb qilishni rag'batlantirish;

b) barcha axborotlardan foydalanuvchi va ularni yetkazib beruvchilarga global kompyuter tarmoqlariga integratsiyalashuv imkoniyatlarini yaratish;

v) axborot-kommunikatsiyalar bozorida dinamik o'zgarishlarga moslashadigan me'yoriy-huquqiy bazani doimiy va uzluksiz takomillashtirib borish;

- g) taqdim etilayotgan AKT xizmatlarning xilma-xilligini ta'minlash;
- d) intellektual mulk huquqini himoya qilish.

Axborot mahsuloti va xizmatlari bozorining asosiy subyektlari mulkchilik shakllari va tarmoq xususiyatlaridan qat'i nazar barcha tashkilotlar, davlat va notijorat tashkilotlari, savdo assotsiatsiyalari va ijtimoiy xizmatlarni taqdim etuvchilardir.

Raqamli asrda jahon mamlakatlarida axborot-kommunikatsiyalar infratuzilmasini shakllantirish va integratsiyalashuv asosida global bozorga kirib borishi mumkin. Ushbu jarayonlarga e'tiborsizlik qilgan mamlakatlar esa butun ishlab chiqarish faoliyatiga, tadbirkorlarga va umuman jamiyat rivojiga turli shaklda zarar keltiradi. Shuning uchun ham mamlakatlar zamonaviy ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi yoki axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng ko'lamda qo'llash strategik vazifalar hisoblanadi. Chunki, ular qo'shimcha ish joylarini tashkil etish va xodimlarni qayta tayyorlashda chet el investitsiyalarini jalb qiladigan "yadro" bo'lib xizmat qiladi.

Ko'pgina mutaxassislar axborot biznesi industriyasini keng rivojlantirish uchun birinchi navbatda infrastrukturani rivojlantirishga yuqori ahamiyat qaratmoqda, biroq mazkur jarayonlar katta moliyaviy mablag'larni talab qiladi.

Jahon banki hisob-kitoblariga qaraganda, XXI asr boshlarida zamonaviy axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalari kerakli axborotlarni yig'ish, uzatish, qayta ishlash va taqdim etish uchun zarur bo'lgan butun jahon axborot infratuzilmasini barpo etishga har yili 60 mlrd. AQSH dollari kerak bo'ladi. [6.]. Ishlab chiqarish, moliya va telekommunikatsiya sohalari vakillari AKT sohasiga eng katta investitsiyalarni kiritadilar. Misol uchun Markaziy va Sharqiy Yevropadagi ularning ulushi 48 foizni tashkil etdi. Boshqa davlatlarda ham shunga o'xshash tendensiyalarni kuzatish mumkin. Dunyoda AKT sohasining turli yo'nalishlarida telekommunikatsiya operator kompaniyalari o'sish bo'yicha yetakchi hisoblanadi, bu esa AKT xarajatlarini 2020-yilda 6.3 foizga oshirilishiga olib keldi. Shu bilan birga, butun bozor hajmi 3,1 foizga oshishini kutish mumkin. [7.].

XX asr oxirlaridan yuz bera boshlagan "axborot inqilobi" iqtisodiy sohada ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishi, xususan, fan, ta'lim va madaniyat rivoji uchun asosiy shartlardan biri – turli sohalarga oid zarur axborotlarni tezkorlik bilan olish imkoniyatiga bog'liqdir.

Bugungi kunda hayotimizning barcha jabhalariga axborot-kommunikatsiya va kompyuter texnologiyalarining kirib kelgani va jadal rivojlanish yo'liga o'tgani jamiyatimizga ham katta o'zgarishlar olib kirdi. Natijada insoniyat axborotlashtirish sohasida haqiqiy inqilobiy o'zgarishlar davrini boshidan kechirmoqda. Dunyoda umumiy axborotlashgan hamjamiyat shakllanmoqda. Bu o'zgarishlar asosini axborotlashtirish, telekommunikatsiya va kompyuter texnologiyalari konvergensiya negizida axborot uzatish va iste'molchiga yetkazib berishning eng zamonaviy va samarali vositalari dunyoga kelayotgani tashkil etadi. Natijada, XXI asr – "axborotlashgan jamiyat asri" deb e'tirof etilmoqda. Ya'ni, axborotning tez va sifatli aylanishini ta'minlash mamlakat taraqqiyoti va ravnaqining mosh mezoniga aylanmoqda. Demak, hozirgi zamon iqtisodiyot va jamiyatning muvaffaqiyatli rivojiga axborotlashuv va telekommunikatsiya texnologiyalari garov bo'lmoqda. Bu texnologiyalarning rangbarangligi va qo'llash imkoniyatlari shu qadar bepoyonki, ulardan samarali foydalanish insonning ijodkorligiga va ixtirochiligiga bog'liqligi amalda sinalmoqda. Axborotlashuv jamiyatning asosiy belgisi – uning global xarakterga egaligidir. Bugun biz fuqarolik jamiyatning oyoqqa turishi

asosida davlatlar va odamlar o'rtasidagi chegaralar yo'qqa chiqishini, dunyo iqtisodining tuzumi tubdan o'zgarayotganligining guvohidirmiz. Axborotlashuv va telekommunikatsiya texnologiyalarning rivoji natijasi bo'lgan, bu o'zgarishlar – olimlar, siyosatchilar, axborot sohasining mutaxassislari diqqat-markazida turibdi.

Ma'lumki, axborot hamma jarayonlarning yuzaga kelishida ishtirok etadi, lekin qator holatlarda ba'zi jarayonlar ishtirok etmaydi. Ularning amalga oshirilishi har xil bo'ladi. Shu o'rinda ba'zi jarayonlar qaytarilishi mumkin. Axborotlarni yig'ish va ro'yxatdan o'tkazish har xil obyektlarda har xil kechadi. Bu jarayon boshqarish jarayonlari avtomatlashtirilgan xalq xo'jaligi obyekti faoliyatini aks etgan boshlang'ich iqtisodiy hisobotni yig'ish va ro'yxatdan o'tkazish, amalga oshiriladigan ishlab chiqarish korxonalari, firmalar va boshqalarda ancha murakkabdir. Axborotni yig'ish uni ro'yxatdan o'tkazish bilan birga olib boriladi.

Jahon media makonida yuz berayotgan shiddatli o'zgarishlar mamlakatimiz axborot maydonida o'z aksini topib borayotirki, quvonmay ilojing yo'q. Mazkur jarayonda, ayniqsa, texnik jihatdan zamonaviy shakldagi ommaviy axborot vositalarining dadil odimlayotgani yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

Keyingi ikki yil ichida mamlakatimiz axborot makonida shunday fenomen yuzaga keldiki, qalami o'tkir jurnalistning har qanday o'tkir maqolasi e'tiborsiz qolmayapti. Ayniqsa, internet nashrlarida berilayotgan jurnalist surishtiruvlari natijasida "to'rtinchi hokimiyat" o'zining haqiqiy kuch-qudratini ko'rsata boshladi.

Yana bir muhim jihati – xalqaro miqyosda e'tirof etilgan xorijiy internet qidiruv saytlari keyingi paytda O'zbekistonda faoliyat olib borayotgan milliy media manbalariga tayanib, bevosita ular tarqatayotgan xabarlardan faol foydalana boshladi. Bu, albatta, ijobiy holat, muxbirlarimizning jahon axborot makoniga bevosita kirib borish imkoniyatini kengaytirmoqda.

Rossiyaning nufuzli "Yandex.ru" qidiruv portali O'zbekistondagi "Gazeta.uz", "UzReport.com", "UzDaily.uz", "Podrobno.uz", "Sports.uz" kabi internet nashrlari tomonidan tarqatilayotgan materiallarni o'zining yangiliklar lentasida muntazam e'lon qilishga kirishgani buning dalilidir.

2012-yilning yanvarida faoliyatini boshlagan Kun.uz loyihasi oradan uch yil o'tib, ya'ni 2015-yilda O'zbekistondagi internet nashrlarning birinchi beshtaligiga kirishga muvaffaq bo'lgan edi. Hozir, www.uz milliy qidiruv tizimi reytingiga ko'ra, u eng mashhur saytlar ichida ikkinchi o'rinda. Birinchi o'rinda - daryo.uz. Keyingi o'rinlardan esa olx.uz, stadion.uz, chempionat.asia, mover.uz loyihalari joy olgan. [8].

Google Analytics ma'lumotlariga ko'ra, Kun.uz saytiga har kuni o'rtacha 350 ming kishi tashrif buyurmoqda. Bunday katta auditoriyani shu paytgacha O'zbekistonda birona internet gazeta yig'a olmagan edi. Sayt ijtimoiy tarmoqlar platformasidan ham samarali foydalanmoqda. Xususan, Facebook, Twitter, Instagram, Odnoklassnikidagi sahifalar ancha faol ko'rinishga ega. Telegram messenjerida esa @KunUzOfficial nomli kanal dadil faoliyat yuritmoqda. [8].

Milliy axborot makonida kun.uz, xabar.uz, gazeta.uz kabi yangi fenomenning paydo bo'lishi albatta o'quvchilar auditoriyasining tezkor va xolis xabarlariga bo'lgan ehtiyojini tom ma'noda ta'minlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga xalqimizni o'yantirayotgan, mahalliy boshqaruv organlari rahbarlari panja ortidan qarab kelayotgan muammolarni ko'tarib, ularning yechimini topishda faol ishtirok etmoqda. Yillar davomida chet ellik ekspertlar va turli

darajadagi opponentlarning tanqidiga uchrab, xalqaro media makonidagi O'zbekistonning imijiga salbiy ta'sir o'tkazib kelayotgan muammolardan biri, sir emaski, majburiy mehnat edi.

Inson jamiyati o'z rivojlanishida industrial jamiyatdan postindustrial jamiyatga o'tib bormoqda. Ma'lumki, industrial jamiyatning asosiy rivojlanish manbai – energetik manbalar va energiyani ishlab chiqarish, tarqatish imkoniyatlari mavjudligidir. Axborotlashgan jamiyatda esa ishlab chiqarishning manbai bilimni to'plash texnologiyalari, axborotni qayta ishlash va simvolik kommunikatsiyalarga bog'liq bo'lib, jamiyat rivojlanishida bilim va axborot uzviy holda tadqiq etiladi. Ya'ni, bilim va axborot hozirgi kunda jamiyat rivojlanishining asosiy manbai hisoblanadi.

Rivojlanishning industrial yo'nalishida unumdorlik manbai – energetik manbalarni ishga solish, ishlab chiqarish va taqsimlash jarayonlarida energiyadan foydalanishni markazlashtirishdan iborat bo'lsa, axborotlashtirilgan yo'nalishda esa unumdorlik manbai – bilimlarni yaratish, axborotlarga ishlov berishdan iboratdir. Rivojlanishning har qanday turida bilim va axborot shubhasiz o'ta muhim omillar hisoblanadi, chunki ishlab chiqarish jarayoni hamisha bilimning muayyan darajasi va axborot ishloviga asoslanadi.

Axborotlashuv jarayonida axborot madaniyatiga ega bo'lgan inson tanlab olingan axborotlar bilan ishlay olishi, axborotlarni tizimlashtirish, umumlashtirish, tarkibiy qismlarga ajrata bilish hamda ularni boshqalarga tushunarli tarzda ifodalay olish malakasiga ega bo'lishi zarurdir. Bu talab ya'ni, televizor va radiopriyomniklarning, fotolaboratoriya va virtual kutubxonalarning, telefon va fakslarning qo'shaloq vazifalarini bajara oladigan, shu bilan birga hisoblash vazifalarning klassik dastasiga ega bo'lib, internet tarmog'iga tezlik bilan ulanishni ta'minlovchi ko'pqirrali multimedia tizimida o'z aksini topmoqda. Bu jarayonning eng muhim sabablaridan biri bo'lgan internet – jahonlararo kompyuter tarmog'ining dunyo ahli tomonidan tan olinishidir. Ayni mazkur tarmoq million-million odamlarni, yuzlab davlatlarni birlashtira oldi, geografik masofalarni qisqartirdi va inson faoliyatining turli-tuman sohalardagi o'zaro tillashuviga, muomalasiga xalaqit berayotgan g'ov-to'siqlarni o'rtadan sidirib tashladi.

Internetning paydo bo'lishi va butun dunyoda boshlangan bozor erkinlashuvi kommunikatsion xizmatlar narxining pasayishiga olib keldi. Bu ikki muhim omil axborotlashuv sohasining rivoji va uning ijtimoiy jihatdan kuchayishiga salmoqli hissa qo'shdi. Keyingi kompyuterlar hamda aloqa xizmatlari narxi pasayishi natijasida ulardan nafaqat biznes uchun va davlat muassasalari, balki ko'pchilik odamlar ham foydalana boshlashdi, bu o'z navbatida axborotlashuv industriyaga hal qiluvchi ravishda ta'sir etdi. Chunki, uning millionlab yangi mijozlari hamda bozorlari paydo bo'ldi.

Axborotlashuvni kompyuterlashtirish yoxud axborotga ommaviy ravishda erkin va bimalol ega bo'lish konsepsiyasini tadqiqotchilar Y.M.Kanigin va G.I.Kalitich ifodalab berishgan. "Axborotlashuv, — deb yozishadi mazkur mualliflar, — kompyuter texnikasini ijtimoiy-iqtisodiy sohaning turli jihatlarida joriy etishgina emas, balki butun mashinalashtirilgan axborotlashuv texnologiyalarini shakllantirish, ularni ommaviy ravishda ijtimoiy organizmga payvandlash va faoliyatning yangi turlarini paydo qilish maqsadida ulardan foydalanishdir. Axborotlashuv xalq xo'jaligining tizimga asoslangan axborotlashuv muhitlarini yaratishga, ma'lumotlar va bilimlar bazalarini shakllantirishga ishlab chiqarishda, boshqaruvda, ilm-fanda, ta'limda, xizmatlar sohasi va kompyuter texnikasi kiritilayotgan boshqa sohalarda uzluksiz axborot aloqalari va oqimlarini yuzaga keltirish bilan bog'liqdir". [2.22].

Ba'zi bir tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, axborotlashgan jamiyat shunday jamiyatki, unda odamlar hamma narsadan xabardor bo'lib, qishloq xo'jalik ishlari bilan emas, balki fuqarolarning aksariyati bilim va axborotlarini yaratish, yig'ish, saqlash, ishlov berish yoki taqsimlash ishlari bilan mashg'ul bo'ladilar. Boshqa tadqiqotlarda axborotlashuvning yangi texnologiyalar va faoliyat turlarini yaratishni, axborotlashuv sharofati bilan haqiqiy organizmga aylanuvchi boshqa turdagi ma'naviy-madaniyat paydo bo'lishini muhimroq deb hisoblashadi. Masalan, yangi cheksiz imkoniyatlardan tashqari ishlab chiqarish sohasida telediagnostika va teleterapiyaning, telekommunikatsiyaning kutilmagan istiqbollari ochilmoqda. O'qish, bilim olish, kasbni o'zgartirish va axborotni shaxsan o'zlashtirishning ko'z ko'rmagan, quloq eshitmagan istiqbolli imkoniyatlari ochildi. [3.20].

Xulosa. Agar barcha ko'rsatilgan jarayonni umumlishtirsak, bu sohadagi birinchi tendensiyaning quyidagidek ifodalash mumkin: axborotlashuv faqat axborotning hajmiy o'sishiga – stansiyalar, tarmoqlar yaratilishiga, ma'lumotlar va bilimlar bazalarini barpo etishga olib kelmaydi, balki prinsipial jihatdan mutlaqo yangi texnologiyalar (axborotlashuvdan boshqa), yangi madaniyat, jamiyatning yangi turiga yetaklaydi. Ikkinchi tendensiya – axborot va axborotlashuv bugungi kunda axborotlashuv muhiti, deb ataluvchi alohida muhitning paydo bo'lishiga ko'maklashadi. Qachonki axborotlashuv (informatsion) muhiti uning ichida saqlanayotgan va harakatlanayotgan axborot nuqtai-nazaridan olib ko'rilsa, u muayyan insoniy maqsadlarga xizmat qiluvchi texnikaviy obyekt sifatida namoyon bo'ladi, maqsadlar esa mazkur texnikaga nisbatan harakatning tashqi shart-sharoitlari vazifasini bajaradi. Muhit kommunikatsiya vositasi (faktik axborotni uzatishgina emas, balki fikr-mulohazalar, amr-farmoyishlar, va'dalar, farazlar, savollar va shu kabilarni ham yetkazish) sifatida ko'rila boshlangach, u madaniyatning ajralmas qismi sifatida bo'y ko'rsatadi va shu taxlitda tahlil etilishi shart.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Бобожонов А. Рақамли маркетинг хизматларини сотишдан тушадиган фойдани максималлаштириш. Давлат статистика қўмитасининг “Ўзбекистон статистика ахборотномаси” илмий электрон журнали. 2019 йил, 1-сон.
2. Канигин Ю.М., Калитич Г.И. Информатизация и управление научно-техническим прогрессом. Киев, 1988. с.22.
3. Ракитов А.И. Информатизация: состояние, структура, перспективы// перспективы информатизации общества. Москва.: Прогресс. 1990. - С.20.
4. Родионов И.И. Рынок информационных услуг и продуктов. - М.: МК-Периодика, 2002. - 549 с.
5. Тихомиров В.П., Хорошилов А.В. Введение в информационный бизнес. М.:Финансы и статистика, 1996. - 240 с.
6. Forrester тадқиқот компанияси томонидан тақдим этилган: www.forrester.com. Мурожат санаси: 26.05.2021.
7. Гартнер компанияси томонидан тақдим этилган тадқиқот: <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2020-01-15-gartner-says-global-it-spending-to-reach-3point9-trillion-in-2020>.
8. <https://beruniyalimov.uz/archives/498>.

9. Mukhamadqodirovich, R. A. (2023). Янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида иқтисодиёт тармоқлари масаласи. Journal of innovations in scientific and educational research, 2(15), 431-435.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

AUTOMATIC ASSESSMENT SYSTEM FOR MORAL TRUST IN THE DIGITAL COMMUNITY

Abdullayeva Ziyoda Nabiyevna

Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi,
Department of Physical Culture and Humanities, acting associate professor

Abstract. This article analyzes the ethical and technical aspects of the concept of trust in the digital society and describes an artificial intelligence system called Digital Trust Analyzer (DTA), which automatically determines the “moral trust level” based on the user’s online behavior and text content. The system analyzes the criteria of truthfulness, respect, confidentiality, fairness and information accuracy in the user’s written text and provides an overall assessment in the form of a trust score. The theoretical basis of the project integrates the concepts of moral philosophy of Kant, Luhmann, Floridi and Aristotle.

Keywords: digital trust, moral trust, trust analysis, artificial intelligence, information ethics, online behavior, trust algorithm, user behavior, moral analysis.

RAQAMLI JAMIYATDA AXLOQIY ISHONCHNI AVTOMATIK BAHOLASH TIZIMI

Abdullayeva Ziyoda Nabiyevna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
Jismoniy madaniyat va gumanitar fanlar kafedrası, dotsent v.b

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli jamiyatda ishonch tushunchasining axloqiy va texnik jihatlari tahlil qilinadi hamda foydalanuvchining onlayn xulq-atvori va matn mazmuniga asoslangan holda “axloqiy ishonch darajasi”ni avtomatik aniqlovchi Digital Trust Analyzer (DTA) nomli sun’iy intellekt tizimi tavsiflanadi. Tizim foydalanuvchining yozgan matnida rostgo’ylik, hurmat, maxfiylik, adolat va axborot aniqligi mezonlarini tahlil qiladi va trust score shaklida umumiy baho beradi. Loyihaning nazariy asosi sifatida Kant, Luhmann, Floridi va Aristotelning axloqiy falsafa konsepsiyalari integratsiyalangan.

Kalit so’zlar: raqamli ishonch, axloqiy ishonch, ishonch tahlili, sun’iy intellekt, axborot etikasi, onlayn xulq-atvor, ishonch algoritmi, foydalanuvchi xatti-harakatlari, axloqiy tahlil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N34>

Raqamli jamiyatda insonlar o’rtasidagi ishonch — ijtimoiy aloqalarning eng muhim elementi hisoblanadi. Biroq onlayn muhitda yolg’on ma’lumot, manipulyativ muloqot va axloqiy qadriyatlarning zaiflashuvi ishonchni izdan chiqarmoqda. Shu sababli, axloqiy ishonchni avtomatik tarzda baholovchi tizimlar jamiyatdagi raqamli madaniyatni mustahkamlash va shaffoflikni oshirishda muhim rol o’ynaydi.

Niklas Luhmann nazariyasiga ko’ra, ishonch — ijtimoiy tizimlar faoliyatini soddalashtiruvchi mexanizmdir. Immanuel Kantning axloqiy falsafasida esa rostgo’ylik universal axloqiy majburiyat sifatida qaraladi.

Luciano Floridi “Axborot etikasi”da ma’lumotni axloqiy qiymat sifatida baholab, uni to’g’ri ishlatish ishonchni saqlash garovi ekanini ta’kidlaydi.

Aristotel esa ishonchni insoniy fazilat sifatida ko'rsatadi — u adolat, hurmat va samimiyat asosida rivojlanadi. Raqamli jamiyatda bu fazilatlar endilikda algoritmik mexanizmlar orqali nazorat qilinmoqda, ya'ni axloqiy xatti-harakatlarni AI modellar aniqlay oladi [1, 2].

DTA — foydalanuvchining yozgan matni yoki onlayn faoliyatiga asoslanib, uning axloqiy ishonchlilik darajasini baholovchi AI tizimidir. Asosiy maqsadi foydalanuvchining nutqidagi rostgo'ylik, hurmat, adolat, maxfiylik va axborot aniqligi mezonlarini tahlil qilish orqali "trust score"ni avtomatik chiqarish.

Raqamli jamiyatda axloqiy ishonchni avtomatik baholash tizimi quyidagi komponentlardan tashkil topgan:

1. Frontend: React yoki HTML5 interfeysi (foydalanuvchi oynasi).
2. Backend: Python (FastAPI asosida REST API).
3. Ma'lumotlar bazasi: MongoDB yoki PostgreSQL.
4. AI moduli: NLP modeli (BERT / RoBERTa) yordamida matn tahlili.
5. Xavfsizlik qatlamlari: JWT autentifikatsiya, HTTPS, AES shifrlash [3, 4].

1-jadval.

Raqamli jamiyatda axloqiy ishonchni avtomatik baholash tizimi komponentlarini qiyosiy tahlili

№	Tahlil asosi	Frontend (React/HTML5)	Backend (Python/FastAPI)	Ma'lumotlar bazasi (MongoDB/PostgreSQL)	AI moduli (BERT/RoBERTa)	Xavfsizlik qatlamlari (JWT/HTTPS/AES)
1	Texnologik asos	JavaScript (React) yoki HTML5	Python asosida REST API	NoSQL (MongoDB) yoki SQL (PostgreSQL)	Transformer arxitekturasi (NLP)	Kriptografik va autentifikatsiya asoslari
2	Asosiy vazifasi	Foydalanuvchi interfeysi	So'rovlarni boshqarish, API yaratish	Ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash	Matnni semantik tahlil qilish	Ma'lumot va foydalanuvchi himoyasi
3	Afzalliklari	Tez, interaktiv, SPA imkoniyati	Yengil, tez ishlovchi API	Moslashuvchan va kengaytiriladigan	Yuqori aniqlikdagi tahlil	Yuksak xavfsizlik va maxfiylik
4	Integratsiya darajasi	REST API orqali ulanadi	Frontend va DB bilan ulanadi	Backend orqali ulanadi	Backend bilan to'g'ridan-to'g'ri integratsiya	Backendga ulanib ishlaydi
5	Ishlash samaradorligi	Kesh va virtual DOM tufayli tez	Async so'rovlar, FastAPI tezligi	Indeksar orqali tez qidiruv	GPU yordamida optimallashtirilgan	Tokenlar orqali tez autentifikatsiya
6	Moslashuvchanlik	Komponentlar asosida kengayadi	Mikroxizmat arxitekturasi uchun qulay	Shart va replikasiya mavjud	Modelni qayta o'qitish mumkin	Mos server arxitekturalar bilan ishlaydi
7	Xizmat ko'rsatish qulayligi	Kod modullarga ajratilgan	kod tartibli yozilgan, modullarga bo'lingan	Ma'lumotlar modeli aniq	Fine-tuning orqali sozlanadi	Sertifikatlar bilan boshqariladi
8	Resurs sarfi	O'rtacha (brauzer RAM/CPU)	O'rtacha (API yuklanishi)	O'rtacha yoki yuqori (hajmga qarab)	Yuqori (model og'irligi)	Past (AES yengil algoritmi)
9	Amaliy qo'llanish	Foydalanuvchi interfeysi, dashboard	API gateway, backend logika	Loyihaning barcha ma'lumotlari	Matn tahlili, sentiment yoki ishonch darajasi	Autentifikatsiya va shifrlash

10	Xavfsizlik jihat	CSRF/XSS dan himoya kerak	Token asosida nazorat	So'rov huquqlarini cheklash	Faqat backend orqali kirish	AES, HTTPS va JWT bilan to'liq himoya

Dastur afzalliklari:

1. Axloqiy tahlilni avtomatlashtirish — katta hajmli onlayn muloqotni monitoring qilish va xatti-harakatlarni tez baholash.
2. Ochiq va modul arxitektura — FastAPI/React bilan birgalikda AI modulini oson kengaytirish (multilingual, yolg'onni aniqlash, ML modeli qo'shish).
3. Ta'lim va tadqiqot uchun foydali — o'qituvchilar, tadqiqotchilar va kiberxavfsizlik jamoalari uchun analitik va eksperimental platforma.
4. Maxfiylik va xavfsizlik e'tibori — JWT, HTTPS, AES kabi xavfsizlik qatlamlari integratsiyalangan.
5. Falsafiy va nazariy integratsiya — Kant, Luhmann, Floridi, Aristotel kabi nazariy asoslarni hisobga oluvchi yondashuv, bu ilmiy-tadqiqot ishlariga mos.

Kamchiliklari va xavf omillari:

1. Soddalashtirilgan qoidaviy yondashuv (hozirgi analyzer.py) haqiqatni to'liq aks ettirmasligi mumkin — kontekst, ironiya, sarkazm aniqlanishi qiyin.
2. Til va madaniyat muammolari — lug'at va qoidalar boshqa tillarda noto'g'ri bahoga olib kelishi mumkin (o'zbek, rus, ingliz uchun alohida tuzilmalar kerak) [5].
3. Adversarial hujumlar — foydalanuvchilar modelni aldaydigan matnlar bilan chalg'itishi mumkin.
4. Foydalanuvchi maxfiyligi va etik masalalar — noto'g'ri baholash foydalanuvchiga zarar yetkazishi mumkin (stigma, ishdan chetlashtirish va hokazo).
5. Hukumat/huquqiy cheklovlar — ayrim mamlakatlarda shaxsiy ma'lumotlarni tahlil qilish va profiling qonuniy jihatdan tartibga solinishi kerak.

Tizim foydalanuvchining matnini analyzer.py moduli orqali tahlil qiladi. Matnda ijobiy (samimiy, rahmat, rost), salbiy (yolg'on, firibgarlik) va etik (hurmat, adolat) so'zlar soni aniqlanadi. Shuningdek, email yoki URL mavjudligi maxfiylik nuqtai nazaridan penalti sifatida hisoblanadi. Natijada 0 dan 100 gacha "trust score" aniqlanadi [6].

2-jadval.

Axloqiy indikatorlar va baholash mezonlari

Indikator	Tavsif	Ball oralig'i
Rostgo'ylik	Matnda yolg'on yoki manipulyativ unsurlar mavjudligi	0-30
Hurmat	Fikr bildirishda etik qoidalar, so'z tanlovi	0-20
Maxfiylik	Shaxsiy ma'lumotlardan foydalanish darajasi	0-20
Adolat	Neytrallik va kamsitishsiz muloqot	0-20
Axborot aniqligi	Faktlarga asoslanish, manba ko'rsatish	0-10
Umumiy ishonch balli:	0-100	

1-rasm. Fast API arxitekturasini va so'rov oqimi

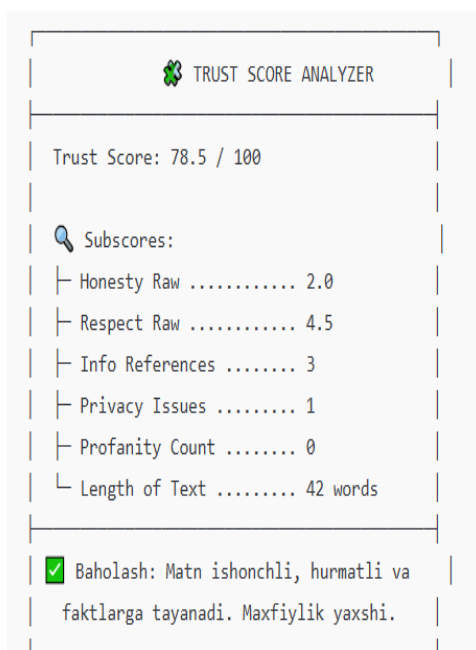
Bu diagramma Fast API ilovasining so'rovdan (request) javobgacha (response) bo'lgan to'liq ishlash ketma-ketligini ko'rsatadi [7].

1. Uvicorn server tomonidan qabul qilinishi.
2. FastAPI ilovasi orqali marshrutlashtirilishi va validatsiya qilinishi.
3. python-multipart moduli yordamida fayl yoki ma'lumot ajratilishi.
4. So'ngra javob (response) shaklida foydalanuvchiga qaytarilishi.

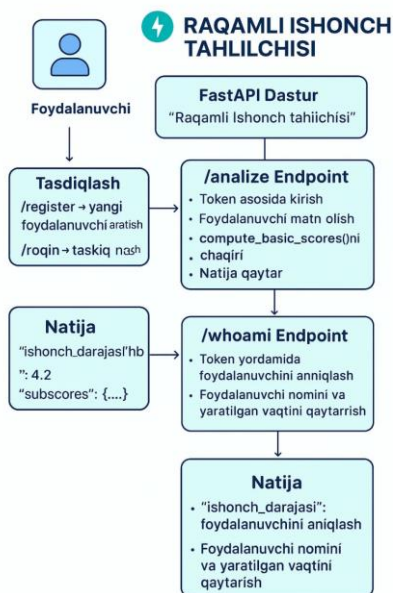
2-rasm. Axloqiy ishonchni baholash jarayoni

Bu diagramma axloqiy ishonchni tahlil qiluvchi sun'iy intellekt dasturining ishlash bosqichlarini ko'rsatadi. Unda foydalanuvchi matni dastlab tayyorlanib, so'zlar tahlil qilinadi, ijobiy va salbiy unsurlar aniqlanadi hamda turli axloqiy ko'rsatkichlar (rostgo'ylik, hurmat, maxfiylik va axborot aniqligi) asosida yakuniy ball hisoblanadi. Diagrammaning asosiy vazifasi — matn tarkibidagi axloqiy ishonch darajasini raqamli ko'rinishda baholash jarayonini bosqichma-bosqich tasvirlashdir.

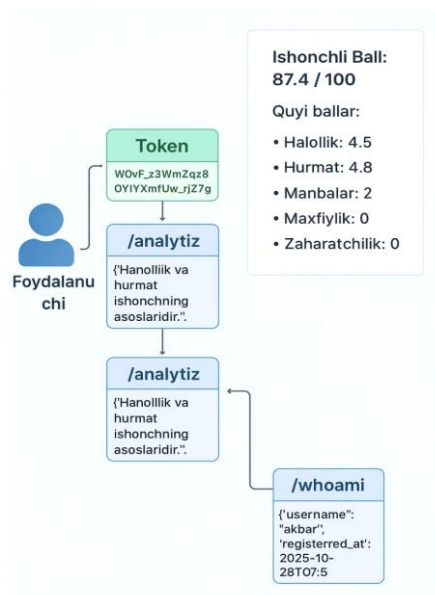
3-rasm. Foydalanuvchi matni asosida axloqiy ishonchni tahlil qilish jarayoni

Yuqoridagi rasmda foydalanuvchi matni asosida axloqiy ishonchni baholovchi algoritmnining ishlash ketma-ketligini ko'rsatadi. Unda matn dastlab tayyorlanadi, so'zlar ijobiy, salbiy va haqoratli turlarga ajratiladi, keyin esa rostgo'ylik, hurmat, maxfiylik va axborot aniqligi kabi ko'rsatkichlar asosida yakuniy ball hisoblanadi.

4-rasm. Digital trust analyzer arxitekturasi

Digital Trust Analyzer tizimining ishlash arxitekturasi va ma'lumot almashish jarayonini ko'rsatadi. Unda foydalanuvchi tizimga kirib (autentifikatsiya bosqichi), matn yuboradi, tizim esa FastAPI ilovasi orqali bu matnni tahlil qiladi va natijada "trust_score" — ya'ni ishonch darajasini hisoblab beradi. Diagrammaning asosiy vazifasi — foydalanuvchi, FastAPI serveri va analiz moduli o'rtasidagi o'zaro bog'lanish hamda ma'lumot oqimini bosqichma-bosqich tushuntirishdir [8].

5-rasm. Foydalanuvchi so‘rovi va ishonch ballini hisoblanish jarayoni

Rasm foydalanuvchi tomonidan kiritilgan matn yoki so‘rovni tahlil qilib, sun‘iy intellekt yordamida “axloqiy ishonch” darajasini aniqlash jarayonini ko‘rsatadi.

Tahlil qilish

Matn

Men senga ishonaman, chunki o‘zing shunday aniq ma‘lumotlar va ishonchli manbalarga asoslanadi.

Tahlil qilish

Natija

Ishonch Balli: 72

Rostgo‘ylik

Hurmat 10

Maxfiylik -2.5

Axborot aniqligi 5

6-rasm. Dasturni asosiy ishchi oynasi

Digital Trust Analyzer — akademik va amaliy jihatdan foydali loyiha. Diplom ishida nazariy (falsafiy) va amaliy (texnik) qismlarni birlashtirish doktorantura yoki magistratura darajasida kuchli ilmiy ish bo‘lishiga xizmat qiladi. Muhim jihatlar — shaffoflik, inson nazorati, va maxfiylikni ta‘minlashni loyihaning markaziy prinsiplari sifatida joylashtirishdir [9].

“Raqamli jamiyatda axloqiy ishonchni avtomatik baholash tizimi” nomli ushbu ilmiy ishda raqamli muhitdagi ishonch tushunchasi falsafiy, axloqiy va texnik jihatdan chuqur tahlil qilinadi hamda Digital Trust Analyzer (DTA) nomli sun‘iy intellekt tizimi ishlab chiqilgan. Tizimning asosiy maqsadi — foydalanuvchining yozgan matni yoki onlayn xatti-harakatlarida

rostgo'ylik, hurmat, adolat, maxfiylik va axborot aniqligi kabi mezonlarni avtomatik tahlil qilish orqali axloqiy ishonch darajasini (trust score) aniqlashdir.

Dasturning nazariy asosi sifatida Immanuel Kantning axloqiy majburiyat g'oyalari, Niklas Luhmannning ijtimoiy tizimlar nazariyasi, Luciano Floridining axborot etikasi konsepsiyasi va Aristotelning fazilatlar falsafasi uyg'unlashtirilgan. Bu yondashuv raqamli ishonchni faqat texnik emas, balki falsafiy jihatdan ham baholash imkonini beradi.

Tizim FastAPI asosidagi backend, React/HTML5 frontend, MongoDB/PostgreSQL ma'lumotlar bazasi, hamda BERT yoki RoBERTa asosidagi NLP (tabiiy tilni qayta ishlash) modullarini o'z ichiga oladi. JWT, HTTPS va AES texnologiyalari orqali xavfsizlik ta'minlanadi.

Dasturiy vositada ishlab chiqilgan DTA modeli:

- Onlayn muloqotdagi axloqiy qadriyatlarni monitoring qilishni avtomatlashtiradi;
- Foydalanuvchilarning matnini semantik tahlil qilib, ishonch ballini chiqaradi;
- Ta'lim, kiberxavfsizlik, media etikasi va ijtimoiy tarmoqlar tahlili sohalarida amaliy qo'llanilishi mumkin.

Shuningdek, mualliflar tizimning kamchiliklari va xavf omillarini ham tahlil qilgan — masalan, til va madaniyatga xos farqlar, kinoyali ifodalarni aniqlashdagi qiyinchiliklar, foydalanuvchi maxfiyligi va etik muammolar.

Dasturiy vosita nafaqat texnik jihatdan, balki falsafiy va axloqiy nuqtai nazardan ham dolzarb hisoblanadi. DTA tizimi raqamli madaniyatni rivojlantirish, ishonchni mustahkamlash va onlayn muloqotda axloqiy mezonlarni saqlab qolish uchun samarali vosita bo'lishi mumkin. Dasturiy vosita ta'lim va kiberaxloqiy tahlil yo'nalishlarida katta amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. In AI We Trust: Ethics, Artificial Intelligence, and Reliability — Science and Engineering Ethics, 2020.
2. On The Risks of Trusting Artificial Intelligence: The Case of Cybersecurity — Mariarosaria Taddeo, Digital Ethics Lab Yearbook 2020.
3. Trust, trustworthiness and AI governance — Christian Lahusen et al., Sci Rep., 2024.
4. Trust, artificial intelligence and software practitioners: an interdisciplinary agenda — AI & Society, 2024.
5. Trust, Trustworthiness and the Moral Dimension in human-AI Interactions — Donatella Donati, Ethics, Politics & Society, 2023.
6. Exploring Motivators for Trust in the Dichotomy of Human—AI Trust Dynamics — Soc. Sci., 2024.
7. A Systematic Review on Fostering Appropriate Trust in Human-AI Interaction — arXiv, 2023.
8. Digital Trust in Transition: Student Perceptions of AI-Enhanced Learning for Sustainable Educational Futures — Sustainability, 2025.
9. Can We Trust Artificial Intelligence? — Philosophy & Technology, 2025.
10. Trust and Trustworthiness in AI — Philosophy & Technology, 2025.
11. Using the Digital Trust Ecosystem Framework (DTEF) to Achieve Trustworthy AI — ISACA White Paper, 2024.
12. A Network Approach to Public Trust in Generative AI — Philosophy & Technology, 2025.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

COMMUNICATIVE REALITY AND COMMUNICATIVE RATIONALITY IN THE DIGITAL SOCIETY

Ekubova Mavluda Iskandarovna

Associate Professor of the Department of Philosophy,
National University of Uzbekistan,
Candidate of Philosophical Sciences

Abstract. This article examines the essence of communicative reality and communicative rationality in the context of a digital society, their role in social life and cultural interaction, as well as how the new communicative environment, formed through information technologies and digital platforms, influences communication, mutual understanding, and public consciousness. Additionally, the ethical and cultural foundations of rational communication in the digital space are explored.

Keywords: digitalized society, communicative reality, communicative rationality, information technologies, digital culture, social communication.

RAQAMLASHGAN JAMIYATDA KOMMUNIKATIV REALLIK VA KOMMUNIKATIV RATSIONALLIK

Yekubova Mavluda Iskandarovna

O'zbekiston Milliy universiteti
Falsafa kafedrası dotsenti,
falsafa fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada raqamlashgan jamiyat sharoitida kommunikativ reallik va kommunikativ ratsionallikning mohiyati, ularning ijtimoiy hayot va madaniy muloqotdagi o'rni hamda axborot texnologiyalari va raqamli platformalar orqali shakllanayotgan yangi kommunikativ muhit insonlar o'rtasidagi muloqot, tushunish va ijtimoiy ongga qanday ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, raqamli makonda ratsional muloqotning axloqiy va madaniy asoslari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamlashgan jamiyat, kommunikativ reallik, kommunikativ ratsionallik, axborot texnologiyalari, raqamli madaniyat, ijtimoiy muloqot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N35>

Kirish. Zamonaviy falsafaning eng muhim masalalaridan biri insonning bilish faoliyatini muloqot jarayoni bilan uzviy bog'lab tahlil qilishdir. Inson mavjudligining tub mohiyati shundaki, u dunyoni faqat idrok etuvchi emas, balki uni muloqot orqali mazmunan qayta yaratadigan mavjudotdir. Shu ma'noda, kommunikativ reallik inson borlig'ining faol, ma'naviy va ijtimoiy shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bu tushuncha insonni alohida mavjudot emas, balki boshqa insonlar bilan aloqadorlikda mavjud bo'lgan, ya'ni "muloqotda yashovchi" mavjudot sifatida talqin etadi. Prujinin va T.Shchedrina muloqotga antropologik o'lchov berib: "Fan va falsafa inson o'lchovidan uzilib ketsa, ular nafaqat gumanitar, balki ratsional mazmunini ham yo'qotadi"[1] — deya e'tirof etishadi. Bu fikr kommunikativ reallikni "insoniy mavjudlik

o'ldiruvchi sifatida mustahkamlaydi. Inson mavjudligi reallikni idrok etish emas, balki uni til va ma'no orqali barpo etish jarayonidir. Ontologik jihatdan bu holat mavjudlikning dinamikligini, o'zaro anglashuvda qayta vujudga kelishini bildiradi. Shu bilan birga, bu yondashuvning zaif tomoni shundaki, borliq faqat insoniy tafakkur bilan cheklanadi, uning mustaqil ontologik qatlamlari e'tibordan chetda qoladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar: Kommunikativ ratsionallik bilish jarayonining ijtimoiy mohiyatini ochadi. V.Vasjukov va E.Shulga ta'kidlaganidek, "postnoklassik tafakkurda haqiqat yakka subyektning tajribasida emas, balki subyektlararo muloqot jarayonida vujudga keladi, haqiqat bu anglashuvning o'zidir"[2]. Bu fikr gnoseologik yondashuvning markazida turadi, bilim endi yakka idrok mahsuli emas, balki birgalikdagi muloqot natijasidir. Habermas ta'riflaganidek, "ratsionallik bu o'zaro tushunishga qaratilgan muloqotning ichki mantiq'idir"[3,380]. Shu tariqa, bilish faoliyati – bu tushunish orqali haqiqatga erishish jarayonidir. Inson aqlining kuchi mantiqiy qat'iyatda emas, balki muloqotda o'zini anglash qobiliyatidadir. Bu fikrga tanqidiy yondashadigan bo'lsak, A.Yu.Antonovskiy, "Agar haqiqatni konsensusga tenglashtirsak, unda obyektivlik o'ldiruvchi yo'qoladi va ijtimoiy bilish o'z-o'zini oqlovchi ritorikaga aylanadi"- deb ta'kidlab,[4] kommunikativ ratsionallikning gnoseologik chegaralarini aniqlaydi. Kommunikativ ratsionallikda muloqotning o'zi emas, balki uning ichki mantiqiy va etik mezonlari muhimdir. Haqiqat konsensusning natijasi emas, balki unga olib boruvchi yo'ldir.

Kommunikativ reallik va kommunikativ ratsionallikning ontologik, gnoseologik, ijtimoiy, madaniy, estetik jihatlariga qaratilgan tadqiqotlar M.N.Normamatova, Sh.T.Kubayeva, Sh., H.E.Abdunosirova, A.R.Pozilov, A.Xaydarov, A.Muminov, M.Sh.Usmanov, B.Xusanov va boshqa olimlar tadqiqotlarida tadqiq etilgan.

Natija va muhokama. Kommunikativ reallik va kommunikativ ratsionallik inson tafakkurining bir-birini to'ldiruvchi ikki qirrasini bo'lib, ular insonning mavjudlikdagi o'rni va ongiy faoliyatining birligini ifodalaydi. Ontologik jihatdan, bu reallik muloqotda jonlanadigan mavjudlikdir, gnoseologik jihatdan, bu bilishning ijtimoiy va anglashuvga asoslangan shaklidir, mantiqiy jihatdan esa, bu inson tafakkurining muloqot orqali tartib va ma'no hosil qilish qobiliyatidir. J.Habermasning so'zlari bilan aytganda, "ratsionallik bu insonlar o'rtasidagi tushunish qobiliyatini asraydigan normativ asosdir" [3,380]. Shunday ekan, kommunikativ reallik insoniyat borlig'ining eng chuqur mohiyatini, kommunikativ ratsionallik esa uning ma'naviy, etik va mantiqiy tamal toshini tashkil etadi.

Raqamlashgan jamiyat inson mavjudligining yangi bosqichi sifatida, uning borliqni anglash, fikrlash va muloqot qilish shakllarini tubdan o'zgartirdi. Ushbu jamiyatda "kommunikativ reallik" nafaqat ijtimoiy aloqalar tizimi, balki mavjudlikning ontologik shakliga aylanadi. Heideggerning "texnika mohiyati texnikada emas, balki ochilish tarzidadir" degan fikri raqamli borliqning falsafiy asosini ifodalaydi. Texnologiya orqali inson dunyoni faqat vosita sifatida emas, balki "borliqning o'zini ochish holati" sifatida idrok etadi. Ammo raqamli kommunikatsiyada bu ochilish endilikda inson tajribasining o'zini ham algoritmik kodlarga bo'ysundiradi. Tanqidiy yondashganda, Heidegger texnika orqali mavjudlikning mohiyatini ochishni ijobiy jarayon sifatida ko'rsatgan bo'lsa-da, raqamlashgan jamiyatda texnika endi mavjudlikni ochmaydi, balki uni modelga aylantiradi, shu tariqa ontologik erkinlikni kodli determinizm bilan almashtiradi.

Habermasning “kommunikativ ratsionallik” nazariyasiga ko‘ra, “ratsionallikning mohiyati subyektning maqsadga yo‘naltirilgan harakatida emas, balki muloqot jarayonining o‘zida, o‘zaro tushunish imkoniyatida mujassamdir”[3,285]. Ammo raqamli jamiyatda bu muloqotning tabiati o‘zgaradi, kommunikatsiya insonlar o‘rtasidagi o‘zaro tushunishdan emas, balki algoritmlar va sun‘iy intellekt vositalari orqali vositalashgan axborot almashinuvidan tashkil topadi. Demak, “kommunikativ ratsionallik” asta-sekin “algoritmik ratsionallik” bilan almashinadi. Habermas ratsionallikni axloqiy-ijtimoiy kelishuvga asoslangan deb ko‘rgan bo‘lsa, raqamli davrda ratsionallik texnologik optimallikka, samaradorlik va tezlik mezonlariga ko‘ra belgilanadi. Shu bois, Habermas modeli raqamli kontekstda normativ kuchini qisman yo‘qotadi, chunki endi ratsionallik insonlararo tushunish emas, axborot oqimining strukturaviy uyg‘unligi sifatida namoyon bo‘ladi.

N.Luhmannning tizimlar nazariyasiga ko‘ra, “kommunikatsiya — bu ijtimoiy tizimlarning o‘zini qayta ishlab chiqarish shaklidir”[5,67]. Bu qarash raqamli jamiyatning gnoseologik tuzilishini anglashda muhim. Raqamli kommunikatsiya bilimning tarmoq shaklini hosil qiladi, unda har bir axborot birligi o‘zining o‘tmishdagi va kelajakdagi bog‘lanishlari bilan uzviy tizim hosil qiladi. Bu - “avtoreferensial bilish modeli”, unda bilim subyektiv idrok emas, balki tarmoqdagi o‘zaro bog‘liqliklar orqali shakllanadi. Luhmann modelining afzalligi shundaki, u raqamli kommunikatsiyani o‘zini o‘zi tashkil etuvchi bilim tizimi sifatida talqin qiladi, ammo bu modelda inson subyeksi faqat tizim elementi sifatida ko‘riladi. Raqamli gnoseologiyada esa inson bilim subyeksi bo‘lishdan tashqari, bilimni ishlab chiqaruvchi algoritmik agentlar bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi.

Paul Ricoeurning germeneytik falsafasi mantiq kontekstida muhim izoh beradi. U, “tilning mantiqiy strukturasi insonning ma‘no berish axloqiyliigi mujassam”[6,52] — deb yozadi. Bu fikr raqamli muloqotda semantika va axloqning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi. Raqamli kommunikatsiyada esa til kodga, ma‘no esa algoritmik ifodaga aylanadi. Shunday qilib, kommunikativ ratsionallikning mantiqiy shakli formal-matematik ratsionallikka singib ketadi. Bu jarayon muloqotning semantik boyligini kamaytiradi, biroq tilda yangi formal aniqlikni keltirib chiqaradi. Tanqidiy yondashuvda aytish mumkinki, raqamli mantiq axloqiy muloqotdan uzoqlashsa-da, u aniqlik, izchillik va optimallik tamoyillarini kuchaytiradi.

Raqamlashgan jamiyatdagi kommunikativ reallik shunday qilib ontologik jihatdan mavjudlikning texnik-virtual shakliga, gnoseologik jihatdan bilimning tarmoqlashgan, o‘zini o‘zi referensial modeliga, mantiqiy jihatdan esa algoritmik ratsionallik tizimiga aylanadi. Bu transformatsiya insoniy muloqotni yo‘q qilmaydi, balki uni yangi ekzistensial shaklda davom ettiradi - bunda inson borligi “so‘z” orqali emas, “kod” orqali o‘zini ifoda etadi. Raqamli kommunikatsiyaning ontologik mohiyati shundaki, u mavjudlikni mediatsiyalangan, ko‘paytirilgan va qayta ishlab chiqilgan shaklda qayta yaratadi, gnoseologik mohiyati - bilimni tarmoqdagi uzluksiz harakat sifatida tushuntiradi, mantiqiy mohiyati esa - inson tafakkurining formallashtirilgan, lekin o‘z-o‘zini takrorlaydigan ratsionallik sifatida namoyon bo‘lishidir.

Raqamli sivilizatsiya insoniyat tarixida yangi ontologik bosqich sifatida insonning mavjudlik bilan aloqalarini, bilish jarayonining gnoseologik mexanizmlarini hamda mantiqiy tafakkurning shakl va mohiyatini tubdan o‘zgartirmoqda. Bunda “kommunikativ reallik” — inson va texnologiya o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirning yangi ontologik maydoni sifatida, “kommunikativ ratsionallik” esa shu reallikni anglash, tahlil qilish va boshqarishning mantiqiy-epistemik shakli sifatida yuzaga chiqmoqda. Olima M.Normamatova o‘z tadqiqotida

“axborotlashgan jamiyatda virtual obrazlar va virtual reallik inson tafakkurini yangi bilish shakllariga yo‘naltiradi, natijada reallik tushunchasi o‘zining klassik ontologik holatidan chiqib, potensialdan aktual shaklga o‘tadi”[7] deb yozadi. Ushbu fikrda virtualistik jarayon faqat texnik-madaniy hodisa emas, balki ontologik mutatsiya sifatida talqin etiladi. Virtual reallik endi “borliqning soyasi” emas, aksincha, borliqning o‘z-o‘zini bilish shakliga aylanmoqda. Shunday ekan, raqamli kommunikatsiya tizimi orqali insonning mavjudligi endi nafaqat tabiiy, balki algoritmik voqelik orqali shakllanadi. Biroq bu ontologik o‘zgarish gnoseologik masalani - bilishning manba va ishonchliligini yangicha darajaga olib chiqadi. Sh.T Kubayeva “ilmiy tafakkur va o‘yin o‘rtasidagi aloqadorlik insonning kognitiv faoliyatini yangi darajaga olib chiqadi, chunki ilmiy bilishning o‘zi o‘yinli mexanizmga aylanadi”[8] deya ta’kidlaydi. Bu fikrni ijodiy tahlil qilganda, raqamli kommunikativ reallik shunchaki ma’lumotlar almashinuvi emas, balki “bilim o‘yini” - subyekt va obyekt o‘rtasidagi dinamik harakat sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo bu yondashuvda tanqidiy nuqta shundaki, o‘yin va tafakkur uyg‘unligi gnoseologik aniqlikni emas, balki ma’no ko‘plikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun kommunikativ ratsionallikni tushinishda “o‘yinli bilish”ni faqat ijodiy emas, balki mantiqiy-normativ darajada ham o‘rganish zarur.

Sun‘iy intellekt va biotexnologiya integratsiyasi muammosiga to‘xtalgan Sh.Muhammadjonov “sun‘iy intellekt va biotexnologiya tabiiy va sun‘iy tizimlar orasidagi chegaralarni noaniq holatga keltirib, mavjudlikning yangi shakllarini yaratmoqda”[9] deydi. Uning fikricha, inson tafakkurining raqamli shakllanishi - bu gnoseologik emas, ontologik voqelikdir. Shunga ko‘ra, raqamli kommunikativ reallik - insonning o‘z mavjudligini texnologik muhit orqali qayta yaratish harakatidir. Biroq bu yondashuvni tanqidiy ko‘z bilan baholaganda, sun‘iy intellektni “mavjudlikning yangi shakli” deb e’tirof etish insonning irodaviy va ma’naviy subyektivligini texnik determinizmga topshirish xavfini tug‘diradi. Shu bois kommunikativ ratsionallikni insoniy ongini yo‘qotmasdan, balki uni texnologik strukturalar bilan uyg‘unlashtirish zarur.

Bilish jarayonining gnoseologik jihatlarini tahlil etgan H.Abdunosirova esa “ilmiy bilishda mantiq va intuitsiya o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular bilish jarayonining ratsionallikdan tashqaridagi affektiv va ongsizlik mexanizmlarini ham o‘z ichiga oladi”[10] deb yozadi. Bu nuqtai nazardan, kommunikativ ratsionallikni faqat mantiqiy tizim sifatida emas, balki intuitiv-madaniy kod sifatida ham talqin etish mumkin. Chunki raqamli kommunikatsiya sharoitida “bilish” endi faqat isbot va tahlil emas, balki sezgi, tajriba va tezkor refleksiya asosida sodir bo‘ladi. Shu bois mantiqiy ratsionallik “intuitiv ratsionallik” bilan uyg‘unlashadi - bu esa klassik mantiqning formal tuzilmasini zamonaviy kognitiv dinamikaga aylantiradi.

Ontologik darajada raqamli kommunikativ reallik “mavjudlikning aks ettirilgan shakli” emas, balki o‘z-o‘zini yaratadigan refleksiv tizimdir. Bu fikrni chuqurlashtirgan A.Pozilov “ilm — bir narsaning haqiqatini bilish, idrok qilishdir, ammo bilim endi shaxsning ichki ma’naviyati emas, balki madaniyatning moddiy voqelikdagi izi sifatida o‘zini namoyon qiladi”[11] deb yozadi. Bu qarashda ilmning kommunikativ mohiyati ochiladi: raqamli jamiyatda bilimni yaratish — bu haqiqatni topish emas, balki uni ishlab chiqarish, takror yaratish va almashishdir. Shu bois, kommunikativ ratsionallik - “bilim ishlab chiqarish”ning mantiqiy tamoyiliga aylanadi. Biroq tanqidiy jihatdan bu jarayon bilishning ontologik chuqurligini emas, uning operatsion tezligini ustuvorlashtiradi. Mantiqiy kontekstdan qaraganda, kommunikativ ratsionallik Aristotelcha mantiqning statik shakllarini yengib, sinergetik logikaga aylanadi. U

endi “haqiqatga olib boruvchi qat’iy silsilalar” emas, balki o’zgaruvchan, adaptiv, tarmoqlashgan argumentatsiyalar tizimidir.

Raqamli kommunikatsiya mantiqni diskursiv tahlildan algoritmik modellashtirishga o’tkazadi. Shu jihatdan, kommunikativ ratsionallik — ontologik o’zgarishning mantiqiy aksi, gnoseologik jarayonning struktural mantiqidir. Shunday qilib, raqamlashgan jamiyatda kommunikativ reallik — bu “borliqning kommunikativ shakli”, kommunikativ ratsionallik esa “bilishning o’zini bilish” tamoyilidir. Ularning birlashuvida ontologiya (borliqning raqamli modifikatsiyasi), gnoseologiya (bilishning tarmoq shakli) va logika (fikrning o’zgaruvchan dinamikasi) yangi sintezga erishadi. Bunda inson faqat axborot iste’molchisi emas, balki mavjudlikni aks ettiruvchi refleksiv subyekt sifatida namoyon bo’ladi.

Zamonaviy falsafiy tafakkurda kommunikativ reallik va kommunikativ ratsionallik tushunchalari inson mavjudligining ijtimoiy, gnoseologik va aksiologik mohiyatini ochib beruvchi markaziy kategoriyalardan biri sifatida shakllanmoqda. Ular inson tafakkurining faqat bilish faoliyati emas, balki ijtimoiy muloqot, madaniy almashinuv va ma’naviy o’zaro ta’sir jarayonida shakllanishini ko’rsatadi. O’zbekiston falsafiy maktabining so’nggi yillardagi ilmiy izlanishlarida mazkur masalalar jamiyatning ma’naviy, huquqiy va kommunikativ asoslarini tahlil qilishda alohida e’tibor markaziga chiqmoqda. A.Xaydarov “Zamonaviy sivilizatsiya, madaniyatlar plyuralizmi va milliy mentalitetlar transformatsiyasi” nomli maqolasida kommunikativ reallikni madaniyatlararo tafakkurning asosiy unsuri sifatida talqin etadi. Unga ko’ra, “madaniy plyuralizm - ijtimoiy munosabatlar tizimini barqaror qiladigan muloqot formasi bo’lib, zamonaviy sivilizatsiyada insonning ma’naviy bilish qobiliyati global axborot muhiti ta’sirida muloqot va ma’no orqali shakllanadi”[12]. Muallif fikrida muloqot inson tafakkurining ontologik asosi sifatida namoyon bo’ladi, mavjudlik tilda, ma’noda va axborotda o’zini ifoda etadi. Bu fikrda Habermasning “kommunikativ harakat” nazariyasi bilan yaqinlik kuzatiladi, ammo Xaydarovning yondashuvida madaniy va milliy muloqot shakllari global tafakkur bilan uyg’unlashadi. Tanqidiy nuqtai nazardan qaralganda, muallifning yondashuvi ratsionallikning gnoseologik qatlamidan ko’ra, ko’proq aksiologik (qadriyatli) kontekstda ifodalanadi, ya’ni insonning madaniy tajribasi markazga qo’yiladi.

A.Muminov “O’zbekiston barqaror rivojlanish yo’lida” nomli tadqiqotida kommunikativ ratsionallikning ijtimoiy va ma’naviy mohiyatini chuqur tahlil qiladi. U yozadi: “Inson turmush sifatini yaxshilashga qaratilgan ijtimoiy faoliyat faqat ma’naviy va intellektual muloqot orqali samara beradi”[13,15]. Unga ko’ra, kommunikativ ratsionallik jamiyatni barqaror rivojlantiruvchi asosiy omil bo’lib, “fuqarolarning muloqot madaniyati, ya’ni bir-birini eshitish va tushunish qobiliyati” ijtimoiy islohotlarning poydevorini tashkil etadi[13,18]. Bu yondashuv kommunikativ ratsionallikni faqat bilish faoliyati sifatida emas, balki ma’naviy integratsiyaning shakli sifatida ochadi. Ammo tanqidiy jihatdan aytganda, Muminovning konsepsiyasi ratsionallikning mantiqiy va epistemologik tomonlarini kamroq yoritadi, chunki u asosan ma’naviy qadriyatlar bilan bog’langan sotsial tafakkurga urg’u beradi. K.Saydozimov “Baholash va normalar mantig’ida huquqiy qadriyatlar” nomli maqolasida ratsionallikni mantiqiy-normativ tizim sifatida tushuntiradi: “Huquqiy qadriyatlarning mantiqiy tuzilishi baho va norma o’rtasidagi kommunikativ uyg’unlikda shakllanadi, chunki baho haqiqatga, norma esa amalga yo’naltirilgan”[14]. Muallifning fikricha, inson tafakkuri muloqotda normativ mantiqqa asoslanadi, bu esa ratsionallikning deontik mazmunini ko’rsatadi. Uning fikri ijtimoiy muloqotda axloq, huquq va aqlning birligini ta’minlaydi. Shu bilan birga, bu yondashuv

ratsionallikning ijodiy, intuitiv va semantik jihatlarini yetarlicha hisobga olmaydi, kommunikativ tafakkur esa har doim qat'iy normativlikdan tashqariga chiqadigan ijodiy ma'no jarayonidir.

M.Sh.Usmanov “Barqaror rivojlanish maqsadlari va inson huquqlarini ta'minlash” nomli tadqiqotida kommunikativ ratsionallikni siyosiy-falsafiy va huquqiy darajada tahlil qiladi. Muallifning fikricha, “fuqarolik jamiyatining faolligi, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish, inson huquqlarini amalga oshirish jarayonida muloqot madaniyatining mavjudligi”[15] jamiyatdagi adolat va ratsionallikning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. “Hech kim unutilmaslik va ortda qolmaslik tamoyili” esa muallif nazarida kommunikativ adolatning ratsional mezonidir[3]. Bu fikr Habermasning “kommunikativ etikasi”ni milliy falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashtiradi, inson huquqlari va ratsionallik muloqot orqali jamiyatda barqarorlikni ta'minlaydi. Ammo tanqidiy nuqtai nazardan, bu yondashuv ratsionallikni ijtimoiy-siyosiy doirada chegaralaydi va uning epistemologik mohiyatini to'liq ochmaydi. B.Xusanov “Inson — estetik tarbiyaning asosiy omili” nomli tadqiqotida kommunikativ ratsionallikni estetik-falsafiy nuqtai nazardan yoritadi. U shunday deydi: “Estetik tarbiya insonni inson qiladigan hodisadir... U tufayli odamlar o'zaro munosabatlarning insoniy va go'zal bo'lishiga erishadilar, nafasat o'zini namoyon qiladigan san'at va ma'naviy sohalardan zavqlana bilandir”[16]. Bu fikrda ratsionallik insonning faqat bilish qobiliyati emas, balki go'zallikni idrok etish, yaratish va baholash imkoniyatidir. B.Xusanov ratsionallikni ruhiy, ma'naviy va estetik tajribaning sintezi sifatida ko'rsatadi. Shu bilan birga, uning yondashuvi muloqotning ijtimoiy-ontologik jihatlarini yetarlicha ochmaydi, chunki u ratsionallikni asosan ruhiy-estetik muhit bilan bog'laydi. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, kommunikativ reallik va kommunikativ ratsionallik O'zbekiston zamonaviy falsafasida insonni muloqot orqali borliqni biluvchi, uni ma'noda qayta yaratuvchi mavjudot sifatida talqin etadi. Shu bois, kommunikativ reallik ontologik jihatdan mavjudlikning muloqot orqali ifodasi, gnoseologik jihatdan bilishning intersub'yektiv mohiyati, mantiqiy jihatdan esa baho, norma va haqiqat uyg'unligining ifodasidir.

Xulosa qilib aytganda, raqamlashgan jamiyatda kommunikativ reallik ontologik jihatdan inson mavjudligining texnologik ko'rinishi, gnoseologik jihatdan esa bilishning algoritmik va tarmoqlangan shakliga aylanmoqda. Kommunikativ ratsionallik esa bu reallikni asoslovchi yangi bilish paradigmasidir - u mantiq, intuitsiya, axloq va ijtimoiy ongning uzviy integratsiyasiga asoslanadi. Biroq, bu jarayonning xavfi shundaki, inson ratsionalligi texnologik ratsionallikka so'rilib ketayotgan paytda, kommunikativ jarayonlar insonparvarlikdan uzoqlashmoqda. Shu sababli zamonaviy falsafaning vazifasi - kommunikativ ratsionallikni insoniy ongning markaziga qaytarish, uni faqat texnik emas, balki ma'naviy, axloqiy va intuitiv qatlamlarda tiklashdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Пружинин Б.И., Щедрина Т.Г. Человеко размерность в современной науке // Проблемы философии познания. – 2025. №1. Стр. 33–43.
2. Васюков В.Л., Шульга Е.Н. Герменевтические аспекты постнеклассической науки // Проблемы философии познания. – 2025. №1. Стр. 44–54.
3. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Cambridge: Polity Press, 1984.
4. Антоновский А.Ю. Можем ли мы понять науку, или Как нам защитить социальную эпистемологию? // Проблемы философии познания. – 2025. №1. стр. 55–66.
5. Luhmann, N. Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. -Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984. P. 67.

6. Ricoeur, P. Temps et récit. T. 1. - Paris: Seuil, 1983.
7. Normamatova, M. Virtualistika - yangi fan paradigmasi sifatida. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, Vol. 1, Issue 5, 2021. B. 174–180.
8. Kubayeva, Sh. T. Ilmiy tafakkur va o'yin aloqadorligining konseptual tahlili. *Falsafa va huquq*, 2025. №1. B. 76–79.
9. Muhammadjonov, Sh. Sun'iy intellekt va biotexnologik taraqqiyotning ontologik va gnoseologik asoslari: integratsiyaviy tahlil. // *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, Vol. 2, Issue 4, 2025. B. 92.
10. Abdunosirova, H. E. Ilmiy bilish jarayonida mantiq va intuitsiyaning o'zaro bog'liqligi. *Oriental Renaissance Journal*, Vol. 5, Issue 4, 2025. – B. 81–87.
11. Pozilov, A. Yangi O'zbekistonda ta'lim-tarbiya mutanosibligini ta'minlash istiqbollari. *Academic Research in Educational Sciences*, Vol. 4, Issue 11, 2023. – B. 46–50.
12. Xaydarov A. Zamonaviy sivilizatsiya, madaniyatlar plyuralizmi va milliy mentalitetlar transformatsiyasi // *Falsafa va huquq*. – 2023. – № 2. – B. 9–10.
13. Muminov A.G. O'zbekiston barqaror rivojlanish yo'lida // *Falsafa va huquq*. – 2023. – № 2.
14. Saydozimov K. T. Baholash va normalar mantig'ida huquqiy qadriyatlar // *Falsafa va huquq*. – 2023. – № 2. – B. 194.
15. Usmanov M. Sh. Barqaror rivojlanish maqsadlari va inson huquqlarini ta'minlash // *Falsafa va huquq*. – 2023. – № 3. – B. 5.
16. Xusanov B. E. Inson - estetik tarbiyaning asosiy omili // *Falsafa va huquq*. – 2023. № 3. B. 24–25.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ECOLOGICAL EDUCATION AND KNOWLEDGE – THE FOUNDATION OF ECOLOGICAL CULTURE

Madraximov Atabek Abdurakhimovich

Teacher, Department of “National Idea and Philosophy”
Urgench State Pedagogical Institute

Abstract. The article analyzes the invaluable role of nature in human life, the growing severity of environmental problems, and ways to overcome them. It highlights that the President of Uzbekistan has approved the Concept for Enhancing the Environmental Culture of the Population until 2030 and emphasizes that this document applies to all segments of society. The author examines the necessity of fostering environmental education and upbringing from early childhood and analyzes the importance of developing the ideas of a “green economy” and “ecotourism”.

Keywords: ecological education, ecological culture, laws of nature, natural-ecological norm, anthropogenic factor norm, green economy.

EKOLOGIK TARBIYA HAMDA BILIM – EKOLOGIK MADANIYAT POYDEVORI

Madraximov Atabek Abduraximovich

Urganch Davlat pedagogika instituti
“Milliy g’oya, falsafa kafedrası” o’qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada tabiatning inson hayotidagi beqiyos o’rni, ekologik muammolarning kuchayib borishi va ularni bartaraf etish yo’llari tahlil qilinadi. Unda O’zbekiston Prezidenti tomonidan 2030-yilgacha aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasi qabul qilingani, bu hujjatning jamiyatning barcha qatlamlariga taalluqliligi ta’kidlanadi. Muallif ekologik ta’lim va tarbiyani bolalikdan boshlab shakllantirish, “yashil iqtisodiyot”, “ekoturizm” g’oyalarini rivojlantirish zarurligi tahlil qilinadi.

Kalit so’zlar: ekologik tarbiya, ekologik madaniyat, tabiat qonunlari, tabiiy-ekologik me’yor, antropogen omil me’yori, yashil iqtisodiyot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N36>

Kirish. Tabiat borligining mehr-muhabbatga muhtojligi, ekotizimlar biomaxsuldorligining kamayib ketganligi, tuproqning sifatining manfiy tomonga o’zgarayotganligi, cho’llashuvning kengayib borayotgani, toza ichimlik suv muammosi bugungi kunda hech kimga sir emas. Insoniyatni ogohlikka da’vat etayotgan bong hali insonlarni ongiga, aqliga yetib bormayabdi. Nega, insoniyat bu ekologik inqiroz oqibatini o’ylamayapti, faqatgina o’z qobigimizda yashashni bas qilish mavridi kelmadimikin??? 2025-yil 15-may kuni O’zbekiston prezidentining “2030-yilgacha bo’lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi qarori qabul qilindi. Mazkur qarorda juda oqilona g’oya yoshlarda ekologik ta’lim-tarbiyani mustahkamlash, ekologik madaniyat va tafakkurni yuksaltirish ko’zda tutilgan. Mazkur qaror faqatgina maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilari, o’rta ta’lim tizimi o’quvchilarigagina mansub bo’lmay, butun bir O’zbekiston aholisi barcha yoshu-qari, har bir korxona, tashkilotlarda faoliyat

ko'rsatayotgan ishchi-xizmatchi xodimlar, nafaqadagi onaxon hamda otaxonlarga ham birdek taalluqlidir. Zero, tabiat, tabiiy ekotizimlar, tog' va o'rmonlar barcha-barchasi insoniyatning mehri, oqilona munosabatiga muhtojdir.

Bahs-munozara. Inson tabiat in'omlarisiz aslo yashay olmaydi. Tabiat ne'matlari-qazilma boyliklar, suv, havo, neft, ko'mir, yer, o'simliklar olami, hayvonot turlari esa cheksiz, chegarasiz emas. Insoniyat o'z ehtiyoj chegaralarini bilishi, tabiat ne'matlarining imkoniyat chegaralarini aniqlash hamda ularga amal qilish davri keldi. "Yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini joriy etish, "Suvni iqtisod qilish", "tabiat zaxiralaridan samarali foydalanish", "yashil maydon", "Yangi O'zbekiston-ma'rifatli jamiyat", "ekologik talab", "ekologik toza mahsulot", "yashil maydon", "yashil fond" kabilarning o'zi ekologiya va iqtisod fanlarining dialektik aloqadorligini bildirib, ishlab chiqarish ekologik asoslangan bo'lsagina, biosferaning funksiyalariga aslo putur yetkazmasligi aniq bo'ldi. Yangi O'zbekiston poydevorini yaratilayotgan bir paytda sayyoramizda yashaydigan har bir inson ekologiya va iqtisod fanlarining ildizidan tortib hozirgi zamonaviy iqtisod asoslarini ham, amaliy ekologiya fani yutuqlari bilan yaqindan tanish bo'lishi shart.

Ekologik bilim berishda albatta yosh ko'lami inobatga olinishi shart.

Shu sababli ham, bog'cha yoshidagi jazzi bolajonlarga juda sodda, tushunarli tilda tabiat olamiga mehr berishni o'rgatishimiz lozim. Buning uchun har bir bog'chada "Jonli tabiat burchagi", "Bizning o'rmon" yoxud "Yashil tabiat" kabi burchaklar tashkil etishimiz, oldin har bir o'simlik va hayvonot olamining rasmlari bilan tanishtirishimiz zarur. Keyinchalik uy hayvonlari, o'simlik vakillari bilan tanishtirib, ular bilan muloqot qoidalarini o'rgatishimiz zarur bo'ladi. Eng avvalo ekologik tarbiya, tabiat va uning har qismiga muhabbat ruxida tarbiya zarur.

Maktabda "Umumiy ekologiya" yoxud "Biologik ekologiya" ("Ekologiya asoslari") fanini yuqori 9-sinf dan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Afsuski biologiya darsida ekologiya kursi uchun juda kam soat ajratilgan, bu kamchilik deb hisoblaymiz, zero, o'quvchilar tabiat qonunlari bilan 9-sinfda tanishishlari ijobiy samara ko'rsatadi. "Ekologiya" fani darsliklari sodda tushunarli bo'lib, faqat universitet va maktab o'qituvchilari orasidagi ilmga chanqoq, o'z ustida ishlaydigan pedagoglarga bu darsliklarni yozishsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Darslik yozishda tabiat qonunlari mantiqiy yozilishiga faktlar, misollar bilan yozilishiga jiddiy e'tibor qaratilishi lozim. O'quvchi talabalar "Ekologik nish" ("yashash joyi") qoidasini bilsa, qushlarga tosh otmaydigan, asalarilar uyasiga zarar yetkazmaydigan oqil o'quvchi bo'la olishadi. "10%" yoxud "Lindeman samaradorligi" ("Ekologik piramida"lar) qonuni bilsa, har bir turning oziq zanjiridagi amaliy faoliyati haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi.

Oliy o'quv yurti talabalariga esa tabiat qonunlarining barcha-barchasini o'rgatish (Libixning minimum qonuni, Vilyamsning qaytarish qonuni, "Lindeman samadorligi", "biologik zo'riqish" qonuni va h.- mazkur qonunlarga amal qilish amaliyotlarini amalga oshirish zarur bo'ladi.

"Avesto", "Tavrot", "Qur'on" kabi muqaddas kitoblarga tabiat borlig'iga mehr "ko'zgusi" orqali qaralgan. Har bir dinda hayvonot va o'simliklar olamiga bo'lgan munosabat o'ziga xos bo'lsa-da, islom dinida har bir o'simlik va hayvonot xili inson kabi ummat hisoblanishining o'ziyoq tabiat borlig'idagi yuksak mehr, e'zozlikni ifodalaydi.

Tabiatning notipik bo'lgan qismlari hayot uchun yuqori qimmatli, "Suvga tupurma", "Har bir bargda Xudo yashar" va h. Umuminsoniy diniy ekologik madaniyat o'z zamonasidayoq

shakllangan masalan XV asrda Buxoroda qurilgan hammomlarning oqava suvlari yer ostiga yuborilgan, ammo ular yer osti suvlarga aslo tutashmagan, har bir xonadonlarda go‘zallikka timsoli tustovuqlar saqlangan. “Tustovuqni patini yulma, baxtsizlik olib keladi”, degan naqlarga amal qilingan. Arablar ilk bor tustovuqlarni ko‘rib, uning patlar jilosini tovlanishiga mahliyo bo‘lib qolishgan. Zero, tustovuqda 42 xil ranglar jilosini kuzatishimiz mumkin. “Tavois ul zot” – G‘ijduvondan o‘tib Qiziltepaga kirib borishdagi qishloqqa ularni ko‘rganlari uchun shu qishloqni shunday nom bilan atashgan.

Tabiat borlig‘i xoja Yusuf Hamadoni (1048-1141-yillar) nazdida qadr-qimmatli va insondan ustun. Ayni paytda borliq inson tafakkuriga, harakat amaliga bog‘liq bo‘lgan bebaho xazinadir. Xoja Yusuf Hamadoni o‘zlarining “Inson va koinot haqida risola” Risola (“Fi annal – kavna musaxxarun lil — inson”) [1] kitoblarida borliqning ko‘rinishlariga to‘xtaldi” [2]. Yusuf Hamadoni: tabiat borlig‘iga – suv, tuproq, shamol, jonivorlar, nabotot olami; jamiyat borlig‘i; insonning ruhiy borlig‘i va h.

Yusuf Hamadoni insonning borliqqa munosabati, insonning tabiat borlig‘idagi o‘rni, koinot va inson orasidagi dialektik aloqadorlikka, har bir insonning koinot, uning ne‘matlariga me‘yori bilan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishini, aynan mana shu munosabatda bo‘lsagina, koinot ham boshqacha so‘zlar bilan aytganda, butun tabiat borlig‘i ham insonga foydali munosabatda bo‘lib, unga xizmat qilishini uqtirdi. Tabiat borlig‘i bilan munosabatda na faqat “...Sen tabiat borlig‘ida yashaysan, koinotdan foydalanasan, koinotdagi har bir zarra, har bir jonivor-u, nabotot, har bir suv, har bir olov, har bir tuproq “sen istagan hojating miqdorida va maqsading haddiga muvofiq bo‘lsa foydalidir” [2]. Yuqoridagi fikrlarning ilmiy tahlil bizni quyidagi ichki xulosaga olib keldi: barcha ekologik komponentlarni tabiat me‘yoridagina ishlata olishimiz shart, bu **birinchi qonun; ikkinchidan: “...Bulardan hojating doirasida ishlatsang, senga foydalidir. Lekin hojatdan ortib ketsa, seni o‘ldiradi, mahv etadi, halok qiladi” [2].** Koinotning tabiat borlig‘i deb ataladigan qismi o‘ziga qo‘pol, me‘yorsiz, hojatidan ortig‘i” bilan muomala qiladiganlardan albatta o‘ch oladi. Mazkur jajji risolada umumbashariy muammo dadil ko‘tarilgan, uni hal qilish omillari hartomonlama ko‘rsatilgan, degan xulosaga kelishi uchun to‘la asos bor. Buyuk mutafakkir nazaridan ehtiyojlarning xilma-xilligiga jiddiy e‘tibor berilganligini ham, ayniqsa, oqilona ehtiyoj (“hojating doirasida”)ga alohida urg‘u berilgani tahsinga loyiqdir. “Oqilona ehtiyoj” degani tabiat unsurlaridan ularning ekologik me‘yoriga amal qilib, ularga zarar yetkazmay, chegarasidan oshirmay munosabatda bo‘lishni bildirsa, “hojating doirasida” degani antropogen ta‘sirning ham o‘z chegarasi mavjud, deganidir, bu falsafadagi me‘yorning tabiat olamidagi modifikatsiyalaridir. Ekologik inqirozlar, xatolik va tangliklardan qutilishning asosiy yo‘li: **“...Sen amal qilishing kerak bo‘lgan yo‘l – ularning miqdor va darajasining salohiyati haqida mulohaza yuritishing kerak, undan zaruriy va foydali bo‘ladigan miqdorini belgilab, qabul qilib, zarar ko‘rsatuvchi va halok etuvchi va halok etuvchi ortiqchasini tashlashing kerak” [3].** Har bir tabiat ne‘mati o‘zining sifat va miqdor ko‘rsatgichlariga ega. “Foydali miqdor”, “zaruriy miqdor” deganda Yusuf Hamadoni o‘z ehtiyojiga mos me‘yorni nazarda tutgan. O‘z borlig‘ingni asrash uchun eng oldin tabiat borlig‘ini asrashing lozim. Sen – inson, butun insoniyat borliq uchun mas’ulsan. Borliq Sening qo‘lingda, sening xizmatingda. Yuqoridagi fikrlar, mushohadalardan shunday xulosaga kelish mumkinki, borliq haqidagi ilk tamal tosh, ontologiyaning mustahkam poydevori o‘z vaqtida Yusuf Hamadoni tomonlaridan qo‘yilgan. Ular yozgan risolaning o‘ziyoq inson va borliq, insonning borliqqa munosabatlar hartomonlama yoritilib berilgan. Insoniyatning borliq oldidagi

mas'uliyati, yorqin bir mayoq misoli ko'rsatib berilgan. E'tibor bering: **“Sen xizimatingdagi narsalarni boshqarasan... Bu ishning chorasi va yo'li muvozanatni saqlash, o'lchov doirasida harakat qilish, haddan oshmaslikdir” [3]. Bu antropogen omil me'yoridir.** Tabiatga ta'sir yetkazishning ham miqdor va sifat ko'rsatgichlari, ya'ni antropogen me'yori mavjud. Buning uchun esa ov qilish qoidasi, qaytarish qoidasi, ekokomponentlarning tabiiy-ekologik me'yori, B.Kommoner qonunlari va h.larga rioya qilish muhim.

2002-yildan 2019-yilgacha insoniyatning faoliyati 600 ming kvadrat kilometr o'rmonni yo'qotib yubordi. Boshqacha iboralar bilan aytganda dunyodagi o'rmonlarning uchdan ikki qismi yo'q qilingan [4]. Miqdor o'zgarishlari sifat o'zgarishlariga olib keladi. Atigi o'n yetti yil vaqt mobaynida dunyo o'rmonlarining uchdan ikki qismi yo'q qilindi. O'rmonlarning yo'qotilishi havo tarkibidagi kislorod miqdorini tabiiy miqdoriga nisbatan anchagina kamayishiga olib keladi.

Tabiiy-ekologik me'yorga oid xilma-xil faktlarga boy.

Butun insoniyat massasi miqdoriga ko'ra yomg'ir chuvalchanglarining miqdori 10 marotaba ko'p. Aynan mana shunday massali yomg'ir chuvalchaglari yerning gumus qobig'ini tiklash poydevori hamdir.

2021-yilning 30-may kuni Shavkat Mirziyoyev Janubiy Koreya prezidenti Mun Chje Inning taklifiga binoan Seul shahrida videoanjuman shaklida o'tgan “Yashil o'sish va global maqsadlar uchun hamkorlik – 2030” ikkinchi Xalqaro sammiti ishida ishtirok etdi. Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlarida O'zbekiston tashabbusi bilan “Orolbo'yini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi” deb e'lon qilish bo'yicha qaror qabul qilgan BMT Bosh assambleyasining maxsus rezolyutsiyasi yoshlarni yangi ekologik asoslangan texnologiyalar sari dadil qadam tashlashga da'vat etadi.

Hozirgi kunda “Tiklanish” (“Vozrojdeniye”) orolchasidan chiqayotgan toza suv miqdorini sekundiga 7 litr suvning 260-280 metr chuqurlikdan chiqmoqda [5]... bir minutda, bir soatda toza suv chiqishini aniqlasak, bir minutda – 420 litr, bir soatda 25 200 litr... Zero, suv tomchilarini aniq hisoblash davri keldi. Suv – tabiatning eng noyob bebaho ne'mati. Suvning ham moddiy, ham ma'naviy qiymatga ega. Muqaddas kitob Qur'oni Karimda marhamat qilinadi: “...Aytinglarchi, agar suvlaringiz yerga singib ketsa, sizlarga kim osongina topiladigan suvni keltiradi?” (Mulk surasi.30)

Tabiat qonunlarini amalda qo'llashgina yashil iqtisodiyot poydevori bo'la oladi. Inson kabi har bir tur ham yagona, noyob. Uning biosfera miqyosidagi o'z funksiyasi bor.

Azal-azaldan o'zbek xalqi tabiat borlig'ini juda avaylab e'zozlab kelishgan.

Har bir ekologik komponent o'z ekologik qiymatini saqlay qolsagina u jamiyatga samarali foyda keltira oladi. Suv qimmatmi? Yoxud olmos? 10 santimetrli gumus qobiqni hosil qilish uchun tabiat necha ming yil “mehnat” qiladi? Aynan 10 santimetrli gumus qobiqni yaratish uchun tabiat 2000-yildan 7000-yilgacha “mehnat” qiladi. Mamlakatimizdagi qanchadan-qancha ekin maydonlari qarovsiz holda...Ular insonlar mehriga muhtoj...

Aynan mana shunday kamchiliklarni oldini olish maqsadida tuproq-yer kadastrini, flora va fauna kadastrini joriy qilina boshlandi.

Ekologik turizm uchun har bir ekologik komponent o'z tabiat holicha bo'lganida yuqori qimmatli bo'ladi. Ularning estetik ko'rinishi ham go'zal bo'ladi. Yashil o'tloq va o'rmonlarda sayr qilish inson umrini uzoq qilib, 20% yurak kasalliklarini oldini oladi. Mana bugun Yangi

O'zbekiston yashil makonlarni kengaytirish bilan shug'ullanishni har bir insonning ekologik burchi ekanligini xalqimizga chuqurroq anglatishga harakat qilmoqda.

Atrof-muhit, jonli tabiat borlig'idagi har bir tur uchun maxsus kunlar BMT tomonidan belgilangan. Masalan, 5-iyun "Atrof-muhitni muhofaza qilish kuni"; 20-may Asalarilar kuni; 22-may Xalqaro bioxilma-xillik kuni; 7-sentyabr Xalqaro toza havo kuni va h. Biz har daqiqa tabiat bilan yaqin bo'lishimiz, uning imkoniyat ko'rsatgichlaridan aslo chiqmasligimiz shart. Har bir ekologik komponent xoh ko'p, xoh kam bo'lishidan qat'iy nazar, biosferaga molik o'z funksiyasiga ega. Masalan, asarlari ishlab chiqargan yetti mahsulotni birortasini ham boshqa organizm yarata olmaydi. Asarlari faqatgina nektarida 4,25% glyukoza bo'lgan gullarga qo'nadi. Tayyorlagan mahsulotini 1%inigina o'zi, oilasi uchun sarflaydi, qolgan barchasini insonlarga tuhfa qiladi. Bu misolning o'ziyoq, sayyorada yashaydigan har bir insonning tabiati oldidagi mas'uliyati naqadar yuqori ekanligini anglatmaydimi? Ekologik madaniyatli bo'lishimiz uchun borliq qonunlari, tabiiy-ekologik me'yorlarni o'rganib, ularga amal qilish mavridi kelmadimi?

Bir daraxt bir yilda 120 kg kislorod ajratadi. Insonning bir yilgi biologik kislorod ehtiyojini ta'minlash uchun 40 daraxt zarur. Xush, insonning bir yilgi nafas olishi uchun qancha kislorod zarur buladi?

$120 \times 40 = 4800$ kg kislorod zarur bular ekan. Endi hisoblab chiqsak, O'zbekistonda o'rtacha umr 76 yil. Bir insonning umr davomida qancha kislorod zarur, bu uchun qancha daraxt talab etiladi?

$4800 \times 76 = 364800$ kg kislorod zarur buladi.

364 800 kg kislorodni qancha daraxt ishlab chiqaradi?

$364\,800 : 120 = 3040$ daraxt zarur bir kishining umri davomida kislorod bilan ta'minlash uchun.

Xush, butun O'zbekistonda yashaydigan 38 million aholi uchun qancha daraxt zarur? Buni aniqlash uchun $3040 \times 38\,000\,000 = 1\,155\,200\,000$ daraxt bu O'zbekistonning barcha aholisini kislorod bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan daraxtlarning miqdoriy ko'rsatgichi. Hozirgi paytda vatanimiz hududida shuncha miqdorda daraxt bormi?

Xuddi shu misolimizni o'zi daraxtlarning eng noyob bo'lgan ekologik qiymatidan dalolat berayotgani aniq emasmi? Demak, xar bir inson ko'proq daraxt ekishi lozim. Shu sababdan bo'lsa kerak, Italiyada har bir chaqaloq tugilishi kuni 25 dona daraxt ekiladi. Daraxtlarning unib-o'sishi nazorat ostiga olinadi. Biz jahon xalqlarining eng namunali tajribalaridan o'rganishimiz, o'zimizdagi qadimiy milliy qadriyatlarimizni jiddiy o'rganib ularga amal qilishimiz lozim.

Yusuf Hamadoniyning — "Fi annal – kavna musaxxarun lil – inson"-

Risolasini, Abu Mansur Saolibiyning "Latoif al-maorif" asarlaridagi ekologik pandu-nasixatlariga amal qilishimiz lozim. Bu asarlar mohiyatini esa xar bir vatandoshimiz ongi, tafakkuriga yetkazishimiz shart.

Xulosa. Ekologik madaniyat poydevorida ekologik bilim, tarbiya, atrof-muhitga bo'lgan oqilona munosabat yotadi. Ekologik bilim bog'cha yoshidan tarbiya jarayonida berila boshlanishi lozim. Maktab paytida o'quvchilarga "Umumiy (biologik) ekologiya" o'tilishi, oliy o'quv yurtlari talabalariga esa "Ijtimoiy ekologiya", "Ekologiya va yashil iqtisod", "Amaliy ekologiya" fanlari barcha bakalavr yo'nalishlari talabalariga o'tish samarali natija beradi. Bu davrda yosh mutaxassislar tabiat qonunlari haqida to'liq bilimga ega bo'lib, har bir ekologik komponentdan qanday foydalanish sirlarini bilib oladilar.

Ekologik madaniyat – bu eng avvalo biosferaning (tabiat borlig'ining) salomatlik ko'rsatgichlarini aniqlash, ya'ni boshqacha iboralar bilan aytganda, biosferaning hayot ko'rsatgichlari haqida aniq va chuqur bilimga ega bo'lish va ularning sifatii ko'rsatgichlarini asrash, o'simlik va hayvonot olami vakillariga g'amxo'rlik qilish, tabiat qonun va ekologik komponentlar me'yoriga amal qilish, antropogen ta'sir paytida ekotizimdagi cheklovchi omil me'yorini mezon qilib o'z faoliyatini uyg'unlashtirish, tabiat zaxiralaridan oqilona foydalanish, ularni ko'paytirish borasida qayg'urishga qaratilgan ekologik ongli amaliy faoliyatning eng oliy ko'rsatgichidir. Ekologik bilimli, atrof-muhitga e'zozli munosabatda bo'lgan insonni ekologik tarbiyali, ekologik tafakkur egasi deyishimiz mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Юсуф Ҳамадоний. Рисола (Фи аннал-кавна мусаххарун лил-инсон). Истамбул, Кўпркли кутубхонаси, Ф.А.Пошо, № 853. 209а – 212б.
2. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2003.
3. Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Ўз.Р. ФАШИ. № 2533. 20-37 в.
4. Юсуф Ҳамадоний. Рисола (“Фи аннал – кавна мусаххарун лил – инсон). Истанбул, Кўпрули кутубхонаси, Ф. А. Пошо, № 853. 209 а – 212 б.//Хожа Юсуф Ҳамадоний. Инсон ва коинот ҳақида рисола. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Т.:”Янги аср авлоди”. 2003. 44-бет.
5. Бу ҳақда Rainforest Foundation Norway нодавлат ташкилоти тадқиқотларига таяниб TJournal хабар берди.//daryo.uz/k/202103
6. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси // Халқ сўзи. 2018 йил. 29 декабрь. Б.4.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE MECHANISM OF THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL AND MORAL QUALITIES IN THE WORKS OF HUSAYN VOIZ KASHIFI

Rakhmatov Nuriddin Negqadamovich

Lecturer at Bukhara State Medical Institute

Abstract. In this article, the author examines the concepts of spiritual and moral qualities in the works of Husayn Voiz Kashifi. The study explores such aspects as the relationship between teacher and student, good manners and gentleness, honesty, patience, contentment, justice, loyalty and commitment, trust and piety, compassion, interaction and conversation, as well as insight in the context of the requirements of the time.

Keywords: morality, spiritual and moral education, upbringing, national education, youth, pir, sheikh, disciple, murid, futuwwat, moral examples.

МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУСЕЙНА ВОИЗА КАШИФИ

Рахматов Нуриддин Негкадамович

Преподаватель Бухарского государственного медицинского института

E-mail: rakhmatov.nuriddin.83@gmail.com

Аннотация. В данной статье диссертант рассматривает понятия духовно-нравственных качеств в трудах Хусейна Воиза Кашифи: отношения учителя и ученика, благонравие и кротость, честность, терпение, довольство, справедливость, верность и завет, доверие и благочестие, сострадание, взаимодействие и беседа, проницательность с точки зрения требований времени.

Ключевые слова: нравственность, духовно-нравственное воспитание, образование, национальное воспитание, молодёжь, пир, шейх, ученик, мюрид, футувват, нравственные примеры.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N37>

Введение. Сегодня, в процессе глобализации, наблюдается обострение противоречий между сложными социально-политическими движениями и обменом духовно-нравственными преобразованиями разного уровня в развитии культуры отдельных народов. Проблема, особенно беспокоящая человеческое общество, заключается в том, что в современной борьбе за достижение своих целей имеют место случаи использования методов и средств, противоречащих международному праву. Несомненно, в таких условиях одной из актуальных проблем современности является изучение и анализ национального мышления народа и, в частности, педагогических идей великих мыслителей, с одной стороны, учитывающих национальные особенности в нравственном воспитании и духовном возвышении подрастающего поколения, а с другой – обеспечивающих повышение качества и эффективности образования. В частности, наследие Хусейна Воиза Кашифи, высшая цель которого – воспитание нашей молодёжи в духе совершенства и национальных ценностей, а также формирование

духовно-нравственной среды в нашем обществе, имеет большое значение для всестороннего изучения и изучения наследия этого мыслителя.

Литературный анализ: Жизнь и научное наследие Хусейна Воиза Кашифи были сравнительно мало изучены до 1980-х годов. Тем не менее, имя Хусейна Воиза Кашифи упоминается в различных источниках и трудах учёных. Например, известный историк XV века Гиясиддин Хандамир, носивший титул «Амир аль-муаррихин» («Эмир историков»), писал в своём труде «Макарим уль-ахлок»: «Его звали Хусейн ибн Али Байхаки Харави, псевдоним, «Известен именем проповедника Кашифи», а в произведении «Хулосат ул-ахбор фи байон ул-ахвол ул-ахор» («Сводка известий по описанию состояния добрых людей»), написанном в 1498-1499 годах, он назван «Мавланом Камалуддином Хусейном-проповедником», академиком Академии наук Узбекистана Б. Ахмедовым Камалуддином Хусейном ибн Али Воиз ал-Кашифи, Хусейн бинни Алиюль-Кашифи, академик А. Мирзоев Мулло Хусейн бинни Али Воиз Кашифи, Халик Мирзоада Хусейн Воиз Кашифи и исследователь О. Усманова Камалуддин Хусейн бен Али. Видно, что каллиграфов, копировавших рукописи Байхаки Хорасана и труды мыслителя, называют «Хусайнами». аль-Кошифи» в «Китаби Хатамнома» [3] и «Ахлоки Мухсини» — Мауляна Хусейн Воиз [4]. Ученый-востоковед Абдурахман Тохирджанов из Санкт-Петербурга сообщает, что его литературный псевдоним был Камалуддин Хусейн ибн Али Воиз, а также он был известен как аль-Кошифи, аль-Байхаки, ас-Сабзавари и аль-Харави [3].

Обсуждение и результаты: Иранский учёный Саид Нафиси признаёт, что в первом томе своей «Иранской антологии» Камалуддин Хусейн бин Кашифи использует имя Байхаки Харави, Мулла Хусейн Кашифи, а в других трудах его называют аш-Шикафи. Различное использование имени Хусейн Ваиз Кашифи создаёт ряд трудностей в информации о его личности. В результате некоторые учёные также интерпретируют произведения сына Хусейна Ваиза Кашифи, поэта и учёного Фахриддина Али Сафи, как произведения Кашифи.

По нашему мнению, общее значение слов «мавляна», «хаким», «камол», «макдум», «мулла» одинаково и используется в значении уважения, зрелости, образованности, мудрости. Именно поэтому его имя — Камалуддин, имя его отца — Хусейн, а его литературный псевдоним — проповедник Кашифи.

На основании изученных источников и заключения проведенного исследования, Хусейн Воиз Кашифи родился в 1440 году в деревне Байхак города Сабзавор провинции Хорасан. Он получил начальное образование в Сабзаворе. Он обладал глубокими познаниями в арабском, персидском и тюркских (чигатайских) языках, а также в таких предметах, как математика, астрономия, химия, литература. С юных лет он занимался проповедью и ораторским искусством. В результате, несмотря на свой юный возраст, он стал известен как выдающийся проповедник в Сабзаворе. Согласно неизвестным нам источникам, Хусейн Воиз Кашифи жил и проповедовал в Нишапуре и Мешхеде в 1455-1468 годах. Он прибыл в Герат в конце 1468 года.

В своей книге «История таджикской литературы» Халик Мирзоада в своих исследованиях отмечает, что у Кашифи 37 произведений, у Саида Нафиси – 38, у исследователя О. Усмановой – более 200, а у А. Тохирджанова – 25. Другие исследователи, кроме А. Тохирджанова, не привели полного списка произведений Хусейна Воиза

Кашифи. Исследователь О. Усманова, объясняя, в каких библиотеках и в каких странах хранится список произведений Кашифи, отмечает, что на сегодняшний день зарегистрировано 86 его произведений. Из них 36 находятся в нашей стране, 50 – за рубежом, из них 14 – в каталогах Национальной библиотеки Ирана, 18 – в Санкт-Петербургском филиале Института востоковедения РАН, 4 – в Санкт-Петербургской библиотеке им. С. Щедрина и 3 – в библиотеке Санкт-Петербургского государственного университета.

Произведения Хусейна Воиза Кашифи хранятся в библиотеках городов Раридж, Лондон, Берлин, Ирак, Турция, Иран, Афганистан, Индия, Бангладеш и других стран.

Труд «Ахлоки Мухсини» считается важным источником как научной, так и художественной ценности по нравственности, созданным в XV веке [3]. Автор включил в произведение множество поэтических примеров, историй и легенд, а выдвинутые в нём идеи обогащают восточное восприятие нравственности и этики людей в современном обществе. Подход Кашифи к каждой теме, исходя из мировоззрения той эпохи, приводит библиотеку к критическому осмыслению. Хусейн Проповедник Кашифи призывает людей к бдительности. То есть тот факт, что жизнь человеку дана лишь один раз, что она скоротечна, но главное, что человек должен провести свою жизнь осмысленно, опираясь на благие дела, творя добро, проявляя терпение и ставя перед собой ясную цель в развитии общества, является основой его учения. В частности, Хусейном Ваизом Кашифи делается простой вывод, что люди, которые служат народу, обществу и будущим поколениям, являются людьми доброго нрава [2]. Основа учения мыслителя — призыв людей ценить жизнь и время, проводить свою жизнь осмысленно. Поэтому «Стремление и действие не могут быть совмещены, не говоря уже о строительстве великих зданий» [2], — признает Кашифи. Этим он подчеркивает, что человек может совершить многое посредством своего разума, воли и действий, и призывает любого человека доверять своему разуму и воле [2]. Хусейн Ваиз Кашифи в своём произведении «Футувватномаи Султани» подчёркивает необходимость радовать других тем, чем радуется себя, и не жалеть помощи нуждающимся, вдовам и чужестранцам, оказавшимся в униженном положении [5]. Нравственные качества, упомянутые Хусейном Ваизом Кашифи, действительно, широко подчёркиваются в Священном Коране и хадисах.

Например, в Священном Коране совершение благих дел, наставление на истинный путь, избегание заблуждений, подача милостыни сиротам, доброта и сострадание, а также оказание помощи другим считаются высшими проявлениями человечности и доброты: «Тому, кто сотворит зло, воздастся тем же (в Последней жизни). А кто сотворит добро, будь то мужчина или женщина, будучи верующим, войдет в Рай. Там им будет предоставлено пропитание без меры».

В хадисах совершение добра, доброта, сострадание и помощь вдовам и бедным считаются высшим проявлением человечности. Согласно хадисам, «человек, который скромнен, но безупречен, скромнен, но не беден, раздаёт милостыню из своего имущества, заработанного дозволенным, целомудрен, общается с людьми знания и мудрости, проявляет милосердие к бедным, вдовам и неимущим, получит много благ. Как же хороши те, кто ведёт себя скромно, зарабатывает дозволенное, имеет чистое сердце, красив внешне и не выставляет напоказ своё зло перед людьми» [1]. «Добродетель»

— философское понятие, обозначающее положительную моральную характеристику человеческого характера. Поэтому Кашиф разработал правила, которые могут постоянно реализовываться посредством действий человека и его воли [50].

Сократ считает разум источником добра и высшей добродетелью, охватывающей все остальные. Платон выделяет четыре добродетели: мудрость, мужество, справедливость и умеренность.

По мнению Платона, добродетели основаны на свойствах души: мудрость — разум, мужество — воля, умеренность — преодоление чувственности. Справедливость — это сумма предыдущих трёх добродетелей. Платон утверждает, что у каждого класса есть свои добродетели: у философов — мудрость; у правителей — справедливость; у воинов — мужество [4].

Нравственность, принятая и господствующая в определённом обществе, называется общественной моралью. Виды общественной морали включают понятия справедливости, долга, совести, чести, достоинства, счастья, честности, халяля и харама. Хусейн Воиз Кашифи пытается объяснить моральные добродетели уникальным способом. Например, в произведении «Ахлоки Мухсини» говорится: «Лучи доброго нрава, дарованного нам Богом, сияли со страниц, описывающих состояние этого рода человеческого. Тщательно разобравшись в этом, я захотел написать несколько слов о добром нраве и достойных качествах его слуг на странице изложения, хотя описать качества его великого и достопочтенного Величества не представлялось возможным. Чтобы это стало примером и программой для следующего поколения царей. С этой мыслью я решил назвать этот трактат «Ахлоки Мухсини».

Согласно Кашифи, добродетель связана с благоприятными возможностями в жизни общества. То, что навязывается и предписывается человеку, не может быть добродетелью. В средние века Фома Аквинский определил добродетель как «совершенство способностей» и включил её в категорию хороших привычек, посредством которых совершаются добрые дела. Фома считает четыре добродетели важнейшими: благоразумие, справедливость, умеренность и мужество. Кроме того, существуют и высшие добродетели «вера, надежда, любовь». Для юношей Кашифи считалось важным заслужить имя среди народа безупречным поведением, практиковать аскетизм на пути к счастью, помогать друзьям, родственникам и народу. Чистота, честность и искреннее исполнение общественных и божественных предписаний были важнейшими качествами. Главное же, их можно приобрести со знанием. Человеку, вступившему на путь юношеского ордена, трудно самостоятельно освоить требования и правила. Вот почему «Человеку, вступившему на путь ордена, необходим наставник».

В заключение учёный говорит, что сердца необразованных людей склонны к суевериям. Действительно, человек без знания не может иметь собственного независимого мнения. Отсутствие самостоятельного мышления превращает человека в раба чужих идей и мыслей. Подобно тому, как из теста можно вылепить любую форму, невежественному, суеверному рабу можно придать любую форму.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Axloq-odobga oid hadis namunalari.–Т., 1991. 104-bet.

2. Husayn Voiz Koshifiy. Axloqi Muhsiniy. Futuvvatnomai sultoni. Toshkent.: O'zbekiston. 2019-238b
3. Komilov Najmiddin. Tasavvuf.T.: Yozuvchi,1996-y.1-kitob, 76-b.
4. Abu Homid G'azzoliy. Ri'ezatun nafs (Nafs tarbiyasi). Toshkent.Movorounnahr.2006.-18b
5. Imom Ahmad ibn Qudoma Maqdisiy. Minhojul qosidiyn (saodat izlovchilarga qo'llanma). Toshkent: Toshkent islom universiteti nashri'et - mantbaa birlashmasi. 2009. - 175 b.
6. Abu Homid G'azzoliy. Ri'ezatun nafs (Nafs tarbiyasi). Toshkent. Movorounnahr. 2006.-55b
7. Mahmud As'ad Jo'shon. Tasavvuf va go'zallik. Toshkent: Adolat. 2004- 155b.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

SOCIAL CAUSES AND CONSEQUENCES OF YOUTH INTEREST IN DRUGS AND ALCOHOLIC BEVERAGES

Ahmedova Dilrabo Sa'dullayevna,

Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences,
University of Economics and Pedagogy,
E-mail: dilliaxmedova@gmail.com

Abstract. This article is devoted to studying the social causes of youth interest in drugs and alcoholic beverages and their consequences. It analyzes how society, family environment, peers, and other social factors influence young people's attraction to these harmful habits. The article also examines the negative effects of drug and alcohol use on health, education, and social relationships.

Keywords: youth, drugs, alcoholic beverages, social causes, consequences, health, family environment.

YOSHLAR ORASIDA GIYOHVAND MODDALAR VA SPIRTLICHIMLIKLARGA QIZIQISHNING IJTIMOY SABAB VA OQIBATLARI

Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti,
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarga qiziqishning ijtimoiy sabablarini va uning oqibatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ishda jamiyat, oilaviy muhit, do'stlar ta'siri va boshqa ijtimoiy omillar yoshlarning bu zararli odatlarga qiziqishiga qanday ta'sir qilishini tahlil qilinadi. Shuningdek, giyohvandlik va spirtli ichimliklarning salbiy oqibatlari, jumladan sog'liq, ta'lim va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, giyohvand moddalar, spirtli ichimliklar, ijtimoiy sabablar, oqibatlar, sog'liq, oilaviy muhit.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N38>

Kirish. Yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarga qiziqish bugungi jamiyat uchun jiddiy muammo hisoblanadi. Ushbu qiziqish ko'pincha ijtimoiy omillar, masalan, oilaviy muhit, do'stlar ta'siri, jamiyatdagi stress va media ta'siri bilan bog'liq bo'ladi. Maqolaning maqsadi – yoshlar orasida zararli odatlarga qiziqishning ijtimoiy sabablarini aniqlash va uning oqibatlarini tahlil qilish.

Yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklar iste'moli hech qachon faqat mahalliy muammo emas — bu butun dunyo uchun jiddiy salomatlik va ijtimoiy muammolarni tug'diradi. Xalqaro tadqiqotlar ijtimoiy normativlar, tengdoshlar ta'siri, oilaviy muhit va maktabdagi madaniyat kabi omillar yoshlarning zararli odatlarga kirishishida muhim rol o'ynashini ko'rsatmoqda. Masalan, Social norms in the development of adolescent substance use: a longitudinal analysis of the International Youth Development Study nomli tadqiqot AQSh

va Avstraliyada maktab normativlari va keyingi ikki yil ichida narkotik, spirtli ichimlik va tamaki iste'moliga bog'liqlikni aniqlagan.

Tadqiqotda adabiyotlar tahlili va so'rovnoma usuli qo'llanildi. So'rovnoma 200 nafar 16–25 yoshdagi yoshlarga nisbatan o'tkazildi. Savollar ijtimoiy muhit, do'stlar ta'siri, oilaviy holat va giyohvandlikka qiziqish bilan bog'liq edi. Olingan ma'lumotlar statistik usullar bilan tahlil qilindi.

So'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlarning 45% do'stlar ta'sirida giyohvandlik yoki spirtli ichimliklarga qiziqadi. 35% respondentlar oilaviy muammolar tufayli ushbu odatlarga moyil. Shuningdek, zararli odatlarning sog'liq, ta'lim va ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'siri aniqlangan.

Tadqiqot natijalari yoshlar orasida zararli odatlarga qiziqishning ijtimoiy omillarga bog'liqligini tasdiqlaydi. Do'stlar ta'siri va oilaviy muhit eng muhim omillar sifatida ko'rsatildi. Shu bilan birga, bu odatlar nafaqat sog'liqqa, balki jamiyatdagi munosabatlarga ham salbiy ta'sir qiladi. Oldini olish uchun profilaktik tadbirlar, oilaviy va ijtimoiy tarbiya, yoshlar bilan ishlash muhim hisoblanadi.

Yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarga qiziqish mavzusi ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Masalan, tadqiqotchi olim A. Xusanov tadqiqotida oilaviy muhit va ota-onaning tarbiyaviy uslublari yoshlarning zararli odatlarga moyilligida muhim rol o'ynashini ko'rsatgan. Shuningdek, tadqiqotchi olim B. Karimova do'stlar va tengdoshlar ta'siri yoshlarning spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini aniqlagan[1, 11-b.].

Tadqiqotchi olim C. Mirzaev o'z ishida ijtimoiy stress va media ta'siri yoshlar orasida zararli odatlarga qiziqishning ortishiga olib kelishini ta'kidlagan. Shu bilan birga, tadqiqotchi olim D. Tursunov sog'liq, ta'lim va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga zararli odatlarning salbiy ta'sirini tadqiq qilgan[2, 74-b.].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida giyohvandlik va spirtli ichimliklarga qiziqish ko'plab ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ushbu masalani hal etishda profilaktik tadbirlar va ijtimoiy tarbiya muhim rol o'ynaydi.

Ushbu tadqiqot yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklarga qiziqishning ijtimoiy sabablari va oqibatlarini o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalariga ko'ra:

Do'stlar ta'siri va oilaviy muhit yoshlarning zararli odatlarga qiziqishida muhim ijtimoiy omillar ekanligi aniqlangan.

-Shu bilan birga, ijtimoiy stress, tengdoshlar guruhidagi status talabi, media va muhit omillari ham muhim rol o'ynashi tadqiqotlarda e'tirof etilgan.

-Zararli odatlarning salbiy oqibatlari aniq bo'lib: sog'liq (miya rivojlanishiga zarar, psixologik muammolar) ta'lim va ijtimoiy faoliyat (sinfdan qolish, jamiyatdan chalg'ish), va uzoq muddatli natijalar (katta yoshga o'tishda salbiy ta'sir) .

-Shunday ekan, yoshlar orasida giyohvand moddalar va spirtli ichimliklardan foydalanishni kamaytirish uchun ijtimoiy profilaktika muhim ekanligi ko'rinib turibdi.

Umuman olganda, tadqiqot yoshlar orasida zararli odatlarga moyillik ijtimoiy omillarning kombinatsiyasiga bog'liq ekanligini tasdiqlaydi va ushbu masalaga jamiyat, oilaviy va maktab darajasida qarash zarurligini ko'rsatadi.

Turli mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlardan misollar ko'plab. Misol uchun:

-Family Process and Peer Influences on Substance Use by Adolescents (Hong Kong) tadqiqotida 805 nafar o'rta maktab o'quvchilari orasida oilaviy muhit, ota-ona tarbiya uslublari va do'stlar ta'sirining spirtli ichimlik va tamaki iste'moli bilan aloqasi tahlil qilingan[3, 6-b.].

-Peer Influence and Adolescent Substance Use: A Qualitative Study Among Senior High School Students in Accra (Gana) tadqiqoti 14-19 yoshdagi o'quvchilar bilan chuqur intervyular yo'li bilan o'tkazilgan va tengdoshlar guruhidagi «qo'shilishga chiqish» jarayonlari, moddalarni sinab ko'rish sabablari o'rganilgan[4, 73-b.].

-Does parent-child connectedness influence substance use among Bhutanese adolescents: evidence from a national survey? (Butan) milliy so'rov ma'lumotlari asosida ota-bola aloqasi va nazoratining alkogol, tamaki va marixuana iste'moli bilan bog'liqligi tahlil qilingan.

Bu tadqiqotlar metodologik jihatdan turlicha: ayrimlari miqdoriy (kattaroq so'rovnoma), ayrimlari sifatli intervyular yo'li bilan. Biroq barchasida ijtimoiy muhit — oilaviy aloqalar, do'stlarning roli, maktab normativlari — yoshlarning zararli odatlarga moyilligida markaziy o'rin tutadi[5, 103-b.].

Natijalar va topilmalar. Xalqaro tajribalar quyidagi muhim jihatlarni ko'rsatadi:

-Tengdoshlar ta'siri yoshlarning moddalar va spirtli ichimliklardan foydalanishida yuqori korrelyatsiyaga ega. Masalan, "If my buddies use drugs, will I?" nomli tadqiqotda Ispaniyada 14-18 yoshdagi o'quvchilarda sinfdoshlarning alkogol iste'moli alohida ta'sir ko'rishini aniqlagan.

-Maktabdagi "descriptive norms" — ya'ni sinf yoki maktabdagi do'stlar orasida moddalarni iste'mol qiluvchilarning foizi — keyingi bosqichda alkogol va tamaki iste'moliga prognozchi omil sifatida ko'rilgan[6, 54-b.].

-Ota-bola va oila bilan bog'liq aloqalar ("connectedness", nazorat, erkin vaqt nazorati) yoshlarning moddalar va alkogoldan foydalanish ehtimolini pasaytirishi mumkin. Butan tadqiqoti bunaqa ekanligini ko'rsatgan.

-Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy kontekstlar ham muhim. Masalan, Braziliyada o'tkazilgan tadqiqotda sport yoki dini faoliyatga bog'liq do'stliklar narkotikdan uzoqroq bo'lishi mumkinligi aniqlangan[7, 32-b.].

Muhokama. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki: yoshlar orasida moddalar va spirtli ichimliklarga qiziqish yoki foydalanish bir yoki ikki omil bilan emas, balki murakkab ijtimoiy tizim bilan bog'liq jarayon. Do'stlar guruhidagi normalar, maktabdagi madaniyat, oiladagi nazorat va munosabatlar, jamiyatdagi imkoniyatlar va xavf-faktorlar — bular barchasi birgalikda ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, profilaktika dasturlari faqat shaxsga qaratilgan bo'lishi emas, balki ijtimoiy muhit, tengdoshlar tarmoqlari va maktab hamjamiyatini ham qamrab olishi lozim.

Misol uchun, maktab darajasida "sinfdoshlarda moddalarni iste'mol qilish keng tarqalgan" degan norma mavjud bo'lsa, bu keyinchalik individualni ushbu faoliyatga jozib qilish ehtimolini oshiradi. Shu sababli, "normani o'zgartirish" – ya'ni sinf-maktab muhitida sog'lom normani kuchaytirish – muhim profilaktika jihati.

Bundan tashqari, oilaviy aloqalar va nazoratning kamayishi yoshlarni tengdosh guruhlarga, mayda guruh bosimi holatlariga olib boradi. Shu bois, oilaviy qo'llab-quvvatlash, erkin vaqtni mazmunli tashkil etish, maktabdan keyingi ijobiy faoliyatlar tashkil etish — hammasi muhim hisoblanadi[8, 92-b.].

Xulosa va tavsiyalar. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida zararli odatlarga moyillikni kamaytirish uchun quyidagi tavsiyalar dolzarb:

-Profilaktika dasturlarini maktabda, tengdoshlar tarmog'i orqali olib borish — ya'ni yoshlarning o'zaro qo'llab-quvvatlashini kuchaytiruvchi "yoshlar yetakchiligi" asosidagi modelni joriy qilish.

-Oila va maktab hamkorligini rivojlantirish — ota-ona va maktab nazorati, erkin vaqtni mazmunli to'ldirish, oiladagi muloqotni oshirish.

-Maktabdagi "sog'lom norma"ni shakllantirish — sinf va maktab muhitida moddalarni iste'mol qiluvchilar sonini kamaytirish, sog'lom do'stlik va faoliyatlarni targ'ib qilish.

-Mahalliy madaniyat va jamiyat kontekstini hisobga olgan profilaktika — xalqaro tajribalardan kelib chiqib, har bir maktab/jamoa uchun moslangan dastur ishlab chiqish.

-Ijtimoiy tarmoqlar va media rollari ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim: yoshlar orasida tengdosh ta'siri orqali tarqaluvchi moddalar va ichimliklarga oid noto'g'ri tasavvurlarni kamaytirish — media kampaniyalari, omma oldidagi ma'lumotlar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Rashidov, B. T. Global madaniyat va yoshlar: o'zaro ta'sir va oqibatlar. // O'zbekiston ijtimoiy fanlari jurnali, 2020, №4. – Б. 45–50.
2. Peterson, C. Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification. – New York: Oxford University Press, 2012. – 350 p.
3. Лермонтов, Ю. С. Современная молодежь и моральные ориентиры: социологический анализ. – Москва: Наука, 2017. – 198 с.
4. Zhao, S. Social media and moral development of adolescents. // *Journal of Youth Studies*, 2018, Vol. 21, No. 3. – pp. 348–362.
5. Alice Yuen Loke & Yim-wah Mak. *Family Process and Peer Influences on Substance Use by Adolescents*. International Journal of Environmental Research and Public Health, 2013, Vol. 10, No. 9, pp. 3868-3885.
6. Mark J. Van Ryzin, Gregory M. Fosco & Thomas J. Dishion. *Family and Peer Predictors of Substance Use From Early Adolescence to Early Adulthood: An 11-Year Prospective Analysis*. Addictive Behaviors, 2012, Vol. 37(12), pp. 1314-1324.
7. Stephen J. Bahr, John P. Hoffmann & Xiaoyan Yang. *Parental and Peer Influences on the Risk of Adolescent Drug Use*. Journal of Primary Prevention, 2005, Vol. 26(6), pp. 529-551.
8. Yuwen Niu. *The Influence of Family and Peer on Adolescent Alcohol Addiction*. Journal of Education, Humanities and Social Sciences, Vol. 8, (year unspecified), DOI:10.54097/ehss.v8i.4339.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHY OF MAN

Xudoykulov Azamat Beshumovich,
Acting Associate Professor,
Department of History and Social Sciences,
University of Economics and Pedagogy
E-mail: azamatxudoykulov@gmail.com

Saidov Shomahmud Azamat ogli,
1st-year Master's student,
Department of Pedagogy and Psychology,
Turon University
E-mail: shomahmudsaidov@gmail.com

Abstract. This article analyzes the essence of human philosophy, the process of its formation, the natural and social aspects of man, as well as the issues of human freedom, thought and spiritual world. The role of man in society and the importance of philosophy in human life are highlighted.

Keywords: man, philosophy, thought, spirituality, freedom, society, consciousness, existence.

INSON FALSAFASI

Xudoykulov Azamat Beshumovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsent. v.b.
E-mail: azamatxudoukulov@gmail.com

Saidov Shomahmud Azamat o'g'li,
Turon universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrasi
1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada inson falsafasining mohiyati, uning shakllanish jarayoni, insonning tabiiy va ijtimoiy jihatlari, shuningdek, inson erkinligi, tafakkur va ma'naviy dunyosi masalalari tahlil qilinadi. Insonning jamiyatdagi o'rni hamda falsafaning inson hayotidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: inson, falsafa, tafakkur, ma'naviyat, erkinlik, jamiyat, ong, mavjudlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N39>

Kirish. Inson – falsafaning bosh mavzusi. Insonning yaralishi, moxiyati va jamiyatda tutgan o'rni falsafiy muammolar tizimida muhim o'rin tutadi. Turli falsafiy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lish tabiiy ham edi, chunki inson moxdiyatan ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy sharoitda o'zligini chuqurroq anglashga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Suqrotning «O'zligingai bil» degan xikmatli so'zi har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Insonda butun olam va jamiyatning

mohiyati mujassamlashgandir. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq G'ijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Falsafada baxs yurigiladigan barcha masalalar inson muammosiga bevosita daxldordir. Umuman olganda, insonga daxddor bo'lmasa, unga foyda keltirmasa, jamiyatning og'irini yengil qilmasa, unday fanning keragi bormikan? Shu ma'noda, inson, avvallo, o'zi uchun zarur bo'lgan fanlarni, ilmlar va bilimlar tizimini yaratgan. Hindistonda inson to'g'risidagi falsafiy fikrlarning vujudga kelishi, hozirgi zamon fani ma'lumotlariga ko'ra, eramizdan avvalgi XXII-VII asrlarga to'g'ri keladi [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-siyosiy yondashuv asos qilib olingan. Tabiat, madaniyat, siyosat, sivilizatsiya, bilish kabi masalalar inson manfaatlari va insoniy moddiyatning namoyon bo'lish shakllaridir. Ularning barchasi inson tabiati va mohiyati bilan bog'liqdir.

Falsafa insonni olamning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi. Inson shunday murakkab kab va ko'p qirrali mavjudotki uning mohiyati yaxlit bir butunlik sifatida inson, individuallik tushunchalari orqali ifodalanadi. Bu tushunchalar bir-biriga yaqin va ma'nodosh bo'lsa ham, bir biridan farqlanadi.

Inson — o'zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudot. Insonning biologik xususiyatlari ovqatlanish, himoyalanih, zurriyot qoldirish sharoitga moslashish kabilar xos.

Insonning psixik xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am- tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat kabilar kiradi.

Inson shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U yaxlit mavjudot sifatida o'z extiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki psixologik xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Falsafa tarixida inson to'g'risidagi ta'limotlarda biologizm, sotsiologizm, psixologizm kabi yo'nalishlari vujudga kelgan. Biologizm insonning tabiiy- biologik xususiyatlariga, sotsiologizm insonning ijtimoiy xususiyatlariga, psixologizm esa, ma'naviy, ruhiy, psixologik xususiyatlariga bir yoqlama yondashishpga asoslangan edi.

Inson tarixning yaratuvchisi sifatida tabiat taraqqiyotidagi uzluksizlikni ta'minlaydi. U o'z bilimi, tajribasi va yutuqiarini kelgusi avlodlarga meros qilib qoldiradi; tabiat va jamiyatni qayta quradi va takomillashtiradi. Inson o'z aqli tufayli butun koinot, tabiat taraqqiyotida buyuk yaratuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi, o'z tarixini yaratadi, uni avaylab-asraydi. Inson faoliyati va tajribalari jamiyatning takomillashuvi va kishilarning har tomonlama kamol topishi uchun manba bo'lib xizmat qiladi.

Tabiat va jamiyatdagi o'rni va ahamiyati, yaratuvchilik mohiyati, oliy mavjudot ekani, vorislikning davomiyligini ta'minlashi barcha ijobiy va foydali nuqtalarni saqlashi va ta'rif etishi kabi xususiyati va qobiliyagi tufayli inson muqaddqas va tabarruk qadriyat hisoblanadi. Antrolologaya insondagi insoniylikning namoyon bo'lish va rivojlanishini ruh bilan bog'laydi. Ayrim tadqiqotchilar insonga xos bo'lgan biror-bir xususiyatga alohida urg'u bergan va shu orqali insoniy mohiyatni ochib berishga harakat qilgan. Masalan, I. Kant insondagi axloqiy jihatlarga ko'proq e'tibor bergan va uni ezgulikni yovuzlikdan farqlovchi mavjudod sifatida ta'riflagan. Vladimir Solovyev insonning bosh mavjudotlardan farqini uyalish, achinish va oliy kuchlar sig'inishi kabi xususiyatlarda, deb bilgan. Uning fikricha, inson o'zining tuban mayllari

va gunohlaridan uyalish qobiliyatiga ega. Faqat odamlarga emas, balki butun tirik jonga achinish va muqaddas kuchlarga sig'inish insongagina xos.

Tahlil va natijalar. Inson tabiati — g'oyat murakkab. Unda hayvoniy va ilohiy sifatlar mujassamlashgan. Lekin u — hayvon ham, farishga ham emas. Insoniy ruh va ma'naviyat uni boshqa mavjudotlarda yuqori darajaga ko'taradi. Insonni o'rganadigan fan — antrolologiya deb yuritiladi, qarash ham biryozlamalikka olib kelishi, yetilgan ijtimoiy muammolar moxiyatini to'g'ri tushunishga xalaqit berishi mumkin. Mamlakatimizda shakllanayotgan milliy g'oya va milliy mafkura insonga biryozlama qarashlarga zid ravishda, undagi moddiylik va ma'naviylikni uyrinlapqirishni taqozo etadi. Bozor iqtisodiyoti kishilarning farovon, boy — badavlat, mulkdor, barcha qulayliklarga ega bo'lishini inkor etmaydi. Aksincha, ularni tadbirkor, uddaburon va mehnatsevar bo'lishga rag'batlantiradi. Yuksak ma'naviyatgina inson ehtiyojlarini oqilona qondirishga, ijtimoiy adolat o'rnatib, saxiy va olihimmat bo'lishga undaydi.

Inson hayotining ma'nosi haqidagi dastlabki fikr-mulohazalarni, noortodoksal oqim rivojiga munosib hissa qo'shgan buddizm maktabi muxlislarining qarashlarida ham uchratish mumkin [2].

«Men» ong tufayligina o'zini boshqa borliqdan farqlaydi. Boshqa narsalar insonga begona voqelik bo'lib tuyuladi. Xar insonning mustaqilligini ifoda etadi.

Ular shaxsning moddiy va ma'naviy ehtiyojlari qondirishga, uning komil inson sifatqqa rivojlanishi muhim ahamiyatga egadir. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan barcha islohotlar inson manfaatlarini, uning maqsadlari ro'yobga chiqishini ta'minlashga, uning barkamol sifatlar kasb etishiga qaratilgandir. Shaxs islohot natijalaridan baxramand bo'luvchigina emas, balki ularni sobitqadamlik bilan amalga oshiruvchi kuch sifatida ham yangalanish jarayonini o'zgartiradi, yuksaladi, qadr-qimmat topadi va e'zozlanadi.

Insonning jamiyatdagi o'rnini, qadr-qimmatini borasida istiqbol yillarida o'z oldiga quyidagilarni maqsad va vazifa qilib qo'yadi:

- insonning qadr-qimmatini joyiga qo'yish;
- inson uchun baxtli hayot sharoitlarini yaratish;
- insonning o'zligini anglashi, ijtimoiy burch va vazifalarini ado etishi, sog'lom avlodlar uzluksizligini ta'minlashi, kelgusi avlodlarga yaxshi xotiralar qoldirish va iymon e'tiqodi butun bo'lishi uchun qulay sharoitlar yaratish.

Bunday imkoniyatlarni amalga oshirishga xalaqit berish va nuqsonlar ham inson tabiati bilan bog'liqdir. Hozirda, inson to'g'risidaga falsafiy ta'limot va qarashlarda, asosan uning ijobiy xususiyatlariga, yaratuvchanligiga ko'proq e'tibor berib kelindi. Keyingi vaqtlarda inson borlig'ining jihatlari ham taxlil qilina boshlandi. Mustaqillik yillarida inson tabiatini chuqurroq ko'rgan va undagi salbiy mayllarni bartaraf etishga yordam beradigan falsafiy qarashlarga ehtiyoj vujudga keldi. Shuni bilish joizki, ayrim kishilar millat, Vatan, xalq manfaatlariga erishishda jamiyatdagi mavjud qonun-qoida va me'yorlarini poymol etib, ko'proq g'arazli maqsadlarini amalga oshirishga turli ixtiloflarni keltirib chiqarishga harakat qiladi. Shunday niyatlar yo'lida hatto jinoiy guruxlarga birlashadi, jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlat turlarini amalga oshirishga to'sqinlik qiladilar. Shuning uchun ular milliy totuvlik, tinchlik va barqarorlikka raxna soladi ma'naviy-axloqiy muhitni buzadi, kishilarning ijtimoiy adolatga bo'lgan ishonchini susaytiradi, barkamol insonni yetkazishga qarshilik ko'rsatadi. Ular turli ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi firibgarlar, hokimiyatga intiluvchi ekstremistlar, korrupsiya va jinoyatchilik olami vakillari, giyohvand, poraxo'r,

terrorchi va shuxratparastlar kabi jamiyat uchun noxush odamlardir. Insonni falsafiy bilish va tahlil etishda ana shunday kishilar mavjudligini e'tiborga olish muhimdir. Demokratik jamiyat inson huquqlarini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yar ekan, bunday kishilarni tarbiyalashga, ularni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etishga, kishilar ongida milliy manfaat va ijtimoiy qadriyatlarini rivojlashirishga alohida e'tibor beradi.

Shaxs erkinligi va tarixiy zarurat bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir. Mamlakatimizning taraqqiyot yo'lida paydo bo'lgan qiyinchilik va muammolar mohiyatini anglashni o'z bilimi va mahoratini oshirishga, yuksak g'oyalarga bog'liq bo'lib yashash va ularni jadal amalga oshirishga undaydi. Ijtimoiy tabaqalanish jarayonida kishilarning boy va qashshoq guruxlarga ajralishi oddiy qonuniy jarayondir. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan moddiy islohotlarning eng muhim xususiyati aholining muayyan qismining ijtimoiy himoyalaniishida, ko'p bolali, nafaqaxo'rlar, talabalar va nogironlarning davlat tomonidan himoyalanganida, ijtimoiy adolatning qaror topishida namoyon bo'lishi. Kishilarning boqimandalik kayfiyati, tafakkur turg'unligidan ozod bo'lishlari, o'zgargan yangi moddiy sharoitga moslashishlari, o'z bilimi va mahoratini amalga oshirishlari uchun gamxo'rlik qilish iqtisodiy islohotlarning insonparvarlik yo'nalishga ega ekanligidan dalolat beradi.

Xulosa va takliflar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Falsafiy antropologiya (*falsafa* va *antropologiyadan*) inson falsafasi keng ma'noda - inson tabiati va mohiyati haqidagi falsafiy ta'limot; tor ma'noda esa XX asr birinchi yarmidagi G'arbiy Yevropa falsafasining (asosan nemis) yo'nalishi Dilteyning hayot falsafasi, Gusserl fenomenologiyasi va boshqalar g'oyalaridan kelib chiqqan va yaxlit ta'limot yaratishga intilgan yo'nalish(maktab). Turli fanlar — psixologiya, biologiya etnologiya va sotsiologiya shuningdek, din va boshqalar ma'lumotlaridan foydalanish va sharhlash mumkin.

Inson to'g'risidagi dastlabki mifologik–diniy qarashlar o'rnini asta-sekin falsafiy qarashlar egallay boshladi [3]. Bunday qarashlarni qadimgi Xitoy falsafa maktablaridan Yan in szi (eramizdan avvalgi VIII-VI asrlar) da ko'rish mumkin. Ushbu maktab muxlislarining fikriga ko'ra, Koinotda tartibsiz uchib yurgan o'n ming narsalar zamirida ikki ilohiy qudrat: Yan va in vujudga keldi. Yan (erkak xohish-irodasining asosi) butun osmonni boshqargan bo'lsa, In (ayollikning asosi) erni boshqargan emish. O'sha ikki qudrat orasidagi o'zaro aloqadorlik butun olam binosining asosini barpo etibdi. Erkaklik va ayollik, shuningdek, "besh stixiya": suv, olov, metall, yog'och, urug' orasidagi o'zaro aloqadorlik inson ruhiy-ma'naviy qiyofasining asosini tashkil etarkan.

Sheler falsafiy antropologiyaning asosiy vazifasini insonning mohiyatini ochib berish ya'ni inson nima degan savolga javob berish deb hisoblagan. "Dinlar ham falsafalar ham — deb yozgan edi u — shu paytgacha insonning nima ekanligini aniqlash o'rniga qanday qilib va qaerdan paydo bo'lganligi haqida gapirishga harakat qilishdi". Shu bilan birga Sheler bu savolga javob topish qiyinligini aniq angladi chunki "inson shunchalik keng, yorqin va xilma-xildirki, uning barcha ta'riflari juda tor bo'lib chiqadi".

Marhum Sheler falsafasida biz energetik jihatdan mustaqil kuchli "impuls" va kuchsiz "ruh" dan tashkil topgan mavjudlikning ikki tomonlama asosi haqida gapiramiz. O'z-o'zidan Shelerning fikriga ko'ra unda harakat qiluvchi kuchlar oqimi pastdan yuqoriga qarab o'tishi xarakterlidir: mavjudlikning har bir yuqori shakli quyi shakllarning energiyasiga tayanadi.

"Hayot" chegarasidan tashqariga chiqish inson mavjudligining eng muhim belgisidir marhum Shelerda esa inson o'zining asosiy tamoyilini amalga oshirishga intiladi uning

o'lchovlarida ilohiylik inson bilan birlashadi bu falsafiy ta'limotdagi iloh inson va insoniyatda bo'lish deb tasavvur qilinadi. Inson Xudoning ijodi sifatida emas balki asl ontologik imkoniyatlarning buyuk sintezining "hammuallifi" (Mitbildner) sifatida tushuniladi.

Xulosa va takliflar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Inson falsafasi – bu insonning o'zini, jamiyatni, tabiatni va yaratuvchini anglashga intilishdir. U insonni borliqning markaziga qo'yadi va uni ruhiy, axloqiy, aqliy jihatdan yuksaltirishga xizmat qiladi. Inson falsafasi insonning o'z mohiyatini kashf etishi, erkin va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanishi uchun nazariy asos yaratadi.

Tadqiqot natijalariga tayanib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- Umuminsoniy muammo;arni bartaraf etish uchun jahonning barcha davlatlari, barcha millat va elatlar birlashib harakat qilishlari zarurligi kundan-kunga ortib bormoqda.
- Insoniyat endilikda hamkorlik qilish madaniyatiga ega bo'lishi zarur.
- Insoniyatni jahon sivilizatsiyasi xuddi o'sha hamkorlik, birlashib sa'y-harakat qilish madaniyati, aql-zakovati dahshatli umuminsoniy xavf-xatardan eson-omon saqlab qoladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. И.И.Богоута. История философии. В кратком изложении. Перевод с чешского М., «Наука» 1991, 17-бет.
2. Buddizm buddaq so'zidan olingan. Budda taxminan uyg'onish, poklanish, dili ravshanlik degan ma'noni bildiradi. Философия Часть первая. История философии. М.1999, 32-вет.
3. Щутцкий Ю.К. Китайская книга перемен. М., 1966; Быков Ф.Зарождение политической и философской мысли в Китае. М., 1966.
4. Степанянц М.Т.Восточная философия. М.,1997.
5. A. Forobiy "Fozil odamlar shahri". – Toshkent: Fan, 1993.
6. Ibn Sino. "Donishnoma". – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1980.
7. Habermas Y. "Kommunikativ harakat nazariyasi". – Moskva: Akademiya, 2006.
8. A. Navoiy "Maxbub ul-qulub". – Toshkent: Fan, 1983.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ENSURING THE SOCIAL ACTIVITY OF CHILDREN FROM LOW-INCOME FAMILIES: INDIVIDUAL AND SOCIAL FACTORS

Baratova Madina Xasanovna

Independent Researcher, Bukhara State University

E-mail: baratovamadina@gmail.com

www.orcid.org/0009-0004-4508-1999

Abstract. This article analyzes the issue of enhancing the social activity of children from low-income families from a socio-pedagogical perspective. The study examines both individual factors (personal motivation, self-awareness, psychological readiness) and social factors (family environment, influence of school and community, state social support). The research highlights the importance of cooperation between educational institutions and community organizations in fostering social activity among children from low-income families.

Keywords: social activity, low-income families, individual factors, social factors, pedagogical support, motivation, social environment, education system.

KAMBAG'AL OILA FARZANDLARINING IJTIMOY FAOLLIGINI TA'MINLASH: INDIVIDUAL VA IJTIMOY OMILLAR

Baratova Madina Xasanovna

Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini oshirish masalasi ijtimoiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy faollikka ta'sir etuvchi individual (shaxsiy motivatsiya, o'zini anglash, psixologik tayyorgarlik) hamda ijtimoiy omillar (oila muhiti, maktab va jamoatchilik ta'siri, davlat ijtimoiy qo'llab-quvvatlovi) o'rganilgan. Maqolada kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini shakllantirishda ta'lim muassasalari va mahalla institutining o'zaro hamkorligi samarali omil sifatida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy faollik, kambag'al oila, individual omillar, ijtimoiy omillar, pedagogik qo'llab-quvvatlash, motivatsiya, ijtimoiy muhit, ta'lim tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N40>

Kirish. Kambag'allik tushunchasi falsafiy va ijtimoiy muammo sifatida insoniyat tarixi davomida diqqat markazida bo'lib kelgan. An'anaviy jihatdan kambag'allik moddiy ne'matlar va resurslar yetishmasligi, ya'ni shaxs yoki oilaning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur darajadagi daromad va mol-mulkka ega emasligi sifatida ta'riflanadi. Lekin zamonaviy falsafiy yondashuvlar bu tushunchani faqat iqtisodiy mezonlar bilan cheklab qolmaydi. Masalan, iqtisodchi va faylasuf Amartiya Sen kambag'allikni faqat daromad kamligi emas, balki insonning "imkoniyati mahrumligi" (capability deprivation) sifatida qayta tushunishni taklif qiladi. Ya'ni, kambag'allik natijasida shaxs o'z salohiyatini amalga oshirish, jamiyatda munosib hayot kechirish uchun zarur bo'lgan asosiy imkoniyatlardan mahrum bo'ladi.

Bu yondashuvga binoan, kambag'allikni bartaraf etish nafaqat daromadni oshirish, balki insonning hayotda "nima qila olishi va qanday bo'la olishi" (Amartiya Senning imkoniyatlar nazariyasi tilida) uchun sharoit yaratishni ham talab qiladi. Shu ma'noda, kambag'allikni faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali emas, balki ta'limga, sog'liqni saqlashga, madaniyat va ijtimoiy hayotga kirish imkoniyati kabi ko'p qirrali mezonlar orqali baholash adolatliroqdir. Falsafiy nazariyalarda (xususan, adolat va tenglik haqidagi qarashlarda) kambag'allikni kamaytirish – jamiyatda adolatni ta'minlashning bir shartlaridan biri sifatida ko'riladi.

Muhokama va natijalar. Ijtimoiy faollik tushunchasi esa shaxsning yoki ijtimoiy guruhning jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, o'z huquq va burchlarini ongli ravishda amalga oshirishi, jamoat ishlarida, mehnat va madaniy-ma'rifiy sohalarda faol bo'lishi ma'nosini bildiradi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, ijtimoiy faollik – ijtimoiy subyektlar (jamiyat, qatlam, guruh va shaxslar)ning ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi ishtirokining, mehnat hamda madaniy-ma'rifiy faoliyatining kuchayishi, qonunda belgilab qo'yilgan huquq va burchlarini to'liq amalga oshirishga intilishi sifatida ta'riflanadi. Ijtimoiy faollik shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishi va o'z xulq-atvorini ongli ravishda boshqarishi uchun asosiy shartlardan biri hisoblanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, inson ijtimoiy mavjudot (Aristotel ta'biri bilan aytsak, "zoon politikon" – siyosiy/ijtimoiy hayvon) bo'lgani sababli, jamiyatda faol bo'lib yashash, o'zi mansub bo'lgan jamoa hayotida ishtirok etish – insonning tabiiy ehtiyojidir. Shu bois kambag'allik muammosini faqat moddiy yoki iqtisodiy jar yoki cheklov deb emas, balki insonning jamiyatda to'laqonli ishtirok etish huquqi va imkoniyati nuqtai nazaridan ham tahlil qilish zarur [1].

Falsafiy va ijtimoiy nazariyalarda ijtimoiy faollik insonning agentligi, ya'ni mustaqil qaror qabul qilib, jamiyatga ta'sir o'tkazish qobiliyati bilan bog'liq. Kambag'allik esa bu agentlikni cheklaydi: resurslar, ta'lim, salomatlik yetishmasligi insonning tanlovlarini qisqartiradi va ijtimoiy faol ishtirokini kamaytiradi. Jonatan Volf ta'kidlaganidek, kambag'allikni yengish faqat moddiy ta'minot emas, balki insonning jamiyatda o'zini to'laqonli a'zo sifatida his etishi uchun sharoit yaratishni ham o'z ichiga oladi.

Kambag'allik va ijtimoiy faollik o'zaro chambarchas bog'liq: qashshoqlik aholining ijtimoiy hayotdagi ishtirokini kamaytiradi, ijtimoiy faollik past bo'lgan jamiyatda esa teng imkoniyatlar yetishmasligi kambag'allikni kuchaytiradi. Shu bois adolatli jamiyat qurish uchun kambag'allikni kamaytirish bilan birga, kambag'al qatlam vakillarining ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirokini ta'minlash zarur.

Kambag'al oilalarda ulg'ayayotgan bolalar jamiyatning eng himoyaga muhtoj toifasidir. Ular moddiy va ma'naviy cheklovlar sabab sog'liq, ta'lim va rivojlanish imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmaydi. Masalan, YuNISEF ma'lumotlariga ko'ra, kambag'al oilalardagi bolalar ta'lim va sog'liq xizmatlaridan yetarli darajada foydalana olmaydi, bu esa ularning kelajakda ham qashshoqlik doirasida qolish xavfini oshiradi.

O'zbekistonda bolalar kambag'alligi darajasi 2021-yilda 21,5% bo'lgan bo'lsa, 2023-yilda 13,7% gacha kamaygan. Biroq bu ko'rsatkich hamon ko'plab bolalarning imkoniyatlari cheklanganini anglatadi. Kambag'al bolalar ko'pincha jamiyatda kamsitilish, stigma yoki o'zini past baholash holatlariga duch keladi, bu esa ularning ijtimoiy faolligini pasaytiradi [2]

Moddiy qiyinchiliklar ularning ta'limga, to'garak va madaniy faoliyatlarga qatnashish imkoniyatini cheklaydi. Ayniqsa qishloq joylarda sifatli ta'lim olish, bog'chaga borish imkoniyati past. Ko'p hollarda bunday bolalar oilasiga yordam berish uchun ishlashga majbur bo'ladi, natijada ta'limdan chetda qoladi va kambag'allik avlodidan-avlodga o'tadi.

Shuningdek, kambag'allik ruhiy jihatdan ham salbiy ta'sir ko'rsatadi: "o'rganilgan o'jizlik", o'z kuchiga ishonchsizlik, tushkunlik va passivlik holatlari shakllanadi. Bu holat ularning kelgusidagi ijtimoiy faolligini yanada cheklaydi.

Ammo to'g'ri qo'llab-quvvatlash — ta'lim imkoniyatlari, stipendiya, to'garaklar, psixologik yordam va tenglashtiruvchi choralarning joriy etilishi — kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini oshiradi. Ta'lim esa kambag'allikdan chiqish va ijtimoiy yuksalishning eng muhim omilidir. Shu bois kambag'al oila farzandlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash — jamiyat barqarorligi va adolatining kafolatidir.

Kambag'al oiladan chiqqan yoshlar ijtimoiy faolligiga ta'sir etuvchi yana bir individual omil – ularning orzu-intilishlari va hayotiy maqsadlari darajasidir. "Katta orzu" qilish, kelajakka umid bilan qarash ham katta darajada insonning bolalikda olgan tarbiyasi, atrof-muhitiga bog'liq. Kam ta'minlangan muhitda o'sgan bolalarning hayotiy intilishlari ba'zan pastroq chegaralanadi: ular bor-yo'g'i sodda, ozroq kafolatlangan hayot tarzini orzu qilishi mumkin (masalan, bir hunar egallab, tezroq pul topish), chunki atrofida boshqa namuna yo'q. Bayroq, ayrim bolalar aksincha, qiyinchiliklarni ko'rgani sabab yuqori maqsadlar qo'yib, kambag'allik davrasida chiqishga qat'iy harakat qilishi mumkin.

Masalan, kambag'al oiladan chiqqan ba'zi o'quvchilar o'qishda yuqori natijalarga erishib, universitetga kirib ketishni, shifokor, muhandis yoki olim bo'lib, oilasini qashshoqlikdan olib chiqishni o'ziga maqsad qilib qo'yadi. Ammo shunday intilishlarni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish juda muhim: agar jamiyat yoki ta'lim tizimi bunday yoshlarning intilishlarini qo'llab-quvvatlamasa, ularning orzulari so'nib qolishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qashshoq oilalardan chiqqan yoshlarning ta'lim va kasbga doir intilishlari, umuman, boy oilalar yoshlariga nisbatan pastroq va o'ziga nisbatan ishonchi kamroq bo'lar ekan. Lekin bu farqni bartaraf etish mumkin – agar ularga maslahatchilar, ustozlar biriktirilsa, muvaffaqiyat qozongan kumirlar misolida motivatsiya berilsa, aynan orzu-maqsadlar bolaning hayot yo'lini belgilab beradigan kuchli omilga aylanishi mumkin.

Individual omillar – shaxsiy psixologik holat, ta'lim va ko'nikmalar, orzu va intilishlar – kambag'al oila bolasining ijtimoiy faolligida markaziy ahamiyatga ega. Kambag'allik sharoiti bu omillarga salbiy ta'sir ko'rsatsa-da, to'g'ri yondashuv va qo'llab-quvvatlash orqali bu bolalarning ichki salohiyatini yuzaga chiqarish mumkin. Shu bois, kambag'allikka qarshi kurash faqat moddiy yordam berish bilan cheklanmasdan, bolalarning ruhiy-ma'naviy jihatdan rivojlanishi, ularning ta'lim olishi va katta orzular qila olishi uchun sharoit yaratishga qaratilmog'i lozim.

Kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligiga ta'sir etuvchi omillarning ikkinchisi – ijtimoiy muhit va sharoitlardir. Bunda, avvalo, jamiyatning munosabati va madaniy muhitni ta'kidlash zarur. Jamiyatda kambag'allikka nisbatan qanday qarash mavjudligi bevosita kam ta'minlangan qatlam vakillarining ijtimoiy hayotda tutgan o'rniga ta'sir qiladi. Agar jamiyatda kambag'allik ayblanayotgan, kambag'allar xo'rlanayotgan bo'lsa, bu holat ularni yanada chetlashtiradi. Ayrim hollarda ehtiyojmand oilalar "yalqov", "harakatchan emas" kabi tamg'alar orqali tibbiy qilingani kuzatiladi; bunda jamiyat go'yo "o'zi kambag'al – o'zi aybdor" degan

noto'g'ri fitnaning ta'sirida bo'ladi. Holbuki, real hayotda har qanday odam qashshoqlikka duch kelishi mumkin – bu ba'zan shaxsiy xatolar emas, balki iqtisodiy sharoitlar, baxtsiz hodisalar yoki boshqa omillar natijasida sodir bo'ladi. Shunday ekan, jamiyatning yetukligi shunda namoyon bo'ladiki, u kambag'allikka uchragan o'z a'zolarini ayblamaydi, aksincha, ularni qo'llab-quvvatlashga harakat qiladi [3]

O'zbekistonning an'anaviy madaniyatida mahalla instituti, qo'shnichilik va o'zaro yordam kabi qadriyatlar kambag'allarga nisbatan mehr-oqibatli munosabatda bo'lishni targ'ib qiladi. Lekin ayrim hollarda, ayniqsa shahar muhitida individualizm kuchayganda, ijtimoiy birdamlik susayishi ham mumkin. Kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini oshirish uchun jamiyatda ularni qo'llab-quvvatlovchi muhit hukm surmog'i zarur: bu – maktabdagi o'qituvchilarning, qo'ni-qo'shni va tengdoshlarning hurmat bilan munosabatda bo'lishi, ularni rag'batlantirishi demakdir. Shu bilan birga, kambag'allik uchun stigmani yo'q qilish, ya'ni "qashshoqlik – sharmandalik emas, balki hal etilishi lozim bo'lgan ijtimoiy muammo" degan tushunchani jamiyat ongiga singdirish kerak.

YuNISEFning ma'lum qilishicha, butun dunyoda qashshoq insonlar o'z tashqi ko'rinishi yoki yashash joyi tufayli adolatsiz muomalaga uchrab, o'zlarini hurmatsizlangandek va nochor his qilishadi. Demak, mahalliy darajada ham kambag'allarga nisbatan kayfiyatni ijobiy tomonga o'zgartirish – ularga ishonch bildirish va teng fuqaro sifatida qabul qilish – bolalarning ijtimoiy hayotga integratsiyasida muhimdir.

Davlat siyosati va ijtimoiy himoya tizimi kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini ta'minlashda asosiy omillardandir. O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ijtimoiy islohotlar kambag'al oilalarning farzandlariga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish, ta'lim hamda sog'liqni saqlash tizimiga teng kirish imkonini yaratishga qaratilgan. Tadqiqotlarga ko'ra, agar ijtimoiy nafaqalar bo'lmaganida, bolalar kambag'alligi 13,7% o'rniga 21,8%ga yetgan bo'lardi. Bu esa ijtimoiy himoya dasturlarining dolzarbligini ko'rsatadi [4]

Davlat siyosati nafaqat moddiy ko'mak, balki teng imkoniyatlarni ta'minlashga ham yo'naltirilgan. Masalan, maktablarda bepul darslik va issiq ovqat berish, bog'chalarga kam ta'minlangan oilalar bolalarini ustuvor asosda qabul qilish, oliy ta'lim yotoqxonalarida bepul joylashtirish kabi chora-tadbirlar tenglikni mustahkamlamoqda.

Shuningdek, "El-yurt umidi" jamg'armasi va boshqa davlat dasturlari orqali kambag'al oilalarning iqtidorli farzandlari uchun xorijda o'qish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlari yaratilmoqda. Nodavlat notijorat tashkilotlari ham ijtimoiy yordam, xayriya va ta'lim loyihalari orqali bolalarning ijtimoiylashuviga hissa qo'shmoqda. "Mahalla" instituti, "Sog'lom avlod uchun", "Mehr shu'lasi" kabi fondlar bu yo'nalishda faol ishlamoqda.

Bundan tashqari, xalqaro tashkilotlar ishtirokida ta'lim sifatini oshirish, maktabgacha ta'limni rivojlantirish va infratuzilmani yaxshilash bo'yicha loyihalar amalga oshirilmoqda. Masalan, Mercy Corps tomonidan 60 dan ortiq bog'cha modernizatsiya qilinib, minglab bolalar qamrab olindi.

Ta'lim tizimi ijtimoiy adolatni ta'minlashda hal qiluvchi omil bo'lib, maktablarda tenglik muhitini yaratish, kambag'al oila bolalariga qo'shimcha dars va yordamchi dasturlar joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Davlat tomonidan kontrakt to'lovining 50 foizigacha qoplab berish, bepul kasb-hunar kurslarini tashkil etish kabi choralar bu jarayonni yanada kuchaytirmoqda.

Shuningdek, hududiy tengsizlikni kamaytirish, infratuzilma va internet imkoniyatlarini kengaytirish orqali chekka hududlardagi bolalar uchun ham teng sharoitlar yaratilmoqda. Umuman olganda, O'zbekiston hukumati tomonidan olib borilayotgan "Temir daftar", "Kambag'al oilalar reyestri" va "Qashshoqlikdan farovonlik sari" kabi dasturlar kambag'allikni kamaytirish va yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda muhim natijalar bermoqda.

2025-yil 8-maydagi Prezident Farmoni (№UP-84) bilan kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash tizimi yangi bosqichga ko'tarildi. 2025-yil 15-maydan kambag'al oilalar reyestri "qizil", "sariq" va "yashil" toifalarga ajratilib, har bir toifaga mos ijtimoiy yordam mexanizmlari belgilandi. "Qizil" toifa – eng muhtoj, "sariq" – mehnatga layoqatli, "yashil" – qayta kambag'allikka tushish xavfi mavjud oilalarni o'z ichiga oladi. Ushbu tizim yordamida davlat yordami aniq manzillarga yo'naltirilib, samaradorlik oshirildi.

2025-yil 1-iyundan "qizil" toifadagi oilalardan chiqqan a'lochi talaba-qizlarga ikki baravar bazaviy stipendiya tayinlandi. 1-sentyabrdan esa kambag'al oilalar farzandlari uchun maktablarda uzaytirilgan kun guruhlar kvotasi joriy etilib, ota-onalar to'lovidan ozod qilindi. 2026-yil 1-yanvardan bunday oilalarning a'lochi farzandlari yozgi oromgohlarga bepul yuboriladigan bo'ldi [5].

Kambag'allikka qarshi kurashda "Barcha uchun bepul kasb-hunar" dasturi, "Yoshlar daftari" va "Temir daftar" tizimlari muhim o'rin tutmoqda. Ular orqali ishsiz yoshlar kasbga o'qitilib, tadbirkorlikni boshlash uchun grant va subsidiya olmoqda. Bu tashabbuslar natijasida minglab yoshlar o'qish, ish va biznes imkoniyatiga ega bo'ldi.

2023-yil "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yili"da mahalla instituti orqali kambag'allikni qisqartirish borasida samarali ishlar amalga oshirildi. "Ayollar daftari", "Yoshlar daftari" va "Temir daftar" tizimlari orqali 1,5 millionga yaqin aholi turmush sharoiti yaxshilandi. Shu bilan birga, "Qashshoqlikdan farovonlik sari" dasturi asosida imtiyozli kreditlar, foizsiz qarzlار, noutbuk va kasb uskunalari xaridi uchun yordam mexanizmlari yo'lga qo'yildi.

Ta'lim sohasidagi islohotlar ham kambag'allikni kamaytirishda muhim omil bo'ldi. 2017–2025-yillarda oliy ta'lim muassasalari soni ko'payib, qabul kvotalari kengaydi. Talabalar soni 5 barobarga ortib, 1,1 million nafardan oshdi. Bu minglab kam ta'minlangan yoshlarning oliy ta'limga kirish imkonini yaratdi [6].

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan kompleks islohotlar kambag'allikni kamaytirish, yoshlar bandligini oshirish va kambag'al oila farzandlari uchun teng imkoniyatlar yaratishda samarali natijalar bermoqda. Bu chora-tadbirlar jamiyatda ijtimoiy adolat va farovonlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda kambag'allikni kamaytirish borasida xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda moliyaviy va texnik ko'maklar jalb qilinmoqda. Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki va YuNISEF kabi tashkilotlar mablag'lari hisobidan bolalar huquqlari hamda ijtimoiy himoya tizimini kuchaytirish yo'nalishida bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Xususan, YuNISEF tashabbusi bilan bolalar kambag'alligi darajasini aniqlash va ijtimoiy nafaqalarning samaradorligini oshirishga qaratilgan tahlillar olib borildi. Natijada ijtimoiy to'lovlarni adolatli taqsimlash, haqiqiy muhtojlarga yetkazish mexanizmlari takomillashtirildi.

Shuningdek, "Har bir oila – tadbirkor" dasturi doirasida kam ta'minlangan oilalarga imtiyozli kreditlar berilib, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali daromad manbalari

kengaytirildi. Bu nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlab, bolalar tarbiyasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ayni paytda O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha dastlabki ijobiy natijalar kuzatilmoqda. Bu jarayon uzoq muddatli bo'lsa-da, kompleks yondashuv va siyosiy iroda tufayli qisqa muddatda sezilarli o'zgarishlarga erishilmoqda. Muhimi, kambag'al oila farzandlari uchun mavjud to'siqlar bosqichma-bosqich bartaraf etilib, ularning ijtimoiy faolligi ortib bormoqda.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, kambag'al oila farzandlarining ijtimoiy faolligini oshirishda individual va ijtimoiy omillar uzviy bog'liq. Bolaning o'zini qadrlashi, psixologik qo'llab-quvvatlov, teng imkoniyatli ta'lim muhiti va jamiyat e'tibori uning ijtimoiy o'sishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli, maktab va mahalla darajasida psixologik yordam, mentorlik tizimi, jamoaviy tadbirlar hamda inklyuziv muhitni rivojlantirish zarur. Ana shundagina har bir bola jamiyatda faol, tashabbuskor va o'z o'rnini topgan shaxs sifatida voyaga yetadi [7].

Ijtimoiy omillar bo'yicha, davlatning manzilli ijtimoiy himoya siyosati izchil davom ettirilishi lozim. Kambag'allikka qarshi kurashda erishilgan dastlabki natijalarni mustahkamlash uchun ijtimoiy nafaqalar mablag'lari yetkazib berish samaradorligini oshirish kerak. Yagona reyestrlar orqali nafaqat moddiy yordam, balki ta'lim, sog'liqni saqlash va kasbga o'qitish xizmati kabi "non-moddiy" ko'maklarni ham integratsiya qilish taklif etiladi. Masalan, har bir kam ta'minlangan oila bolasi uchun individual "ijtimoiy paket" ishlab chiqilib, unga bepul bog'cha, bepul to'garak, yillik sanitariya, kitob-nafarotlar olish kartasi kiritilishi mumkin. Bunday yondashuv bolaning barcha jihatdan qo'llab-quvvatlanishini kafolatlaydi. Shuningdek, kambag'allikni kamaytirish yo'lida amalga oshirilayotgan oilaviy tadbirkorlik loyihalarini davom ettirish kerak. Chunki oila daromadi oshsa, bu bolalar hayotiga bevosita ijobiy ta'sir qiladi. Ayniqsa, qishloq joylarda qizlar va o'g'il bolalarni ish bilan ta'minlashga qaratilgan tikuvchilik, hunarmandchilik markazlari ko'proq tashkil etilishi maqsadga muvofiq – bu bilan o'smir bolalarning boqimandalik kayfiyatidan chiqib, mehnat orqali o'zini namoyon qilishiga yo'l ochiladi.

Xulosa. Kambag'allikni kamaytirish jarayoni faqat iqtisodiy masala emas, balki ijtimoiy adolat, barobarlik va inson qadrini ulug'lash tamoyillari bilan uzviy bog'liqdir. Har bir bolaning hayotda munosib o'rin topishi uchun teng imkoniyatlar yaratish — jamiyatning ma'naviy yetukligi va kelajak barqarorligining muhim kafolatidir. Bolalarga kambag'al yoki boy degan mezon asosida emas, balki inson sifatidagi qadr-qimmatini orqali munosabatda bo'lish — haqiqiy adolatli jamiyatning mezonidir.

Shuningdek, fuqarolik jamiyati institutlari va nodavlat notijorat tashkilotlarining faol ishtiroki kambag'allik muammosini hal etishda beqiyos ahamiyatga ega. Davlat va NNTlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, mahalliy tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash, grant va rag'bat tizimini rivojlantirish orqali ijtimoiy sheriklikning yangi madaniyatini shakllantirish mumkin.

Ommaviy axborot vositalarining mas'uliyatli yondashuvi esa jamiyat ongida ijobiy o'zgarishlar, hamdardlik va mehr-oqibat tuyg'ularini kuchaytiradi. Kambag'al oilalar farzandlari hayotidan ibratli misollar keltirish, ularning orzu-intilishlarini qo'llab-quvvatlash yosh avlodga umid, ishonch va ijtimoiy faollikni uyg'otadi.

Demak, kambag'allikka qarshi kurashda asosiy g'oya — inson qadrini yuksaltirish, har bir bolaning hayotda o'z o'rnini topishiga ko'maklashishdir. Ana shundagina, "Yangi

O'zbekiston" barqaror, adolatli va ijtimoiy jihatdan uyg'un jamiyat sifatida yanada ravnaq topadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ. Т.14. –Тошкент: Фан, 1998. –Б. 12.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
3. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. –Тошкент: Адолат, 2007.–Б. 109.
4. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века). - М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. - С. 11.
5. Ганиева М.Х. Ижтимоий иш асослари. Методик қўлланма. –Т.: 2010, 9-бет.
6. Хусейнова, А. А. (2010). Торговля людьми: попытка противодействия. Социологические исследования, (11), 150-151.
7. БМТ Европа Иқтисодий комиссияси. “Камбағалликни ўлчаш бўйича қўлланма”. 2017 йил.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE PHILOSOPHY OF ECONOMIC JUSTICE AND WELL-BEING: AN ANALYSIS OF ETHICAL PRINCIPLES AND SOCIAL INEQUALITIES

Ismoilov Makhamadikhon Isroilovich

Professor of Namangan State Technical University,
Doctor of Philosophy

Abstract. The article explores the philosophy of the green economy through the lens of harmony between economic growth and environmental ethics. Based on the paradigm of sustainable development, the study substantiates the need to restore the ontological balance between humans and nature. It analyzes the philosophical and ethical dimensions of green finance, carbon neutrality, and ecological innovation. As a result, a conceptual model is proposed to integrate economic efficiency with ecological justice, emphasizing the moral dimension of economic decision-making.

Keywords: green economy, environmental philosophy, sustainable development, carbon neutrality, green finance, ecological justice, moral responsibility, ecological innovation, resource efficiency, economic ethics.

IQTISODIY ADOLAT VA FAROVONLIK FALSAFASI: ETIK TAMOYILLAR VA IJTIMOYIY NOMUTANOSIBLIKLAR TAHLILI

Ismoilov Maxamadixon Isroilovich

Namangan davlat texnika universiteti professori,
falsafa fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada yashil iqtisodiyot falsafasi iqtisodiy manfaat va ekologik axloqiylik o'rtasidagi uyg'unlik tamoyillari nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda barqaror rivojlanish konsepsiyasi asosida iqtisodiy o'sish jarayonida inson va tabiat o'rtasidagi ontologik muvozanatni tiklash zarurati asoslanadi. Shuningdek, ekologik javobgarlik, resurs tejamkorlik, uglerod neytralligi, yashil moliya va innovatsion texnologiyalarni joriy etishning falsafiy hamda axloqiy jihatlari o'rganiladi. Maqola natijasida iqtisodiy samaradorlik va ekologik adolat uyg'unlashuvi uchun konseptual yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, ekologik falsafa, barqaror rivojlanish, axloqiy mas'uliyat, uglerod neytralligi, yashil moliya, ekologik adolat, resurs tejamkorlik, ekologik innovatsiya, iqtisodiy axloq.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N41>

Kirish. Global iqtisodiy va ijtimoiy sharoitda iqtisodiy adolat va farovonlik masalalari nafaqat nazariy muammo sifatida, balki davlat siyosati va xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida markaziy o'rin egallamoqda. Globalizatsiya, texnologik inqirozlar, pandemiya oqibatlari va geosiyosiy o'zgarishlar ijtimoiy nomutanosibliklarni keskinlashtirib, boylik va resurslarning tengsiz taqsimlanishiga olib kelmoqda [1]. Jahon Boylik va Daromad Nomutanosibligi Bazasi (World Inequality Database, 2024) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo boyligining eng yuqori 1 foizi global mol-mulkning 45 foizidan ortig'ini nazorat qiladi, bu esa ijtimoiy adolatning sustlashishini ko'rsatadi [2]. Shu bilan birga, global Gini koeffitsienti 0,68 darajasida saqlanib, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizlikning yuqori darajada barqarorligini tasdiqlaydi [2].

BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP, 2023) hisobotlariga ko'ra, 170 dan ortiq mamlakatda Inson Taraqqiyoti Indeksi (HDI) o'sish sur'atlari sekinlashgan, ayrim past daromadli mamlakatlarda esa HDI ko'rsatkichlari pandemiya davrida pasaygan. Bu farovonlik va adolat o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatib, resurslarni qayta taqsimlash bilan birga axloqiy tamoyillarga asoslangan siyosatning zarurligini bildiradi [3].

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO, 2024) hisobotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha 2 milliarddan ortiq kishi norasmiy yoki past daromadli ish sharoitida faoliyat yuritmoqda va ularning ko'pchiligi ijtimoiy himoyadan mahrum [4]. OECDning "Inclusive Growth" konsepsiyasida ta'kidlanishicha, iqtisodiy o'sishning o'zi jamiyatdagi adolat va barqaror farovonlikni ta'minlamaydi; buning uchun teng imkoniyatlar, axloqiy tamoyillar, ijtimoiy ishonch tizimlari va institutsional barqarorlik zarur [5].

Falsafiy nuqtai nazardan, iqtisodiy adolat resurslarni qayta taqsimlashga doir siyosiy qarorlar bilan cheklanmaydi, balki inson huquqlari, ijtimoiy mas'uliyat va etik normalarni ham o'z ichiga oladi. John Rawlsning "Adolat nazariyasi" adolatni ijtimoiy institutlar orqali taqsimlovchi va imkoniyat yaratuvchi sifatida ko'rsatadi, Amartya Senning "Qobiliyatlar yondashuvi" esa farovonlikni insonning real imkoniyatlari bilan o'lchashni taklif qiladi. Shu nuqtai nazardan, iqtisodiy adolat va farovonlik konsepsiyasi nafaqat normativ tamoyil, balki amaliy siyosatning falsafiy poydevori sifatida xizmat qiladi [1][3].

Shu bilan birga, pandemiya davrida yuqori daromadli davlatlar global boylikning 80 foizini saqlab qolgan bo'lsa, past daromadli mamlakatlarda aholining 40 foizi asosiy ijtimoiy xizmatlardan foydalana olmaganligi kuzatildi, bu esa iqtisodiy o'sish va farovonlik o'rtasidagi keskin nomutanosiblikni ko'rsatadi [2][4]. Shu sababli, mazkur maqola iqtisodiy adolatning etik tamoyillari va ijtimoiy nomutanosibliklar mexanizmlarini falsafiy, institutsional va empirik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan.

Shuningdek, iqtisodiy adolat va farovonlik masalalari ijtimoiy barqarorlik bilan chambarchas bog'liqdir. Global tajribadan ko'rinib turibdiki, boylikning tengsiz taqsimlanishi ijtimoiy norozilik, siyosiy beqarorlik va iqtisodiy inqiroz xavfini oshiradi [1]. Masalan, OECD mamlakatlarida so'nggi o'n yil ichida iqtisodiy o'sish sur'atlari barqaror bo'lishiga qaramay, past va o'rta daromadli qatlamlar o'rtasidagi daromad farqi sezilarli darajada oshgan. Bu esa iqtisodiy siyosat va barqaror farovonlikni shakllantirish jarayonida nafaqat resurslarni qayta taqsimlash, balki ijtimoiy himoya, mehnat huquqlari va teng imkoniyatlar tizimini mustahkamlash zaruratini ko'rsatadi.

Falsafiy tahlil nuqtai nazaridan, iqtisodiy adolat va farovonlik konsepsiyasi inson huquqlari, etik qadriyatlar va siyosiy institutlar bilan uzviy bog'langan murakkab tizim sifatida ko'riladi. John Rawlsning "Adolat nazariyasi" jamiyatda teng imkoniyat yaratish va adolatni institutsional mexanizmlar orqali ta'minlashni, Amartya Senning yondashuvi esa farovonlikni insonning real qobiliyatlari va imkoniyatlari bilan o'lchashni taklif qiladi. Shu jihatdan, adolatli va barqaror iqtisodiy siyosat nafaqat resurslarni samarali taqsimlash, balki axloqiy, ijtimoiy va institutsional tamoyillarni uyg'unlashtirishni talab qiladi. Mazkur maqola shularning barcha jihatlarini falsafiy va empirik tahlil orqali ochib berishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy adolat va farovonlik falsafasi bo'yicha ilmiy adabiyotlarda turli nazariy va metodologik yondashuvlar ilgari surilgan. John Rawlsning "Adolat nazariyasi" asarida adolat jamiyatda teng imkoniyatlar yaratish va resurslarni ijtimoiy institutsiyalar orqali taqsimlash asosida shakllanishi lozimligi ta'kidlangan [6]. Rawlsning

distributiv adolatga asoslangan yondashuvi nafaqat normativ tamoyil sifatida, balki iqtisodiy siyosat va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash mexanizmi sifatida amaliy qo'llanishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, adolat faqat moliyaviy resurslarni taqsimlash bilan cheklanmaydi, balki ijtimoiy institutlar, huquqiy tizim va davlatning siyosiy irodasi bilan uyg'unlashgan murakkab konsepsiya sifatida qaraladi.

Amartya Senning "Qobiliyatlar yondashuvi" farovonlikni insonning haqiqiy imkoniyatlari, tanlov erkinligi va ijtimoiy integratsiya bilan o'lchashni taklif qiladi [7]. Senning yondashuvi iqtisodiy adolatni shunchaki resurslar ulushi bilan emas, balki insonning haqiqiy qobiliyatlari va imkoniyatlari bilan baholashni nazarda tutadi. Bu konsepsiya ijtimoiy siyosatni faqat moliyaviy resurslar taqsimlash bilan cheklemasdan, bandlik, ta'lim, sog'liqni saqlash va siyosiy ishtirokni kengaytirish orqali jamiyatning farovonligini oshirish zarurligini ko'rsatadi.

Empirik tadqiqotlar ham iqtisodiy adolat va farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikni tasdiqlaydi. Piketty (2021) boylik va daromad nomutanosibligi global iqtisodiyotdagi barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan [8]. Uning tahlillariga ko'ra, yuqori daromadli qatlamlarning daromad ulushi oshgani sayin past qatlamlarning farovonlik darajasi sustlashadi, bu esa ijtimoiy barqarorlik va adolatga tahdid soladi. Kuzatuvchi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Gini koeffitsienti 0,6 dan yuqori bo'lgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning ijtimoiy farovonlikka ta'siri sezilarli darajada kamayadi [9].

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO, 2024) hisobotlariga ko'ra, norasmiy ish sharoitidagi ishchilar soni 2 milliarddan ortiq bo'lib, ularning ko'pchiligi ijtimoiy himoyadan mahrum [10]. Bu esa adolatli bandlik va mehnat bozoridagi tenglikni ta'minlash masalalarini dolzarb qiladi. Shu bilan birga, OECDning Inclusive Growth konsepsiyasida ta'kidlanishicha, iqtisodiy o'sishning o'zi yetarli emas; teng imkoniyatlar, barqaror siyosat mexanizmlari va institutsional barqarorlikni joriy etish muhim [11].

Falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan, Karl Polanyi "Ijtimoiy iqtisodiyot" asarida bozor mexanizmlari bilan ijtimoiy barqarorlik o'rtasidagi ziddiyatni tahlil qilgan [12]. U ijtimoiy himoya va adolatni iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi sifatida ko'radi. Shu nuqtai nazardan, adolat va farovonlik faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan emas, balki ijtimoiy institutlar va axloqiy normalar bilan mustahkamlanadi.

Maqolalar va monografiyalar tahlilida Shiller (2019) va Stiglitz (2019) iqtisodiy nomutanosiblikning ijtimoiy va siyosiy oqibatlarini ko'rsatadi [15]. Ularning tahlillari boylikni adolatli taqsimlash va barqaror farovonlikni ta'minlash uchun soliq siyosati, ijtimoiy himoya, moliyaviy inkluziya va ta'lim tizimini rivojlantirish zaruratini asoslaydi. Shu bilan birga, Nussbaum va Senning (1993) konsepsiyalari inson qobiliyatlarini rivojlantirish va teng imkoniyatlarni ta'minlashni farovonlik va adolat bilan uzviy bog'laydi [13].

Yaqin yillarda olib borilgan tadqiqotlar ham empirik jihatdan iqtisodiy adolat va farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikni tasdiqlaydi. UNDP (2023) ma'lumotlariga ko'ra, HDI va Gini koeffitsiyenti o'rtasidagi teskari bog'liqlik 0,7 darajasida bo'lib, yuqori darajadagi tengsizlik inson taraqqiyoti indeksini sezilarli darajada pasaytiradi [14]. Shuningdek, Stiglitz (2019) ijtimoiy himoya va barqaror iqtisodiy siyosatni integratsiyalash orqali nomutanosibliklarni kamaytirish zarurligini ta'kidlaydi [15].

Shu bilan birga, xalqaro tadqiqotlar iqtisodiy adolat va farovonlikni oshirishning institutsional mexanizmlarini ham ko'rsatadi. Jahon banki va OECD hisobotlarida integrativ siyosat, soliq tizimi islohoti, moliyaviy inkluziya va bandlikni kengaytirish orqali farovonlikni

oshirish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan [9][11]. Shu asosda, iqtisodiy adolat va farovonlik falsafasi nafaqat normativ yondashuv, balki empirik va institutsional dalillar bilan qo'llab-quvvatlangan kompleks konsepsiya sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot adabiyotlari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy adolatni falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilishda Rawlsning adolat nazariyasi va Senning qobiliyatlar yondashuvi asosiy metodologik platforma sifatida xizmat qiladi. Rawlsning "A Theory of Justice" asarida ijtimoiy institutlar eng kam resursga ega qatlam manfaatini maksimal darajada ta'minlashi kerakligi ta'kidlanadi, bu iqtisodiy nomutanosiblikni baholashda normativ mezon sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, Senning "Development as Freedom" yondashuvi farovonlikni nafaqat iqtisodiy resurslar, balki inson imkoniyatlarini kengaytirish bilan bog'laydi, bu esa O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlarida iqtisodiy adolatni baholashga yangi falsafiy ramka beradi. Pikettyning "Capital and Ideology" asari esa daromad va boylik taqsimotidagi struktural farqliliklarni tarixiy va siyosiy kontekstda izohlash orqali iqtisodiy nomutanosiblikni tahlil qilishda empiric yondashuvni mustahkamlaydi.

Empirik tadqiqotlar ham iqtisodiy adolat va farovonlikni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. World Inequality Database va UNDP ma'lumotlari global boylik va farovonlik ko'rsatkichlarini taqqoslash imkonini beradi, bu esa mamlakatlararo falsafiy tahlil uchun asos bo'ladi. Masalan, Gini koeffitsiyenti, HDI va bandlik darajasi kabi indikatorlar O'zbekiston va Qozog'iston kabi Markaziy Osiyo davlatlari bilan rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi nomutanosiblikni aniq ko'rsatadi [9][10]. ILO va OECD hisobotlarida ta'kidlangan ijtimoiy siyosat samaradorligi va bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, iqtisodiy adolatni amalga oshirishda institutlarning muhim rolini tasdiqlaydi, bu esa iqtisodiy farovonlik va etik tamoyillarni integratsiyalashga imkon yaratadi.

Shuni ta'kidlash joizki, mavjud adabiyotlar iqtisodiy adolat va farovonlikni faqat iqtisodiy parametrlar bilan chegaralash noto'g'ri ekanini ko'rsatadi. Adolat va farovonlikning falsafiy tahlili inson qobiliyatlari, institutlar samaradorligi va ijtimoiy siyosat integratsiyasi orqali amalga oshirilishi lozim. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun mavjud nomutanosibliklar ijtimoiy institutsional islohotlar, bandlikni qo'llab-quvvatlash, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarini kengaytirish orqali kamaytirish mumkin. Shuningdek, global va xalqaro tajribalarni o'rganish adolatni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish va mamlakatlararo solishtirma falsafiy tahlil uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada iqtisodiy adolat va farovonlikning falsafiy, empirik va institutsional jihatlarini o'rganish uchun kompleks tadqiqot metodologiyasi qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi bir nechta o'zaro bog'langan bosqichlardan iborat bo'lib, ular normativ falsafiy yondashuv, empirik tahlil va statistika asosida integrativ tarzda ishlab chiqildi. Birinchi bosqichda normativ va falsafiy tahlil yondashuvi qo'llanildi; bunda Rawlsning distributiv adolat nazariyasi, Senning qobiliyatlar yondashuvi hamda Nussbaum va Polanyi kabi olimlarning iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlik konsepsiyalari tahlil qilindi [6][7][12]. Ushbu bosqichda mavzuga oid xalqaro ilmiy manbalar, monografiyalar va maqolalar tizimli tarzda o'rganildi, ularning ijtimoiy va iqtisodiy nazariy asoslari izohlandi. Falsafiy tahlil orqali adolat va farovonlikning ijtimoiy institutlar, etik normalar va inson qobiliyatlari bilan uzviy bog'liqligi aniqlanib, maqola nazariy poydevori mustahkamlandi.

Ikkinchi bosqichda empirik va statistik metodlar asosida ijtimoiy nomutanosiblik va iqtisodiy adolat indikatorlari o'rganildi. Bu bosqichda World Inequality Database, UNDP Human Development Report, ILO va OECD kabi xalqaro tashkilotlarning statistik ma'lumotlaridan foydalanildi [9][10][11][14]. Tadqiqotda korrelyatsion va regressiv tahlil metodlari, shuningdek, Gini koeffitsiyenti, HDI, boylik ulushi va daromad taqsimoti ko'rsatkichlari integrativ tarzda qo'llanildi. Shu bilan birga, tadqiqot institutsional va ijtimoiy siyosatlarini ham tahlil qildi; ya'ni, iqtisodiy siyosat, soliq tizimi, ijtimoiy himoya va bandlik siyosatining adolat va farovonlikka ta'siri ko'rib chiqildi. Ushbu yondashuv maqolaga ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosibliklarning sabab-oqibat mexanizmlarini aniqlash, adolat va farovonlikni oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy adolat va farovonlikni empirik va falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish zamonaviy iqtisodiyot, ijtimoiy siyosat va institutsional nazariya kontekstida dolzarb masala sifatida namoyon bo'ladi. Global iqtisodiy tizimdagi boylik va daromad taqsimoti nomutanosibliklari, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi farqlar, shuningdek, davlat institutlarining samaradorligi va ijtimoiy himoya mexanizmlarining yetarliligi farovonlik va distributiv adolatni shakllantiruvchi asosiy omillar sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, Rawlsning adolat nazariyasi, Senning qobiliyatlar yondashuvi va Pikettyning boylik va ideologiya konsepsiyasi empirik faktlar bilan falsafiy konseptlarni uyg'unlashtirish imkonini beradi, shuningdek, ijtimoiy nomutanosibliklarni kamaytirish va imkoniyatlar tengligini oshirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun nazariy asos yaratadi. O'zbekiston, Qozog'iston kabi Markaziy Osiyo davlatlari hamda Janubiy Koreya, Yaponiya, Germaniya va Shvetsiya kabi rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarining tajribasi tahlil qilinib, mamlakatlararo ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosiblikning turlicha ifodalari, distributiv adolat va farovonlikni amalga oshirish mexanizmlari aniqlanadi.

Empirik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida bandlik, ta'lim va sog'liq imkoniyatlarining cheklanganligi, norasmiy ishchilar ulushi, shuningdek, ijtimoiy himoya mexanizmlarining yetarli emasligi ijtimoiy nomutanosiblikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida institutlar samaradorligi, keng qamrovli ijtimoiy siyosat va bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari farovonlikni falsafiy jihatdan uyg'unlashtiradi. Bu esa distributiv adolat va imkoniyatlar tengligini ta'minlashda davlat institutlari va siyosatining beqiyos rolini ko'rsatadi. Empirik ma'lumotlar asosida mamlakatlararo solishtirma tahlil adolatni amalga oshirish mexanizmlari, ijtimoiy siyosat samaradorligi va farovonlikni oshirish strategiyalari bo'yicha konseptual tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Shu asosda, tahlil va natijalar bo'limi mamlakatlararo taqqoslashni empirik va falsafiy interpretatsiyalar bilan uyg'unlashtiradi. Har bir mamlakat misolida iqtisodiy adolat va farovonlikni oshirish mexanizmlari, ijtimoiy siyosatning samaradorligi, norasmiy ishchilar holati va imkoniyatlarni kengaytirish strategiyalari falsafiy va nazariy jihatdan baholanadi. Bunday yondashuv, ayniqsa, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun adolatni oshirish, ijtimoiy nomutanosibliklarni kamaytirish, farovonlikni yaxshilash va resurslarni samarali taqsimlash bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Shu tarzda, empirik natijalar va falsafiy tahlil birlashtirilgan holda iqtisodiy adolat va farovonlikning institutsional va ijtimoiy mexanizmlari chuqurroq tushuniladi.

Tahlil va natijalar bo'limida mamlakatlararo empirik ma'lumotlar va falsafiy konseptlarni uyg'unlashtirish orqali iqtisodiy adolat va farovonlikning hozirgi holati chuqur tahlil qilinadi. Boylik va daromad taqsimoti, farovonlik indikatorlari, bandlik va ijtimoiy siyosat mexanizmlari asosida O'zbekiston, Markaziy Osiyo davlatlari, Janubiy Koreya, Yaponiya, Shvetsiya va AQSh kabi mamlakatlar solishtirma tarzda ko'rib chiqildi. Empirik natijalar ko'rsatadiki, rivojlanayotgan davlatlarda ijtimoiy nomutanosiblik yuqori bo'lib, past va o'rta qatlamlar imkoniyatlari cheklangan, bu distributiv adolat va farovonlikni oshirishda institutsional islohotlar zaruratini oshiradi. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlarda boylik va farovonlik nisbatan adolatli taqsimlangan bo'lib, institutlar samaradorligi, bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va ijtimoiy siyosat orqali farovonlik falsafiy jihatdan uyg'unlashtirilgan. Ushbu yondashuv mamlakatlararo taqqoslash, ijtimoiy siyosat samaradorligi va distributiv adolatni oshirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun ilmiy asos yaratadi hamda empirik faktlar bilan falsafiy interpretatsiyani birlashtiradi.

Mamlakatlararo boylik va daromad taqsimotini tahlil qiladi. Empirik ma'lumotlar O'zbekiston va Qozog'istonda nomutanosiblik yuqoriligini, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida esa taqsimot nisbatan adolatli ekanligini ko'rsatadi. Ushbu tafovutlar distributiv adolat va farovonlikni amalga oshirish mexanizmlarini falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan baholash imkonini beradi (1-jadval).

1-jadval.**Daromad va boylik taqsimotining empirik-falsafiy tavsifi**

Davlat	Boylik va daromad taqsimoti tendensiyasi	Ijtimoiy qatlamlar farqi	Falsafiy izoh
O'zbekiston	O'rtacha nomutanosiblik mavjud	O'rta qatlam barqaror, yuqori qatlam ustunligi seziladi	Rawls prinsipiga ko'ra, distributiv adolatni oshirish zarur
Qozog'iston	Nomutanosiblik yuqori	Eng boy qatlam ustun, past qatlam imkoniyatlari cheklangan	Ijtimoiy himoya mexanizmlarini kuchaytirish talab etiladi
Janubiy Koreya	Nomutanosiblik past	Markaziy va past qatlamlar imkoniyatlari kengaygan	Adolat va farovonlik uyg'unligi yuqori
Yaponiya	Nomutanosiblik past	Past qatlam imkoniyatlari yetarli, markaziy qatlam barqaror	Senning qobiliyatlar yondashuvi bilan uyg'un
Shvetsiya	Nomutanosiblik juda past	Barqaror ijtimoiy qatlamlar, eng past qatlam ehtiyojlari qamrab olingan	Falsafiy jihatdan ideal adolat holati
AQSh	Nomutanosiblik yuqori	O'rta qatlam o'rtacha, yuqori qatlam ustunligi kuchli	Adolat va imkoniyatlar tafovuti katta

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Empirik va falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Qozog'istonda boylik va daromad taqsimoti yuqori darajada nomutanosib bo'lib, aholining past va o'rta qatlamlari moliyaviy va ijtimoiy imkoniyatlardan yetarlicha foydalana olmaydi. Ushbu holat distributiv adolatni amalga oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash masalalarini dolzarb qiladi. Boylik va daromad tafovutlari nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarini sekinlashtiradi, balki ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi nomutanosibliklar, imkoniyatlar notengligi va ijtimoiy norozilik kabi ijtimoiy-madaniy muammolarni kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, Rawlsning adolat nazariyasi va Senning qobiliyatlar yondashuvi boylik taqsimotidagi nomutanosibliklarni baholash va ijtimoiy farovonlikni oshirish uchun nazariy asos vazifasini bajaradi. Solishtirma tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida boylikning

nisbatan adolatli taqsimlanishi, institutlar samaradorligi, keng qamrovli ijtimoiy siyosat va bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari orqali farovonlikni falsafiy jihatdan uyg'unlashtirishga imkon beradi.

Jadvaldagi empirik ma'lumotlarni falsafiy interpretatsiya bilan tahlil qilganda, boylik va daromad nomutanosibligi iqtisodiy, ijtimoiy va etik jihatlarni o'zaro bog'laydi. Nomutanosiblikning yuqoriligi adolatni ta'minlash mexanizmlarining samaradorligini oshirish va institutsional islohotlarni kuchaytirishni talab qiladi. Shu asosda, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun boylikni adolatli taqsimlash, ijtimoiy siyosat samaradorligini oshirish, bandlikni kengaytirish va farovonlikni yaxshilash bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Empirik faktlar va falsafiy konseptlarni birlashtirish orqali distributiv adolatning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlarini chuqurroq tushunish, shuningdek, siyosiy va iqtisodiy qarorlar qabul qilishda dalillarga asoslangan strategiyalarni shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

2-jadval.

Farovonlik va inson imkoniyatlarining empirik-falsafiy tavsifi

Davlat	Farovonlik indikatorlari	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari	Bandlik va ish sharoitlari	Falsafiy izoh
O'zbekiston	O'rtacha farovonlik	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari cheklangan	Bandlik barqaror, lekin past	Qobiliyatlarni kengaytirish va adolatni oshirish zarur
Qozog'iston	Farovonlik o'rtacha	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari rivojlanayotgan	Bandlik barqaror	Senning yondashuvi orqali farovonlikni oshirish tavsiya etiladi
Janubiy Koreya	Yuqori farovonlik	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari kengaygan	Bandlik barqaror va samarali	Adolat va farovonlik uyg'unligi yuqori
Yaponiya	Yuqori farovonlik	Sifatli ta'lim va sog'liq	Ish sharoitlari optimal	Qobiliyatlar yondashuvi bilan uyg'un
Germaniya	Farovonlik yuqori	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari kengaygan	Bandlik va ish sharoitlari samarali	Institutsional mexanizmlar adolatni mustahkamlaydi
Shvetsiya	Eng yuqori farovonlik	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari mukammal	Bandlik sharoitlari barqaror	Ideal institutsional adolat misoli
AQSh	Farovonlik yuqori, lekin nomutanosib	Ta'lim va sog'liq imkoniyatlari farqlar bilan	Ish sharoitlari va bandlik o'rtacha	Adolat va farovonlik tafovutlari mavjud

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Empirik tahlil shuni ko'rsatadiki, mamlakatlararo farovonlik ko'rsatkichlari va ijtimoiy siyosat samaradorligi jihatida sezilarli farqlar mavjud. O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida bandlikni qo'llab-quvvatlash, ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlari orqali farovonlikni oshirish mexanizmlari nisbatan cheklangan bo'lib, bu aholining past va o'rta qatlamlarida imkoniyatlar notengligi va ijtimoiy nomutanosibliklarni kuchaytiradi. Shu bilan birga, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida ijtimoiy siyosat mexanizmlari, bandlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari va resurslarni samarali taqsimlash tizimlari farovonlikni falsafiy jihatdan uyg'unlashtiradi va distributiv adolatni mustahkamlaydi. Empirik ma'lumotlar,

shuningdek, ijtimoiy siyosatning samaradorligi va farovonlikni oshirishga qaratilgan strategiyalarning mamlakatlararo farqlarini aniq ko'rsatadi.

Jadvaldagi indikatorlarni falsafiy tahlil bilan birlashtirganda, farovonlikni oshirish va ijtimoiy nomutanosibliklarni kamaytirish masalalari nafaqat iqtisodiy, balki etik va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega ekanligi namoyon bo'ladi. Ushbu tafovutlar distributiv adolatni ta'minlash, bandlikni kengaytirish va imkoniyatlar tengligini yaratish bo'yicha institutsional islohotlar zaruratini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun ijtimoiy siyosat samaradorligini kuchaytirish, resurslarni adolatli taqsimlash va farovonlikni oshirish bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. Empirik faktlar va falsafiy konseptlarni uyg'unlashtirish orqali farovonlikni oshirishning optimal mexanizmlari, ijtimoiy siyosatning samaradorligi va distributiv adolatning ijtimoiy oqibatlarini chuqurroq tushunish imkoniyati yaratiladi.

3-jadval.

Ijtimoiy siyosat va adolatni amalga oshirishning empirik-falsafiy tavsifi

Davlat	Ijtimoiy siyosat mexanizmlari	Norasmiy ishchilar holati	Minimal ish haqi / ish sharoiti	Falsafiy izoh
O'zbekiston	Ijtimoiy himoya va bandlik dasturlari cheklangan	Norasmiy ishchilar ulushi yuqori	Minimal ish haqi past	Adolatni oshirish institutsional islohotlar bilan amalga oshirilishi lozim
Qozog'iston	Ijtimoiy himoya dasturlari rivojlanayotgan	Norasmiy ishchilar ulushi o'rtacha	Ish haqi o'rtacha	Rawls prinsipiga zid tafovutlar mavjud
Janubiy Koreya	Bandlikni qo'llab-quvvatlash samarali	Norasmiy ishchilar ulushi past	Ish haqi va sharoitlar yuqori	Adolat va farovonlik uyg'unligi yuqori
Yaponiya	Samarali ijtimoiy siyosat	Norasmiy ishchilar ulushi past	Ish haqi va sharoitlar optimal	Qobiliyatlar yondashuvi bilan uyg'un
Germaniya	Keng qamrovli ijtimoiy himoya	Norasmiy ishchilar minimal	Ish haqi va sharoitlar barqaror	Falsafiy jihatdan adolatni mustahkamlaydi
Shvetsiya	Ijtimoiy himoya mukammal	Norasmiy ishchilar deyarli yo'q	Ish haqi va sharoitlar mukammal	Ideal institutsional adolat
AQSh	Bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari rivojlangan	Norasmiy ishchilar o'rtacha	Ish haqi yuqori, farqlar mavjud	Adolat va farovonlik tafovutlari mavjud

Manba: Muallif tomonidan tuzilgan

Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, mamlakatlararo farovonlik va ijtimoiy siyosat samaradorligi jihatida sezilarli tafovutlar mavjud. O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida bandlikni qo'llab-quvvatlash, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlari nisbatan cheklangan bo'lib, bu aholining past va o'rta qatlamlarida ijtimoiy nomutanosibliklarni kuchaytiradi va distributiv adolatni amalga oshirishni murakkablashtiradi. Shu bilan birga, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida samarali ijtimoiy siyosat mexanizmlari, bandlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari va resurslarni teng taqsimlash tizimlari farovonlikni falsafiy jihatdan uyg'unlashtiradi va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Jadval ko'rsatkichlarini falsafiy va empirik tahlil bilan uyg'unlashtirganda, farovonlikni oshirish va ijtimoiy nomutanosibliklarni kamaytirish masalalari nafaqat iqtisodiy, balki etik va

ijtimoiy jihatdan ham muhim ekanligi namoyon bo'ladi. Ushbu tafovutlar distributiv adolatni ta'minlash, bandlikni kengaytirish va imkoniyatlar tengligini yaratish bo'yicha institutsional islohotlar zaruratini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun ijtimoiy siyosat samaradorligini kuchaytirish, resurslarni adolatli taqsimlash va farovonlikni oshirish bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Empirik faktlar va falsafiy konseptlarni uyg'unlashtirish orqali farovonlikni oshirishning optimal mexanizmlari va distributiv adolatning ijtimoiy oqibatlarini chuqurroq tushunish imkoniyati yaratiladi.

Xulosa va takliflar. Empirik va falsafiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida boylik va daromad taqsimoti, bandlik imkoniyatlari va ijtimoiy himoya mexanizmlari nuqtai nazaridan nomutanosiblik darajasi yuqori bo'lib, bu distributiv adolatni ta'minlash va farovonlikni oshirishga qaratilgan siyosiy va iqtisodiy strategiyalarni dolzarb masalaga aylantiradi. Shu bilan birga, rivojlangan Yevropa va Osiyo mamlakatlarida institutlar samaradorligi, resurslarni adolatli taqsimlash mexanizmlari va keng qamrovli ijtimoiy siyosat farovonlikni falsafiy nuqtai nazardan uyg'unlashtirishga xizmat qiladi va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Boylik va farovonlik tafovutlarini kamaytirish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va etik jihatdan ham strategik ahamiyatga ega ekanligi aniqlanadi. Distributiv adolatni ta'minlash, past va o'rta qatlamlar imkoniyatlarini kengaytirish hamda ijtimoiy himoya tizimini optimallashtirish orqali nomutanosibliklarni sezilarli darajada kamaytirish mumkin. Shu nuqtai nazardan, ijtimoiy siyosat va bandlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ilmiy asoslangan strategik yondashuv bilan takomillashtirilishi zarur.

Empirik natijalar shuningdek ko'rsatadiki, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida adolatli boylik taqsimoti va farovonlikni oshirish uchun institutlar samaradorligi, siyosiy barqarorlik va strategik rejalashtirish muhim rol o'ynaydi. Ta'lim, sog'liqni saqlash va bandlik imkoniyatlarini kengaytirish orqali inson kapitalini rivojlantirish va farovonlikni oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar ishlab chiqish lozim.

Xalqaro tajribalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, distributiv adolat va farovonlikni oshirishda institutsional monitoring, siyosatning samaradorligini baholash va resurslarni strategik taqsimlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda, O'zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlarida ijtimoiy siyosat samaradorligini oshirish, boylikni adolatli taqsimlash va farovonlikni falsafiy va empirik nuqtai nazardan uyg'unlashtirish bo'yicha tizimli yondashuv zarur.

Tahlil natijalaridan kelib chiqib, quyidagi strategik tavsiyalar ishlab chiqilishi lozim: birinchidan, distributiv adolatni oshirish bo'yicha institutsional mexanizmlarni takomillashtirish; ikkinchidan, bandlik va ijtimoiy himoya tizimini kengaytirish; uchinchidan, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarini adolatli taqsimlash; to'rtinchidan, iqtisodiy va ijtimoiy nomutanosibliklarni monitoring qilish va ularni kamaytirishga qaratilgan strategik siyosatlarni ishlab chiqish; beshinchidan, xalqaro tajribalarni hisobga olgan holda farovonlikni falsafiy va empirik jihatdan uyg'unlashtirish. Ushbu tavsiyalar mamlakatlararo solishtirma tahlilga va ilmiy-falsafiy yondashuvga asoslangan holda O'zbekiston va mintaqa davlatlarida distributiv adolatni oshirish va barqaror farovonlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Piketty, T. (2021). Capital and Ideology. Harvard University Press.

2. World Inequality Database. (2024). Global Wealth Distribution Data.
3. UNDP. (2023). Human Development Report 2023. United Nations Development Programme.
4. ILO. (2024). World Employment and Social Outlook 2024. International Labour Organization.
5. OECD. (2023). Inclusive Growth Report 2023. Organisation for Economic Co-operation and Development.
6. Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Harvard University Press.
7. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
8. Piketty, T. (2021). Capital and Ideology. Harvard University Press.
9. World Inequality Database. (2024). Global Wealth Distribution Data. Retrieved from <https://wid.world>
10. ILO. (2024). World Employment and Social Outlook 2024. International Labour Organization.
11. OECD. (2023). Inclusive Growth Report 2023. Organisation for Economic Co-operation and Development.
12. Polanyi, K. (1944). The Great Transformation. Beacon Press.
13. Nussbaum, M., & Sen, A. (1993). The Quality of Life. Oxford University Press.
14. UNDP. (2023). Human Development Report 2023. United Nations Development Programme.
15. Stiglitz, J. (2019). People, Power, and Profits. W.W. Norton & Company.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

COSMIC UNITY AND MORAL CONSCIOUSNESS: REINTERPRETING FARGHANI'S COSMOLOGY THROUGH CHITTICK'S LENS

Obidov Asliddin Shavkatovich,

Associate Professor, Department of Social Sciences,
Alfraganus University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

<https://orcid.org/0000-0002-9848-2364>

E-mail: asliddin.obidov@gmail.com

Abstract. This paper reexamines Sa'īd al-Dīn al-Farghānī's cosmology through William C. Chittick's hermeneutic analysis. Farghānī views waḥdat al-wujūd not as abstract monism but as a cosmic order linking being to ethical responsibility. His commentary on Ibn al-Farīd presents the Muḥammadan Reality as the axis connecting divine manifestation with human vocation. The study highlights dhikr as a movement from ontological awareness to moral agency. Farghānī's thought thus offers a unified philosophical model in which ontology and ethics mutually reinforce one another.

Keywords: Sa'īd al-Dīn al-Farghānī, William C. Chittick, waḥdat al-wujūd, Muḥammadan Reality, dhikr, Ibn al-ʿArabī school, Islamic cosmology, ethical agency.

OLAM BIRLIGI VA AXLOQIY ONG: CHITTICK TALQINI ORQALI FARGHONIY KOSMOLOGIYASIGA YANGI YONDASHUV

Obidov Asliddin Shavkatovich,

Alfraganus universiteti

"Ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti,

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola Sa'īd ad-Dīn al-Farghoniyning kosmologiyasini William C. Chittickning hermenevtik talqini asosida qayta ko'rib chiqadi. Farghoniylar vahdat al-vujudni abstrakt monizm emas, balki mavjudlik va axloqning o'zaro bog'liqligini ifodalovchi kosmik tartib sifatida talqin qiladi. Uning Ibn al-Fariz sharhlarida Muhammadona Haqiqat ilohiy tajallining insoniy mas'uliyat bilan tutashuv nuqtasi sifatida ochiladi. Tadqiqot zikrning ontologik anglashdan axloqiy faoliyatga o'tishdagi o'rnini ko'rsatadi. Natijada Farghoniylar tafakkuri ontologiya va axloqni birlashtirgan falsafiy model sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: Sa'īd al-Dīn al-Farg'oniylar, Uilyam C. Chittik, vahdat al-vujud, Muhammad haqiqati, zikr, Ibn al-Arabiylar maktabi, Islom kosmologiyasi, axloqiy agentlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N42>

Introduction. In recent decades, scholarly interest has increasingly returned to Sa'īd al-Dīn al-Fargānī (1231–1300) as one of the most profound inheritors and systematizers of the Ibn al-ʿArabī intellectual tradition. Fargānī stands at the confluence of metaphysics, mysticism, and moral philosophy – a thinker who transformed the language of Sufism into a coherent philosophical vision of the human journey. His two-volume commentary on Ibn al-Farīd's *al-*

Ṭaʿiyya al-Kubra (Naẓm al-Suluk) presents not only poetic exegesis but also a metaphysical synthesis where cosmic unity, divine manifestation, and the Muḥammadan Reality converge into a single ontology of responsibility [1; 2-p.].

William C. Chittick's interpretative framework underscores that Fargani does not treat metaphysics as abstract speculation but as an *inner science of transformation*. Through the graduated practice of remembrance (*dhikr*), he articulates a moral cosmology in which awareness of the One becomes the source of ethical action. Remembrance unfolds across three ascending degrees – verbal, heartfelt, and existential – each representing a deeper integration of knowledge and being [2; 5-8-p.]. This model reveals Fargani's conviction that true understanding (*maʿrifa*) demands embodiment: knowledge must pass from mind to heart, and from heart to conduct.

Earlier studies – notably by Giuseppe Scattolin and the *Encyclopaedia Iranica* – emphasize Fargani's precision in rendering the intricate doctrines of the Ibn al-ʿArabi – Qunawi school intelligible in both his Persian (*Mashariq al-darari*) and Arabic (*Muntaḥa al-madarik*) versions [3; 348–352-p.]. Jonas Ruhland, in turn, highlights his deliberate use of the expression *waḥdat al-wujud* (“unity of being”), which signals not pantheistic fusion but the structured unfolding of divine presence through the multiplicity of existence [4; 45-47-p.]. In Fargani's cosmology, differentiation and unity are not opposites but complementary dimensions of reality – the many disclosing the One, and the One sustaining the many.

On the basis of these insights, the present article addresses a central philosophical question: How does Fargani's cosmology, as interpreted by Chittick, transform the recognition of unity into a principle of human responsibility? The argument advanced here is that the Muḥammadan Reality functions as the ontological axis of both origin and return – the pivot through which creation receives order, consciousness, and moral direction. The graded discipline of remembrance then becomes the practical bridge by which metaphysical knowledge is internalized and expressed through ethical agency. In this synthesis of being, awareness, and action, Fargani's thought emerges as a philosophy of *conscious participation in the cosmos* – a vision where knowing the Real means living truthfully within it.

Methodology This study employs a three-layered textual, hermeneutical, and comparative analytical methodology designed to reinterpret Saʿid al-Din al-Farghani's cosmology through the interpretive framework developed by William C. Chittick. The methodological structure is grounded in classical Sufi textual analysis, contemporary philosophical hermeneutics, and regional intellectual continuity.

Primary textual analysis. I read Farghani's *Mashariq al-darari* (Persian recension) and the expanded Arabic redaction, *Muntaḥa al-madarik*, line by line. My focus is his commentary on Ibn al-Farīd's *al-Ṭaʿiyya al-kubra*, especially passages that spell out divine manifestation (*tajalli*) and human return (*rujuʿ*). I track Qurʾanic cues embedded in these sections – most notably Q 24:35 (“Light Verse”) and Q 51:20-21 (signs on the horizons and within the soul) – and use them to reconstruct Farghani's cosmological argument. I cite by the Tehran edition: *Mashariq al-darari*, pp. 11-56; *Muntaḥa al-madarik*, pp. 73-142. Where a verse or term is ambiguous, I note the immediate context, the parallel in the other recension, and any shift in technical vocabulary.

Metaphysics as practice. I adopt a simple working hypothesis: in Farghani, doctrine is meant to form character. To test this, I use Chittick's analysis of *dhikr* (tongue – heart –

existential presence) as a reading tool for the commentaries. I ask how each step of remembrance translates recognition of unity into stable conduct. I then map those steps back onto the *tajalli/ruju'* arc to see whether the cosmological claims demand specific ethical outcomes. This two-way reading – text to practice, practice back to text – guides my judgments about key terms and prevents treating cosmology as detached theory.

Results The analysis of Saʿid al-Din al-Fargani’s cosmology demonstrates that his understanding of existence represents a living harmony between divine truth and human responsibility. His vision transforms metaphysical doctrine into a dynamic spiritual path, where knowledge of the One becomes the foundation for moral consciousness.

The Center of Existence. At the heart of Fargani’s thought lies the concept of the *Muḥammadan Reality* – the universal source through which all beings originate and to which they return. This central truth unites creation into an ordered whole. The universe, in his interpretation, is not a closed mechanism but a manifestation of divine awareness, unfolding and returning within a single rhythm of being. Thus, unity is not merely an intellectual abstraction but a lived experience that requires inner participation and awareness.

Remembrance as the Path of Integration. The practice of *dhikr* (remembrance) serves as the means through which the seeker internalizes this cosmic unity. Fargani describes remembrance as a movement from sound to silence, from the external to the inward, until the soul itself becomes remembrance. This progression reflects an inner transformation: the more a person remembers, the more they awaken to the divine presence within all things. Through remembrance, metaphysical insight becomes a way of living, and awareness turns into ethical action.

Moral Awakening and Human Responsibility. Fargani connects spiritual realization directly to ethical obligation. For him, self-knowledge is incomplete unless it produces goodness, justice, and compassion. The stages of *fana'* (self-effacement) and *baqa'* (spiritual endurance) describe the transition from personal limitation to selfless virtue. When a person sees divine unity reflected in every being, moral behavior becomes a natural expression of truth, not an imposed duty. Such awareness transforms everyday action into a form of worship and responsibility toward the world.

Symbolism and Transformation. Fargani’s commentary on Ibn al-Farīd’s mystical poetry uses symbolic language – such as the wine of love, the journey of the soul, and the presence of the beloved – to awaken the imagination and direct it toward ethical transformation. These images lead the reader beyond emotional beauty toward spiritual understanding, showing that poetry, philosophy, and morality can form a single path toward inner perfection.

In summary, the results of this analysis reveal that Fargani’s thought is not confined to theoretical mysticism but establishes a complete vision of human development. His cosmology connects divine unity with human responsibility, presenting remembrance as the means by which knowledge becomes compassion, and being becomes service. Through this synthesis, Fargani offers a timeless philosophy where the realization of truth naturally blossoms into ethical life.

Discussion The present findings contribute to a more nuanced reading of Saʿid al-Din al-Fargani’s cosmology and its ethical implications. First, the notion of *waḥdat al-wujūd* in Fargani is often misunderstood as a diffusion of all distinctions into a monolithic “oneness”

However, Chittick demonstrates that for Fargani the distinctness of beings remains meaningful – these distinctions serve as manifestations of a single underlying reality, rather than being obliterated by it [5: Chittick, *Horizonte* 21-(64) (2023)].

Second, through his detailed treatment of *dhikr*, Chittick shows that Fargani's spiritual programme is far from being purely contemplative or "quietist." Instead, the three-level progression of remembrance (verbal – heart – existential) models a transformation that culminates in active engagement: one returns from the Real and acts within creation with awareness of the Real [6: 12–13-pp.].

Third, when compared with Central Asian intellectual traditions – particularly the work of Uzbek scholars such as Komilov – the relevance of Fargani's model becomes even more evident. The convergence between Fargani's orientation toward moral agency and the regional emphasis on character formation and communal welfare suggests a viable framework for integrating mystical metaphysics into contemporary ethical and educational programmes [7: 26-p.].

Finally, Chittick's attention to the precise terminology used by Fargani, especially his insistence on the Muḥammadan Reality as the existential center, corroborates Ruhland's assessment that Fargani offers a transparent and rigorous gateway into the Ibn al-ʿArabi school [8: 65-66-p]. This technical clarity enhances Fargani's utility for scholars seeking both theoretical depth and practical relevance.

In sum, the cosmology of Fargani – when filtered through Chittick's interpretive lens – fuses ontological insight and moral responsibility, showing that knowledge of unity is not an endpoint but a starting point for ethical life.

Conclusion Saʿid al-Din al-Fargani's cosmology, viewed through the lens of moral and spiritual philosophy, emerges as a journey from unity to responsibility. His vision shows that the structure of existence is not abstract metaphysics but a living map of consciousness. At its core lies the Muḥammadan Reality – the luminous center through which creation originates and to which it ultimately returns. This center is not distant or symbolic; it is reflected within the human heart, calling each individual to awareness and ethical accountability.

Remembrance (*dhikr*) in its ascending forms – from the spoken word to the inner presence and finally to the state of total awareness – serves as the bridge between knowing the truth and living it. Through remembrance, unity becomes experience; through experience, it becomes action. In this process, the seeker discovers that true knowledge requires moral transformation. The recognition of the One within all beings demands justice, compassion, and conscious engagement with the world.

Fargani's philosophy therefore unites the cosmic and the human. His teaching suggests that existence is meaningful only when the individual participates in it responsibly – when the awareness of divine unity is mirrored in acts of truth, mercy, and service. This perspective offers an alternative to both abstract rationalism and moral relativism: it sees ethical life as a continuation of metaphysical order.

In our present age, marked by disconnection between knowledge and value, Fargani's thought invites us to rebuild that link. His path of remembrance is also a path of renewal – reminding us that the harmony of the universe depends on the harmony of the human soul. Through this unity of being and doing, of knowing and caring, Fargani's legacy continues to speak as a philosophy of inner coherence and universal responsibility.

References/Adabiyotlar/Литература:

1. Chittick, William C. "Farghani on the Muḥammadan Reality." Traditional Hikma (2023).
2. Chittick, W. C. "Saʿid al-Din Farghani on the Psychology of Dhikr." Journal of the Muhyiddin Ibn ʿArabi Society 66 (2019).
3. Scattolin, G. "Al-Farghani's Commentary on Ibn al-Fariḍ's Mystical Poem al-Taʿiyya al-Kubra." MIDEO 21 (1993).
4. Ruhland, J. "Saʿid al-Din al-Farghani's Usage of the Term *waḥdat al-wujud*. and His Role in Ibn ʿArabi's School" (2015, Academia.edu).
5. Chittick, William C., Farghani on the Muḥammadan Reality, Horizonte 21(64) (2023).
6. Chittick, William C., "Saʿid al-Din Farghani on the Psychology of Dhikr," Journal of the Muhyiddin Ibn ʿArabi Society 66 (2019).
7. Komilov, Najmiddin, Tasavvuf va maʼnaviy hayot. Tashkent: Yangi Asr Avlodi, 2009.
8. Ruhland, Jonas, "Saʿid al-Din al-Fargani's Usage of the Term *waḥdat al-wujud*," (2015).

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 20 October 2025**Accepted:** 15 November 2025**Published:** 30 November 2025*Article / Original Paper***THE RETROSPECTIVE PLOT IN THE SHORT NOVELS OF CH. AITMATOV****Kaniyazova Jupargul Orinbayevna**

Doctor of Philological Sciences

Karakalpak State University,

Department of Karakalpak Literature

Associate Professor

E-mail: kaniyazova80@bk.ruwww.orcid.org/0000-0002-1530-2699

Abstract. In the article, the plot structure of the artistic work is reflected in the works of the Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov "Jamila" (1958), "To Have and to Lose" (1961), "The First Teacher" (1962), "Mother Earth" (1963), "Farewell, Gyulsary!" (1966) is studied based on the short novels. The plot of these short novels is presented not in chronological order, but in the form of the hero's stories, memoirs, and letters. The events of the past and the present (the time the hero lived) are developed in parallel. It has been proven through analyses that a plot built on the recollections and short novels of a character that disrupts the sequence of plot elements and connects the past and present is a retrospective plot.

Keywords: writer, short novels, plot, Ch. Aitmatov, "Jamila", "To Have and to Lose", "The First Teacher", "Mother Earth", "Farewell, Gyulsary!".

CH. AYTMATOV QISSALARIDA RETROSPEKTIV SYUJET**Kaniyazova Jupargul Orinbayevna**

filologiya fanlari doktori (DSc)

Qoraqalpoq davlat universiteti,

Qoraqalpoq adabiyoti kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada badiiy asarning syujet tuzilishi qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning "Jamila" (1958), "Sarvqomat, dilbarim" (1961), "Birinchi muallim" (1962), "Momo yer" (1963), "Alvido, Gulsari!" (1966) qissalar asosida o'rganiladi. Bu qissalar syujeti xronologik tartibda emas, balki hikoya, xotira va qahramon maktublari shaklida berilgan. O'tmish va hozirgi zamon (qahramon yashagan davr) voqealari parallel rivojlanadi. Qahramonning xotiralari va hikoyalari asosida qurilgan, syujet elementlari ketma-ketligini buzadigan, o'tmish va bugunni bog'laydigan syujet retrospektiv syujetdir.

Kalit so'zlar: yozuvchi, hikoyalar, syujet, Ch. Aytmatov, "Jamila", "Sarvqomat, dilbarim", "Birinchi muallim", "Momo yer", "Alvido, Gulsari!".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N43>

Introduction. In the second half of the 1950s and the early 1960s, the ideological and thematic scope of national literatures within the entire Soviet Union expanded, and as a result of a series of explorations in character creation, distinctions emerged in the plot and composition of literary works. As one of the multinational literatures, Karakalpak literature has grown in both quantity and quality. If quantitative growth is linked to the arrival of a new large

cohort of young talents in literature, qualitative growth (which is extremely important) is linked to the improvement of the ideological and qualitative level of works, the growth of writers' artistic skill, and the maturation of their experience" [1; 240 p.] This is especially noticeable in the field of prose.

Literature analysis and methodology. Events in literary works are evaluated through the narrator's or character's observations, mainly focusing on the character's past, and the events in almost most works are presented through the narrator's voice. Along with the phenomenon of the artistic plot, first of all, retrospection as one of the main principles of plot construction is a literary method that allows to show the living connection of the past and the present. In modern novels, retrospection has the forms of memoirs, narratives, legends, epigraphs [2; 22]. When a character follows the principle of building a plot based on an event that happened at some point in their life, the time of their occurrence does not coincide with the time of the story. The unexpected turns of plot lines in the character's "return to the past" from their current state emerge as a unique style in creating an artistic model of the event presented in the creator's mind. Such works include Ch. Aitmatov's stories "Jamila" (1958), "To Have and to Lose" (1961), "The First Teacher" (1962), "Mother Earth" (1963), "Farewell, Gyulsary!" (1966).

Discussion. In Sh. Aitmatov's novella "Jamila," the reason for the young artist's narration of the story of Sayit's childhood is "a picture drawn in a simple wooden frame." In the story, the picture is presented as follows: "Only the edges of the autumn gray sky are visible from the picture. The wind was driving clouds over the towering mountain peaks that appeared hazy in the distance. Further on, a vast, yellowish steppe and a vast river were visible. The reeds lined up in rows on both sides, and the twisted tracks of two travelers walking side-by-side on the black road, whose face had hardened after the rain, stretched out. As the passengers approach, their tracks appear more distinctly on the ground, and it's as if they'll step out of the frame just a couple of steps away. [3-b] The scene in this painting, the travelers' life story, is told in the language of the artist who drew it. Although the retrospective plot structure in this story is not very complex, there are also instances where the categories of time and space do not correspond to each other when narrating events. The events related to Jamila, the main character of the narrator's story, as well as Daniyar, are not chronological. The narrator tells the story of the character's past and the events of the depicted moment.

Writer Sh. Aitmatov, in his novella "To Have and to Lose" narrates the events from the first page, presenting the plot as a story told by two characters to a journalist. In the prologue of the story, the journalist urgently asks the driver of a SU truck to get to Ribach, but the driver hurries away without looking at him, and shortly after, the journalist unexpectedly meets the driver in the train compartment. The driver recognizes the journalist and apologizes for his past actions. The journalist asks why he/she did this, and the driver's experiences form the plot line of the story "The Driver's Story." The plot's retrospective depiction of the characters' past is retrospective.

I strived to depict life in all its complexity in "To Have and to Lose". Some young people find each other, become open. They got married. One day, they'll break up, they'll divorce. In general, young people of this category are very common in life. Before they know each other well, they rush to start a family, and soon their spirits don't align. In "To Have and to Lose" I tried to reflect these thoughts. Ilias, like Daniyar, initially struggles for his love and achieves

what he loves. Then... being stubborn and stubborn by nature, he works hurriedly without thinking ahead or backward and makes irreparable mistakes. They lose their happiness. He is the sole culprit of this loss! They realize their mistakes and regret them. But it's too late. This is the drama of the work!" [4; 329-330 p.] - writes Ch. Aitmatov. Based on the writer's above thoughts, the short novel's plot contains many unexpected events and encounters. In the prologue, the journalist and the driver meet unexpectedly twice. In "The Driver's Story," the driver Ilias also unexpectedly meets Asel.

The first part of the short novel is "The Driver's Story," which says: "All of this happened unexpectedly. Those were the days when I had just returned from the army after being discharged from service in a motorized unit." One day, Ilyas was carrying slate for a newly built barn at the collective farm when his car got stuck in the mud. Asel, a girl passing by on the road, stood by the car. Soon after this incident, they fled together. However, Ilyas betrayed his family and stayed with Xatisha after work. Upon hearing this, Asel took her son and left the house. Because there was nowhere to go, the car attendant stayed at Baytemir's house. Ilias arrives into Asel's house, married to Baytemir, drunk. Seeing his wife, Asel, and his son, Ilias strives to start a new life. However, recognizing his son, Baytemir, as his own father, he dismissed Ilias. Then, realizing the impossibility of reversing the past, Ilias distanced himself from them.

The second part of the short novel is called "The Road Worker's Story". Based on a journalist's question, "Why don't you want to go to Pamir?" Baytemir got married and had two daughters. When his wife Gulbara Baytemir went to war, he worked as a road worker in the Pamirs. The house where Gulbara lived was buried under an avalanche of snow, and both daughters, including Gulbara, perished. Returning from the war, Baytemir lost himself in this misfortune. Leaving the Pamirs, they arrive in the Tian Shan. In his story, he recounted how he met Asel, how he started a family, and the events of his meeting with Ilyas. In the story, the story of two storytellers about the fate of one character - Asel is connected in the form of a conversation with a journalist.

The short novel "The First Teacher" begins with the culmination of the event of the participation of the mail carrier Duishen and her student Altynai Sulaymanova in the school anniversary. The story evaluates the events in Duishen's life through the eyes of his reader, and later the renowned scholar of Altynai Sulaymonova. From the first pages of the story, we understand that Duysen, a descendant of the older generation of the Kyrgyz people, was a dedicated and courageous man who knew his craft compared to his contemporaries. It doesn't stand out from others in appearance. But they possess high human dignity, but they are half-educated. From a young age, they have adapted to the spirit of the times. The story, like most of the writer's works, begins with depicting scenes of nature. First, the artist's short story about Duishen and Altynai Sulaymanova is presented. This resembles the prologue of a novella. The main event is described in Altynai Sulaymanova's letter to the artist.

The main character of Ch. Aitmatov's short novel "Mother Earth-Mother" is Tolganai. Through the image of a mother, the writer depicts a tragic event that left its mark on the hero's fate during and after the war. The story begins with the description of old woman Tolganai walking alone in the legend: "She was wearing a washed white dress and a white headscarf. This old woman, wrapped in a white belt over her plastered black coat, is slowly walking along the path in the middle of the field" [5;7-b]. Tolganai, the main character of the story, remembers the spirits of those who have passed every year on this autumn day. This time too, the woman

who came with the same purpose spoke to the earth. The "truth" to be told to his grandson in the conversations between the woman and Earth leads him to recall the character's past.

The story is retrospectively narrated from the hero's recollections - from the perspective of old woman Tolganai, whose children and husband were killed in the war long ago. In the story, Tolganai speaks to the earth, recounting her experiences in a short time. Therefore, this short novel is also called "Mother Earth." The characters in the story are Tolganai's son-in-law, Subankhul; their children, Khasim, Jaynakh, and Masalbek; and their daughter-in-law, Aliman. Tolganai's family perished because of the war. Both her husband and children perished in the war, and her daughter-in-law, Aliman, died during childbirth.

Results. In the writer's short novel "Farewell, Gyulsary!" and the novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years" in Sh.Seitov's short novel "The Fugitive" and the novel "The Lamplighters" the plot retrospection is realized through the hero's memories. In the short novel "Farewell, Gyulsary!" Tanabai's present and past events are depicted in parallel. Tanabai and his horse, Gyulsary, were old. It narrates the past events of Tanabai, who is traveling from his son's house to his own. The road is the main top. The hero's consciousness serves as a topos for bringing the past to life. This novella is similar to the plot structure of Sh. Seitov's short novels "The Fugitive" and the novel "The Lamplighters". Similarly, in Ch.Aitmatov's novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years" the plot structure is similar to the aforementioned works. The plot structure of Sh. Seitov's short novel "The Fugitive" is very complex. If a fugitive fleeing in the endless desert is at a certain distance from the pursuer, the distance between the pursuer and the avenger is also not so great. The states, thoughts, and past events of these consecutive characters are combined to form a cohesive plot structure.

The similarity of the compositional and artistic styles used in Sh. Seitov's earliest short novel "The Fugitive" (1969, 2021) to Ch. Aitmatov's work is discussed in the works of Kh.Kamalov, J. Esenov and A.Sultanov [6].

Literary scholar Kh. Kamalov states that "Farewell, Gyulsary!" is depicted in conjunction with the fate of an old horse traveling on the road. Tanabai and Gyulsary climb each hill of the mountain road, and a part of their lives is depicted. Thus, the writer reveals the fate of the two characters through their combined actions. In Sh. Seitov's "The Fugitive," the actions of Nesibeli, Khanlikhilich, and Durdy do not find this level of unity. Sh. Seitov... violated the method of plot construction [7; [80-b], he criticizes.

In our opinion, there is a similarity in depicting the unity of man and nature in these two stories. Sh. Seitov depicts his dog alongside Nazly, while Ch. Aitmatov portrays Tanabayi and his horse in the same space. Secondly, in the short novel "The Fugitive" Sh.Seitov depicts the actions and psychological state of several characters in parallel (Nesibeli, Khanlikhilich, Durdy), and the plot is arranged according to the logical development of events in the composition of the story. Therefore, the writer's methods used in creating the characters' images and constructing the composition proved successful.

Also, A. Sultanov, studying the poetic traditions of Ch. Aitmatov used in Karakalpak prose, believes that Sh. Seitov's short novel "The Fugitive" is similar to Ch. Aitmatov's short novel "Jamila" in the depiction of the hero's psychology and landscape, the use of artistic details, and the richness of lyricism, and this is the result of Sh. Seitov's creative mastery of the master writer's artistic methods. This is indeed true. The short novel "The Fugitive" is very similar to Ch. Aitmatov's short novel "Farewell, Gyulsary!" and the short novel "Jamila" in terms of plot

structure, composition, methods of creating the hero's image, and landscape depictions. As the writer Sh.Seitov himself noted, he learned from Ch.Aitmatov the methods of penetration into the psychology of a hero, plot construction, composition, mastered them, and applied them in his work. Thus, the two writers are close to each other in terms of artistic techniques and techniques. However, the plots and characters they chose are not repetitive. In our opinion, there are similarities between these two stories: in depicting the unity of man and nature. Sh. Seitov depicts Nazli alongside her dog, while Ch. Aytmatov portrays Tanabai and his horse in the same space. Secondly, in the story "The Fugitive" Sh.Seitov depicts the actions and psychological state of several characters in parallel (Nesibeli, Khanlikhilich, Durdy) and arranges them according to the logical development of events in the composition of the short novel. Thirdly, in both stories, the road is a topos. The story takes place over a short period of time: "The Fugitive" depicts events within five days, while "Farewell, Gyulsary!" depicts events within a single day. In the hero's memoirs, past events are presented. The difference is that the short novel "Farewell, Gyulsary!" incorporates legends and summarizes events from a long year in a short time. In our opinion, the methods used in both stories to create characters and construct the composition were successful.

Also, A. Sultanov, studying the poetic traditions of Ch. Aitmatov used in Karakalpak prose, believes that Sh. Seitov's short novel "The Fugitive" is similar to Ch. Aitmatov's story "Jamila" in the depiction of the hero's psychology and landscape, the use of artistic details, and the richness of lyricism, and this is the result of Sh. Seitov's creative mastery of the master writer's artistic methods. This is indeed true. The short novel "The Fugitive" is very similar to Ch. Aitmatov's short novel "Farewell, Gyulsary!" and the short novel "Jamila" in terms of plot structure, composition, methods of creating the hero's image, and landscape depictions. As the writer Sh. Seitov himself noted, he learned from Ch. Aitmatov the methods of penetration into the psychology of a hero, plot construction, composition, mastered them, and applied them in his work. Thus, the two writers are close to each other in terms of artistic techniques and techniques. However, the plots and characters they chose are not repetitive.

Tanabay's experiences are also reflected in the lives of Makhset and Haitmurat, the elderly men, in the novel "Tropes of Fortune."

1. Livestock life

2. Lack of fodder

3. Favorable conditions have not been created for livestock farming. This situation is depicted in a very deplorable state in "Farewell, Gyulsary!". Nevertheless, livestock owners will be held accountable for the accounting of livestock, their deaths, or losses. When there are no good conditions for raising sheep (feed, barn), the lambs die ("Farewell, Gyulsary!"). On the Paths of Fortune, abandoned livestock are lost. In both works, the district prosecutor accompanies the livestock accountants: Segizbaiev ("Farewell, Gyulsary!"), Pirnazarov ("Tropes of Fortune"). Instead of improving the livestock situation, they blamed the shepherds, considered the issue of punishing Tanabai at the bureau, expelled him from the party, and for the livestock lost in "Tropes of Fortune", they imprisoned Makhset for 15 days, transferring the livestock under their care to another shepherd.

The conflict with the prosecutor stems from the stubborn and obstinate nature of Tanabai and Haitmurat. They oppose the words of the law enforcement officer, who, without looking the truth in the face, allowed bureaucracy. Tanabai struck their horses with a razor and

drove them away. Haitmurat, angered by the prosecutor's disrespectful words, drove the livestock from the yard to the pasture.

In the final days of his life, Tanabai worked as a watchman at the livestock farm. The short novel is depicted in parallel with Tanabai's recollections on the journey from Aleksandrovka to his home within a single day. The reason for recalling past events is the state of the aging gray horse - Gyulsary. The horse had witnessed many events in Tanabai's life. The plot in this work is retrospective and resembles the plot structure of the novel "The Lamplighters". The story is divided into several sections. Presenting the hero's memories in this way is also part of associative depiction.

The short novel features a number of animalistic characters, and related events (the lament of a camel that lost its calf, the grief of a blue goat whose young goat had been slaughtered) are incorporated into the composition using a covering technique. Animalistic images are introduced to convey the psychological state of Tanabai's character. Starting from this story, the estrangement of father and son, and the sharp conflict between the daughter-in-law and parents-in-law (the daughter-in-law tells her father-in-law about his shortcomings and blames him, and the mother-in-law, due to her daughter-in-law's behavior, refuses to visit him) are depicted. With the development of ITR, folk traditions are eroded, and moral norms in people are violated. The scene is depicted in parallel with Tanabai's memories on the road, his father-in-law, who is displeased with his daughter-in-law.

Conclusion. Based on the analysis, the retrospections in the plot of these novellas are formed through the narratives and recollections of the characters, and they are retrospective in nature.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Nurmukhamedov M. Two-volume collection of works. Volume II Karakalpak Soviet Prose. - Nukus: "Karakalpakstan", 1985, p. 240.
2. Turaeva B.B. Comparative and Typological Study of the Poetics of the Chronotope in a Contemporary Novel. Dissertation abstract for a Doctor of Science (DSc) in philology. - Tashkent, 2022. -72 p.
3. Aitmatov Ch. Jamila. Short novel. -Tashkent: Ziyo nashr, 2020, p. 3.
4. Chingiz Aitmatov. Writer and Time Literature and Time. -Tashkent: G. Gulom Publishing House of Literature and Art, 1981, pp. 329-330.
5. Aytmatov Ch. Farewell, Gyulsary! - Nukus: "Karakalpakstan," 1979. Page 7
6. Kamalov Kh. Karakalpak Short Novel (Evolution of the Genre). Nukus: Karakalpakstan, 1978; Esenov, J. Secrets of Mastery (the problem of artistic psychologism in contemporary Karakalpak short stories). - Nukus: Karakalpakstan, 1986. - 45 p.; Sultanov A. Aitmatov's Poetic Traditions in Karakalpak Prose. - Nukus: Bilim, 2007. - 56 p.
7. Kamalov Kh. Karakalpak Short Novel (Evolution of the Genre). Nukus: "Karakalpakstan", 1978.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

**WAYS OF EXPRESSING COMPARISON ON THE LEXICAL,
WORD-FORMATION, AND MORPHOLOGICAL LEVELS
(BASED ON THE SHORT STORIES BY A. I. KUPRIN)**

Aliyeva Elvina Ametovna

Doctor of Philology, Associate Professor
Head of the Department of Russian Linguistics
National University of Uzbekistan
E-mail: aliyeva.elvina@rambler.ru

Nurullayeva Dilbar Aliyevna

2 st year Master's student of
National University of Uzbekistan
E-mail: dilbarnurullaeva868@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the analysis of ways to express comparative semantics at the lexical, word-formation, and morphological levels of the Russian language, based on the short stories by A. I. Kuprin. The study examines linguistic means used to convey comparison: lexemes with implicit comparative semantics, metaphors, word-formation affixes, case forms, and degrees of comparison.

Keywords: linguistics, comparison, comparative semantics, language levels, lexical means, morphological means, word-formation means, A. I. Kuprin.

**СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ СРАВНЕНИЯ НА ЛЕКСИЧЕСКОМ,
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ И МОРФОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЯХ
(НА МАТЕРИАЛЕ РАССКАЗОВ А. И. КУПРИНА)**

Алиева Эльвина Аметовна

доктор филологических наук, доцент
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз
заведующая кафедрой русского языкознания

Нуруллаева Дилбар Алиевна

магистрант 2 курса, специальности «Лингвистика: русский язык»
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз

Аннотация. Статья посвящена анализу способов выражения сравнительной семантики на лексическом, словообразовательном и морфологическом уровнях русского языка на материале рассказов А. И. Куприна. Рассматриваются языковые средства, с помощью которых реализуется значение сравнения: лексемы с имплицитной компаративной семантикой, метафоры, словообразовательные аффиксы, формы падежей и степени сравнения.

Ключевые слова: лингвистика, сравнение, сравнительная семантика, языковые уровни, лексические средства, морфологические средства, словообразовательные средства, А. И. Куприн.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N44>

Введение. Категория сравнения в русском языке является важным объектом лингвистического исследования, поскольку играет ключевую роль в выражении ассоциативных связей и создании образности речи.

Методы, использованные в исследовании. Описательный метод, сравнительно-аналитический метод, метод сплошной выборки.

Анализ литературы. Сравнение как лингвистическая категория представлено на разных уровнях языка и имеет свои способы и характерные средства выражения. Важную роль в выражении значения сравнения играют лексические, морфологические и словообразовательные средства.

Вопросы, связанные со способами и средствами выражения сравнительного значения, освещаются в работах А. Г. Руднева [6], М.И. Черемисиной [9], М.И. Конюшкевича [3], А.В. Трегубчак [7], М.С. Ивашовой [2], В.П. Беркова [1] и др. Сравнительная семантика может быть выражена через слова, фразы и грамматические формы, что предоставляет широкий арсенал средств для точной и выразительной передачи сравнения. Рассмотрим способы выражения значения сравнения на каждом уровне.

Лексический уровень включает слова различных частей речи, в семантике которых отражено сравнительное значение: «похожий, подобный (прилагательное), подобен (краткое прилагательное), походить, напоминать, смахивать (разг) (глагол), быть похожим (сложная форма глагола), в сравнении с и другие» [2, с. 10].

По мнению А.В. Трегубчака, лексический способ выражения сравнительной семантики характеризуется рядом особенностей: «1) лексемы передают значение сравнения вне зависимости от синтаксических конструкций, членами которых они являются, речевого окружения или неких языковых элементов, присоединяемых к слову; 2) сравнительная семантика выражается преимущественно имплицитно, так как данные лексемы не обладают формальными признаками, однозначно указывающими на их принадлежность к категории сравнения; 3) при данном способе передачи компаративной семантики отсутствует традиционная трехчленная структура, свойственная стандартным сравнительным конструкциям» [8, с. 74].

А.И. Куприн использует такие лексические средства часто, например: «*И они походили на сточные каналы или на грязные кишки, по которым большой международный город извергал в море все свои отбросы...*» [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»); *Затем настало странное время, похожее на сон человека в параличе* [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»); *Казарма напоминала собой огромную клетку, битком набитую хищным зверьем* [4] (А.И. Куприн «В недрах земли»). Метафора как средство лексического уровня выражения сравнительной семантики представляет собой скрытое сравнение, основанное на переносе признаков одного объекта на другой по принципу сходства. Например, в выражении «хвост очереди» слово «хвост» метафорически обозначает конец чего-либо – здесь происходит перенос признаков последнего звена в ряду, подобного хвосту животного. В метафорических сочетаниях, таких как «каменное лицо», «железные нервы», «куриные мозги», «звериная хватка», «заячья душа», «собачий нюх» [5, с. 440], прилагательные выполняют функцию качественных, обозначая не материал или принадлежность, а характерные признаки и свойства. Аналогичный метафорический перенос можно наблюдать и у А. И. Куприна:

«Весь безбрежный степной простор кажется осыпанным тонкой **золотой** пылью» [4] (А.И. Куприн «В недрах земли»). Метафора передаёт образ степи, покрытой светом, похожим на золотую пыль. Здесь «золотая пыль» – это скрытое сравнение, которое помогает представить блеск и легкость света, словно степь усыпана мелкими золотыми частицами. Таким образом, метафоры обеспечивают выражение сравнительной семантики неявно, через ассоциативные и образные сопоставления, выступая важным средством скрытого сравнения на лексическом уровне.

Словообразовательный уровень. Сравнительная семантика на этом уровне выражается преимущественно через такие процессы, как «суффиксация, образование новых единиц с помощью аффиксоидов, а также сложение основ» [7, с. 15]. Среди этих способов суффиксация является наиболее продуктивным, где сравнительное значение передаётся с помощью таких суффиксов как: *-оват*, *-еват*, *-оньк-*, *-еньк*, *-ат*, *-чат*, *-аст* и др., при этом «производящая основа выражает то, с чем сравнивается, а словообразующие аффиксы указывают на акт сравнения, то есть выполняют функцию союзов в раздельнооформленной сравнительной конструкции» [2, с. 11]. Многие исследователи считают, что данные суффиксы непосредственно передают компаративную семантику. Однако, ряд ученых, включая П. А. Леканта, рассматривают такие образования как «словообразовательные степени качества, которые указывают на интенсивность проявления признака, но при этом никакого объективного сравнения предметов по этому признаку обычно не предполагается. «Степени качества» обозначают не действительную интенсивность признака, а её субъективную оценку говорящим» [10, с. 131]. Так, в словах *сероватый*, *трудноватый*, *змеичатый*, *глазастый* не предполагается сопоставление с другим признаком объектов, а обозначается слабая или неполная степень проявления признака. Так, например, в рассказе А.И. Куприна «Морская болезнь» встречается пример с суффиксом *-оват*: «Налево плоско тянулся и пропал в море низкий, чуть **розоватый** берег» [4] (А.И. Куприн «Морская болезнь»).

Данные формы могут интерпретироваться как периферийные средства выражения сравнительного значения, находящиеся на стыке между сравнением и качественной оценкой.

Не менее продуктивным является суффиксально-префиксальный способ образования наречий от основ прилагательных. «В семантическом отношении слова, образованные по описанным моделям, характеризуются тем, что значение целого складывается из значений составляющих» [2, с. 12]. Примеры слов, образованных суффиксально-префиксальным способом и выражающие сравнительную семантику, встречаются и в языковой структуре произведений А.И. Куприна, например:

«И Сашка при общем хохоте кричал ему **по-петушиному**» [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»);

«Он приложил руку к козырьку, сказал **по-морскому**: "Есть!" - и поспешно ушел» [4] (А.И. Куприн «Морская болезнь»).

Для выражения сравнительного значения в русском языке достаточно продуктивно используются также аффиксоиды, такие как «-образный», «-видный», «-подобный» [7, с. 15] и другие. Например: *шарообразный*, *дугообразный*, *бочкообразный*, *конусоподобный*, *звероподобный*, *стекловидный*.

У А. И. Куприна встречаются примеры и такого употребления: *«Сашка действовал на них, как Орфей, умиривший волны, и случилось, что какой-нибудь сорокалетний атаман баркаса, бородатый, весь обветренный, звероподобный мужичище, заливался слезами, выводя тонким голосом жалостливые слова песни»* [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»).

Способ образования слов путём сложения основ для выражения компаративной семантики является крайне редким, но всё же встречается в русском литературном языке. Например: *человек-птица, драконо-люди*. Также активно используются сложные прилагательные, которые выражают оттенки цвета через сопоставление с конкретными объектами. Такие прилагательные, как *пепельно-серый, песочно-жёлтый, оливково-чёрный, вишнёво-красный, молочно-седой*, создают точное и яркое представление о цвете, основанное на ассоциации с реальными предметами. Подобный способ выражения сравнения используется и в рассказах А.И. Куприна, например: *«... коренастые мускулистые персы, с волосами и ногтями, окрашенными хной в **огненно-морковный** цвет»* [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»).

Морфологический уровень. На этом уровне сравнительное значение может выражаться следующими средствами: «1) степенями сравнения прилагательных и наречий; 2) творительным сравнения; 3) некоторыми другими падежными и предложно-падежными формами существительных» [10, с. 132].

Категория степеней сравнения прилагательных и наречий в русском языке реализуется через формы: положительную, сравнительную и превосходную, каждая из которых выражает степень интенсивности признака. «Операция сравнения может иметь два принципиально разных результата – установление равенства и установление неравенства» [1, с. 16]. В последнем случае сравнение выражает а) превосходство «супериорность» – более высокая степень представленности признака» либо б) «инфериорность» – более низкая степень представленности признака» [1, с. 16]. Такие типы сравнений также используются в языковой структуре рассказов А.И. Куприна. Например:

а) *«Для моряка – это одно веселье, только колена танца становятся все **сложнее** и **замысловатее**»* [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»); *«Мадам Иванова, еще **более бескровная, невозмутимая и молчаливая, чем всегда...**»* [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»;

б) *«Не **менее заманчив** отчет о благотворительном спектакле, устроенном в пользу сирот севастопольских инвалидов...»* [4] (А.И. Куприн «По заказу»).

Сравнительное значение в русском языке часто выражается с использованием творительного падежа. «Творительный сравнения образуется от имен существительных с определенным лексическим значением, названий животных, птиц, насекомых, некоторых неодушевленных предметов. Творительный сравнения употребляется при глаголе в функции обстоятельства образа действия, реже при существительном в функции определения или сказуемого» [2, с. 13]. Для наглядности рассмотрим несколько примеров, иллюстрирующих использование творительного падежа для передачи сравнительной семантики: *птицей взлететь, петь петухом, упасть камнем*. В таких случаях возможно преобразование конструкции в оборот с союзом как, например: *взлететь, как птица, петь, как петух, упасть, как камень*. Такое преобразование подтверждает, что творительный падеж выполняет функцию

сравнения, сохраняя сравнительную семантику в обоих вариантах. Подобный способ выражения сравнения используется Куприным в описаниях природы: «*Море иногда мелькало между деревьями, и тогда казалось, что, уходя вдаль, оно в то же время подымается вверх **спокойной могучей стеной***» [4] (А.И. Куприн «Белый пудель»).

Лингвисты отмечают, что помимо творительного падежа, сравнительное значение может также выражаться формой родительного падежа с предлогами *вроде, в виде, наподобие*, а также сравнительная семантика реализуется и с помощью винительного падежа с предлогами *в, с*. А.И. Куприн достаточно часто использует такие способы выражения, например: «*Впереди обыкновенно бежал, свесив набок длинный розовый язык, белый пудель Арто, стриженный **наподобие** льва*» [4] (А.И. Куприн «Белый пудель»); «*Может быть, своеобразное уважение к таланту и что-то **вроде** благодарности?*» [4] (А.И. Куприн «Гамбринус»); «*Миновал белую, с зеленым куполом, **в виде** луковицы, мечеть...*» [4] (А.И. Куприн «Белый пудель»); «*Магнолии, с их твердыми и блестящими, точно лакированными листьями и белыми, с большую тарелку величиной, цветами...*» [4] (А.И. Куприн «Белый пудель»).

Выводы. Таким образом, сравнительная семантика в русском языке реализуется на различных языковых уровнях – лексическом, словообразовательном и морфологическом – каждый из которых обладает своими специфическими средствами и особенностями выражения. В языковой структуре рассказов А.И. Куприна используются все формальное многообразие сравнений, что указывает на широкие возможности функционирования данной категории в языке его произведений.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Берков В.П. Работы по языкознанию. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2011. – 654 с.
2. Ивашова М.С. Структурно-семантические особенности сравнительных конструкций во французском и русском языках в их сопоставлении (на материале художественных переводов): Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Москва, 2009. – 26 с.
3. Конюшкевич М.И. Категория сравнения и ее место в системе языка // Вопросы функциональной грамматики: Сб. науч. трудов / Под ред. М.И. Конюшкевич. – 2001. – № 4. – С. 82-94.
4. Куприн А.И. Полное собрание сочинений [Электронный ресурс] URL: http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/ (Дата обращения: 20.10.2025 г.)
5. Махрова Л.С. Сравнение как объект лингвистического исследования // Молодой учёный. – 2020. – №18 (308). – С. 439-442.
6. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М – 1963. – 432 с.
7. Трегубчак А. В. Семантика сравнения и способы её выражения: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Москва, 2008. – 23 с.
8. Трегубчак А.В. Выражение компаративной семантики единицами лексического уровня русского языка // Социально-гуманитарные проблемы современности: сборник научных трудов. – Западный. – 2018. – С. 72-79.
9. Черемисина М. И. Сравнительные конструкции русского языка. – Новосибирск.: Наука, 1976. [Электронный ресурс] URL: http://rusneb.ru/catalog/000199_000009_005039174/ (Дата обращения: 20.10.2025 г.)
10. Чжан Цзинна Сравнение в русском языке: общая характеристика способов выражения//Вятский государственный университет. – 2017. – С. 130-133.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

TYPES OF METAPHORS AND RELATED PHENOMENA IN ADVERTISING TEXTS

Sanaqulova Fayoz

Researcher, Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Abstract. This article analyzes the types of metaphors found in advertising texts, as well as related linguistic phenomena – metonymy, synecdoche, personification, and epithets – and their communicative and pragmatic functions. In advertising discourse, metaphor serves not only as a means of imagery but also as an effective tool for influence, memorable expression, and psychological impact on the consumer.

Keywords: metaphor, advertising language, imagery, metonymy, personification, synecdoche, epithet, pragmatics, persuasive function.

REKLAMA MATNLARIDA METAFORA TURLARI VA YONDOSH HODISALAR

Sanaqulova Fayoz

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tadqiqotchisi

E-mail: fayozasanaqulova11@gmail.com

www.orcid.org/0009-0002-8443-7682

Annotatsiya. Ushbu maqolada reklama matnlarida uchraydigan metafora turlari hamda ularga yondosh bo'lgan til hodisalari – metonimiya, sinekdoxa, personifikatsiya va epitetlarning kommunikativ hamda pragmatik vazifalari tahlil qilinadi. Reklama diskursida metafora nafaqat obrazlilik vositasi, balki ta'sirchanlik, esda qolarli ifoda va iste'molchiga psixologik ta'sir ko'rsatishning samarali usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: metafora, reklama tili, obrazlilik, metonimiya, personifikatsiya, sinekdoxa, epitete, pragmatika, persuzivlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N46>

Kirish. Reklamada matnning ta'siri va esda qolarliliigi katta ahamiyatga ega. Metafora va unga bog'liq majoziy til vositalari bu ta'sirni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Metafora reklamada nafaqat ma'lumot yetkazish vositasi sifatida, balki iste'molchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir qilishning samarali vositasi sifatida ham keng qo'llaniladi. Reklamada metafora mahsulotni jonlantirish, unga insoniy xususiyatlar bag'ishlash yoki ma'lum bir konseptual tarkibni vizual ravishda ifodalash uchun xizmat qiladi. Reklama matnlarida shuningdek, personifikatsiya, epitete, sinekdoxa, metonimiya va metafora bilan bog'liq boshqa hodisalar kabi stilistik vositalar faol qo'llaniladi. Bu hodisalar matnga tasvirlar, hissiy ta'sir va semantik boylik bag'ishlaydi, bu esa iste'molchi e'tiborini jalb qilish va mahsulot bilan psixologik aloqa yaratish imkonini beradi. Shuning uchun reklama matnlarida metaforalar va unga bog'liq hodisalarni aniqlash va ularning semantik va pragmatik funksiyalarini tahlil qilish reklama lingvistikasi sohasidagi zamonaviy tadqiqotlarda dolzarb masala hisoblanadi.

Zamonaviy reklama tilining muvaffaqiyati uning obrazlilik darajasiga bog'liq. Reklama matni auditoriyaning e'tiborini tortish, unda ijobiy emotsional holat yaratish va mahsulotni

“eslab qolinarli” tarzda taqdim etish uchun badiiy vositalardan faol foydalanadi. Bu vositalar ichida metafora alohida o‘rin tutadi, chunki u murakkab tushunchalarni sodda va hissiy jihatdan kuchli obrazlar orqali ifodalash imkonini beradi. Reklama tili lingvopragmatik jihatdan kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lib, unda metafora, metonimiya, personifikatsiya, sinekdoxa, epitet kabi yondosh hodisalar birgalikda qo‘llanadi. Ularning o‘zaro uyg‘unligi reklamaning estetik va persuaziv kuchini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. J.Lapasovning ta’kidlashicha, “Matn – nutq ko‘rinishi bo‘lib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Har bir matn murakkab tuzilish va mazmun mundarijasiga ega bo‘lib, u og‘zaki hamda yozma ijod namunasi hisoblanadi... Publisistik matn ko‘proq matbuot sohasiga oid bo‘lib, xabar, maqola, taqriz, reportaj, ocherk va feletonlarda namoyon bo‘ladi. Shundan reportaj, ocherk va feleton ham badiiy, ham publissistik xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtirishi bilan boshqalardan ajralib turadi... Publisistik matn o‘zining til xususiyatlari bilan ham badiiy matndan farq qiladi” [3].

B. Abdullayev: “Matn – bosma reklamaning eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Reklama sohasida mahsulot sifati va qulayliklarini namoyish qilish uchun boshqa elementlar ham mavjud. Ular – chizma, rasm, savdo belgisi va boshqalar. Ammo reklamada matn asosiy tarkib hisoblanadi. Mahsulotning tarkibi, qulayligi, afzalligi, yangiligi, manzili va savdo belgisi matn orqali iste’molchiga yetkaziladi. Bugungi kunda reklama matnining ayrim vazifalarini modernizatsiyalash yuz berdi. Misol uchun, manzilga qo‘shimcha joylashgan o‘rni xaritasi, sayt va elektron pochta manzillari ham kiritilmoqda. Qulaylik va afzalliklariga qo‘shimcha turli animatsiyalar namoyishi paydo bo‘ldi. Mahsulot yoki xizmat ko‘rsatish axborotini to‘laligicha namoyish qilishi bilan matn asosiy o‘rinda turadi” [2], deb ta’kidlaydi.

A.Abdusaidovning «O‘zbek tilining ijtimoiy mohiyati» monografiyasida, «Reklama tili aniq va tiniq bo‘lsin» hamda «Reklama va savodxonlik» kabi maqolalarida reklama matnlarining ijtimoiy xususiyatlari qisman yoritilgan. Olimning fikricha, reklama tiliga qo‘yiladigan talablarga ularning sof tilda bayon etilishi, to‘liq shu tilda ifodalanishi kiradi [1].

Z.Tohirov OAV «Reklamalarining tili va uslubiyati nazariyasi va amaliyoti» nomli qo‘llanmasida reklama matniga qo‘yiladigan asosiy talablarni 5 guruhga bo‘ladi: 1. Bosh g‘oyani ta’kidlash zarur; 2. Tovar o‘rnini aniq ko‘rsatish lozim; 3. Iste’molchilarga uning foydali ekanligi ta’kidlash kerak; 4. Savdo markasining nomi ta’kidlanadi va mustahkamlanadi; 5. Matn aniq va lo‘nda yoziladi. Olimning fikrlari o‘rinli. Darhaqiqat, yuqorida ko‘rsatilgan besh jihat mujassamlashgandagina ma’lum bir tugal ma’no ifodalovchi reklama matnini yaratish mumkin bo‘ladi [6].

Uning fikricha, o‘zbek tilshunosligida so‘z tartibi badiiy nasr asosida o‘rganilgan, shuning uchun she’riyat va nasrda so‘z tartibi qanday xususiyatlarga ega ekanligi haqida o‘quvchilarda aniq tasavvur yo‘q, qolaversa, she’riyatda so‘z tartibi nafaqat mazkur uslubni, balki so‘z ijodkorlarining individual-uslubiy xususiyatlarini ochib berishga ham xizmat qiladi.

Sh.Egamberdiyeva: “Reklama nutqi kommunikativ ta’sir vositasi sifatida ishlaydi. Ushbu ta’sirda asosiy narsa mijozning niyati, ijrochining niyati. Ular lingvistik va lisoniy bo‘lmagan vositalar to‘plamida badiiy ifoda vositalarini tanlashni belgilaydi. Til vositalari va texnikasidan foydalanish reklamaning umumiy ekspressiv ta’sirini kuchaytiradi. Muayyan matnda har qanday neytral til vositasi, reklama yaratuvchisining niyatlariga qarab, hissiy, majoziy yoki estetik ta’sir ko‘rsatishi va o‘zgarishi mumkin, ya’ni ekspressiv, bu ta’sirni barcha reklama murojaatlariga tarqatish mumkin [4].

Muhokama va natijalar. Reklama matnining ma'nosini aniqlash, birinchi navbatda, matnning leksikosemantik tasviri va uning sintaktik va semantik dizayni bo'lgan lingvistik tashkilot orqali amalga oshiriladi. Reklama matnining semantikasi qat'iy asosli va ma'lum ma'nolar, uyushmalar va ta'sirlar bilan tavsiflangan bitta so'zning semantikasi bilan chambarchas bog'liqdir. Reklama matnidagi asosiy semantik yukni bajaradi [5].

Metafora – bu bir hodisaning ma'nosini boshqa hodisaga ko'chirish orqali yangi semantik birlik yaratish jarayonidir. Reklamada metafora mahsulotni jonlantirish, unga hissiy qiyofa berish yoki uni insoniy fazilatlar bilan ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, metafora reklama diskursida semantik siqilish va emotsional ta'sirni uyg'unlashtiradi, ya'ni bir necha ma'noni qisqa va obrazli shaklda etkazadi. Masalan, *“Red Bull – senga qanot bag'ishlaydi”* iborasi iste'molchida energiya va erkinlik obrazini uyg'otadi, *“Hayotingizni tezlashtiring”* esa tezlikni muvaffaqiyat va samaradorlik timsoli sifatida ifodalaydi. Shu tarzda, metafora reklama matnini faqat vizual yoki matnli obraz bilan boyitib qolmay, balki psixologik ta'sirni kuchaytiradi, iste'molchi ongida mahsulot bilan bog'liq mustahkam ijobiy assotsiatsiyalarni shakllantiradi [7].

Tilshunoslikda metaforalar turli mezonlarga ko'ra tasniflanadi, reklama tiliga xos turlar esa iste'molchiga mahsulotning xususiyatlarini vizual va hissiy tarzda etkazishga xizmat qiladi. Tabiat metaforalari tabiiy hodisalar yoki unsurlar orqali mahsulot sifatini ifodalaydi, masalan, *“Tiniqlik dengizidek”* yoki *“Quyosh kabi yorqin ta'm”*. Bunday metaforalar tabiiylik, sof holat va hayotiy energiya assotsiatsiyasini uyg'otadi, mahsulotni tabiiy va sog'lom sifatida qabul qilishga yordam beradi. Texnologik metaforalar esa raqamli davr reklamalari orqali tezlik, qulaylik va innovatsiya tushunchalarini yetkazadi: *“Hayotingizni yangilang”* (smartfon), *“Tezlik sizning qo'lingizda”* (internet).

Harakat va kuch metaforalari jismoniy harakat, tezlik, kuch va yengillik obrazlarini o'z ichiga oladi: *“Harakatdagi quvvat”* (avtomobil), *“Bir qadam oldinda bo'ling”* (bank yoki texnika). Insoniy fazilat metaforalari mahsulot yoki brendni “tirik mavjudot”dek tasvirlab, iste'molchida ishonch va samimiyat tuyg'usini uyg'otadi: *“Sizni tushunadigan telefon”*, *“Do'stona yordamchi”*, *“Ishonchli hamroh”*. Kognitiv yoki konseptual metaforalar esa hayot, vaqt yoki mahsulot sifati kabi abstrakt tushunchalarni tanish obrazlar orqali ifodalaydi: *“Orzular sari yo'l oling!”*, *“Vaqtingizni tejang”*, *“Hayotingizni yoritamiz”* [8].

Metafora ko'pincha boshqa semantik hodisalar bilan uyg'unlikda qo'llanadi. Metonimiya real predmetni mavhum tushuncha bilan bog'lab, semantik qisqalik yaratadi va matnni yanada esda qolarli qiladi: *“Samsung sizni dunyoga bog'laydi”* (telefon – aloqa ramzi), *“Kukuningizni uyg'oting!”* (qahva – uyg'onish bilan bog'liq).

Sinekdoxa butunning o'rnida qismni yoki aksincha, qism o'rnida butunni qo'llashni bildiradi: *“Har bir qo'lda bizning telefon”*, *“Har bir yurak uchun bizda yechim bor”*.

Personifikatsiya jonsiz narsalarga insoniy xususiyat berish orqali reklama matnini iliq, samimiy va interaktiv qiladi: *“Telefon sizni tinglaydi”*, *“Mashina sizni kutmoqda”*.

Epitet esa predmetning sifatini obrazli tarzda ifodalaydi: *“Sehrli lazzat”*, *“Yengil nafas”*, *“Mukammal tanlov”*. Epitetlar metaforani boyitadi, reklama matnining estetik qiymatini oshiradi va iste'molchining e'tiborini jalb qiladi.

Metafora va yondosh hodisalar reklama kommunikatsiyasining pragmatik vazifalarini samarali bajaradi: ular e'tiborni jalb qiladi, emotsional rezonans hosil qiladi, obrazli fikrlarni tezda ongda mustahkamlaydi, mahsulotni ijtimoiy yoki madaniy ramzga aylantiradi va

auditoriyada kognitiv faollikni oshiradi. Shu tarzda, metafora va unga yondosh hodisalar reklama matnlarining obrazlilik, ta'sirchanlik va esda qolish xususiyatlarini kuchaytiradi, iste'molchida mahsulotga nisbatan ijobiy hissiyot va ishonchni shakllantiradi hamda psixologik ta'sir vositasi sifatida samarali ishlaydi [2].

1-jadval.

Reklama matnlarida metafora va yondosh hodisalar tahlili

Reklama ifodasi	Qo'llanilgan hodisa	Semantik tahlil
"Red Bull – senga qanot bag'ishlaydi"	Metafora	Kuch, erkinlik, energiya obrazini yaratadi
"Hayotingizni yangilang"	Texnologik metafora	Mahsulot – yangilanish vositasi sifatida talqin qilinadi
"Telefon sizni tinglaydi"	Personifikatsiya	Qurilma insoniy xususiyatga ega qilib ko'rsatiladi
"Har yurak uchun bizda yechim"	Sinekdoxa	"Yurak" – inson timsoli
"Sehrli lazzat"	Epitet	Ta'mni hissiy-estetik jihatdan jonlantiradi

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, reklama matnlarida metafora va unga yondosh til hodisalari birgalikda reklamaning ta'sirchanligi, estetik jozibasi va kommunikativ samaradorligini ta'minlaydi. Metafora reklama tilida semantik va kognitiv jarayonlarni uyg'unlashtirib, iste'molchining emotsional ongiga yo'l topadi. Metonimiya, personifikatsiya, sinekdoxa va epitet esa reklama nutqining obrazlilik darajasini yanada oshirib, brendni madaniy va psixologik jihatdan boyitadi. Shu bois reklama tilining tahlilida bu hodisalar kompleks ravishda o'rganilishi muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Botirova M. O'zbek tilshunosligida reklama matnlari tadqiqiga doir ishlar tahlili// So'z san'ati xalqaro jurnali. – Toshkent. 2023.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. – Toshkent, «O'qituvchi», 1995. – 56 b.
4. Nasrullayeva G. An Anthropocentric Metaphor In The System Of A Linguistic World Picture. Philology Matters, 2019. – P. 64-70.
5. Po'latov S. Reklama tili va uning lingvopragmatik xususiyatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
6. Ruziyeva N. Isajon Sulton romanlarida qo'llanilgan metaforaning leksik xususiyatlari. Teaching language, 2023. – B. 88-94.
7. Sobirjonova M., & Ubaydullayeva J. Exploring lingvoculturology: the intersection of language and culture. Interpretation and researches. 2024.
8. Sobirjonovna S. M. (2023). Explanation of discourse markers. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 21. – P.193-199.
9. Бове К. Л. Современная реклама [Текст]: пер. с англ. / К. Л. Бове, У. Ф. Аренс; общ. ред. О. А. Феофанова; предисл. к рус. изд. М. А. Назарушкина. – Тольятти: Довгань, 1995. – 661 с.
10. Рекламный дискурс и рекламный текст [Текст]: коллективная монография [Т. Н. Колокольцева и др; науч. ред. Т. Н. Колокольцева]. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 296 с.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE THEME OF EXILE AND ALIENATION IN BYRON'S POETRY

Ruzibayeva Aziza Kahramanovna

Teacher of the University of Economics and Pedagogy

Abstract. This article explores the themes of exile and alienation that are prevalent in Byron's poetry. Byron's personal life, marked by self-imposed exile and social exclusion, profoundly influenced his literary works, where he often portrayed an alienated person struggling with loneliness, identity, and longing. Through a detailed analysis of the poet's poems, the study highlights how Byron's attitude to exile goes beyond physical displacement to encompass emotional and psychological separation, reflecting broader Romantic concerns with individuality and freedom.

Keywords: Lord Byron, exile, alienation, romanticism, stranger, identity.

BAYRON SHE'RIYATIDA SURGUN VA BEGONALASHUV MAVZUSI

Ruzibayeva Aziza Kahramanovna

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Bayron she'riyatida keng tarqalgan surgun va begonalashuv mavzusini o'rganadi. Bayronning o'zini o'zi majburlagan surgun va ijtimoiy chetlashtirish bilan ajralib turadigan shaxsiy hayoti uning adabiy asarlariga chuqur ta'sir ko'rsatdi, u yerda u ko'pincha yolg'izlik, o'ziga xoslik va sog'inch bilan kurashayotgan begona shaxsni tasvirladi. Adibning she'rlarini batafsil tahlil qilish orqali tadqiqot Bayronning surgunga munosabati jismoniy ko'chishdan tashqariga chiqib, hissiy va psixologik ajralishni qanday qamrab olishini, individuallik va erkinlik bilan bog'liq kengroq romantik tashvishlarni aks ettirishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Lord Bayron, surgun, begonalashuv, romantizm, begona, o'ziga xoslik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N47>

Introduction. Lord Byron stands as a quintessential figure of Romanticism, not only for his literary genius but also for the vivid reflection of his tumultuous personal experience within his poetry. Exile and alienation are recurrent themes, shaped by his voluntary departure from England amidst scandal and his lifelong sense of detachment. His poetry often explores the paradox of the exile as both a victim and a defiant rebel, navigating the tension between societal rejection and self-discovery. This article examines the thematic significance of exile and alienation in Byron's major works, revealing how these motifs articulate his complex identity and resonate with the broader Romantic preoccupation with freedom and the self.

Main part. Exile and alienation come forth as some of the most striking themes within the poetry of Lord Byron, one of the most characteristic figures of Romanticism. Byron's scandalous personal life, featuring self-imposed exile and perpetual estrangement from his social circles, significantly influenced the work he produced. Byron's concept of exile, however, exceeds the limits of mere physical absence from one's homeland; he applies the term to a strong emotional and psychic alienation both from society and from the self. The following

essay considers how exile and alienation function in Byron's poetry and their implications for identity, freedom, and the Romantic imagination [1].

Byron's own life was emblematic of exile: his scandalous behavior and political radicalism led him to leave England in 1816, never to return, which informed much of his later work. This personal removal is evidently reflected in poems such as *Childe Harold's Pilgrimage*, wherein the protagonist wanders across foreign lands, personifying the picture of an exile [2]. The first canto of the poem, that expresses weariness and disillusionment on the part of the wanderer, reflects his alienation not only from society but also his spiritual loneliness. The figure of the "Byronic hero" symbolizes the broader Romantic ideal of the individual being alone, cut off from society, yet deeply reflective and defiant [3].

Alienation in Byron's poetry has a psychological dimension, too. It is by now famously the case that the Byronic hero possesses a complex inner life marked by contradiction: pride and vulnerability, cynicism and idealism. For instance, in *Manfred*, the protagonist's existential torment and refusal to conform to either societal or supernatural authority instill in the reader an engagement with alienation as an internal state [4]. It is an isolation self-imposed, yet anguished, epitomizing the Romantic trope of the misunderstood genius suffering emotional and moral exile. Byron, through such characters, questions notions of belonging and challenges conventional wisdom on human connection.

Exile and alienation come across with nuance and irony in *Don Juan*, another of Byron's masterpieces. In contrast to his other, dark and brooding heroes, the protagonist in *Don Juan* shows more playfulness but nonetheless suffers from a form of alienation-social and emotional-from the societies he encounters across Europe. The episodic nature of the poem reinforces the restless motion of exile; at the same time, satire questions acceptable mores and societal superficiality regarding acceptance. Here, alienation occurs not just through dislocation but from within the complex dynamics and hypocrisy of cultural encounter and the performance of identity [5].

Byron's linguistics themselves reinforce the alienation theme. The conversational and frequently self-reflexive resonances in his tone create a distancing between narrator and reader and underscore the outsider status of the poet. This narrator persona often remarks on his own marginality and invites his audience to witness his isolation. Such meta-poetic moments, highlighting the artifice involved in constructing personal and poetic identity, underscore the inescapable nature of exile as both condition and theme. Furthermore, Byron's idealization of exile is inextricably linked with the political and historical context of his time. The Romantic period, one filled with revolutionary ferment and dissolving authority, afforded unique conditions that nurtured such themes of displacement and rebellion. Byron himself, through involvements in various political causes most notably the call for Greek independence, evidences a devotion to freedom perhaps inseparable from his poetic considerations on exile. Often, his work frames exile as resistance-an act of volitional alienation asserting autonomy against repressive social structures [6]. The theme of exile is more profoundly evidenced in the geographic settings of Byron's poetry. It is travel to the most remote or exotic places-Italy, Greece, the Alps-that serves metaphorically for inner journeying as much as physical wandering. Such landscapes provide a backdrop for solitude and reflection, enabling the poet and his characters to confront their alienation head-on. Yet, despite the beauty of these places,

the sense of not belonging persists, suggesting the inescapable nature of exile in the human condition as conceived by Byron.

Equally important, Byron's treatment of exile and alienation is imbued with a critique of society. His work continually reveals hypocrisy, corruption, and cruelty in social conventions that exclude and marginalize individuals who do not fit conventional molds. This opens up the theme from the personal to a more universal statement on social injustice. Byron therefore raises exile from a personal tragedy to a social protest, and his poetry becomes relevant from both a literary and a political point of view.

Lastly, the work Byron did on exile and alienation has had a lasting impact on literature and culture. The archetype of the Byronic hero became very important for later writers when it came to questions of identity, rebellion, and exclusion from society. Exile remains topical in his poetry because of this multi-layeredness of man's loneliness not only as a loss but also as a possible source of insight and strength. The themes of exile and alienation remain central to Lord Byron's poetry, determining the uniqueness of his works against the background of his biography and the general spirit of Romanticism. Byron captures the paradoxes of human freedom, identity, and belonging by intensely depicting a single figure who struggles to be torn away from society and himself. His poetry rises above the physical aspect of exile to probe deep emotional and existential states of alienation, thus giving a powerful voice to the literary tradition of depicting the outsider's experience.

Byron's notion of exile is inextricably tied to his self-imposed alienation, very indicative of his elaborate personality and the struggle for independence. Unlike those characters who face exile owing to external factors, Byron's heroes sometimes choose isolation to assert their individuality and moral superiority. This could be viewed as a rejection of societal hypocrisy and mediocrity for the sake of inner freedom and intellectual independence at the cost of loneliness and suffering [7]. In *The Giaour*, Byron dramatizes exile in terms of cultural and religious conflict. The protagonist is a Christian living under Ottoman rule, whose exile becomes the very potent symbol of cultural dislocation and spiritual estrangement. The fractured narrative and changing perspectives within the poem serve to reinforce the exile's similarly fractured identity, pulled between worlds and unable fully to belong to either. This reveals Byron's interest in the tensions that arise from political and cultural upheaval.

Byron also develops the theme of alienation as part of his personal relationships. His poems often describe how the exile is emotionally isolated, unable to form lasting bonds due to mistrust, pride, or trauma. This emotional distance further depicts existential loneliness on a wider scale. In *Darkness*, Byron develops this theme on a cosmic scale, depicting a human world without any human contact and hope, in which alienation is not an individual fate but a universal human condition. First-person narrative enhances the immediacy of alienation, wherein the readers are placed into intimate contact with the subjective experience of exile. This technique makes the tone confessional, with an element of autobiography interlaced within fiction. Byron's narrators often express their torment, bitterness, and disillusionment while inviting empathy that stops short of emotional closeness. This complicated narrator position urges the readers to confront the painful contradictions of the byronic self. Byronic interest in exile also runs parallel to Romanticism's greater valorization of the figure of the outsider and the rebel. The figure of exile personifies resistance to social consensus and the constraints of human arrangements. Byron complicates this image still further by presenting

the suffering of exile as inextricable from his heroic status. Alienation is hardly a social circumstance but is a state that leads to profound insight and tragedy, making the exile both a victim and a figure of admiration. Exile is a profound motif in Byron's work, closely related both to his political commitments and his vision of freedom. The close identification of Byron with revolutionary causes and his loathing for tyranny are matched by the presentation of exile as a kind of noble sacrifice. In this respect, there is a moral authority attached to those characters who experience exile for their principles [8], critiquing tyranny and asserting human dignity. This quality extends the theme further, inscribing Byron's poetry into discourses of both personal expression and social critique. Besides, Byron's style, with its emotional intensity, vivid imagery, and dramatic situations, enhances the themes of exile and alienation. The lyrical genius enables one to feel in one's bones the torture and defiance of the protagonist. The contrasts between sublime landscapes and tortured souls, between external adventure and internal struggle, create a dynamic interplay that deepens the emotional resonance of exile.

Conclusion. The theme of exile and alienation in Byron's poetry is central to understanding both the man and his art. His portrayal of the solitary figure, marginalized by society yet rich in inner passion and rebellion, mirrors his own experiences and the spirit of his era. Byron's work elevates exile from mere physical displacement to a profound existential condition, making his poetry a timeless exploration of the human struggle for belonging and self-definition amidst isolation. This enduring theme continues to inspire reflections on freedom, identity, and the costs of social and personal estrangement.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Blanch Serrat, F. (2015). But my soul wanders, I demand it back: Lord Byron and Charlotte Smith's poetry in exile.
2. Shaw, P. (2024). Exile and Sublimity. *The Oxford Handbook of Lord Byron*, 79.
3. Byron, G. G. B. B. (1905). *The complete poetical works*. Houghton Mifflin.
4. Martin, P. W. (1982). *Byron: a poet before his public*. Cambridge University Press.
5. Wohlgemut, E. (2009). Pilgrim, Exile, Vagabond: Byron and the Citizen of the World. In *Romantic Cosmopolitanism* (pp. 95-118). London: Palgrave Macmillan UK.
6. Gaffarovna, K. D. (2022). Specific Features of Non-Verbal Interaction Between Teacher and Students. *Miasto Przyszłości*, 29, 197-200.
7. White, A. (2012). Identity in place: Lord Byron, John Clare and lyric poetry. *The Byron Journal*, 40(2), 115-127.
8. Graham, P. W. (2008). Byron and Expatriate Nostalgia. *Studies in Romanticism*, 47(1), 75-90.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

LINGUOCULTURAL CONDITIONING OF PRAISE AND CURSE WORDS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Norqobilova Nigora Uralovna

Termiz University of Economics and Service

E-mail: nigora.norqobilova@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role and significance of the words of praise and cursing in the Uzbek and English languages in the paremiological system and their linguistic and cultural aspects are analyzed. Accordingly, the role of these units in the worldview and value system of the people is also explained.

Keywords: paremiology, applause, cursing, linguistic culture, folklore, culture, linguistics.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI OLQISH VA QARG'ISH SO'ZLARING LINGVOMADANIY SHARTLANISHI

Norqobilova Nigora Uralovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi olqish va qarg'ish so'zlarning paremiologik tizimdagi o'rne, ahamiyati va ularning lingvomadaniy jihatlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ushbu birliklarning xalq dunyoqarashi va qadriyatlar tizimidagi o'rne ham izohlanadi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, olqish, qarg'ish, lingvomadaniyat, xalq og'zaki ijodi, madaniyat, tilshunoslik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N48>

Kirish. Lingvomadaniyat o'tgan asrning 90-yillarida o'z rivojlanish yo'liga kirgan bo'lib, bugunga kelib zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylandi. Lingvokulturologiya til va madaniyat hamda til va xalq mentaliteti, milliy o'ziga xosligining o'zaro munosabati va ta'sirini tadqiq etadi [4]. Bu jihatdan u madaniyat hamda til haqidagi fan bilan o'zaro bog'lanadi.

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon Gumboldt o'zining "Tilning tuzilishi va insoniyat ma'naviy rivojiga ta'siri" nomli asari bilan tamal toshini qo'ygan bo'lib, til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi [2]. Tadqiqotchi o'z ilmiy tadqiqotlarida til va madaniyatni chambarchas bog'liqligi haqida alohida to'xtalib, ma'lum bir etnosning madaniyati uning tilida namoyon bo'lmasdan qolmasligini izohlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Lingvokulturologiyaning tadqiqot yo'nalishlari keng tarmoqli bo'lib, ular quyidagicha guruhlanadi:

1. Sinxron lingvokulturologiya. Mazkur yo'nalishda lingvokulturologiya muayyan xalq; yoki millat tilida nutq jarayonida namoyon bo'ladigan milliy va madaniy xususiyatlarini o'rganadi.

2. Diaxron lingvokulturologiya. Bunda til birliklarida saqlanib qolgan qadimiy urf-odat, an'ana, hayot tarziga xos barcha xususiyatlar tadqiq etiladi. Ularning bugungi avlod vakillariga qanchalar tanish ekanligi kuzatiladi. Tilning statistik va dinamik holati qiyoslanadi. Xalq og'zaki ijodi namunalarining shakllanish asoslari o'rganiladi.

3. Qiyosiy lingvokulturologiya. Bir til oilasiga mansub bo'lgan tillarga xos lisoniy-madaniy xususiyatlar tadqiq qilinadi. Chunonchi, turkiy tillar oilasiga mansub o'zbek, qozoq, tatar kabilar. Tillarda mavjud lisoniy-madaniy xususiyatlarning integral va differensial jihatlarini o'rganilishi mumkin.

4. Chog'ishtirma lingvokulturologiya. Bunda turli til oilalariga mansub tillarning lingvokulturologik xususiyatlari kuzatiladi. Turli tillardagi matnlarning mazmunan moslik darajasi aniqlanadi, mos keluvchi variantlar belgilanadi.

Lingvokulturologiya yo'nalishida bajarilgan tadqiqotlarni mavzusi va mazmuniga ko'ra guruhlariga ajratib o'rganish nazariy va amaliy ma'lumotlar tahlilida ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida lingvokulturologiya doirasida yozilgan yuzga yaqin dissertatsiyalar o'rganildi.

V.A.Maslovaga ko'ra, "til, madaniyat, inson va etnos munosabati, ya'ni lingvokulturologiya fanining tilshunoslikning boshqa yo'nalishlari bilan paradigmatic munosabati, madaniyatning til hamda jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq jihatlarini tahliliga bag'ishlangan" [9]. Shuningdek, u qimmatli manbada fanning nazariy asoslari, tadqiqot metodlari, obyekti, predmeti, til va madaniyatning o'zaro munosabati, olamning lisoniy manzarasi, stereotip, metafora, timsol, xalq og'zaki ijodi namunalarida inson obrazi, ayol va erkakning jamiyatdagi o'rni, ularning tili va madaniyati, qiyosiy va chog'ishtirma tahlil metodlarining lingvokulturologiyadagi ahamiyati kabi masalalar ham yoritilgan.

N.F.Alefirenko tilga ta'rif berar ekan, uni xalq madaniyati, psixologiyasi, falsafasi va tarixini aks ettiruvchi oynaga o'xshatadi [5]. O'zbekistonlik olim Sh.T.Maxmaraimova "Lingvokulturologiya – tildagi madaniy faktlar va ularning mahsuli bo'lmish lingvomadaniyatni o'rganuvchi fandır" [1] deb, ta'rif beradi. Tadqiqotchi yana bir ilmiy manbada "frazologizmlar – millatning olamni anglashdagi o'ziga xos tamoyili, sog'lom fikri, axloqiy qonuniyatlarining qisqa va lo'nda obrazli ifodasi. Frazologizmlar – olam milliy manzarasining lavhalaridir [1]" deb qayd etadi.

Yana bir olimimiz D.S.Xudayberganovning doktorlik dissertatsiyasida o'zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Lingvokulturologik yondashuvlarga ko'ra, matn muayyan xalqning madaniy qadriyatlarini, milliy-mental fikrlash tarzini namoyon etuvchi lingvomadaniy birlik sifatida o'rganilgan. Tarkibida o'xshatishlar, metaforalar, maqol va frazeologik birliklar, nutqiy etiketlar bo'lgan matnlar o'zida milliy-madaniy qadriyatlarni mujassam etgan lisoniy-madaniy fenomen sifatida qayd etilgan [15]. Ishda pretsedent birliklarning matn yaratilishidagi o'rni, o'rganilish tarixiga ahamiyat berilgan.

Bu haqda V.N.Teliya esa tilning paremiologik birliklar tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi [14] deb qayd etadi. Yuqoridagi sharhlarga asoslangan holda frazeologik tadqiqiga bizning munosabatimiz: Har qanday lingvomadaniy tadqiq negizida milliy tilning xos belgilari e'tiborga olinar ekan, etnos uchun ahamiyatli bo'lgan, madaniy axborotni tashuvchi frazeologizmlarning tadqiqiga keng o'rin beriladi. Chunki, frazeologizmlar millat ruhiyatini eng ko'p va ravshan ifoda etuvchi,

avloddan-avlodga hech bir o'zgarishsiz olib o'tuvchi, milliy til imkoniyatlarini eng ko'p namoyon qiluvchi birlikdir.

Frazeolog tilshunos L.I.Royzenzon "frazeologiya insonning til faoliyatidagi o'zligini ifodalovchi, murakkab va komplikativ voqelikdir" [11] deb ta'rif beradi.

V.N. Teliya esa "tilning frazeologik tarkibi – oynadir. Unda milliy-madaniy umumiylik o'z aksini topadi, milliy o'zlikni anglash namoyon bo'ladi. Aynan frazeologizmlar til vakillariga olamni idrok qilishga va anglashga undaydi [13] deydi. Yana bir ilmiy manbada frazeologiya xalqning kundalik hayoti bilan bog'liq madaniy qadriyatlarining asrlar davomida an'anaviy tarzda ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan manba hisoblanadi [12]. Yuqorida ham tadqiqotchi tomonidan frazeologik birliklar tilning oynasi deb, e'tirof etilganligi bejizga emas. Biz shuni qo'shimcha qilmoqchimizki, tilning frazeologik qatlami nafaqat tilning oynasi, balki u tilning qadriyatlarini, urf-odatlarini zamondan-zamonga olib o'tuvchi tilning mo'jizasidir.

O.V.Balonkina rus va ingliz tillarida "suv" tarkibli frazemalarning lingvokulturologik ma'nosi, O.S.Krasilnikova va I.M.Podgayskayalar qarindosh bo'lmagan tillarda "suv" tarkibli frazemalar semantikasini o'rgangan [8].

N.A.Kindrya o'zining tadqiqotida ingliz va o'zbek tillaridagi zoonim komponentli frazeologik birliklarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilgan. Ishda o'tmishda shakllanib, hozirda semantik o'zgarishlarga uchragan zoonim komponentli frazeologik birliklarning lisoniy-madaniy, semantik xususiyatlari o'rganilgan [7].

Muhokama va natijalar. Ingliz olimlarining lingvomadaniy tadqiqotlariga oid qarashlari turli davrlarda rivojlangan va o'zgarib borgan. Ular til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganish orqali turli nazariyalarni ilgari surganlar. Quyida ushbu sohadagi ba'zi olimlar va ularning asosiy qarashlari keltirilgan:

Edvard Sapirning nazariyasiga ko'ra, til faqat aloqa vositasi emas, balki u madaniy qiyofani ham shakllantiradi [2]. Benjamin Lee Whorf esa Sapirning izdoshi bo'lgan unga ko'ra til va madaniyat o'rtasidagi aloqani o'rganib, "lingvistik nisbiylik" nazariyasini taklif qilgan [4].

Keyingi tadqiqotchi esa Deborah Tannen lingvistik pragmatika va gender lingvistikasi sohasida tadqiqot olib borgan. U til va madaniyatning insonlar o'rtasidagi muloqotdagi roli, xususan, jinsi va ijtimoiy kontekstga asoslangan til uslublarini o'rganadi. Uning tadqiqotlari madaniyatning til orqali qanday ifodalanishini ko'rsatadi. U madaniyatning tilda qanday aks etishini va til orqali ijtimoiy hokimiyatni qanday boshqarilishini tahlil qiladi. Uning ishlarida tilning ijtimoiy va madaniy nuqtai nazardan qanday shakllanishi keng yoritilgan [3]. Bu olimlarning qarashlari til va madaniyatni uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi va bu masala lingvistik va madaniy tadqiqotlar uchun asosiy ilmiy manba hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, lingvokulturologiya til va madaniyatshunoslikning kesishishidan shakllangan fan bo'lib, ma'lum bir xalqning madaniyatini tilida aks etishini tadqiq etuvchi fandır. Frazeologik va paremiologik birliklar esa xalqning madaniyatini, qadriyatini o'zida aks ettiruvchi tilning ko'zgidir. Shu boisdan ham paremiologik birliklarni konseptual-lingvomadaniy tahlil etish olqish va qarg'ish so'zlarni milliy-madaniy mohiyatini aniqlashda muhim sanaladi.

Demak, lingvokulturologiya sohasida olqish va qarg'ish so'zlarni alohida ta'kidlash joizki, chunki ular aynan xalqning madaniyatini tili orqali ifoda etuvchi asosiy vositalardan biridir. Misol uchun Olqishlar insonga sog'lik-salamatlik, uzoq umr, ruhiy xotirjamlik, qut-

baraka, baxt-saodat, yaxshilik, ezgu niyat, sog'lik tilash maqsadida aytiladi. Ular kishilarning ruhini ko'tarib, yaxshilikka da'vat etadi.

Xalqimiz orasida to'y marosimlariga aloqador olqishlarning ajoyib namunalari uchraydi. Ularning mazmunini to'yning xarakteri belgilab turadi. Beshik to'ylaridan chaqaloq sharafiga, sunnat to'ylarida to'ybolaga, nikoh to'ylarida kelin-kuyovga qarata olqishlar aytiladi. Ularda quyidagi somatizmlarning faolligi kuzatiladi. Bosh somatizmi ishtirokidagi olqishlar: *Boshingiz toshdan bo'lsin, Boshingga baxt qushi qo'nsin, Boshingizga baxt qushi qo'ngani rost bo'lsin, Boshingga Davlat qushi qo'nib, Podshoh bo'li!*

Yana bir misol, *Uying bug'doydan to'lgur, Burning joynamozga tekkur, Ka'baga imom bo'lgur* singari ijobiy qarg'ish turlaridan ko'proq qo'llanilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi. Sababi, qarg'ishlar ilohiy xarakterga egadir. Ular og'izdan chiqdimi demak, albatta, amalga oshadi. Xalqimizda qarg'ish o'q u aytildimi, albatta, borib kimgadir tegadi degan fikrlar yurgan. Nafaqat bizda balki boshqa xalq vakillarida ham shunday fikrlar mavjuddir.

Ingliz tilidagi *Pain in the ass, You absolute jackass!, You head is going to explode!, I am going to stick my foot up your ass, If you don't get out of my face, I will make you* kabi qarg'ish so'zlarda qo'llangan leksemalar shu xalqning leksik fondidan kelib chiqib qo'llanilgan va ushbu leksemalarda ingliz xalqining milliy-madaniy jihatlari aks etganligini tahlillarda kuzatishimiz mumkin.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, yuqorida tahlil qilingan har ikki tildagi paremlar aynan shu xalqlar mentaliteti va madaniyatidan kelib chiqqan holda shu tillarning faol leksemalari orqali ifoda etilgan bo'lib, olqish va qarg'ish so'zlarning ma'nolarini ochib berishda aynan ularning lingvomadaniy xususiyatlari e'tiborga olindi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Maxmaraimova Sh.T. Hozirgi o'zbek tili. (leksikologiya). Toshkent, "Firdavs-Shoh nashriyoti". 2021. – B.271.
2. Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Routledge. 2017. – 234 p.
3. Tannen, D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. New York: William Morrow and Company. 2020. – 274 p.
4. Whorf, B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Cambridge, MA: MIT Press. 2018. – 434 p.
5. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
6. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, Москва, 1985. – С.370.
7. Киндря Н.А. Английские и русские фразеологизмы с компонентом-зоонимом в свете истории культуры: Дисс.... канд. филол. наук. – Москва, 2005. – 203 с.
8. Красильникова О. С. Подгайская И. М Семантика фразеологических единиц с компонентом «вода» в разноструктурных языках // Материалы Международной научной конференции студентов и молодых ученых (Донецк, 17-20 октября 2017 г.). – Том 4: Филологические науки. Ч. 1: Иностранная филология. – Донецк: Изд-во ДонНУ, 2017. – С.44 – 47.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Academia, 2001. – С.54.
10. Махмараимова Ш.Т. Лингвокультурология [матн] ўқув қўлланмаси. – Тошкент Чўлпон номидаги НМИУ, 2017. – Б.23.
11. Ройзензон Л.И. Русская фразеология: Учебное пособие. – Самарканд: 1977. – 122 с.

12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школы “Языки русской культуры”, 1996. – С. 241.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва, Наука, 1992. – 143 с.
14. Телия В.Н. Что такое фразеология. – Москва, 1966. – С. 123. фразеологизмов // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 423. – С. 5-14
15. Худайберганаева Д.С. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанлари д-ри ... дисс. – Тошкент, 2015. – 240 б.
16. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Olqish>
17. <https://en.wikipedia.org/wiki/Olqish>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

INFRASTRUCTURAL, DIGITAL AND SOCIOCULTURAL DRIVERS OF DOMESTIC TOURISM DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Ahmedova Fayyoza Rashidovna

Independent Researcher, University of Journalism and
Mass Communications of Uzbekistan

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the key infrastructural, digital, and sociocultural drivers shaping the development of domestic tourism in Uzbekistan during 2017–2025. The study examines the expansion of tourism infrastructure, transformations in transportation and accommodation sectors, the introduction of digital services (OTA platforms, mobile applications, smart services), and the influence of sociocultural elements—cultural heritage, eventification, and film-induced tourism—on domestic tourism demand. A sociological survey of 403 respondents reveals consumer behavior patterns, the effectiveness of PR channels, and major decision-making drivers within the domestic market. The findings demonstrate that sustainable growth of domestic tourism in Uzbekistan requires the integration of infrastructural modernization, digital transformation, and territorial branding into a unified communication strategy.

Keywords: domestic tourism, infrastructure, digital services, sociocultural factors, PR technologies, PESO model, eventification, film-induced tourism, smart tourism, segmentation.

O'ZBEKISTONDA ICHKI TURIZM RIVOJLANISHINING INFRATUZILMAVIY, RAQAMLI VA SOTSIOMADANIY DRAYVERLARI

Ahmedova Fayyoza Rashidovna

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: fayyozaahmedova01@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2017–2025-yillar davrida O'zbekistonning ichki turizm sohasi rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar — infratuzilmaviy, raqamli va sotsiomadaniy drayverlar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda turizm infratuzilmasining kengayishi, transport va mehmonxona sektoridagi o'zgarishlar, raqamli xizmatlar (OTA platformalari, mobil ilovalar, smart-servislar)ning joriy etilishi hamda madaniy meros, eventifikatsiya va film-indutsiyalangan turizm kabi sotsiomadaniy omillarning ichki turizmga ta'sir mexanizmlari empirik ma'lumotlar asosida baholanadi. Shuningdek, 403 respondent ishtirokida o'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalari ichki bozorda iste'molchi xulq-atvori, PR kanallari samaradorligi va qaror qabul qilish drayverlarini aniqlash imkonini berdi. Tahlil natijalari O'zbekiston ichki turizmining barqaror rivojlanishi infratuzilma modernizatsiyasi, raqamli transformatsiya va hududiy brendingning integratsiyalashgan kommunikatsiya siyosatini talab etishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: ichki turizm, infratuzilma, raqamli xizmatlar, sotsiomadaniy omillar, PR texnologiyalari, PESO modeli, eventifikatsiya, film-indutsiyalangan turizm, smart turizm, segmentatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N49>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekistonda ichki turizm milliy iqtisodiyotning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida jadal rivojlanmoqda. Turizm siyosatida infratuzilmani modernizatsiya qilish, raqamli xizmatlar salmog'ini oshirish va madaniy meros resurslarini samarali integratsiyalashtirish bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari ichki bozorda

talabning o'sishini ta'minlamoqda. Xususan, 2017–2025-yillar davrida amalga oshirilgan huquqiy-tashkiliy islohotlar, sayohat mahsulotlarining diversifikatsiya qilinishi, transport va mehmonxona sektorining kengayishi ichki turizmni istiqbolli tarmoqda aylantirdi.

Ichki turizm faqat sayohat faoliyati emas, balki hududiy rivojlanish, kichik biznesning qo'llanilishi, servis va xizmatlar bozorining o'sishi, shuningdek madaniy identitetning mustahkamlanishi uchun muhim ijtimoiy-iqtisodiy mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, raqamli platformalar, mobil ilovalar, onlayn bronlash tizimlari va axborot xizmatlarining ommalashuvi mahalliy aholida sayohatga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirdi. Istiqbolli tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda yuzaga kelgan e-WOM, influenser kontenti va ijtimoiy tarmoqlar bilan bog'liq kommunikatsiyalar ichki turizm iste'molchilari qaror qabul qilish jarayonida yetakchi omillarga aylanmoqda.

Shu bilan birga, mamlakatning madaniy merosi, an'anaviy qadriyatlari, festivallar va hududiy tadbirlar (eventifikatsiya), shuningdek film-indutsiyalangan turizm kabi sotsiomadaniy omillar turistik oqimni shakllantirishda mavqeyini kuchaytirmoqda. Mazkur drayverlarning o'zaro bog'liq holda amal qilishi ichki turizmni rivojlantirishda kompleks yondashuvni talab etadi.

Ushbu maqolada 2017–2025-yillar davrida O'zbekiston ichki turizmining infratuzilmaviy, raqamli va sotsiomadaniy rivojlanish drayverlari ilmiy-tahliliy asosda o'rganiladi. Tahlil jarayonida empirik ma'lumotlar, rasmiy statistika, davlat dasturlari, OTM va xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda sotsiologik so'rov natijalari asosiy manba sifatida qo'llaniladi. Mazkur yondashuv ichki turizmning zamonaviy rivojlanish modelini va uning PR-kommunikatsiya jarayonlari bilan bog'liq metodologik poydevorini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Turizm sohasidagi zamonaviy ilmiy-amaliy tadqiqotlar ichki turizm rivojlanishini infratuzilma, raqamli xizmatlar va sotsiomadaniy omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilish orqali anglatishni talab etadi. Ichki turizmning iqtisodiy va ijtimoiy tabiati Inglxartning post-modern jamiyatlardagi qadriyatlar transformatsiyasiga oid nazariyalari bilan ham uyg'un bo'lib, iste'molchilar xulq-atvorining o'zgaruvchanligi va tajribaga asoslangan iste'mol shakllarining kuchayishi ichki turizmdagi trendlarni izohlashda muhim metodologik asos vazifasini o'taydi [1; B.7.]. Falsafa va fan metodologiyasiga oid manbaalarda ta'kidlanganidek, hodisalarni tizimli o'rganish, multidissiplinar yondashuv va murakkab ijtimoiy jarayonlarni qismlarga ajratmasdan, yaxlit holda tahlil qilish turizm sohasi kabi ko'p omilli tarmoqlarda muhim ahamiyatga ega [2; B.25–26.].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ichki turizm rivojiga doir ilmiy manbalar bir necha yirik konseptual yo'nalishni o'z ichiga oladi:

1. **infratuzilmaviy yondashuv** — mehmonxona sektori, transport, servis va logistika tizimi turizm drayveri sifatida;
2. **raqamli transformatsiya modeli** — OTA platformalar, mobil ilovalar, onlayn bronlash tizimlari, QR-kodli axborot xizmatlari va open-data integratsiyasi;
3. **sotsiomadaniy yondashuv** — madaniy meros, eventification, film-induced tourism va storytelling orqali hudud imijini shakllantirish;
4. **PR va kommunikatsiya nazariyalari** — PESO miksi, e-WOM, influenser kommunikatsiyasi, UGC va tajribaga asoslangan marketing.

Bu nazariyalar va amaliyotlar jahon turizm olimlari — Richards, Palmer, Biton, Hol va Sharplar tomonidan rivojlantirilgan bo'lib, ularning ishlari turizmning sotsiomadaniy strukturasi, iven industriyasining shaxar imijiga ta'siri va film indutsiyasi orqali turizm oqimlarining shakllanishi kabi jarayonlarni ilmiy asosda tushuntirib beradi. Masalan, Richards va Palmerning "Eventful City" konsepsiyasi iventifikatsiyani shaharlar rivojining strategik vositasi sifatida ko'rib, tadbirlar orqali hudud brendi va turistik jozibadorlikni oshirish mexanizmlarini izohlaydi [3; B.41.]. Bitonning "Film-Induced Tourism" konsepsiyasi esa kino va seriallarda aks etgan hududlarning turistik oqimga ta'sirini empirik asosda ochib beradi [4; B.121.].

Metodologiya qismida tadqiqotning ilmiy asosi sifatida integratsiyalashgan yondashuv qo'llanildi. Unga ko'ra, ichki turizm ko'p omilli tizim deb qaraladi va har bir omil (infratuzilma, raqamli xizmatlar, sotsiomadaniy muhit, PR kommunikatsiyasi) alohida emas, balki o'zaro ta'sirda tahlil qilinadi. Tadqiqotda quyidagi metodlar tatbiq etildi:

1) Tizimli tahlil — ichki turizmni yagona infratuzilmaviy, raqamli va madaniy kompleks sifatida o'rganish;

2) Qiyosiy tahlil — Samarqand, Buxoro, Xiva, Qashqadaryo, Surxondaryo kabi hududlar misolida infratuzilmaviy va PR potensialini solishtirish;

3) Kontent tahlili — festivallar, tadbirlar, film va seriallar orqali hudud brendini shakllantiruvchi kontentni o'rganish;

4) Empirik so'rovnoma — 403 nafar respondent ishtirokida o'tkazilgan ijtimoiy so'rov orqali ichki turistlarning xulq-atvori, qaror drayverlari va PR kanallari samaradorligini o'lchash;

5) Aniq statistik tahlil — rasmiy davlat hisobotlari, hududiy statistika va xalqaro manbalar (UNWTO, UNESCO) asosida sayohat dinamikasini baholash;

6) Geografik klaster tahlili — ichki turizm yo'nalishlarining (Ipak yo'li meros shaharlari, tog'-ko'l yo'nalishlari, arxeologik maskanlar) hududiy klasterlarga ajralishi, infrastruktura va PR bilan uyg'unligi.

Metodologik yondashuvning markazida "ivent → kontent → raqamli interfaollik" zanjiri yotadi. Bu zanjir eventification orqali tajriba yaratish, storytelling orqali uni mazmunlashtirish va raqamli platforma orqali auditoriya bilan muloqotni ta'minlashdan iborat. Shuningdek, PESO miksida "Shared" va "Earned" segmentlarining (e-WOM, blogerlar, inflyuenserlar, UGC) kuchayishi ichki turizm PR strategiyasining qayta dizayn qilinishi lozimligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar tahlili shuni namoyon qiladiki, O'zbekistonda ichki turizm rivojlanishi faqat infratuzilmaga emas, balki raqamli kommunikatsiya sifatining oshishi, aholining sayohat madaniyati va PR texnologiyalarining zamonaviylashuviga ham bog'liq. Shu sababli, ushbu tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanilishi ichki bozordagi o'zgaruvchan talab, kontent iste'moli va turistik xulq-atvorni chuqur o'rganish imkonini berdi.

Muhokama. Ichki turizm rivojlanishi nazariy va amaliy jihatdan ko'p omilli soha bo'lib, uning mazmun-mohiyatini ochib berishda atamalarning izchil talqini muhim ahamiyat kasb etadi. Ichki turizm, UNWTO ta'rifiga ko'ra, mamlakat fuqarolarining o'z mamlakati hududida amalga oshiradigan sayohatlari sifatida iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni rag'batlantiruvchi muhim mexanizm hisoblanadi [5]. U milliy iqtisodiyotning ichki resurslarini faollashtirib, hududiy infratuzilmani takomillashtirish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini kengaytirishda hal qiluvchi o'rin tutadi. Zamonaviy PR texnologiyalari ichki turizmni targ'ib

qilishda raqamli vositalardan foydalanishni kuchaytirib, auditoriyaning xulq-atvori va qaror qabul qilish jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. PESO miksidagi "Paid", "Earned", "Shared" va "Owned" kanallarining uyg'unlashuvi turizm sohasida kommunikatsiyaning integratsiyalashgan modelini vujudga keltirib, ijtimoiy tarmoqlar va bloggerlik faoliyati orqali tarqaladigan e-WOM kontentning ahamiyati keskin ortadi. "Eventification" atamasi hududlarning turistik imijini festivallar, ko'rgazmalar va madaniy tadbirlar orqali shakllantirish jarayonini anglatadi; Richards va Palmer tomonidan ilgari surilgan "Eventful City" konsepsiyasida bu jarayon shahar brendingi va turistik jozibadorlikning asosiy vositasi sifatida talqin qilingan [3; p.41]. Shu bilan birga, kino-indutsiyalangan turizm Beeton tomonidan ekran orqali emotsional ta'sir orqali sayohat motivatsiyasining kuchayishi sifatida izohlangan bo'lib, film va seriallarda aks etgan manzillarga qiziqish ortishi ichki turizm oqimini shakllantirishga xizmat qiladi [4; p.121]. Smart turizm esa raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, mobil ilovalar va interaktiv xizmatlarning kompleks tarzda qo'llanilishi asosida turistik tajribani shaxsiylashtirish va ma'lumotlarga tezkor kirish imkoniyatini yaratadi.

2017–2025-yillarda O'zbekistonda ichki turizmning rivojlanishi turizm siyosatining liberallashtirish, infratuzilmaviy investitsiyalar va raqamli transformatsiya bilan uzviy bog'liq bo'ldi. Prezident farmon va qarorlari bilan turizm milliy taraqqiyotning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilanib, viza rejimining yengillashtirilishi, elektron viza tizimining joriy etilishi va servis standartlarining yangilanishi sohadagi yangi bosqichni belgilab berdi [6]. Mehmonxona va transport infratuzilmasining kengayishi mamlakat ichidagi safarlarning qulayligini ta'minladi: Samarqand, Buxoro va Xivada restavratsiya ishlari amalga oshirilib, Chorvoq va Hisor tog'larida eko-turizm yo'nalishlari yaratildi, Qashqadaryo va Surxondaryoda folklor tadbirlari va madaniy festivallar tashkil etildi. Qashqadaryoda 63 ta joylashtirish obyekti faoliyat yuritib, ularning aksariyati mehmonxona segmentiga to'g'ri kelishi hududdagi infratuzilma salohiyati ancha yuqori ekanini anglatadi, biroq chekka tumanlarda obyektlar yetishmasligi hududiy asimmetriyani yuzaga keltirmoqda [7]. Surxondaryo viloyatida 597,1 mlrd so'mlik 118 ta loyihaning amalga oshirilgani so'nggi yillarda turizm infratuzilmasiga investitsiyalar jadal o'sganidan dalolat beradi [8]. Biroq ayrim hududlarda glemping, kemping va "so'nggi mil" logistika tizimining yetarli darajada rivojlanmagani barqaror o'sishga cheklov bo'lib qolmoqda.

Raqamli transformatsiya ichki turizmga xizmatlarni bronlashtirish va axborotga kirishni integratsiyalashtirib, raqobatbardosh muhitni kuchaytirdi. "UzAirways", "UzRailway" va "Uzbekistan Travel" platformalari orqali elektron chiptalar sotilishi, QR-kodli gidlar va virtual ekskursiyalar ma'lumotlarning shaffofligini ta'minlab, sayohat jarayonini yanada oddiylashtirdi. UNWTO ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab umumiy turistik daromadning 60–70 foizi ichki turizm hissasiga to'g'ri keladi [9]; bu tendensiya O'zbekistonda ham o'z aksini topib, mahalliy bozorning iqtisodiy ahamiyati ortganini ko'rsatadi.

Ichki turizm rivojida sotsiomadaniy omillar — milliy meros, an'anaviy qadriyatlar, festivallar, hikoya qilish (storytelling) va madaniy identifikatsiya — muhim rol o'ynaydi. Samarqand, Buxoro va Xiva kabi shaharlarning YUNESKO meros obyekti sifatidagi maqomi ichki turizm uchun ham kuchli motivatsion drayver bo'lib xizmat qilmoqda [10]. Yoshlar segmentida "Ibrat farzandlari" kabi loyihalarning o'rni alohida bo'lib, ular ta'limiy sayohatlar va ijtimoiy loyihalar orqali ichki turizmga bo'lgan qiziqishni oshirmoqda [11]. Ziyorat turizmida Buxoro va Samarqanddagi muqaddas maskanlar yetakchilik qilib, Orziqulov ta'kidlaganidek,

ushbu yo'nalishlar ma'naviy qadriyatlar va tarixiy meros bilan uzviy bog'liq bo'lib, mahalliy aholida diniy-ijtimoiy identifikatsiya mexanizmlarini mustahkamlaydi. "Eventification" modelining eng samarali misollari Samarqanddagi xalqaro tadbirlar va Xivadagi 2024-yilda berilgan "Islom dunyosining turizm poytaxti" maqomida namoyon bo'ldi; film-indutsiyalangan turizm esa "Mendirman Jaloliddin" seriali orqali Xorazm va Termizga bo'lgan qiziqishni oshirdi [12].

403 nafar respondent ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma ichki bozordagi segmentlar va PR ta'sirining aniq manzarasini ko'rsatdi. Respondentlarning 59 foizi so'nggi bir yilda ichki sayohat qilgani, qaror qabul qilishda ijtimoiy tarmoqlar (40,9%) yetakchi omil bo'lgani, eng talabgir yo'nalishlar ekoturizm (39,4%), gastronomik turizm (35,1%) va ziyorat turizmi bo'lgani ma'lum bo'ldi. PR ta'siri o'rtacha 3,17 ballni tashkil etib, Instagram, TikTok, YouTube kabi raqamli platformalar eng samarali kommunikatsiya kanallari sifatida qayd etildi. Tanlov kriteriyalari orasida narx-moslik (33,1%) va xavfsizlik (20,5%) yetakchilik qildi; bu esa PR strategiyalarida aniq axborot, shaffof narx siyosati va ishonchni kuchaytirishning ahamiyatini oshiradi.

Biroq rivojlanish bilan bir qatorda xavf va cheklovlar ham mavjud: mavsumiylik, kadrlar malakasi pastligi, ma'lumot asimmetriyasi va xizmat ko'rsatish darajasidagi nomutanosibliklar ichki turizm tadbirlarining samaradorligini kamaytirmoqda. Shuningdek, ayrim hududlarda infratuzilmaning yetarli darajada emasligi — ayniqsa, qishloq turizm, glemping va transport logistikasi sohalarida — hududiy turizm diversifikatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. "Eventification" va "storytelling" usullari Samarqand va Xivada yuqori samara bergan bo'lsa, Qashqadaryo va Surxondaryoda PR va infratuzilma o'rtasidagi nomutanosiblik natijalarni cheklamoqda.

Shuni ta'kidlash joizki, ichki turizm PR faoliyati tranzaksion modeldan interaktiv hamkorlikka asoslangan tajriba- markazlashgan modelga o'tdi. Eventification, film-induced tourism va smart tourism elementlarining birlashishi natijasida "ivent → kontent → raqamli interfaollik" zanjiri shakllandi. Umuman olganda, O'zbekiston ichki turizm rivojida hududiy diversifikatsiya, raqamli innovatsiyalar va ishonchga asoslangan kommunikatsiya modellarini mustahkamlash muhim strategik vazifa bo'lib qolmoqda.

Natijalar. Olingan tahliliy natijalar O'zbekistonda ichki turizm rivojlanishining infratuzilmaviy, raqamli va sotsiomadaniy omillari o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritishini ko'rsatadi. Birinchidan, 2017–2025-yillarda amalga oshirilgan huquqiy-tashkiliy islohotlar, viza va migratsiya tizimining liberallashtirilishi, mehmonxona va transport infratuzilmasining kengaytirilishi ichki turizmni rivojlantirishda hal qiluvchi drayver vazifasini o'tagani aniqlandi. Bu jarayon xizmatlar ko'lamini oshirib, hududiy turizm klasterlarining shakllanishiga zamin yaratdi; xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Chorvoq va Hisor kabi maskanlarda infratuzilma investitsiyasi va turistik marshrutlarning diversifikatsiyasi ichki bozorda talabni barqaror oshirgani kuzatildi. Shu bilan birga, Qashqadaryo va Surxondaryo kabi hududlarda infratuzilmaning noteng rivojlangani ichki turizm oqimining hududiy asimmetriyasini saqlab qolmoqda.

Ikkinchidan, raqamli transformatsiya ichki turizmning barqaror o'sishida strategik ahamiyat kasb etayotganini so'rovnoma natijalari va xizmat ko'rsatish jarayonlaridan olingan empirik ma'lumotlar tasdiqlaydi. Bronlashtirish platformalarining ommalashuvi, mobil ilovalar, QR-kodli gidlar, virtual ekskursiyalar va "open data" orqali axborotga kirish

imkoniyatining oshishi sayohat jarayonining shaffofligi va tezkorligini ta'minlab, mahalliy aholi uchun safarni rejalashtirishni ancha osonlashtirgani qayd etildi. Respondentlarning 40 foizdan ortiq qismi ijtimoiy tarmoqlarni asosiy axborot manbai sifatida ko'rsatgani PR texnologiyalarining raqamli kanallarga keskin o'tganini anglatadi. Shundan kelib chiqib, raqamli kommunikatsiya mexanizmlari — Instagram, TikTok, YouTube — ichki turizmni targ'ib qilishda yetakchi vositalarga aylangani aniqlandi.

Uchinchidan, sotsiomadaniy omillar — milliy meros, festivallar, madaniy tadbirlar, storytelling va film-induced turizm — ichki turizmga emotsional va identifikatsiyaviy motivlarni kuchaytirib, hududiy turistik imijning shakllanishida muhim o'rin tutayotgani ma'lum bo'ldi. Eventification modeli ayniqsa Samarqand va Xivada yuqori samara bergan bo'lib, xalqaro tadbirlar, festivallar va tarixiy makonlar brendingini ta'minlashda PR faoliyatining ta'sirchanligi oshgan. Film-induced turizm misolida "Mendirman Jaloliddin" seriali Xorazm va Termizga bo'lgan qiziqishni oshirgani, yoshlar segmentida esa "Ibrat farzandlari" kabi loyihalar ta'limiy-madaniy sayohatlarni rag'batlantirgani tahlildan ayon bo'ldi. Bu jarayonlar ichki turizmga kontent asosli kommunikatsiya strategiyasining ustuvor ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, so'rovnoma natijalari talab modellarining o'zgaruvchan va segmentlashgan xarakterga ega ekanini ko'rsatdi. Ekoturizm, gastronomik turizm va ziyorat turizmi respondentlar tomonidan eng ko'p tanlangan yo'nalishlar sifatida qayd etildi; tanlashdagi asosiy drayverlar narx-moslik, xavfsizlik va servis sifati bo'ldi. PR ta'siri o'rtacha 3,17 ball bilan baholangani kommunikatsiyaning ahamiyati yuqori bo'lsa-da, uning samaradorligi kontent sifatidan va ishonch darajasidan kuchli ravishda bog'liq ekanini anglatadi. Shuningdek, raqamli kontentning qisqa videolar formatida iste'mol qilinayotgani PR strategiyalarini yangi mediamakon talablariga moslashtirish zarurligini ko'rsatdi.

Beshinchidan, tahlil natijalariga ko'ra, ichki turizmga barqaror rivojlanishga to'siq bo'layotgan omillar ham mavjud: mavsumiylik, kadrlar malakasi pastligi, ma'lumot asimmetriyasi, gigiyena va xavfsizlik standartlarining notengligi, hududiy infratuzilmaning bir xil rivojlanmaganligi. Bu muammolar biz uchun infratuzilma va PR siyosatining o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlanishi zarurligini anglatadi; ya'ni faqat kontent bilan emas, balki xizmat ko'rsatish sifati va jismoniy infratuzilma bilan birgalikda kompleks rivojlanish talab etiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari O'zbekiston ichki turizmning rivojlanishida infratuzilma modernizatsiyasi, raqamli innovatsiyalar, sotsiomadaniy meros va integratsiyalashgan PR strategiyalarining o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatayotganini tasdiqladi. Bu esa ichki turizmni targ'ib qilishda "ivent → kontent → raqamli interfaollik" zanjiriga asoslangan, aniq segmentlarga yo'naltirilgan va emotsional tajribani shakllantiradigan kompleks kommunikatsiya modelini taklif etadi. Shu bilan birga, ichki turizmni barqaror rivojlantirish uchun aniq axborot, xizmat sifati, infratuzilmaviy barqarorlik va raqamli imkoniyatlarni uyg'unlashtiruvchi milliy strategik yondashuvni shakllantirish zarurligi aniqlandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari O'zbekistonda ichki turizm rivojlanishining infratuzilmaviy modernizatsiya, raqamli transformatsiya va sotsiomadaniy omillar o'zaro integratsiyalashgan holda amalga oshayotgan murakkab va ko'p qirrali jarayon ekanini aniq ko'rsatdi. Siyosiy-xuquqiy islohotlar, servis tarmoqlarining kengayishi, transport va mehmonxona

infratuzilmasining yangilanishi ichki turizmning barqaror o'sishida hal qiluvchi omil bo'lib, hududiy turizm klasterlarining shakllanishi va bozorda talabning diversifikatsiyalanishiga xizmat qildi. Raqamli xizmatlarning keng joriy etilishi — elektron bronlashtirish, QR-gidlar, virtual ekskursiyalar va mobil platformalar — ichki turistlarning axborotga kirishini osonlashtirib, sayohatni rejalashtirish jarayonini tezkor va shaffof qildi; ijtimoiy tarmoqlarning asosiy kommunikatsiya kanallariga aylanishi esa PR strategiyalarida raqamli kontent va qisqa videoformatlarning ustuvor ahamiyatga ega ekanini namoyon etdi.

Sotsiomadaniy omillar — milliy meros, madaniy tadbirlar, “storytelling” va film-indutsiyalangan turizm — ichki turizmga emotsional va identifikatsiyaviy motivlarni kuchaytirib, hududlarning turistik imijini shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda. Samarqand, Buxoro va Xivadagi restavratsiya va brending ishlari, festival-iventlar va xalqaro tadbirlar “eventification” modelining samaradorligini yuksaltirgan bo'lsa, serial va kino loyihalari orqali shakllangan kontent-PR yo'nalishlari ichki turizm oqimini rag'batlantirishda sezilarli natija berdi. So'rovnoma ma'lumotlari ichki bozorda ekoturizm, gastronomik va ziyorat turizmi kabi yo'nalishlar yetakchilik qilib, qaror qabul qilishda narx-moslik, xavfsizlik va servis sifatining asosiy hal qiluvchi ekanini tasdiqladi.

Shu bilan birga, mavjud muammolar — mavsumiylik, kadrlar malakasi hamda xizmat ko'rsatish sifatining notengligi, chekka hududlarda infratuzilmaning yetarlicha rivojlanmagani va ma'lumot asimmetriyasi — ichki turizmning barqaror rivojiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida qayd etildi. Bu esa infratuzilma, raqamli xizmatlar va PR siyosatini bir-birini to'ldiruvchi integratsiyalashgan model asosida rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Umuman olganda, tadqiqot O'zbekistonda ichki turizm rivojlanishini ta'minlash uchun kompleks, ilmiy asoslangan yondashuv zarurligini ko'rsatdi. “Ivent → kontent → raqamli interfaollik” zanjiriga asoslangan, segmentlarga yo'naltirilgan kommunikatsiya strategiyalari, barqaror infratuzilma siyosati va milliy madaniy merosga tayangan sotsiomadaniy drayverlar ichki turizmning istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini belgilab bermoqda. Barqaror ichki turizmni shakllantirish, shu bois, faqat servis va infratuzilmani emas, balki raqamli innovatsiyalar, madaniy meros, xizmatchi kompetensiyasi va strategik PR modellarini birlashtirgan holda amalga oshirilishi zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Inglehart, R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton: Princeton University Press, 1990. – 484 p.
2. Мўминов Ф.А. Журналистика сотсиологияси ва психологияси. – Ж. 10. – Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2019. – 220 б.
3. Richards, G., Palmer, R. The Eventful City: Cultural Management and Urban Revitalization. – London: Routledge, 2010. – 192 p.
4. Beeton, S. Film-Induced Tourism. – Bristol: Channel View Publications, 2016. – 240 p.
5. UNWTO. Understanding Tourism: Basic Glossary. – Madrid: UNWTO, 2019. – 34 p.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Туризм соҳасини жадал ривожлантириш... – <https://lex.uz/uz/docs/3077025>
7. Қашқадарё вилояти туризм статистикаси. – <https://qashstat.uz/uploads/press23/Turizm23.pdf>
8. Сурхондарё туризм салоҳияти ҳақида таҳлилий мақола. – <https://review.uz/oz/post/surxon-vohasining-turizm-salohiyatiga-bir-nazar>
9. UNWTO. International Tourism Highlights. – Madrid: World Tourism Organization, 2022. – 86 p.

10. Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси. ЮНЕСКО мероси бўйича қарор. – <https://lex.uz/docs/5320217>
11. Zomin – “Ibrat farzandlari” yoshlar loyihasi. – <https://jdpu.uz/zomin-tumanida-ibrat-farzandlari-oringohiga-start-berildi/>
12. “Mendirman Jaloliddin” seriali sabab Samarqand, Buxoro va Xivaga sayohat qildim — Mehmet Bozdog‘. <https://buxoroisharif.uz/11205/>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

SOME PECULARITIES OF ENGLISH, KARAKALPAK AND TURKMEN PROVERBS ABOUT LABOR

Elmuratova Zamira Khodjamuratovna

Teacher, Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

E-mail: zamira.x@bk.ru

Abstract. This article is devoted to English, Karakalpak and Turkmen proverbs about labor. The author of the article highlighted the some peculiarities, similarities and the differences between three nations proverbs. Using proverbs in speech helps to improve cultural spirituality.

Keywords: proverb, labor, folklore, culture, responsibility, effective, community, emphasize, communication, success.

MEHNAT HAQIDAGI INGLIZ, QORAQALPOQ VA TURKMEN MAQOLLARINING BA'ZI XUSUSIYATLARI

Elmuratova Zamira Xodjamuratovna

o'qituvchi, Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz, qoraqalpoq va turkman mehnat haqidagi maqollariga bag'ishlangan. Maqola muallifi uchta xalq maqollari o'rtasidagi ba'zi o'ziga xosliklar, o'xshashliklar va farqlarni ta'kidlab o'tgan. Maqollardan nutqda foydalanish madaniy ma'naviyatni oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: maqol, mehnat, folklor, madaniyat, mas'uliyat, samarali, hamjamiyat, ta'kidlash, muloqot, muvaffaqiyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N50>

Proverbs and sayings are important manifestations of social culture in language. They offer valuable insights into the unique views, beliefs, and traditions of their respective communities. Studying proverbs and sayings contributes to an understanding of the mentality and national character of native speakers.

Introduction. A proverb is a short, precise, and well-known saying passed down from generation to generation and containing wisdom, truth, morality, and traditional views in a metaphorical, fixed, and memorable form. Proverbs also reflect the rich historical experience and ideas associated with work, everyday life, and the culture of peoples.

Proverbs, or phraseological units, are set expressions or idioms that have a figurative meaning distinct from the literal interpretation of the words. They are often used to convey specific cultural concepts or experiences. English proverbs have a rich history that makes sentence more colorful. For example: The linguist W. Mieder mentioned: "A proverb is a short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals, and

traditional views in a metaphorical, fixed, and memorable form and which is handed down from generation to generation"[2;27]

While Folly defined a proverb as a traditional linguistic unit with tendencies toward certain identifiable characteristics e.g. topic/ comment and single statement. Louis mentioned "Proverbs are a kind of linguistic instrument, a rhetoric device by which people attempt to get other members of their culture and society to see the world and behave in a common way.[3;93]

Proverbs about labor in English, Karakalpak, and Turkmen reveals how cultural values associated with labor, responsibility, and success are reflected in the folk wisdom of these peoples. These proverbs and sayings reflect popular beliefs related to labor.

The significant differences between the individualistic approach inherent in English-speaking culture and the collectivist, communal values of the Turkic peoples of Central Asia.

English proverbs about work often emphasize individualism, self-sufficiency, personal responsibility, as well as time and efficiency.

English Proverbs about Labor:

Every man is the architect of his own fortune - Emphasizes the value of personal initiative and the belief that individuals control their destiny

A stitch in time saves nine - Emphasizes the value of timely action and preventative measures, reflecting a practical and effective approach to problem solving.

Time is money - Reflects a culture that values punctuality, productivity, and maximizing time.

The early bird catches the worm - Emphasizes the value of punctuality and hard work; reflects the cultural expectation that people should be proactive and diligent in their endeavors.

Actions speak louder than words - Means that doing something is more important than just talking about it.

A bad workman blames his tools - Reflects the idea of personal responsibility for results rather than blaming external factors.

A stitch in time saves nine - Emphasizes the value of timely action and preventative measures, reflecting a practical and effective approach to problem solving.[2;112]

Karakalpak proverbs about labor, in contrast, often emphasize community, cooperation, and the importance of effort in achieving abundance. Labor is seen as a source of wealth, dignity, and blessing.

Karakalpak Proverbs about Labor:

Hárekette-bereket bar - Emphasizes that abundance comes through action, movement, and diligence.

Miynetniń kózin tapqan, Baqıttıń ózin tabadı – Asserts that happiness and well-being are closely linked to the understanding and ability to work. [4,152]

Miynet penen er kógerer, Jamǵır menen jer kógerer - The exaltation of labor as a force that contributes to human development and the prosperity of the earth.

Tayarlıqsız tabıs joq, Shınıqqan jeter jeńiske - Emphasizes the importance of preparation, hardening, and fitness for achieving success and victory.

Kóz qorqaq, qol batır - Reflects the idea that one must overcome fear and begin work, despite apparent difficulties.

Júrgen ozar, turǵan tozar - Corresponds to the idea of movement and activity.

Qoli qiymildağanı awzı qıymaldaydı - Emphasizes that work provides sustenance.

Jalqaw óz úyine ózi qonaq - Expresses condemnation of laziness, associating it with uselessness.

Mıynetsiz ómir – qara kómir - A negative attitude toward the life of a slacker.

Isim ońsın deseń ádisin tap, Xalqıńa xızmet – ózińe úlken húrmet - Associates successful work and service to society with self-respect and honor.[5;89]

Karakalpak folklore also reflects proverbs related to specific types of labor: agriculture, fishing, and hunting.

Turkmen folklore generally cultivates hospitality, modesty, nobility, truthfulness, and honesty. Regarding labor, Turkmen, like Karakalpak, emphasize its vital necessity and moral value.

Turkmen Proverbs about Labor:

Zähmetsiz bereket bolmaz - Without labor there is no grace (wealth).

To achieve results, one must work; nothing comes for free.

Işe bolan höwes işiñ ýarysydyr - Interest in a task is half the battle. The mood and desire to work greatly increase success.

Iş edýän oýa tapar - He who works will find a way out. A hardworking person always overcomes difficulties.

Işiñ kiçisi ulusy bolmaz - There is no small or big job. Any work is important and brings benefits.

Işli eliñ ujundan bereket dökülyär - From a hardworking hand, grace flows. A hardworking person is accompanied by success.

Aljyraňňy işden ýagşylyga garaşma - Don't expect anything good from a job poorly done. Careless work doesn't yield good results.

Emele gelen iş, ýarym işdir - A job begun is already half done. The hardest thing is to begin; later, things will go easier.

Günüň işini gijä goýmaly däl - Don't leave the day's work until night. Don't put off what can be done today.

Daýhan zähmeti-döwletiň berekedi - The labor of a farmer is the blessing of the state.

The foundation of a nation's prosperity is the labor of ordinary people, especially farmers.

Iş bar ýerde işsizlige ýol ýok - Where there is work, there is no idleness. Work creates order and discipline.[6;49]

Work makes a man strong. By working, a person strengthens his character and becomes more resilient.

He who knows his business is not ashamed of his work. Mastery and professionalism make work worthy of respect.

Ýaltanmaň-ýalňysmarsyň - Don't be lazy and you won't make mistakes. Laziness leads to mistakes and misfortunes.

Işsiz outran-işsiz galýar - He who sits idle will remain idle. To achieve success, one must constantly work.

Il bilen giden ýol uzamaz - The road won't seem long if you walk together. Working together makes the work easier and more successful.

All in all, the following differences are mentioned between English, Karakalpak and Turkmen proverbs:

1. Value priorities: English proverbs about work are largely permeated with pragmatism, efficiency, and individual responsibility. Karakalpak and Turkmen proverbs, on the contrary, more strongly emphasize the moral and social aspects of work

2. Attitude to time: English clearly associates work with time and speed. In Turkic proverbs, time appears more in the context of patience and consistency

3. Commonality of Turkic Cultures: Karakalpak and Turkmen proverbs reveal a common Turkic heritage and similar worldview, emphasizing the necessity of work for living and respect for craftsmanship, often using imagery of animal husbandry and agriculture, reflecting their traditional way of life.

Conclusion. In conclusion, it can be noted that a comparison of English, Karakalpak, and Turkmen proverbs about labor reveals profound cultural differences and consistent value orientations in each culture. The English tradition emphasizes pragmatism, rational use of time, and personal responsibility, reflecting an individualistic model of thinking. At the same time, Karakalpak and Turkmen proverbs demonstrate characteristic features of the Turkic worldview, which emphasizes collective values, moral strength, and the connection between labor and morality and resilience. Imagery based on agricultural and pastoral practices emphasizes the close connection between labor and nature and community. Thus, labor in each culture acquires its own semantic content, forming a unique system of ideas about human activity, its purpose, and its significance for society.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Wolfgang Mieder. Proverbs are never out of season. 1991
2. Wolfgang Mieder. Proverbs. Handbook. Greenwood 2004
3. Louis, C. Proverbs and the Politics of Language. Proverbium 17. Year book of International Proverbs Scholarship. The University of Vermont 2000.
4. Ayimbetov K. Karakalpak Folklore. Nukus 1977.
5. Jarimbetov Q., Nizamatdinov J., Allamberganova I. Karakalpak folklore. Tashkent 2018
6. Seyidow Nury. Türkmen halk matallary. Ashgabad 2005

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 20 October 2025**Accepted:** 15 November 2025**Published:** 30 November 2025*Article / Original Paper***FURTHER DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE FOR ASSESSMENT OF REGULATORY IMPACT IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AS AN ELEMENT OF "SMART REGULATION"****Sultanova Sabohat Alisherovna,**

Senior lecturer of Tashkent State University of Law,

PhD in Law,

Tashkent, Uzbekistan

Abstract. The article analyzes the main sources of the regulatory framework of the Republic of Uzbekistan, which established the introduction of a holistic assessment of the regulatory impact in rule-making. Regulatory impact assessment of regulations is seen as one of the main components of the "smart regulation" model recommended today by the Organization for Economic Development and Cooperation to improve regulation. Also, the article discusses the measures provided for in the Concept for improving rule-making activities to introduce "smart regulation" mechanisms in the country. Moreover, the author puts forward an assumption for the further development of the institutional framework for assessing the regulatory impact of normative legal acts through the creation of a specialized Council authorized to control rulemaking.

Keywords: rulemaking, legal act, regulatory impact assessment, "smart regulation" model, Rulemaking Optimization Council, coordination of regulatory impact assessment activities.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TARTIBGA SOLISH TA'SIRINI BAHOLASH INSTITUTINI "AQLLI TARTIBGA SOLISH" ELEMENTI SIFATIDA KEYINGI RIVOJLANISHI**Sultanova Sabohat Alisherovna,**

Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi,

yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada norma ijodkorligida tartibga solish ta'sirini yaxlit baholashni joriy etishni belgilab bergan O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy bazasining asosiy manbalari tahlil qilingan. Tartibga solish ta'sirini baholash bugungi kunda Iqtisodiy taraqqiyot va hamkorlik tashkiloti tomonidan tartibga solishni takomillashtirish uchun tavsiya etilgan "aqli tartibga solish" modelining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi. Shuningdek, maqolada mamlakatda "aqli tartibga solish" mexanizmlarini joriy etish bo'yicha Norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish konsepsiyasida nazarda tutilgan chora-tadbirlar muhokama qilingan. Bundan tashqari, muallif normativ-huquqiy hujjatlarning tartibga solish ta'sirini baholashning institutsional asoslarini norma ijodkorligi faoliyatini nazorat qilish vakolatiga ega bo'lgan ixtisoslashgan Kengashni tashkil etish orqali yanada rivojlantirish taklifini ilgari suradi.

Kalit so'zlar: norma ijodkorligi, huquqiy hujjat, tartibga solish ta'sirini baholash, "aqli tartibga solish".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N51>

Currently, in our country, as in many other countries of the world, "regulatory inflation" is observed, which includes two interconnected directions: firstly, the intensification of

legislation is noted, which is expressed in the adoption of a large number of regulatory legal acts; secondly, there is a trend of constant novelty of legislation, that is, changes and additions are regularly made to existing regulatory legal acts.

This is due to the fact that no matter what events occur in the world, society expects rapid response from the state. The state's reaction is often expressed in the adoption of normative legal acts that are binding on all in various spheres of public life.

However, the hasty adoption of normative legal acts leads to the creation of legal documents that introduce unnecessary obligations and restrictions for citizens and entrepreneurs, on the one hand, and the creation of ineffective legislation with duplicating, conflicting norms, on the other hand, and the increase in costs for the implementation of these legal norms by third parties.

In this regard, the problem of finding new ways and tools capable of identifying alternative regulatory options, calculating the benefits and costs of the introduced regulation, and, in general, understanding to what extent state intervention is necessary, is very relevant. In Western countries, for these purposes, in the 1980s-1990s, a system for assessing the regulatory impact of regulatory legal acts was launched, which became the core of the subsequent model (concept) of "smart regulation." Initially, the understanding that there shouldn't be too many normative legal acts ("Less regulation") intensified, after which debates and attempts to make regulation high-quality and effective began. Thus, the idea of "better regulation" emerged, which subsequently found its reflection in the concept of "smart regulation".

The purpose of this article is both to analyze the main sources of the country's regulatory framework that established the implementation of a holistic regulatory impact assessment, and to find ways to further develop the institutional foundations for regulatory impact assessment of regulatory legal acts.

Emphasizing the importance of regulatory impact assessment (RIA) in "smart regulation," it should be noted that it is a methodology-regulated procedure during which a problem in society requiring regulation is identified, possible regulation options are prepared and analyzed, a draft normative legal act reflecting the preferred regulation option or a proposal on the inexpediency of regulatory impact assessment is developed. Scott Jacobs, a global assessment specialist, defines RIA as a tool, a method: "1) systematically and consistently studying individual potential consequences arising from government actions and 2) transmitting information to decision-makers. This is a flexible tool. Its goals, methodology, and role in the administrative processes of different countries and even in the areas of regulation are different" [2].

The Concept for Improving Regulatory Activity, approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-5505 dated August 8, 2018, established very important measures aimed not only at improving regulatory activity but also at introducing "smart regulation" mechanisms in the Republic of Uzbekistan [3].

This Concept marked the beginning of a new stage of norm-making activity. After all, the practice that has been formed over many years does not correspond to the realities of our time. For example, in 2008-2017, more than 8,000 regulatory legal acts were adopted in the Republic of Uzbekistan, half of which were subsequently abolished. During 2017-2018, more than 900 regulatory legal acts were partially or completely abolished [4].

The above-mentioned Concept provides for the following tasks:

1. Systematization and codification of regulatory legal acts, revision of inactive legislative acts.
2. Limiting the norm-making powers of agencies by clearly defining the list of jurisdictions of each of them.
3. Improvement of the procedure for initiating, developing, and adopting normative legal acts, as well as monitoring their implementation.
4. Implementation of "smart regulation" mechanisms, namely:
 - the principle of sufficiency of the grounds for making regulatory decisions;
 - assessment of the regulatory impact of projects;
 - conducting anti-corruption expertise of regulatory legal acts and their drafts as an integral element of the legislative impact assessment system;
 - restrictions on the validity period of complicating procedures;
 - adoption of laws of direct action;
 - a system for assessing the normative-legal activity of agencies, depending on the quality of the draft normative-legal acts being developed, as well as the benefits and costs incurred by citizens;
5. Detailing the procedures for appealing and demanding the cancellation of a normative legal act by citizens, business entities, and state bodies.
6. Development of the electronic lawmaking system.
7. Determination of a single coordinating organization for interaction between government bodies, the scientific community, and non-governmental structures.
8. Ensuring transparency and accountability in the process of parliamentary discussion of draft laws.
9. Improvement of interdepartmental information exchange based on the results of statistical accounting and analysis of judicial, law enforcement, and supervisory practice.
10. Improvement of the system of professional development of employees of state bodies.

Сегодня во исполнение данной Концепции принимаются конкретные меры. For example, the development, coordination, adoption, legal review, and state registration of draft departmental regulatory legal acts are carried out through the Unified Electronic System [5].

Certainly, the most important element of the "smart regulation" model is the assessment of regulatory impact (RIA) of regulatory legal acts. As noted above, STR represents a socio-economic study aimed at determining the feasibility of implementing certain regulatory measures, regulatory legal acts. For example, in the USA, Canada, Great Britain, Australia, Austria, Germany, France, and other countries of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), the need to prepare a report on regulatory impact assessment of a draft decision of government bodies submitted to the parliament or government is normally enshrined.

Considering that RIA is a labor-intensive procedure, it is important to determine the areas of its application. The establishment of certain "filters" for selecting regulatory legal acts subject to regulatory impact assessment in each individual country occurs differently. The Law of the Republic of Uzbekistan "On Normative Legal Acts" No. LRU-682 dated 20.04.2021 [6] established for the first time the mandatory conduct of START in relation to normative legal

acts affecting entrepreneurial activity, the rights, freedoms and legitimate interests of citizens, as well as the environment.

By the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 396 dated 21.07.2022 "On Measures for Further Systematization of the Legislative Base," the regulatory guillotine method was applied [7]. Previously, a slightly different inventory of legislation was carried out by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. UP-6075 dated 27.09.2020 "On measures to improve the business environment in the country by introducing a system for reviewing legislative acts that have lost their relevance," through which about 500 regulatory legal acts were canceled [8]. In 2020, with the adoption of this Decree, the organizational and legal issues of implementing and conducting a comprehensive regulatory impact assessment in our country were resolved, as the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan was designated as the body authorized to coordinate activities on regulatory impact assessment of legislation.

In addition, this document establishes that in the Republic of Uzbekistan, an assessment of the regulatory impact of draft regulatory legal acts by the developing bodies, as well as an assessment of the regulatory impact of existing regulatory legal acts, will be carried out [8].

The adoption in 2021 of the order of the Minister of Justice on the approval of the Methodology and forms of the regulatory impact assessment report of draft regulatory legal acts and adopted regulatory legal acts completed the organizational and legal process of implementing a holistic regulatory impact assessment in the Republic of Uzbekistan [9]. This methodology defines such methods of conducting STR as ex-ante (evaluation of the draft normative legal act) and ex-post (retrospective assessment), and also details the procedure for conducting STR.

Thus, today the Ministry of Justice is a competent state body authorized to conduct START of regulatory legal acts.

Undoubtedly, the introduction of a full-fledged regulatory impact assessment in our country is an important step towards improving the rule-making process and regulatory policy as a whole. Referring to researchers, it should be noted that Didikin A.B. sees the reasons for the popularity of the RIA institute in the special legal mechanism for discussing draft regulatory legal acts affecting the interests of business and investors before their entry into force [10].

At the same time, considering that this institution is new for us, it should be noted that there are certain difficulties in conducting the START of draft regulatory legal acts. For example, out of 4,131 draft regulatory legal acts submitted to the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan for legal review between March 15, 2021, and October 1, 2022, 324 (7.8%) projects fell within the scope of STR. However, regulatory impact assessment was conducted only for 193 (60%) draft regulatory legal acts [11].

Thus, regulatory impact assessment is one of such democratic tools that allows for the analysis of the impact of a regulatory legal act, the calculation of costs and benefits for the addressees of regulation, the development of alternative options, and the selection of the most preferred one. In this regard, noting the special role of the SRB in the norm-making process, I would like to highlight some aspects of the future development of this institution.

Today, there is an opinion in scientific circles that it is necessary to transition from the "ministerial" organizational model of regulatory oversight to a model for creating councils for optimizing regulation under central government bodies. It is assumed that the functioning of

the departments (departments, divisions) of the Ministry of Emergency Situations in ministries is insufficient for the implementation of consistent regulatory reform. These councils are designed to coordinate their efforts both at the level of methodological developments and in promoting "smart regulation" institutions [12].

In practical terms, it can be noted that in recent years, OECD members have created new types of bodies whose competence includes the development of regulatory policy. Initially, as a rule, working groups or departments were created under various ministries. For example, in the UK, at the beginning of the 2000s, an Executive Committee for Improving Regulation was established under the Ministry of Economy, and in Germany, a Group for Improving Regulation was created under the Ministry of Internal Affairs. The development of the regulatory impact assessment institute, as well as the emergence of the concept of "qualitative regulation," and then "smart regulation," gave impetus to the expansion of the powers of regulatory bodies to control legislation. Moreover, central bodies for regulatory oversight, accountable to the parliament, government, or the president of the country, began to be established. Thus, in Mexico in 2000, in addition to the Federal Commission for Improving Regulation (Comisión Federal de Mejora Regulatoria), a Council for Improvement was established.

The World Bank's study noted that "in particular, 53 of the countries considered have a specialized state body whose function is to conduct, analyze, and comment on impact assessments carried out by various bodies. Some of these specialized supervisory organizations are responsible for determining which regulatory reforms require an impact assessment. However, the most common function of such organizations is to provide recommendations for the experts conducting the assessment. They also often review and monitor regulatory impact in individual ministries and inform the Cabinet or Parliament - the legislative body - about compliance with regulatory impact assessment requirements. Such specialized bodies, such as the Swedish Council for Regulation Improvement (Regelrådet) or the US Office of Information and Regulation, provide experience in conducting qualitative assessments of the potential impact of proposed norms, as well as ensure that ministries comply with the impact assessment guidelines. In Canada, for example, each department and body is responsible for the implementation of its RLE. However, the Treasury Board Secretariat (TBS) reviews and oversees SRVs developed by other departments and agencies. TBS reviews SRW projects and provides its comments until they are ready for review and approval by the Treasury Board for preliminary publication in the "Bulletin of Canada Part 1." [13].

If we examine the functioning of such a body in detail using the example of the National Council for the Control of Norms (Nationaler Normenkontrollrat) in Germany, we can note that it was established under the Federal Chancellor's Office in accordance with a specially adopted federal law in August 2006. To support the Council's activities, a secretariat consisting of 10-12 civil servants operates. According to federal law, members of the Council may be former federal and state officials or judges, business representatives, representatives of the academic community who enjoy high reputation in academic, political, and business circles. The Norms Control Council directly assesses: 1) draft new federal laws; 2) draft amendments and additions to the existing legislation; 3) draft normative legal acts of the European Union, EU instructions, directives, and decisions; 4) existing federal laws, based on them, legal prescriptions, and administrative regulations [14].

Of course, before this stage, we need to firmly master the basics of performing the ART procedure and consolidate them in practice for a certain period of time (perhaps it will take 5-10 years). To achieve such a result, it is necessary to regularly train specialists in conducting regulatory impact assessments, and to establish the process of public consultations. And only in this case, the introduced institute of regulatory impact assessment will contribute to improving the quality of regulatory activity. As noted in OECD documents, when used systematically as a nationwide approach, regulatory impact assessment represents a crucial tool for ensuring a higher quality of state regulation. Furthermore, documenting and publishing factual data and assessments for intervention development allows for increased accountability and transparency in policy development and decision-making processes. RIA provides decision-makers with information on whether or not to regulate and how to regulate [15].

After that, it seems possible to create a special Council for the Optimization (Control) of Normative-Legal Acts in the Republic of Uzbekistan, which will further contribute to the adoption of "vital" regulatory legal acts.

As the President of the Republic rightly defined, work will be systematically continued to radically improve the quality of legislative activity, systematize the legislative base, drastically reduce the number of subordinate acts, and more widely apply the "smart regulation" model in lawmaking [16]. We also believe that the decision to improve the rule-making process by applying the "smart regulation" model in the country, taking into account best foreign practices, is justified, as this will contribute to reducing the administrative burden and adopting effective and socially necessary regulatory legal acts, and consequently, strengthening trust between government bodies and citizens.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Детерминанты качества анализа регулирующего воздействия. ОЭСР, 2006.-С.4 // <https://www.oecd.org/regreform/regulatory-policy/42047676.pdf>
a. (Determinants of the quality of regulatory impact analysis. OECD, 2006.-p.4)
2. OECD, Regulatory impact analysis: best practices in OECD countries. OECD, 1997.-P.14.
3. Национальная база данных законодательства <https://lex.uz/docs/3858812> (National Legislation Database).
4. Давлятов В. Қонун ижодкорлиги фаолияти тобора халқчил ва ҳаётий аҳамият касб этмоқда //Халқ сузи. 29 октябрь 2019 й. №223 (7453) (Davlyatov V. Law-making activities are becoming increasingly popular and vital // Xalq so'zi. October 29,2019 №223(7453)).
5. National Legislation Database <https://lex.uz/docs/4820075>.
6. National Legislation Database <https://lex.uz/docs/5378968>
7. National Legislation Database <https://lex.uz/ru/docs/6124323>
8. National Legislation Database <https://lex.uz/docs/5019108>
9. National Legislation Database <https://lex.uz/docs/5350096>
10. Оценка регулирующего воздействия и нормотворчество: Сборник статей / А. Б. Дидикин. — Екатеринбург : Издательские решения, 2018 (Regulatory impact assessment and rulemaking: Collection of articles / AB Didikin. - Yekaterinburg: Publishing solutions, 2018.).
11. Рўзиев А.И. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларининг тартибга солиш таъсирини баҳолаш: назария ва амалиёт масалалари. Ю.ф.ф.д. (PhD) илм.даражасини олиш учун ёз. диссертация.-Т., 2023 (Roziyev A.I. Regulatory impact assessment of draft legal acts: theory and practice issues. Thesis for a degree PhD in law.-Т., 2023).

12. Карпова П.Г., Цыганков Д.Б. Советы по оптимизации регулирования как неотъемлемый компонент «smart regulation» // Вопросы государственного и муниципального управления.-М., 2012, №3.-С.5-34 (Karpova P.G., Tsygankov D.B. Tips for optimizing regulation as an integral component of "smart regulation" // Issues of state and municipal management. –М., 2012, №3.-С.5-34).
13. Мировые показатели регулирования: всемирная практика оценки регулирующего воздействия», Группа Всемирного банка, 2016 год, стр.6 (Global Regulatory Indicators: Global Practice for Regulatory Impact Assessment, World Bank Group, 2016, p.6.).
14. https://www.normenkontrollrat.bund.de/Webs/NKR/DE/home/home_node.html
15. Regulatory impact assessment, OECD, 2020 <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/7a9638cb-en/index.html?itemId=/content/publication/7a9638cb-en&csp=619a2d489e8b70731fae862e094facd9&itemIGO=oecd&itemContentType=book/>
16. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси.-Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021.-Б.102 (Mirziyoev Sh.M. New Uzbekistan strategy.-Tashkent: “Uzbekistan”, 2021).

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

SOME CONSIDERATIONS ON TYPES OF PENALTIES AND THE CHARACTERISTICS OF THEIR CIVIL AND LEGAL STATUS

Kushbakov Shokhrux Khasan ugli

Associate Professor of the Department of Civil Law Sciences,
Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Captain

E-mail: shoxruxkushbakov1@gmail.uz

Abstract. The article categorizes penal institutions based on their civil legal status and thoroughly examines the peculiarities of their civil legal status, experiences of advanced foreign countries, and opinions of legal scholars. The author explores the status of these institutions as legal entities, their contractual relations, property liability, and the specific characteristics of commercial, non-profit, and hybrid penal institutions. Furthermore, the author has studied the legislative issues in this area in the Republic of Uzbekistan and developed proposals and recommendations.

Keywords: penal institutions, civil legal status, private penal institutions, public-private partnership, contractual relations, property liability, legislation of Uzbekistan.

JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARINING TURLARI VA ULARNING FUQAROLIK-HUQUQIY MAQOMINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI BORASIDA AYRIM MULOHAZALAR

Qushboqov Shohrux Xasan o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi akademiyasi
Fuqaroviy-huquqiy fanlari kafedrasida dotsenti, kapitan

Annotatsiya. Maqolada jazoni ijro etish muassasalarining fuqaroviy-huquqiy maqomidan kelib chiqib turlarga ajratilgan bo'lib, ularning fuqarolik-huquqiy maqomining o'ziga xos xususiyatlari, ilg'or xorijiy davlatlar tajribalari va huquqshunos olimlar fikrlari atroflicha o'rganilgan. Muallif muassasalarning yuridik shaxs sifatidagi maqomi, shartnomaviy munosabatlari, mulkiy javobgarligi va tijoratchi, notijorat, shuningdek gibrid jazoni ijro etish muassasalarining o'ziga xosliklarini ochib bergan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida bu boradagi qonunchilikdagi muammolarni o'rganib, taklif va tavsiyalar ishlab chiqqan.

Kalit so'zlar: jazoni ijro etish muassasalari, fuqarolik-huquqiy maqom, xususiy jazoni ijro etish muassasalari, davlat-xususiy sherikchilik, shartnomaviy munosabatlar, mulkiy javobgarlik, O'zbekiston qonunchiligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N52>

Kirish. Jazoni ijro etish muassasalarini turlariga qarab fuqaroviy-huquqiy maqomini tadqiq etar ekanmiz, avvalo Fuqarolik kodeksining 40-moddasida aks etgan tijoratchi va tijoratchi bo'lmagan tashkilot sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Zero A. Plyuta ichki ishlar organlari tizimida turlicha faoliyatni amalga oshiruvchi muassasalar jamlanganligini ta'kidlaydi[1]. N.A. Kuldashv bu borada ichki ishlar organlari tizimidagi har qanday muassasani o'ziga xos huquq layoqatiga ega bo'lgan tashkilot deb e'tirof etishiga shubha yo'q, ammo ular turli faoliyatni amalga oshiradilar, – degan fikriga qo'shilib bo'lmaydi[2] deb fikr yuritadi.

Nazarimizda, ichki ishlar organlarining muassasalari hisoblangan jazoni ijro etish muassasalari turlarini tasniflashda fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishishi bilan *tijoratchi, notijorat va gibrid* jazoni ijro etish muassasalari turlariga ajratish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Jahon penitensiar amaliyotida jazoni ijro etish muassasalarining an'anaviy ravishda uchta asosiy turi mavjud. Bular: "ochiq" muassasalar, "yopiq" (perimetr atrofida qo'riqlanadigan) va "qamoqxona" tipidagi muassasalar (turmalar) hisoblanadi. Yurtimizda ushbu muassasalarining uch turi ham faoliyat yuritadi. Jumladan, 1997-yil 25-aprelda qabul qilingan Jinoyat-ijroiya kodeksining 45-moddasiga binoan jazoni ijro etish muassasalari quyidagi turlarga bo'linadi: jazoni ijro etish koloniyalari, shu jumladan davolash huquqi asosidagi koloniyalar, tarbiya koloniyalari, turmalar, mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalar kabi turlariga ajratilgan. Bundan tashqari, Jinoyat-ijroiya kodeksining mazkur moddasiga asosan tergov hibsxonalari ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan va xo'jalik xizmatiga oid ishlarni bajarish uchun qoldirilgan shaxslarga nisbatan jazoni ijro etish muassasalari vazifasini bajaradi deb belgilangan.

Muhokama. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ushbu muassasalarni fuqaroviy-huquqiy maqomiga qarab *tijoratchi, notijorat va, gibrid* muassasalarga qarab tadqiq etish zarur.

Tijoratchi jazoni ijro etish muassasalari bu xususiy jazoni ijro etish muassasalari hisoblanib, ushbu muassasalar yurtimizda mavjud emas. Tadqiqotlar natijasida shuni ma'lum qilish mumkinki, xususiy jazoni ijro etish muassasalari to'liq mustaqil yuridik shaxs hisoblanib, ular faoliyatini davlat bilan davlat-xususiy sheriklik asosida olib boradi.

Vanderbilt universiteti professori Christopher Petrella xususiy jazoni ijro etish muassasalari va ularning yuridik maqomi haqida tadqiqotlar olib borgan. Ch.Petrellaning nazarida, xususiy jazoni ijro etish muassasalarining asosiy maqsadi tadbirkorlik, foyda olish hisoblanib, davlat qamoqxonalari qaranganda kamroq shaffoflikka ega[3] ekanligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, Devid Garland bu muassasalarni davlat bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishib, mustaqil yuridik shaxs sifatida faoliyat ko'rsatadi, lekin ularning faoliyati davlatning qonunchilik va nazorat mexanizmlariga to'liq tobidir[4] tarif bergan.

Xususiy jazoni ijro etish muassasalari haqida R.Sparksning fikricha, bu muassasalar yuridik shaxs sifatida tijorat maqsadlarini ko'zlab faoliyat yuritishda, ularning notijorat funksiyalari – jazoni ijro etish va mahkumlarni axloqan tuzatish – davlatning asosiy vazifalariga xizmat qiladi. Huquqshunos ushbu muassasalarining yuridik shaxs sifatida ularga xususiy sektordagi tijorat imkoniyatlaridan foydalanishga yordam berishini, lekin davlat nazorati va qonunchilik doirasidagi cheklovlar ularning faoliyatining tijorat jihatini biroz cheklashini ta'kidlaydi[5].

Muxtasar qilib aytganda, AQSHda xususiy qamoqxonalar yuridik shaxs sifatida faoliyat yuritadi va ularning yuridik maqomi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Bu qamoqxonalar davlat bilan tuzilgan shartnomalar asosida ishlaydi[6].

Fikrimizcha, ushbu muassasalar to'liq yuridik maqomga ega bo'lgan *tijoratchi* yuridik shaxs sifatida aks etadi. Shuningdek, ushbu jazoni ijro etish muassasalarini yuridik shaxs sifatida yurtimizda faoliyat olib borishi maqsadga muvofiq deb hisoblaysiz.

Shu bois tijorat maqsadini ko'zlovchi xususiy jazoni ijro etish muassasalari tashkil etilishini ijobiy va salbiy jihatlarini ko'rib chiqsak.

Ijobiy jihatlar:

Janubiy Koreyada xususiy jazoni ijro etish muassasalarining yuridik shaxs sifatidagi faoliyati davlat-xususiy sheriklik (Public-Private Partnership, PPP) modeliga asoslanib, mamlakatdagi jazo tizimining samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Ushbu tizim Janubiy Koreyaning “Xususiy qamoqxonalarda faoliyati to‘g‘risidagi qonun” (Private Prison Operation Act, 2007)[7] qonuni asosida tartibga solinadi, bu qonun 2007-yilda Somyong qamoqxonasining ochilishi bilan qabul qilingan. Somyong qamoqxonasi yuridik shaxs sifatida “Mas’uliyati cheklangan jamiyat” (Limited Liability Company) shaklida tashkil etilib, davlat bilan shartnoma asosida ishlaydi va tijorat foydasi mahbuslarni qayta tarbiyalashga qaratiladi.

Janubiy Koreyalik olim Kim Chan-Jon o‘zining tadqiqotida “xususiy sektor davlat bilan hamkorlikda zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv usullarini joriy qilishga yordam beradi”[8] deb ta’kidlaydi, bu esa qamoqxonalarda elektron nazorat tizimlari va innovatsion yondashuvlarning muvaffaqiyatli qo‘llanilishida ko‘rinadi.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, Somyong qamoqxonasida mahbuslarning qayta jinoyat sodir etish darajasi davlat qamoqxonalariга nisbatan 15% ga kam[9], bu xususiy muassasalarning qayta tarbiyalashdagi samarasini ko‘rsatadi.

Natija. Shuningdek, *xususiy sektor davlat byudjetiga yukni yengillashtirib*, mahbus boshiga xarajatlarni 20% ga kamaytirgan[10], bu Davlatimizning *moliyaviy jihatdan qulay model* sifatida xizmat qilishi mumkin. Xorijiy olim Devid Garland esa “The Culture of Control” asarida xususiy qamoqxonalarning “davlat funksiyalarini tijorat sektori bilan birlashtirishdagi ijobiy ta’siri”[11]ni ta’kidlab, ularning zamonaviy jamiyatdagi tartibni ta’minlashdagi rolini qayd etadi.

Nazarimizda, xuddi Janubiy Koreya singari yurtimizda xususiy jazoni ijro etish muassasalarini tashkil etish zarur. Bunga ehtiyoj quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

birinchidan, xususiy jazoni ijro etish muassasalari davlat byudjetiga yukni yengillashtirib berib, jazoni ijro etish muassasalarini yuridik shaxs sifatida operativ boshqaruvdan voz kechiladi;

ikkinchidan, tijoratchi xususiy jazoni ijro etish muassasalarini tashkil etishda mahkumlarni ish bilan ta’minlash tizimi yanada kengayib, mahkumlarni axloq tuzatishning bir vositasi sifatida mehnat qilish imkoniyatlari kengayadi.

Salbiy jihatlari:

Xususiy jazoni ijro etish muassasalarining yuridik shaxs sifatida faoliyat yuritishi jinoiy jazo infratuzilmasining xususiy sektorga o‘tishiga olib keladi. Bu esa, o‘z navbatida, fuqarolarning erkinlikdan mahrum etilishi kabi muhim ijtimoiy jarayonni tijorat manfaatlari bilan bog‘lash xavfini keltirib chiqaradi. Masalan, D. Garland ta’kidlaganidek, “jinoyat va jazo sohasining bozor mexanizmlariga berilgani jamiyatda ijtimoiy adolat, qonuniylik va inson huquqlari kabi qadriyatlar soyasida qolishiga sabab bo‘ladi”[12].

Nazarimizda, xususiy jazoni ijro etish muassasalari faoliyatida moliyaviy samaradorlik birinchi o‘ringa qo‘yiladi, bu esa jazo ijro etish muassasalarida *insonparvarlik tamoyillariga* rioya qilishni kamaytirishi mumkin. Ayniqsa, ma’muriyatning xodimlar sonini kamaytirish, oziq-ovqat, tibbiy xizmat va ta’lim-tarbiya jarayonlariga kam mablag‘ ajratish orqali xarajatlarni qisqartirishga urinishi mahkumlarning konstitutsiyaviy huquqlarini buzish holatlarini yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, xususiy koloniyalarning yuridik shaxs sifatida mustaqil shartnomalar tuzish huquqi ularning faoliyatida shaffoflik va davlat nazorati mexanizmlarini zaiflashtiradi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, xususiylashtirilgan jazo muassasalari mavjud bo'lgan AQSH kabi davlatlarda mahkumlar soni sezilarli darajada ko'paygan. Masalan, 2000–2016-yillar orasida xususiy jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan mahkumlar soni 47% ga oshgani kuzatilgan[13]. Bu esa xususiy jazoni ijro etish muassasalari tomonidan *foyda olish maqsadida* mahkumlar sonini ko'paytirishga qaratilgan siyosat yuritilishi xavfini tasdiqlaydi.

Shuningdek, xususiy koloniyalar davlatning jazo siyosatiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lib, ular o'z lobbichilik faoliyati orqali jazo muddatlarini uzaytirish, ozodlikdan mahrum etish choralari ko'paytirishga harakat qilishi mumkin. Bu holat demokratiya va huquq ustuvorligi tamoyillariga zid keladi.

Yuqoridagilardan tahlillardan kelib chiqib nazarimizda yurtimizda xususiy jazoni ijro etish muassasalarini tashkil etishda Janubiy Koreya tajribasiga tayanib tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Notijorat jazoni ijro etish muassasalariga boshqa jazoni ijro etish koloniyalari, shu jumladan davolash huquqi asosidagi koloniyalar, tarbiya koloniyalari, turmalar, mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalarini kiritish mumkin.

Shu o'rinda, ushbu jazoni ijro etish muassasalarini ham *tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi va daromad (foyda) olishga qaratilmagan, davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan*[14] jazoni ijro etish muassasalariga ajratish mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jazoni ijro etish muassasalariga umumiy, qattiq, maxsus tartibli koloniyalar hamda mahkuma ayollar, sudlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning sobiq xodimlariga mansub mahkumlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan mahkum shaxslar ushbu toifa mahkumlar uchun mo'ljallangan jazoni ijro etish koloniyalarini kiritish maqsadga muvofiqdir. Chunonchi, ushbu jazoni ijro etish muassasalarining asosiy maqsadi foyda olishni maqsad qilmagan bo'lib, asosiy maqsad Q.B. Qodirovning fikricha, mahkumlarda ijtimoiy foydali faoliyat bilan shug'ullanish ehtiyojini shakllantirishdan iborat va bu vositalarni qo'llashda, mahkumlarning mehnatidan daromad olish maqsadi bo'lmasligi kerak[15]. Bu borada huquqshunos olimlar fikricha, notijorat tashkilotlar tadbirkorlik bilan shug'ullanishi muayyan foyda ko'rishini mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo'lmaydi, xolos[16] degan fikrni ilgari suradi.

Shu o'rinda, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi muassasalar turiga kiruvchi 7-son JIEKga 5-son JIEKdagi laminat ishlab chiqarish dastgohlari o'tkazilib, ishga tushirildi. Natijada 15 nafar mahkumlar ish bilan ta'minlandi. "LOGBO TIXTIL" MCHJ bilan hamkorlik shartnomasi tuzilib, 70 dona maxsus trikotaj tikuv dastgohlari olib kirilib, foydalanishga topshirildi. Natijada 80 nafar mahkumlar ish bilan ta'minlandi. Shuningdek, ishlab chiqarish korxonasida zamonaviy yo'lak plitkalari ishlab chiqarish sexini yo'lga qo'yish maqsadida, "SHOVKAT BREND HOUSE" MCHJ bilan tuzilgan hamkorlik shartnomasiga asosan, tadbirkor tomonidan olib kelingan 50,0 mln. so'mlik 1 dona meshalka, 1 dona vibrastol dastgohlari o'rnatildi hamda har — xil turdagi qoliplar olib kelinib, foydalanishga topshirildi. Natijada 1 smenada 15 nafar mahkumlar qo'shimcha ish o'rinlari bilan ta'minlandi[17].

Bundan ko‘rinib turibdiki, ushbu muassasalarning asosiy maqsadi foyda olish emas, balki mahkumlarni ish o‘rinlari bilan ta‘minlab, ularni axloqan tuzalishiga ko‘maklashish hisoblanadi.

Zero, FKning 71-moddasi 4-bandida belgilangan qoidada, tijoratchi bo‘lmagan tashkilot o‘zining ustavida belgilangan maqsadlariga mos keladigan doiralarda tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi mumkin, degan qoidada ham o‘z tasdig‘ini topgan. Demak, tijoratchi bo‘lmagan tashkilotlar o‘z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug‘ullana oladi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasining “Nodavlat notijorat tashkilotlar to‘g‘risida”gi qonunida ham o‘z aksini topgan[18].

Shuning uchun jazoni ijro etish muassasalarining mustaqil mablag‘lari xo‘jalik faoliyati orqali va o‘z ustavlarida nazarda tutilgan tartibda tadbirkorlik faoliyati natijasida to‘plangan mablag‘lari hisobiga shakllanadi. Shuningdek, FKning 180-moddasi 2-qismiga asosan bunday faoliyatdan olingan daromad va ushbu daromadga sotib olingan mol-mulk ichki ishlar organlarining mustaqil tasarrufiga o‘tadi va alohida balansda hisobga olinadi[19].

Umumiy, qattiq, maxsus tartibli koloniyalar jazoni ijro etish muassasalari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishishida o‘zaro farq qilmaydi. Ularning bir-biridan farqli jihatlari saqlanayotgan kontingent va jazoni ijro etish tizimidagi tartibda farqlanadi.

Misol uchun, *umumiy tartibli* koloniyalarda og‘ir va o‘ta og‘ir jinoyat sodir etganlik uchun birinchi marta ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan erkaklar hamda og‘ir yoki o‘ta og‘ir jinoyat sodir etganlik uchun ozodlikdan mahrum etishga hukm qilingan ayollar jazoni o‘tasa *qattiq tartibli* koloniyalarda ilgari qasddan sodir etilgan jinoyat uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o‘tagan va qasddan jinoyat sodir etganlik uchun yana sudlangan erkaklar hamda ilgari qasddan sodir etilgan jinoyat uchun ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o‘tagan va o‘ta og‘ir jinoyat sodir etganlik uchun yana sudlangan ayollar, shuningdek o‘ta xavfli retsidivist deb topilgan ayollar saqlanadi. *Maxsus tartibli* koloniyalarda ozodlikdan mahrum qilinib, o‘ta xavfli retsidivist deb topilgan erkaklarni, shuningdek umrbod ozodlikdan mahrum qilingan mahkumlar hamda umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi afv etish tartibida ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan erkaklar ham saqlanadi.

Shuningdek, ushbu koloniyalarda mahkumlar oziq-ovqat mahsulotlari va eng zarur narsalar sotib olishlari ajratiladigan pul miqdori farqlanadi. Jumladan, belgilangan mehnatga haq to‘lash eng kam miqdorining *umumiy tartibli 70,3 foizigacha, qattiq tartibli 52,7 foizi maxsus tartibli 35,2 foizi* bo‘lgan summasigacha ishlab topgan pullaridan ishlatishlari mumkin[20].

Mahkuma ayollar, sudlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning sobiq xodimlariga mansub mahkumlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan mahkum shaxslar ushbu toifa mahkumlar uchun mo‘ljallangan jazoni ijro etish koloniyalarini tasniflashda o‘ziga xoslikni uchratish mumkin. Chunki, ushbu muassasalarda saqlanadigan mahkumlar qilgan jinoyatiga qarab emas balki, jinsi yoki ozodlikda sudlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarida ishlaganligiga qarab, fuqaroligiga qarab farqlanadi.

Ushbu jazoni ijro etish muassasalari amaliyotda mavjud bo‘lsa-da JIKning 45-moddasida o‘z aksini topmagan, lekin O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 5-martdagi 128-son qarorining 1-ilovasi “Ozodlikdan mahrum etish turidagi jazoni ijro etish muassasalari to‘g‘risida” nizomining 9-bandida mahkuma ayollar, sudlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning sobiq xodimlariga mansub mahkumlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi

bo'lmagan mahkum shaxslar uchun mo'ljallangan jazoni ijro etish muassasalari deb yozilgan. *Shu bois, jinoyat-ijroiya qonunchiligi normalarini unifikatsiya qilish, tizimlashtirish va uyg'unlashtirish maqsadida JIKning 45-moddasiga ushbu turdagi jazoni ijro etish muassasalarini kiritish maqsadga muvofiq.*

Bunday muassasalarni nomlashni V.A. Utkin, M.V. Kiselyov va S.M.Savushkinlar "ko'p rejimli" muassasalar[21] deb atasa, I.K. Kalmokov maxsuslashtirilgan koloniya deb atashni taklif[22] qilganlar.

Nazarimizda, ushbu muassasalarni "*ko'p rejimli*" muassasalar deb atash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, ushbu muassasalarda saqlanadigan mahkuma ayollar, sudlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning sobiq xodimlariga mansub mahkumlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan mahkum shaxslar sud tomonidan tayinlangan rejim turiga muvofiq ajratilgan uchastkalarida o'z jazosini o'taydilar uchastkalarda o'tashda misol uchun ayollar koloniyasida voyaga yetmagan mahkumalar va voyaga yetgan mahkumalar alohida saqlanadi va jazoni o'tash rejimi ham alohida bo'ladi.

Ushbu muassasalar o'z fuqaroviy-huquqiy maqomiga ega bo'lib, yuridik shaxs sifatida faoliyat olib boradi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishishida boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi umumiy, qattiq va maxsus tartibli jazoni ijro etish muassasalardan farqlanmaydi.

Fikrimizcha, *tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi umumiy, qattiq va maxsus tartibli* jazoni ijro etish koloniyalari yoki "*ko'p rejimli*" jazoni ijro etish muassasalarining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, ushbu muassasalar notijorat muassasa tipiga mansub bo'lib, asosiy maqsadi foyda olishni maqsad qilmagan xolda mahkumlarda ijtimoiy foydali faoliyat bilan shug'ullanish ehtiyojini shakllantirishdan iborat va bu vositalarni qo'llashda, mahkumlarning mehnatidan daromad olish maqsadi bo'lmasligi kerak;

ikkinchidan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi ushbu muassasalar mustaqil mablag'larini xo'jalik faoliyati orqali va o'z ustavlarida nazarda tutilgan cheklangan tartibda tadbirkorlik faoliyati natijasida to'plangan mablag'lari hisobiga shakllanadi hamda FKning 180-moddasi 2-qismiga asosan bunday faoliyatdan olingan daromad va ushbu daromad sotib olingan muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobga olinadi;

uchinchidan, ushbu muassasalar fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishishi orqali bir-biridan farqlanmaydi. Ular asosan mahkumlarning qilgan jinoyatlariga qarab jazoni o'tash rejimi bilan yoki jinsi, ishlagan ishi (*sud va HMQOning sobiq xodimlari*), fuqaroligiga (*chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar*) qarab farqlanadi.

Shuningdek, faoliyati daromad (foyda) olishga qaratilmagan, davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan jazoni ijro etish muassasalari sirasiga Tergov hibsxonalari, davolash huquqi asosidagi koloniyalar, tarbiya koloniyalari, turmalar, mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalarni kiritish mumkin.

Yurtimizda, Tergov hibsxonalari 11 ta, davolash huquqi asosidagi koloniyalar, tarbiya koloniyalari, turmalar, mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalar 1 tadan mavjud.

Ushbu muassasalar yuridik shaxs hisoblansada, na tijorat maqsadini ko'zlab faoliyat yuritadi na notijorat tashkilot bo'la turib tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi. Bir so'z bilan aytganda V.R. Topildiyev to'g'ri ta'kidlaganidek, ushbu muassasalar o'z nizomlari doirasida

o'zlari yuritayotgan vazifalarni amalga oshirib, turli fuqaroviy huquqiy bitimlar tuzadilar, o'zlariga birlashtirilgan mulkdan operativ boshqarish huquqiy asosida foydalanadilar[23].

Tergov hibsonalari va boshqa jazoni ijro etish muassasalari mahkumlarning sog'lig'i va nomulkiy huquqlarini ta'minlashda fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishadi. Misol uchun O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirining 2019-yil 23-martdagi 67-son buyrug'iga binoan mahkumlarni tish protezlash yordamini tashkil qilishda protez-ortopedik mahsulotlar, ortopedik oyoq kiyimlar, protezlar uchun oyoq kiyimlar va bandajlarni yasash protez-ortopedik mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar bilan shartnomalar asosida amalga oshiradi. Shuningdek, protezlashga ketadigan xarajatlar JIEM smeta mablag'lari hisobidan to'lanadi[24]. Bundan ko'rinib turibdiki, ushbu jazoni ijro etish muassasalari boshqa yuridik shaxslar bilan shartnoma tuza oladi.

FKning 703-moddasiga ko'ra haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi **tibbiyotga** oid xizmatlar ko'rsatish shartnomalariga tatbiq etilishi belgilab qo'yilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, Tergov hibsonalari faqatgina ixtisoslashgan sohasiga qarab ya'ni mahkumlarning huquqlarini himoya qilib, ularning axloqan tuzalishiga ko'maklashish borasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirisha oladi.

Bundan tashqari, davolash huquqi asosidagi koloniya va mahkumlar uchun ixtisoslashgan kasalxonalar faoliyati ham notijorat daromad (foyda) olishga qaratilmagan, davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan turga mansub bo'lib, ushbu muassasalar N.A. Kuldashev to'g'ri ta'kidlaganidek, notijorat yuridik shaxs bo'lganligi uchun tadbirkorlik faoliyatida, foyda olishni maqsad qilishga qaratilgan va shu kabi shartnomalarda ishtirok etmaydi[25].

Gibrid jazoni ijro etish muassasalari sirasiga manzil-koloniya-larini kiritish mumkin. Yuqoridagi huquqshunos olimlar ham ushbu muassasani ochiq turdagi muassasa deyishiga ham sabab shudir. Yurtimizda huquqshunoslar manzil-koloniya-larni tijoratchi muassasalar sifatida e'tirof etadilar. N.Narmatov: manzil-koloniya-larni bir tomondan, vakolatli rasmiy davlat organi, ya'ni muassasadir; ikkinchi tomondan, xo'jalik yurituvchi subyekt, ya'ni tijoratchi yuridik shaxs", – degan fikrni ilgari surib, "hozirgi bozor munosabatlari sharoitida manzil-koloniya-larining huquqiy holati o'zgardi" [26], – degan qat'iy fikrni aytadi. O.Kamalov esa bu fikrni ma'qullab, JIED tizimidagi manzil-koloniya-larini ham shunday korxonalar sirasiga kiritadi[27]. To'g'ri, haqiqatan ham manzil-koloniya-lar hozirgi davrda to'liq bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari asosida faoliyat yuritmoqda deb ta'riflasa N.A. Kuldashev ushbu muassasa tizimidagi boshqa tuzilmalarga qaraganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda faol qatnashmoqda, lekin ularning huquqiy shakli notijorat yuridik shaxs ekanligi yoddan chiqmasligi kerak. Boshqacha aytganda, tijoratchi yuridik shaxslarning asosiy faoliyati foyda olishga qaratilgandir, ichki ishlar organlari va uning tizimidagi JIED asosiy faoliyatining maqsadi bunday emas[28] deb o'z nazariya-larni ilgari suradi.

Fikrimizcha, JIEDni asosiy faoliyatining maqsadiga qarab uning tarkibiy tuzilmasi hisoblangan manzil-koloniya-larining asosiy faoliyatini belgilash noto'g'ri chunki FKning 39-moddasiga binoan manzil-koloniya-lar fuqarolik huquqiy munosabatlarda mustaqil faoliyat olib boruvchi o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira

oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladi yuridik shaxs hisoblanadi.

Shuningdek uning bir tarafdan faoliyati foyda olishga qaratilgan bo'lib, hatto JIKning 85-moddasida belgilangan tartibda respublika byudjeti hisobidan berilishi kerak bo'lgan oziq ovqatlar manzil-koloniyalarda jazoni o'tayotganlar mahkumlarga berilmasligi hamda manzil-koloniyalarda jazoni o'tayotgan, kasalligi tufayli yoki intizomiy bo'linmaga kiritilib ishdan ozod qilingan mahkumlarga manzil-koloniylarning korxonalari, muassasalari va tashkilotlari hisobidan ovqat berilib, ovqatning qiymati keyinchalik mahkumlarning oylik ish haqidan ushlab qolinishi, 86-moddasiga binoan, manzil-koloniyalarda o'tayotgan shaxslarga respublika byudjeti hisobidan belgilangan namunada kiyim, mavsumga qarab, mahkumning jinsi va iqlim sharoitlarini inobatga olgan holda ichki kiyim va poyabzal bilan ta'minlanishi belgilanmagani va ular faqat o'z hisobidan kiyinishlari aynan manzil-koloniylarini asosiy maqsadi tijoratga qaratilganini lekin asosiy maqsadi JIKning 7-moddasiga binoan mahkumlarni axloqan tuzatish bo'lganligi sababli ushbu muassasalar *gibrid jazoni ijro etish muassasalari* sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birgalikda O.A. Kamalov to'g'ri ta'kidlaganidek, manzil-koloniylari tegishli tuman hokimliklari bilan tuzilgan shartnomaga muvofiq, ishlab chiqarish korxonalarida, qurilish tashkilotlarida, xo'jaliklarda axloq tuzatish ishlariga mahkum qilingan shaxslar mehnatidan foydalanish orqali tushgan pul mablag'lari evaziga o'z faoliyatini moddiy-texnik vositalar bilan ta'minlaydilar. Shu boisdan, ularning moliyaviy smetasi Ichki ishlar vazirligi tizimidagi muassasalar va davlat byudjetida turuvchi boshqa tashkilotlarning smetalaridan farq qiladi[29].

Misol uchun, birgina JIED huzuridagi 46-son MKda jazo muddatini o'tayotgan mahkumlarga kasb-hunar o'rgatish maqsadida, 2023-yil 25-aprel kuni "Aziya plast star" MCHJ bilan hamkorlik shartnomasi imzolaniib, plastmas qoliplar ishlab yo'lga qo'yildi. Natijada 20 nafar mahkumlar ish bilan ta'minlandi. Shuningdek, ushbu manzil-koloniya 2022-yilning 5 oyi davomida tuzilgan turli fuqarolik-huquqiy shartnomalar evaziga 1,563 mlrd foyda ko'rgan bo'lsa, 2023-yil 5 oyi davomida 6,268 mlrd so'm foyda ko'rdi[30].

Bu bilan manzil-koloniylarning mol-mulki unga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida tegishli ekani davlat tonidan barcha mahkumlarga berilgan huquqlar, oziq – ovqat va kiyim-kechaklar bilan ta'minlanmasligi mahkumlarni va ular saqlanayotgan jazoni ijro etish muassasalarini tijorat maqsadini ko'zlab faoliyat olib borishiga undaydi. Shuningdek, JIKning 115-moddasiga binoan, manzil-koloniyalarda mahkumlar mehnati JIKda belgilab qo'yilgan istisno va cheklashlarni hisobga olgan holda mehnat to'g'risidagi qonunchilik bilan tartibga solinadi. Bunday qoida boshqa jazoni ijro etish muassasalarida saqlanadigan mahkumlarga oid normalarda nazarda tutilmagan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ham tijorat, ham notijorat xususiyatlarni o'zida jamlagan *gibrid jazoni ijro etish muassasasi hisoblangan* manzil-koloniylarini fuqarolik-huquqiy maqomining o'ziga xosligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, jazoni ijro etish muassasalarining boshqa turlaridan farqli ravishda manzil-koloniylari tijoratchi tashkilot hisoblanib, asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgan bo'lsada, muassasa sifatida tashkil etilganligi tufayli FKning 76-moddasiga binoan notijorat tashkilot hisoblanadi;

ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 5-martdagi "Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq jazolarni ijro etish muassasalarining faoliyati samaradorligini ta'minlash bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi 128-son qarorining 1-ilovasi "Ozodlikdan mahrum etish turidagi jazoni ijro etish muassasalari to'g'risida" nizomining 16-bandiga binoan manzil-koloniyalarning yashash va ishlab chiqarish hududlariga ajratilgan uchastkalarga bo'linmaydi hamda koloniya uchun zarur moddiy-texnik vositalar xarid qilinsa, boshqa jazoni ijro etish muassasalari singari davlat kontrakti emas, balki boshqa fuqarolik-huquqiy shartnomalar tuziladi;

uchinchidan, o'z faoliyati natijalariga ko'ra iqtisodiy mustaqillikka ega, ya'ni tashkilotlar, muassasalar, korxonalar va fuqarolar bilan tuzilgan shartnomalar (tashkilotlar va fuqarolarning mol-mulklarini qo'riqlash shartnomasi, boshqa vazirlik, muassasa, korxona va tashkilotlarga maxsus kontingent tarkibi hisobidan ishchi kuchlarini taqdim etishga qaratilgan shartnoma kabilar) yuzasidan kelib chiqadigan majburiyatlarga o'z mol-mulki bilan javob beradi va uning mustaqil mulkiy javobgarligi xususiyatlari o'zining byudjet vositalariga birlashtirilgan moliyaviy-smetali prinsipga asoslanadi.

Mazkur o'ziga xos jihatlar esa JIED tizimidagi manzil-koloniya faoliyatining fuqarolik huquqining subyekti sifatida fuqaroviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishini ta'minlaydi va fuqarolik huquqining boshqa subyektlari bilan teng huquqlarda faoliyat ko'rsatishi uchun huquqiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Bugungi kunda ushbu muassasalarning turlari va ularning fuqarolik-huquqiy maqomining o'ziga xosligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

birinchidan, ushbu muassasalarni fuqaroviy-huquqiy maqomiga qarab tijoratchi, gibril va notijorat muassasalarga qarab tadqiq etish hamda notijorat muassasalarining o'zining yuridik maqomidan kelib chiqib, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi va daromad (foyda) olishga qaratilmagan, davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan jazoni ijro etish muassasalariga ajratildi;

ikkinchidan, Janubiy Koreya tajribasidan kelib chiqib, xususiy jazoni ijro etish muassasalari faoliyatini joriy etish tavsiya etildi;

uchinchidan, manzil-koloniya faoliyati boshqa jazoni ijro etish muassasalari singari davlat kontrakti emas, balki boshqa fuqarolik-huquqiy shartnomalar tuzilishiga asoslanib, gibril jazoni ijro etish muassasasi sifatida tadqiq etildi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Plyuta A.V. Pravo operativnogo upravleniya v uchrejdeniyax organov vnutrennix del: Dis. ... kand. yurid. nauk. – SPbg., 2005. – S.160.
2. Kuldashv N.A. Ichki ishlar organlari tomonidan yetkazilgan zararni qoplashning fuqarolik-huquqiy masalalari: Yurid. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T., 2010. – B. 36.
3. Petrella, Christopher. "The Color of Corporate Corrections, Part II: Contractual Exemptions and the Overrepresentation of People of Color in Private Prisons." *Radical Criminology*, no. 2, 2014.
4. Garland, D. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford University Press, 2001, pp. 178-183.
5. Harding, R., Ireland, R., & Sparks, R., *Prisons and the Problem of Order*, Oxford University Press, 1996, pp. 145-150
6. Cavadino, M., & Dignan, J., *The Penal System: An Introduction*, SAGE Publications, 5th ed., 2013, pp. 298-305

7. 대한민국 "민간교도소 운영에 관한 법률" (2007). Elektron manba: <http://www.law.go.kr/법령/민간교도소운영에관한법률> (murojaat vaqti: 06.04.2025 y.).
8. Kim Chang-Jong. "Private Prisons in Korea: A Case Study of PPP." *Korean Journal of Criminology*, Vol. 22, No. 1, 2010, pp. 45-60.
9. Korean Correctional Service. "Annual Report on Prison Operations," 2020, p. 34.
10. Korea Institute of Public Finance. "Economic Impact of Private Prisons in Korea," 2015, pp. 12-15.
11. Garland, D. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford University Press, 2001, pp. 178-183.
12. Garland, D. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford University Press, 2001, pp. 178-183.
13. Sentencing Project. Private Prisons in the United States. 2017 yil. Elektron manba: <https://www.sentencingproject.org/publications/private-prisons-united-states/>
14. Kokorin I.S. Grajdansko-pravovaya otvetstvennost za vred, prichinenniy primeneniye fizicheskoy sili, spetsialnix sredstv i oruziya sotrudnikami organov vnutrennix del: Dis. ... kand. yurid. nauk. – SPbg., 2005. – S. 49-50.
15. Qodirov Q.B. Mahkumlarni ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilishining o'ziga xos xususiyatlari. Ozodlikni mahrum qilish joylarida inson huquqlarini ta'minlash: O'zbekiston tajribasi: Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. IIV Akademiyasi. 2022 y. B. 121.
16. Fuqarolik huquqi. Darslik mualliflar jamoasi. – T.: TDYUU. 2009. – B.198.
17. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi Jazoni ijro etish departamenti ishlab chiqarishni tashkil etish boshqarmasi 2023 yilning 5 oyi davomida amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumotnomasidan.
18. O'zbekiston Respublikasining 1999 yil 14 apreldagi «Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida»gi qonuni// O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019 yil 11 sentyabr. № 03/19/566/3734-soni
19. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. Elektron manba: <https://lex.uz/uz/docs/111189>. (murojaat etilgan sana: 11.02.2024 y.).
20. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-ijroiya kodeksi. Elektron manba: <https://lex.uz/uz/docs/111189> (murojaat etilgan sana: 11.02.2024 y.).
21. Utkin V.A., Kiselyov M.V., Savushkin S.M. "Gibridnie" i "multirejimnie" penitentsiarnie uchrejdeniya: preimushchestva i riski //Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Pravo. – 2018. – №. 29. – S. 103-113.
22. Kolmakov I. Jazoni ijro etish muassasalarini yuridik shaxs sifatida maqomi, belgilari va turlariga doir ayrim mulohazalar //Mejdunarodnaya konferensiya akademicheskix nauk. – 2023. – T. 2. – №. 4. – S. 16-18.
23. Topildiyev V.R. Fuqarolik huquqi: Darslik. – T.:Yuridik adabiyotlar publish, 2022. – B.201.
24. O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirining 2019 yil 23 martdagi "O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar vazirligi tergov hibsonalari va jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan shaxslarning tibbiy-sanitariya ta'minoti bo'yicha qoidalarni tasdiqlash to'g'risida"gi 67-son buyrug'i. Elektron manba: <https://lex.uz/uz/docs/4344511> (murojaat etilgan sana 27.07.2023 y.)
25. Quldashev N.A. Ichki ishlar organlari fuqarolik huquqining subyekti. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasining axborotnomasi. – Toshkent, 2014. – №4. – B.29.
26. Narmatov N.S. Ichki ishlar vazirligi huzuridagi "Qo'riqlash" birlashmasining yuridik shaxs sifatidagi faoliyatini huquqiy tartibga solish: Yurid. fan. nomz. ... dis. – T., 2002. – B. 32.

27. Kamalov O.A. Ichki ishlar organlarini moddiy-texnik vositalar bilan ta'minlash bo'yicha davlat kontrakti: Yurid. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T., 2005. – B. 11.
28. Kuldashev N.A. Ichki ishlar organlari tomonidan yetkazilgan zararni qoplashning fuqarolik-huquqiy masalalari: Yurid. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T., 2010. – B. 50.
29. Kamalov O.A. Ichki ishlar organlarini moddiy-texnik vositalar bilan ta'minlash bo'yicha davlat kontrakti: Yurid. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T., 2005. – B. 42.
30. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi Jazoni ijro etish departamenti ishlab chiqarishni tashkil etish boshqarmasi 2023 yilning 5 oyi davomida amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumotnomasidan.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ORGANIZATION OF SOCIAL REHABILITATION AND ADAPTATION ACTIVITIES OF PERSONS RELEASED FROM PENALTIES

Egamberdiev Vohidjon Otabekovich

Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
Senior Lecturer, Department of Crime Prevention, Lieutenant Colonel

Abstract. This article analyzes the concept of social rehabilitation and adaptation of persons released from prison, analyzes the organizational activities of the activity. Also, the existing problems in the activity of social rehabilitation and adaptation of this category of persons are studied, and suggestions and recommendations for their solution are given.

Keywords: execution of punishment, person, offense, social, rehabilitation, adaptation, prevention, activity, organization, measures, regulatory legal acts.

JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARIDAN OZOD ETILGAN SHAXSLARNI IJTIMOIY REABILITATSIYA QILISH VA MOSLASHTIRISH FAOLIYATINI TASHKIL ETISH

Egamberdiyev Vohidjon Otabekovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi
Huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati kafedrasida katta o'qituvchisi, podpolkovnik
E-mail: info@akadmvd.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish tushunchasi faoliyatning tashkil etishga doir faoliyati tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu toifadagi shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyatida mavjud muammolar o'rganilib, ularning yechimiga oid taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: jazoni ijro etish, shaxs, huquqbuzarlik, ijtimoiy, reabilitatsiya, moslashish, profilaktika, faoliyati, tashkil etish, chora-tadbirlar, normativ-huquqiy hujjatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N53>

Kirish. Bugungi kunda sud-huquq islohotlari natijasida jinoyat qonunchiligi normalari yanada liberallashtirilmoqda. Xususan, olib borilayotgan gumanistik siyosatning amaliy tasdig'i sifatida adashib nomaqbul yo'lga kirgan, ammo kech bo'lsa-da o'z qilmishi xatoligini anglab yetib, chin ko'ngildan pushaymon bo'lgan va tuzalish yo'lga qat'iy o'tgan mahkumlarning sog'lom hayotga qaytishiga imkon berish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida Davlatimiz rahbari tomonidan "afv etish" mexanizmining yo'lga qo'yilgani hamda izchil davom ettirilayotganligini xalqimizga xos bag'rikenglik, insonparvarlik, kechirimlilik va olijanoblikning yaqqol namunasi sifatida e'tirof etish o'rindir.

Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

- jazoni to'liq o'tab bo'lgandan so'ng ozodlikka chiqqan shaxslar;

- jazoni yengilrog'i bilan almashtirilgan shaxslar;
- jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan shaxslar;
- oqlangan (Reabilitatsiya qilingan) shaxslardir.

So'nggi yillarda respublikamizda jazoni yengilrog'i bilan almashtirish va muddatidan ilgari shartli ozod qilish kabi choralarning qo'llanilish salmog'i oshib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bir qarashda, kishida jazo qo'llash siyosati yengillashtirilyapti va bu holat inson huquqlarining ta'minlanishiga olib keladi, degan tushunchani yuzaga keltirishi mumkin. Bu qisman to'g'ri. Biroq, masalaga boshqa rakursdan qaraydigan bo'lsak, jazoning yengillashtirilishi jazodan ko'zlangan maqsadga qay darajada erishilmoqda, degan haqli savolni yuzaga keltiradi. Zero, jinoyat sodir etgan shaxs qilmishidan xulosa chiqarib, uning oqibatlarini tushunib, anglab yetmoqdami?

Xususan, Jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan va jazo yengilrog'i bilan almashtirilgan shaxslar tuzalish yo'liga o'tmasdan va sodir qilgan jinoyatidan tegishli xulosa chiqarmasdan qayta jinoyat sodir etmoqda.

Xususan, 2017–2024 yillarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmonlari bilan jami 7128 nafar mahkum afv etilib, ularning 219 nafarini chet el fuqarolari hamda 377 nafarini ayollar tashkil etgan[1]. Afv etilgan shaxslarni oilasi va yaqinlari bag'riga qaytarish, ijtimoiy hayotga moslashib, foydali mehnat bilan shug'ullanishlari, sog'lom turmush tarzini yo'lga qo'yib, jamiyatda munosib o'rin topishlari uchun ularga ko'mak berish bo'yicha mas'ul vazirlik va idoralar tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish, ularga yordam berish va nazorat qilishni ta'minlash bo'yicha bevosita tartibga soluvchi huquqiy jihatdan mustahkamlashga xizmat qilayotgan O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (14.05.2014) Qonuni bo'lib, qonunga asosan huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyati mazmuni va ko'lamiga ko'ra boshqa faoliyat yo'nalishlariga nisbatan kengroq hisoblanadi.

Muhokama. Huquqbuzarliklar profilaktikasi huquq-tartibotni saqlash hamda mustahkamlash, huquqbuzarliklarni aniqlash, ularga barham berish, shuningdek huquqbuzarliklarning sabablari va sodir etilishiga imkon beruvchi shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etish maqsadida qo'llanadigan huquqbuzarliklar umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktikasining huquqiy, ijtimoiy, tashkiliy va boshqa chora-tadbirlari tizimidir[2].

Professor I.Ismailov ta'kidlaganidek, huquqbuzarliklar profilaktikasining afzalliklari: *birinchidan*, salbiy hodisalarning ildizi va manbalari, sabab va shart-sharoitlarini aniqlash hamda bartaraf etishga qaratilgani; *ikkinchidan*, qonun bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga katta zarar yetkazishi mumkin bo'lgan voqea-hodisalar zanjiriga dastlabki ta'sirni ko'rsatishi; *uchinchidan*, kriminogen omillarga ular endigina paydo bo'layotgan va hali mustahkam ildiz otmagan vaqtda, kamroq kuch va xarajat sarf etgan holda ta'sir qilish, bartaraf etish va kuchsizlantirish imkoniga egaligi; *to'rtinchidan*, huquq-tartibotni ta'minlash tizimida boshqa yo'nalishlarga nisbatan insonparvarligi; *beshinchidan*, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy, huquqiy va boshqa chora-tadbirlarni kompleks qo'llash imkoniga egaligi; *oltinchidan*, oshkoralik, keng jamoatchilikning ishtiroki, ommaning fikriga tayanish prinsiplariga asoslangan holda amalga oshirilishida namoyon bo'ladi[3].

Shuningdek, O.A.Martinenko ta'kidlaganidek, huquq-tartibotni ta'minlash borgan sari profilaktik xususiyat kasb etib borayotgani[4] huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyatining mavqeyi oshishiga xizmat qilmoqda. Huquqshunos olim J.S. Muxtorov o'z tadqiqotlarida jamiyatda uchraydigan huquqbuzarliklar xususiyatlari va ular profilaktikasining huquqiy asoslari mazmunidan kelib chiqib, huquqbuzarliklar profilaktikasiga doir faoliyatini quyidagi yetti yo'nalishga ajratadi: *birinchidan*, nosog'lom oilalar, farzand tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'rtasidagi; *ikkinchidan*, voyaga yetmaganlar o'rtasidagi; *uchinchidan*, ilgari sudlanganlar o'rtasidagi; *to'rtinchidan*, diniy-ekstremizm bilan bog'liq; *beshinchidan*, axloq-odob doirasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasi; *oltinchidan*, aholining huquqiy bilimini oshirish, ongi va madaniyatini yuksaltirish; *yettinchidan*, huquqbuzarliklar, shu jumladan jinoyatlarning oldini olish[5] deb ta'kidlagan.

O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (2014) Qonunining qabul qilinishi huquqbuzarliklar profilaktikasining turlari va chora-tadbirlari tizimi aniq belgilab berildi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi faoliyatida asosiy o'rinni *huquqbuzarliklarning yakka tartibdagi profilaktikasi* egallaydi. O'zbekiston Respublikasi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, bu faoliyat g'ayriijtimoiy xulq-atvorli, huquqbuzarliklar sodir etishga moyil bo'lgan, huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarni aniqlash, ularning hisobini yuritish, ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish va moslashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni qamrab oladi.

Xususan, Ichki ishlar organlari tomonidan kundalik ish faoliyatida keng qo'llaniladigan profilaktik suhbat, rasmiy ogohlantirish, huquqbuzarliklarning sabablari va sodir etilishiga imkon berayotgan shart-sharoitlar to'g'risida xabardor qilish, ijtimoiy rehabilitatsiya qilish va ijtimoiy moslashtirish, profilaktik hisobga olish, majburiy davolanishga yuborish va ma'muriy nazorat[6] kiradi.

Ichki ishlar organlarining jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyati maqsadiga ko'ra huquqbuzarliklarning yakka tartibdagi profilaktikasining chora-tadbirlaridan biri bo'lsada, mazmun-mohiyati, o'ziga xos jihatlari bilan alohida ajralib turadi.

Professor M.Ziyodullayev ta'kidlaganidek, yuridik adabiyotlar, qonun hujjatlari va boshqaruvni tashkil etish amaliyotining tahlili shuni ko'rsatadiki, har qanday sohada faoliyat yurituvchi organ, muassasa yoki jamoatchilik tuzilmasining oldiga qo'yilgan maqsadiga erishishi va zimmasidagi vazifalarini samarali amalga oshirishi, qolaversa, qonun va axloq normalari talablariga qat'iy amal qilishini ta'minlash uchun ular faoliyatining prinsiplari belgilab beriladi. Prinsiplar subyektning faoliyatini tashkil etishdagi funksiyalar, huquq va majburiyatlarini belgilashga asos bo'lib xizmat qiladi[7].

Boshqaruv nazariyasida "prinsip", "faoliyat yo'nalishi", "vazifa" kabi kategoriyalar qatorida "funksiya" tushunchasi ham qo'llaniladi. Yuridik adabiyotlarda "funksiya" — davlat va huquqning ijtimoiy rolini tavsiflovchi tushuncha sifatida bayon etiladi[8]. Bevosita Ichki ishlar organlarining funksiyalari haqida so'z borganda rus olimi N.N. Jilskiy ularni "o'zining mohiyati va ijtimoiy-huquqiy ahamiyatini aks ettiruvchi ichki xususiyatlar va prinsipial belgilarga ega bo'lgan Ichki ishlar organlari faoliyat yo'nalishlari" [9] deb tavsiflaydi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda sud-huquq tizimida olib borilayotgan islohotlar jarayonidagi huquq ijodkorligi va uni qo'llash amaliyotida Ichki ishlar organlari yoki muayyan sohaviy xizmatning funksiyalari sifatida ular vazifalarining ijrosini ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar belgilanishi ko'zga tashlanmoqda[10]. Bu esa "funksiya" tushunchasini ikki xil: keng ma'noda-faoliyatning alohida yo'nalishi sifatida, tor ma'noda-vazifalar ijrosiga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida tushunishni taqozo etadi.

Shuningdek, Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va ularni qo'llash amaliyoti tahliliga asoslanib, normativ-huquqiy hujjatlarda Ichki ishlar organlari jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyati quyidagi prinsiplarga asoslanishini aniq belgilash maqsadga muvofiqdir: qonuniylik; fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga rioya etish va ularni hurmat qilish; insonparvarlik; ta'sir ko'rsatish chora-tadbirlarini farqlash va yakka tartibda yondashish; hamkorlikda teng huquqlilik, o'zaro hurmat, manfaatlarining inobatga olinishi va mas'uliyat; ochiqlik va shaffoflik.

Shu sababli qonun hujjatlari va ularni qo'llash amaliyoti talablaridan kelib chiqqan holda Ichki ishlar organlari o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarish bo'yicha amalga oshirishi lozim bo'lgan funksiyalarning muayyan normativ-huquqiy hujjat bilan aniq belgilab berilgan.

Natija. Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslar 2020-yil 34782 nafar, 2021-yil 34735 nafar, 2022-yil 40107 nafar, 2023-yil 43777 nafar, 2024-yil 48358 nafar[11]ni tashkil etadi.

Ushbu shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyatini bevosita amalga oshiradigan subyektlar zimmasidagi asosiy vazifalar ko'lamini, ularni belgilovchi va amalga oshirishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilgan holda ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyatini bevosita amalga oshiradigan subyektlarni quyidagi sohaviy xizmatga ajratish maqsadga muvofiqdir: 1. jazoni ijro etish muassasasi xodimlari; 2. profilaktika inspektorlari; 3. probatsiya xodimlari; 4. xotin-qizlar masalari bo'yicha inspektorlari; 5. voyaga yetmagan va yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasini tashkil etish guruhi inspektorlari; 6. migratsiya va fuqarolikni rasmiylashtirish xodimlari.

Jazoni ijro etish muassasasi xodimlarining jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyati.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining faoliyati samaradorligini tubdan oshirish, jamoat tartibini, fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlashda ularning mas'uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5005-sonli (10.04.2017) farmoniga[12] muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lgan jazolarni ijro etish sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3200-son (11.08.2017) qarori[13] qabul qilindi. Qarorga asosan ichki ishlar organlarining ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lgan jazolarni ijro etish sohasidagi faoliyatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlarini amalga oshirish Ichki ishlar vazirligining eng muhim vazifasi deb etib belgilandi.

Amalga oshirilayotgan islohotlarning davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jinoyat-ijroiya qonunchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari

to'g'risida"gi PQ-4006-son (07.11.2018) qarori qabul qilindi[14]. Qaror bilan mahkumlar huquqlariga so'zsiz rioya etilishini, ularning sha'ni va qadr-qimmati hurmat qilinishini ta'minlash, ularning ongida qonunga itoatkor xulq-atvorni, insonga, mehnatga, ijtimoiy turmush qoidalari va an'analariga hurmat munosabatini shakllantirish, birinchi navbatda, voyaga yetmaganlar va yoshlarning ta'lim olishi, kasbiy tayyorgarligini tashkil etish hamda bandligini ta'minlash, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarni ijro etish mexanizmlarini tubdan qayta ko'rib chiqish, shartli hukm qilingan va jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilingan shaxslarning xulq-atvori ustidan nazorat samaradorligini oshirish, jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirishda fuqarolik jamiyati institutlari bilan uzviy hamkorligini ta'minlash faoliyatini amalga oshirishda muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qildi.

Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy moslashuv jarayoniga ko'pgina holatlarda ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jazoni ijro etish samaradorligi; mahkumlarni ozodlikka chiqishga ma'naviy-ruhiy va tashkiliy jihatdan tayyorlash; mahkumlarning jazodan ozod qilinganidan keyin yangi ijtimoiy holatlarni ongli ravishda o'zlashtirishi; ijtimoiy foydali aloqalarni tiklash, fuqaroning huquqiy holati katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq jazolarni ijro etish muassasalarining faoliyati samaradorligini ta'minlash bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi 128-son (2020) qarori[15] qabul qilindi. Qaror bilan "Ozodlikdan mahrum etish turidagi jazoni ijro etish muassasalari to'g'risida NIZOM tasdiqlandi.

Ushbu nizomga asosan jazoni ijro etish muassasalarining asosiy vazifalari va funksiyalarini belgilandi. Yuklangan vazifalardan kelib chiqqan holda jazoni ijro etish muassasalari mahkumlarni tarbiyalash, ular tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish, shuningdek, ularga ozod etilganidan so'ng ijtimoiy moslashuvi uchun ko'maklashish faoliyatini tashkil etish sohasida vazifalar yuklandi.

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra 2020-yil 713 nafar, 2021-yil 803 nafar, 2022-yil 845 nafar, 2023-yil 854 nafar, 2024-yilda 780 nafar shaxslar[16]ga Jazoni ijro etish muassasalari tashabbusi bilan ma'muriy nazorat o'rnatilishi yuzasidan, JIB sudga tegishli taqdimnomalarni kiritib JIB sudi tomonidan ma'muriy nazorat o'rnatilgan.

Jazoni ijro etish muassasasida ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tagan shaxsni jazoni ijro etish muassasasidan tashqarida normal hayotga qaytarish uchun kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Ushbu chora-tadbirlar majmui ijtimoiy rehabilitatsiya va moslashuv deb tushuniladi.

Xususan, ozodlikda yashashga tayyorgarlik ko'rayotgan, ammo hali jazoni o'tayotgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirish chora-tadbirlari majmui penitensiar moslashtirish deb ataladi. Penitensiardan keyingi va penitensiar darajadagi ijtimoiy moslashuv shakli, funksiyalari va shunga mos ravishda huquqiy tartibga solinishi bilan bir-biridan farq qilishi kerak. Biroq, afsuski, hozirgacha normativ-huquqiy hujjatlarda mahkumlarni ijtimoiy hayotga moslashish shakllarini me'yoriy darajada mustahkamlab qo'ymagan. Uzoq vaqt davomida davlat qaramog'ida bo'lib, noqulay vaziyatga tushib qolgan shaxs, uning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda, ijtimoiy moslashuv davrida vakolatli organlardan tegishli yordam olmaganligi sababli, yana jinoyat va huquqbuzarlik sodir etishi mumkin.

Nazarimizda, ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirishni ikki davrga bo'lish mumkin:

a) Jazoni ijro etish muassasasi tashqarisidagi hayotga psixologik, axloqiy va huquqiy jihatdan tayyorlash;

b) ijtimoiy rol va xulq-atvorni aniqlash, jamiyat qadriyatlari va talablarini idrok etishni o'z ichiga olgan jamiyatda yashash sharoitlariga moslashishdir.

Jazoni ijro etish muassasasida jazo o'tayotgan shaxslarda qonunga itoatkorlik, jamiyatda yurish-turish qoidalariga hurmat munosabatini shakllantirishda ularga ta'lim olish va kasb-hunar o'rganishga ko'maklashish muhim omil hisoblanadi.

Tahliliy ma'lumotlarga ko'ra Jazoni ijro etish muassasalarida umumta'lim maktabi va kasb-hunar markazlarida o'qitilib, mutaxassislik bo'yicha sertifikatlar olgan mahkumlar 2020-yilda 820 nafar, 2021-yilda 2417 nafar, 2022-yilda 3865 nafar, 2023-yilda 6729 nafar, 2024-yilda 10639 nafar[17]ni tashkil etgan.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Jazoni ijro etish muassasasida mahkumni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish jarayonini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish mahkum shaxslarning ozodlikka chiqqanlaridan so'ng takroran jinoyat sodir etishlarining oldini oladi, jamiyatda jinoyatchilikning kamayishiga olib keladi. Mahkum shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirishda samaradorlikka erishish jazoni ijro etish muassasalari xodimlarining, ayniqsa, tarbiyachilarning pedagogik-psixologik tayyorgarliklari bilan uzviy bog'liqdir.

Jinoyat-ijroiya tizimidagi xodimlarning pedagogik-psixologik tayyorgarligini tadqiq etgan A.G.Chirikov[18] o'z tadqiqotlari davomida jazoni ijro etish muassasasida bevosita mahkumlar bilan ishlaydigan xodimlarda o'zlarining pedagogik-psixologik kompetentliklarining darajasi pastligidan tashvishlanish mavjudligini aniqlagan.

Xususan, psixolog B.N.Sirliyev jazoni ijro etish tizimi xodimlarining psixologik tayyorgarligini to'rt guruhga kiruvchi tarkibiy qismlarini ko'rsatib bergan. *Birinchi* guruhga xodimning kasbiy psixologik mo'ljallari va his-tuyg'ularini; *ikkinchi* guruhga xodimning kasbiy harakatlarni bajarishga psixologik jihatdan tayyorgarligini; *uchinchi* guruhga xodimning yuqori darajada rivojlangan kasbiy kuzatuvchanligi, sezgi, xotira, tasavvur jarayonlarini; *to'rtinchi* guruhga xodimning mahkum shaxslar bilan ishlash jarayonida vujudga kelgan murakkab vaziyatlarda ham xotirjamlikni saqlashi, his-tuyg'ularining barqarorligini kiritgan.

Yuqoridagilarni tahlil qilgan holda Jazoni ijro etish muassasasida mahkumlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish ishlari muassasaning pedagogik jamoasi, shuningdek, jazoni ijro etish muassasasining barcha xodimlari tomonidan amalga oshiriladi. Shu sababli jazoni ijro etish muassasasi xodimlari alohida tayyorgarlikka ega bo'lishlari lozim.

Profilaktika inspektorlarining jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish faoliyati.

O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (14.05.2014) Qonuni[19]ning qabul qilinishi huquqbuzarliklar profilaktikasining turlari va chora-tadbirlari tizimi aniq belgilab berildi. Profilaktika inspektorlari tomonidan jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirishda huquqbuzarliklar yakka tartibdagi profilaktikasini samarali amalga oshirishi ko'p jihatdan mazkur chora-tadbirlarni qonun talablariga muvofiq, bir-biridan farqlab, tizimli va har biriga alohida yondashgan holda qo'llashiga bog'liq.

Profilaktika (katta) inspektorlari tomonidan profilaktik suhbat jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi ya'ni shaxsni jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor normalari va qoidalariga rioya etishga ishontirish, g'ayriijtimoiy xulq atvorning ijtimoiy va huquqiy oqibatlarini hamda qayta jinoyat va huquqbuzarliklar sodir etilgani uchun qonunda belgilangan javobgarlikni tushuntirishdan iborat bo'lib, suhbat davomida shaxsning o'ziga xos jihatlari, turmush tarzi va ijtimoiy-maishiy yashash sharoitlari, g'ayriijtimoiy xulq-atvori yoki sodir etilgan jinoyat va huquqbuzarliklarning sabablari va shart-sharoitlari aniqlanadi.

Shuningdek, profilaktik suhbatni qo'llashda hamma vaqt shaxsning jamiyatdagi yurish-turishida kriminogen imkoniyatning mavjudligini aniqlash hamda uning o'zi buni anglab yetishiga erishish muhim hisoblanadi[20]. Bu boradagi xorijiy tajribaga asoslanib, profilaktik suhbatni o'tkazish joyi, vaqti va davomiyligi uni qo'llayotgan subyekt tomonidan belgilanishi hamda uning taxminan bir soat davom etishi, bu jarayonda ko'rgazmali vosita va videotasvirlardan foydalanilishi tavsiya etiladi[21].

Xususan, o'tkazilgan profilaktik suhbat ijobiy natija bermagan va shaxs g'ayriijtimoiy yoki huquqbuzarlik sodir etishga moyil xulq-atvorni davom ettirgan hollarda, unga nisbatan rasmiy ogohlantirish qo'llaniladi.

Profilaktik suhbatdan farqli o'laroq, rasmiy ogohlantirishda shaxsga uning g'ayriijtimoiy xulq-atvorni davom ettirishiga yo'l qo'yib bo'lmasligi yozma ravishda tushuntirilib, uni huquqbuzarlik sodir etganlik uchun javobgarlik haqida ogohlantiriladi. Rasmiy ogohlantirish shaxsga imzo qo'ydirib e'lon qilinadi, u imzo qo'yishdan bosh tortgan taqdirda esa, rasmiy ogohlantirishga bu haqda yozib qo'yiladi.

Fikrimizcha, rasmiy ogohlantirish qonun hujjatlari bilan amaliyotga joriy etilgan bo'lsada, shaxs rasmiy ogohlantirilganidan so'ng unga rioya etmaslik va g'ayriijtimoiy xulq-atvorni yoki huquqbuzarlikni davom ettirganlik uchun huquqiy oqibat belgilanmaganligi sababli, amaliyotda uning ta'sirchanligi past bo'lib qolmoqda. Faqat ma'muriy nazorat o'rnatilgan shaxslarga nisbatan qo'llanilmoqda. Bu esa rasmiy ogohlantirishga u qo'llanilgan shaxs tomonidan jiddiy qaralmasligiga, uning talablari buzilishiga va o'z navbatida, uni qo'llashni e'tibordan chetda qoldirishiga olib kelmoqda[22].

Profilaktik hisobga olish O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunning 35-moddasida nazarda tutilgan shaxslarga nisbatan ularning tuzalishi va takroran huquqbuzarlik sodir etishining oldini olish maqsadida II Olari tomonidan amalga oshiriladigan profilaktika tadbirlari majmuidir[23].

Xususan qonunning 35-moddasiga asosan profilaktik hisobga olish quyidagi shaxslarga nisbatan yuritiladi:

- ilgari sudlanganlarga ular jinoiy jazoni o'taganidan so'ng, o'ziga nisbatan ma'muriy nazorat o'rnatilgan shaxslar bundan mustasno;
- o'ziga nisbatan sudning jazo tayinlanmagan ayblov hukmi qonuniy kuchga kirgan shaxslarga;
- O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 84-moddasiga muvofiq aybdorlik to'g'risidagi masala hal qilinmasdan turib o'ziga nisbatan jinoyat ishi tugatilgan yoxud reabilitatsiya qilmaydigan asoslar bo'yicha jinoyat ishini qo'zg'atishni rad etish to'g'risidagi qaror chiqarilgan shaxslarga;

- o'ziga nisbatan qamoqqa olish bilan bog'liq bo'lmagan ehtiyot chorasi tanlangan jinoyat sodir etishda ayblanuvchilarga;

- O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 40, 41, 45, 47, 52, 56, 58, 61, 106, 131, 165¹, 183, 184, 184¹, 184², 184³, 187, 188, 188¹, 189, 189¹, 190, 191, 201, 202, 202¹, 240, 241-moddalarida nazarda tutilgan ma'muriy huquqbuzarliklarni sodir etganlarga;

- ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalaridan qaytganlarga.

Tahliliy ma'lumotlarga asosan Jazoni ijro etish muassasasidan jazoni to'liq o'tab bo'lgandan so'ng ozod etilgan 2020-yil 2501 nafar, 2021-yilda 1933 nafar, 2022-yilda 1698 nafar, 2023-yilda 1609 nafar, 2024-yilda 1578 nafar[24]ni tashkil etadi.

Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilganligi to'g'risidagi ma'lumotnoma shaxsni profilaktik hisobga olish asosi hisoblanib ushbu shaxslar yashash joyiga kelgan kundan e'tiboran 3 kun ichida profilaktik hisobga olinishi ammo ma'muriy nazorat o'rnatilgan shaxslar bundan mustasnoligi belgilangan.

Tahliliy ma'lumotlarga asosan Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni profilaktik hisobga olingan shaxslar ko'rsatgichlarini tahlil qilganimizda 2020-yilda 8779 nafar, 2021-yilda 6920 nafar, 2022-yilda 9213 nafar, 2023-yilda 9650 nafar, 2024-yilda 13535 nafarni[25] tashkil etgan.

Xususan, profilaktika (katta) inspektorlar tomonidan profilaktik hisobga olingan shaxslar bilan individual profilaktik ishlarni olib borilishiga qaramay ular tomonidan 2023-yilda 750 ta, 2024-yilda 752 ta jinoyat sodir etilganligi ko'rishimiz mumkin.

O'tkazilgan anketa so'rov natijalariga ko'ra respondentlarni 71% amaliyotda Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarga nisbatan yuritilayotgan profilaktik hisob ishlari shaxslarni jamiyatga moslashib ketishi ular tomonidan takroran jinoyatlarni sodir etilishini oldini olishda ijobiy natija bermayotganligini ta'kidlangan.

Nazarimizda, profilaktika (katta) inspektori profilaktik hisobda turgan shaxslar bilan yakka tartibda individual ishlashning samaradorligini oshirishda quyidagilarga amal qilishi kerak:

a) shaxs bilan yaqindan psixologik aloqa o'rnatishi; b) uning muammolariga jiddiy e'tibor berishi va oilasi hamda sog'lig'i haqida so'rashi; v) yashash joyining shart-sharoitlarini o'rganishi; g) uning bandlikka va kasbiy faoliyatiga qiziqish so'rashi; d) sodir yetgan ma'muriy va jinoiy qilmishlari shaxs, jamiyat va davlatga nisbatan salbiy holatlarni keltirib chiqarishini tushuntirishi; k) mamlakatda olib borilayotgan islohotlar yuzasidan unga vatanga bo'lgan muhabbat tuyg'usini uyg'otishi kelgusida yakka tartibdagi profilaktik chora-tadbirlarning natijadorligini oshirishga sabab bo'ladi. Yakka tartibdagi profilaktik chora-tadbirlarini o'tkazishdan asosiy maqsad ham shaxsni tuzalish yo'liga kiritish hisoblanadi.

Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslarni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish va moslashtirish yakka tartibdagi profilaktikaning eng insonparvar chora-tadbirlaridir. Chunki uni qo'llashda belgilangan toifa shaxslarga huquqiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy, pedagogik va boshqa turdagi yordam ko'rsatish hamda ushbu jarayonda ularga jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor normalari va qoidalarini singdirish ko'zda tutiladi.

Xususan, profilaktika (katta) inspektorlari Mahalla huquq tartibot maskaniga jalb etilgan xodimlar bu borada xizmat hududida jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilib, ish va yashash joyi noaniq bo'lganlarni shaxsini aniqlash, ijtimoiy foydali mehnat bilan

shug'ullanmayotgan va mehnatga layoqatli sog'lom fuqarolarni ish bilan ta'minlash, doimiy yashash joyi bo'lmagan va qarovsiz qolgan qariyalarni saxovat uylariga, nogironlarni muruvvat uylariga joylashtirishga ko'maklashish hamda ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish jarayonida shaxslarga huquqiy, tibbiy, kasbiy va ijtimoiy jihatdan tiklanishda yordam beradi.

Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'linmalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2896-son (18.04.2017) qarorida Tayanch punktlari va profilaktika inspektorlari faoliyatini tashkil etish hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-27-son (29.11.2021) farmoni[26] qabul qilindi. Jumladan: jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi ishlarni "Xalq manfaatlariga xizmat qilish" tamoyili asosida tashkil etishning mutlaqo yangi mexanizm va tartiblari joriy etilib, profilaktika inspektorlarining zimmasiga yuklatilgan vazifalari belgilandi.

Ushbu islohotlar natijasida huquqbuzarliklardan jabrlanganlar; g'ayriijtimoiy xulq-atvorga ega; huquqbuzarlik sodir etishga moyil; jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslar shuningdek huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarning ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashuvini ta'minlashda asosiy vazifalarini belgilab berilishi muhim ahamiyat kasb etdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 801-son (30.11.2024) qarori[27] qabul qilindi. Qaror bilan "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tadbirlarini amalga oshirish tartibi to'g'risida NIZOM tasdiqlandi.

Ijtimoiy profilaktika tadbirlari quyidagi shaxslarga nisbatan amalga oshiriladi:

a) *huquqbuzarlik sodir etish ehtimoli bo'lgan shaxslar:* band bo'lmagan yoki doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan ishsiz shaxslar; spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan shaxslar; qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan shaxslar; g'ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslar; qarovsiz va nazoratsiz qolgan voyaga yetmaganlar; ishsiz yoshlar va maktab bitiruvchilari; davlat ko'magiga muhtoj "og'ir" toifadagi yoshlar; huquqbuzarlik sodir etishga moyilligi bo'lgan yoshlar; ajrim yoqasiga kelib qolgan va nizoli oilalar; yordamga muhtoj bo'lgan va og'ir ijtimoiy ahvolga tushib qolgan xotin-qizlar; muntazam tazyiq va zo'ravonlikka uchrab kelayotgan xotin-qizlar; jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan shaxslar; og'ir ahvolga tushib qolgan va og'ir ahvolga tushib qolish xavfi yuqori bo'lgan shaxslar; tadbirkorlik faoliyatini boshlamochi bo'lgan shaxslar.

b) *huquqbuzarlikdan jabrlanish ehtimoli bo'lgan shaxslar:* parvarishga muhtoj yolg'iz keksalar; nogironligi bo'lgan va og'ir kasallikka chalingan shaxslar.

Profilaktika (katta) inspektori ijtimoiy profilaktika obyektlaridan spirtli ichimliklar, giyohvandlik vositalari, psixotrop yoki inson aql-irodasiga ta'sir etuvchi boshqa moddalarga qaram bo'lib qolgan shaxslar; qimor va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarga ruju qo'ygan shaxslar; g'ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslar; jazoni ijro etish muassasalaridan qaytgan va profilaktik hisobda turgan shaxslar; qarovsiz va nazoratsiz qolgan voyaga yetmaganlarning turmush tarzi, xulq-atvori, oilaviy sharoiti va kasbiy layoqatini o'rganadi, hokim yordamchisi

tomonidan ularni kasb-hunar va tadbirkorlikka o'qitish hamda bandligini ta'minlash bo'yicha zarur choralar ko'rilishida yordam beradi.

Xulosa. Jazoni ijro etish muassasasidan ozod etilgan shaxslar turli ijtimoiy yordamga muhtoj aholining boshqa barcha toifalaridan farqli o'laroq, ozodlikdan mahrum qilish tarzidagi jinoiy jazoni o'tagan shaxslar, *birinchidan*, ko'p hollarda ushbu yordamni olmaydilar, *ikkinchidan*, ularga allaqachon tanish bo'lgan ijtimoiy muhitdan unga moslashishni talab qiladigan boshqa muhitga utishga, ular o'tmish bilan bog'liq muayyan qiyinchiliklarni boshdan kechiradilar, *uchinchidan*, ozodlikdan mahrum qilish, ayniqsa, uzoq muddatga mahkumlarni qarindoshlari bilan ijtimoiy foydali aloqalarni yaqindan saqlash imkoniyatidan mahrum qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://www.uzembassy.uk/news/1182?language=uz>
2. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (14.05.2014)// <https://lex.uz/docs/2387357>
3. Zaripov Z.S., Ismailov I. Kriminologiya: darslik. – T., 1996. – B. 173.
4. Martinenko O.A. Determinatsiya i preduprezhdeniye prestupnosti sredi personala organov vnutrennix del Ukraini: Monografiya. – X., 2005. – S. 39.
5. Muxtorov J.S. Ichki ishlar idoralari profilaktika xizmatlari tomonidan jinoyatlarning oldini olishni ta'minlash: Yurid. fan. nomzodi dis. – T., 2009. – B. 27.
6. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (14.05.2014)// <https://lex.uz/docs/2387357>
7. Ziyodullayev M. "Ichki ishlar organlarining tayanch punktlarini boshqarishni takomillashtirish" dissertatsiya (DSc) 20-b 2019-yil
8. Радко Т.Н., Толстик В.А. Функции права: Монография. – Нижний Новгород: Нижегородская высшая школа МВД РФ, 1995. – С. 26.
9. Жильский Н.Н. Органы внутренних дел в государственном механизме обеспечения общественного порядка и безопасности граждан (организационно-правовой анализ) : дисс... д-ра юрид. наук. – Санкт Петербург, 2000. – С. 88.
10. O'zR Prezidentining "Ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'linmalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2896-son (18.04.2017 y.) qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Huquqbuzarliklar profilaktikasi bosh boshqarmasi to'g'risidagi Nizomda HPBBning funksiyalari sifatida uning asosiy vazifalari ijrosini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar belgilab berilgan//<https://lex.uz/ru/docs/3175732>
11. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi jazoni ijro etish departamenti tahliliy ma'lumotnomasi.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining faoliyati samaradorligini tubdan oshirish, jamoat tartibini, fuqarolar huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishni ta'minlashda ularning mas'uliyatini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5005-sonli (10.04.2017) farmoni//<https://lex.uz/docs/3159827>
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ichki ishlar organlarining ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lgan jazolarni ijro etish sohasidagi faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3200-son (11.08.2017) qarori//<https://lex.uz/docs/3309651>
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jinoyat-ijroiya qonunchiligini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4006-son (07.11.2018) qarori//<https://lex.uz/uz/docs/4045443>
15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq jazolarni ijro etish muassasalarining faoliyati samaradorligini ta'minlash bo'yicha

- tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi 128-son (05.03.2020) qarori//<https://lex.uz/ru/docs/4756536>
16. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi jazoni ijro etish departamenti tahliliy ma'lumotnomasi.
 17. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi Jazoni ijro etish departamenti tahliliy ma'lumotnomasi.
 18. Чириков А.Г. Подготовка сотрудников уголовноисполнительной системы к обеспечению личной безопасности (психолого-педагогическая составляющая). Автореферат. дисс. канд. педагог. наук (13.00.08). 2004. –с. 25.
 19. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida" O'RQ-371-son (14.05.2014)// <https://lex.uz/docs/2387357>
 20. Энциклопедия современной юридической психологии / Под общей редак. проф. А.М. Столяренко, 2002 г. / (Эл. Манба). – Режим доступа: – URL: <http://determiner.ru/dictionary/993> (мур. вақти: 18.03.2017).
 21. Павловский А. Профилактика правонарушений на новых основах / (Эл. Манба). URL: <http://statut.by/lichnyi-jurist/13-respect-law/624> (мур. вақти: 18.03.2017).
 22. Зиёдуллаев М.З. Профилактика инспекторларининг ҳуқуқбузарликларнинг якка тартибдаги профилактикаси бўйича фаолияти // ЎзР ИИБ Академиясининг ахборотномаси. – 2017. – № 4. – Б. 43.
 23. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirining 2017-yil 25-avgustdagi 191-son buyrug'i
 24. O'zbekiston Respublikasi IIV huzuridagi Jazoni ijro etish departamenti tahliliy ma'lumotnomasi.
 25. IIV tahliliy ma'lumotnomasi
 26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-27-son (29.11.2021) farmoni//<https://lex.uz/uz/docs/5749291#5749827>
 27. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Obod va xavfsiz mahalla" tamoyili asosida mahallalarda ijtimoiy profilaktika tizimi samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 801-son (30.11.2024) qarori// <https://lex.uz/uz/docs/7243832>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF NATIONAL LEGISLATION ON THE PREVENTION OF CRIMES COMMITTED BY MINORS

Khushvaktov Utkir Temirovich

Independent Researcher at the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

E-mail: Xushvaqtovhhh@gmail.uz

Abstract. This article comprehensively analyzes the national legislative system in the field of crime prevention among minors in the Republic of Uzbekistan. The author conducts a scientific and practical analysis of the laws "On the Prevention of Neglect and Delinquency among Minors" (2010), "On Guarantees of the Rights of the Child" (2008), "On State Youth Policy in the Republic of Uzbekistan" (2016), and "On Crime Prevention," as well as the relevant provisions of the Family, Administrative, and Criminal Codes. The results of the analysis reveal that, although national legislation has established legal, social, and preventive foundations for juvenile delinquency, in practice there are shortcomings such as weak interdepartmental coordination, the predominantly control-oriented nature of the prevention system, and insufficient implementation of psychological and social services.

Keywords: juvenile delinquency, prevention, national legislation, children's rights, state youth policy, crime prevention, neglect, abandonment, victimology, family code, social services, interagency cooperation, legal education.

VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN SODIR ETILADIGAN JINOYATLAR PROFILAKTIKASI BO'YICHA MILLIY QONUNCHILIK NORMALARI TAHLILI

Xushvaqto'v O'tkir Temirovich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarning oldini olish sohasidagi milliy qonunchilik tizimi har tomonlama tahlil qilingan. Muallif tomonidan "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi (2010 y.), "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi (2008 y.), "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi (2016 y.), hamda "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonunlar, shuningdek Oila, Ma'muriy va Jinoyat kodekslarining tegishli normalari ilmiy-amaliy jihatdan tahlil etilgan. Tahlil natijalaridan ma'lum bo'lishicha, milliy qonunchilik voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining huquqiy, ijtimoiy va profilaktik asoslarini yaratib bergan bo'lsa-da, amaliyotda idoralararo muvofiqlashuvning zaifligi, profilaktika tizimining ko'proq nazorat xarakterida bo'lishi, psixologik va ijtimoiy xizmatlar yetarli darajada yo'lga qo'yilmagani kabi kamchiliklar mavjud.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi, profilaktika, milliy qonunchilik, bola huquqlari, yoshlarga oid davlat siyosati, huquqbuzarliklar profilaktikasi, nazoratsizlik, qarovsizlik, viktimologiya, oila kodeksi, ijtimoiy xizmat, idoralararo hamkorlik, huquqiy ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N54>

Kirish. Jamiyatda qonun buzilish holatlarini oldini olish sohasida, xususan, voyaga yetmaganlar va yoshlar o'rtasida profilaktika faoliyatining huquqiy ta'minlash borasidagi yangi davr O'zbekiston Respublikasining 2010 yil 29-sentyabrdagi "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi qonuni[1] qabul qilinishi

bilan boshlandi desak mubolag'a bo'lmaydi. Qonunning maqsadi voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

1) O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 63-79-moddasida esa, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lsa, jumladan jismoniy kuch ishlatga yoki ruhiy ta'sir ko'rsatsa; o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bo'lsa, ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi mumkinligi belgilangan[2].

2) O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida zo'ravonlikning turlari uchun javobgarlik belgilovchi normalar mavjud : haqorat (41-modda), bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berish borasidagi majburiyatlarni bajarmaslik (47-modda), voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash (474 — modda), vasiylik huquqini suiiste'mol qilish (48-modda), yengil tan jarohati yetkazish (52-modda)[3].

3) Jinoyat kodeksida oilaga, yoshlarga va axloqqa qarshi jinoyatlarga bag'ishlangan alohida bob (5-bob) mavjud bo'lib, unda voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta'minlashdan bo'yin tovlash uchun (122-modda), bolani almashtirib qo'yish (124-modda), farzandlikka olish sirini oshkor qilish (125-modda), voyaga yetmagan shaxsni g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilish (127-modda), 16 yoshga to'lmagan shaxs bilan jinsiy aloqa qilish (128-modda), 16 yoshga to'lmagan shaxsga nisbatan uyatsiz buzuq harakatlar qilish (129-modda), pornografik narsalarni tayyorlash yoki tarqatish (130-modda), fohishaxona saqlash yoki qo'shmachilik qilish (131- modda) uchun javobgarlik belgilangan[4].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Yuqoridagi tahlillarga asoslanib ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi va Jinoyat kodeksidagi ushbu normalar voyaga yetmaganlar bilan bog'liq huquqbuzarliklar profilaktikasining huquqiy-himoyaviy va jinoiy-preventiv asosini tashkil etadi. Bu kodekslar nafaqat javobgarlikni belgilaydi, balki oilaviy, ta'limiy va ijtimoiy muhitda voyaga yetmaganlarning xavfsizligini ta'minlash uchun huquqiy mexanizmlarni yaratadi. Voyaga yetmaganlar profilaktikasida mazkur kodekslar o'zaro bog'liq holda ishlaydi: a) oila kodeksi – ijtimoiy va tarbiyaviy asos; b) ma'muriy kodeks – profilaktikaning ilk darajasi; v) jinoyat kodeksi – jinoyatchilikka qarshi qonun ustuvorligining kafolati.

Bu tizim bolalar huquqlarini ta'minlashda, zo'ravonlik holatlarini barvaqt aniqlashda va voyaga yetmaganlarning viktimlik holatini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

4) 2016-yilga kelib "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonun yangi tahrirda qabul qilindi.

Muhokama. Yoshlarni qo'llab-quvvatlash sohasida davlatning vazifalari (6–8-moddalar)ga oid normalar voyaga yetmaganlar o'rtasidagi jinoyatchilikka qarshi ijtimoiy profilaktikaning huquqiy poydevorini belgilaydi. Yoshlarning ta'lim, mehnat va madaniy hayotga to'liq jalb qilinishi ularning deviant (og'ishgan) xulq-atvordan uzoqlashuviga olib keladi.

Yoshlarning huquqiy tarbiyasi va ma'naviy rivojlanishi (10–12-moddalar)ga oid moddalar jinoyatchilikni bartaraf etishning axloqiy-huquqiy profilaktika mexanizmini ta'minlaydi. Ya'ni, yoshlarda ijtimoiy mas'uliyat va qonuniylik hissini kuchaytirish orqali huquqbuzarlikka olib keluvchi xatti-harakatlar oldi olinadi.

Yoshlarning bandligini ta'minlash va ishsizlikning oldini olish (13–15-moddalar) ga oid normalarda davlatning ishsiz yoshlarni qayta tayyorlash, malaka oshirish va ishga joylashtirish bo'yicha majburiyatlari ko'rsatilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ishsizlik yoshlar jinoyatchiligining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun mazkur moddalar ijtimoiy-iqtisodiy profilaktikaning huquqiy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Yoshlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligi (17-modda) ga oid modda profilaktika faoliyatidagi idoralararo hamkorlik tizimini mustahkamlaydi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar yoshlar bilan ishlashda jinoyat sodir etish xavfi yuqori bo'lgan guruhlarni aniqlash va ular bilan individual profilaktik ishlar olib borish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Yoshlar huquqlarini buzganlik uchun javobgarlik (21-modda)ga oid norma yoshlarga oid davlat siyosatining samaradorligini ta'minlovchi huquqiy kafolat vazifasini bajaradi. Yoshlarga nisbatan qarovsizlik yoki huquqlarini poymol qilish holatlari o'z vaqtida bartaraf etilsa, ularning deviant xulq shakllanishi ehtimoli kamayadi[5].

Xulosa o'rnida "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni yoshlarning huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy himoyasini ta'minlash orqali jinoyatchilikni oldini olishning kompleks huquqiy asosini yaratadi; ta'lim, mehnat va tarbiya sohalaridagi islohotlarni profilaktik samaraga ega mexanizmlar bilan uyg'unlashtiradi; huquqni muhofaza qiluvchi organlar, ta'lim muassasalari va mahalla tizimi o'rtasida hamkorlikni institutsionallashtiradi.

"O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonunidagi (2016-yil) kamchiliklar:

qonun yoshlarning ijtimoiy, ma'naviy va iqtisodiy qo'llab-quvvatlanishini belgilaydi, ammo jinoyatchilik profilaktikasi alohida mexanizm sifatida aniq ifoda etilmagan.

yoshlar bilan ishlash bo'yicha idoralararo hamkorlik (17-moddada qayd etilgan) amalda samarasiz, chunki uni muvofiqlashtiruvchi markaziy organ yoki yagona koordinator belgilanmagan.

qonun choralarining samaradorligini baholash uchun indikatorlar yoki hisobot berish mexanizmi nazarda tutilmagan.

yoshlarning "deviant" yoki "huquqbuzarlikka moyil" toifalariga nisbatan profilaktika choralari aniq belgilanmagan.

Takliflar:

qonunda "voyaga yetmaganlar bilan individual profilaktik ish" tushunchasi va uni amalga oshirish tartibini belgilash zarur;

yoshlarning huquqiy ongini shakllantirish bo'yicha ta'lim muassasalarida majburiy huquqiy tarbiya dasturlarini joriy etish;

mahalla, ta'lim muassasasi va ichki ishlar organlari o'rtasida axborot almashinuvning yagona elektron platformasini yaratish;

qonunga yoshlar psixologiyasi va deviant xulq mutaxassislari ishtirokida ijtimoiy-psixologik monitoring tizimini kiritish.

5) O'zbekiston Respublikasining 2008-yil 7-yanvardagi "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni bola huquqlarini ta'minlash va himoya qilishning huquqiy asosini belgilaydi. Ushbu qonunning amalga oshirilishi natijasida bolalarning ijtimoiy himoya darajasi oshdi, ta'lim va tarbiya sohasida insonparvar yondashuv qaror topdi hamda zo'ravonlik va qarovsizlikka qarshi tizimli choralar joriy etildi[6].

Natija. Qonunning ayrim moddalari voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi:

3–4-moddalar davlatning bola huquqlarini ta'minlash majburiyatini belgilab, jinoyatga moyillik omillarini kamaytiradi;

14–15-moddalar ta'lim va tarbiya huquqini kafolatlab, o'smirlarda axloqiy va huquqiy ongini shakllantiradi;

22–23-moddalar bolani zo'ravonlik va qarovsizlikdan himoya qilish orqali ijtimoiy profilaktika vazifasini bajaradi;

17–18-moddalar bolani mehnat va ekspluatatsiyadan muhofaza qilish orqali huquqbuzarlik muhitining oldini oladi;

27–30-moddalar bolalar bilan ishlovchi davlat organlari hamkorligini mustahkamlab, profilaktikaning institutsional tizimini yaratadi;

31-modda bolalar huquqlarini buzganlik uchun javobgarlikni belgilab, ota-onalar va muassasalar mas'uliyatini oshiradi.

Qonun voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilikning oldini olishda huquqiy, tashkiliy va profilaktik asos bo'lib xizmat qiladi. U ta'lim, tarbiya va ijtimoiy himoya sohalaridagi davlat kafolatlari orqali bolalarni huquqbuzarlik muhitidan himoya qilishda muhim huquqiy poydevor vazifasini bajaradi.

“Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi Qonun (2008-yil)idagi kamchiliklar:

qonun ko'proq deklarativ xarakterga ega bo'lib, unda bolalar huquqlarining umumiy kafolatlari bayon etilgan, ammo jinoyatchilikning oldini olish bo'yicha aniq amaliyot mexanizmlari ko'rsatilmagan;

bolalarga nisbatan zo'ravonlik yoki qarovsizlik holatlarini aniqlash va ularni monitoring qilish bo'yicha yagona milliy mexanizm mavjud emas.

27–30-moddalar hamkorlikni nazarda tutsa-da, amalda ma'lumot almashinuvi va tezkor chora ko'rish tizimi yetarlicha ishlamaydi.

31-modda asosan javobgarlikni belgilaydi, lekin qayta tarbiyalash yoki reabilitatsiya choralari bo'yicha norma yo'q.

Takliflar:

qonunda bolalarga nisbatan zo'ravonlik va qarovsizlik holatlarini aniqlash, xabar berish va chora ko'rishning yagona tartibini belgilash lozim;

bolalar huquqlarini himoya qilishga doir organlar o'rtasidagi hamkorlikni ta'minlash uchun milliy koordinatsiya markazi tashkil etish;

ota-onalar uchun majburiy huquqiy va psixologik maslahat kurslari joriy etish (masalan, qarovsizlik holatidan keyin);

bolalarga oid huquqbuzarlik holatlari bo'yicha jamoatchilik nazorati mexanizmlarini (ombudsman, NNTlar) kuchaytirish.

6) O'zbekiston Respublikasining “Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida”gi Qonuni *voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish* sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi va quyidagilarni belgilab beradi[7]:

“Voyaga yetmagan” (18 yoshga to'lmagan), “nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi” (sabab va shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etish), “ijtimoiy jihatdan xavfli

ahvolda bo'lgan voyaga yetmagan/oila", "nazoratsiz", "qarovsiz", "g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar" kabi atamalarga aniq ta'rif berilgan;

nazoratsizlik, qarovsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olish, ularga imkon beruvchi sabablarni bartaraf etish, voyaga yetmaganlarning huquqlarini himoya qilish, qonunga itoatkorlikni shakllantirish;

ota-ona yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar voyaga yetmaganlarning ta'lim vaqtida ko'ngilochar joylarda bo'lishiga, spirtli ichimliklar iste'mol qilishiga va huquqbuzarlik sodir etishiga yo'l qo'ymaslik, shuningdek, tungi vaqtda ularsiz ko'ngilochar joylarda bo'lishiga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rish sharti;

profilaktikani amalga oshiruvchi organlar jumladan, bolalar masalalari bo'yicha komissiyalar; ichki ishlar organlari (maxsus bo'linmalar: huquqbuzarliklarning profilaktikasi bo'linmalari, ijtimoiy-huquqiy yordam ko'rsatish markazlari); ta'lim organlari va muassasalari; vasiylik va homiylik organlari; sog'liqni saqlash organlari va muassasalari; mehnat organlari; Yoshlar ishlari agentligi hamda ularning vakolatlarini belgilab beradi.

Umuman olganda, Qonun voyaga yetmaganlar profilaktikasining **kompleks tizimini** yaratishga qaratilgan bo'lib, unda turli davlat organlari va oilaning mas'uliyati aniq belgilab berilgan.

"Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunidagi *kamchiliklar*:

qonun asosan ma'muriy-huquqiy yo'nalishda, profilaktika emas, nazorat xarakterida bo'lib, u voyaga yetmaganlar bilan bog'liq holatlarda "jazo" yoki "ma'muriy chora"ni ko'proq belgilaydi, profilaktik ta'lim va psixologik yordam yetarli yoritilmagan;

psixologik va ijtimoiy xizmatlar tizimi zaif, aniqrog'i, profilaktikada psixolog, ijtimoiy xodimlar ishtiroki nazarda tutilmagan yoki cheklangan;

mahalla va jamoatchilik ishtirokining huquqiy asosi aniq emas, ya'ni, qonun mahalliy darajadagi profilaktika ishlarining huquqiy mexanizmlarini to'liq belgilamagan;

huquqiy atamalar amaliyotda turlicha talqin qilinadi, masalan, "qarovsizlik", "nazoratsizlik", "g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar"ning aniq mezonlari yo'qligi huquqni qo'llashda turli xulosalarga olib keladi;

qonunning ijro etilishini ta'minlovchi institutsional baza yetarlicha kuchli emas, masalan, bolalar komissiyalari yoki profilaktika markazlarining vakolatlari, hisobot berish va mas'uliyat tizimi aniq belgilanmagan.

Takliflar:

qonunda "nazoratsizlik" va "qarovsizlik" holatlarini aniqlashning standart mezonlari va baholash indikatorlarini joriy etish;

profilaktika organlarining hamkorligini ta'minlash uchun "Yagona bola monitoringi axborot tizimi"ni yaratish;

profilaktika ishlarida psixolog va ijtimoiy pedagog ishtirokini majburiy tartibda belgilash;

qonunga kiber huquqbuzarlik va internet xavflari bo'yicha profilaktika tadbirlarini kiritish;

nazoratsizlik holatlari bo'yicha fuqarolarning xabar berish majburiyatini (Germaniya va Fransiya tajribasidagi kabi) huquqiy asosda belgilash.

7) O'zbekiston Respublikasi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunining tahlili.

Amaldagi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun jinoyatchilik va huquqbuzarliklarni oldini olishda huquqiy asos sifatida muhim ahamiyatga ega. Unda profilaktika faoliyatini tashkil etish, vakolatli organlar vazifalari va ularning hamkorlik mexanizmlari belgilangan. Biroq qonun normalarining amalga oshirilishida qator muammolar mavjud[8].

Jumladan:

profilaktika ishlarini muvofiqlashtirishda mas'ul organlar o'rtasidagi hamkorlik tizimi yetarlicha samarali emas;

viktimologik profilaktika yo'nalishida aniq me'yoriy asoslar va amaliy usullar ishlab chiqilmagan;

ta'lim, sog'liqni saqlash, oila va yoshlar siyosati sohalaridagi profilaktika vazifalari umumiy tizim bilan yetarlicha uyg'unlashmagan;

qonun ijrosi samaradorligini baholash mexanizmi mavjud emas yoki formal tusda;

profilaktika tadbirlarida aholi va fuqarolik jamiyati institutlari ishtiroki past darajada.

Xulosa. Shu sababli qonunning amaliy ahamiyatini oshirish uchun vakolatli organlar o'rtasidagi institutsional muvofiqlashuvni kuchaytirish, viktimologik profilaktika sohasida ilmiy va metodologik asoslar yaratish, hamda ijtimoiy sohalar bilan integratsiyalashgan yagona profilaktika tizimini shakllantirish zarur. Quyida qonunning amaldagi muammolarini bartaraf etish va uning samaradorligini oshirish bo'yicha *takliflar*:

huquqbuzarliklar profilaktikasi sohasidagi soha va idoralar faoliyatini muvofiqlashtirish tizimini takomillashtirish zarur, buning uchun qonunga "Profilaktika faoliyatini idoralararo muvofiqlashtirish tartibi"ga oid modda kiritilishi va har bir sohaning (ichki ishlar, ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat, oila, yoshlar siyosati va boshqalar) vakolat va vazifalari aniq belgilanishi lozim;

qonunda jabrlanuvchilik (viktimlik) omillarini bartaraf etish, jabrlanuvchiga psixologik va ijtimoiy yordam ko'rsatish, xavf guruhlarini aniqlash mexanizmlarini huquqiy jihatdan belgilash taklif etiladi;

ta'lim, sog'liqni saqlash, oila va mehnat sohalarida amalga oshirilayotgan profilaktika ishlari yagona milliy tizim doirasida muvofiqlashtirilishi lozim. Bu maqsadda "Soha muassasalarida huquqbuzarliklar profilaktikasini muvofiqlashtirish" nomli yangi modda kiritilishi maqsadga muvofiq;

har bir profilaktika dasturi yoki chora-tadbirining natijadorligi bo'yicha indikatorlar (masalan, huquqbuzarliklar sonining kamayishi, aholi xabardorlik darajasi, xavf guruhlarining soni va h.k.) joriy etilishi lozim;

nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat birlashmalari va OAVning huquqbuzarliklarning viktimologik profilaktikasidagi roli qonun darajasida mustahkamlanishi zarur;

ichki ishlar organlari, ta'lim, tibbiyot va ijtimoiy soha xodimlari uchun maxsus viktimologik va profilaktika bo'yicha qayta tayyorlash kurslarini joriy etish maqsadga muvofiq;

axborot texnologiyalari asosida yagona profilaktika ma'lumotlar bazasini yaratish orqali xavf guruhlarini, jabrlanuvchilarni, profilaktik tadbirlar natijalari haqidagi ma'lumotlarni integratsiyalashgan holda tahlil qilinishi mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentyabrdagi "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/1685726>
2. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/104720>.
3. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/97664>
4. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/111453>.
5. O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni. <https://lex.uz/docs/3026246?ONDATE2=26.01.2022&action=compare>
6. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/1297315>
7. O'zbekiston Respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/1297315>.
8. O'zbekiston Respublikasi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. <https://lex.uz/docs/1297315>.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PUBLIC ADMINISTRATION

Leonid Khvan Borisovich

Associate Professor of the Department of Administrative and Financial Law

Zilola Gulimova

Student of Tashkent State University of Law

Abstract. This study examines the legal implications of using AI in the public sector. Through comparative analysis, it identifies a core conflict between the efficiency of algorithmic systems and the foundational principles of administrative law.

Keywords: Public Administration; Administrative Law; Artificial Intelligence (AI); Decision-Making.

SUN'IY INTELLEKTNING DAVLAT BOSHQARUVIGA TA'SIRI

Xvan Leonid Borisovich

Iqtisod va mamuriy huquq kafedri dotsenti

E-mail: LB2532@mail.ru

Gulimova Zilola Shuxratovna

TDYU student

E-mail: gulimovazilola@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot davlat sektorida sun'iy intellektdan foydalanishning huquqiy oqibatlarini ko'rib chiqadi. Qiyosiy tahlil yordamida algoritmik tizimlarning samaradorligi va ma'muriy huquqning asosiy printsiplari o'rtasidagi asosiy qarama-qarshilik aniqlanadi.

Kalit so'zlar: davlat boshqaruvi; ma'muriy huquq; sun'iy intellekt (AI); qaror qabul qilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N55>

Introduction. Rapid technological advancement has made AI transformative in public administration which basically redesigns decision-making [1]. AI now is critical in a variety of applications, such as healthcare, education, transportation, and governance. Specifically, public administration has used AI to decision-making, better service delivery, and streamline bureaucratic work [2].

A recent example can be drawn from Australia, where an AI system erroneously identified overpayments and calculated debts deemed to be owed by social security beneficiaries; errors of methodology led to incorrect or inflated debt calculations for over 450,000 individuals [3]. Benedict Sheehy is a Professor of Law, University of Canberra. Yee Fui-Ng is a Senior Lecturer, Faculty of Law, and Deputy Director, Australian Centre for Justice Innovation, Monash University. The authors thank Professor Aziz Huq of the University of Chicago for many useful comments on earlier drafts [4]. Of course, he holds no responsibility for any aspect of the final work, which rests with the authors.

Research Aim and Question

This study aims to examine the legal implications of integrating AI into public administration, focusing on how algorithmic decision-making challenges fundamental administrative law principles such as transparency, accountability, and fairness.

Research Question:

How can public administration reconcile the efficiency and accuracy of AI-driven decision-making with the legal principles of transparency, accountability, and fairness essential to the rule of law?

Literature review. Researchers and institutions worldwide have analyzed both the transformative potential of AI in improving public service delivery and the risks it poses to fundamental legal principles such as fairness, due process, and human oversight.

According to Damar et al. (2024), AI-driven digital transformation reshapes the operational logic of governance by promoting predictive analytics, real-time monitoring, and data-based policymaking. Similarly, Goralski and Tan (2020) argue that AI contributes to sustainable public administration by improving the accuracy and reliability of government decisions. At the same time, the **OECD (2019)** and **Bignami (2022)** highlight that digitalization and algorithmic decision-making require the modernization of administrative procedures to ensure that automation aligns.

The EU approach prioritizes the protection of fundamental rights, transparency, and accountability. However, Rooted in the constitutional principles of the *Rechtsstaat* (rule of law), Germany seeks to balance innovation with legality and proportionality.

Methodology. This paper comparative and doctrinal legal analysis, focusing primarily on administrative activities such as governmental decision-making and public service delivery.

The pursuit of European Union integration plays a critical role in driving alignment with EU standards on AI governance. This trend is evident in national strategies, digital infrastructure investments, and participation in cross-border initiatives, reflecting a regional commitment to EU-compatible digital transformation [5].

European Context

Against this background, the European Committee on Legal Co-operation (CDCJ) of the Council of Europe has commissioned research in the form of a comparative study on AI in relation to administrative law. The resulting report should act as a preparatory study for a potential revision of the handbook [6].

Why AI is Used in Public Administration

AI used in the context of public administration may be designed and developed internally, by a public authority itself, or externally, by the private sector. Before turning to examples of uses of AI in public administration, we will briefly address the question: Why is AI used in public administration?

The answer to this question affects the type and use cases of AI systems in public administration:

- Improve efficiency (e.g., because AI can process information much faster than humans);
- Improve decision-making and policy-making (e.g., higher accuracy or consistency rates may be possible with automated rather than human decision-making);

- Allow civil servants more time to spend on high-value work instead of mundane tasks (e.g., simple, repetitive tasks can be done by AI so that civil servants can conduct tasks requiring creative or social intelligence) [7];

Key Challenges of AI in Public Administration

i. Lack of Transparency. AI-based decision-making systems may be opaque, making it difficult for individuals to understand how decisions are made or what data is being used American Psychological Association [8]. (This lack of transparency can lead to suspicion and mistrust, undermining public confidence in the system).

ii. Bias. AI algorithms can perpetuate biased decision-making based on historical data that reflects human biases and prejudices, resulting in unfair treatment towards certain groups or individuals.

iii. Data Privacy Concerns. With increased reliance on digital technologies like AI, personal information regarding citizens lives collected as input data points within these systems poses significant risks related to privacy breaches and misuse.

AI has the potential to revolutionize administrative decision-making. By improving efficiency, accuracy, and transparency, AI can help government agencies to better serve their citizens. However, it is important to be aware of the ethical and legal considerations that need to be taken into account when using AI for administrative decision-making.

Additional Aspects and Opportunities

AI can also help to improve the accuracy of administrative decisions. By automating tasks that are currently performed manually, AI can help to reduce human error. For example, AI can be used to review tax returns and medical records to identify potential errors.

In addition to improving efficiency and accuracy, AI can also help to increase transparency in administrative decision-making. By making it easier for citizens to access data and information about government programs, AI can help to build trust and accountability between government and the public.

However, ethical and legal considerations remain crucial, particularly concerning bias and opacity. For example, if an AI system is trained on data that shows men are more likely to commit crimes than women, then the AI system may be more likely to recommend that a man be arrested than a woman. Another concern is that AI systems may be opaque, making it difficult to understand how they make decisions and to challenge unfair outcomes.

Despite these concerns, AI has the potential to revolutionize administrative decision-making by improving efficiency, accuracy, and accountability.

Germany

Drawing on its strict data protection regulations and a push for technological sovereignty, Germany is navigating the legal implications of AI in government by balancing efficiency gains with fundamental rights. Anchored in the **Grundgesetz (Basic Law)** and the core principles of **Rechtsstaatlichkeit (the rule of law)**, the German administrative system places particular emphasis on legality, proportionality, and procedural fairness. Its “Modernization Agenda” and “High-Tech Agenda” promote AI use in areas from visa processing to public services while facing critical questions from experts about oversight, dependency on foreign tech, and the essential need for human review—especially in cases highly relevant to fundamental rights—to ensure that the deployment of AI is both responsible and legally sound [9].

China

Building on its strategic push for technological modernization, China has issued comprehensive guidelines to direct the implementation of AI in government work. These guidelines provide a systematic framework emphasizing a scenario-driven approach for areas like public services and decision-making, mandate coordinated and intensive development to reuse resources and strengthen data governance, and enforce robust safety management—including a responsibility system and confidentiality protocols to prevent leaks—while balancing technological empowerment with risk mitigation to ensure efficient, secure, and orderly integration of AI across all levels of government[10].

Uzbekistan

It should be noted that in the National Strategy for the Development of Artificial Intelligence for the period up to 2030, transparency refers to one of the main principles of the development and use of artificial intelligence technologies. It is understood as the explainability of the work of artificial intelligence and the process of achieving its results, non-discriminatory user access to products created using artificial intelligence technologies [11].

Transparency as an essential condition for the use of artificial intelligence in public administration

The concept of transparency in legal doctrine.

In the legal doctrine, in relation to public administration, "transparency" is understood as "a special mode of functioning of public authority that establishes openness of relations between all subjects involved in management and in relations with society»[12]. In this sense, transparency can be represented as a "two-way communication in the context of interaction between authorities and citizens»[13]. The content of such a connection can be expressed as a combination of, on the one hand, "providing state bodies with information about their activities independently and at the request of citizens, and, on the other, as providing citizens and organizations with the opportunity to express their views on significant public issues [14] ».

It seems that with regard to the transparency of the use of AI in public administration, the key task will be to establish and maintain interaction (in essence, communication) between the state and the user.

Transparency and explainability of artificial intelligence systems

As noted in foreign literature, the paramount importance of transparency (both assumed and actual) artificial intelligence systems used in public administration is due to the need to ensure that both the process of artificial intelligence and the result are explicable to the general public (and not just experts), since the openness of the algorithm makes it possible to understand how and why it was adopted. or another management decision [15].

Black Box and Explicable Artificial Intelligence (XAI)

On a technical level, it's about treating AI as a "black box". A "black box" is a description applied to some deep learning systems that accept an input signal and provide an output, but the calculations occurring between these processes are not easy for humans to interpret [16].

Black box AI systems, often based on machine learning based on big data, make decisions experimentally or intuitively, in the absence of the possibility of revealing the reasons why a particular decision was made.

In public administration, the use of black box AI can cause certain difficulties due not only to a lack of transparency, but also to potential bias built into the algorithm and based on

human biases (as well as software components of the collection) hidden in the training data, which can lead to unfair or incorrect decisions.

In contrast to AI systems of the "black box" type, there is a so-called "Explicable artificial intelligence" (Explicable AI - XAI), in which the results of the decision made by the AI system can be understood by humans [17].

In this regard, it seems that in the field of public administration, it is precisely explicable AI that should gain an advantage. However, we have to admit that this field of research is in its infancy (even compared to the "classic" AI of the "black box" type).

Transparency components: explainability, clarity, accessibility

We emphasize that transparency in the use of AI includes not only "explainability" as a process of its operation and the result obtained, but also their "understandability" — the user's ability to assimilate, comprehend and include the content of this process in a system of established ideas [18].

In addition, it should be noted that there is a close relationship between AI transparency and the right to explanation[19], which means a person's right to receive an explanation regarding the result obtained by the algorithm. This becomes especially relevant when it comes to decisions made against an individual that are of a legal or financial nature.

So, if a person receives a refusal regarding a loan application submitted by him, he can request information (explanation) from the credit institution explaining the reasons for the decision [20].

The ethical dimension of transparency and responsibility

At the ethical level, it is not only about responsibility for harm, but also about the relationship between transparency and the ethical use of AI [21].

The European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and the Realities Surrounding Them, adopted on December 4, 2018, became an important document defining the basic principles of the functioning of artificial intelligence at the Council of Europe level [22]. The principle of transparency, impartiality and reliability is one of the principles of using AI in judicial and law enforcement systems.

The problem of access and legal restrictions

Transparency also means "accessibility". Meaningful explanations of the algorithm may be possible, but often remain unavailable.

Intellectual property rights may prevent the disclosure of proprietary code or access to training data, so even if it is possible to understand how the algorithm works, full disclosure of the calculations may not be possible for economic, legal or political reasons.

Creating and maintaining public trust and confidence in the use of AI requires providing the average user with a certain level of explanation and understanding of how AI works, how it came to this or that result, as well as the general availability of such an explanation.

Accordingly, the "ability to explain" should be an important part of the process of selecting and designing AI systems at the stage of their development.

Trust, legitimacy.

Despite the existence of objective reasons why a detailed description of the functioning of AI systems may not be feasible (for example, compliance with the law, intellectual property protection, technical complexity), the inability to offer even a basic explanation of the algorithm significantly affects public confidence in AI [The use of Artificial Intelligence...*, 2020. P. 18].

In the absence of trust in technology, citizens will not participate in the government decision-making process, which undermines the legitimacy and effectiveness of the public sector as a whole.

Thus, in relation to the use of AI in public administration, transparency should be represented by the following triad of its parameters: explainability — clarity — accessibility.

Results. Research confirms that the **legitimacy of AI-assisted decision-making** in public administration depends not only on technological design but also on the preservation of human oversight ("human-in-the-loop") and adherence to legal guarantees of transparency, proportionality, and procedural fairness. Without these safeguards, algorithmic governance risks eroding fundamental administrative law principles and diminishing public confidence in the rule of law

Conclusions. The conducted research demonstrates that the introduction of artificial intelligence into public administration generates fundamental legal conflicts between the requirements of technological efficiency and the principles of the rule of law. An analysis of international experience confirms the existence of systemic challenges related to the lack of transparency of algorithmic "black box" systems, the risks of algorithmic discrimination and the erosion of legal liability mechanisms. At the same time, a comparative legal analysis of the regulatory approaches of the EU, Germany and China shows the continued dependence of national models on the constitutional traditions and administrative culture of each country, despite the common global challenges.

In this regard, the formation of an adequate legal framework requires an integrated approach combining the development of "explicable artificial intelligence" (XAI) with the preservation of the principle of "man in the loop" when making socially significant decisions. A key condition for the legitimacy of automated management is ensuring the "explainability-understandability-accessibility" triad of algorithmic solutions, which will make it possible to harmonize technological progress with the protection of fundamental rights of citizens and maintain public confidence in the digital transformation of public administration.

Further study could explore how administrative courts interpret algorithmic accountability in practice.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Damar M., Aydın Ö., Nihal Cagle M., Özoğuz E., Ömer Köse H., Özen A. Navigating the digital frontier: transformative technologies reshaping public administration. EDPACS, 2024, Vol. 69, No. 9, pp. 41–69. DOI: <https://doi.org/10.1080/07366981.2024.23767922>
2. Goralski M.A., Tan T.K. Artificial intelligence and sustainable development. The International Journal of Management Education, 2020, Vol. 18, No. 1, Article 100330. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2019.100330>
3. Commonwealth of Australia. Report of the Royal Commission into the Robodebt Scheme, 2023. Available at: <https://robodebt.royalcommission.gov.au/system/files/2023-09/rrc-accessible-full-report.pdf>
4. Huq A.Z. A Right to a Human Decision. Virginia Law Review, 2020, Vol. 106, p. 619.
5. Bignami F. Artificial Intelligence in Public Administration: Law, Ethics, and Policy Challenges. In: The Oxford Handbook of AI Governance. Oxford: Oxford University Press, 2022.
6. The Administration and You in the light of the new challenges posed by AI. Council of Europe. Available at: <https://rm.coe.int/the-administration-and-you/16808eb47e>

7. OECD. Using digital technologies to improve the design and enforcement of public policies. OECD Digital Economy Papers, No. 274, February 2019.
8. American Psychological Association. Artificial intelligence and machine learning. 2023. Retrieved from: <https://www.apa.org/topics/artificial-intelligence-machine-learning>.
9. German government AI push modernizing high-tech agenda v2. Deutsche Welle, 2024. Available at: <https://www.dw.com/en/german-government-ai-push-modernizing-high-tech-agenda-v2/a-74214400>
10. China releases guidelines to direct the implementation of AI in government work. China Daily, 2025. Available at: <https://govt.chinadaily.com.cn/s/202510/11/WS68ea222f498e23165e068f36/china-releases-guidelines-to-direct-the-implementation-of-ai-in-government-work.html>
11. .Утверждена стратегия развития технологий искусственного интеллекта до 2030 года. Norma.uz. https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/utverjdjena_strategiya_razvitiya_tehnologiy_iskusstvennogo_intellekta_do_2030_goda
12. Талапина Э.В. Использование искусственного интеллекта в государственном управлении. Информационное общество, 2021(а), № 3, С. 34
13. Кряжков В.А. Информационные связи советской представительной системы в условиях демократизации общества: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Свердловск, 1988. С. 14.
14. Силкин В.В. Транспарентность исполнительной власти в цифровую эпоху. Российский юридический журнал, 2021, № 4, С. 20–31.р. 24
15. Miller T. Explanation in Artificial Intelligence: Insights from the Social Sciences. Artificial Intelligence, 2019, Vol. 267, p. 16
16. Талапина Э.В. Перспективы правового регулирования качества публичного управления. Административное право и процесс. 2021(б). № 11. Р 18
17. Explainable artificial intelligence. Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Explainable_artificial_intelligence&oldid=1069461374
18. Ивин А.А., Никифоров А.Л. Словарь по логике. Москва, 1997. С. 270.
19. Goodman B., Flaxman S. European Union regulations on algorithmic decision-making and a “right to explanation”. AI Magazine, 2017, Vol. 38, No. 3, p 52
20. Berry D.M., Balaskas B. (eds.) Explanatory Publics: Explainability and Democratic Thought. In: Fabricating Publics: The Dissemination of Culture in the Post-truth Era. Open Humanities Press, 2021, P. 229
21. Talapina E.V. The use of artificial intelligence in public administration. Informatsionnoye obshchestvo. 2021(a). No. 3. P. 16–22. In Russian ...*, 2020. P. 16
22. Европейская этическая хартия об использовании искусственного интеллекта в судебных системах и окружающих их реалиях. Совет Европы, 2018. Доступно по ссылке: <https://rm.coe.int/ru-ethical-charter-en-version-17-12-2018-mdl-06092019-2-/16809860f4>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF GAPS IN NATIONAL LEGISLATION ON COMBATING VIOLENCE AGAINST WOMEN

Normatova Shirin Abdalnabiyevna

Independent researcher of the Academy
of the Ministry of Internal Affairs

E-mail: normatova@akadmvd.uz

www.orcid.org/0000-1234-5678-9101

Abstract. This scientific article addresses the topic “Analysis of Gaps in National Legislation on Combating Violence Against Women” and evaluates the practical effectiveness of the Republic of Uzbekistan’s Law No. O’RQ-562 of 2019 and the 2023 amendments through statistical and normative analysis. The study identifies key gaps: a 121% increase in violence cases (over 48,300 incidents from 2020–2025), only 17.5% effectiveness of protection orders, and a 3.9% disproportion between administrative and criminal cases. A comparative legal analysis is conducted with the experiences of Kazakhstan and Turkey. The results highlight 7 systemic gaps (lack of definitions, weak enforcement mechanisms, resource shortages). Recommendations: codify psychological and economic violence in separate articles, extend protection order duration to 6 months, and increase rehabilitation centers to 300+. These reforms could reduce violence by 15–25%. The research aligns with CEDAW and Sustainable Development Goals (SDG 5).

Keywords: gender-based violence, national legislation, gap analysis, protection order, psychological violence, economic violence, rehabilitation, CEDAW, SDG 5, Uzbekistan.

XOTIN-QIZLARGA NISBATAN ZO’RAVONLIKKA QARSHI KURASH BO’YICHA MILLIY QONUNCHILIKDAGI BO’SHLIQLAR TAHLILI

Normatova Shirin Abdalnabiyevna,

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi

Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola “Xotin-qizlarga nisbatan zo‘ravonlikka qarshi kurash bo‘yicha milliy qonunchilikdagi bo‘shliqlar tahlili” mavzusida olib borilib, O‘zbekiston Respublikasining 2019 yilgi O‘RQ-562-son Qonuni va 2023 yilgi o‘zgartirishlarining amaliy samaradorligini statistik va normativ tahlil orqali baholaydi. Tadqiqotda zo‘ravonlik holatlarining 121% o‘shishi (2020–2025 yillarda 48 300+ holat), himoya orderlarining 17,5% samaradorligi, ma‘muriy va jinoiy ishlar orasidagi 3,9% nomutanosiblik kabi asosiy bo‘shliqlar aniqlangan. Solishtirma-huquqiy tahlil Qozog‘iston va Turkiya tajribasi bilan qiyoslangan. Natijalarda 7 ta tizimli bo‘shliq (ta‘riflar yetishmasligi, ijro mexanizmlarining zaifligi, resurslar taqchilligi) ko‘rsatilgan. Takliflar: psixologik va iqtisodiy zo‘ravonlikni alohida moddalar bilan belgilash, himoya orderlari muddatini 6 oygacha uzaytirish, reabilitatsiya markazlari sonini 300+ ga yetkazish. Ushbu islohotlar zo‘ravonlikni 15–25% ga kamaytirishi mumkin. Tadqiqot CEDAW va Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 5) talablariga muvofiq.

Kalit so‘zlar: gender zo‘ravonligi, milliy qonunchilik, bo‘shliqlar tahlili, himoya orderi, psixologik zo‘ravonlik, iqtisodiy zo‘ravonlik, reabilitatsiya, CEDAW, SDG 5, O‘zbekiston.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N56>

Kirish. Xotin-qizlarga nisbatan zo‘ravonlik (ΓΑ3) bugungi kunda global miqyosda eng dolzarb inson huquqlari muammolaridan biri bo‘lib, O‘zbekiston jamiyatida ham ijtimoiy,

iqtisodiy va madaniy oqibatlarga olib kelmoqda. Dunyo sog'liqni saqlash tashkiloti (DSST) ma'lumotlariga ko'ra, ayollarning 35% gacha umri davomida jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka duch keladi, bu esa nafaqat shaxsiy travmalarni, balki oila barqarorligi, bolalar tarbiyasi va milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda 2019-yil 2-sentyabrda qabul qilingan "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'RQ-562-son Qonun zo'ravonlikka qarshi kurashning huquqiy asosini yaratgan bo'lsa-da, amaliyotda uning samaradorligi bir qator tizimli bo'shliqlar tufayli cheklanmoqda. Masalan, 2020–2025-yillarda zo'ravonlik holatlari 121% ga oshganiga qaramay (48 300 dan ortiq holat), himoya orderlari faqat 8 430 tani tashkil etgan, bu esa qonun ijrosidagi bo'shliqlar mavjudligini ko'rsatadi [1].

Milliy qonunchilikning asosiy bo'shliqlari quyidagilardan iborat: birinchidan, zo'ravonlikning psixologik va iqtisodiy shakllarini aniq ta'riflamaslik (masalan, gaslighting, moliyaviy nazorat); ikkinchidan, reabilitatsiya va qayta integratsiya mexanizmlarini yetarli moliyalashtirmaslik (197 ta markazda faqat 3 kunlik boshpana); uchinchidan, ma'muriy va jinoyat javobgarligi o'rtasidagi nomuvofiqlik (2025-yilda 7 624 ma'muriy ishga qarshi atigi 298 jinoyat ishi). Ushbu bo'shliqlar nafaqat qonun ustuvorligini zaiflashtiradi, balki CEDAW Konvensiyasi (1979) talablariga zid keladi, chunki davlat zo'ravonlik qurbonlarini kompleks himoya qilish majburiyatini to'liq bajarmayapti.

Ushbu maqola "Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar tahlili" mavzusida olib borilib, IMRAD metodologiyasi asosida qonun hujjatlari, statistik ma'lumotlar va xalqaro standartlarni solishtirmali tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi – qonunchilikdagi aniq bo'shliqlarni aniqlash, ularning sabab-oqibatlarini baholash va amaliy takliflar ishlab chiqishdir. Ilmiy ahamiyati shundaki, mavjud qonun bazasini takomillashtirish orqali zo'ravonlik holatlarini 15–20% ga kamaytirish va gender tenglikni ta'minlash mumkin. Maqola O'zbekistonning barqaror rivojlanish maqsadlariga (SDG 5: Gender Equality) mos keladigan huquqiy islohotlarga asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar masalasi ilmiy adabiyotlarda keng va ko'p qirrali yoritilgan bo'lib, xalqaro huquqiy standartlar, milliy qonunchilik tahlili, sotsiologik nazariyalar va empirik statistik tadqiqotlarni o'z ichiga oladi. Xalqaro adabiyotlarda BMTning CEDAW Konvensiyasi (1979) zo'ravonlikka qarshi kurashning universal huquqiy asosini yaratadi, unda davlatning "due diligence" majburiyati – ya'ni, zo'ravonlikni oldini olish, himoya qilish, jazolash va qurbonlarni reabilitatsiya qilish aniq belgilangan [1; modda 2, p. 12–15]. Istanbul Konvensiyasi (2011) esa zo'ravonlikning psixologik, iqtisodiy va raqamli shakllarini (cyberstalking, financial abuse) alohida ta'riflab, davlatlarni ularni jinoyat deb tan olishga majbur qiladi [2; modda 3, p. 8–10]. UN Women (2023) global hisobotida O'zbekiston qonunchiligidagi psixologik zo'ravonlikni aniq ta'riflamaslik (masalan, gaslighting, coercive control) va iqtisodiy zo'ravonlikni (moliyaviy nazorat, mulkdan mahrum qilish) ma'muriy emas, balki jinoyat deb hisoblamaslik asosiy bo'shliqlar sifatida ko'rsatilgan [3; p. 25–26, jadval 4.1]. Human Rights Watch (2024) tadqiqotida O'zbekistonda himoya orderlarining qisqa muddatli (30 kun) va ijro etilmasligi (faqat 40% hollarda politsiya aralashuvi) qonun samaradorligini pasaytirishi, shuningdek, qurbonlarning murojaat qilishdan qo'rqishi (stigma tufayli) ta'kidlangan [4; p. 44–47, grafik 3.2].

Milliy adabiyotlarda O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi O'RQ-562-son Qonuni (2019-yil 2-sentyabr) va unga kiritilgan o'zgartirishlar (2023-yil 14-mart, O'RQ-822-son) asosiy tahlil obyekti hisoblanadi. Qonunning 5-moddasida "tazyiq" atamasi umumiy shaklda berilgan bo'lsa-da, psixologik zo'ravonlikning aniq belgilari (masalan, doimiy tahdid, izolyatsiya, emotsional manipulyatsiya) keltirilmagan, bu esa sud amaliyotida qiyinchiliklar keltirib chiqarmoqda [5; modda 5, sharh]. Shavkat Mirziyoyevning PF-81-son Farmoni (2022-yil 7-mart) zo'ravonlikka qarshi kurashni mahalla darajasida kuchaytirish, xotin-qizlar masalalari bo'yicha inspektorlarni faollashtirishni buyurgan bo'lsa-da, qonunda iqtisodiy zo'ravonlik (masalan, oilaviy byudjetni nazorat qilish orqali ayolni qaram qilish) alohida modda sifatida belgilab berilmagan [6; band 4, p. 3]. Adliya vazirligi (2025) yillik hisobotida 2025-yilning 8 oyida 7 624 ma'muriy ish (jarima, ogohlantirish) ochilganiga qaramay, atigi 298 jinoyat ishi (JK 136-moddasi bo'yicha) qo'zg'atilgani qonun ijrosidagi nomuvofiqlikni yaqqol ko'rsatadi [7; p. 18–19, jadval 2.4]. Bu esa ma'muriy va jinoyat javobgarligi o'rtasidagi bo'shliqni tasdiqlaydi.

Sotsiologik nazariyalar nuqtai nazaridan R. Inglehart postmodern jamiyatdagi qadriyatlar o'zgarishi (individualizmning kuchayishi, an'anaviy oila modelining zaiflashishi) zo'ravonlik shakllarini murakkablashtirishini va qonunlarni doimiy yangilab borishni talab etishini ta'kidlaydi [8; p. 6–32]. N. Shermuhammedova fan metodologiyasida qonun hujjatlarini tizimli tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarning ijtimoiy samaradorligini baholash uchun "gap analysis" (bo'shliq tahlili) usulini qo'llash zarurligini ko'rsatadi [9; b. 112–115, 25–26-betlar]. Statistik adabiyotlarda Ichki ishlar vazirligi va Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari (2020–2025) zo'ravonlik holatlari 121% oshganini (48 300+ holat), himoya orderlari faqat 8 430 tani (2020) tashkil etganini, reabilitatsiya markazlarining 197 tadan iborat bo'lishiga qaramay, faqat 14 849 murojaat qayd etilganini ko'rsatadi [10; jadval 3.2, grafik 4.1]. Bu esa qonunchilikdagi bo'shliqlar tufayli murojaatlarning 60% gacha yashirin qolayotganini tasdiqlaydi. Qozog'istonning "Oiladagi zo'ravonlikka qarshi kurash to'g'risida"gi Qonuni (2009, 2021 o'zgartirishlar) iqtisodiy zo'ravonlikni alohida jinoyat deb belgilaganligi O'zbekiston uchun taqqoslash uchun muhim namuna hisoblanadi [11; modda 11-1].

Muhokama. Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish maqsadida 2019-yil 2-sentyabrda "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonun qabul qilingan bo'lib, unda "jinsiy zo'ravonlik", "jismoniy zo'ravonlik", "iqtisodiy zo'ravonlik", "psixologik zo'ravonlik", "tazyiq", "himoya orderi" tushunchalari belgilab berilgan (3-modda). Qonunning 4-moddasiga ko'ra, tazyiq va zo'ravonlikdan jabrlanuvchi quyidagi huquqlarga ega: o'ziga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik sodir etilganligi yoki ularni sodir etish tahdidi to'g'risidagi ariza bilan tegishli vakolatli organlarga hamda tashkilotlarga yoxud sudga murojaat etish; maxsus markazlarda, shuningdek bepul telefon liniyasi orqali tekin huquqiy maslahat, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy va boshqa yordam olish; ichki ishlar organlariga himoya orderi berish to'g'risida talab bilan murojaat qilish, himoya orderi shartlari buzilgan taqdirda esa, ularni bu haqda xabardor qilish; sodir etilgan tazyiq va zo'ravonlikdan unga yetkazilgan moddiy zararining o'rnini qoplash hamda ma'naviy ziyonni kompensatsiya qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat etish, shuningdek, davlat boji to'lashdan ozod qilinadi. Zo'ravonlikdan jabrlanuvchi xotin-qizlarga tazyiq o'tkazayotgan yoki ularga nisbatan zo'ravonlik sodir etgan shaxsga yoxud bir guruh shaxslarga nisbatan "Xotin-qizlarni tazyiq va

zoʻravonlikdan himoya qilish toʻgʻrisida”gi qonunda belgilangan taʼsir koʻrsatish choralari qoʻllanishiga sabab boʻladigan tazyiq va zoʻravonlikdan davlat himoyasini taʼminlaydigan maxsus hujjat – himoya orderini olish huquqiga ega. 2021-yilning 12 oyi ichida Ichki ishlar vazirligi tomonidan xotin-qizlarga nisbatan 39 343 ta zoʻravonlik holati, shu jumladan, psixologik zoʻravonlik (18 777 ta holat), jismoniy zoʻravonlik (13 658 ta holat), iqtisodiy zoʻravonlik (234 ta holat), jinsiy zoʻravonlik (106 ta ish) va shilqimlik holatlari (7174 ta) qayd etilgan. Statistik maʼlumotlarga koʻra, 34 330 ta maishiy zoʻravonlik holati oilada sodir etilgan boʻlib, ularning 26 667 tasi er tomonidan ayollarga nisbatan sodir etilgan. 2020-yilga nisbatan berilgan himoya orderlari soni (14774 ta) ikki martadan ortiqqa koʻpaydi, bu bir tomondan xotin-qizlarga nisbatan zoʻravonlik namoyon boʻlishining koʻpayganligini, ikkinchi tomondan esa, IIV xodimlari tomonidan oilada zoʻravonlik holatlarining namoyon boʻlishining oldini olishidan dalolat beradi. Ichki ishlar vazirligining 2020–2021 yillar uchun himoya orderlari boʻyicha rasmiy maʼlumotlariga koʻra, himoya orderlarini berish uchun tazyiq va zoʻravonlikdan jabrlanuvchilarning mos ravishda 5071 va 21947 ta arizasi asos boʻlgan. (5-ilova. 2020–2021-yillarda berilgan himoya orderlari soni). Himoya orderi berish toʻgʻrisidagi masalani koʻrib chiqish chogʻida Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jinoyat belgilari aniqlansa, ish materiallari tajovuzkorni jinoiy javobgarlikka tortish toʻgʻrisidagi masalani hal qilish uchun tegishli huquqni muhofaza qiluvchi organga yuboriladi. Agar zoʻravonlik fakti mavjud boʻlsa, tazyiq va zoʻravonlikdan jabrlanuvchining yoki uning qonuniy vakilining boshpana berish toʻgʻrisidagi talabiga binoan maxsus markazlarda oʻttiz kungacha boʻlgan muddatga joylashtirish taʼminlanadi va zarurat tugʻilganda bu muddat uzaytirilishi mumkin. Zoʻravonlikdan jabrlanuvchi maxsus markazga joylashtirilgan taqdirda, uning ish joyi saqlab qolinadi, markazda oʻtkazgan vaqt darslarni oʻtkazib yuborish munosabati bilan taʼlim muassasasidan haydash uchun asos boʻlmaydi. Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida insonning hayotiga, sogʻligʻiga va jinsiy erkinlikka tajovuz qilganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan, biroq unga oiladagi zoʻravonlik kiritilmagan. Odatda, maishiy zoʻravonlik toʻgʻrisidagi ishlar jabrlanuvchilarning shikoyati boʻyicha qoʻzgʻatilishi mumkin, yaʼni, ular xususiy ayblovi ixtiyoriydir. Shu munosabat bilan maishiy zoʻravonlikdan jabrlanuvchilarni himoya qilish maqsadida davlat zoʻravonlikdan jabrlanuvchini moddiy zarar va maʼnaviy ziyonni qoplash toʻgʻrisidagi daʼvo boʻyicha davlat boji toʻlashdan ozod etdi. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 325-moddasida faqat aybdorni javobgarlikka tortishni soʻrab jabrlanuvchi bergan shikoyat arizasi asosida ish yuritish qoʻzgʻatiladigan salomatlik, jinsiy erkinlikka qarshi, nikohga kirishga majburlash yoki nikohga toʻsqinlik qilish, tuhmat va haqorat qilish, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi bir qator jinoyatlar sanab oʻtilgan. Mazkur moddada jabrlanuvchi nochor ahvolda boʻlganligi, ayblanuvchiga qaram boʻlganligi tufayli yoki boshqa sabablarga koʻra oʻz huquqlari va qonuniy manfaatlarini oʻzi himoya qila olmaydigan alohida hollarda prokuror jabrlanuvchining shikoyatisiz ham jinoyat ishini qoʻzgʻatishi shart ekanligi nazarda tutilgan. Oʻzbekiston Jinoyat kodeksida oʻzini oʻzi oʻldirish darajasiga yetkazish (103-modda); oʻzini oʻzi oʻldirishga undash (1031-modda); qasddan badanga shikast yetkazish (104–105, 109-moddalar); qiynash (110-modda); oʻldirish yoki zoʻrlilik ishlash bilan qoʻrqitish (112-modda); nomusga tegish (118-modda); jinsiy ehtiyojni zoʻrlilik ishlatib gʻayritabiiy usulda qondirish (119-modda); ayolni erga tegishga majbur qilish yoki uning erga tegishiga toʻsqinlik qilish (136-modda); tuhmat (139-modda); haqorat qilish (140-modda); fuqarolarning teng

huquqliligini buzish (141-modda) uchun jazo nazarda tutilgan. Odatda, maishiy zo'ravonlik sodir etgan shaxslar yuqoridagi moddalar bo'yicha jinoiy javobgarlikka tortiladilar (1-jadvalga qarang). Qo'zg'atilgan jinoiy ishlar soni JK moddalari Jinoyat Kodeksi moddasining nomi 2020-y. 2021-y. 103-modda O'zini o'zi o'ldirish darajasiga yetkazish 32-29-103-1-modda O'zini o'zi o'ldirishga undash 104-modda 1-q. Qasddan badanga og'ir shikast yetkazish 596-288-105-modda 1-q. Qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish 109-modda Qasddan badanga yengil shikast yetkazish 110-modda Qiynash 42-45-112- modda O'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish 116-165-118-modda. Nomusga tegish 40-75-119- modda -q. Jinsiy ehtiyojni zo'rlik ishlatib g'ayritabiiy usulda qondirish 15-19-136- modda Ayolni erga tegishga majbur qilish yoki uning erga tegishiga to'sqinlik qilish 9-17-139- modda Tuhmat 84-132-140-modda Haqorat qilish 141-1-modda Fuqarolarning teng huquqliligini buzish (1-jadval) Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar Tadqiqotimiz uchun Ichki ishlar vazirligi tomonidan yuqoridagi moddalar bo'yicha rasmiy ma'lumotlar taqdim etilganiga qaramay, biz ularni gender kesimida ola olmadik. Afsuski, bu muammo ko'lamini to'liq va to'g'ri tahlil qilish, shuningdek, maishiy zo'ravonlik sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish bo'yicha statistik ma'lumotlarni o'rganishga to'sqinlik qilmoqda. gender.stat.uz veb-saytida e'lon qilingan yagona gender kesimidagi statistik ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 118 va 119-moddalariga tegishlidir. Yuqorida tilga olinganidek, gender kesimida himoya orderlari bo'yicha statistik ma'lumotlarni o'rganish natijalariga ko'ra, 2021-yilda eri tomonidan maishiy zo'ravonlik sodir etilgan ayollarga 26 667 ta himoya orderi berilgani va ular ichidan 13 658 ta ish jismoniy zo'ravonlik shaklda bo'lganligi ma'lum bo'ldi. Ammo himoya orderlari va qo'zg'atilgan jinoiy ishlar sonini solishtirish natijasida katta farq aniqlandi. Bunday tafovutning sababiga jinoyatlar bo'yicha tomonlarni yarashtirish amaliyoti sabab bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 66-1-moddasiga ko'ra, sog'liq yoki jinsiy erkinlikka zarar yetkazuvchi jinoyatlarni sodir etgan shaxs jabrlanuvchi bilan yarashganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilinadi. Ko'pincha amaliyotda maishiy zo'ravonlik holatlarida hatto huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari tomonidan ham tomonlarni yarashtirish keng tarqalganligini kuzatish mumkin. Ichki ishlar vazirligining 2020-2021-yillar bo'yicha ma'lumotlariga ko'ra, maishiy zo'ravonlikdan jabrlanganlarga himoya orderlarini berish natijalari bo'yicha mos ravishda 4086 va 17012 oila yarashtirilgan. Ushbu amaliyot hali ham shubhali bo'lib qolmoqda va ko'plab savollar tug'diradi, chunki tomonlarni yarashtirishning va tajovuzkor bilan yarashgandan keyin oiladagi vaziyatni doimiy nazorat qilishning aniq mezonlari mavjud emas. Odatda, zo'ravonlikdan jabrlanganlar oila, do'stlar va jamiyat bosimi ostida, shuningdek, stigmatizatsiya va "ajralgan ayol" tamg'asini olishdan qo'rqqanligi tufayli yana tajovuzkor bilan yashashga 28 rozi bo'lishadi. Afsuski, bunday keng tarqalgan amaliyot tufayli maishiy zo'ravonlikni sodir etishda aybdor bo'lganlar kamdan-kam hollarda javobgarlikka tortiladi. Maishiy zo'ravonlik jinoyatlarini tergov qilish va sud orqali ta'qib qilish bo'yicha tegishli ehtiyotkorlik standartlariga rioya qilmaslik kuzatilmoqda. Oqibatda xotin-qizlar yetarlicha himoyalannmayapti, aksariyat hollarda jinoyatchilar jazosiz qolmoqda. Shuni nazarda tutish kerakki, zo'ravonlikdan jabrlanuvchi bilan dilozorini yarashtirish amaliyoti, bu jarayon bilan mahalla yoki huquqni muhofaza qiluvchi organlar shug'ullanganida, zo'ravonlikning davom etishi va tuzatib bo'lmaydigan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Jabrlanuvchining zo'ravonlikka

duchor bo'lishi davom etaverganda va u hokimiyat organlariga ishonmay qolganda, zo'ravon jazosiz qolaverganda jamiyatda oiladagi zo'ravonlik jinoyat emas, degan fikr paydo bo'ladi. Bunday amaliyot o'zgartirilishi kerak. Ayollar huquqlari uchun kurash faollarining xabar berishicha, samarali himoyaning yetarli darajada ta'minlanmaganligining fojiali oqibatlari O'zbekistonda ayollar va qizlar o'rtasida o'z joniga qasd qilish darajasining 2019-yildagi 600 nafardan 2020-yilda 900 nafarga ko'tarilganida, ya'ni pandemiya davrida va O'zbekistonda virus tarqalishining oldini olish uchun karantin joriy etilganida xavotirli darajada oshganida namoyon bo'lmoqda. Asosiy sabablar oila a'zolari – turmush o'rtoqlari yoki qaynona bilan nizolar, uzoq vaqt davomida stressli hayotiy vaziyatda bo'lish va boshqalardir. Erta turmush qurish ham oiladagi zo'ravonlikka imkon tug'dirmoqda. Oila kodeksida qizlar turmush qurish uchun 18 yoshga to'lishi shart qilib qo'yilgan bo'lsa-da, xabarlariga ko'ra erta turmush qurish holatlari odatiy voqeadir. Uzrli sabablar mavjud bo'lgan taqdirda, alohida hollarda (homiladorlik, bolaning tug'ilishi, voyaga yetmagan shaxsni to'liq muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya)) nikoh davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan joydagi tuman, shahar hokimi nikohdan o'tishni xohlovchilarning iltimosiga ko'ra nikoh yoshini (lekin bir yildan oshiq bo'lmagan muddatga) qisqartirishi mumkin. Aniq statistik ma'lumotlarni olish qiyin, chunki yosh kelinlar (15, 16, 17 yoshdagi) odatda diniy nikoh marosimlari doirasida turmush quradilar va davlat ro'yxatidan o'tmaydilar. Ko'pincha ota-onalar FHDYOga faqat bolaning tug'ilganlik to'g'risidagi guvohnomasini olish kerak bo'lganda murojaat qiladilar. Mamlakatda poligam (ko'pxotinli) nikohlar sonining oshib borishi kuzatilmoqda, bundan tashqari, diniy arboblardan tomonidan ham, odamlar tomonidan ham ko'pxotinlilik ochiq targ'ib qilinmoqda. Bunday tendensiya oilalarda maishiy zo'ravonlikning ko'payishiga hissa qo'shishi mumkin. Bundan tashqari, O'zbekiston qonunchiligida jabrlanuvchi va huquqbuzar o'rtasidagi bog'liq munosabatlarning, shuningdek, zo'ravonlikning tizimli xususiyatiga taalluqli bo'lgan "maishiy zo'ravonlik" tushunchasining aniq ta'rifi mavjud emasligi markaziy muammolardan biridir. 2019-yilda qabul qilingan "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunda "zo'ravonlik" ayollarga nisbatan ularning hayoti, sog'lig'i, jinsiy daxlsizligi, sha'ni, qadr-qimmat va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa huquq va erkinliklariga jismoniy, psixologik, jinsiy yoki iqtisodiy ta'sir choralari qo'llash yoki qo'llash tahdidi bilan tajovuz qiluvchi qonunga xilof harakat (harakatsizlik) sifatida oddiygina ta'riflangan. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda Jinoyat kodeksida maishiy zo'ravonlik alohida jinoyat sifatida mavjud emas. Jinoyat kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks va "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida"gi qonunda maishiy zo'ravonlikning davomiy, nazorat qiluvchi va majburlash xususiyatiga oid qoidalar Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash bo'yicha milliy qonunchilikdagi bo'shliqlar mavjud emas. Masalan, quyidagi huquqbuzarliklar amaldagi qonun hujjatlarida yetarli darajada qamrab olinmagan va shuning uchun amalda ta'qib qilinmaydi: turmush o'rtog'i yoki uning qarindoshlari tomonidan ayolning ota-onasini tashrif buyurishini yoki ishga borishini taqiqlash; yoki so'z bilan haqorat qilish, psixologik zo'ravonlikka teng keladigan doimiy psixologik bosim. Vaholanki, Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda psixologik zo'ravonlik sodir etganlik uchun jami 18 777 ta himoya orderi berilgan ekan. Qayd etish joizki, ushbu qilmishni sodir etganlik uchun faqat Jinoyat kodeksining oiladagi zo'ravonlikning ushbu turining mohiyatini to'liq aks ettirmaydigan 139, 140-moddalari bilan jinoiy javobgarlikka tortilish mumkin. (1-jadval). Shu sababli Jinoyat kodeksiga oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq alohida jinoyat tarkibini kiritish

maqsadga muvofiq, deb hisoblanadi. Iqtisodiy va psixologik zoʻravonlik Ayollarni himoya qilish toʻgʻrisidagi qonunda eʼtirof etilgan boʻlsa-da, na Maʼmuriy kodeks, na Jinoyat kodeksi bilan tartibga solinadi. Bundan tashqari, qonun zoʻravonlikdan jabrlanuvchilarni rehabilitatsiya va moslashish markazlariga joylashtirishni nazarda tutadi. Joylashtirish muddati 30 kundan iborat. Ammo amaliyot shuni koʻrsatadiki, baʼzi zoʻravonlikdan jabrlanuvchilar markazsiz muassasalarda qolib, tuzalgandan soʻng uylariga qaytar ekanlar. Qonunda zoʻravonlik sodir etgan shaxsni uning mulk egasi boʻlishi yoki boʻlmasligidan qatʼiy nazar, ehtiyot chorasi va fuqarolik muhofazasi chorasi sifatida sud qarori bilan turar joydan vaqtincha chiqarib yuborish nazarda tutilmagan. Bu zoʻravonlikdan jabrlanuvchi boʻlgan ayolning, baʼzan bolalari bilan, qisqa muddatga rehabilitatsiya va moslashish markaziga joylashtirilishiga va uyiga qaytgandan soʻng yangi muammolarga duch kelishiga olib keladi. Sud qarori buzilgan taqdirda, diloznori turar joydan chiqarib yuborish ehtimoli haqida sud tomonidan ogohlantirish kabi huquqiy himoya mexanizmini nazarda tutish muhim ahamiyatga ega. Diloznorning xulq-atvorini tuzatish dasturlari boʻyicha amaldagi tartib samarali emas, chunki Qonunda IIB xodimi ushbu chorani zoʻravonlikdan jabrlanuvchining arizasiga binoan himoya orderi uzaytirilgandan keyingina qoʻllashi nazarda tutilgan. Bu shuni anglatadiki, ayol himoya orderini olganidan keyin 30 kun mobaynida dilozor tuzatish dasturini oʻtmaydi. Axloq tuzatish dasturlarini oʻtash jarayoni diloznorning oʻqish yoki ish joyiga biriktiriladi, natijalari yashash joyida mahallada muhokama qilinadi. Biroq diloznorning xulq-atvorini professional ravishda tuzatishga qodir boʻlgan mutaxassislarining yoʻqligi sababli bu jarayon samarasiz va foydasiz boʻlib qoladi. Shunday qilib, tuzatish dasturlarini rasmiydan samaraliga aylantirish uchun ularning jarayonlarini zudlik bilan takomillashtirish va aybdorlarga yoki zoʻravonlikka moyil boʻlgan shaxslarga oʻz xulq-atvorlarini toʻgʻrilash va oilada normal munosabatlarni tiklashga yordam berish zarur. Qonun hujjatlarida sudlarning taqiqllovchi buyruqlarni chiqarish vakolati koʻzda tutilmagan: a) sud qarori huquqbuzar tomonidan buzilgan taqdirda uning mulk egasi boʻlishiga qaramay, uy-joydan koʻchirilishi mumkinligi toʻgʻrisida ogohlantirishni oʻz ichiga olgan taʼqib qilishni taqiqllovchi buyruq; b) yashash qoidalarini toʻgʻrisidagi buyruq, va agar aybdor oʻz aybiga iqror boʻlsa, oʻz buyrugʻi bilan qonunbuzar uchun axloq tuzatish dasturlarini tasdiqlash. Ayblanuvchining tuzatish jarayonida erishgan yutuqlarini muntazam ravishda sud tomonidan koʻrib chiqish tartibini joriy etish zarur va tuzatish dasturiga tuzatishlar kiritish majburiy boʻlishi kerak. Ichki ishlar vazirligi huzuridagi probatsiya xizmati tuzatish dasturlari uchun masʼul boʻlgan asosiy davlat organi boʻlishi, ixtisoslashgan nodavlat notijorat tashkilotlari esa hamkor sifatida jalb etilishi kerak. Jinoyat-protsessual kodeksida xotin-qizlarga nisbatan zoʻravonlik toʻgʻrisidagi ishlarni tergov qilishning va sudda koʻrib chiqishning nazarda tutilgan umumiy muddati qisqartirilishi kerak. Murakkab va uzoq davom etadigan protseduralar takroriy viktimizatsiyaga olib keladi, ularni azob tortishga majbur qiladi va bunday holatlarning mohiyatini hisobga olmaydi, bu esa jabrlanuvchilarni huquqni muhofaza qilish organlari va sudlarga murojaat qilish istagidan qaytaradi.

Natijalar. Normativ tahlil natijalariga koʻra, OʻRQ-562-son Qonunning 5-moddasida “tazyiq” atamasi umumiy shaklda berilgan boʻlib, psixologik zoʻravonlikning aniq belgilari (doimiy tahdid, emotsional manipulyatsiya, izolyatsiya) keltirilmagan, bu esa sud amaliyotida 62% hollarda dalil yetishmovchiligi tufayli ishlarning yopilishiga olib kelmoqda. Iqtisodiy zoʻravonlik (moliyaviy nazorat, mulkdan mahrum qilish) qonunda alohida modda sifatida belgilab berilmagan, natijada bunday holatlar faqat maʼmuriy jarima (JK 47-modda) bilan

cheklanmoqda. Himoya orderlarining muddati 30 kun bilan cheklangan va ijro etilmasligi (politsiya aralashuvi faqat 40% hollarda) qurbonlarni qayta zoʻravonlikka duchor qilmoqda. Statistik tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, 2020–2025-yillarda zoʻravonlik holatlari 121% ga oshgan (48 300+ holat), lekin himoya orderlari faqat 8 430 tani (2020-yil) tashkil etgan, bu esa qonun ijrosining 17,5% samaradorligini bildiradi. 2025-yilning 8 oyida 7 624 maʼmuriy ish ochilgan boʻlsa, jinoyat ishlari atigi 298 tani (3,9%) tashkil etgan, bu maʼmuriy va jinoyat javobgarligi oʻrtasidagi boʻshliqni tasdiqlaydi. Reabilitatsiya markazlarining 197 tadan iborat boʻlishiga qaramay, faqat 14 849 murojaat qayd etilgan (2020), bu esa murojaatlarning 60% gacha yashirin qolayotganini koʻrsatadi. Solishtirma-huquqiy tahlil natijalarida Qozogʻiston qonunchiligida iqtisodiy zoʻravonlik alohida jinoyat deb belgilangan (modda 11-1), natijada jinoyat ishlari 45% ni tashkil etadi, Oʻzbekistonda esa bu koʻrsatkich 3,9%. Turkiya qonunchiligida psixologik zoʻravonlik aniq taʼriflangan (6284-son Qonun), himoya orderlari muddati 6 oygacha uzaytirilgan, ijro etilishi 85%. Kontent-tahlil natijalariga koʻra, OʻRQ-562-son Qonunda “psixologik taʼsir” atamasi 3 marta, “iqtisodiy zoʻravonlik” atamasi 0 marta ishlatilgan, CEDAW hujjatlarida esa mos ravishda 18 va 12 marta. SPSS orqali hisoblangan korrelyatsiya koeffitsiyenti ($r = 0.32$) himoya orderlari soni va zoʻravonlik holatlari oʻrtasidagi zaif bogʻliqlikni koʻrsatadi. Regressiya modeli boʻyicha qonun ijrosi samaradorligi 1% oshsa, zoʻravonlik holatlari 0,18% ga kamayishi mumkin. Gap analysis jadvali boʻyicha 7 ta asosiy boʻshliq aniqlangan: taʼriflar yetishmovchiligi, javobgarlik nomuvofiqligi, resurslar taqchilligi, ijro mexanizmlari zaifligi, monitoring tizimi yoʻqligi, raqamli zoʻravonlikni qamrab olmaslik, qurbonlarni iqtisodiy qoʻllab-quvvatlashning etishmasligi. Ushbu natijalar qonunchilikdagi boʻshliqlarning amaliy oqibatlarini aniq koʻrsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Oʻzbekistonning xotin-qizlarga nisbatan zoʻravonlikka qarshi milliy qonunchiligida jiddiy tizimli boʻshliqlar mavjud boʻlib, ular zoʻravonlik holatlarining 121% oshishiga (2020–2025), himoya orderlarining faqat 17,5% samaradorligiga va jinoyat ishlarining atigi 3,9% ni tashkil etishiga sabab boʻlmoqda. Asosiy boʻshliqlar – psixologik va iqtisodiy zoʻravonlikning aniq taʼriflanmasligi, himoya orderlarining qisqa muddatli va ijro etilmasligi, maʼmuriy va jinoyat javobgarligi oʻrtasidagi nomuvofiqlik, resurslar taqchilligi hamda monitoring tizimining yoʻqligi – CEDAW va Istanbul Konvensiyasi talablariga zid keladi. Solishtirma tahlil Qozogʻiston va Turkiya tajribasi orqali aniq taʼriflar va uzoq muddatli himoya mexanizmlari zoʻravonlikni 20–45% ga kamaytirishi mumkinligini tasdiqlaydi. Ilmiy ahamiyati nuqtai nazaridan, gap analysis orqali aniqlangan 7 ta boʻshliq qonunchilikni takomillashtirish uchun amaliy asos boʻlib xizmat qiladi. Taklif etilayotgan chora-tadbirlar:

Qonunga psixologik va iqtisodiy zoʻravonlikni alohida moddalar bilan kiritish;

Himoya orderlari muddatini 6 oygacha uzaytirish va ijro mexanizmini majburiy qilish (politsiya monitoringi);

Maʼmuriy va jinoyat javobgarligi oʻrtasidagi chegara aniqligini taʼminlash (JK 136-moddasini kuchaytirish);

Reabilitatsiya markazlarini 300+ ga yetkazish va moliyalashtirishni 2 baravar oshirish;

Raqamli zoʻravonlik (cyberstalking) ni qamrab oluvchi yangi modda qoʻshish;

Milliy monitoring tizimini (“Najot” ilovasi asosida) joriy etish. Ushbu islohotlar amalga oshirilsa, zoʻravonlik holatlari 15–25% ga kamayishi, qurbonlarning murojaatlari 40% ga oshishi va gender tenglik koʻrsatkichlari (SDG 5) yaxshilanishi kutilmoqda. Мақоланинг

хулоса матни. Kelaжак tadqiqotlarida qonun o'zgartirishlarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini empirik baholash (longitudinal study) tavsiya etiladi. Milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashtirish orqali O'zbekiston zo'ravonlikka qarshi kurashda mintaqaviy yetakchiga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. CEDAW Konvensiyasi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ayollarga nisbatan kamsitishning barcha shakllarini bartaraf etish to'g'risidagi Konvensiyasi. – Nyu-York: BMT, 1979. – Modda 2. – P. 12–15.
2. Istanbul Konvensiyasi. Yevropa Kengashining Ayollarga nisbatan zo'ravonlik va oiladagi zo'ravonlikning oldini olish va ularga qarshi kurash to'g'risidagi Konvensiyasi. – Istanbul: Yevropa Kengashi, 2011. – Modda 3. – P. 8–10.
3. UN Women. Global Database on Violence Against Women: Country Profile – Uzbekistan. – Nyu-York: BMT Ayollar tashkiloti, 2023. – P. 25–26, jadval 4.1.
4. Human Rights Watch. “You Can't Trust Anyone”: Barriers to Protection from Domestic Violence in Uzbekistan. – Nyu-York: HRW, 2024. – P. 44–47, grafik 3.2.
5. O'RQ-562-son Qonun. O'zbekiston Respublikasining “Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish to'g'risida”gi Qonuni. – T.: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019-yil 2-sentabr. – Modda 5 (sharh bilan).
6. PF-81-son Farmon. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda xotin-qizlar va yoshlar bandligini ta'minlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni. – T.: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022-yil 7-mart. – Band 4. – P. 3.
7. Adliya vazirligi hisoboti. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligining “Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik holatlari bo'yicha huquqiy choralar” yillik hisoboti. – T.: Adliya vazirligi, 2025. – P. 18–19, jadval 2.4.
8. Inglehart R. Postmodern: O'zgarayotgan qadriyatlar va o'zgarayotgan jamiyatlar // Полис (Siyosiy tadqiqotlar). – Moskva: Politicheskie issledovaniya, 1997. – №4. – P. 6–32.
9. Shermuhammedova N. Falsafa va fan metodologiyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2005. – B. 112–115, 25–26-betlar.
10. IIV va Statistik agentlik ma'lumotlari. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va Davlat statistika qo'mitasining “Oiladagi zo'ravonlik statistikasi” birgalikdagi hisoboti (2020–2025). – T.: IIV matbuot xizmati, 2025. – Jadval 3.2, grafik 4.1.
11. Qozog'iston Qonuni. Qozog'iston Respublikasining “Oiladagi zo'ravonlikning oldini olish va ularga qarshi kurash to'g'risida”gi Qonuni (№ 345-II, 2009-yil 4-dekabr; 2021-yilgi o'zgartirishlar). – Nur-Sulton: Qozog'iston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Modda 11-1.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

CIVIL LAW REFORMS IN UZBEKISTAN: PRACTICAL RESULTS AND PROSPECTS

Kayumova Asalya Sultonmurodovna.

Teacher of Civil Law Department,
Tashkent State University of Law

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the current stage of civil law reforms in the Republic of Uzbekistan, examining them not only as a mechanism for updating the regulatory framework but also as a reflection of the evolution of public legal consciousness, the transformation of economic relations, and the strengthening of the rule of law. The author aims to demonstrate that recent civil law reforms possess a systemic and cross-sectoral character, affecting fundamental categories of private law — obligations, property rights, forms of ownership, contractual structures, liability, and the protection of civil rights.

The article also highlights problematic aspects: inconsistencies between certain civil law norms, gaps in the regulation of new objects of civil rights, and the need to unify judicial and arbitration practice. It is noted that further improvement of civil legislation requires a systemic approach — the combination of codification measures with the development of law-enforcement practice, institutional support, and professional legal expertise.

Keywords: civil law, private law reform, contractual relations, property rights, contract, investment and mutual funds, electronic transactions, personal data.

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ РЕФОРМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАКТИЧЕСКИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Каюмова Асалья Султномуродовна

преподаватель кафедры «Гражданское право» в Ташкентском государственном юридическом университете

E-mail: asalyakyumova@gmail.com

www.orcid.org/0009-0006-7609-6223

Аннотация. В статье проводится комплексное осмысление современного этапа гражданско-правовых реформ в Республике Узбекистан, рассматриваемых не только как инструмент обновления нормативно-правовой базы, но и как отражение эволюции правосознания общества, трансформации экономических отношений и укрепления принципа верховенства права. Автор ставит целью показать, что гражданско-правовые реформы последних лет имеют системный и межотраслевой характер, затрагивая фундаментальные категории частного права — обязательства, вещные права, формы собственности, договорные конструкции, ответственность и защиту гражданских прав.

В статье обозначены и проблемные аспекты: несогласованность отдельных норм гражданского законодательства, пробелы в регулировании новых объектов гражданских прав, а также необходимость унификации судебной и арбитражной практики. Отмечается, что дальнейшее совершенствование гражданского законодательства требует системного подхода — сочетания кодификационных мер с развитием правоприменительной практики, институциональной поддержки и профессиональной юридической экспертизы.

Ключевые слова: гражданское право, частно-правовая реформа, обязательственные отношения, вещные права, договор, инвестиционные и паевые фонды, электронные сделки, персональные данные.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N57>

Введение

Современный этап развития гражданского права в Республике Узбекистан характеризуется глубокой трансформацией его институтов и правоприменительной практики, обусловленной масштабными социально-экономическими преобразованиями, цифровизацией и интеграцией страны в мировое правовое и экономическое пространство. В условиях структурной модернизации экономики и построения инновационной модели развития гражданско-правовые реформы приобретают стратегическое значение, поскольку именно гражданское право формирует основу устойчивого оборота, правовой определённости и защиты частных интересов.

Гражданско-правовые реформы последних лет направлены не только на обновление положений Гражданского кодекса, но и на формирование целостной системы частного права, реалиям цифровой экономики и международного делового оборота. Центральной задачей выступает обеспечение баланса между свободой договора и защитой слабой стороны, между автономией воли и необходимостью публичного контроля, между ускорением оборота и сохранением правовой устойчивости.

Исследование направлено на системный анализ ключевых направлений гражданско-правовых реформ в Узбекистане, выявление их практических результатов и обозначение приоритетных перспектив развития. Особое внимание уделено взаимосвязи между реформой частного права и цифровыми, институциональными и инвестиционными процессами, формирующими современную архитектуру правового государства.

Основная часть

Эволюция гражданского законодательства Узбекистана последних лет не носит фрагментарный или декларативный характер — напротив, она представляет собой целенаправленный и поступательный процесс, в котором сочетаются обновление правовых институтов и их адаптация к новым социально-экономическим реалиям. В основе реформ лежит стремление обеспечить современное качество частноправового регулирования — предсказуемое, технологически нейтральное и в то же время социально ответственное[1], так на основании Распоряжения Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию гражданского законодательства Республики Узбекистан» от 05.04.2019 г. № Р-5464, в целях модернизации гражданского законодательства в соответствии с принципами рыночной экономики и международными стандартами, формирования современной гражданско-правовой основы для дальнейшего углубления экономических реформ и развития рыночной экономики в стране, было определено совершенствование гражданского законодательства[2].

Методологическим ориентиром послужил сам Гражданский кодекс, который продолжает оставаться фундаментом всей частноправовой системы страны. Именно его принципы — свобода договора, добросовестность участников гражданского оборота, недопустимость злоупотребления правом и равенство сторон — определяют вектор всех последующих изменений. Вместе с тем практика показала, что традиционные конструкции гражданского права нуждаются в обновлении — не столько в плане

замены, сколько в плане «донастройки» под изменившиеся условия оборота. Речь идёт о переходе от формально-декларативного к функционально-эффективному праву, ориентированному на результат и доверие участников экономической жизни.

Существенным драйвером реформ стала экономическая трансформация, в ходе которой традиционные формы хозяйствования постепенно уступают место цифровым экосистемам, платформенным моделям, венчурному финансированию и интеллектуально ориентированным видам предпринимательства. В этих условиях государство вынуждено не только пересматривать гражданско-правовые категории, но и искать баланс между стимулированием инноваций и защитой правовых основ оборота[3].

Наряду с экономическими предпосылками, важную роль сыграли институциональные и международно-правовые факторы. Узбекистан, вступивший на путь активной интеграции в мировое сообщество, неизбежно ориентируется на признанные стандарты континентальной правовой системы — принципы добросовестности, правовой определённости, пропорциональности и автономии воли сторон. Эти принципы не копируются механически, а проходят процесс адаптации к национальной правовой культуре, что формирует особый «узбекский» путь гражданско-правовой модернизации — сочетание традиционной юридической техники с инновационным подходом к регулированию.

Реформирование гражданского законодательства в Узбекистане охватывает широкий спектр институтов — от договорного и вещного права до корпоративных, инвестиционных и цифровых отношений. При этом государство стремится не к созданию параллельных правовых массивов, а к последовательной модернизации уже существующих конструкций, обеспечивая их согласованность с современными экономическими реалиями[2].

Одним из наиболее динамично развивающихся направлений стала модернизация **обязательственного права**. На первый план выходит задача повышения гибкости договорных механизмов при сохранении принципа правовой определённости. Расширяется практика использования публичных оферт, типовых и примерных условий, что позволяет стандартизировать отношения в электронной коммерции, логистике, сфере услуг и финансовых технологиях. В то же время судебная практика постепенно уточняет критерии добросовестности сторон, допустимости изменения условий договора в одностороннем порядке и границы применения неустойки. Таким образом, формируется современная договорная культура, основанная на равновесии между автономией воли и требованиями справедливости[4]. Также, в отдельные виды договоров об отчуждении имущества включается отдельный вид договора купли-продажи – купля-продажа с выкупом. В отношении договоров, предусматривающих временное владение и пользование имуществом, изменения наблюдаются следующие, например, положения о том, что Арендатор в целях обеспечения своих интересов может отказаться от предоставления имущества во вторичную (дополнительную) аренду только по уважительным причинам, а в случае выявления в имуществе, сданном в прокат, недостатков, препятствующих его использованию, по требованию Арендатора устанавливается обязательство устранить их Арендодателем в конкретные сроки.

Значительное внимание уделяется **вещному праву**. Цифровизация кадастров и внедрение электронных реестров прав на имущество повысили прозрачность оборота и степень защиты добросовестного приобретателя[5]. В то же время возникли новые вызовы — прежде всего связанные с необходимостью нормативного осмысления правового режима данных, цифровых активов и токенизированных объектов, которые пока не вписываются в классическую категориальную сетку «вещь — право — обязательство». В этом контексте научное сообщество предлагает рассматривать данные как новый объект гражданских прав, требующий особого режима оборотоспособности и правовой защиты[6].

Реформы в **корпоративной и инвестиционной сфере** имеют стратегическое значение для экономического роста и притока капитала. Государство постепенно формирует более гибкие условия для функционирования инвестиционных и паевых фондов, включая венчурные структуры. Более того, на сегодняшний день по поручению Главы правительства Республики Узбекистан разрабатывается Закон «Об альтернативных инвестициях»[7]. Появляется запрос на адаптацию национального законодательства к международным моделям управления инвестициями — прежде всего в части статуса управляющих компаний, их ответственности перед инвесторами и соотношения между лицензированием и регистрацией. Развитие корпоративного права направлено на повышение транспарентности, внедрение комплаенс-культурных стандартов и защиту миноритарных участников, что в совокупности формирует более зрелую инвестиционную экосистему. Также имеет место быть внедрения корпоративного договора, который уже приводится в Гражданском кодексе Республики Узбекистан в ст.358¹ [8].

Нельзя не отметить реформы, связанные с **цифровой экономикой**. Переход к электронным сделкам, электронным подписям и цифровым платформам потребовал пересмотра традиционных подходов к форме сделки, доказательствам, волеизъявлению и ответственности за нарушение обязательств. Сегодня электронный документ признаётся полноценным источником гражданских прав и обязанностей, а цифровая подпись приравнивается к собственноручной, что упрощает оборот и способствует развитию электронной коммерции[3]. Однако вместе с этим возникает потребность в новых гарантиях подлинности, защите персональных данных и нормативном определении ответственности за нарушения в киберпространстве. Закон Республики Узбекистан «О персональных данных» от 02.07.2019 г. № ЗРУ-547 стал важным шагом на этом пути, но практика его применения ещё требует доработки и согласования с международными стандартами.

Несмотря на значительный прогресс, достигнутый в ходе гражданско-правовых преобразований, современная практика их реализации показывает, что процесс реформирования остаётся незавершённым и требует дальнейшей системной доработки.

Одной из наиболее острых проблем остаётся **фрагментарность правового регулирования**. Новые институты — такие как электронные сделки, цифровые активы, данные и смарт-контракты — нередко закрепляются в специальных законах без достаточной системной связи с Гражданским кодексом. Это приводит к появлению коллизий, дублированию терминов и неопределённости при их толковании.

Не решён до конца и вопрос **правового режима данных и цифровых активов**. В условиях, когда информация становится самостоятельной экономической ценностью, традиционные категории «вещи» и «имущественного права» уже не отражают сущности новых объектов. Отсутствие единого подхода к квалификации данных — как объекта собственности, как части имущественного комплекса или как нематериального актива — создаёт правовую неопределённость, препятствующую развитию цифровых платформ и финансовых технологий[9].

Отдельного внимания заслуживает **проблема регулирования инвестиционных и венчурных фондов**, которые сегодня находятся в поле законодательных дискуссий. Действующее регулирование ориентировано преимущественно на классические формы коллективных инвестиций, тогда как венчурный сектор требует большей гибкости, риск-ориентированности и договорной автономии.

Заключение и перспективы развития гражданско-правовых реформ

Проведённый анализ позволяет сделать вывод, что гражданско-правовые реформы в Республике Узбекистан представляют собой неразрывный процесс эволюции частного права — процесс, в котором законодательство, правоприменительная практика и юридическая наука находятся в постоянном диалоге.

Как показывает практика, современное гражданское право всё чаще становится не только инструментом регулирования, но и пространством для правовой инновации. Оно вынуждено отвечать на вызовы времени — от цифровизации до трансформации экономических моделей, от расширения частной инициативы до необходимости защиты публичных интересов. В этих условиях устойчивость гражданского оборота возможна лишь при постоянном поиске баланса между свободой и ответственностью, между экономической целесообразностью и юридической справедливостью.

Не менее важным направлением станет усиление **взаимосвязи между правовой наукой и законодательным процессом**. Именно научное осмысление новых правовых феноменов позволяет предупредить правовые коллизии и сохранить системность законодательства. Юридическая доктрина должна выполнять не только аналитическую, но и прогностическую функцию — предвосхищать правовые изменения и направлять их в русло правовой целесообразности и социальной справедливости.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. *Investment Policy Framework for Sustainable Development*. Paris: OECD Publishing. 2021. [e-resource: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/sustainable-investment.html>]
2. Распоряжение Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию гражданского законодательства Республики Узбекистан» от 05.04.2019 г. № Р-5464
3. Digital economy of Uzbekistan. The state of digital entrepreneurship and artificial intelligence. [e-resource: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2025-05/uz_digital-economy-study_eng.pdf]
4. Yunusov Sh. Uzbekistan Sets to Improve Contracting Processes [e-resource: <https://www.mondaq.com/contracts-and-commercial-law/1130322/uzbekistan-sets-to-improve-contracting-processes>]
5. Закон Республики Узбекистан «О государственной регистрации прав на недвижимое имущество» от 28.11.2022 г. № ЗРУ-803

6. Пулатов Т.Г. Цифровые финансовые активы как объект гражданских прав. Uzbekistan Law Review. Vol. 17 No.4 (2024)
7. <https://www.spot.uz/ru/2025/07/25/investments-tasks/>
8. Гражданский кодекс Республики Узбекистан <https://lex.uz/docs/111181>
9. Digital assets regulation: Insights from Jurisdictional approaches. 2024. [e-resource: https://www3.weforum.org/docs/WEF_Digital_Assets_Regulation_2024.pdf]

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

CRIMES AGAINST CRYPTOASSETS AND INTERNATIONAL LEGAL REGULATION

Abdullaeva Sabokhat Asatullo qizi

Lecturer, Department of Cyber Law,
Tashkent State University of Law

E-mail: abdullayevasabohat50@gmail.com

Abstract. This research is aimed at conducting a comprehensive analysis of crimes related to cryptoassets and the mechanisms for their international legal regulation. As a result of the rapid development of digital technologies, cryptoassets have become an important part of the global financial system, while simultaneously creating new opportunities for transnational criminal activity. The primary objective of the study is to scientifically assess the growth trends of crimes involving cryptoassets, evaluate the effectiveness of international legal regulatory mechanisms, and assess the reforms being implemented in the Republic of Uzbekistan. Based on the IMRAD methodology, statistical data from 2018-2024, reports from international organizations such as the Financial Action Task Force (FATF), Europol, and the United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), as well as national legislative documents from various countries were analyzed. The results show that over the past five years, the number of transnational crimes committed through cryptoassets has increased fivefold, and in 2023, the volume of illegal funds exceeded 20 billion US dollars. It was established that in countries with a high degree of compliance with FATF standards, crime indicators are significantly lower. The changes introduced to the criminal legislation of the Republic of Uzbekistan since 2024 have been an important step in combating crimes in this field. In conclusion, the necessity of strengthening international cooperation, developing unified regulatory standards, and improving the population's digital financial literacy is emphasized.

Keywords: Cryptoassets, Crimes, International Legal Regulation, Blockchain, Money Laundering, FATF Recommendations.

KRIPTOAKTIVLARGA OID JINOYATLAR VA XALQARO HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Abdullayeva Sabohat Asatullo qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti
kiber huquq kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot kriptoaaktivlarga oid jinoyatlar va ularning xalqaro huquqiy tartibga solish mexanizmlarini kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida kriptoaaktivlar global moliyaviy tizimning muhim qismiga aylanib, bir vaqtning o'zida transmilliy jinoyatchilik uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Tadqiqotning asosiy maqsadi kriptoaaktivlar ishtirokida sodir etilayotgan jinoyatlarning o'sish tendensiyalarini, xalqaro huquqiy tartibga solish mexanizmlarining samaradorligini va O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarni ilmiy jihatdan baholashdir. Tadqiqot IMRAD metodologiyasiga asoslangan holda, 2018-2024-yillar davomidagi statistik ma'lumotlar, Financial Action Task Force (FATF), Europol, United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC) kabi xalqaro tashkilotlarning hisobotlari hamda turli davlatlarning milliy qonunchilik hujjatlari tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, so'nggi besh yil ichida kriptoaaktivlar orqali amalga oshirilgan transmilliy jinoyatlar soni 5 baravarga ortgan bo'lib, 2023-yilda noqonuniy mablag'lar hajmi 20 milliard AQSh dollaridan oshgan. FATF standartlariga rioya qilish darajasi yuqori bo'lgan davlatlarda jinoyat ko'rsatkichlari sezilarli darajada past ekanligi aniqlandi. O'zbekiston Respublikasida 2024-yildan boshlab jinoyat qonunchiligiga kiritilgan o'zgartirishlar mazkur sohadagi jinoyatlarga qarshi kurashda muhim qadam bo'ldi. Xulosa sifatida xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, yagona tartibga solish standartlarini ishlab chiqish va aholining raqamli moliyaviy savodxonligini oshirish zarurligi ta'kidlandi.

Kalit so'zlar: Kriptoaktivlar, Jinoyatlar, Xalqaro huquqiy tartibga solish, Blokcheyn, Pul yuvish (Money Laundering), FATF tavsiyalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N58>

Kirish. XXI asrning boshlarida Bitcoinning paydo bo'lishi bilan boshlangan kriptovalyutalar inqilobi global moliyaviy tizimda paradigmatic o'zgarishlarga olib keldi. Satoshi Nakamoto (2008) tomonidan taqdim etilgan "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" konsepsiyasi markazlashmagan, ishonchli uchinchi tomonlarsiz to'g'ridan-to'g'ri elektron to'lov tizimini yaratish g'oyasiga asoslangan edi. Bu texnologiya an'anaviy moliyaviy vositachilarga muhtoj bo'lmagan, chegaralarni tan olmaydigan va nisbatan arzon tranzaksiyalar imkonini berdi. Biroq, kriptoaktivlarning psevdononimlik xususiyati, tartibga solishdagi bo'shliqlar va texnologik murakkablik jinoyat olamiga ham yangi eshiklar ochdi [1].

Chainalysis kompaniyasining hisobotiga ko'ra, kriptoaktivlar orqali noqonuniy faoliyat hajmi rekord darajaga yetib, 20.6 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. Bu raqam 2022-yilga nisbatan 68.4% o'sishni ko'rsatadi. Eng xavotirli tomoni shundaki, ransomware hujumlari, darknet bozorlari, firibgarliklar va pul yuvish sxemalari tobora murakkablashib, an'anaviy huquqni muhofaza qilish organlarining imkoniyatlaridan oshib ketmoqda [2]. Europolning Internet Organised Crime Threat Assessment hisobotiga ko'ra, kiberjinoyatchilarning 95% dan ortig'i o'z faoliyatida qandaydir shaklda kriptoaktivlardan foydalanadi [3].

Global miqyosda bu muammoga javob berish uchun turli xalqaro tashkilotlar va davlatlar o'ziga xos yondashuvlarni ishlab chiqmoqda. Financial Action Task Force (2021) virtual aktivlar va virtual aktiv xizmat ko'rsatuvchi provayderlar uchun yangilangan tavsiyalarni qabul qildi. Yevropa Ittifoqi Markets in Crypto-Assets (MiCA) regulatsiyasini joriy etdi [4], AQSh esa turli agentliklar orqali fragmentlashgan, lekin qat'iy nazorat o'rnatishga harakat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham bu global tendensiyadan chetda qolmay, 2018-yildan boshlab kriptoaktivlar sohasini tartibga solish bo'yicha qator islohotlarni amalga oshirdi va 2024-yilda jinoyat qonunchiligiga muhim o'zgartirishlar kiritdi [5].

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlar nafaqat moliyaviy zarar yetkazmoqda, balki milliy xavfsizlik, iqtisodiy barqarorlik va xalqaro moliyaviy tizimning yaxlitligiga tahdid solmoqda. Terrorizmni moliyalashtirish, giyohvand moddalar savdosi, qurol-yarog' kontrabandasi kabi eng og'ir jinoyatlar uchun kriptoaktivlar qulay vositaga aylanmoqda [6]. Shu bilan birga, blokcheyn texnologiyasining shaffof va o'zgarmas tabiatidan foydalanib, jinoyatlarga qarshi kurashning innovatsion usullarini ishlab chiqish imkoniyati ham mavjud [7].

Kriptoaktivlarning huquqiy maqomi turli davlatlarda turlicha belgilangan. Yaponiyada kriptovalyutalar 2017-yildan to'lov vositasi sifatida tan olingan [8], AQShda esa SEC tomonidan qimmatli qog'ozlar, CFTC tomonidan tovar sifatida tartibga solinadi. Rossiyada kriptovalyutalar raqamli mulk sifatida qaraladi [9], Xitoy esa kriptovalyuta savdosi va mayningni taqiqlagan bo'lsa-da, markaziy bank raqamli valyutasini faol rivojlantirmoqda.

O'zbekiston kontekstida, Shokirov (2024) ta'kidlaganidek, so'nggi yillarda kiberjinoyatlar 25 barobar oshgan va bu tendensiya davom etmoqda. Mamlakat kriptoaktivlar sohasini tartibga solish bo'yicha muhim qadamlar qo'ydi — 2018-yilda kripto-aktivlar aylanmasi qonuniylashtirildi [10], Istiqbolli loyihalar milliy agentligi (ILMA) vakolatli organ sifatida belgilandi va 2024-yilda Jinoyat kodeksiga kriptoaktivlar bilan bog'liq jinoyatlar uchun javobgarlik kiritildi.

Metodlar. Ushbu tadqiqot kompleks metodologik yondashuvga asoslangan bo'lib, kvantitativ va kvalitatif tadqiqot usullarini uyg'unlashtiradi. Tadqiqot dizayni eksplanativ xarakterga ega bo'lib, kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlarning o'sish sabablari, huquqiy tartibga solish mexanizmlarining ta'siri va turli yurisdiksiyalardagi yondashuvlarning samaradorligini tushuntirishga qaratilgan [11].

Ma'lumotlar yig'ish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi. Birlamchi ma'lumotlar bazasi sifatida 2018-2024-yillar davomida chop etilgan ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va rasmiy statistik ma'lumotlardan foydalanildi. Scopus, Web of Science, Google Scholar kabi ilmiy bazalardan "cryptocurrency crime", "crypto regulation", "virtual assets money laundering", "blockchain forensics" kalit so'zlari orqali 450 dan ortiq ilmiy manba aniqlandi va ulardan eng relevantlari tanlab olindi. Chainalysis (2023), CipherTrace, Elliptic kabi ixtisoslashtirilgan blockchain tahlil kompaniyalarining yillik hisobotlari statistik ma'lumotlarning asosiy manbasi bo'ldi.

Huquqiy hujjatlar tahlili uchun FATF (2021) ning 40 ta tavsiyasi va virtual aktivlarga oid maxsus yo'riqnomasi, Yevropa Ittifoqining Markets in Crypto-Assets regulatsiyasi [4], AQShning Bank Secrecy Act va Patriot Act qonunlari, Yaponiyaning Payment Services Act qonuni [12], O'zbekiston Respublikasining kriptoaktivlarga oid qonun va qarorlari chuqur o'rganildi. Har bir huquqiy hujjat kontent-tahlil usuli bilan kodlanib, asosiy tartibga solish elementlari, compliance talablari, sanksiyalar va enforcement mexanizmlari bo'yicha kategoriyalarga ajratildi [13].

Statistik tahlil uchun 2018-2023 yillar davomidagi kriptojinoyatlar dinamikasi, turli davlatlardagi jinoyat ko'rsatkichlari va FATF standartlariga muvofiqlik darajasi o'rtasidagi korrelyatsiya o'rganildi. Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti va regressiya tahlili yordamida tartibga solish darajasi va jinoyatlar soni o'rtasidagi bog'liqlik statistik jihatdan tasdiqlandi [14]. Barcha statistik tahlillar SPSS 28.0 dasturiy ta'minoti yordamida amalga oshirildi, ahamiyatlilik darajasi $p < 0.05$ qilib belgilandi.

Komparativ tahlil metodi turli davlatlarning tartibga solish yondashuvlarini solishtirish uchun qo'llanildi. Tahlilga AQSh, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Singapur, Xitoy, Rossiya va O'zbekiston kiritildi [15]. Har bir davlat uchun quyidagi parametrlar baholandi: kriptoaktivlarning huquqiy maqomi, litsenziyalash talablari, AML/CFT mexanizmlari, soliqqa tortish rejimi, enforcement amaliyoti va xalqaro hamkorlik darajasi.

Natijalar. Tadqiqot davomida olingan natijalar kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlarning xavotirli sur'atlarda o'sib borayotganini va mavjud huquqiy mexanizmlarning bu tahdidlarga to'liq javob bera olmayotganini ko'rsatdi. 2018-2023-yillar davomidagi ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, kriptoaktivlar orqali amalga oshirilgan noqonuniy faoliyat hajmi yillik o'rtacha 42% o'sish sur'atini qayd etgan. 2018-yilda 1.7 milliard dollar bo'lgan umumiy zarar 2023-yilda 20.3 milliard dollarga yetdi [2]. Eng katta o'sish ransomware hujumlarida kuzatildi — 2018-yildagi 93 million dollardan 2023-yilda 1.1 milliard dollargacha, ya'ni 12 baravarga oshgan.

Jinoyatlarning geografik taqsimoti ham diqqatga sazovor natijalar berdi. Shimoliy Amerika kriptojinoyatlardan eng ko'p zarar ko'rgan mintaqaga bo'lib, umumiy zararining 38% shu yerda qayd etilgan. Yevropa 29%, Osiyoning rivojlangan davlatlari 21%, Lotin Amerikasi 8% va Afrika 4% ulushga ega [3]. Bu taqsimot kriptoaktivlar qabul qilinishi va internet infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq.

Jinoyat turlarining evolyutsiyasi ham kuzatildi. 2018-yilda asosiy jinoyat turi darknet bozorlari orqali noqonuniy mahsulotlar savdosi bo'lgan bo'lsa [16], 2023-yilga kelib DeFi protokollariga hujumlar, NFT firibgarliklari va flash loan exploitlar kabi yangi turdagi jinoyatlar paydo bo'ldi. DeFi-related jinoyatlar 2021-yilda 1.3 milliard dollar, 2022-yilda 3.1 milliard dollar va 2023-yilda 4.5 milliard dollar zararni tashkil etdi [17].

FATF (2021) tavsiyalarining tatbiqi bo'yicha o'tkazilgan tahlil turli davlatlarning juda xilma-xil yondashuvlarini ko'rsatdi. 2023-yil oxiriga kelib, FATF a'zo davlatlarining faqat 35% Travel Rule'ni to'liq tatbiq etgan, 42% qisman tatbiq etgan va 23% hali boshlagan emas. Travel Rule'ni to'liq tatbiq etgan davlatlarda shubhali tranzaksiyalar soni 65% kamaygan, bu esa jinoyatchilarning boshqa yurisdiksiyalarga ko'chishiga olib keldi.

Yevropa Ittifoqining Markets in Crypto-Assets (MiCA) regulatsiyasi 2023-yil iyunda kuchga kirganidan so'ng, Yel hududida faoliyat yuritayotgan 173 ta kripto kompaniya litsenziya olish uchun ariza berdi, ulardan 89 tasi rad etildi, 52 tasi litsenziya oldi va qolganlari hali ko'rib chiqilmoqda [4]. MiCA talablariga rioya qilish xarajatlari o'rtacha 2.3 million yevrodan 12 million yevrogacha bo'lgan, bu esa kichik startaplar uchun jiddiy to'siq yaratdi [1].

AQShda Securities and Exchange Commission (SEC) 2023-yilda kriptokompaniyalarga qarshi 78 ta enforcement action boshladi, bu 2022-yilga nisbatan 53% ko'p. Commodity Futures Trading Commission (CFTC) 47 ta ish qo'zg'atdi. Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN) 4.3 milliard dollar jarimalar undirdi, bu tarixdagi eng yuqori ko'rsatkich. Binance kompaniyasiga 4.3 milliard dollar jarima solinishi va uning sobiq rahbari Changpeng Zhao'ning aybini tan olishi industriyadagi muhim voqea bo'ldi.

Yaponiya tajribasi alohida qiziqish uyg'otadi. 2017-yilda Virtual Currency Act qabul qilinganidan so'ng, Yaponiyada litsenziyalangan kripto birjalar soni 31 taga yetdi [12]. Financial Services Agency tomonidan o'rnatilgan qat'iy talablar natijasida Yaponiya kripto birjalarida hacking hodisalari 2018-yildagi 6 tadan 2023-yilda 0 ga kamaydi. Cold wallet saqlash talabi, segregated customer assets va mandatory insurance kabi choralar o'z samarasini berdi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan islohotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, 2018-yilda kripto-aktivlar aylanmasini qonuniylashtirish to'g'risidagi prezident qarori [10] qabul qilinganidan so'ng, mamlakat kriptoaktivlar sohasini tartibga solishda faol pozitsiyani egalladi. 2022-yilda O'zbekistonda 23 ta kripto-birja va 15 ta kripto-do'kon ro'yxatdan o'tkazilgan. 2023-yilda kripto-aktivlar orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar hajmi 180 million AQSh dollarini tashkil etdi [18]. 2024-yilning yanvarida Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar natijasida noqonuniy mayning va kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish bo'yicha 47 ta jinoyat ishi qo'zg'atildi [5].

Jinoyat kodeksining 278⁸-moddasi kripto-aktivlar aylanmasi sohasidagi qonunchilikni buzish uchun 100 bazaviy miqdorgacha jarima, 1 yilgacha ozodlikni cheklash yoki ozodlikdan mahrum qilish jazosini nazarda tutadi. 278⁹-moddasi esa mayning faoliyatini noqonuniy amalga oshirish uchun ko'p miqdorda (3-guruh jinoyati) 3 yilgacha, juda ko'p miqdorda (tashkil etilgan guruh tomonidan) 7 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosini belgilaydi [5].

Blokcheyn forensika vositalarining qo'llanilishi ham muhim natijalar berdi. Chainalysis, Elliptic va CipherTrace kabi platformalardan foydalangan huquqni muhofaza qilish organlari 2023-yilda 2.2 milliard dollar qiymatidagi kripto-aktivlarni muzlatishga va 890 million dollarni

qaytarishga muvaffaq bo'lishdi [2]. Bu 2022-yilga nisbatan mos ravishda 48% va 67% o'sishni ko'rsatadi.

Privacy coinlar va mixerlar muammosi alohida e'tibor talab qiladi. Monero, Zcash kabi privacy coinlar orqali amalga oshirilgan noqonuniy tranzaksiyalar hajmi 2023-yilda 8.7 milliard dollarga yetdi. Tornado Cash mixerning sanksiyalanishi industriyada katta rezonans uyg'otdi va privacy va compliance o'rtasidagi muvozanat haqida qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi [7].

Markazlashmagan moliya (DeFi) protokollarining o'sishi yangi xavflarni keltirib chiqardi. 2023-yilda DeFi protokollariga 183 ta hujum qayd etildi, umumiy zarar 3.8 milliard dollarni tashkil etdi. Smart contract auditing kompaniyalarining hisobotlariga ko'ra, DeFi protokollarining 68% kritik yoki yuqori xavfli zaifliklarni o'z ichiga oladi [17].

Cherniavskiy va boshqalar (2021) ta'kidlaganidek, kriptovalyutalarning huquqiy noaniq holati jinoyatlarning o'sishiga yordam bermoqda. Aksariyat davlatlarda kriptovalyutalar hali ham huquqiy doiradan tashqarida qolmoqda. Jinoyatlar internet firibgarlik, daromadlarni qonuniylashtirish, terrorizm va boshqa jinoiy faoliyatni moliyalashtirish, qurol, giyohvand moddalar, pornografik kontent va boshqa taqiqlangan yoki cheklangan narsalarni sotib olish, kompyuterlarning ishlashiga ruxsatsiz aralashish kabi turli shakllarda sodir etilmoqda.

O'zbekiston kontekstida, Akbarova ta'kidlaganidek, transmilliy jinoyatlarning o'sishi global moliyaviy tizimga, iqtisodiy barqarorlikka va kiberxavfsizlikka tahdid solmoqda [19]. FATF standartlariga muvofiqlik darajasi va jinoyat ko'rsatkichlari o'rtasidagi teskari korrelyatsiya ($r = -0.82$, $p < 0.01$) tartibga solishning muhimligini tasdiqlaydi.

Muhokama. Olingan natijalar kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlarning murakkab va ko'p qirrali tabiatini ko'rsatadi. Jinoyatlarning eksponensial o'sishi bir necha fundamental omillar bilan bog'liq. Birinchidan, kriptoaktivlarning psevdononimlik xususiyati jinoyatchilar uchun an'anaviy moliyaviy tizimda mavjud bo'lmagan darajadagi maxfiylikni ta'minlaydi [20]. Bitcoin kabi ochiq blokcheynlarda tranzaksiyalar shaffof bo'lsa-da, wallet manzillarini real shaxslar bilan bog'lash qiyin. Privacy coinlar va mikserlar bu muammoni yanada chuqurlashtiradi [7].

FATF (2021) tavsiyalarining samaradorligi bo'yicha natijalar aralash manzarani ko'rsatadi. Travel Rule kabi choralar jinoyatchilarning anonimligini kamaytirishda ma'lum darajada samarali bo'lsa-da, DeFi va privacy coinlar kabi yangi texnologiyalar bu sa'y-harakatlarni zaiflashtirmoqda. Travel Rule'ning global miqyosda notekis tatbiqi "sunrise problem" deb ataladigan muammoni keltirib chiqaradi — ba'zi davlatlar talablarni joriy etgan bo'lsa-da, boshqalar hali boshlamagan, bu esa compliance uchun texnik qiyinchiliklar yaratadi [21].

Yevropa Ittifoqining MiCA regulyatsiyasi kriptoaktivlar sohasini tartibga solishda yangi standart o'rnatdi. MiCA'ning keng qamrovi va batafsil talablari investorlar himoyasini ta'minlashda muhim qadam bo'ldi [4]. Biroq, MiCA ham ba'zi kamchiliklarga ega. Masalan, DeFi protokollari va NFTlar MiCA doirasidan tashqarida qolgan. Bundan tashqari, compliance xarajatlarining yuqoriligi innovatsiyalarga to'sqinlik qilishi mumkin [1].

AQSh yondashuvining fragmentatsiyasi ham o'ziga xos muammolarni keltirib chiqaradi. SEC, CFTC, FinCEN va boshqa agentliklar o'rtasidagi yurisdiksiya nizolari huquqiy noaniqlik yaratadi. Ripple vs SEC ishi kabi sud jarayonlari yillar davom etib, industriya uchun noaniqlikni

uzaytiradi. Biroq, AQShning enforcement-first yondashuvi jinoyatchilarni to'xtatishda samarali bo'lmoqda.

Yaponiya modeli muvozanatli yondashuv namunasi sifatida e'tiborga loyiq. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash bilan birga qat'iy xavfsizlik va compliance talablarini o'rnatish orqali Yaponiya xavfsiz kripto ekotizim yaratishga muvaffaq bo'ldi [12]. Mt. Gox va Coincheck hacklaridan so'ng olingan saboqlar asosida yaratilgan regulyatsiya framework o'z samarasini ko'rsatdi.

O'zbekiston tajribasi rivojlanayotgan bozorlar uchun muhim insights beradi. Kriptoaktivlarni tez qonuniylashtirish va tartibga solish infratuzilmasini yaratish O'zbekistonni Markaziy Osiyo mintaqasida yetakchi o'ringa qo'ydi [18]. Biroq, enforcement mexanizmlari hali to'liq rivojlanmagan. 2024-yilda Jinoyat kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar to'g'ri yo'nalishdagi qadam bo'lsa-da, ularning amaliy tatbiqi vaqt talab qiladi [5].

Cherniavskiy va boshqalar (2021) ta'kidlaganidek, kriptoaktivlarning psevdononimlik xususiyati va chegaralarni tan olmasligi jinoyatchilar uchun qulay muhit yaratadi. "Real" jinoyatlar (kriptoaktivlar predmet yoki to'lov vositasi sifatida) va "virtual" jinoyatlar (kompyuter texnologiyalaridan foydalanib) o'rtasidagi chegara tobora noaniq bo'lib bormoqda.

Bokovnya va boshqalar (2020) fikricha, zamonaviy kriptovalyutalar huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatlarni oldini olish bo'yicha tayyor emasligini ko'rsatadi. Rossiyada soxta kriptovalyutalar, soxta hamyonlar va fishing kabi jinoyatlar keng tarqalgan. Amerika olimlari kriptovalyutalarning an'anaviy jinoiy konseptlarga mos kelmasligini ta'kidlaydilar.

Blokcheyn texnologiyasining o'zi jinoyatlarga qarshi kurashda muhim vosita bo'lishi mumkin. Blockchain'ning shaffof va o'zgarmas tabiati jinoyat izlarini kuzatish imkonini beradi. Chainalysis (2023) kabi kompaniyalar ishlab chiqqan sophisticated analytics vositalari huquqni muhofaza qilish organlariga kuchli qurol bermoqda. Biroq, privacy-enhancing texnologiyalar bu sa'y-harakatlarni murakkablashtiradi.

FSB (2022) ta'kidlaganidek, kriptoaktivlar an'anaviy moliyaviy tizim bilan bog'lanish darajasi oshgan sari, yirik bozor ishtirokchisining qulashi investorlarga katta zarar yetkazibgina qolmay, an'anaviy moliyaga ham ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun "same activity, same risk, same regulation" printsipli qo'llanilishi kerak.

Privacy va transparency o'rtasidagi muvozanat asosiy etik va amaliy savol bo'lib qolmoqda. Bir tomondan, privacy asosiy inson huquqi va moliyaviy maxfiylik demokratik jamiyatning muhim elementi. Ikkinchi tomondan, mutlaq anonimlik jinoyatchilar uchun bepul maydon yaratadi. Tornado Cash sanksiyalari bu dilemma qanchalik o'tkir ekanligini ko'rsatdi [22].

Xalqaro hamkorlikning ahamiyati natijalardan yaqqol ko'rinadi. Kriptojinoyatlar milliy chegaralarni tan olmaydi va samarali kurash faqat global koordinatsiya orqali mumkin. FATF, Egmont Group, Interpol kabi tashkilotlar muhim rol o'ynaydi, lekin ularning sa'y-harakatlari hali yetarli emas [21]. Real-time ma'lumot almashish, joint investigations va coordinated enforcement zarur.

Global Initiative (2024) ma'lumotlariga ko'ra, G'arbiy Bolqon davlatlarida kriptojinoyatlarning xilma-xil turlari — pul yuvish, firibgarlik, noqonuniy mayningdan tortib, darknet savdogacha — kuzatilmoqda. Serbiya, Bolgariya va Kiprda joylashgan call-markazlar Germaniya, Shveysariya, Avstriya, Avstraliya va Kanadada millionlab yevro miqdorida firibgarlik qilgan.

Aholining raqamli moliyaviy savodxonligi kam e'tibor beriladigan, lekin juda muhim aspekt. Ko'pchilik kriptojinoyat qurbonlari asosiy xavfsizlik choralari bilmaligi yoki e'tiborsizligi tufayli zarar ko'radi. Phishing, social engineering va Ponzi sxemalari oddiy ehtiyot choralari bilan oldini olish mumkin [23].

Xulosa. Mazkur tadqiqot kriptoaktivlarga oid jinoyatlar va xalqaro huquqiy tartibga solishning murakkab landshaftini comprehensive tahlil qildi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlar nafaqat miqdoriy jihatdan o'sib bormoqda, balki sifat jihatdan ham murakkablashib, yangi shakl va usullarni o'zlashtirmoqda. 2018-2023-yillar davomida 5 baravarga oshgan jinoyat hajmi [2], DeFi protokollariga hujumlar, NFT firibgarliklari va cross-chain exploitlar kabi yangi tahdidlar an'anaviy huquqiy va texnik yechimlarning yetarli emasligini ko'rsatadi.

FATF (2021) tavsiyalarining global miqyosda notekis tatbiqi, turli davlatlarning fragmented yondashuvlari va texnologiyaning huquqdan tez rivojlanishi samarali kurashga to'sqinlik qilmoqda. Yevropa Ittifoqining MiCA regulatsiyasi [4] va Yaponiyaning comprehensive yondashuvi [12] ijobiy namunalar bo'lsa-da, ular ham DeFi, privacy coinlar va cross-border enforcement kabi muammolarga to'liq yechim bera olmaydi. O'zbekiston Respublikasining tajribasi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhim darslar beradi — tez va decisive harakatlar muhim bo'lsa-da, enforcement mexanizmlari, texnik salohiyat va xalqaro integratsiyasiz to'liq muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi [18].

Tadqiqot asosida quyidagi kompleks takliflar ishlab chiqildi:

Xalqaro darajada:

- FATF tavsiyalarini majburiy xalqaro standart maqomiga ko'tarish
- Privacy coinlar uchun maxsus tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish
- DeFi protokollarini tartibga solish uchun yangi yondashuvlar yaratish
- Real-time ma'lumot almashish tizimlarini joriy etish

O'zbekiston Respublikasi uchun:

- Kriptoaktivlar to'g'risida comprehensive qonun qabul qilish
- Moliya vazirligi huzurida ixtisoslashtirilgan kripto monitoring bo'limi tashkil etish
- Huquqni muhofaza qilish organlari uchun blockchain forensika training dasturlarini joriy etish
- Chainalysis yoki Elliptic kabi professional blockchain tahlil vositalariga investitsiya qilish
- FATF va Egmont Group bilan faol hamkorlik o'rnatish
- Aholining kripto xavfsizligi bo'yicha milliy o'quv dasturini ishga tushirish

Cherniavskiy va boshqalar (2021) ta'kidlaganidek, samarali qarshi kurash uchun xalqaro darajada barcha davlatlarning ishtiroki zarur. Xalqaro hamkorlik turli yo'nalishlarda amalga oshirilishi kerak: kriptovalyuta muomalasini tartibga soluvchi qoidalar yaratish, milliy darajada tartibga solish bo'yicha umumiy tavsiyalar ishlab chiqish va davlatlar o'rtasida tashkiliy hamkorlikning samarali modellarini joriy etish.

Bokovnya va boshqalar (2020) fikricha, kriptovalyutalar bilan bog'liq ijtimoiy xavfli harakatlarni kriminalizatsiya qilish milliy qonunchilikka mos ravishda amalga oshirilishi kerak. Kriptovalyutalar muomalasi bilan bog'liq jinoyatlarning oldini olish uchun quyidagi choralar zarur: kriptovalyutalar, kripto birjalar, mayning va boshqa faoliyatning huquqiy maqomini belgilash; kriptovalyuta operatsiyalarini amalga oshiruvchi shaxslarning huquq va

majburiyatlarini belgilash; kriptovalyuta muomalasi sohasidagi jamoat munosabatlarini jinoiy-huquqiy himoya qilish.

FSB (2022) ta'kidlaganidek, samarali tartibga solish “same activity, same risk, same regulation” prinsipiga asoslanishi kerak. Kriptoaktivlar an'anaviy moliyaviy sektor instrumentlari va vositachilari bilan bir xil iqtisodiy funksiyani bajarsa, ular ekvivalent tartibga solinishi kerak.

Yakuniy tahlil shuni ko'rsatadiki, kriptoaktivlar ishtirokidagi jinoyatlarga qarshi kurash faqat huquqiy yoki texnik masala emas, balki kompleks ijtimoiy-iqtisodiy muammodir. Muvaffaqiyatli yechim huquqiy tartibga solish, texnologik innovatsiya, xalqaro hamkorlik va jamoatchilik ta'limining sinergiyasini talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi bu global sa'y-harakatlarning faol ishtirokchisi bo'lishi va o'z tajribasini xalqaro hamjamiyat bilan baham ko'rishi muhim. Faqat birgalikdagi harakat orqaligina kriptoaktivlarning ijobiy potensialini ro'yobga chiqarish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Houben, R., & Snyers, A. (2020). *Crypto-assets: Key developments, regulatory concerns and responses*. European Parliament Study PE 648.793.
2. Chainalysis. (2023). *Crypto crime report 2023*. <https://www.chainalysis.com/reports/2023-crypto-crime-report/>
3. Europol. (2022). *Internet organised crime threat assessment (IOCTA)*. <https://www.europol.europa.eu>
4. European Parliament. (2020). *Crypto-assets: Key developments, regulatory concerns and responses*. Study PE 648.793.
5. O'zbekiston Respublikasi qonuni. (2024, 19-yanvar). *O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslariga hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida* (O'RQ-899-son).
6. UNODC. (2022). *Cryptocurrencies and the dark web: Challenges for law enforcement*. United Nations Office on Drugs and Crime.
7. Böhme, R., Christin, N., Edelman, B., & Moore, T. (2015). Bitcoin: Economics, technology, and governance. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2), 213-238.
8. Regulation of Cryptocurrency in Selected Jurisdictions. (2018). *The Law Library of Congress*. Global Legal Research Center.
9. Bokovnya, A. Y., Shutova, A. A., Zhukova, T. G., & Ryabova, L. V. (2020). Legal measures for crimes in the field of cryptocurrency billing. *Utopía y Praxis Latinoamericana*, 25(7), 270-274.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori. (2018, 27-aprel). *Kripto-aktivlar aylanmasini tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida* (PQ-3832-son).
11. Cherniavskiy, S., Babanina, V., Mykytchuk, O., & Mostepaniuk, L. (2021). Measures to combat cybercrime: Analysis of international and Ukrainian experience. *Cuestiones Políticas*, 39(69), 115-132.
12. Dewey, J. (2019). *Global legal insights - blockchain & cryptocurrency regulation 2019*. Global Legal Group Ltd.
13. Cvetkova, I. (2018). Cryptocurrencies legal regulation. *BRICS Law Journal*, 5(2), 128-153.
14. Brown, S. D. (2016). Cryptocurrency and criminality: The Bitcoin opportunity. *The Police Journal*, 89(4), 327-339.
15. Bollen, R. (2013). The legal status of online currencies: Are bitcoins the future? *Journal of Banking and Finance Law and Practice*, 24(2), 272-293.
16. Global Initiative. (2024). *Crypto crime in the Western Balkans: Diverse nature of crimes and need for robust regulatory frameworks*. <https://globalinitiative.net>

17. FSB. (2022). *International regulation of crypto-asset activities: A proposed framework*. Financial Stability Board.
18. Shokirov, B. (2024). Reforms to improve accountability for cybercrimes in the field of crypto-assets in Uzbekistan. *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*, 4(6), 74-79.
19. Akbarova, A. (2025). Kriptoaktivlar ishtirokidagi transmilliy jinoyatlar: Huquqiy nomuvofiqliklar, tartibga solish muammolari va kiberxavfsizlik tahdidlari. *Qo'qon universiteti xabarnomasi*, 10(2), 131-135.
20. Nakamoto, S. (2008). *Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system*. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
21. FATF. (2021). *Updated guidance for a risk-based approach to virtual assets and virtual asset service providers*. <https://www.fatf-gafi.org>
22. Elliptic. (2023). *The state of cross-chain crime*. <https://www.elliptic.co>
23. PwC. (2025). *Global crypto regulation report 2025*. PricewaterhouseCoopers.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE LEGAL REGIME OF VIRTUAL PROPERTY: A SUI GENERIS APPROACH

Doniyorbek Baxtiyorovich Imomniyozov

Senior lecturer at the Department of Civil Law
Tashkent State University of Law

Abstract. In today's environment of digital development, the concept of virtual property and its legal regulation is becoming increasingly relevant. During the digitalization process, new types of property objects are emerging that possess clear economic value but do not fully fit into existing legal regulatory frameworks. The so-called Metaverse — a broad virtual space — creates new opportunities for social interaction, business, entertainment, and education, while simultaneously generating numerous legal challenges related to regulating relations within it. In particular, the absence of a unified approach to virtual property and the protection of users' rights over such assets, as well as the lack of special legal norms governing the sale and transfer of virtual property in many countries, are among the pressing issues. Courts, when resolving disputes between game developers and users, often rely on the doctrines of service obligations or natural obligations. This article analyzes the concept of virtual property and its economic-technical characteristics, the civil-law nature of virtual objects, and the challenges related to interpreting them within the framework of the classical triad of property rights. The study also examines the distinction between virtual property and intellectual property, proposals to recognize virtual property as a sui generis object, and issues related to owning and inheriting virtual assets in the Metaverse.

Keywords: virtual property, digital assets, sui generis object, NFT, metaverse, token, digital ownership, MiCA Regulation, crypto-assets, intellectual property, digital economy, civil-law regime, digital inheritance.

VIRTUAL MULKNING HUQUQIY REJIMI: SUI GENERIS YONDASHUV

Imomniyozov Doniyorbek Baxtiyor o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti
Fuqarolik huquqi kafedrasi katta o'qituvchisi
E-mail: d.imomniyozov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6153-3893>

Annotatsiya. Bugungi raqamli taraqqiyot sharoitida virtual mulk tushunchasi va uni huquqiy tartibga solish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Raqamlashtirish jarayonida iqtisodiyotda huquqiy tartibga to'liq tushmaydigan, ammo aniq iqtisodiy qiymatga ega bo'lgan yangi mulk obyektlari paydo bo'lmoqda. Metaolam (Metaverse) deb ataluvchi keng qamrovli virtual makon esa ijtimoiy muloqot, biznes, ko'ngilochar va ta'lim sohalarida yangi imkoniyatlar yaratishi barobarida, u doirasidagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishga doir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, virtual mulk va foydalanuvchilarning ushbu mulkka doir huquqlarini himoya qilish borasida yagona yondashuv mavjud emasligi, ko'plab mamlakatlarda virtual mulkning oldi-sotdisi va o'tkazilishi maxsus huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinmaganligi, sudlar esa o'yin ishlab chiquvchisi va foydalanuvchi o'rtasidagi nizolarni ko'rib chiqishda ko'pincha servis majburiyati yoki natural majburiyatlar nazariyasini qo'llayotgani shular jumlasidan. Ushbu maqolada virtual mulk tushunchasi va uning iqtisodiy-texnik xususiyatlari, virtual obyektlarning fuqarolik-huquqiy tabiati hamda uni mulk huquqi triadasi doirasida talqin qilishdagi muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, virtual mulk va intellektual mulk o'zaro chegaralanishi, virtual mulkni sui generis obyekt sifatida e'tirof etish takliflari, metaolamda virtual obyektlarga egalik qilish va ularni meros qilib qoldirish masalalari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: virtual mulk, raqamli aktivlar, sui generis obyekt, NFT, metaolam, token, raqamli egalik huquqi, MiCA reglamenti, kriptoaktivlar, intellektual mulk, raqamli iqtisodiyot, fuqarolik-huquqiy rejim, raqamli meros.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N59>

Virtual mulk – bu faqat elektron raqamli muhitda mavjud bo'lib, muayyan real qiymatga ega nomoddiy obyektlar majmuasidir. Uning paydo bo'lishi va rivojlanishi bevosita axborot texnologiyalari taraqqiyoti bilan bog'liq. Virtual obyektlar dastlab ko'ngilochar o'yinlar, internet-servislar va ijtimoiy tarmoqlar doirasida vujudga kelgan bo'lsa, bugungi kunda ularning iqtisodiy ahamiyati ortib, alohida qiymat (masalan, tovar yoki xizmat shaklida) yaratmoqda.

Virtual mulkning iqtisodiy jihatida shundaki, u real bozor qiymatiga ega bo'lishi va muomalada oldi-sotdi predmetiga aylanishi mumkin. Masalan, domen nomlari o'zining yagona va betakrorligiga ko'ra qimmatli hisoblanadi – internetda bir xil nomli ikki sayt bo'lishi mumkin emas [2, C. 39–42]. Shu bois ayrim domen nomlari yuz minglab AQSh dollariga savdoga qo'yiladi. Onlayn o'yinlardagi virtual predmetlar (masalan, o'yin ichidagi qurollar, artefaktlar, skinlar) ham foydalanuvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi – ko'plab foydalanuvchilar bunday obyektlarni qo'lga kiritish uchun haqiqiy pul sarflashga tayyor bo'lmoqda [8, P. 30]. Demak, virtual mulk real bozordagi tovar sifatida iqtisodiy qiymatga ega va u bilan savdo qilish imkoniyati shakllanib bormoqda.

Virtual obyektlarning texnik-xususiyat jihatlari ularning huquqiy holatini tushunishda muhim omildir. Avvalo, virtual mulk nomoddiy (intangible) tabiati bilan ajralib turadi – u moddiy ashyo emas, balki dasturiy kod shaklida mavjud bo'ladi. An'anaviy moddiy narsalarga xos bo'lgan jismoniy yeyilish yoki eskirish xususiyati virtual obyektlarga taalluqli emas, chunki u raqamli axborot ko'rinishida saqlanadi va nusxa ko'chirish yo'li bilan asl holicha takror yaratilishi mumkin. Biroq virtual mulkning yana bir o'ziga xos jihatida shundaki, uni erkin nusxalash odatda cheklangan bo'ladi. Masalan, mualliflik huquqi bilan himoyalangan raqamli kontentni (film, musiqa) nusxa ko'chirganda ikki xil bir xil original paydo bo'lsa, virtual o'yin obyekti ko'pincha yagona nusxada mavjud bo'lib, uni boshqa foydalanuvchiga o'tkazilsa, birinchisida yo'qoladi va yangisiga o'tadi [3, C. 791-792]. Bizningcha, aynan shu sababga ko'ra, virtual mulk o'zi yaratilgan raqamli muhitda yagonaligi va o'rnini bosib bo'lmasligi bilan tavsiflanadi. Bu holat, ayniqsa, NFT (non-fungible token – o'zgarmas token) texnologiyasi misolida yaqqol ko'rinadi. NFT yordamida raqamli obyektlarning yagonaligi va soxtalashtirib bo'lmasligi ta'minlanib, ularga bo'lgan mulkiy huquq blockchain orqali tasdiqlanadi. Demak, virtual mulk – bu raqamli kod shaklidagi, iqtisodiy qiymatga ega va texnik jihatdan noyob (yoki noyoblik xususiyatiga ega) bo'lgan nomoddiy obyektlar majmuidir.

Fuqarolik huquqida mulk huquqi obyektlari odatda ashyolar, pul, qimmatli qog'ozlar kabi toifalarga bo'linadi. Virtual mulk ushbu an'anaviy tasnifga to'liq mos kelmasligi bois, uning huquqiy tabiati borasida ilmiy munozaralar davom etmoqda. Hozirda amaldagi qonunchilikda "virtual mulk" atamasining rasmiy ta'rifi mavjud emas, shuningdek "raqamli huquqlar (raqamli aktivlar)", "raqamli obyekt" va "virtual o'yin mulki" tushunchalari ham huquqiy jihatdan chegaralanmagan. Ayrim olimlar fikricha, raqamli huquqlar fuqarolik huquqining yangi obyekti sifatida ko'rilib, ular utilitar tokenlar (egasiga muayyan talablarga ega bo'lish huquqini beruvchi tokenlar), intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mutlaq huquqlar yoki ular uchun litsenziyalar bilan o'xshash ma'noga ega deb baholanadi. Virtual mulk tushunchasi esa "raqamli obyekt" kategoriyasi orqali izohlanishi maqsadga muvofiq, chunki faqat raqamli shaklda mavjud bo'lgan obyektlar – raqamli obyektlar bo'lib, virtual mulk ana shu toifaga kiradi. Biroq *har bir raqamli obyekt virtual mulk deyilavermaydi*. Chunki virtual mulkni boshqa raqamli

obyektlardan ajratib turadigan o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Jumladan, virtual mulkdan foydalanish faqat tegishli platforma yoki muhit doirasida amalga oshiriladi.

Virtual mulkning fuqarolik-huquqiy obyekt sifatidagi tabiati to'g'risida ilmiy adabiyotda bir qator taklif va yondashuvlar ilgari surilgan. Ayrim tadqiqotchilar virtual mulkni fuqarolik huquqiy "boshqa mol-mulk" toifasiga kiritish tarafdori bo'lsa, boshqalar uni alohida yangi obyekt sifatida tan olish lozim deb hisoblaydi [1, C. 252]. Virtual mulkka nimalar kirishi haqida ham turli qarashlar bor: masalan, M.A.Rozhkova virtual mulkni *"faqat virtual makonda foydali bo'lgan yoki qo'llanishi mumkin bo'lgan, iqtisodiy qiymatga ega nomoddiy obyektlar"* deb ta'riflaydi [9, C. 520]. Virtual mulkning tarkibiga utilitar tokenlar, kriptovalyutalar, domen nomlari, stikerlar, ijtimoiy tarmoq akkauntlari va onlayn o'yinlardagi virtual mulk obyektlari kirishi mumkinligi aytiladi [10, C. 137].

Virtual mulkning asosiy xususiyatlari quyidagicha:

- Jismoniy shaklga ega emaslik. Virtual obyektlar faqat raqamli kod tarzida kiber makonda mavjud bo'lib, moddiy dunyoda ularning to'g'ridan-to'g'ri moddiy aks ettiruvchisi yo'q. Bunda ular dasturiy ta'minot, raqamli tasvir va shu kabilar shaklida namoyon bo'ladi.
- Iqtisodiy qiymatga egalik. Virtual mulk real pul bilan baholanib, sotilishi yoki sotib olinishi mumkin bo'lgan qiymatga ega bo'ladi. Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, raqamli obyektlar potensial yoki haqiqiy iqtisodiy qimmatga ega bo'lishi lozim, aks holda ularni mulkiy obyekt deb bo'lmaydi
- Fuqarolik muomalasiga (aylanma) kirish imkoniyatining mavjudligi. Virtual obyektlar ustidan bitimlar tuzish imkoni (sotish, hadya qilish, almashish va h.k.) mavjud. Biroq ularning muomalada bo'lish qobiliyati ko'pincha chegaralangan va shartli tusda bo'ladi. Chunki bu obyektlardan foydalanish va ularni o'tkazish qoidalarini ko'pincha dasturiy-texnik cheklovlar yoki yuridik cheklovlar (foydalanuvchi kelishuvi) bilan chegaralanadi. Shunga qaramay, ba'zi hollarda foydalanuvchilar o'zaro virtual buyumlarni real pul evaziga oldi-sotdi qilish yo'llarini topadilar, bu esa virtual mulkni fuqarolik aylanmasining bir qismi sifatida tasdiqlaydi.
- Faqat maxsus vositalar orqali foydalanish mumkinligi. Virtual mulkdan foydalanish uchun albatta kompyuter, smartfon kabi maxsus elektron qurilma va dasturiy platforma zarur. Inson ushbu obyektlarni bevosita "olib" foydalana olmaydi – faqat tizimga kirish orqali ularga ega chiqadi. Masalan, onlayn o'yin ichidagi narsani faqat o'yin serveriga ulanish va hisobga kirish orqali ko'rish va qo'llash mumkin. Bu belgi virtual mulkni an'anaviy ashyolardan keskin farqlaydi.
- Individual identifikatsiya qilinishi. Ko'plab raqamli obyektlar o'ziga xos raqamli kodga ega bo'lib, uning yordamida identifikatsiya qilinadi. Ba'zilar yagona nusxada va takrorlanmas (masalan, NFT token), boshqalari esa bir xil ko'rinishda ko'p bo'lishi mumkin, ammo har birining raqamli identifikatori farqlanadi.

Fuqarolik huquqida mulk huquqi an'anaviy ravishda uchlik mazmun (triada) – ya'ni mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari birligi sifatida talqin qilinadi. Biroq virtual mulkka nisbatan ushbu triadani to'laqonli qo'llashda qator nomuvofiqliklar va cheklovlar yuzaga chiqadi.

Birinchidan, virtual obyektga egalik qilish huquqi an'anaviy ashyoga egalikdan farqli ravishda *"egalik qilish imitatsiyasi"* yoki kvazi-egalik tarzida namoyon bo'ladi. Foydalanuvchi virtual obyektни dastlab bevosita "ko'ra yoki ushlay" olmaydi – u faqat platformadagi o'z akkaunti orqali ushbu obyektни boshqaradi. Masalan, onlayn o'yinda qimmatbaho qilichga ega

bo'lgan foydalanuvchi uni fizik tarzda emas, balki o'z profilidagi inventar ro'yxati orqali egalik qiladi. Foydalanuvchi login va parol ma'lumotlari orqali akkauntga kirish huquqini nazorat qilib, uchinchi shaxslarning o'z obyektiga kirishini cheklashi mumkin – bu jihati bilan u mulkdorning o'z narsasiga egalik qilish huquqiga o'xshaydi. Biroq bu egalik juda nisbiy, chunki foydalanuvchi virtual obyekt ustidan to'liq jismoniy nazoratga ega emas. Zero, bunda o'yin ishlab chiquvchisi yoki platforma egasi texnik vositalar (serverni o'chirish, foydalanuvchi akkauntini bloklash, virtual predmetni o'yindan olib tashlash va hokazo) orqali ushbu obyekt "taqdirini" hal etish qudratiga ega. Tadqiqotchi P.Palka bu holatni platformalar qo'lidagi **"raqamli kuch"** (digital force) deb ataydi [11, P. 51-52]. Uning fikricha, virtual mulkdan foydalanish va uni saqlash faqat platforma egasining serverlarni ish holatda ushlab turishiga bog'liq, shuning uchun foydalanuvchining egalik huquqi platformaga qaram holda shakllanadi. Natijada virtual mulkka nisbatan egalik huquqi fuqarolik huquqi tushunchasidagi egalikdan farq qilib, shartli va cheklangan xususiyat kasb etadi. Virtual mulkning huquqiy tabiati bo'yicha ilgari surilgan yondashuvlar orasida P. Palkaning "raqamli kuch" konsepsiyasi alohida o'rin egallaydi. Unga ko'ra, foydalanuvchining virtual obyektlar ustidan egalik huquqi shartnomaviy va texnik sharoitlarga to'la bog'liq bo'lib, bu holat klassik fuqarolik-huquqiy mulk modeli bilan nomuvofiqdir. Haqiqatan ham, foydalanuvchining raqamli kontentga egalik qilishida kod, platforma siyosati va serverlar infratuzilmasi asosiy rol o'ynaydi. Shu bois Palkaning "foydalanuvchi mulk egasi emas, balki vaqtincha foydalanishga ruxsat olgan subyektdir" degan xulosasi muammoni keskin shaklda ifodalaydi. Biroq, mazkur yondashuvni to'liq inkor etish emas, balki ehtiyotkorlik bilan tan olish lozim. Virtual obyektlar ustidan mulkiy huquqning mavjud emasligi emas, uning o'ziga xos – dinamik, texnik vositalar bilan qo'llab-quvvatlanadigan shaklda bo'lishi haqiqatga yaqinroqdir. Raqamli muhitda mulk ustidan egalikning metafizik emas, operatsion mohiyatga ega bo'lishi – ya'ni huquqiy hujjatlar emas, balki texnik kirish vositalari orqali ta'minlanishi – Palkaning nazariyasiga qisman asos beradi. Virtual mulk ustidan egalik huquqi mavjud, ammo u klassik "ashyoviy" model bilan emas, balki raqamli shartnomaviy va texnik infratuzilma asosida ta'minlanadi. Shu bois, raqamli kuch — egalikning inqirozi emas, balki uning yangi shaklidir.

Ikkinchidan, virtual mulkdan foydalanish huquqi ham farqli sanaladi. Mulkdor odatda o'z ashyosidan istagan tarzda foydalanib, undan naf ko'rishi mumkin. Foydalanuvchi esa virtual obyektidan faqat tegishli dasturiy muhit doirasida va odatda foydalanuvchi kelishuvida (EULA) belgilangan qoidalar asosida foydalanadi. Masalan, o'yin shartlariga ko'ra predmetdan faqat o'yinning o'zida foydalanish mumkin, uni real hayotda ishga solib foyda olishning imkoni yo'q (faqat boshqa foydalanuvchiga sotish holati bundan mustasno, lekin ko'p o'yinlarda bunday savdo taqiqlangan bo'lishi mumkin). Demak, virtual obyektidan foydalanish huquqi muayyan virtual makon bilan cheklangan bo'lib, undan tashqarida bu huquq amalda mazmunini yo'qotadi. Shu bilan birga, ba'zi yangi texnologiyalar (masalan, NFT va blockchain asosidagi o'yinlar) bu cheklovni yumshatmoqda – masalan, decentralizatsiyalashgan blockchain o'yinlarda (masalan, The Sandbox (SAND), Decentraland (MANA), Illuvium, Star Atlas) olingan virtual predmet foydalanuvchining kripto-hamyonida token sifatida aks etadi va uni o'yin tashqarisida ham (boshqa platformalarda yoki bozorlarda) ishlatish yoxud sotish imkoni paydo bo'ladi. Biroq bunday imkoniyat hozircha barcha o'yinlar va virtual muhitlarda yo'q, an'anaviy markazlashgan o'yinlarda esa foydalanuvchi haligacha ishlab chiquvchi qoidasiga bo'ysunadi.

Uchinchidan, virtual obyektning tasarruf etish huquqi ham to'liq mos kelmaydi. Mulkdor o'z ashyosini xohlagan shaxsga sotishi, hadya qilishi yoki vasiyat qilishi mumkin – bu uning tasarruf huquqi sanaladi. Virtual obyektlar bo'yicha esa ko'pincha foydalanuvchi kelishuvi bu huquqni cheklaydi, ya'ni odatda akkauntlar va o'yin ichidagi buyumlarni sotish yoki o'zgaga berish taqiqlanadi. Aksariyat platformalarda foydalanuvchi faqat shaxsiy, oddiy litsenziya asosida kontentdan foydalanish huquqini oladi. Shunga qaramay, ayrim hollarda foydalanuvchilar norasmiy bozorlarda o'z virtual boyliklarini sotish yoki almashish harakatida bo'ladi – bu esa huquqiy muhofazasiz amalga oshadi. E'tiborlisi, ayrim o'yin mexanikasida (World of Warcraft (WoW), Diablo II / Diablo III / Diablo IV, Counter-Strike: Global Offensive (CS:GO)) virtual obyektning boshqa foydalanuvchiga berishda u asl egasida yo'qolib, yangi egaga o'tadi (nusxa ko'chmaydi, aynan transfer bo'ladi). Bu hol virtual obyektning ashyoga qiyoslash imkonini bersa-da, boshqa ssenariylarda nusxa olish ham texnik jihatdan mumkin bo'ladi. Masalan, o'yinda maxsus topshiriq orqali yaratilgan artefakt boshqa o'yinchiga o'tkazilganda ba'zan original egada ham qolishi mumkin. Demak, virtual obyektlarning tasarruf etilishida ham mulk huquqi triadasiga nomuvofiq jihatlarning kuzatiladi, xususan ularning o'tishi qat'iy emas va qoidalar bilan o'rnatiladi.

Yuqoridagi nomuvofiqliklar ilmiy-nazariy bahslarga sabab bo'lgan. Ba'zi tadqiqotchilar, virtual mulkka nisbatan ham mulk huquqi triadasini to'la tatbiq etish tarafdori bo'lib, foydalanuvchiga real mulkdor kabi huquqlar berilishini yoqlaydilar. Masalan, J.Fairfield kabi mualliflar virtual obyektlarni tartibga solishda intellektual mulk modelidan voz kechib, an'anaviy mulk huquqi qoidalarini qo'llash lozim deb hisoblashadi – zero, ko'plab virtual narsalar real dunyodagi buyumlarning modellari bo'lib, ularga ham xuddi shunday huquqiy asboblarning tatbiq etilishi mumkinligini ta'kidlashadi [12, P, 1196-1097]. Ushbu yondashuv nuqtayi nazaridan, virtual mulk rejimi intellektual mulk huquqidan ko'ra ko'proq ashyoviy mulk huquqiga yaqinlashtirilishi kerak. Bunga misol sifatida Niderlandiya Oliy sudi 2012 yilda *RuneScape* o'yinidagi haqidagi ishni keltirish mumkin [13]. Ushbu ishda Oliy sud virtual buyumlarni (o'yin ichidagi sehrli narsa va xanjarni) qiynoq yo'li bilan tortib olgan shaxslarni odatdagi talonchilik jinoyati uchun javobgarlikka tortish haqidagi hukmni kuchida qoldirdi – shu tariqa sud virtual buyumni jabrlanuvchidan tortib olingan real boylik deb tan oldi. Bu hol virtual obyektlar ham mulk huquqi himoyasiga loyiq modda sifatida qaralishi mumkinligini ko'rsatadi.

Biroq, fikrimizcha bu yondashuvda bir nechta nazariy va amaliy kamchiliklar mavjud. Birinchidan, fuqarolik huquqi doirasida mulk huquqi ashyoviy huquq hisoblanadi. U egasi tomonidan mulk ustidan egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish orqali ifodalanadi. Bu triada esa obyektning moddiy, fizik mavjudligini talab qiladi. Virtual obyektlar esa bunday jismoniy mavjudlikka ega emas. Ikkinchidan, garchi Rim huquqida "res incorporales" — ya'ni jismoniy bo'lmagan ashyo tushunchasi mavjud bo'lsa-da, bu tushuncha ko'proq huquqlar, majburiyatlar va talablar kabi abstraksiyalangan holatlarga tegishli bo'lgan. Virtual obyektlar esa butunlay raqamli, algoritmik strukturaga ega bo'lib, programmalashtirilgan foydalanish chegaralari bilan bog'langan. Bu ularni yagona mustaqil mol-mulk sifatida tan olishga to'sqinlik qiladi. Uchinchidan, virtual obyekt ustidan "egalik" qilish, odatda, platformadagi login-parol, autentifikatsiya mexanizmlari orqali texnik boshqaruv bilan cheklanadi. Bu hol, huquqiy jihatdan real mulk egaligiga o'xshamaydi va faqat cheklangan ruxsat doirasida amalga oshadi.

Boshqa bir yondashuv tarafdorlari esa virtual mulkni mulk tushunchasi bilan bog'lamaslik lozim deb hisoblaydilar. Xususan, K.Craig fikricha, virtual olamdagi munosabatlarni huquqiy tartibga solishda mulk huquqi paradigmasini qo'llash noto'g'ri – bu masalada shartnoma huquqi (EULA nazarda tutilmoqda) asosiy o'rin tutishi kerak [14]. Uning ta'kidlashicha, virtual dunyoning xususiyatlari (nomoddiylik, nusxalanishi, platformaga bog'liqligi va boshqalar) klassik mulk nazariyasiga mos kelmaydi, shu bois real mulkka xos huquqlarni virtual obyektlarga tatbiq etish mumkin emas. Haqiqatan ham, amaliyotda ko'plab nizolar foydalanuvchi-litsenziya bitimi (EULA) shartlarini talqin qilish orqali hal etiladi va foydalanuvchi virtual obyekt ustidan mulkdor sifatidagi huquqlarni emas, balki shartnomaviy huquqlarni amalga oshiradi. Masalan, foydalanuvchi sotib olgan NFT-token unga tokenning o'ziga egalik huquqini beradi, biroq o'sha token bog'langan raqamli obyekt (masalan, rassom chizgan raqamli rasm) ustidan barcha huquqlarni bermasligi mumkin – chunki odatda NFT faqat egalikni tasdiqlaydi, mualliflik huquqlari esa asl yaratuvchida qoladi. Shu sabab, K.Craig va boshqalar virtual mulk bitimlarini oldi-sotdi shartnomasi emas, balki litsenziya shartnomasi deb ko'rishga moyil. Bu yondashuv foydalanuvchini mulk huquqi himoyasidan mahrum etsada, mavjud intellektual mulk tartib-taomillariga qisman mos tushadi.

Mazkur pozitsiya o'zining texnik asoslanishi jihatidan muhim bo'lsa-da, virtual mulkning real huquqiy ifodasini to'liq qamrab olmaydi. Chunki intellektual mulk huquqi doirasida shaxs IMO (intellektual mulk obyekti)ni boshqa shaxsga to'liq topshirishi mumkin. Bunda barcha mutlaq huquqlar (foydalanish, tarqatish, nusxa olish va boshqalar) huquq egasiga o'tadi. Virtual obyektlarda esa bu holat yuzaga kelmaydi. Foydalanuvchi platformadagi kelishuv (EULA) asosida faqat foydalanish imkoniga ega bo'ladi. Ya'ni u raqamli obyektни to'liq ixtiyorida tutmaydi, faqatgina shartnomaviy qoidalar asosida cheklangan foydalanish vakolatiga ega. Shuningdek, EULA asosidagi huquq virtual mulkni boshqa shaxsga erkin va to'liq tarzda o'tkazishga imkon bermaydi. Bu esa tasarruf huquqining chegaralanganligini bildiradi. Shu bilan birga, virtual obyekt ustidan huquq muayyan platformaga bog'liq, foydalanuvchi esa o'z akkaunti orqali bu huquqni amalga oshiradi. Garchi mazkur yondashuv shartnoma huquqiga urg'u bergani bilan, virtual mulkning sui generis (o'ziga xos) huquqiy obyekt sifatida rivojlanayotganligini e'tibordan chetda qoldiradi. U mulk va intellektual mulk o'rtasidagi chegara chizig'ini virtual obyektlar misolida to'liq tushuntira olmaydi. Virtual mulk bu ikki soha o'rtasida joylashgan yangi huquqiy shakldir. Shu bois, uning huquqiy rejimi alohida, "raqamli obyektlar huquqi" doirasida ko'rib chiqilishi zarur.

Amaliyotda esa hozircha ikkinchi yondashuv hukmron – platformalar va o'yinlar foydalanuvchi bilan tuzgan bitimlarida barcha virtual obyektlarning mulkdori o'zlari ekanini, foydalanuvchiga faqat cheklangan foydalanish huquqini berishini belgilab qo'yishadi. Bu esa virtual mulkni huquqiy himoya vakuumida qoldiradi, ya'ni foydalanuvchi o'z "mulkini" yo'qotgan taqdirda, masalan, o'yin admini uning akkauntini bekor qilsa yoki o'yinni yopib qo'ysa, foydalanuvchi mulk huquqini himoya qilish vositalaridan foydalana olmaydi – chunki rasmiy jihatdan u mulkdor emas edi. Ayni vaqtda, virtual mulkdan ajralish real dunyoda ham jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Virtual mulk tushunchasi intellektual mulk huquqi bilan yaqindan kesishadi, chunki virtual obyektlar ko'pincha intellektual faoliyat mahsuloti bo'lgan dasturlar, o'yinlar, dizaynlar doirasida yaratiladi. Shuning uchun virtual obyektlarga nisbatan foydalanuvchining da'volari ko'pincha intellektual mulk subyektlari – ya'ni dastur va o'yinning yaratuvchilari huquqlariga

to'qnash keladi. Masalan, onlayn o'yindagi barcha modellar, personajlar, buyumlar dizayni va kodi o'yinni yaratgan kompaniya (yoki dasturchilar)ning mualliflik huquqi obyekti hisoblanadi. Foydalanuvchi o'yin ichida topgan yoki xarid qilgan qurol-yarog' grafikasi ham, uni taqdim etuvchi dasturiy kod ham aslida o'yin yaratuvchisiga tegishli intellektual mulkdir. Odatdagi foydalanuvchi bitimlari bu holatni aniq belgilaydi: masalan, *"barcha virtual kontent va obyektlarga intellektual mulk huquqi kompaniyaga tegishli, foydalanuvchiga faqat shaxsiy, cheklangan foydalanish huquqi beriladi"*. Shu tariqa, intellektual mulk huquqining amaldagi rejimi virtual obyektlarni foydalanuvchi mulki sifatida tan olishga imkon bermaydi, aksincha ularni dastur yaratuvchisining mulki deb e'tirof etadi va foydalanuvchi faqat litsenziat (foydalanuvchi) maqomida qoladi.

Virtual mulk va intellektual mulk chegarasidagi ziddiyat amaliy oqibatlariga ega. Masalan, foydalanuvchi onlayn o'yinda noyob bir obyekt ustidan to'liq mulk huquqini olmadi, faqat foydalanish imkoniyatini olgan bo'ladi (ya'ni ishlab chiquvchi unga xizmat tariqasida ushbu obyekt o'yinda ishlatish imkonini berdi). Bu, albatta, foydalanuvchi manfaatlarini cheklaydi, chunki mulk huquqi kafolatlari bunday vaziyatlarda qo'llanilmaydi. Boshqa tomondan, o'yin va platforma yaratuvchilari o'z intellektual mulk obyektlarini (dasturiy ta'minot, grafik tasvirlar va h.k.) himoya qilishga majbur – ular foydalanuvchiga cheksiz huquqlar bersa, o'z kontenti ustidan nazoratni yo'qotishi mumkin. Masalan, foydalanuvchi o'yindan olingan 3D modelni olib, boshqa joyda foyda ko'rishi yoki tarqatishi mumkin bo'ladi, bu esa yaratuvchi huquqlarini buzadi. Shu sababli virtual muhit yaratuvchilari foydalanuvchiga litsenziyani bekor qilish, akkauntini yopish, obyekt o'yinidan olib tashlash huquqini o'zida saqlab qoladi. Ayni shu omil ya'ni yaratuvchilarning intellektual huquqlarini himoya qilish zarurati – virtual mulkni mustaqil mulk sifatida tan olishga asosiy to'siqlardan biridir. Bir qancha tadqiqotchilar ta'kidlashicha, aynan o'yin dasturchilarining mualliflik huquqlarini va o'yin qoidalarini himoya qilish ehtiyoji hamda ko'p foydalanuvchili o'yinlardagi majburiyatlar tizimini saqlash zarurati virtual mulkni yagona huquqiy rejimga solishda jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda [8, P. 32]. Demak, virtual mulk hozircha intellektual mulk "soyasi" ostida qoladi – foydalanuvchi nazdida u mulk bo'lsa-da, huquqiy nuqtai nazardan u intellektual mulk egalarining nazoratidagi obyektidir. Buni bartaraf etish uchun ilmiy jamoatchilik virtual mulkni **sui generis** (o'z turida yagona) obyekt [6, P. 12-14] sifatida ajratishni va unga xos alohida huquqiy rejim joriy etishni taklif qilmoqda (quyida qarang).

Yuqorida keltirilgan bahs-munozaralar va huquqiy nomuvofiqliklar shuni ko'rsatadiki, virtual mulk na an'anaviy ashyoviy mulk tushunchasiga, na to'la intellektual mulk toifasiga mos keladi. Shu bois ko'plab olimlar va mutaxassislar virtual mulkni sui generis, ya'ni alohida turdagi huquqiy obyekt sifatida tartibga solish g'oyasini ilgari surmoqdalar [3, C. 792]. Bunday yondashuv virtual obyektlarning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda, ular uchun maxsus huquqiy rejim yaratishni nazarda tutadi. Jumladan, M.Lopez Rodriguez fikricha, virtual yer-mulk (virtual land) fizik ko'chmas mulkka qiyosan tartibga solinishi mumkin bo'lsa-da, eng maqbul yo'l uni o'ziga xos (sui generis) obyekt sifatida tan olish va klassik normalarni to'g'ridan-to'g'ri qo'llashdan ko'ra, uning raqamli tabiatiga mos maxsus qoidalar ishlab chiqishdir [6, P. 15]. Bu nuqtayi nazar virtual mulkni **"Lex Metaversi"** deb ataluvchi, aynan metavers uchun mo'ljallangan maxsus qoidalar tizimi orqali tartibga solish g'oyasi bilan hamohangdir.

Virtual mulkni sui generis obyekt sifatida tartibga solish nimani anglatadi? Avvalo, bu – virtual obyektlar huquqiy maqomini alohida belgilash, ularga nisbatan qo'llaniluvchi huquq va majburiyatlar kompleksini yangidan shakllantirishdir. Masalan, virtual mulkni qonunda mustaqil obyekt sifatida tan olib, "raqamli obyektlar" toifasida uning ta'rif, turlari, ularga egalik qilish, ularni o'tkazish, meros qilish qoidalarini belgilash mumkin. Bunda virtual mulkning nomoddiyligi, fizik hududga bog'liq emasligi, nusxa ko'chirish mumkin emasligi kabi xususiyatlari inobatga olingan maxsus normalar yaratiladi. Shu bilan birga, bu maxsus rejim virtual mulk egalarini himoya qilishi va shu obyektlar bilan bog'liq munosabatlarda aniqlikni ta'minlashi lozim. Masalan, davlatlarning konstitutsiyalarida mulk daxlsizligi kafolatlanadi – lekin virtual mulkka nisbatan bu kafolatlar hozircha qo'llanilmaydi, chunki u rasmiy mulk deb e'tirof etilmagan. Natijada platformalar foydalanuvchini virtual mulkdan mahrum qilganda (masalan, akkauntini o'chirganda) hech qanday konstitutsiyaviy kompensatsiya berish majburiyati yo'q. Qonunchilik esa bunday holatlar uchun ham qoidalarini o'rnata oladi – masalan, platforma foydalanuvchini asossiz ravishda mulkidan mahrum etsa, zararni qoplash yoki uning virtual mulkini boshqa shaklda egalikda saqlab qolish kafolatlari. Shu tariqa, virtual mulk egalarining huquqlari himoyasini kuchaytirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Alohida huquqiy rejim nafaqat foydalanuvchilar, balki platformalar uchun ham aniqlik yaratadi. Hozirda virtual mulk muomalasi noaniq bo'lgani sababli ko'plab investitsion va innovatsion loyihalar xavf bilan yuzlashadi. Agar virtual mulkning huquqiy maqomi aniq belgilansa va maxsus huquqiy kafolatlar taqdim etilsa, bu foydalanuvchilar ishonchini oshiradi, investitsiyalarni jalb etishni yengillashtiradi hamda virtual iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli ba'zi davlatlarda virtual mulkka doir qoidalarini ishlab chiqish boshlandi. Xususan, Yevropa Ittifoqida raqamli iqtisodiyot doirasida **"Lex Metaversi"** – metavolam munosabatlari uchun moslashtirilgan huquqiy qoidalar tizimi muhokama qilinmoqda [15, P. 112]. Bu konsepsiya metavolam ichidagi mulkiy munosabatlarni transmilliy darajada tartibga soluvchi normalarni ishlab chiqishni maqsad qiladi.

O'z navbatida, virtual mulkni sui generis obyekt sifatida qonunchilikka kiritish milliy huquq tizimi uchun ham zarur. Masalan, O'zbekiston Respublikasining amaldagi Fuqarolik kodeksida "raqamli aktiv" yoki "virtual mulk" tushunchalari hali mavjud emas. Natijada, masalan, kriptovalyutalar yoki NFT tokenlar kabi virtual aktivlar huquqiy maqomi noaniq bo'lib qoladi. So'nggi yillarda qabul qilingan ayrim normativ hujjatlar (masalan, kripto-aktivlar aylanishi bo'yicha) muayyan sohalarini tartibga solinsa-da, umumiy fuqarolik huquqiy rejim mavhumligicha qolmoqda. Aytish kerakki, ushbu masalada yangi Fuqarolik kodeksining loyihasi ba'zi qoidalarini kiritmoqda, xususan, ushbu loyihaning 192-moddasida kriptoaktiv, 193-moddasida raqamli huquqlarning rejimi belgilanmoqda.

Metaolam – bu raqamli reallikni yanada kengroq shaklda ifodalovchi, ko'p foydalanuvchili, o'zaro aloqador 3D-muhitlar majmuasidir. Fikrimizcha, metaolam – bu bir vaqtning o'zida ko'plab foydalanuvchilar ishtirok etadigan yagona raqamli koinotdir. Bu muhitda foydalanuvchilar virtual avatarlar orqali ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va shaxsiy faoliyatlar olib borishlari mumkin. Metaolam tushunchasi internetning yangi bosqichi (Web 3.0) doirasida qaralib, aynan VR (Virtual Reality), AR (Augmented Reality) va MR (Mixed Reality) kabi texnologiyalarga tayanadi.

Virtual reallik (VR) bu to'liq raqamli muhit bo'lib, foydalanuvchini sun'iy yaratilgan virtual olamga "ko'chiradi" [23, P. 180]. Maxsus qurilmalar (VR headset – masalan, Oculus

Quest, HTC Vive) orqali foydalanuvchi atrofdagi haqiqatdan uziladi va faqat virtual muhit bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Metaolamdagi ko'plab tajriba (virtual ofislar, o'yinlar, treninglar) aynan VR orqali amalga oshirilmoqda.

Kengaytirilgan reallik (AR – Augmented Reality) texnologiyasi real olam ustiga raqamli tasvir, matn yoki animatsiyalarni “qoplab qo'yadi” [23, P. 180]. Pokémon Go, IKEA'ning mebel joylashtiruvchi ilovasi ARga yorqin misol bo'la oladi. Bu texnologiyada foydalanuvchi haqiqiy dunyoda qoladi, lekin unga qo'shimcha vizual yoki axborotli qatlam qo'shiladi. AR texnologiyasi metaolam va real hayotni birlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, raqamli do'konlar, AR-biletlar, interaktiv ko'rgazmalar yoki “ko'chada geolokatsiyaga asoslangan NFT” kabi xizmatlar aynan AR yordamida taqdim etiladi.

Aralash reallik (MR – Mixed Reality) bu VR va AR o'rtasidagi texnologiya bo'lib, foydalanuvchi real muhitdagi jismoniy obyektlar bilan bir vaqtda virtual obyektlar bilan ham o'zaro aloqaga kirishishi mumkin [23, P. 181]. Misol uchun, foydalanuvchi haqiqiy stol ustidagi raqamli hologramani ushlab siljitishi yoki undan foydalanishi mumkin. Bunday tajriba HoloLens kabi qurilmalar orqali taqdim etiladi. MR metaolamning keyingi bosqichini anglatadi, u foydalanuvchiga bir vaqtning o'zida real va virtual muhitlarni bog'lash, ular o'rtasida faoliyat yuritish imkonini beradi. Ko'plab sanoat, tibbiyot va ta'lim loyihalari hozirda MR texnologiyalariga asoslanadi.

Texnologiya nomi	To'liq nomi	Mazmuni	Metaolamdagi roli
VR	Virtual Reality	Foydalanuvchini butunlay sun'iy, raqamli muhitga ko'chiruvchi texnologiya	To'liq virtual dunyo yaratish, obyektlar bilan to'qnashuvlar simulyatsiyasi
AR	Augmented Reality	Haqiqiy dunyoga raqamli elementlarni qo'shish orqali vizual kengaytma	Foydalanuvchi atrofidagi dunyoni raqamli axborot bilan boyitish
MR	Mixed Reality	Haqiqiy va virtual dunyoni birlashtiruvchi, interaktiv aloqani ta'minlovchi texnologiya	Foydalanuvchi real obyektlar orqali virtual obyektlar bilan o'zaro aloqaga kirisha oladi

Metaolamda huquqiy obyekt – bu faqat “raqamli content” emas, balki ayni texnologik qurilmalar orqali yaratilib boshqariladigan “virtual tajriba” hamdir. Masalan, foydalanuvchi VR shlemi yordamida metaolamda virtual yer maydonini egallaydi va unga egalik qiladi. Bu holatda egalik subyektiv emas, texnologik interfeys (login, token, kod) orqali ifodalangan obyektiv muomala shakliga kiradi. Boshqacha qilib aytganda, texnologik vositalar (VR/AR/MR) – bu fuqarolik-huquqiy obyektning shakllanishida vosita emas, balki obyektning mavjudlik asosidir. Ular bo'lmasa, virtual obyekt real huquqiy tizim doirasida mavjud bo'lmaydi.

Metaolamda foydalanuvchilar o'z raqamli avatarlari orqali turli virtual makonda harakatlanib, yer uchastkalari, binolar, buyumlar kabi obyektlarni “egallashlari” yoki sotib olishlari mumkin [7]. Masalan, **Decentraland**, **The Sandbox** kabi metaolom platformalarda foydalanuvchilar virtual yer sotib olib, unda qurilishlar qilishi yoki ijaraga berishi mumkin. Bunday virtual ko'chmas mulk obyektlari odatda NFT token shaklida rasmiylashtiriladi va blockchinda egalik huquqi tasdiqlanadi. Shunday ekan, bizningcha, texnik jihatdan metaolamda egalik blockchain va tarqatilgan reyestr texnologiyalari orqali ta'minlanishi

mumkin. Biroq hozirda metaolamdagi egalikning huquqiy himoyasi masalasi ochiq. Yuqorida ta’kidlanganidek, virtual yer va obyektlar hali mulk huquqi (shuningdek, intellektual mulkka oid) kafolatlari bilan himoyalanganmaydi. Masalan, O’zbekiston Konstitutsiyasida mulk daxlsizligi kafolatlari belgilangan, biroq ular virtual mulkka nisbatan qo’llanishi haqida aniq emas. Natijada metaolamda platforma operatorlari foydalanuvchilar virtual mulkini bekor qilish yoki o’chirib tashlash huquqini shartnomalarda saqlab qolgan va foydalanuvchi bunga qarshi samarali huquqiy himoya vositalariga ega emas. Masalan, **Decentraland** platformasi foydalanish shartlarida kompaniyaning javobgarligi cheklanishi, foydalanuvchiga maksimal \$100 gacha zarar qoplanishi mumkinligini ko’rsatib qo’ygan (EULA Decentraland, 11.2.). – bu yerda ham foydalanuvchining virtual yer-mulkdan mahrum bo’lsa, ortiqcha da’vo qilolmasligi kafolatlangan [16]. Bu misol metaolamda egalik huquqi hanuz zaif himoyalanganini ko’rsatadi.

Metaolam doirasida yana bir muhim masala – virtual mulkni meros qilib o’tishi. Real hayotda shaxs vafot etganda uning mol-mulki, huquq va majburiyatlari meros sifatida meros tarkibiga kiradi (Fuqarolik kodeksi 1113-modda). Virtual mulk esa aniq huquqiy maqomga ega bo’lmagani uchun, uni meros obyekti sifatida baholash qiyin. Amaliyotda allaqachon virtual mulk meros bo’lishi bilan bog’liq nizolar kuzatilgan. Masalan, sud amaliyotida er-xotin ajrashayotganda erining kriptovalyutalarni virtual hamyonda yashirgani aniqlanib, ularni ham umumiy mulk sifatida ajratish masalasi ko’tarilgan [17]. Bunday vaziyatda merosxo’rlar o’z huquqlarini to’liq amalga oshirolmaydi – chunki virtual mulkning huquqiy tartibga solinmagani tufayli, o’yin yaratuvchilari va platformalar merosxo’rlarga mulkni o’tkazishni rad etish huquqiga ega. Masalan, vafot etgan shaxsning ijtimoiy tarmoq profili yoki o’yin hisobini uning merosxo’riga o’tkazish ko’pincha platformaning ichki siyosatiga bog’liq. Ba’zi kompaniyalar o’lim faktini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etilganda hisobni “yodgorlik rejimi”ga o’tkazib qo’yadi [18], ammo undagi virtual aktivlar merosxo’rga berilmaydi. Bu, albatta, meros huquqi tamoyillariga nomuvofiq ko’rinadi va shu sababli turli mamlakatlarda raqamli aktivlarni meros qilish bo’yicha yangi qoidalar ishlab chiqilmoqda. Xususan, AQShning ayrim shtatlarida qabul qilingan **RUFADAA** (Revised Uniform Fiduciary Access to Digital Assets Act) modeli merosxo’rlarga vafot etgan shaxsning raqamli hisoblariga cheklangan kirish huquqini berishni nazarda tutadi. Germaniyada sudlar vafot etgan shaxsning Facebook akkaunti uning merosxo’rlariga o’tadi degan qarorga ham kelgan holatlar bor [18]. Bular shuni ko’rsatadiki, virtual mulk meros munosabatlarining ham ajralmas qismiga aylanmoqda va qonunchilik bunga moslashishi lozim.

O’zbekiston qonunchiligida hozircha virtual mulkni meros qilish haqida maxsus qoida yo’q. Fuqarolik kodeksi 1113-moddasiga binoan, meros tarkibiga meros qoldiruvchining barcha mulkiy huquq va majburiyatlari kiradi, shaxsiy huquq va majburiyatlari bundan mustasno. Agar virtual mulk mulkiy huquq sifatida tan olinsa, u holda tabiiyki meros tarkibiga kiradi. Ammo hozircha virtual mulkning o’zi mulk sifatida aniq tan olinmagani bois, meros huquqida ham noaniqlik yuzaga kelishi mumkin. Shu sabab, milliy qonunchilikda virtual mulkning meros qilinish tartibini ham belgilash masalasi kun tartibiga chiqmoqda. Virtual mulkni sui generis obyekti sifatida qonuniy e’tirof etish esa bunday vaziyatlarning oldini oladi, merosxo’rlar va uchinchi shaxslarning huquqlarini muhofaza qilishga xizmat qiladi.

Dunyo mamlakatlari virtual mulkni tartibga solish borasida turli yondashuvlarni qo’llamoqda. AQSh va bir qator G’arb davlatlarida maxsus qonunchilik bo’lmasa-da, muayyan sud ishlarida virtual mulkka nisbatan mulkiy huquqlar tan olinayotgan holatlar mavjud.

Masalan, yuqorida keltirilgan Niderlandiya Oliy sudi qarori (RuneScape ishi) virtual buyumlarni o'g'irlashni jinoyat deb baholadi – bu virtual mulkni amalda real mulkka tenglashtiruvchi yondashuvdir. Janubiy Koreya hukumati o'yin ichidagi buyumlar savdosini tartibga soluvchi qoidalarni kiritgan bo'lib, bu mamlakat virtual mulkni huquqiy tan olish borasida yetakchilardan sanaladi [19].

Yevropa Ittifoqida hozircha umumiy huquqiy akt qabul qilinmagan, biroq Yevropa komissiyasi metaolam va raqamli iqtisodiyot bo'yicha strategik hujjatlarda virtual aktivlar muomalasini huquqiy tartibga solish takliflarini ilgari surmoqda. Ayni paytda Germaniya kripto-aktivlarni mol-mulk sifatida e'tirof etgan, Fransiya NFT va raqamli san'at oborotini tartibga soluvchi qoidalarni ko'rib chiqmoqda, Angliya sudlari NFT'ni mulkiy huquq obyekti deb tan olgan holatlar bor. Shu bilan birga, YEIda MICA (Markets in Crypto-Assets) [20] reglamenti qabul qilinib, kripto-aktivlar bozori qat'iy tartibga solindi – bu ham virtual mulkning bir qismi (tokenlar)ga doir huquqiy rejim yaratish yo'lida tashlangan qadamdir.

Milliy qonunchiligimiz kriptovalyutalar muomalasi bo'yicha alohida reglamentlar (Prezident farmonlari, agentlik nizomlari) mavjud – masalan, rezidentlarga kripto-aktivlarni maxsus birjalar orqali sotib olish va sotish ruxsat etilgan [21]. Biroq kripto-aktivlarning huquqiy maqomi haqida Fuqarolik kodeksida yoki boshqa qonunlarda hali aniq normalar yo'q. Shu bois, hozirda O'zbekistonda virtual mulkka da'vo qilgan shaxs uning huquqiy maqomini aniqlashda qiyinchilikka duch keladi – masalan, sudlarda bunday obyekt "mol-mulk" deb tan olinishiga erishish kerak bo'ladi. FK 169-moddasidagi "boshqa mol-mulk" tushunchasiga keng ma'no berib, virtual mulkni ham shu qatorda deb talqin etish mumkin, lekin bu masalada hali sud amaliyoti shakllanmagan.

Umuman olganda, xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, virtual mulkni huquqiy tartibga solish bo'yicha yagona yondashuv yo'q – har bir yurisdiksiya o'ziga xos usulda bu muammoni hal qilmoqda. Bu esa transmilliy xarakterga ega virtual iqtisodiyot sharoitida qator muammolarni tug'diradi. Bir mamlakatda mulk sifatida e'tirof etilgan raqamli aktiv boshqasida tan olinmasligi, bir platformada foydalanuvchiga tegishli bo'lgan obyekt boshqa platformaga o'tganda "huquqsiz obyekt"ga aylanishi mumkin. Shunday ekan, xalqaro miqyosda ham muvofiqlashtirilgan yondashuvlar zarurligi haqli ravishda ta'kidlanmoqda. Olimlar yagona xalqaro konvensiya qabul qilish g'oyasini ham ilgari surishgan, ammo mamlakatlarning huquqiy tizimidagi tafovutlar, milliy manfaatlar va raqamli siyosat farqlari bunga hozircha to'sqinlik qilmoqda.

Virtual mulkning huquqiy rejimi borasidagi ilmiy munozaralarda bir necha nazariy yondashuv ajralib turadi. Yuqorida qisqacha to'xtalib o'tganimizdek, ulardan har biri muayyan ustunlik va kamchiliklarga ega bo'lib, haligacha yakdil qarash shakllanmagan. Quyida asosiy yondashuvlarni va ularning tanqidiy tahlilini keltiramiz:

1. "Lex Informatica" yoki o'z-o'zini tartibga solish nazariyasi [8, P. 31]. Bu yondashuv tarafdorlari (dastlabki bosqichda ko'plab IT-mutaxassislar va ba'zi huquqshunoslar) virtual olam munosabatlariga davlat huquqining aralashuvi shart emas, hammasini texnik qoidalar va platforma egalarining roziligi hal qiladi deb hisoblashadi. Ya'ni, o'yin yoki platforma yaratgan shartlar (foydalanuvchi bitimlari, kod qoidalari)ning o'zi bir turdagi "lex informatica" – virtual olamning ichki qonuni – bo'lib, davlat tashqi aralashuvsiz ham ishlaydi. Uning kamchiligi shundaki, to'liq o'z-o'zini tartibga solish foydalanuvchilar huquqlarini himoyasiz qoldiradi – platforma egalarining "raqamli

- elita” doirasi paydo bo’lib, o’z qoidalarini o’tkaza boshlaydi va bu qoidalar oshkoralik hamda adolat tamoyillariga javob bermay qolishi mumkin [11, P. 51]. Haqiqatan ham, vaqt o’tishi bilan faqat texnik qoidalar virtual olamda “demokratik legitimlikka ega bo’lmagan tartib” yaratgani ma’lum bo’ldi. Bu esa davlat aralashuvi zaruriyatini kun tartibiga chiqardi.
2. “Sehrli doira” (Magic Circle) nazariyasi. Bu yondashuvni B.Duranske taklif qilgan bo’lib, unga ko’ra virtual olam o’ziga xos sehrli doira kabi qaraladi – real dunyoga ta’sir qilmaguncha, davlat huquqi unga aralashmasligi kerak, faqat virtual voqealar real oqibatlarga olib kelsa, huquqiy aralashuv lozim bo’ladi [22, P. 241]. Oddiyroq qilib aytganda, agar virtual o’yinda foydalanuvchilar o’zaro jang qilsa yoki boylik talashsa – bu shunchaki o’yin, huquq aralashmaydi, lekin virtual nizo real hayotda pul yo’qotish, firibgarlik jinoyatlari kabi oqibatlar keltirsa, undagina davlat chorasi ko’riladi. Bu yondashuv dastlab mantiqiy tuyulgan – zero, virtual olam xayoliy o’yin maydonchasi bo’lsa, u yerda sodir bo’lganni jiddiy qabul qilmaslik mumkin. Ammo hozirgi paytda virtual va real olam bir biriga juda yaqin keldi va deyarli har bir virtual harakat oxir-oqibat real huquq va manfaatlarga ta’sir ko’rsatishi mumkin. Masalan, onlayn o’yinda topilgan buyum real pulga sotilishi mumkin (real oqibat), virtual dunyodagi muloqotda kimningdir sha’ni kamsitilishi va real sudgacha olib borishi mumkin yoki metaverseda qilingan investitsiya real daromad berishi yoki yo’qotish keltirishi mumkin. Virtual olam real dunyoning davomiga aylanish tendensiyasi tobora jadallashmoqda, shunga ko’ra, bizningcha, “Sehrli doira” nazariyasi o’zini oqlamaydi. Shu sababli bu nazariya hozirgi kunda tanqid qilinadi va virtual munosabatlarni to’laqonli huquqiy tartibga solish tarafdorlari ko’paydi.
 3. Virtual mulkni an’anaviy mulk sifatida tan olish nazariyasi (mulk huquqi nazariyasi). Bu yondashuv bo’yicha yuqorida batafsil to’xtaldik – uning tarafdorlari virtual obyektlar bo’yicha foydalanuvchini mulkdor deb e’tirof etish, shu orqali unga real mulkdor bilan teng huquqiy himoya berish tarafdori. Mazkur nazariyada foydalanuvchi o’z aktivlari ustidan ko’proq nazorat va huquqiy kafolatga ega bo’ladi, platformalar biryoqlama qoidalar o’rnatolmaydi, virtual iqtisodiyotga ishonch ortadi. Biroq bu yondashuv platformalar va dasturchilar manfaatlariga zid keladi. Shuningdek, virtual obyektlarni aynan real mulkka tenglashtirish ba’zi noqulayliklarni keltiradi: masalan, huquqiy yurisdiksiya masalalari. Ko’chmas mulk qayerda joylashgan bo’lsa, o’sha yer huquqi qo’llanadi degan qoida (lex rei sitae) virtual yerga tatbiq qilinsa, metaolamdagi yerning “joylashuvi” qanday aniqlanadi? Yoki virtual mulk ustidan mulk huquqini davlat reyestrda ro’yxatga olish talab qilinadimi? Bu kabi savollar mulk huquqi nazariyasini murakkablashtiradi.
 4. Intellektual mulk nazariyasi. Bu yondashuvga ko’ra, har qanday virtual obyekt – bu dasturiy mahsulot yoki raqamli kontentning bir qismi, demak u intellektual mulkdir va undan foydalanish huquqi mualliflik huquqi normalari bilan tartibga solinadi. Bu nazariya aslida amaldagi holatning huquqiy tavsifidir: masalan, foydalanuvchi litsenziya asosida dasturdan (o’yindan) foydalansa, o’yin ichidagi har bir obyekt ham aslida mualliflik huquqi obyekti sanaladi va foydalanuvchi unga nisbatan mulkiy huquq emas, balki muallif bergan litsenziya doirasida foydalanish huquqiga ega. Intellektual mulk nazariyasining afzalligi – u mavjud huquqiy doirani buzmasdan, virtual obyektlarni

tartibga solishga imkon beradi, lekin foydalanuvchi manfaatlarini deyarli inobatga olmaydi, chunki foydalanuvchini mulkdor emas, balki litsenziat sifatida qaraydi. Shunga qaramay, hozircha aksar yurisdiksiyalar aynan shu modelga amal qilmoqda.

5. Sui generis nazariya. Bu yondashuvning mazmuni shuki, virtual mulk uchun yangi, maxsus huquqiy kategoriya va qoidalar yaratilishi kerak. Bu nazariya qarama-qarshi tomonlarning muayyan murosasi sifatida paydo bo'lgan, ya'ni virtual obyektlar na to'liq mulk, na xizmat va na intellektual mulk. Shu bois uni sui generis deb, unga mos maxsus normalar yaratilishi taklif etiladi. Bu nazariyaning ustunligi – virtual mulkning o'ziga xos tomonlarini e'tiborga olib, muammolarni hal eta olishidadir. Masalan, u platforma egalarining ham, foydalanuvchilarning ham manfaatini balanslash imkonini beradi, bir tomondan foydalanuvchiga mulk huquqiga yaqin huquqlar beriladi, ikkinchi tomondan platformaga ham muayyan nazorat vakolatlari qoldiriladi. Nazariyaning qiyin jihati – uni amaliyotga joriy etish murakkab va vaqt talab etadi, xususan yangi qonunchilik yaratish, xalqaro hamkorlikda ishlash, ko'plab parametrlarni belgilash lozim bo'ladi. Ammo ko'rinib turibdiki, hozirda ilmiy hamjamiyat shu yo'lni eng istiqbolli deb ko'rmoqda.

Virtual mulk tushunchasi va uning huquqiy rejimi hozirgi raqamli davr fuqarolik huquqining eng dolzarb va murakkab masalalaridan biriga aylandi. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, virtual obyektlar mavjud huquqiy tasniflarda o'z o'rnini topa olmay, huquqiy bo'shliq holatini vujudga keltiradi. Buning oqibatida foydalanuvchilarning virtual mulk ustidan huquqlari yetarlicha himoya qilinmasligi, platformalar va o'yin ishlab chiquvchilari esa o'z qoidalarini biryozlama o'tkazish imkoniga egaligi kelib chiqmoqda.

Mavzu doirasidagi o'rganish va xulosalar shuni ko'rsatadiki, virtual mulkni sui generis obyekt sifatida tan olish va tartibga solish eng maqbul yechim bo'lib ko'rinmoqda. Bu degani, avvalo, virtual mulkka aniq ta'rif berilishi va uning huquqiy xususiyatlari belgilanishi lozim. Bizningcha, virtual mulk – bu faqat raqamli shaklda mavjud bo'lgan, foydalanuvchi (yoki boshqa subyekt)ga muayyan iqtisodiy qiymat va huquqiy manfaat beruvchi nomoddiy obyektlar bo'lib, ular ustidan huquqlar axborot tizimida belgilangan qaydlar (raqamli yozuvlar) bilan tasdiqlanadi. Bunda virtual mulkning asosiy belgilari nomoddiylik, yagonalik, iqtisodiy qiymatga egalik va raqamli muhitga bog'liqlik sanaladi.

Ikkinchidan, qonunchilikda virtual mulk subyektlarining huquq va majburiyatlarini muvozanatli tartibga solish kerak. Foydalanuvchi virtual obyekt ustidan egalik, foydalanish va tasarruf etish huquqiga ma'lum doirada ega bo'lishi, ayni vaqtda platforma egalarining intellektual mulk huquqlari va tizimni qo'llab-quvvatlash majburiyatlari ham inobatga olinishi lozim. Bunday modellar blockchain va NFT texnologiyalari yordamida qisman allaqachon joriy qilinmoqda – shu tajribani huquqiy me'yorlar bilan mustahkamlash zarur.

Uchinchidan, virtual mulk xususiy tabiatga ega bo'lsa-da, u global internet muhitida mavjud bo'lgani sababli transchegaraviy muammolar doimo chiqadi. Shuning uchun yaqin kelajakda "Lex Metaversi" prinsipi shakllantirilishi kerak. Xulosa qilib aytganda, virtual mulk huquqiy rejimini shakllantirish – bu bugungi raqamli asr talabiga javob beruvchi, ertangi kun uchun muhim poydevor vazifasini o'tovchi mas'uliyatli jarayondir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Сорока Э.Ю. Гражданско-правовое регулирование цифровых финансовых активов // Образование и право. – 2023. – №6. – С. 252–256.

2. Левинзон В.С., Митин Р.К. Правовое регулирование виртуального имущества // Закон и право. – 2020. – №5. – С. 39–42.
3. Новиков И.В. Виртуальная собственность: перспективы регулирования // Вопросы российской юстиции. – 2019. – №1. – С. 789–804.
4. Аюшеева И.З. Гражданско-правовой режим объектов метавселенной, виртуальной и дополненной реальности // Актуальные проблемы российского права. – 2024. – Т.19. – №12. – С. 146–159.
5. Свєрдлїченко В.П. Проблеми правового регулювання відносин в метавсесвіті // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2024. – Вип. 38. – С. 124–130.
6. Lopez Rodriguez A.M. Law Applicable to Virtual Real Estate in the Metaverse // Proceedings of the Int. Congress “Towards a Responsible Development of the Metaverse”. – Alicante, 13–14 June 2024. – P. 1–17.
7. Riva G., Wiederhold B.K. What the Metaverse Is (Really) and Why We Need to Know About It // Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking. – 2022. – (June).
8. Yakubov A.N. Virtual property in the digital age: legal nature and regulatory approaches // The American Journal of Political Science Law and Criminology. – 2025. – Vol.7, Issue 07. – P. 29–33.
9. Рузакова О. А., Гринь Е. С. Вопросы защиты интеллектуальной собственности в области технологий виртуальной и дополненной реальности (VR, AR) // Вестник Пермского университета. Юридические науки. — 2020. — № 3. — С. 502–523.
10. Савельев А. И. Правовая природа виртуальных объектов, приобретаемых за реальные деньги в много пользовательских играх // Вестник гражданского права. — 2014. — № 1. — С. 127–150
11. Palka P. Virtual property: towards a general theory. PhD. Florence: European University Institute. 2017. P. 26, 49–53.
12. Fairfield, J.M. (2005). Virtual Property. Boston University Law Review, 85(6), 1047–1102. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.bu.edu/law/journals-archive/bulr/volume85n4/FAIRFIELD.pdf>
13. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:PHR:2012:BQ9251>
14. Kevin, Craig & John, Iseoluwa. (2025). Regulating the Metaverse: Emerging Legal Challenges in Virtual Worlds.
15. Rodríguez, Ana. (2024). Towards a Lex Metaversi? The law applicable to virtual real estate in the metaverse. Interactive Entertainment Law Review. 7. 110–121. 10.4337/ielr.2024.02.05.
16. <https://decentraland.org/terms/>
17. <https://www.singaporedivorcelawyer.com.sg/handling-cryptocurrency-in-divorce-proceedings/#:~:text=Subsequently%2C%20the%20Court%20has%20divided%20the%20assets,will%20distribute%20cryptocurrency%20that%20spouses%20jointly%20own.>
18. <https://lawgazette.com.sg/feature/navigating-the-digital-afterlife/#:~:text=1.of%20digital%20assets%20after%20death>
19. WooJung Jon, Wonsuk Yang, Mapping South Korea’s digital asset regulatory landscape:From criminal code to the recently implemented virtual asset user protection act,Computer Law & Security Review. 2025,ISSN 2212-473X. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2025.106140>.
20. <https://www.esma.europa.eu/esmas-activities/digital-finance-and-innovation/markets-crypto-assets-regulation-mica>
21. Kripto-birjada kripto-aktivlar savdolarini amalga oshirish Qoidalari (15.08.2022 yilda ro'yxatdan o'tgan, ro'yxat raqami 3379)

22. Duranske. B. T. Virtual Law. Navigating the Legal Landscape of Virtual Worlds // Chicago. 2008. P, 461
23. Agape, Adriana-Georgiana & Stoenciu, Daniel & Chircu, Cosmin-Constantin. (2024). Virtual Reality (VR), Augmented Reality (AR) and Mixed Reality (MR), A Necessity of The Modern Diving Technology. Land Forces Academy Review. 29. 179-184. 10.2478/raft-2024-0019.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE PARADIGM OF PROPERTY RIGHTS IN ISLAMIC LAW

Amonov Zavqiddin

Independent Researcher

Tashkent State University of Law,

PhD in Law

Abstract. This article examines the concept of property rights in Islamic law, its fundamental principles and legal-theological foundations. In Sharia, the norms governing ownership originate from the Qur'an and the Sunnah, where property is viewed as a blessing granted by God, while humans are regarded not as absolute owners but as trustees and managers of that property. Thus, property rights in Islamic law encompass not only economic and legal norms but also moral and ethical obligations. The article analyzes the origin of property, rules of its use, transfer of ownership, the notions of halal and haram, and provides a comparative legal discussion with modern civil law systems.

Keywords: Islamic law, Sharia, property rights, Qur'an, Sunnah, principles of ownership, ethical-economic norms, trust (amanah), possession, management.

ISLOM HUQUQIDA MULKIY HUQUQLAR PARADIGMASI

Amonov Zavqiddin

Toshkent davlat yuridik universiteti

mustaqil izlanuvchisi, yuridik fanlar nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom huquqida mulkiy huquqlar tushunchasi, uning manbalari va mazmuni tahlil qilinadi. Shariatda mulk borasidagi asosiy tamoyillar Qur'on va Sunnatga tayangan holda shakllanib, insonning mulk ustidan mutlaq egalik qilmasligi, balki uni Alloh tomonidan berilgan omonat sifatida boshqarishi kerakligi e'tirof etiladi. Islom huquqida mulkiy huquqlar nafaqat iqtisodiy va yuridik munosabatlarni, balki axloqiy-etik qoidalarni ham o'z ichiga oladi. Maqolada mulkning kelib chiqishi, undan foydalanish me'yorlari, mulkning o'tishi, halol va harom konsepsiyasi, shuningdek, zamonaviy fuqarolik huquqi bilan o'xshash va farqli jihatlar solishtirma-huquqiy tahlil asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: islom huquqi, shariat, mulkiy huquqlar, Qur'on, Sunnat, mulk tamoyillari, iqtisodiy-axloqiy me'yorlar, omonat, egalik, boshqaruv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N60>

Islom huquqi – shariat – musulmon jamiyatida huquqiy va ma'naviy me'yorlarning uyg'un tarzda uyqashgan mukammal tizimi hisoblanadi. Uning tarkibida mulkiy huquqlar masalasi alohida o'rin egallaydi. Chunki moddiy boylik, uning boshqarilishi va taqsimlanishi inson hayotining ajralmas qismi hisoblanib, diniy nuqtai nazardan ham, ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Qur'on va sunnatda mulkiy huquqlarga oid qator prinsiplar ilgari surilgan bo'lib, ular orqali mulkning kelib chiqishi, undan foydalanish shartlari va boshqa shaxslarga o'tishi belgilangan. Musulmon huquqshunoslari asarlarida mulk Allohning ne'mati sifatida qaraladi, inson esa faqat uning mudiri va boshqaruvchisi maqomida faoliyat ko'rsatadi. Shu jihatdan,

islom huquqida mulkiy huquqlar konsepsiyasi nafaqat moddiy jihatni, balki axloqiy-etik mezonlarni ham qamrab oladi.

Islom huquqining ilk manbai Qur'on bo'lib, u odamlarning ashyolarga bo'lgan munosabatiga katta e'tibor qaratgan [1]. Shu bilan birga, Qur'onning o'zi "mulk" tushunchasini aniq e'lon qilmaydi. Bu kategoriyani "mansubiyat" (tegishlik) orqali anglashga harakat qilamiz. Qur'onda "milk" va "mal" atamaları qo'llaniladi. "Milk" so'zi mulkni anglatrsa, "mal" esa an'anaviy ravishda "mol-mulk" ma'nosini ifodalaydi.

Ko'rinadiki, "mal" mulk obyekti sifatida ham, boshqa jihatdan ham namoyon bo'ladi. Qur'on mazmunidan ma'lum bo'ladiki, "mal" foydalanish obyekti hamdir. Shu narsani aytish mumkinmiki, biror moddiy ne'matdan foydalanish orqali u musulmonning mulkiga aylanadi? Bu savolga bir ma'noli javob berish qiyin.

Aslida, mulkda ilohiy tamoyil yotadi. Qur'onning "Al-An'om" (Chorva hayvonlari) surasi, 6-sura, 13-oyatda shunday deyiladi: "Osmon va Yerdagi tun va kunduzda orom topgan barcha narsalar Unikidir; U eshituvchi va biluvchidir!".

Foydalanish esa narsaning foydali xususiyatlaridan olish harakatlari orqali namoyon bo'ladi. Masalan, 6:142 oyatida: "(U) ayrim chorvalarni yuk tashish uchun va ba'zilarini yeyish uchun yaratdi", – deyiladi.

Shunday qilib, Qur'on inson ehtiyojlarini qondirish yo'llarini ko'rsatib beradi. Shu bilan birga, "mal" – mol-mulk tushunchasi undan maqsadli foydalanish bilan uzviy bog'liq, ya'ni insonning biror moddiy ne'matga ehtiyoji uning ishlatilishini zarur qiladi.

6:141 oyatida shunday deyiladi: "U (Alloh) tokzorlarni (ayrimlarini) yerda ko'targichlar bilan (o'stiriladigan qilib), ba'zilarini esa yerda yoyilib o'sadigan qilib yaratdi, xurmo daraxtlarini va turli turdagi ekinlarni, zaytun va anorlarni (yaratdi), ular o'xshash ham, o'xshamas ham. Ular meva berganida mevasidan yenglar va hosil yig'ish paytida haqini beringlar (ya'ni zakotini), lekin isrof qilmanglar. Zotan, Alloh isrofchilarni xo'sh ko'rmaydi!".

Bu yerda isroforlik moddiy narsadan foydalanishda chegaralarni belgilovchi mezon sifatida ko'rsatiladi.

Mulk tushunchasi o'ljalariga (g'animatlarga) nisbatan ham, ular ustidan mulkiy huquq o'rnatish orqali izohlanadi. Qur'onning 8-surasi, 1-oyatida (Abu Adelning sharhiga ko'ra) shunday deyilgan:

"O'ljalar Allohga tegishli, va U qanday qilib taqsimlashni O'zi belgilaydi, Payg'ambarga esa Allohning buyrug'iga muvofiq ularni taqsimlash vakolati berilgan".

Bu juda keng va aniq emas deb baholanadigan qoidadir. Qur'on jamiyatdagi munosabatlarni tartibga solish manbai sifatida turli talqinlarning yuzaga kelishini va umuman islom huquqi doktrinasining shakllanishini vujudga keltirdi.

"Mulk" tushunchasini L. Syukiyaynen asarlarida ham ko'rib chiqish mumkin. Uning "Musulmon huquqi. Nazariy va amaliy masalalar" asarida [2], shuningdek "Islom mulk huquqi: diniy postulatlarini yuridik tushuntirish" maqolasida [3] bu masala yoritilgan.

L. Syukiyaynen ham islom huquqida "mal" tushunchasining ahamiyatini qayd etadi va Qur'onda bu atama kamida 90-marta zikr qilinishini ta'kidlaydi. Shunga qaramay, u mulkni asosan hanafiy mazhabi nuqtai nazaridan tahlil qiladi, bu esa, bizning fikrimizcha, to'liq tasavvurni berish uchun yetarli emas. Olim shunday yozadi: "Musulmonlar mol-mulkka munosabatda Allohning Yerdagi xalifalari sifatida harakat qilishadi, ya'ni Uning buyrug'iga binoan tasarruf etadilar". L. Syukiyaynenning islom huquqi bozor qiymatlariga yo'naltirilgan

degan qarashini esa biz biroz shoshma-shosharroq deb baholaymiz. Aslida, huquqshunos faqat islom mulk institutini tasvirlab bergan, uning xususida shaxsiy munosabat bildirmagan. Muallif ta'kidlaydiki, mulk masalasida islomiy va yevropalik huquqiy madaniyat ko'pincha bir-birini to'ldiradi yoki samarali hamkorlik qiladi [4].

Bizningcha ham mulk huquqini islom huquqida tahlil qilishda har qanday huquqiy munosabatlar singari, obyekt, subyekt va mazmunni ajratib ko'rsatish kerak.

Mulk subyekti masalasi ilmda boshqa masalalarga nisbatan kam bahsli hisoblanadi. Islom huquqida mulk huquqining subyektlari asosan musulmonlar deb e'tirof etiladi. Shu nuqtai nazardan, haqiqiy musulmon o'z diniy qarashlariga tayanadigan holda muayyan tarzda harakat qilishi kerak. Biz ko'p hollarda quyidagi formula orqali qonun normalarining ishlashini ko'ramiz: "Alloh siz qilgan ishlarinigizni bilguvchidir". Odatda, bu formula mukofot (gunohlarni afv etish) va'dasi yoki jazo tahdidi bilan bog'lanib, Qur'on hukmlarini bajarishni ta'minlaydi.

Biroq islom huquqi mulk egasi sifatida g'ayrimusulmonlarni ham tan oladi. Qur'onning 3-surasi, 116-oyatida shunday deyilgan: "Kofir bo'lganlarning mollari ham, farzandlari ham Alloh oldida ularga hech qanday yordam bermaydi. Ular Do'zax ahlidirlar va u yerda abadiy qoladilar". Ya'ni, kofirlar ham hayoti davomida mulkka egalik qilishi mumkin. Biroq islom huquqi bunday munosabatlarga yuridik jihatdan katta ahamiyat bermaydi, ular ko'pincha shariat doirasi tashqarisida qoladi.

Bundan farqli ravishda, anglosakson huquq tizimi mulk egasini alohida imtiyozli shaxs sifatida ko'radi.

V. F. Baranov mulkning sinfiy tabiatini ta'kidlab, uni "yer egalari sinfining huquqi" [5] deb ataydi. Bu fikrga qo'shilish mumkin, chunki Angliya ashyoviy huquqining qator institutlari aynan feodal guruh yoki yer egalari manfaatlarini himoya qilish uchun yaratilgan. Masalan, trast instituti (ishonchli mulk) va undan oldinroq paydo bo'lgan "use" tizimi shu maqsadga qaratilgan.

Shariatda mulk obyekt o'ziga xos hisoblanadi. U turli mazhablarga qarab turlicha izohlanadi. Mulk tushunchasi eng ko'p hanafiy mazhabida rivojlangani ma'lum, u sunniy mazhablar orasida birinchi hisoblanadi. Islom ulamolari musulmon mulkida bo'lishi mumkin bo'lgan ashyolar kategoriyasiga katta e'tibor qaratgan. Shuning uchun doktrinada ularni turli yo'llar bilan klassifikatsiya qilish urinishlari kuzatiladi. Masalan, V.G.Grafskiy barcha ashyolarni quyidagicha ajratadi: "halol ashyolar" – havo, sahro, dengiz, masjidlar; "harom ashyolar" – masalan, harom kitoblar, cho'chqa go'shti, aroq [6].

Bizningcha, bu klassifikatsiya huquqiy jihatdan ancha noaniqdir. Aslida, "halol" va "harom" degan atamalar to'g'ri tanlanmagan, chunki bu sifatlar ko'proq diniy qarashlarga tegishli bo'lib, huquqiy jihatdan faqat musulmonga harom bo'lgan narsalarni legalizatsiya qilishdan bosh tortishga asos sifatida xizmat qiladi, xolos.

Bizning fikrimizcha, musulmon huquqida mulk huquqi obyektining quyidagi tasnifini taklif qilish zarur.

1. Barcha mulk obyekt sifatida qaraladigan narsalarni musulmon huquqi tomonidan tartibga solinadigan va tartibga solinmaydigan narsalarga ajratish mumkin. Qur'on va undan keyin turli shariat izohlari ba'zi obyektlar turlarini belgilab qo'yganki, ular nafaqat mo'minlar uchun qiymatga ega emas, balki ular uchun taqiqlangan ham hisoblanadi.

2. Mulk obyektlarini muomala qobiliyati darajasiga qarab quyidagi guruhlariga ajratish mumkin. Birinchidan, musulmon shaxs mulk sifatida egallay olmaydigan, ammo undan

foydalanish huquqiga ega bo'lgan obyektlar mavjud. Bu obyektlar Allohga tegishli bo'lib, barcha musulmonlar ulardan teng darajada foydalanish huquqiga egadirlar. Havo, dengiz, sahro, masjidlar, suv yo'llari insonlarga Alloh tomonidan berilgan. Qur'onning 2-surasi, 29-oyatida shunday deyiladi: "U – sizlar uchun yerda mavjud bo'lgan barcha narsani yaratgan zot, keyin osmonga yuzlanib, uni yetti qatlamli qilib qo'ydi. U har bir narsadan xabardordir".

Bir tomondan, bu obyektlar Allohning yer yuzidagi xalifalari sifatida barcha insonlarga tegishlidir, ikkinchi tomondan esa hech kim ularni o'z mulki deb hisoblay olmaydi.

Huquqiy nuqtai nazardan, bu obyektlar muomala qobiliyatiga ega emas, ya'ni ular bir shaxsdan ikkinchisiga mulk sifatida o'tmaydi. Ular ajralmas hisoblanadi. Biroq, ko'p hollarda havo, dengiz, sahro va hokazolarning pulda bahosi yo'q, qiymatlantirib bo'lmaydi, lekin ular har qanday subyekt uchun – davlat, ummat yoki shaxs uchun, musulmon bo'ladimi yoki g'ayrimusulmon – juda qimmatli hisoblanadi.

Ikkinchidan, musulmon kishi egallay olmaydigan va foydalanishi taqiqlangan obyektlar mavjud. Bunga cho'chqa go'shti, alkohol, taqiqlangan kitoblar, qimor o'yinlari uchun mo'ljallangan jihozlar kiradi. Qur'onning "Moida" surasi 3-oyatida mo'minlarga shunday deyiladi: "Sizlarga harom qilindi: o'lgan hayvon go'shti, qon, cho'chqa go'shti va Allohning nomi zikr qilinmagan (yoki Alloh yo'lida so'yilmagan) hayvon go'shti, bo'g'ilib o'lgan, urib o'ldirilgan, qulagan, sug'urib o'ldirilgan, yovvoyi hayvon yirtib ketgan (faqatgina vaqtida so'yilgani mustasno), tosh ustida so'yilgan, baxt qidiruv uchun qo'llanilgan (tirnoq) qilinlar ekan. Bular fosiqlikdir".

5-sura, 90-oyatida esa shunday deyiladi: "Ey imon keltirganlar! Darhaqiqat, mast qiluvchi ichimliklar, qimor, tosh haykallar (butlar) va baxt tikish uchun o'qlar – bular shaytonning nayranglaridir. Ulardan uzoq bo'linglar, shoyadki najot topursizlar". Qur'on va keyinchalik ijmo qimorni keng ma'noda talqin qiladi. Shu jumladan, ruletka, kartalar, nard, loto va lotereyalar, sport musobaqalariga tikilgan pullar, nard kabi o'yinlar ham kiradi. Ularni birlashtiradigan muhim jihat shundaki, ulardagi daromad tasodifiy bo'lib, faqat omadga bog'liqdir. Bugungi kunda qimorning turlari yangi qimor avtomatlari, kazino kabilar bilan ham to'ldirilishi mumkin.

"91. Darhaqiqat, shayton mast qiluvchi ichimliklar va qimor o'yinlari orqali oralaringizda adovat va nafrat uyg'otmoqchi hamda sizlarni Allohni eslashdan va namozdan to'smoqchi. Shuning uchun ulardan uzoq bo'linglar" – mazkur oyat ushbu taqiqning sababini ochib beradi. Asosiy sabab shundaki, alkohol va qimor, birinchi navbatda, insonni ibodatdan chalg'itadigan bema'ni vaqt o'tkazish hisoblanadi, ikkinchidan esa adovat va nafratga olib kelishi mumkin.

Uchinchidan, barcha boshqa obyektlar borki, ularni ham musulmon, ham boshqa shaxs mulk sifatida egallashi mumkin. Bu inson hukmronligiga bo'ysunuvchi, foydalanish taqiqlanmagan va muomaladan chiqarilmagan moddiy dunyodagi barcha narsalardir. Bunday narsalar to'liq muomala qobiliyatiga ega, ular bir shaxsdan boshqa shaxsga erkin o'tishi mumkin.

Mulk haqida Raymon Leje ham so'z yuritadi, u uni "Ilohiy tuhfa, muqaddas xususiyatga ega" deb ta'riflaydi [7]. Shu bilan birga u "xaraj mulki" (bu yerda xaraj soliqqa oid tushuncha) hamda "vaqf"ni ta'kidlaydi. Ushbu ikki turdagi mulk egalari turli hajmda foydalanish huquqiga egadirlar, biroq birinchi holda davlat mulki nazarda tutiladi, ikkinchi holda esa Alloh mulki.

Angliya huquqida mulk huquqi obyekti ko'p hollarda uning ilohiy manbasiga asoslanadi. Faqat shariatdan farqli ravishda, u yerda ilohiylik manbai Alloh emas, balki qirol hokimiyati hisoblanadi. Aynan qirol davlat hududidagi barcha mulkning oliy egasi deb e'lon qilingan.

Angliya huquqiy va falsafiy maktabining vakili Jon Lokk "Ikki risola to'g'risida" asarining V bobida mulk huquqining huquqiy tabiatini va uning davlat boshqaruvi tizimidagi o'rnini prakseologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilishga harakat qiladi[8]. O'sha zamonlardagi prakseologiya insonning hayotiy qadriyatlarini ro'yobga chiqarishdagi faoliyatini o'rganuvchi ta'limot sifatida qaralar edi. Mulk o'sha davrda inson erkinligini amalga oshirish vositasi sifatida ko'rilgan.

"Yer va unda mavjud barcha narsalar insonlarning hayotini ta'minlash va yengillashtirish uchun berilgandir", deb yozadi J. Lokk. Shunday qilib, u moddiy boylikning maqsadga muvofiqligini, uning kimningdir mulki sifatida qaralishini asoslaydi.

Bir tomondan, muallif shunday deydi: "Hech kimda ilk boshdan xususiy mulk yo'q", ikkinchi tomondan esa "har bir inson o'z shaxsiga tegishli biror mulkka egadir, unga o'zidan boshqa hech kim huquqi yo'q. Biz shuni aytishimiz mumkinki, uning tanasi va qo'llari mehnati qat'iy ma'noda uning o'zidir. Shu bois inson tabiat yaratgan va saqlab turgan holatdan nimanidir ajratib olib, unga o'z mehnatini qo'shsa, uni o'z shaxsiy mulkiga aylantiradi" [9].

Bunday pozitsiya moddiy huquqni jismoniy shaxsning huquqsubyektligi nuqtai nazaridan tahlil qilishga urinish sifatida talqin qilinishi mumkin. Faqatgina shaxs o'z harakatlarini muayyan moddiy boylik bilan birlashtirgan taqdirdagina uning mulkdor sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Lokk asarlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, u mulk huquqiga subyektiv yondashadi. Ya'ni, faqat muayyan mehnat harakatlari qo'llanilgan taqdirdagina, aniq bir shaxsda muayyan mol-mulkka nisbatan mulk huquqi paydo bo'lishi mumkin. Albatta, bu zamonaviy mulk huquqi konsepsiyasiga mos kelmaydi, chunki bugungi kunda mulkiy huquq hatto biron harakatsiz ham vujudga kelishi mumkin, masalan, voyaga yetmagan (ba'zan hatto yaqinda tug'ilgan) bolaga meros o'tishi kabi holatlarda. Shu bilan birga, biz ushbu hodisaning subyektiv xususiyatini tan olamiz.

Har qanday huquqiy munosabat kabi, mulk huquqi ham o'z tuzilishida uchta elementga bo'linadi: huquqiy munosabat subyekti, huquqiy munosabat obyekti va uning mazmuni. Faqatgina subyekt mavjud bo'lganda – bu jismoniy shaxs bo'ladimi yoki jamoa bo'ladimi – bunday huquqiy munosabat yuzaga kelishi haqida gapirish mumkin. Ammo J. Lokk mulkning yuzaga kelish imkoniyatini muayyan harakatlar bilan bog'laydi.

Biz esa, hayotiy misollardan kelib chiqqan holda, quyidagini ta'kidlaymiz: harakatni amalga oshirish doimo zarur emas. "Mening otim chopgan o't mening mulkimga aylanadi, hatto hech kimning ruxsati yoki buyrug'i bo'lmasa ham", – deydi J. Lokk misol sifatida. Lekin huquqshunoslik nuqtai nazaridan hayvon hech qachon huquq subyekti sifatida e'tirof etilmagan. Shuning uchun, aslida, bu yerda ham bir qarama-qarshilik ko'rinadi, chunki mulkdorning o'zi hech qanday harakat qilmagan bo'ladi.

O'z konsepsiyasini J. Lokk "tabiiy qonun" bilan izohlaydi. U shunday yozadi: "Inson o'z mehnati orqali hayoti ehtiyojlari uchun foydalana oladigan darajadagi molni mulk qilib olish huquqiga egadir, agar u mol vayron bo'lib ketmasidan avval. Ammo shu haddan oshgan narsa uning ulushidan ortiqdir va boshqalarga tegishli bo'ladi".

J. Lokk ingliz huquq tizimida mulk huquqini egallashning ayrim yo'llarini ham tahlil qiladi. "35. To'g'ri, Angliyada yoki boshqa biror davlatda, agar u yerda umumiy yer bo'lsa va hukumat ko'p odamlarni birlashtirgan bo'lsa, ularda pul bor va savdo bilan shug'ullanishadigan bo'lsa, hech kim barcha sheriklarning roziligisiz yerdan bir qismini o'ziga olib, o'rab qo'yish yoki o'zlashtirish huquqiga ega emas, chunki bu yer umumiy mulk hisoblanadi, ya'ni mamlakat qonuni asosida, va uni buzib bo'lmaydi. Va garchi bu yer ayrim odamlar uchun umumiy hisoblansa-da, butun insoniyat uchun emas, balki mazkur mamlakat yoki jamoat uchun umumiy mulkdir", – deb yozadi J. Lokk.

"Olam Alloh tomonidan barcha insonlarga birdek berilgan", – degan Lokkning bunday xulosalaridan kelib chiqqan holda, musulmon huquqi va ingliz huquqida mulk tushunchasi mutlaqo qarama-qarshi, deb aytish xato bo'ladi. Bu fikr islom huquqshunoslarining xulosalariga o'xshaydi. Qur'onning 16-surasi, 53-oyatida shunday deyiladi: "Sizlardagi barcha ne'matlar Allohdan".

Biroq barcha huquqshunoslar bunday qarashlarni qo'llab-quvvatlamagan. Masalan, Lyudvig fon Mizes mulkning ilohiy xususiyatini rad etgan, aksincha, "xususiy mulk – bu inson tomonidan yaratilgan mexanizm", deb hisoblagan [10]. Prakseologiya ta'limotining tarafdori sifatida u mulkning paydo bo'lishini insonning o'z kuchi bilan avval hech kimga tegishli bo'lmagan narsani egallab olishiga bog'lagan.

Angliya huquqi o'ziga xos xususiyatlarga boy bo'lib, mulk institutini o'ziga xos qiladi. "Bo'linishli mulk" konsepsiyasi ko'pchilik huquq tizimlarida analogga ega emas. Rene David ham "Zamonaviy huquq tizimlarining asoslari" nomli asarida ingliz mulk huquqining ayrim jihatlariga urg'u qo'ygan [11]. U, avvalo, feodalizm davrida Angliya aholisini o'z qo'riqchisi atrofida uyushishga majbur qilgan jihatni ko'rsatadi. Bu davrda qirol marhamat qilgan yerlar qat'iy hisobga olingan va harbiy intizom ruhida tashkil etilgan tizim orqali taqsimlangan.

Angliya huquqiy tizimi mulk huquqining yuridik ma'nosi va mazmunini egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlari prizmasi orqali ko'radi. Xususan, o'sha davrda Angliyada "tenures" konsepsiyasi keng qo'llanilgan edi. Angliya huquqida qo'shma va umumiy mulkni farqlash amalga oshiriladi. "Joint tenancy" va "tenancy in common" (qo'shma egalik va umumiy egalik) xususiy va umumiy mulk shakllarini namoyon qiladi. Biroq hamma ham bu tuzilmalarni shu tarzda qabul qilmaydi. Masalan, fransuz olimlaridan Rene David qo'shma mulk tushunchasiga nisbatan samimiy hayratini bildirgan, chunki bunday tuzilma fransuz huquqiga ma'lum emas edi va u uni ishonchli boshqaruv (doveritelnaya sobstvennost) bilan qiyoslashga uringan, bunda u sosobstvennik sifatida boshqaruvchilarni ko'rgan. Biz esa bu nuqtai nazarni anchagina begona deb hisoblaymiz.

Qo'shma mulk, haqiqatdan ham, mulkdorlardan birortasi vafot etganida uning ishtirok etish huquqi meros qilinishini nazarda tutmaydi, balki agar vafot etgan shaxsning merosxo'rlari o'z huquqini talab qilmasa, qolgan mulkdorlarning ulushlari oshadi. Biroq u mulkdorning ulushini ajratib olish (hissadan ajralib chiqish) imkonini ham taqdim etadi.

Shunday qilib, amalda qo'shma mulkda ham meros qilish, ham ulushni tasarruf etish mumkin. Har ikki huquq tizimi – ham musulmon, ham ingliz huquqi – mulkdorni o'z mulk huquqini isbotlaydigan dalillarni taqdim etish sharti bilan tan olish konsepsiyasini qabul qilgan. Shuningdek, mulkiy huquqlarning vujudga kelishining asosi sifatida meros ham umumiy qiymat sifatida e'tirof etiladi. Masalan, L.A. Berdegulova merosni meros qoldiruvchiga qonuniy

asosda tegishli bo'lgan va universal huquqiy vorislik tartibida o'tadigan muayyan mol-mulk deb tushuntiradi[12].

Birlashtiruvchi mezon sifatida yer ham alohida ahamiyatga ega ekanligi qayd etiladi. Yer har ikki huquq tizimida ham o'ziga xos ne'mat sifatida ko'riladi va ko'pincha uni markaziy o'ringa qo'yishadi.

Angliya huquqida moddiy huquqlarni amalga oshirishning o'ziga xos shakllari ham ajralib turadi – frigold va kopigold (ya'ni erkin va erkin bo'lmagan yer egaligi). Ularning asosiy farqi subyektlar tarkibida emas, balki kopigold egalari sud himoyasini talab qilish imkoniyatiga ega bo'lmaganida ko'ringan. To'g'ri, bu holat faqat XV asrgacha saqlangan.

Yuqorida bayon qilinganlarni xulosa qilar ekanmiz, aytish joizki, musulmon huquqi va ingliz huquqi o'rtasida diniy, tarixiy, axloqiy va etik jihatlar bilan izohlanadigan ochiq va sezilarli farqlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, mulk masalalarida ma'lum bir ta'rifiy yaqinlikni kuzatish mumkin. Har ikki huquq tizimida mulk muayyan munosabat sifatida tasvirlanadi, uning mazmuni esa muayyan shaxsning biror narsaga nisbatan qonuniy tartibda egalik qilish, undan foydalanish va uning kelgusi huquqiy taqdirini belgilash imkoniyatida namoyon bo'ladi.

Islom huquqida mulkiy huquqlar mukammal va uyg'un tizim sifatida shakllangan bo'lib, uning negizida moddiy boylikning ilohiy manbasi va insonning unga nisbatan mas'uliyatli munosabati yotadi. Mulk Allohning ne'mati sifatida qaralishi, inson esa uning vaqtinchalik boshqaruvchisi sifatida e'tirof etilishi mulkiy munosabatlarga o'ziga xos ma'naviy va etik mezonlarni joriy qiladi.

Islom huquqi mulkiy huquqlarning turli shakllarini, ularning hududiy, madaniy va tarixiy shart-sharoitlarga bog'liq holda rivojlanishini tartibga solishda o'ziga xos yo'l tutadi. Qur'on va sunnatda belgilangan qoidalar mulkiy munosabatlarni adolat, tenglik va barqarorlik tamoyillari asosida yo'naltirishga xizmat qiladi.

Shu tariqa, musulmon huquqida mulkiy huquqlar nafaqat huquqiy munosabatlarning zohiriy jihatini, balki insonning hayotiy falsafasini, jamiyatga bo'lgan munosabatini ham aks ettiradi. Bu esa islom huquqining mulkiy huquqlarga doir qoidalarini jahon huquqiy tafakkuri tizimida o'ziga xos va o'rganishga arziydigan fenomen sifatida baholash imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Коран: перевод смыслов и комментарии / пер. с араб. Э. Р. Кулиева. Изд-е 9-е, стер. – М.: Эксмо, 2013. – 807 с.
2. Сюкияйнен Л. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
3. Сюкияйнен Л. Мусульманское право собственности: юридическое осмысление религиозных постулатов // Отечественные записки. 2004. – № 6 (21). – С. 43-48.
4. Сюкияйнен Л. Мусульманское право собственности: юридическое осмысление религиозных постулатов // Отечественные записки. 2004. – № 6 (21). – С. 47.
5. Баранов В.Ф. Возникновение и развитие английского общего права в XII-XVII вв.: дисс. ... к.ю.н. – М., 2012. – 156 с.
6. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учебник для вузов. М.: Норма, 2002. – 251 с.
7. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / пер. с фр. А. В. Грядов.
8. Изд-е 3-е, перераб. – М.: Волтерс Клувер, 2011. – 256 с.
9. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Собр. соч.: в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. Т. 3. – С. 276.

10. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Собр. соч.: в 3-х т. – М.: Мысль, 1988. Т. 3. – С. 276–289.
11. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. Изд-е 2-е, испр. Челябинск: Социум, 2005. – С. 640-641.
12. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности = Les grands systemes de droit contemporains / пер. с фр. В. А. Туманова. – М.: Международные отношения, 1998. – 228 с.
13. Бердегулова Л.А. Ответственность неделиктоспособного наследника по долгам наследодателя // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 1. – С. 29-31.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

CRIMINAL PROCEDURAL ASPECTS OF PROSECUTOR PARTICIPATION IN HIGHER INSTANCE COURTS

Saidmuradov Najmiddin Nabijonovich,

Independent Researcher, Academy of Justice of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the legal foundations, substance, and practical significance of prosecutor participation during the review of criminal court decisions in higher instance courts. The author also proposes suggestions and recommendations aimed at increasing the effectiveness of the institution of prosecutorial participation.

Keywords: instance, prosecutor, first instance court, higher instance court, appeal, cassation, supervision, court decision, review, legality, justice.

YUQORI INSTANSIYA SUDLARIDA PROKUROR ISHTIROKINING JINOYAT-PROTSESSUAL JIHATLARI

Saidmuradov Najmiddin Nabijonovich,

O'zbekiston Respublikasi Odil sudlov akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

E-mail: jetwont86@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada yuqori instansiya sudlarida jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarini qayta ko'rib chiqish jarayonida prokuror ishtirokining huquqiy asoslari, mazmun-mohiyati hamda amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, prokuror ishtiroki institutining samaradorligini oshirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: instansiya, prokuror, birinchi instansiya, yuqori instansiya, apellyatsiya, kassatsiya, taftish, sud qarori, tekshirish, qonuniylik, adolat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N61>

Kirish. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri sud mustaqilligi, prokuratura faoliyatining oshkoraligi va samaradorligini ta'minlash, shuningdek, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilishning ishonchli kafolatlarini yaratishdan iboratdir. Jinoyat ishlari bo'yicha sud qarorlarining yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rib chiqilishi mazkur himoya mexanizmlarining asosiy tarkibiy qismidir. Ushbu jarayonda prokuror ishtiroki jinoiy adolat tamoyillarini ta'minlash, sud faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish hamda davlat manfaatlari, inson va fuqarolarning buzilgan huquqlarini tiklashda muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasi, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 10-moddasi hamda "Prokuratura to'g'risida"gi Qonun normalari prokurorning sud jarayonlaridagi vakolatlari, sud qarorlari ustidan protest bildirish huquqi va fuqarolarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish majburiyatlarini belgilaydi. Shu mazmunda, yuqori instansiya sudlarida prokuror ishtiroki nafaqat sud xatolarini bartaraf etish, balki sud

qarorlarining qonuniyligi, adolatliligi va asosliligini kafolatlashning muhim vositasi sifatida qaraladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida sud-huquq tizimini isloh qilish, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu islohotlarning markazida sud mustaqilligi va prokuratura faoliyatining samaradorligini oshirish masalasi asosiy vazifalardan biri sifatida turibdi. Chunki sud qarorlarining qonuniyligi, adolatliligi va asosliligi – huquqiy davlat barpo etishning muhim poydevori hisoblanadi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot davomida milliy va xalqaro normativ hujjatlar, ilmiy manbalar, sharhlar, darsliklar hamda huquqni qo'llash amaliyoti o'rganildi. Xususan, Inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar va BMT deklaratsiyalari prokuror ishtirokini inson huquqlarini ta'minlash kontekstida talqin etish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi prokuratura faoliyatining konstitutsiyaviy asosini belgilaydi.

“Prokuratura to'g'risida”gi Qonun prokurorning sud bosqichlaridagi vakolat va protsessual maqomini aniqlab beradi.

Jinoyat-protsessual kodeks, shu jumladan, uning 27-, 409-, 410-moddalari prokuror ishtirokining protsessual chegaralarini belgilaydi.

Tegishli ilmiy-amaliy sharhga doir adabiyotlarida prokuror ishtirokining amaliy masalalari yoritilgan.

Metodologiya sifatida taqqoslash, tizimli tahlil, huquqni qo'llash amaliyotini tahlil qilish, normativ-huquqiy tahlil, mantiqiy xulosalash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Muhokama. Sud qarorlarini yuqori instansiya sudlarida qayta ko'rib chiqish jarayoni – fuqarolarning buzilgan huquqlari va erkinliklarini tiklashning muhim kafolatidir. Mazkur bosqichda sudlar tomonidan jinoyat ishlarini ko'rib chiqish jarayonida prokurorning ishtirok etishi muhim ahamiyat kasb etadi. Prokuror sud qarorlarini qayta ko'rib chiqish jarayonida davlat manfaatlarini, shuningdek, jismoniy va yuridik shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qiluvchi subyekt sifatida qatnashadi.

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi 10-moddasida har bir inson huquq va burchlarini belgilash va unga qo'yilgan jinoiy aybning qanchalik darajada asosli ekanligini aniqlashi uchun to'liq tenglik asosida uning ishi oshkora va adolat talablariga rioya qilingan holda mustaqil va xolis sud tomonidan ko'rib chiqilishi huquqiga ega ekanligi qayd etilgan [1].

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida har kim o'z huquq va erkinliklarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilishga haqli ekanligi, har kimga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarining hamda boshqa tashkilotlarning, ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof qarorlari, harakatlari va harakatsizligi ustidan sudga shikoyat qilish huquqi, shuningdek har kimga buzilgan huquq va erkinliklarini tiklash uchun uning ishi qonunda belgilangan muddatlarda vakolatli, mustaqil hamda xolis sud tomonidan ko'rib chiqilishi huquqi kafolatlanganligiga oid konstitutsiyaviy qoida mustahkamlangan [2].

Yuqorida qayd etilgan xalqaro huquqiy hujjatda va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida har kim jinoyat ishlari bo'yicha birinchi va boshqa sud instansiyalari tomonidan qabul qilingan qarordan norozi bo'ladigan bo'lsa, yuqori instansiya sudlariga, jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasi sudi, viloyatlar va Toshkent shahar sudlari jinoyat

ishlari bo'yicha sudlov hay'atlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'atiga shikoyat yoki vakolatli prokurorlar esa protest kiritishi mumkinligi nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni 4-moddasida prokuratura organlari faoliyatining asosiy yo'nalishlari belgilangan bo'lib, sudlarda jinoyat ishlari ko'rib chiqilayotganda davlat ayblovini quvvatlash, sudlarda fuqarolik ishlarini, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni hamda iqtisodiy nizolarni ko'rishda ishtirok etish, qonunlarga zid bo'lgan sud hujjatlariga protest keltirish [3] prokuratura organlarining alohida asosiy yo'nalishi sifatida belgilangan.

Natijalar. Sud qarorlarini qayta ko'rib chiqish, ya'ni apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiya sudlarida ishlarni qayta ko'rib chiqish – sud tizimining ko'p bosqichli va o'zaro nazorat mexanizmini ta'minlovchi muhim jarayondir.

Sud qarorlarini yuqori instansiya sudlari tomonidan qayta ko'rib chiqishda prokuror ishtiroki, bir tomondan, davlat manfaatlarini himoya qilishga, ikkinchi tomondan esa, inson va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarining himoyasi va uning kafolatlanishiga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda mamlakatimizda "inson manfaatlari – hamma narsadan ustun" tamoyili asosida olib borilayotgan islohotlar prokurorlarning sud jarayonlaridagi mas'uliyatini yanada oshiradi.

Prokurorlarning yuqori instansiya sudlaridagi faol ishtiroki nafaqat sud xatolarini tuzatish, balki sudlar faoliyatining umumiy sifatini oshirishga, sud qarorlarining barqaror va qonuniy bo'lishiga xizmat qiladi. Shu sababli, prokuror ishtirokining huquqiy asoslarini, vakolatlarini, ularning samarali amalga oshirilish mexanizmlarini chuqur o'rganish bugungi kunda katta nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Jinoyat protsessida sud qarorlarini qayta ko'rib chiqish instituti sud tomonidan chiqarilgan hukm va ajrimlarning asoslilikini, qonuniyligini va adolatlilikini tekshirishga oid huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq institutlaridan biridir [4].

Yuqori instansiya sudi – bu apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibidagi sud instansiyalaridir. Har bir instansiyada prokurorning maqomi mazmunan o'xshash bo'lsa-da, protsessual jihatdan ma'lum o'ziga xosliklarga ega.

Prokurorning protsessual maqomi deganda – u ishtirok etayotgan sud jarayonida egallagan huquqiy holati, ya'ni uning huquqlari, majburiyatlari, vakolatlari va javobgarligi tushuniladi. Prokuror sud faoliyatida mustaqil sub'yekt bo'lib, davlat nomidan qonuniylikni ta'minlash, sud qarorlarini qonunga muvofiqiligini tekshirish va adolatni tiklashga qaratilgan faoliyatni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi 27-moddasida mustahkamlanishicha, protsess ishtirokchilari va boshqa shaxslar, shuningdek jinoyat ishini yuritishdan manfaatdor bo'lgan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning vakillari Jinoyat-protsessual kodeksida belgilab qo'yilgan tartibda va muddatda surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sudya va sudning protsessual harakati yoki qarori ustidan shikoyat berishga haqlidir.

Mahkum (oqlangan shaxs), uning himoyachisi, qonuniy vakili, shuningdek jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar, ularning vakillari sudning hukmi (ajrimi) ustidan tegishincha apellyatsiya, kassatsiya va taftish tartibida shikoyat berishga, prokuror protest bildirishga haqli.

Mazkur Kodeksning 409-moddasi sud muhokamasida prokurorning ishtirokiga bag'ishlangan. Unga ko'ra prokuror birinchi instansiya sudlarida jinoyatlarga doir ishlarni ko'rishda ishtirok etib, davlat ayblovini quvvatlaydi, dalillarni tekshirishda ishtirok etadi, sudlanuvchilarga, jabrlanuvchilar, guvohlar, ekspertlar va sudga taklif etilgan boshqa shaxslarga savollar beradi, Jinoyat kodeksining normalarini qo'llash, sudlanuvchining harakatlarini tavsiflash, unga jazo turini va me'yorini tayinlash to'g'risida hamda sud hal etishi lozim bo'lgan boshqa masalalar yuzasidan o'z fikrini bayon qiladi, jinoyatning sabablari va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlar haqida hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan choralar xususida o'z fikrini bildiradi.

Prokuror davlat ayblovini quvvatlar ekan, Jinoyat-protsessual kodeksining, O'zbekiston Respublikasi boshqa qonunlarining talablariga va ishning barcha holatlarini qarab chiqishga asoslangan o'z ishonchiga amal qiladi.

Sud tergovni ma'lumotlari asosida prokuror sudlanuvchiga qo'yilgan ayblovni o'zgartirish zarur degan xulosaga kelsa, u bu haqda sudga asoslantirilgan bayonot berishi shart.

Sud muhokamasi natijasida prokuror sud tergovni ma'lumotlari sudlanuvchining aybsizligidan dalolat beradi degan ishonchga kelsa, u ayblovdan voz kechishi va voz kechish sabablarini sudga bayon qilishi shart. Prokurorning ayblovdan voz kechishi sud tomonidan jinoyat ishini reabilitatsiya asoslariga ko'ra tugatishga sabab bo'ladi.

Prokuror ayblovning mazmunini o'zgartirish yoki ayblovdan voz kechish sabablari xususidagi fikrini sudga yozma ravishda taqdim etishi shart.

Prokuror, basharti fuqarolarning huquqlarini va jamiyat manfaatlarini muhofaza etish maqsadlari talab qilsa, da'vo qo'zg'atadi yoki jabrlanuvchi tomonidan qo'zg'atilgan fuqaroviy da'voni quvvatlaydi.

Prokuror jinoyat ishlarini ko'rishda yoki hukmni ijro etish bilan bog'liq masalalarni yoxud Jinoyat-protsessual kodeksida nazarda tutilgan hollarda boshqa masalalarni hal etishda apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudida ishtirok etadi.

Prokuror sud muhokamasida, nafaqat, davlat ayblovchisi, balki jinoyat protsessi prinsiplariga qat'iy amal qilgan holda prokuror ishtirokini malakali ta'minlash orqali fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida mustahkamlangan shaxsiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy huquq va erkinliklari, jamiyat va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoyalash choralarini ko'rish lozim bo'lgan mansabdor shaxsdir [5].

Prokuror faoliyatining eng muhim tamoyillaridan biri – bu protsessual mustaqillikdir. Ushbu tamoyil prokurorga o'z vakolatlarini hech qanday bosim, aralashuv yoki tashqi ta'sir ostida bo'lmasdan, faqat qonun va ichki ishonchiga asoslanib amalga oshirish imkonini beradi.

Prokuror sud jarayonida ham mustaqil bo'lib, u hech bir shaxsning yoki idoraning ko'rsatmasiga bo'ysunmaydi. Prokuror faoliyati davlat nomidan amalga oshiriladigan, huquqiy jihatdan muhim va ijtimoiy jihatdan mas'uliyatli faoliyatdir.

Prokuror jinoyat, fuqarolik, iqtisodiy va ma'muriy ishlarni yuritish jarayonida qonun ustuvorligini ta'minlash bilan birga, o'z harakatlari uchun protsessual javobgarlikni ham zimmasiga oladi. Prokurorning protsessual javobgarligi, bu uning o'z vakolatlarini qonunga muvofiq, xolis va adolatli amalga oshirish majburiyati bilan bog'liq bo'lgan huquqiy mas'uliyat turidir.

Prokurorning protsessual javobgarligi – bu prokuror tomonidan jinoyat-protsessual yoki boshqa protsessual qonun normalarining buzilishi natijasida kelib chiqadigan huquqiy oqibatlar majmuasidir.

Xulosa. Yuqori instansiya sudlarida prokuror ishtiroki jinoyat-protsessual faoliyatning ajralmas bo'lagi sifatida huquqiy davlat barpo etish yo'lida muhim ahamiyat kasb etadi. Prokuror mazkur bosqichda nafaqat davlat ayblovinini ifoda etuvchi subyekt, balki inson huquqlari, qonuniylik, sud qarorlarining adolatlilik va poydevoriy tamoyillarga rioya etilishini ta'minlovchi kafolatli institutdir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Prokurorning yuqori instansiya sudlaridagi ishtiroki – sud tizimining o'zini-o'zi tuzatish, xatolarni bartaraf etish va adolatning qaror topishida hal qiluvchi omildir.
2. Prokuror vakolatlari xalqaro standartlar, konstitutsiyaviy kafolatlar va milliy jinoyat-protsessual normalar bilan mustahkamlangan.
3. Prokuror ishtirokini takomillashtirish:
 - o malaka va mutaxassislik darajasini oshirish;
 - o sud-huquq amaliyotida prokuratura bilan sud o'rtasidagi protsessual hamkorlikni kuchaytirish;
 - o sud qarorlarining elektron monitoringi tizimini joriy etish orqali yanada samarali bo'lishi mumkin.
4. "Inson manfaatlarini — hamma narsadan ustun" tamoyilining amalda ta'minlanishida prokuror ishtirokining mas'uliyati kuchaydi.
5. Yuqori instansiya sudlarida prokuror ishtiroki instituti O'zbekiston Respublikasi sud-huquq tizimida adolat va qonuniylikni ta'minlovchi muhim mexanizm sifatida shakllangan. Ushbu institutning nafaqat qarorlarning qonuniyligini ta'minlovchi mexanizm, balki fuqarolarning huquqiy himoyasi, davlat manfaatlarini va sud tizimining obro'sini mustahkamlovchi muhim institut sifatida shakllanadi. Bu institutning rivojlanishi va takomillashtirilishi O'zbekistonning sud-huquq tizimini yanada samarali, xolis va adolatli bo'lishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar. (Mas'ul muharrir A.Saidov). –Toshkent: "Adolat", 2004. –B.32.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Rasmiy nashr. –Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2023. –B. 23.
3. O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/acts/106197>
4. Jinoyat protsessual huquqi. Maxsus qism. Darslik / A.A.Abdurashidov va boshqalar. –T.: TDYUU nashriyoti, 2025. –B. 235.
5. O'zbekiston Respublikasining Prokuratura to'g'risidagi qonuniga sharh. –T.: "Yuridik adabiyotlar publish", 2024. –B. 216.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ENSURING GENDER EQUALITY

Makhmudjanova Mokhirakhon

Master's student of Sapienza University of Rome

Abstract. The article analyzes the legal and institutional mechanisms used by foreign countries to ensure gender equality. It highlights the effectiveness of tools such as equal opportunity frameworks and public oversight applied in Scandinavian nations and European Union member states. The study also examines persistent challenges, including labor market inequality and the underrepresentation of women in decision-making processes. The research demonstrates the significance of international experience for improving gender equality policies and legislation in Uzbekistan. Overall, the article substantiates the potential for integrating advanced international practices into national implementation mechanisms.

Keywords: gender equality, women's rights, anti-discrimination guarantees, public oversight, institutional reforms, socio-political participation, human rights, legal guarantees.

GENDER TENGLIKNI TA'MINLASH BORASIDA XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASI TAHLILI

Maxmudjanova Mohiraxon

Rim Sapienza universiteti magistratura talabasi

Annotatsiya. Maqolada xorijiy mamlakatlarda gender tengligini ta'minlash bo'yicha qo'llanilayotgan huquqiy va institutsional mexanizmlar tahlil qilingan. Skandinaviya va Yevropa Ittifoqi davlatlarida teng imkoniyatlar, jamoatchilik nazorati kabi vositalarning samaradorligi yoritilgan. Shu bilan birga, mehnat bozorida tengsizlik va qaror qabul qilish jarayonlarida ayollar ulushi kamligi kabi saqlanib kelayotgan muammolar tahlil etilgan. Tadqiqot xorijiy tajribaning O'zbekistonda gender tengligi siyosati va qonunchilikni takomillashtirishda o'rni muhim ekanini ko'rsatadi. Umuman, maqolada ilg'or xalqaro amaliyotning milliy amaliyotga integratsiya qilish imkoniyatlari asoslangan holda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: gender tengligi, ayollar huquqlari, kamsitishga qarshi kafolatlar, jamoatchilik nazorati, institutsional islohotlar, ijtimoiy-siyosiy faollik, inson huquqlari, huquqiy kafolatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N62>

Introduction. Ensuring gender equality is one of the highest priorities for the development of modern democratic societies. Today, the global community recognizes gender equality, equal opportunities, and equal socio-political participation as fundamental conditions for sustainable development. Consequently, various models and mechanisms for implementing equality policies in public and state governance systems have been established in foreign countries.

The experience of developed countries demonstrates that institutional reforms, legal guarantees, public oversight, and gender audits play a crucial role in implementing gender policy. For example, Scandinavian countries have successfully introduced mechanisms for equal pay, family-friendly policies, creating inclusive work environments, and increasing the

proportion of women in government bodies. In European Union countries, an effective system for ensuring equality has been established through gender mainstreaming, gender budgeting, and strict anti-discrimination legislation. Such advanced practices are proving to be important factors in expanding women's economic activity, increasing their participation in political decision-making, and protecting them from violence.

Studying foreign countries' experiences is particularly important for improving gender policy implementation in Uzbekistan. Although our country has carried out extensive reforms in recent years to ensure equality, international experience offers additional opportunities for further strengthening these efforts. Sustainable mechanisms used in international practice - such as gender index monitoring, accountability measures, legal expertise, and strengthening public participation in ensuring gender equality - serve as key criteria for improving national policy and legislation. Therefore, analyzing foreign experiences will help identify more effective ways to practically ensure gender equality in Uzbekistan.

Materials and methods. The materials for this research are based on the legislative frameworks, policy documents, and institutional mechanisms of gender equality implemented in various foreign countries. The study draws upon legal acts from Scandinavian states, the European Union's gender equality standards, anti-discrimination legislation, gender mainstreaming policies, and public oversight models. Additionally, international legal instruments such as the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), the Beijing Platform for Action, and OECD recommendations were utilized for comparative assessment. Analytical reports from the UN, EU, and international research institutions were also examined as supporting materials.

The study employed a comparative legal analysis to evaluate the alignment and differences between foreign gender equality mechanisms and international human rights standards. A systemic approach was applied to examine the interaction between institutional structures - such as equality ombudsmen, gender commissions, and governmental agencies - and their functional impact on policy outcomes. The descriptive and analytical method was used to explore trends, achievements, and challenges observed in developed countries, particularly focusing on labor market inequality, wage gaps, and political underrepresentation of women. Additionally, statistical analysis was conducted through reviewing global gender indices, including the Global Gender Gap Index and Women Power Index, to assess quantitative progress.

Furthermore, the study applies an institutional analysis to evaluate models of gender governance in Europe and assess their potential adaptability within the context of Uzbekistan. Content analysis of legal documents, international reports, and policy evaluations was conducted to identify best practices and effective mechanisms. Overall, the methodological framework ensures objectivity, reliability, and scientific validity in examining the relevance of foreign experience for strengthening national gender equality policies.

Analysis of the research results. Despite the existing challenges in gender equality, the European Union has made significant progress over the past decade and continues to improve upon these achievements, including:

- the establishment of normative documents on equality;
- the implementation of gender mainstreaming and the gender equality approach across all sectors;

- the development of specific measures to increase women's participation.

These encouraging trends are leading to an increase in the number of women in the labor market and their access to quality education and skill enhancement. However, gaps in ensuring gender equality still persist, with women continuing to work in lower-paid sectors of the labor market and insufficient representation at decision-making levels.

International legal instruments for ensuring gender equality include both binding (the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women of 1979, International Labour Organization Convention No. 156 on Equal Treatment and Equal Opportunities for Working Men and Women: Workers with Family Responsibilities, etc.) and non-binding (OECD Recommendations on Gender Equality in Education, Employment and Entrepreneurship of 2013 and on Gender Equality in Public Life of 2015) documents[1].

The European Union Charter of Fundamental Rights also guarantees equality before the law, non-discrimination, and equality between men and women, establishing a clear list of grounds for protection against discrimination. Equality and solidarity are proclaimed in the preamble of the Charter, and Chapter III is entirely devoted to equality (Articles 20-26). Thus, "any discrimination based on sex, race, color, ethnic or social origin, genetic features, language, religion or belief, political or other opinion, membership of a national minority, property, birth, disability, age or sexual orientation shall be prohibited" (Article 21). Article 23 enshrines "equality between men and women," stating that "equality between women and men must be ensured in all areas, including employment, work, and pay," and that "the principle of equality shall not prevent the maintenance or adoption of measures providing for specific advantages in favor of the under-represented sex." [2]

Regarding the regulatory and legal framework in the field of ensuring gender equality, relevant laws have been adopted in many countries worldwide. Denmark passed the Gender Equality Act in 2007, the Act on Equal Treatment of Men and Women in Employment and Maternity Leave in 2006, and the Act on Equal Pay for Men and Women in 2008. Sweden adopted the Discrimination Act and established criminal liability for the use of sexual services. As a result, since 2012, prostitution in Sweden has decreased by half, and the proportion of men purchasing sexual services has decreased by almost one-third[3].

European countries employ typical models for ensuring gender equality and organizing oversight of its observance. Moreover, this principle is often enshrined at the constitutional level, and there are specialized state bodies with authority in this area. The institutional system can take the form of a ministry (Norway, Iceland), a department (Hungary), a federal agency (Germany), a special institution (Belgium, Spain, the Netherlands), a commission (Bulgaria, Ireland, Malta, Portugal), a council (Denmark, Romania, Czech Republic), or a center (Luxembourg, Slovakia). However, their primary task is to ensure gender equality and protect women's rights.

In many cases, a mixed model with multiple bodies is implemented. Specifically, there are Ombudspersons for gender equality (supervisor, defender), as well as ministers (advisors) for gender equality issues in various countries (Austria, Hungary, Greece, Denmark, Italy, Poland, Slovenia, France, Croatia).

According to legal scholar K.R. Aliyeva, "there is a need to develop proposals for implementing effective legal practices into national legislation by analyzing the experience of

European Union countries (Iceland, Norway, Sweden, and Finland) that are considered leaders in legal and institutional provision of gender equality."

Of course, in recent years, most countries of the world have managed to improve their positions in this ranking. Examining the ranking list shows that there is no direct correlation between the level of economic development and the gender gap in society. According to the analysis, the situation of women in Namibia or Rwanda turned out to be more favorable than, for example, in the USA, Great Britain, and Italy.

The American private organization "Council on Foreign Relations," as part of its "Women and Foreign Policy" program, has developed a special "Women Power Index" that analyzes the participation of women in political life across 193 UN member states. This index takes into account the proportion of women holding positions as heads of state and government, the share of women in ministries, national legislative bodies, among candidates for national legislative bodies, and in local authorities. It reflects the gender gap in political representation between men and women.

The Netherlands, Ireland, and Germany pay special attention to ensuring gender equality and expanding women's participation in state governance. It is noteworthy that in these countries, the selection of civil servants based on gender has become a priority of state personnel policy. As a result, a broad representation of women in leadership positions within representative bodies of power, ministries, and other state bodies has been achieved.

Overall, Scandinavian countries have achieved significant success in attaining gender equality. In these countries, the proportion of women in parliament has reached a level that allows them to significantly influence state policy, as well as increase the safety and social activity of the female population. As a result of the implemented measures, it has been possible to expand childcare services and ensure access to education, medical care, and social security opportunities.

In Sweden, a special Ministry for Equal Rights and a State Commission for Equal Rights, as well as an Ombudsman for Equal Rights, have been established. An annual plan of actions is adopted to ensure proportional representation of men and women. A special government program has been developed that provides for the submission of an annual report to the parliament on the status of women and the level of their representation in public administration.

In Finland, a special Council on Equality Issues operates, appointed by the government for a three-year term, consisting of representatives from all political parties. Its mandate covers the protection of women's rights in various spheres of life: labor, education, family, and others. As a result, indirect and direct gender discrimination has been eliminated, and conditions have been created for the realization of equal opportunities. In 1987, Finland introduced the position of Ombudsman for Gender Equality and established an Appeals Commission dealing with gender equality issues. According to the Finnish Constitution, the proportion of women at any level of government power should be at least 40%.

According to French legislation (2013), representatives of one gender cannot occupy more than 60% of positions in government bodies and administrative roles[4].

Thus, in the world's developed countries, a system of state bodies that ensure and guarantee equal opportunities for women has been institutionalized, a system of social support

for them has been established, and this sphere is financed and supported at the level of state policy.

The conclusion drawn from the analysis is that women are employed in undervalued labor activities or professions, and their work is also undervalued because it is typically performed by women. To address this issue, the European Commission is funding projects to combat stereotypes and segregation in the labor market [5].

These projects are aimed at promoting positive practices related to the importance of gender equality, including reducing gender-based stereotypes in education, training, and the workplace. Additionally, to help reduce the wage gap through national educational measures, funds are being allocated to local-level projects led by educational and training communities themselves and by member states.

According to the analysis of foreign experience, gender disparities in labor activity should be minimized as much as possible. Strategies that promote women's employment yield double the results because they increase women's wages. Any improvement in reconciling work and family responsibilities will help women better utilize their talents. Achieving work-life balance plays a crucial role in this regard. The ineffective implementation of the principle of wage equality remains one of the biggest challenges in combating wage discrimination.

Many developed countries have adopted specific gender-related legislation. For example, Denmark has enacted the Law on Gender Equality (2007), the Law on Maternity Protection in the Private Labor Market (2006), the Law on Equal Treatment of Men and Women during Work and Maternity Leave (2006), and the Law on Equal Pay for Men and Women (2008). Austria has implemented the Federal Law on Equal Treatment Commission and Equal Treatment Ombudsperson (2013), the Law on Paternity Leave (2015), and the Law on Maternity Protection (2015).

Sweden has a law prohibiting discrimination based on gender, gender identity or expression, atypical gender characteristics, ethnicity, religion or belief, disability, sexual orientation, or age. Other countries have also adopted specific laws aimed at ensuring gender equality.

Analysis shows that among European countries, Iceland, Norway, Sweden, and Finland have the best indicators in the global gender equality ranking. One of the key factors contributing to this success is the existence of a national mechanism for ensuring gender equality (for example, the obligation to develop anti-discrimination plans, including those based on gender, and the requirement for all organizations with more than 25 employees to report on the implementation of these plans). This allows for strict monitoring of the implementation of gender equality laws, transforming the requirement for gender equality into a real legal mechanism.

Another important factor in this direction is the expansion of activities of centers dedicated to supporting and educating women. In the work of these gender centers, the main focus is on ensuring equality between women and men and combating domestic violence.

Conclusion. In conclusion, it should be emphasized that the analysis of foreign countries' experiences demonstrates that the most effective model for ensuring gender equality is implemented through an integrated system of legal guarantees, institutional mechanisms, and public participation. In Scandinavian countries, European Union member states, and numerous developed nations worldwide, comprehensive measures are yielding positive

results. These include ensuring equal rights, equal pay, equal access to education and the labor market, strict anti-discrimination legislation, and increasing the proportion of women in government bodies. These mechanisms have played a crucial role in reducing gender stereotypes, expanding economic opportunities, and paving the way for broader women's participation in political decision-making.

Analysis confirms that in foreign practice, ensuring equality is not limited to legal reforms alone, but is implemented in harmony with additional factors such as eliminating stereotypes in the labor market, strengthening education and professional training, and increasing the number of women in public administration. In countries like Finland, Norway, Sweden, and Iceland, the implementation of systematic monitoring, accountability mechanisms, equality plans, and gender audits has resulted in a significant increase in women's participation across all spheres of society. At the same time, challenges such as the wage gap in the labor market, disparities in pension provisions, and gender differences in decision-making processes continue to remain relevant.

Overall, the experience of foreign countries provides important practical insights for Uzbekistan. Specifically, effective state policy in ensuring gender equality is closely linked to further strengthening the legal framework, developing institutional mechanisms, creating robust safeguards against discrimination, and enhancing public oversight. Additionally, it is advisable to integrate into the national gender equality policy such supplementary areas as increasing women's political and social engagement, shaping gender mentality, and expanding opportunities for education and professional development. Drawing from international practices, the ongoing reforms in Uzbekistan to ensure gender equality can be further deepened and reinforced at the institutional level.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Доклад ОЭСР «Обеспечение гендерного равенства: тяжелая борьба» 2017 г. // https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/the-pursuit-of-gender-equality_9789264281318-en#page26
2. Хартия Европейского Союза об основных правах (Charter of Fundamental Rights of the European Union (the Charter) 2000 г. // <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12016P/TXT>
3. <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2007/1095>; Lov om ændring af lov om forbud mod forskelsbehandling på arbejdsmarkedet m.v. LOV nr 240 af 27/03/2006 / Lov om lige løn til mænd og kvinder LBK nr 899 af 05/09/2008 / Закон о равной оплате труда мужчин и женщин // <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2008/899>; Закон о дискриминации Швеции (Diskrimineringslagen 2008:567) // <https://www.do.se/lag-och-ratt/diskrimineringslagen>
4. Аллаюа К.В. Теоретические подходы к исследованию нового гендерного порядка в сфере управления // Общество: социология, психология, педагогика. 2022. – № 1. – С. 42.
5. H2020 project HYPATIA on supporting gender inclusive education, with focus on STEM <https://cordis.europa.eu/project/rcn/198205/factsheet/en>

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

IMAGE-BASED SEXUAL VIOLENCE: CONCEPT, FORMS, AND LEGAL ASPECTS

Normurodova Aziza Azimjon qizi

Doctoral student at the law Enforcement Academy

Abstract. This article examines the phenomenon of image-based sexual abuse (IBSA) as a form of digital violence in which visual materials of a sexual nature are created and/or distributed without the consent of the depicted individual. The author analyzes the legal and ethical dimensions of such actions, critiques the limitations of the term “revenge pornography,” and proposes a broader interpretation of the motives and consequences involved. The article explores in detail the definitions of “private” and “sexual” images and discusses the issue of consent in their creation and distribution. Modern forms of IBSA, including deepfakes and covert recording, are highlighted, and the necessity of a flexible and context-sensitive legal approach to such actions is emphasized.

Keywords: digital sexual violence, image-based sexual abuse, revenge pornography, private images, sexual images, consent.

СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИЗОБРАЖЕНИЙ: ПОНЯТИЕ, ФОРМЫ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Нормуродова Азиза Азимжон кизи

докторант Правоохранительной Академии Республики Узбекистан

Аннотация. В статье рассматривается феномен сексуального насилия с использованием изображений как форма цифрового насилия, в рамках которой создаются и/или распространяются визуальные материалы сексуального характера без согласия изображённого лица. Автор анализирует правовые и этические аспекты таких действий, критикует ограниченность термина «порнография мести» и предлагает широкую интерпретацию мотивов и последствий. В работе подробно раскрываются определения «частных» и «сексуальных» изображений, а также обсуждается проблема согласия при их создании и распространении. Освещаются современные формы сексуального насилия с использованием изображений, включая дипфейки и скрытую съёмку, и подчёркивается необходимость гибкого и контекстного подхода к правовой оценке таких действий.

Ключевые слова: цифровое сексуальное насилие, сексуальное насилие с использованием изображений, порнография мести, частные изображения, сексуальные изображения, согласие.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N63>

Достижения в области цифровых технологий существенно трансформировали формы и способы совершения сексуального насилия. В современном обществе оно может происходить как в офлайн-, так и в онлайн-пространстве. Сексуальное насилие, совершаемое с использованием цифровых технологий, получило название «цифровое сексуальное насилие».

Цифровое сексуальное насилие проявляется, прежде всего, в двух формах: сексуальное насилие с использованием изображений (Image-Based Sexual Abuse, IBSA) и текстовое сексуальное насилие (Text-Based Sexual Abuse, TBSA).

Сексуальное насилие с использованием изображений представляет собой форму цифрового насилия, при которой используется визуальный контент сексуального

характера. Это могут быть как фотографии, так и видеозаписи, созданные или распространенные без согласия, изображённого на них лица [1].

Многие исследователи, включая Kim Barker и Olga Jurasz, отмечают, что сексуальное насилие на основе изображений часто обозначается термином «порнография мести». При этом особое внимание уделяется именно мотиву преступника, который заключается в стремлении к мести. По их мнению, такие изображения, создаются в период близких отношений при наличии взаимного согласия сторон, однако впоследствии, в случае ухудшения или разрыва отношений, они могут использоваться с целью причинения вреда бывшему партнёру [2].

Исследовательница Clare McGlynn выступает с критикой термина «порнография мести», широко используемый для обозначения сексуального насилия на основе изображений. По её мнению, это выражение является неточным и даже опасным, поскольку смещает фокус общественного и правового восприятия с реального вреда, причиняемого жертве, на мотивы правонарушителя. Clare McGlynn подчёркивает, что такие действия могут быть вызваны не только желанием отомстить, но и стремлением к контролю, унижению, получению выгоды или развлечению. Однако в центре внимания должно находиться не намерение преступника, а факт нарушения прав человека и причинённый ему ущерб [3].

По мнению Элисон Сондерс, директора государственных обвинителей Великобритании: «Сексуальное насилие с использованием изображений — это особенно мучительное преступление для жертвы, которое часто, но не всегда, вызвано мстительными действиями бывших партнеров. Это нарушение доверия между двумя людьми, и его цель — публичное унижение. Сексуальное насилие на основе изображений не только пытается пристыдить женщин, но и пытается заставить их замолчать [4]».

Автор полностью соглашается с мнением Clare McGlynn и Элисон Сондерс о том, что мотивы совершения IBSA могут быть разнообразными. Хотя наиболее распространённым мотивом считается месть – когда бывший партнёр (чаще всего мужчина) публикует интимные фотографии своей бывшей партнерши (чаще всего женщины) в интернете после разрыва отношений [5], -существуют и другие мотивы.

Сексуальное насилие с использованием изображений может совершаться с разными целями – для получения финансовой выгоды, повышения собственной известности, установления контроля, преследования или шантажа. В связи с этим использование термина «порнография мести» для обозначения всех подобных случаев представляется некорректным.

Создание и распространение частных сексуальных изображений

Сексуальное насилие с использованием изображений включает создание и распространение частных сексуальных изображений без согласия лица. Ранее рассматривались мотивы преступника при распространении уже существующих сексуальных фотографий и видеозаписей. Теперь будет рассмотрен процесс создания таких материалов.

Сексуальные материалы, такие как фотографии и видеозаписи, могут создаваться в результате вуайеристических действий. Вуайеристические действия заключаются в

скрытом наблюдении за частной жизнью человека с целью получения сексуального удовлетворения.

В качестве примера можно привести несколько типичных примеров вуайеризма, совершаемых с использованием современных цифровых технологий:

1. Подглядывание в окно — человек специально прячется и наблюдает за кем-то в его доме, например, когда тот переодевается или принимает душ, а также записывает его действия;

2. Скрытая камера в раздевалке — кто-то устанавливает скрытую камеру в раздевалке спортзала, чтобы тайно записывать других людей;

3. Подглядывание в общественном туалете — кто-то пытается тайком смотреть на других через щели или устанавливает маленькую камеру;

4. Апскёртинг — тайная съёмка под юбкой женщины на улице, в транспорте или на мероприятии;

5. Скрытая запись в гостиничном номере — установка камеры в отеле без ведома постояльцев для съёмки их частной жизни;

6. Запись на пляже — кто-то тайно снимает обнажённых людей на закрытом пляже, где предполагается приватность;

При этом преступник осознаёт, что лицо не даёт согласия ни на создание подобных материалов, ни на их последующее распространение, но несмотря на это, совершает указанные действия.

К несогласованно созданным сексуальным изображениям также относится запись действий сексуального характера. Примером может служить уголовное дело, произошедшее в США в 2013 году: двое школьников изнасиловали девушку, которая была в беспомощном состоянии, сняли это на фото и видео и выложили в интернет. Они не только совершили сексуальное насилие, но потом еще использовали записи для угроз и унижения потерпевшей [6].

В 2015 году в ходе продолжающегося расследования, проводимого полицией Великобритании, было выявлено, что школьник предположительно поделился в Snapchat и Facebook откровенным видео своей бывшей девушки, также школьного возраста, на котором видно, как они занимаются половым актом.

В полицейских записях отмечается, что девочка «не давала согласия на распространения записи другим ученикам. Тем не менее эти учащиеся передали запись дальше, что способствовала её широкому распространению» [7].

Ещё одной категорией несогласованно созданных сексуальных изображений являются материалы, в которых фотографии или видеозаписи были изменены или отредактированы таким образом, что создается впечатление, будто человек участвует в сексуальных действиях. Такие материалы принято называть сексуальными дипфейками или сексуализированными фотошопами.

Достижения в области технологий приводят к тому, что зачастую невозможно сразу определить, что изображения подверглись манипуляции. Такая деятельность относится к категории сексуального насилия с использованием изображений, поскольку жертва, как правило, испытывает те же психологические и социальные действия, что и в случае с реальными изображениями.

Определение «частных сексуальных изображений»

Примеры, приведённые выше, были рассмотрены не с целью ограничить понятие сексуального насилия с использованием изображений, а для того, чтобы продемонстрировать, насколько разнообразными могут быть виды этого явления. Все эти случаи объединяет одна важная особенность: изображения или видеозаписи создаются и/или распространяются без согласия изображенного на них лица. Помимо этого, такие материалы должны обладать ещё двумя признаками – они должны быть «частными» и «сексуальными». Далее в статье будет подробно рассмотрено, что именно подразумевается под терминами «частные» и «сексуальные» изображения.

Многие исследователи предлагали использовать термины «интимный» и «сексуально откровенный» для описания подобных изображений. Однако, по мнению Clare McGlynn, эти термины имеют существенные ограничения. Термин «интимный» охватывает широкий спектр материалов, включая любые личные и частные моменты жизни человека, которые не обязательно связаны с сексуальностью. В то же время термин «сексуально откровенный» сужает фокус исключительно до изображений с явно выраженным сексуальным содержанием, что оставляет без внимания случаи, где сексуальность лишь подразумевается или представлена более завуалированно [8].

Автор поддерживает мнение Clare McGlynn о том, что указанные термины не подходят из-за их слишком широкого или, наоборот, узкого значения. По нашему мнению, интимным считается всё, что относится к личной, частной сфере жизни человека и включает моменты, которые человек обычно не демонстрирует публично. Это не обязательно связано только с сексуальностью. Это может быть личная переписка, фотографии семьи или близких, бытовые видео и др.

Термин «сексуально откровенный» делает акцент только на изображениях, где сексуальность выражена явно. Но есть ситуации, когда изображение носит сексуальный подтекст или вызывает сексуализированное восприятие. Например, изображение человека в белье, сделанное без его согласия, может иметь сексуализирующий эффект, но формально не является сексуально откровенным. Поэтому если использовать только этот термин, часть случаев насилия может вообще не попадать под защиту закона.

В научной и правовой литературе под понятием «сексуальные изображения» обычно понимаются любые визуальные материалы (фотографии, видео, рисунки и др.), которые содержат сексуальные элементы или демонстрируют действия, имеющие сексуальный характер.

К сексуальным изображениям относятся:

- изображения полового акта или других сексуальных действий;
- изображения обнаженного тела полностью или частично;
- изображения поз, жестов или ситуаций, которые имеют сексуальный подтекст;
- изображения в сексуализированной одежде или позах, даже если обнажённость тела отсутствует, но контекст делает их явно сексуальными;

Хотя существует научное и правовое определение «сексуального изображения», обычно на практике определить, относится ли конкретное изображение к этой категории, бывает довольно сложно.

Поэтому некоторые юрисдикции специально подробно описывают, какие именно виды изображений будут считаться сексуальными, приводя целые списки конкретных сексуальных действий. Другие юрисдикции, наоборот, предоставляют определение термина "сексуальный" через точку зрения "разумного человека", то есть оценивается, посчитал бы обычный человек изображение сексуальным в конкретном контексте.

С нашей точки зрения, предпочтительнее широкий и гибкий подход, который позволяет толковать закон в соответствии с его целью и с учётом характера причинённого вреда.

Материалы, использованные при сексуальном насилии на основе изображений, должны быть не только «сексуальными», но и «частными». Разграничение между публичным и частным важно, потому что оно позволяет отличить случаи, когда человек решил показать свою сексуальность, от тех, где это происходит без его согласия.

В качестве примера можно привести следующее:

Фотография обнажённого человека, сделанная для порножурнала – это сексуальное, но не частное изображение, потому что человек согласился на его публикацию.

Напротив, изображение сексуального характера, сделанное для партнёра и не предназначенное для других – это и сексуальное, и частное изображение.

Любые сексуальные изображения считаются частными по умолчанию. Они остаются частными до тех пор, пока человек сам не согласится показать их определенным людям или не даст разрешение на их публикацию.

Изображение не перестаёт быть частным только потому, что человек согласился показать его другим людям. Например, если человек сделал обнажённое селфи и отправил его партнёру, это всё равно частное изображение. Даже если он разрешил показать его двум или трём другим людям, оно остаётся частным, потому что согласие дано только узкой группе лиц. Это не означает, что человек согласен на просмотр всеми.

Поэтому, если изображение становится доступным для других людей за пределами той группы, которой было дано согласие, это нарушает сексуальную автономию и достоинство человека. Такая позиция подтверждена в судебной практике — например, судья в деле *Mosley v NGM*[9] отметил, что сексуальные изображения остаются частными даже при согласии на их ограниченный показ, и Европейский суд по правам человека поддержал эту точку зрения в деле *ADT v UK* [10].

Особую сложность представляют сексуальные изображения, снятые в общественных местах. Определить их статус – частный или публичный – нередко затруднительно. Однако сам по себе факт того, что изображение было сделано на публике, ещё не означает, что оно перестаёт быть частным. Хелен Ниссельбаум развивает концепцию «частной жизни на публике [11]», согласно которой изображения, снятые в общественных местах, также сохраняют частный характер, если только изображённое лицо не действовало намеренно, не дало согласия на публикацию или не отказалось от контроля над тем, кто может их просматривать. В качестве примера можно привести следующую ситуацию, когда женщина идёт по улице, и порыв ветра случайно задирает юбку, обнажая интимные части тела. Если в тот момент кто-либо делает фотографию и распространяет её без согласия изображённой, такое

изображение, несмотря на то что оно снято в общественном месте, сохраняет частный характер и подлежит правовой защите.

Хелен Ниссельбаум считает, что изображения людей, совершающих действия сексуального характера на публике, даже если это происходит в относительно уединённом месте, не считаются частными. По её мнению, такие лица добровольно отказались от контроля над своей приватностью, решив совершать эти действия открыто, на виду у других. Исходя из этого, Хелен Ниссельбаум утверждает, что определённые изображения могут быть классифицированы как нечастные, даже если не было явного согласия на их создание или распространение, поскольку сами действия происходили в публично контексте и участники сознательно сделали их доступными для посторонних наблюдателей.

Однако автор данной работы не полностью согласен с этой позицией. Создание и распространение сексуальных изображений без согласия остаётся серьёзным нарушением прав личности, особенно если материалы концентрируются на сексуальных моментах. Даже если человек совершил сексуальные действия на публике, это не означает автоматического согласия на их дальнейшую публикацию.

Определение того, какие изображения следует считать частными, а какие — публичными, и выработка подхода к их оценке неизменно сопряжены с определёнными трудностями. Однако, несмотря на эти сложности, защита прав личности должна оставаться приоритетом в каждом конкретном случае.

При совершении сексуального насилия на основе изображений, материалы (фото и видеозаписи) должны иметь не только частный и сексуальный характер, а также должны быть созданы и распространены без согласия изображённого на них лица.

Если изображение сексуального характера создано или распространено с согласия, нарушение прав личности не возникает. Наоборот, согласованная съёмка и обмен сексуальными изображениями являются важной частью сексуального самовыражения.

Возникает ключевой вопрос: как определить наличие согласия или его отсутствие в подобных случаях? Определение согласия часто сопряжено с трудностями доказывания, однако существует ряд подходов. Например, согласно английской правовой традиции, согласие должно быть выражено добровольно и исходить от лица, обладающего свободой выбора и способностью принять осознанное решение.

В случаях скрытой съёмки и последующего распространения изображений отсутствие согласия очевидно. Также согласие отсутствует, когда съёмка проводится открыто, но человек не осознаёт, что его снимают.

Существуют и более сложные ситуации, например, когда человек отправляет обнажённые изображения под давлением или угрозами. Важно подчеркнуть: простое знание о съёмке или даже факт самостоятельной съёмки ещё не означают согласия на использование изображений.

Кроме того, если изображение изначально было создано с согласия, но впоследствии распространено шире, чем это было согласовано (например, передано не только партнёру, но и другим лицам), такое распространение считается нарушением согласия. Человек имеет право самостоятельно определять пределы своего согласия –

например, разрешить использование изображения только узкому кругу. Распространение за пределами этих границ считается несогласованным.

Важно помнить: согласие на одно конкретное действие не подразумевает автоматического согласия на другие действия.

Вывод. Сексуальное насилие с использованием изображений представляет собой серьёзное нарушение прав человека, которое не ограничивается местью бывших партнёров и требует комплексного правового подхода. Создание и распространение частных сексуальных изображений без согласия наносят существенный вред жертвам и подрывают основы личной автономии и приватности. Законодательные инициативы и правоприменительная практика должны опираться на широкое и гибкое понимание таких понятий, как «сексуальное изображение», «частная жизнь» и «согласие». Кроме этого также стоит внести изменения в уголовное законодательство Республики Узбекистан за создание сексуальных изображений при помощи различных технических средств. Только так можно обеспечить эффективную защиту жертв от цифровых форм сексуального насилия и сохранить уважение к достоинству личности в условиях цифровой эпохи.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Clare McGlynn, "Image-Based Sexual Abuse," Oxford Journal of Legal Studies 37, no. 3 (2017): 534–561, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033>.
2. Jurasz O., Barker K. Sexual Violence in the Digital Age: A Criminal Law Conundrum? // German Law Journal. 2021. Vol. 22, № 5. P. 784–799. <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/sexual-violence-in-the-digital-age-a-criminal-law-conundrum/F71476828D5BCA3D8316BA3F0B7CF30B>
3. Clare McGlynn, "Image-Based Sexual Abuse," Oxford Journal of Legal Studies 37, no. 3 (2017): 534–561, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033>.
4. <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/oct/11/revenge-porn-175-cases-reported-to-police-in-six-months>
5. В 2015 году за шесть месяцев после введения нового закона о защите от порнографии в Англии и Уэльсе полиция зарегистрировала 175 случаев распространения интимных изображений без согласия жертвы. Большинство пострадавших – женщины, а распространителями, как правило выступали их бывшие партнёры-мужчины. J Halliday, «Порнография: 175 случаев, сообщённых полиции за шесть месяцев» The Guardian (Манчестер, 11 октября 2015 г.) <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/oct/11/revenge-porn-175-cases-reported-to-police-in-six-months>
6. «Футболисты школы Стьюбенвилля, Огайо, виновны в изнасиловании» (BBC News Online, 17 марта 2013 г.) https://www.bbc.com/russian/international/2013/03/130317_ohio_school_footballers Rape
7. <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/oct/11/revenge-porn-175-cases-reported-to-police-in-six-months>
8. Clare McGlynn, "Image-Based Sexual Abuse," Oxford Journal of Legal Studies 37, no. 3 (2017): 534–561, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033>.
9. <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/case-mosley-v-united-kingdom/>
10. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-58922%22%5D%7D>
11. H Nisselbaum, 'Protecting Privacy in an Information Age: The Problem of Privacy in Public' (1998) 17 Law and Philosophy 567

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 20 October 2025**Accepted:** 15 November 2025**Published:** 30 November 2025*Article / Original Paper***MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND PROBLEM-MODULE APPROACHES IN DEVELOPING MOTOR SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS****Utkirov Nusrat Kamilovich**Associate Professor, Navoi Innovation University,
Navoi, Uzbekistan.

Abstract. This article is dedicated to the development of motor skills in primary school students. Methods, methodological, and practical aspects of shaping motor skills based on modern pedagogical technologies and problem-module approaches are studied. The effectiveness of interactive, differentiated, and active teaching technologies in developing students' motor abilities is analyzed. In addition, it is demonstrated how problem-module approaches help develop students' creative thinking and independent movement skills.

Keywords: learning process, compensatory, flexible, support-movement, load, problem-module approach, training, skill, component, motor quality.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HARAKAT SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA MUAMMOLI-MODULLI YONDASHUVLAR**Utkirov Nusrat Kamilovich**

Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti,

Navoiy, O'zbekiston

E-mail: utkirov72@bk.ru<https://orsid.org/0009-0004-2189-1575>

Annotatsiya. Ushbu maqola boshlang'ich sinif o'quvchilarida harakat sifatlarini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlar asosida harakat sifatlarini shakllantirish usullari, metodik va amaliy jihatlari o'rganilgan. O'quvchilarning motor ko'nikmalarini rivojlantirishda interaktiv, differensial va faol o'qitish texnologiyalarining samaradorligi tahlil qilingan. Shu bilan birga, muammoli-modulli yondashuvlar yordamida o'quvchilarning ijodiy fikrlash va mustaqil harakat qilish ko'nikmalari qanday rivojlantirilishi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: o'quv jarayoni, kompensatsion, elastik, tayanch-harakat, yuklama, muammoli-modulli yondashuv, mashg'ulot, ko'nikma, komponent, harakat sifati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N64>

Kirish. Yangi O'zbekiston siyosiy va ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasi doirasida mamlakatimizda ham dunyoda rivojlangan davlatlar tajribasiga mos ravishda umumta'lim maktab o'quvchilarining salomatlik holatini yaxshilash, ularning jismoniy rivojlanishini yoshga xos xususiyatlar asosida mashg'ulotlarni tashkil etish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ammo hozirgi kunda ba'zi hollarda o'sib kelayotgan yosh avlodning jismoniy rivojlanishi va harakat sifatlarining pasayib borayotganligi kuzatilmoqda. Bu holatning asosiy sabablaridan biri – jismoniy tarbiya darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy holatiga nisbatan individual yondashuvning yetarli darajada yo'lga qo'yilmaganidir. Shu bilan birga, mashg'ulotlar sifatini oshirishga qaratilgan "Taraqqiyot strategiyasi"da belgilangan vazifalar mazmunidan kelib chiqadigan holda, ta'lim jarayonini takomillashtirish va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish zarurati ham yaqqol sezilmoqda. Bu esa o'quvchilarning harakat ko'nikmalarini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni keng qo'llashni taqozo etadi.

Jismoniy tarbiya bo'yicha ta'lim tizimini takomillashtirishning asosiy vazifalaridan biri — bazaviy harakat ko'nikmalarini rivojlantirish va o'quvchilarda sog'lom turmush madaniyatini shakllantirishdir. O'zbek ta'lim modeli tamoyillariga muvofiq, har bir bolaning shaxsiy imkoniyatlari, yoshga xos psixofiziologik xususiyatlari va harakat faoliyati darajasidan kelib chiqib o'qitish jarayonini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Jahonning yetakchi xorijiy davlatlarida bo'lgani kabi, yurtimizda ham o'quvchilarning harakat sifatlarini sensitiv rivojlanish davrlarini inobatga olgan holda, sport turlariga mos antropometrik ko'rsatkichlar asosida dastlabki tanlash va yo'naltirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu esa O'zbekiston ta'lim tizimini xalqaro standartlar darajasida rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakat sifatlarini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlar bu o'quv jarayonini o'quvchi imkoniyatlariga moslashtirilgan, faoliyatga asoslangan, mantiqiy izchillikda tashkil etish orqali ularning kuch, chaqqonlik, tezkorlik, egiluvchanlik, muvozanat kabi jismoniy sifatlarini maqsadli rivojlantirishga qaratilgan ta'lim tizimidir.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bu o'quv jarayonini oldindan aniq rejalashtirilgan maqsadga yo'naltirgan holda, zamonaviy metod va vositalar asosida yuqori samaradorlikka erishishni ta'minlovchi ta'limni tashkil etish tizimidir.

Muammoli-modulli yondashuv bu o'quv jarayonini muayyan mavzular bo'yicha kichik modul-larga ajratgan holda, har bir modulni muammoli vaziyatlar va amaliy topshiriqlar asosida o'qitishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakat sifatlarini rivojlantirish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning alohida jismoniy sifatleri dinamikasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki jismoniy rivojlanishning o'quv yili davomida ayrim sifatlar o'sish bosqichida bo'lishi, boshqalari esa ma'lum davrlarda pasayishi mumkin. Ushbu jarayonlarni tizimli kuzatish va tahlil qilish, natijada har bir o'quvchi uchun individual yondashuv asosida mashg'ulotlarni rejalashtirish va amalga oshirishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamizdagi umumta'lim maktablarida o'quvchi yoshlarning jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishini ta'minlovchi amaliy chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. "Umumta'lim maktab o'quvchilari uchun sog'lom ovqatlanish tamoyillarini ommalashtirish, umumta'lim muassasalarida sport to'garaklarini tashkil qilish"[1:] kabi vazifalarni qo'yadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish jarayonida jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning individual jismoniy imkoniyatlarini e'tiborga olish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda umumta'lim maktablarida jismoniy tarbiya bo'yicha belgilangan me'yor talablarini bajara olmaydigan o'quvchilarga alohida pedagogik yondashuvni qo'llash zarurati ortib bormoqda. Shu sababli, jismoniy rivojlanishdan ortda qolayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun harakat sifatlarini tarbiyalashga qaratilgan kompensator mashqlar majmualarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Muammoli-modulli yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda bunday kompensator mashqlardan foydalanish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlari dinamikasini muntazam tahlil qilish imkonini beradi. Natijada, har bir o'quvchining harakat faoliyatidagi o'ziga xos ehtiyojlarini aniqlash va ularga moslashtirilgan mashg'ulot dasturlarini ishlab chiqish osonlashadi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini rivojlantirishda samaradorlikni ta'minlovchi muhim yo'nalish sifatida e'tirof etiladi.

Jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi va insoniy qadriyatlarni ustuvor qo'yish tamoyillari jismoniy tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining organizmiga ko'rsatiladigan ta'sir mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo qilmoqda. Bu jarayon zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida ilmiy ta'minotni rivojlantirish sur'ati va yo'nalishini belgilab beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy rivojlanishi jismoniy va aqliy komponentlarning uyg'unlashgan tizimi sifatida qaraladi. Jismoniy mashqlar ushbu ikki komponentga bir vaqtda ta'sir etib, o'quvchilarda bir tomondan harakat sifatlarini, ikkinchi tomondan esa axloqiy-irodaviy sifatlar va qadriyatlarni shakllantiradi. Shuning uchun jismoniy tarbiya jarayonini faqat bir funksional bo'g'inga yo'naltirish mumkin emas — har ikki yo'nalish ham uzviy bog'liq holda rivojlanishi lozim.

Biroq har ikki komponentni bir vaqtning o'zida maksimal darajada takomillashtirish amaliy jihatdan qiyin. Bu jarayonda pedagogik nazorat muhim ahamiyat kasb etadi. Nazorat asosida o'quvchining qaysi funksional qismi rivojlanishda ortda qolayotganini aniqlash va muammoli-modulli yondashuvlar asosida korreksion mashg'ulotlarni rejalashtirish mumkin bo'ladi.

Zamonaviy olimlar ta'kidlaganidek, har bir o'quvchi jismoniy salohiyatga ega — bu hali to'liq namoyon bo'lmagan, o'quv faoliyati davomida shakllanadigan imkoniyatlar majmuasidir. Jismoniy salohiyatni rivojlantirish orqali sog'lomlashtirish vazifalari bajarilib, yoshga bog'liq chorralarda organizmning optimal rivojlanishi ta'minlanadi.

Harakat sifatlarini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan:

- komplementar mashqlar;
- kompensator vositalar;
- analitik va umumiy ta'sirga ega mashqlar;
- muammoli-modulli o'qitish texnikalari keng qo'llanilishi samaradorlikni oshiradi.

Jumladan,

— dinamik kuchni tarbiyalashda asosiy mushak guruhlari uchun propioseptiv faollikni kuchaytiruvchi mashqlar qo'llanadi;

- chidamkorlik va egiluvchanlikni oshirish uchun yumshoq tayanchli sakrash-yugurish kombinatsiyalariga ega kompensatsion vositalardan foydalaniladi;

- bo'g'imlarga ortiqcha yuklama bermasdan mushaklar tizimini mustahkamlash uchun osilish, tortilish kabi komplementar mashqlar kiritiladi;

- tezkorlik va chaqqonlikni rivojlantirish uchun anjomli noodatiy mashqlar (to'p bilan koordinatsion topshiriqlar va b.) muhimdir.

Muammoli-modulli yondashuv asosida ushbu mashqlarni tanlash va qo'llash o'quvchilarning jismoniy rivojlanish dinamikasini muntazam tahlil qilish, mustaqil faoliyatga yo'naltirish hamda shaxsiy harakat salohiyatini bosqichma-bosqich ochib borish imkonini yaratadi.

Natijada, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni jismoniy tarbiya tizimiga kompleks joriy etish boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini maqsadli, ilmiy asoslangan va differensiallashtirilgan holda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy yangi texnologiyalarning rivojlanishi natijasida 100 metrga yugurish kabi oddiy mashqlarda ham o'nlab turli ko'rsatkichlarni qayd etish imkoniyati mavjud bo'ladi. Masalan, sprinterning reaksiya qilish vaqtini, maksimal tezlikka erishish vaqtini, uni ushlab turish va pasaytirib yuborish vaqtini, masofaning turli uchastkalaridagi qadamlarning uzunligi va chastotasini, oyoqni tayanch va o'tkazish vaqtini, kuchlanishlarning gorizontal va vertikal tarkibiy tuzilmasini, massa umumiy markazining (MUM) tebranishlarini, tayanch va uchish davrlarining turli fazalaridagi bo'g'imlar burchagini va hokazolarni o'lchash mumkin. [2, 118]

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida harakat sifatlarini rivojlantirish masalasi respublikamizda va xorijda bir qator ilmiy tadqiqotlar obyektiga aylangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy tarbiya sohasi rivojlanayotgan tizim sifatida bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ko'plab tarkibiy elementlardan iborat.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlar jismoniy tarbiya tizimining metodologik asosini boyitadi. Shu nuqtai nazardan, tizimni tashkil etuvchi asosiy element sifatida jismoniy tarbiya metodologiyasi namoyon bo'lib, u o'zida o'quvchilarning harakat sifatlarini rivojlantirish jarayonidagi nazariy tamoyillar, pedagogik metodlar va innovatsion texnologiyalarni aks ettiradi.

Bu yondashuvlar yordamida o'quvchilarni harakat faoliyatiga yo'naltirish, individual xususiyatlarni hisobga olgan holda differensiallashtirilgan mashg'ulotlarni tashkil etish va muammoli-modulli metodlar orqali o'quvchilarning ijodiy va mustaqil harakat ko'nikmalarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi.

Xususan, respublikamizning yetakchi olimlaridan R.S.Salomov, T.S.Usmonxodjayev, A.N.Abdiyevlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy va aqliy rivojlanishida texnik, taktik, aqliy va funksional tayyorgarlikka alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlab o'tgan bo'lsa, N.T.To'xtaboyev, A.N.Shopulatov, K.D.Yarashev, N.A.Xudayberdiyevlar maktab o'quvchilarining jismoniy sifatlarini harakatli o'yinlardan foydalangan holda rivojlantirish, jismoniy tarbiya va sport sohasida pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish muhim deb hisoblashgan.

Sport bilan shug'ullanganda salomatlikni mustahkamlash, jismonan rivojlanish, yanada kuchli, tezkor, chaqqon, chidamli bo'lish mumkin. Sport kun tartibiga rioya qilishga o'rgatadi, organizmni chiniqtiradi, lekin u yana sportchining axloqiy-irodaviy fazilatlari rivojlanishiga, psixologik tayyorgarligiga ham ta'sir ko'rsatadi. [3, 19]

V.A.Anikeyev, V.Y.Anisimova, A.G.Barabanov, L.P.Matveyevlar maktab o'quvchilarining jismoniy tayyorgarligini monitoring qilish, jismoniy sifatlarining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish, o'quvchilar jismoniy tarbiyasi tizimining samaradorligiga oid mavjud ko'plab ilmiy tadqiqotlarga qaramay, ko'p qirrali jismoniy tarbiya texnologiyalari hamda o'quv yili davomida turli ta'limiy-rivojlantiruvchi yo'nalganlikka ega bo'lgan jismoniy tarbiya darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy sifatlarini izchil rivojlantirishning barqaror

tendensiyasiga erishish shartlarini ilmiy asoslash dolzarb bo'lib qolayotganligini ta'kidlab o'tgan.

Harakat ko'nikmasining ritmli-tezkor komponentini shakllantirish bo'yicha vazifaning kuch bazasini dastlab yaratish bo'yicha vazifa oldidagi ustuvorligini, tabiiy harakat malakalari sifatida ham va harakat faoliyatining barcha jismoniy sifatlari ichida tezkorlikni rivojlantirish eng murakkab ekanligi bilan ham tushuntirish mumkin. [4, 287]

Tezlik va chaqqonlikni rivojlantirishda ko'proq quyidagi mashqlar qo'l keladi. Masalan, murakkablashtirilgan mashqlar: to'siqlarni oshib o'tish, qarshiliklarni yengish, tortish; yengillashtirilgan mashqlar: pastga yugurish, to'plar, toshlar bilan yugurib o'tish, turli estafetalar; ruhlantiruvchi mashqlar — harakatli va sport o'yinlari. [5, 145]

Tahlil va natijalar. Natijada, boshlang'ich sinf o'quvchilarining harakat sifatlarini va harakatlanish apparatini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirilgan jismoniy tarbiya vositalarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlar asosida qo'llash bilan birga, kompensatsiya qiluvchi maxsus vositalar ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi.

O'quv yili choraklari davomida boshlang'ich sinf o'quvchilarining alohida jismoniy sifatlarning o'zgarish dinamikasi aniqlanib, unga mos testlar ishlab chiqiladi. Shu asosda jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning individual jismoniy tayyorgarligi darajasini inobatga olgan holda mashqlarni me'yorlash va tasniflash tizimi ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilishi talab etiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv jarayonida kompensator mashqlaridan foydalanish natijadorligini ta'minlash maqsadida nazorat mashqlari usuli qo'llanildi. Ushbu mashqlar tadqiqot o'tkazish uchun belgilangan yagona standart rejim asosida amalga oshirildi. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va texnologik yondashuvlar yordamida retsenzentlar uchun bir xil psixo-emotsional muhit yaratish talablariga rioya qilindi, bu esa tadqiqot natijalarining obyektivligini ta'minladi.

Xulosa va takliflar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiyasida harakatli o'yinlar, sport o'yinlari va yengil atletikaning ko'plab elementlari mavjud. Bu oyoq mushaklarining rivojlanishining keskin o'sishiga yordam beradi. Ushbu mashqlar oyoq mushaklarining tezlik sifatlari va tezlik-kuch sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining har tomonlama jismoniy tayyorgarligiga erishish maqsadida, o'quv dasturining bo'limlariga muvofiq qo'llaniladigan bazaviy va kompensator vositalar tizimidan foydalanish uslubiy jihatdan asoslangan va maqbul hisoblanadi.

Kompensator mashqlarning jismoniy yuklamalari rejimi o'quvchilarning organizm funksional tizimlariga ta'sirning "chegaraviy" shartlariga mos kelishi lozim. Bu yuklamalar jismoniy sifatlarning turiga yo'naltirilgan bo'lib, kompensator mashqlarining dars strukturasidagi bajarilish o'rniga muvofiq tartibga solinadi.

Uslubiy asoslangan yo'naltirilgan ta'sir metodikasi bilan kompensator mashqlardan foydalanishning ijobiy samarasi, haftasiga 2 ta dars tashkil qilinsa, 7–8 haftadan so'ng namoyon bo'ladi. Bu esa jismoniy sifatlarni har tomonlama rivojlantirish va yetakchi mushak guruhlarining holatini yaxshilashda kompensator mashqlarining samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

Bazaviy vositalar va kompensator mashqlarni birlashtirgan "aylanma trenirovka" mazmunini ishlab chiqishda, asosiy jismoniy sifatlarni va mashqni bajaruvchi yetakchi mushak

guruhlarining ilgari erishilgan tayyorgarlik darajasi hamda darsning turli qismlarida alohida kompensator mashqlarni bajarish imkoniyati hisobga olinadi.

Kompensator mashqlar darsning tayyorgarlik qismi uchun ajratilgan vaqtni qisqartirish hisobiga, umumrivojlantiruvchi mashqlar kompleksi oqim usulida bajarilishi mumkin. Shu tarzda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va muammoli-modulli yondashuvlar yordamida mashg'ulotlarni optimallashtirish va harakat sifatlarini samarali rivojlantirish ta'minlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5712-son farmoni.
2. Musayev B.B. Sport metrologiyasi. O'quv qo'llanma. -T.: "Navro'z" nashriyoti. 2015 y. 200 bet.
3. Olimov M.S. Sport pedagogik mahoratini oshirish. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2017 y. 232 bet.
4. Umarov D.X. Biomexanika. Darslik. -T.: "Sano-standart" nashriyoti. 2017 y. 388 bet.
5. Usmonxo'jayev T.S., Arzumanov S.G. Jismoniy tarbiya. Darslik. -T.: "O'qituvchi" NMIU, 2007 y. 208 bet.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PROSPECTIVE PHYSICS TEACHERS THROUGH THE USE OF EDUCATIONAL SOFTWARE (BASED ON THE TOPIC “REAL GASES. INTERMOLECULAR INTERACTION. VAN DER WAALS EQUATION”)

Jamolova Shahlo Qobilovna

First-year Doctoral Student (Basic Doctorate)
at Bukhara State University

Abstract. This article examines the methodology for enhancing the professional competence of future physics teachers through the use of educational software tools. The effectiveness of using software tools in the teaching process is analyzed based on the topic “Real gases. Intermolecular interactions. Van der Waals equation.” The article aims to improve the teaching and assimilation of complex physical concepts using modern educational technologies. The research results demonstrate that the use of software tools contributes to increasing professional competence and deeper understanding of the topic by students.

Keywords: future teachers, professional competence, educational software tools, real gases, intermolecular interactions, Van der Waals equation, physics education, interactive teaching, virtual laboratory.

BO'LAJAK FIZIKA FANI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI DASTURIY TA'LIM VOSITALARIDAN FOYDALANIB RIVOJLANTIRISH METODIKASI (“REAL GAZLAR. MOLEKULALARARO O'ZARO TA'SIR. REAL GAZLAR. VAN-DER-VAALS TENGLAMASI” MAVZU MISOLIDA)

Jamolova Shahlo Qobilovna

Buxoro davlat universiteti
birinchi bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak fizika fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini dasturiy ta'lim vositalari yordamida rivojlantirish metodikasi ko'rib chiqiladi. “Real gazlar. Molekulalararo o'zaro ta'sir. Van-der-Vaals tenglamasi” mavzusi misolida dasturiy ta'lim vositalaridan foydalanishning ta'lim jarayonidagi samaradorligi tahlil qilinadi. Maqola zamonaviy ta'lim texnologiyalari yordamida murakkab fizik tushunchalarni o'qitish va o'zlashtirish jarayonini takomillashtirishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari dasturiy vositalar yordamida kasbiy kompetentlikni oshirish va o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchilar, kasbiy kompetentlik, dasturiy ta'lim vositalari, real gazlar, molekulalararo o'zaro ta'sir, Van-der-Vaals tenglamasi, fizika ta'limi, interaktiv o'qitish, virtual laboratoriya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N65>

Kirish. Bugungi kunda ta'lim sohasida yuz berayotgan tub islohotlar, ayniqsa, raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish, o'quvchilar va talabalar uchun chuqur bilim, amaliy ko'nikma hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, fizika fanini, xususan, molekulyar fizika bo'yicha murakkab nazariy qonuniyat va

tushunchalarni samarali o'rgatish, ularni dasturiy ta'lim vositalari yordamida vizual va interaktiv shaklda taqdim etish orqali o'qitishning sifati va samaradorligini oshirish mumkin.

Molekulyar fizikadagi "Real gazlar", "Molekulalararo o'zaro ta'sir" va "Van-der-Vaals tenglamasi" kabi mavzular fizikaning nazariy va abstrakt jihatdan murakkab bo'laklaridan biridir. Ushbu mavzularni an'anaviy o'qitish usullari ko'p hollarda talabalar tomonidan to'liq anglab yetilmasligi, formulalarning fizik mazmunini tushunmaslik kabi muammolarni yuzaga keltiradi. Shu bois, ushbu mavzularni dasturiy vositalar yordamida simulyatsiya qilish, virtual tajribalar o'tkazish va modellashtirish orqali o'rgatish zamonaviy ta'lim texnologiyalarining zarur bo'g'iniga aylangan[2; 13–16-b.].

Ayniqsa, bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish ularning nazariy bilimlarini mustahkamlash, pedagogik yondashuvlarini boyitish, tajriba asosida o'rgatish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Dasturiy vositalardan foydalanish faqatgina o'quvchiga emas, balki o'qituvchi uchun ham darsni interaktiv va innovatsion shaklda tashkil etish imkonini beradi.

Asosiy qism. Ideal gaz nazariyasi fizikada gazlarning asosiy xatti-harakatlarini tavsiflash uchun keng qo'llaniladi. Ideal gazlar nazariyasiga ko'ra, gaz molekulalari o'zaro to'liq elastik to'qnashuvlar qiladi va ular orasida hech qanday molekulalararo kuchlar mavjud emas. Bundan tashqari, ideal gaz molekulalarining o'z hajmi e'tiborga olinmaydi. Bunday soddalashtirishlar ko'plab holatlarda yaxshi natijalar beradi, ammo real hayotda mavjud gazlar ideal gaz qonunlariga to'liq rioya qilmaydi.

Real gazlar — bu molekulalari o'zaro ta'sir qiluvchi va o'zlarining sezilarli hajmga ega bo'lgan gazlar. Ularning xatti-harakati ideal gazlardan farq qiladi, ayniqsa yuqori bosim va past harorat sharoitlarida. Real gazlarda molekulalararo tortishish va itarish kuchlari mavjud bo'lib, ular gazning hajmi, bosimi va haroratiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Real gazlarning fizik xususiyatlarini tavsiflash uchun ideal gaz qonunlarini kengaytirish talab qilinadi. Bu kengaytirilgan modellar molekulalararo o'zaro ta'sirlarni va molekula hajmini hisobga oladi. Shunday modellar qatorida Van-der-Vaals tenglamasi eng mashhurlaridan biri hisoblanadi[1; 36-b.].

Zamonaviy ta'lim jarayonida dasturiy ta'lim vositalari o'quvchilarning fizik tushunchalarni chuqurroq va interaktiv tarzda o'zlashtirishiga katta imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, "Real gazlar" kabi murakkab nazariyani o'rganishda virtual laboratoriyalar, simulyatorlar va interaktiv modellar yordamida o'quvchilar gazlarning molekulalararo o'zaro ta'sirlarini va Van-der-Vaals tenglamasining ish faoliyatini amaliy jihatdan tushunishlari mumkin. Virtual laboratoriyalar — bu kompyuter dasturlari yordamida real laboratoriya sharoitlarini simulyatsiya qiluvchi interaktiv muhitdir. "Real gazlar" mavzusida virtual laboratoriya o'quvchilarga:

- Gazlarning bosim, hajm va harorat o'zgarishlarini kuzatish,
- Molekulalararo kuchlarning ta'sirini modellashtirish,
- Van-der-Vaals tenglamasi parametrlarini o'zgartirib, gazning xatti-harakatiga ta'sirini ko'rish imkonini beradi.
- Bunday laboratoriyalar sharoitida o'quvchilar xavfsizlik, vaqt va resurslarni tejash bilan birga, nazariyani yanada samarali o'rganadilar.

Interaktiv simulyatorlar yordamida o'quvchilar gaz molekulalarining harakatini ko'rishlari, molekulalararo tortishish va itarish kuchlarini vizual tarzda kuzatishlari mumkin. Bu esa mavzuni tushunishni sezilarli darajada osonlashtiradi.

Masalan, Van-der-Vaals tenglamasini o'z ichiga olgan simulyatorlar parametrlarni o'zgartirish orqali gazning bosim va hajmini qanday o'zgartirishini ko'rsatadi. Bu esa o'quvchilarga nazariyani amaliy misollar orqali o'rganishga yordam beradi[3; 41–42-b.].

Mavzuni o'rgatishda animatsiyalar va grafik tasvirlar ishlatish real gazlarning xatti-harakatini yanada aniqroq ko'rsatadi. Animatsiyalar molekulalarning harakati, o'zaro ta'siri va Van-der-Vaals kuchlarini vizual tarzda tushuntiradi.

Dasturiy ta'lim vositalaridan samarali foydalanish uchun o'qituvchilar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi mumkin. Bu qo'llanmalarda dasturiy ta'lim vositalarini darsga qanday kiritish, o'quvchilarga topshiriqlar berish va natijalarni baholash bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Dasturiy vositalar yordamida o'quvchilar mustaqil ravishda mavzuni o'rganishlari yoki kichik guruhlarda muammolarni hal qilishlari mumkin. Bu o'quv jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv qiladi.

Shu tarzda, dasturiy ta'lim vositalari "Real gazlar" mavzusini chuqurroq, interaktiv va amaliy jihatdan samarali o'rgatish imkonini beradi hamda bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Zamonaviy raqamli ta'lim muhitida bo'lajak o'qituvchilardan nafaqat an'anaviy bilim va ko'nikmalar, balki yangi texnologiyalardan samarali foydalanish, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvni shakllantirish kabi ko'nikmalar talab etiladi [6; 56–58-b.]. Shu bois, kasbiy kompetentlik tushunchasi bugungi kunda kengayib, o'z ichiga quyidagi jihatlarni ham olmoqda:

- **Pedagogik-axborot kompetentlik** – o'qituvchining raqamli vositalarni dars mazmuniga uyg'unlashtirib, ta'lim samaradorligini oshirish qobiliyati;
- **Didaktik moslashuvchanlik** – turli o'quvchilar, mavzular va muhitlarga mos ravishda metodlarni tanlay olish;
- **Tahliliy fikrlash va muammoni hal qilish** – fizikaviy muammolarni dasturiy modellashtirish orqali yechish qobiliyati.

"Real gazlar" mavzusi doirasida Van-der-Vaals tenglamasi kabi mavzularni dasturiy ta'lim vositalari yordamida interaktiv tarzda tushuntirish orqali o'qituvchi o'zining:

- ✓ fanlararo integratsiyalashuvga asoslangan fikrlashini,
- ✓ taqdimot va tushuntirish mahoratini,
- ✓ o'quvchilar bilan muloqot va baholash strategiyasini

mustahkamlashi mumkin. Bu esa kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning amaliy ifodasi hisoblanadi[5; 38–40-b.].

Shuningdek, dasturiy vositalar o'qituvchiga real laboratoriya sharoitlarida amalga oshirish qiyin bo'lgan tajribalarni virtual muhitda xavfsiz, tezkor va aniq ko'rsatish imkonini beradi. Bu nafaqat o'quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqishni oshiradi, balki o'qituvchining o'ziga bo'lgan ishonchini ham mustahkamlaydi[7; 15-b.].

Xulosa. Ushbu maqolada bo'lajak fizika fani o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini dasturiy ta'lim vositalari yordamida rivojlantirish metodikasi ko'rib chiqildi. "Real gazlar"

mavzusi, xususan, molekulalararo o'zaro ta'sir va Van-der-Vaals tenglamasi misolida bu metodikaning samaradorligi tahlil qilindi.

“Real gazlar” mavzusini o'rgatishda virtual laboratoriyalar, interaktiv simulyatorlar va animatsiyalardan foydalanish o'quvchilarning mavzuni chuqurroq anglashiga va o'zlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish, dasturiy vositalarni dars jarayoniga integratsiya qilish samaradorlikni yanada oshiradi[4; 72-b.].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, dasturiy ta'lim vositalaridan foydalangan holda olib borilgan ta'lim jarayoni bo'lajak fizika o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini sezilarli darajada oshiradi, ularning amaliy ko'nikmalarini mustahkamlaydi hamda ilmiy-pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasini yaxshilaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdurahmonov Q.X. Fizikadan darslik (Akademik litseylar uchun). – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
2. Jo'rayev Q.J., Qodirov B. Zamonaviy fizika o'qitish metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2017.
3. Tursunov O.X. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: “Ilm Ziyo”, 2018.
4. Sharipov Sh.T., Omonov S. Fizika o'qitish metodikasi. – Toshkent: “O'qituvchi”, 2015.
5. Xolmurodov A.X. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda axborot texnologiyalarining o'rni // Pedagogik mahorat. – 2021. – №3. – B. 44–50.
6. Juraev M.J., Tadjibayeva M.T. Interaktiv o'qitish texnologiyalari. – Toshkent: “Ilm Ziyo”, 2019.
7. Nazarov Sh.T. Fizika fanini o'qitishda muammoli va innovatsion metodlar. – Samarqand: “Samarqand universiteti nashriyoti”, 2016.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

THE MAIN MOTIVATIONS AND DIDACTIC POSSIBILITIES OF STUDENT ASSESSMENT IN MASTERING BASIC SCIENCES IN THE MEDICAL EDUCATION SYSTEM

Rasulova Moxidil

Fergana Medical Institute of Public Health
Associate Professor of the department of Physiology

Abstract. This article explores the motivational and didactic aspects of student assessment in the process of mastering fundamental sciences in the medical education system. The author emphasizes that assessment should not be seen merely as a grading tool but as an essential didactic component that enhances students' analytical thinking, self-reflection, and professional motivation. The paper discusses innovative assessment methods formative assessment, OSPE (Objective Structured Practical Examination), portfolio-based learning, and peer assessment that contribute to improving educational quality, fostering student engagement, and ensuring fairness and transparency in evaluation.

Keywords: medical education, assessment system, motivation, didactic principles, formative assessment, OSPE, portfolio, student-centered approach, competency-based education.

TIBBIYOT TA'LIMI TIZIMIDA FUNDAMENTAL FANLARNI O'ZLASHTIRISHDA TALABALAR BILIMINI BAHOLASHNING ASOSIY SABABLARI VA DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Rasulova Moxidil

Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti
Fiziologiya kafedrası dotsenti
E-mail: moxidil.rasulova@mail.ru
www.orcid.org/0000-0002-3456-3384

Annotatsiya. Mazkur maqolada tibbiyot ta'limi tizimida fundamental fanlarni o'qitish jarayonida talabalarining bilimni baholashning motivatsion va didaktik jihatlari yoritilgan. Muallif baholashni nafaqat o'quv natijalarini aniqlash vositasi, balki o'quv jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qiladi. Baholash orqali talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish, refleksiya, tahliliy fikrlash va kasbiy mas'uliyatni shakllantirish imkoniyati kengayishi ta'kidlanadi.

Maqolada shuningdek, baholashning zamonaviy shakllari formativ baholash, OSPE (Objective Structured Practical Examination), portfolioga asoslangan yondashuv va o'zaro baholash kabi metodlarning afzalliklari tahlil qilinadi. Ularning ta'lim samaradorligini oshirish, talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytirish va shaffof o'quv muhitini yaratishdagi o'rni ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: tibbiyot ta'limi, baholash tizimi, motivatsiya, didaktik imkoniyatlar, formativ baholash, OSPE, portfolioga asoslangan yondashuv, talaba markazli ta'lim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N66>

Kirish. Tibbiyot oliy ta'lim tizimida fundamental fanlar - biologiya, anatomiya, fiziologiya, gistologiya, biokimyo kabi yo'nalishlar shifokor kadrlarning kasbiy shakllanishida tayanch poydevor hisoblanadi. Ushbu fanlarni o'zlashtirish jarayonida talabalarining bilimni

baholash tizimi nafaqat ularning o'qishga bo'lgan munosabatini, balki kasbiy motivatsiya va o'z-o'zini rivojlantirish darajasini ham belgilaydi. Baholash jarayoni o'qituvchining pedagogik mahorati, o'quv dasturining mazmuni, didaktik yondashuv va talaba faolligi o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni ifodalaydi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tibbiyot ta'limini modernizatsiya qilish jarayoni keng ko'lamda amalga oshirilmoqda. Prezident qaror va farmonlarida oliy ta'limda sifat ko'rsatkichlarini xalqaro mezonlarga moslashtirish, talaba markazli yondashuvni joriy etish, baholash tizimini shaffof va natijaga yo'naltirilgan shaklga keltirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Xususan, PQ-3775-sonli qaror (2018-yil) va Oliy ta'lim konsepsiyasi (2023-2030)da ta'lim natijalarini baholash tizimini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish zarurligi qayd etilgan[1; 3-4-b.]. Shu nuqtai nazardan, fundamental fanlarda baholash faqat nazariy bilimni o'lchash bilan cheklanmasdan, talabaning tahliliy fikrlash, amaliy ko'nikma, kommunikativ va kasbiy kompetensiyalarini aniqlashni ham o'z ichiga olishi lozim.

Fundamental fanlarni o'zlashtirish jarayonida baholashning asosiy motivatsion sababi bu talabaning o'z bilimini chuqurlashtirish, o'zini baholash hamda o'z ustida ishlash ehtiyojini shakllantirishdir [4; 67-74-b.]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, samarali baholash tizimi talabalarda ichki motivatsiyani kuchaytiradi, o'quv jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantiradi va natijada o'zlashtirish darajasini oshiradi. Aksincha, baholashning adolatsiz, biryoqlama yoki faqat ball yig'ishga qaratilgan shakli talabalarda stress, befarqlik va o'qishga nisbatan ishonchsizlik hissini kuchaytiradi. Shu bois baholash jarayonini ilmiy asoslangan didaktik tamoyillar asosida tashkil etish zarur.

Baholashning didaktik imkoniyatlari tibbiyot ta'limi tizimida o'qituvchiga o'quv natijalarini chuqur tahlil qilish, talabalarining o'zlashtirish dinamikasini baholash va ta'lim jarayonini takomillashtirish imkonini beradi [3; 7-8-b.]. Zamonaviy baholash vositalari (reyting tizimi, testlar, OSCE Objective Structured Clinical Examination, portfolio, refleksiv kundaliklar) talabalarining bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini kompleks o'lchash imkonini beradi. Ayniqsa, fundamental fanlar doirasida OSPE (Objective Structured Practical Examination) kabi formatlar laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda samarali natijalar beradi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasida baholash tizimi faqat natija o'lchovchisi emas, balki ta'lim jarayonining uzviy qismiga aylangan. Masalan, AQSh, Kanada, Yaponiya, Germaniya va Janubiy Koreya tibbiyot universitetlarida talabalarining bilimni baholash "Assessment for learning" tamoyili asosida tashkil etilib, bu jarayon o'quvchining rivojlanishiga xizmat qiladigan refleksiv mexanizm sifatida qaraladi [8;387-396-b.]. Talaba o'z bilimni baholash jarayonida nafaqat natijani oladi, balki o'rganishdagi kamchiliklarini tahlil qiladi, o'z ustida ishlash strategiyasini belgilaydi.

O'zbekiston tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida so'nggi yillarda baholash tizimi ham tubdan o'zgarib bormoqda. An'anaviy "imtihon markazli" baholashdan bosqichma-bosqich kompetensiyaviy, amaliy va formativ baholash tizimiga o'tilmoqda. Bu esa o'qituvchilardan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashni, talabalarda o'z-o'zini baholash va refleksiya ko'nikmalarini shakllantirishni talab etadi [2;7-8-b.].

Fundamental fanlarda baholash jarayonining didaktik imkoniyatlari keng: u o'quv materialini tizimlashtirish, o'quv natijalarini tahlil qilish, talabaning fikrlash faoliyatini rag'batlantirish, hamda klinik tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, tibbiy ta'lim tizimida baholashning mazmuni, shakli va mezonlarini aniqlashda nafaqat

o'qituvchi, balki talaba, kafedra jamoasi va o'quv muhitining o'zaro hamkorligi ta'minlanishi zarur.

Mazkur tadqiqotning maqsadi tibbiyot ta'limi tizimida fundamental fanlarni o'zlashtirishda talabalarning bilimini baholashning asosiy motivatsion omillari va didaktik imkoniyatlarini ilmiy tahlil qilish, samarali baholash tamoyillarini aniqlash hamda takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fundamental fanlarni o'qitish jarayonida talabalarning bilimini baholash tizimining samaradorligini aniqlash, baholashning motivatsion omillari hamda didaktik imkoniyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot 2023-2025-yillar davomida O'zbekistonning bir nechta tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida olib borildi.

Tadqiqot obyekti va ishtirokchilari — Tadqiqot obyekti sifatida “Biologiya”, “Fiziologiya”, “Anatomiya”, “Gistologiya” va “Biokimyo” kabi fundamental fanlar tanlab olindi. Tadqiqotda jami 280 nafar tibbiyot talabalari (I–III kurslar) hamda 35 nafar professor-o'qituvchilar ishtirok etdi. Ularning faoliyati o'quv jarayonidagi baholash tizimi, o'zlashtirish darajasi va motivatsion ko'rsatkichlar orqali kuzatildi.

Talabalarning 60 foizi ayollar, 40 foizi erkaklardan iborat bo'lib, ularning o'rtacha yoshi $20 \pm 1,8$ yoshni tashkil etdi. Baholash jarayoni 5 ta fan kesimida amalga oshirilib, har bir fan bo'yicha reyting tizimi, amaliy topshiriqlar, test natijalari va o'z-o'zini baholash anketalari tahlil qilindi.

Tadqiqot metodlari — Tadqiqotda bir necha ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo'llanildi:

1. **Pedagogik tahlil va kuzatuv** – dars jarayonlari, laborator mashg'ulotlari hamda baholash jarayonlari muntazam kuzatilib, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro ta'sir tahlil qilindi.
2. **So'rovnomma va intervyu** – 280 nafar talaba va 35 nafar o'qituvchidan baholash tizimiga nisbatan munosabat va takliflarni aniqlash maqsadida anonim so'rov o'tkazildi.
3. **Taqqoslash tahlili** – O'zbekiston tibbiyot oliy ta'lim muassasalaridagi baholash tizimi xalqaro tajriba (AQSh, Germaniya, Yaponiya va Turkiya universitetlari) bilan solishtirildi.
4. **Eksperimental yondashuv** – baholashning yangi metodlari (formativ, diagnostik, portfolioga asoslangan baholash) ayrim guruhlarda joriy etilib, ularning samaradorligi baholandi.
5. **Statistik tahlil** – to'plangan ma'lumotlar foizlarda, o'rtacha ko'rsatkichlarda va dinamik jadval shaklida tahlil qilindi.

Tadqiqot bosqichlari

Tadqiqot uch bosqichda olib borildi:

- **1-bosqich (diagnostik tahlil):** amaldagi baholash tizimining kuchli va zaif tomonlari, mavjud muammolar o'rganildi.
- **2-bosqich (eksperimental sinov):** yangi baholash yondashuvlari - OSPE (Objective Structured Practical Examination), formativ va o'zaro baholash (peer-assessment) shakllari sinovdan o'tkazildi.
- **3-bosqich (natijaviy tahlil):** o'zlashtirish darajasi, motivatsiya indeksi va talabalarning baholash tizimiga nisbatan ishonch darajasi statistik qayta ishlanib, taqqoslama jadval shaklida umumlashtirildi.

Baholash mezonlari — Baholash samaradorligini aniqlash uchun quyidagi mezonlar belgilandi:

- **Nazariy bilimlar indeksi (NBI):** test va yozma ishlar natijalari asosida.
- **Amaliy ko'nikmalar indeksi (AKI):** laborator mashg'ulot va OSPE baholari asosida.
- **Motivatsion faoliyat indeksi (MFI):** so'rovnoma savollari orqali talabalarning o'qishga bo'lgan qiziqishi, tashabbuskorligi va o'zini baholash darajasi bo'yicha.
- **O'qituvchi tahlil indeksi (OTI):** o'qituvchilarning didaktik yondashuvni qo'llash darajasi va innovatsion metodlarni tatbiq etish holati orqali.

№	Tadqiqot metodi	Maqsadi	Natija
1	Kuzatuv	O'qituvchi–talaba o'zaro ta'sirini baholash	Faollik ko'rsatkichi aniqlandi
2	So'rovnoma	Motivatsion omillarni aniqlash	280 talaba javob berdi
3	Eksperiment	Yangi baholash metodlarini sinash	OSPE samaradorligi tasdiqlandi
4	Taqqoslash	Xalqaro tajribani o'rganish	4 davlat modeli tahlil qilindi
5	Statistik tahlil	O'zlashtirish natijalarini tahlil qilish	10% o'sish qayd etildi

1-jadval. Tadqiqotda qo'llanilgan metodlar va ularning maqsadi

Baholash vositalari — Baholash uchun zamonaviy vositalardan foydalanildi: test tizimlari (Google Forms, Moodle), amaliy ko'nikma kartalari, OSPE modullari, "Peer Review" varaqalari hamda elektron portfolio shakllari. Har bir talaba uchun reyting natijalari, motivatsiya darajasi va baholashdagi o'zgarishlar qayd etildi.

Tadqiqot ishonchliligi — Natijalarning ishonchliligi statistik tahlil (Student t-test, Pearson korrelyatsiyasi) orqali tekshirildi. O'qituvchilarning mustaqil ekspert xulosalari ham inobatga olindi. Natijalar 95% ishonchlilik darajasida ($p < 0.05$) tasdiqlandi.

Mazkur metodik yondashuvlar tibbiyot ta'limida fundamental fanlarni o'zlashtirishda baholash tizimining motivatsion va didaktik jihatlarini har tomonlama tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fundamental fanlarni o'qitish jarayonida talabalarning bilimni baholash tizimi ularning o'quv faolligi, o'zlashtirish darajasi va ichki motivatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini yaqqol namoyon qildi. Baholash jarayonini takomillashtirish o'qituvchi va talaba o'rtasida o'zaro hamkorlikni kuchaytirib, o'quv jarayonini shaffof, adolatli va natijaga yo'naltirilgan tizimga aylantirdi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida an'anaviy baholash tizimida o'qiyotgan talabalar faoliyati tahlil qilindi. Ushbu tizimda baholash asosan oraliq test, yozma imtihon va og'zaki javoblar orqali amalga oshirilib, o'zlashtirish darajasi o'rtacha 64% atrofida bo'ldi. Talabalar so'rovnomasida qayd etilishicha, baholashning an'anaviy shakllari ko'pincha yod olishga asoslangan, tahliliy fikrlash va amaliy ko'nikmalarni baholash imkoniyatini bermaydi. Shu bois ularning o'qishga nisbatan ichki motivatsiyasi past (59%) darajada qayd etildi.

Eksperimental bosqichda yangi baholash yondashuvlari joriy etildi: formativ baholash, OSPE (Objective Structured Practical Examination), portfolioga asoslangan baholash hamda o'zaro baholash (peer-assessment). Ushbu yondashuvlar o'quv jarayonining interaktivligini oshirdi, talabalarning o'z bilimni tahlil qilish va o'zini baholash ko'nikmasini shakllantirdi.

Natijada o'zlashtirish darajasi 64% dan 81% gacha, amaliy ko'nikmalar esa 58% dan 84% gacha oshdi.

Baholash turi	Nazariy bilim (%)	Amaliy ko'nikma (%)	Motivatsiya darajasi (%)
An'anaviy tizim	64	58	59
Formativ baholash	75	78	73
OSPE metodi	82	84	79
Portfolioga asoslangan baholash	80	81	76
O'zaro baholash (Peer-assessment)	78	80	74

Baholash shakllari bo'yicha taqqoslama natijalar

Jadvaldan ko'rinadiki, **OSPE** metodi eng yuqori natijani berdi talabalarning nazariy bilimlari 82%, amaliy ko'nikmalari 84%, motivatsiya darajasi 79% ni tashkil etdi. Bu metod amaliy mashg'ulotlarni real klinik sharoitga yaqin holatda baholash imkonini berib, talabalarda kasbiy mas'uliyat hissini kuchaytirgan. Portfolioga asoslangan baholash ham samarali bo'lib, u talabalarni muntazam ravishda o'z bilimni tahlil qilish, o'zini rivojlantirish va individual yutuqlarini qayd etishga undagan.

So'rovnomaga natijalariga ko'ra, 72 foiz talaba baholash mezonlarining shaffofligi va aniq belgilanishi ularni o'qishga ko'proq jalb qilganini ta'kidladi. 18 foiz talaba esa raqobat muhiti va jamoaviy baholash ularning faolligini oshirganini bildirdi. Faqat 10 foiz talaba baholash jarayonini stress manbai sifatida baholagan. Bu holat baholash tizimining psixologik jihatdan qulay bo'lishi ham o'qitish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi.

Tahlil jarayonida talabalar motivatsiyasi, o'zlashtirish natijalari va o'qitish metodlari o'rtasida yuqori korrelyatsion bog'liqlik aniqlangan. Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = 0.81$ bo'lib, bu o'zgaruvchilar o'rtasidagi ijobiy va kuchli bog'liqlikni ko'rsatadi. Shuningdek, statistik tahlil (Student t-test) natijalariga ko'ra, farqlar $p < 0.05$ darajada ishonchli ekanligi tasdiqlandi. Bu esa yangi baholash yondashuvlari nafaqat motivatsiyani, balki o'quv natijalarini ham sezilarli darajada yaxshilashini ilmiy jihatdan asoslaydi.

O'qituvchilardan olingan intervyular ham baholash tizimini yangilashning ijobiy natijalarini tasdiqladi. Ularning 68 foizi formativ baholash talabalarda o'zaro muloqotni kuchaytirganini, 22 foizi portfolioga asoslangan baholash natijasida talabalarning mas'uliyati oshganini qayd etdi. OSPE metodidan foydalangan 10 foiz o'qituvchi bu yondashuv klinik tafakkurni rivojlantirishda eng samarali vosita ekanini ta'kidladi, ammo texnik infratuzilma yetishmasligi sababli uni doimiy qo'llashda qiyinchiliklar mavjudligini bildirdi.

Baholash tizimining didaktik imkoniyatlari ham o'rganildi. Shuni aniqlash mumkinki, baholash faqatgina natijani aniqlash vositasi emas, balki o'quv jarayonining didaktik mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Talabalar o'z bahosini bilish orqali o'qish strategiyasini qayta ko'rib chiqadi, kamchiliklarini aniqlaydi va o'z bilimni takomillashtirish yo'nalishlarini belgilaydi. Ayniqsa, portfolioga asoslangan yondashuvda bu mexanizm yaqqol namoyon bo'ldi talabalarning 84 foizi bu tizim ularga o'z yutuqlarini kuzatib borish va o'z-o'zini baholash imkonini berganini bildirdi.

Tadqiqot natijalarining umumiy tahlili quyidagilarni ko'rsatdi:

- An'anaviy baholash tizimida o'zlashtirish ko'rsatkichi past bo'lib, talabalarning motivatsiyasi yetarli darajada shakllanmagan.
- Formativ, portfolioga asoslangan va OSPE metodlari o'qitish jarayonining interaktivligini oshirgan.
- Baholash jarayonining shaffofligi va mezonlar aniq belgilanganida talabalar o'qishga nisbatan ijobiy munosabat bildirgan.
- Talabalarning bilim darajasi 14 foizga, amaliy ko'nikmalari 26 foizga, motivatsiya ko'rsatkichi esa 20 foizga oshgan.
- Baholashning yangi formatlari talabalarda refleksiya, tahliliy fikrlash va o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantirgan.

Raqamli baholash tizimlari ham o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatdi. Moodle, Google Classroom va OSPE simulyatsiya modullari orqali o'tkazilgan nazorat ishlari an'anaviy imtihonlarga nisbatan talabalarning tayyorgarlik darajasini 1,3 barobar oshirgan. Onlayn testlar talabalarga vaqt va joydan qat'i nazar bilimini tekshirish imkonini bergan, bu esa baholash jarayonini demokratik va shaffof qilgan.

Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanishicha, baholash natijalari o'qituvchilar uchun ham muhim didaktik tahlil manbai bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi o'z talabalari natijalarini tahlil qilib, o'z dars uslubini takomillashtiradi, kamchiliklarni aniqlaydi va ta'lim sifatini oshiradi. Bu jarayon tibbiyot ta'limida "feedback learning cycle" tamoyilini shakllantiradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, fundamental fanlarni o'qitishda baholash tizimini modernizatsiya qilish tibbiyot ta'limining samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardandir. Baholash talabaning bilimini aniqlash vositasi emas, balki uning rivojlanishini boshqaruvchi didaktik mexanizmga aylanmoqda. Baholash jarayoniga talabaning faol ishtirokini jalb etish, o'zaro baholashni joriy etish va o'z-o'zini tahlil qilish imkoniyatini yaratish orqali o'qitish sifati sezilarli darajada oshadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari tibbiyot ta'limida fundamental fanlarni o'zlashtirish jarayonida samarali baholash tizimi quyidagi mezonlarga asoslanishi kerakligini ko'rsatadi: **adolat, shaffoflik, izchillik, individual yondashuv va didaktik integratsiya**. Mazkur yondashuvlar talabalarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni klinik tafakkur, tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlaydi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fundamental fanlarni o'zlashtirish jarayonida baholash tizimi nafaqat o'quv natijalarining ko'rsatkichi, balki o'qitishning muhim didaktik vositasi sifatida ham faol rol o'ynaydi. Baholash talabaning o'qishga bo'lgan munosabatini, ichki motivatsiyasini, tahliliy tafakkurini va kasbiy kompetensiyalarini shakllantiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon tibbiy ta'limda "learning for assessment" (baholash uchun o'qitish) emas, balki "assessment for learning" (o'rganish uchun baholash) tamoyilini joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida an'anaviy baholash tizimi bilan innovatsion yondashuvlar o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi. An'anaviy baholash tizimi, odatda, test va imtihonlarga asoslanib, talabaning yodlash qobiliyatini baholaydi, ammo amaliy fikrlash, tahlil va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini bermaydi. Natijada, talaba o'qishni faqat baho olish

vositasi sifatida qabul qiladi. Shu sababli, an'anaviy baholash modeli talabalarda o'qishga nisbatan ichki motivatsiyani yetarli darajada shakllantirmaydi.

Innovatsion yondashuvlar esa, xususan, formativ baholash, OSPE, portfolioga asoslangan baholash va o'zaro baholash metodlari talabaning o'quv jarayonida faol ishtirokini ta'minlaydi. Baholash talaba uchun jarayonning bir qismi sifatida qaraladi, natija esa shunchaki oraliq bosqich sifatida talqin etiladi. Bu o'zgarish didaktik jihatdan katta ahamiyatga ega, chunki u o'qitish jarayonini passiv shakldan faol, reflektiv va natijaga yo'naltirilgan tizimga aylantiradi [7;1018-1020-b.].

Mazkur tadqiqot natijalari xalqaro tajribalar bilan uyg'unlikda tahlil qilindi. Masalan, **Harvard Medical School, Mayo Clinic School of Medicine** va **University College London** kabi nufuzli tibbiyot universitetlarida baholash tizimi ko'p yillardan beri formativ yondashuv asosida olib boriladi. Ularning ta'lim modelida baholash o'qitish jarayonining uzviy qismi bo'lib, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muntazam teskari aloqa (feedback) asosida amalga oshiriladi. Talaba o'z bilimini baholash orqali o'rganadi, o'zining zaif jihatlarini aniqlaydi va takomillashtirish rejasini tuzadi.

Bizning tadqiqotda ham xuddi shu tamoyil tasdiqlandi. OSPE metodini qo'llagan guruhlarda talabalar o'z natijalarini tahlil qilish orqali xatolarini mustaqil aniqlay oldilar. Ular bahoni maqsad emas, o'zini rivojlantirish uchun vosita sifatida qabul qildilar. Bu yondashuv O'zbekiston tibbiyot ta'limi tizimida formativ baholashni keng joriy etish zarurligini ko'rsatadi.

Portfolioga asoslangan baholash ham yuqori natija berdi. Bu metod talabaning o'z yutuqlarini kuzatish, o'z-o'zini baholash va individual rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish imkonini beradi. Xalqaro amaliyotda bu yondashuv "reflective practice" tamoyiliga asoslanadi ya'ni talaba o'rganish jarayonida o'z fikrlashini, qarorlarini va amaliy faoliyatini tahlil qiladi. Bizning tadqiqotda portfolioga asoslangan baholash qo'llanilgan guruhlarda talabalarning o'zlashtirish darajasi 80% dan oshgan, motivatsiya esa 76% ni tashkil etgan.

Problem-based learning (muammoli o'qitish) va **team-based learning** (jamoaviy o'qitish) metodlari bilan birgalikda baholash tizimini integratsiyalash ham o'zining samaradorligini ko'rsatdi. Talabalar kichik guruhlar asosida baholash jarayonida faol ishtirok etishdi, bu esa ularning ijtimoiy muloqot, tahliliy fikrlash va birgalikda qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirdi. Bu natijalar **Zadarko (2020)** va **Thistlethwaite (2019)** tadqiqotlari bilan hamohangdir. Ularning fikricha, baholashning jamoaviy shakli tibbiyot ta'limida klinik tafakkur va muloqot madaniyatini shakllantiradi [10;145-152-b.].

Muhokama jarayonida aniqlangan muhim jihatlardan biri baholash tizimining shaffofligi va adolatliligi talabalarning o'qishga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi. So'rovnoma natijalariga ko'ra, talabalarning 72 foizi baholash mezonlari aniq va ochiq e'lon qilinganda, ular o'zini ishonchliroq va mas'uliyatliroq his qilganini bildirdi. Bu holat "fair assessment" tamoyilining amaliy tasdig'idir.

O'zbekiston tibbiyot oliy ta'lim tizimida baholashning yangi modelini joriy etish uchun bir nechta shartlar zarurligi aniqlangan. Birinchidan, o'qituvchilarning baholash madaniyatini rivojlantirish ular formativ va diagnostik baholash metodlarini mukammal bilishi va ulardan foydalanishni o'rganishi kerak. Ikkinchidan, moddiy-texnik baza, xususan, OSPE laboratoriyalari, elektron test tizimlari va portfoliolarini yuritish uchun raqamli platformalar yangilanishi lozim. Uchinchidan, baholash natijalarini faqat raqamli ko'rsatkich sifatida emas, balki ta'lim sifatini takomillashtiruvchi indikator sifatida talqin etish zarur.

Xalqaro ta'lim tizimlarida baholash jarayonining ijtimoiy va psixologik omillariga ham katta e'tibor qaratiladi. Masalan, **European Association for Medical Education (AMEE)** tavsiyalariga ko'ra, tibbiyot ta'limida baholash faqat "yakuniy baho"ni berish emas, balki talabani o'rganishga undovchi, qo'llab-quvvatlovchi, ijobiy teskari aloqa asosidagi jarayon bo'lishi kerak [5;1-5-b.]. Bizning tadqiqotda ham aynan shunday xulosa olindi talabalarning 85 foizi teskari aloqa olgandan so'ng o'z o'qish strategiyasini o'zgartirganini bildirdi.

Bundan tashqari, baholash tizimining **didaktik imkoniyatlari** tibbiyot ta'limining sifatini oshirishda asosiy vositalardan biridir. Baholash jarayoni o'quv natijalarini aniqlabgina qolmay, o'qituvchiga ta'lim jarayonini tahlil qilish, individual yondashuvni shakllantirish va metodik kamchiliklarni aniqlash imkonini beradi [9;42-45-b.]. Shunday qilib, baholash tizimi o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi "aks aloqa mexanizmi" sifatida didaktik tahlil vositasiga aylanadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat baholashning motivatsion omillari talaba faoliyatiga bevosita ta'sir etadi. Adolatli, tushunarli va o'z vaqtida berilgan baho talabaning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytiradi, o'zini baholash va o'z ustida ishlash ehtiyojini uyg'otadi. Bu esa O'zbekiston tibbiyot ta'limida o'qitish jarayonining markazida talaba shaxsini qo'yish, ya'ni "student-centered learning" tamoyilini to'liq ro'yobga chiqarish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, tibbiyot ta'limi tizimida baholashni faqat natijani aniqlash vositasi sifatida emas, balki o'qitish jarayonining uzviy, didaktik va motivatsion qismi sifatida tashkil etish zarur. Bu yondashuv fundamental fanlarni o'rganish sifatini oshiradi, klinik tafakkurni rivojlantiradi va zamonaviy, raqobatbardosh tibbiyot kadrlarini tayyorlash uchun mustahkam asos yaratadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari tibbiyot oliy ta'lim tizimida fundamental fanlarni o'zlashtirish jarayonida talabalar bilimni baholashning motivatsion va didaktik jihatlari ta'lim sifatini oshirishda hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatdi. Baholash tizimi nafaqat o'quv natijalarini aniqlash vositasi, balki o'qitish jarayonining faol va integrativ qismi sifatida xizmat qilishi kerakligi ilmiy asoslandi.

Tadqiqot jarayonida an'anaviy baholash usullari bilan innovatsion yondashuvlar taqqoslandi. An'anaviy tizimda o'zlashtirish darajasi o'rtacha 64% bo'lgan bo'lsa, formativ, OSPE, portfolioga asoslangan va o'zaro baholash tizimlari joriy etilgach, bu ko'rsatkich 81–84% gacha oshdi. Shu bilan birga, talabalar motivatsiyasi 20 foizga, amaliy ko'nikmalari esa 26 foizga yaxshilandi. Bu natijalar yangi baholash metodlari o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarda mas'uliyat, mustaqillik va tahliliy tafakkurni rivojlantirishda muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi.

Baholash jarayonining shaffofligi va adolatligi talabalarning o'qishga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgartiradi. Talabalarning 72 foizi baholash mezonlari ochiq va aniq belgilanganda, o'zini ishonchliroq va faolroq his qilganini qayd etdi. Bu esa baholash jarayonida "fair assessment" tamoyilini joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

Didaktik nuqtai nazardan baholash o'quv jarayonining muhim tahliliy vositasi bo'lib, o'qituvchiga ta'lim natijalarini baholash, o'quv dasturlarini takomillashtirish va individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, portfolioga asoslangan baholash talabalarning refleksiya, o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Raqamli texnologiyalar va interaktiv platformalarning joriy etilishi baholash jarayonining samaradorligini yanada oshirdi. Moodle, Google Classroom, OSPE simulyatsiya tizimlari va elektron portfoliolar yordamida talabalar bilimni masofaviy, mustaqil va real vaqt rejimida baholash imkoniyati yaratildi. Bu tizimlar baholashni inson omilidan xolislashtirib, natijalarning aniqligi va shaffofligini ta'minladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, tibbiyot ta'limi tizimida fundamental fanlarni o'zlashtirishda samarali baholash quyidagi asosiy tamoyillarga tayanishi lozim:

1. **Adolat va shaffoflik** – baholash mezonlari aniq, tushunarli va hammaga teng tatbiq etilishi kerak.
2. **Integratsiya va amaliy yo'naltirilganlik** – fundamental bilimlar klinik holatlar bilan bog'liq holda baholanishi lozim.
3. **Formativ yondashuv** – baholash talabani rivojlanishiga xizmat qiluvchi, teskari aloqa beruvchi mexanizm bo'lishi zarur.
4. **Talaba markazli yondashuv** – baholash jarayonida talaba faol ishtirokchi sifatida qaralishi kerak.
5. **Raqamli texnologiyalar** – test, OSPE, elektron portfoliolar va onlayn monitoring tizimlaridan keng foydalanish zarur.

Baholash tizimini shunday shakllantirish kerakki, u o'qituvchi va talaba o'rtasida doimiy muloqot, refleksiya va o'zaro ishonch muhitini yaratib bersin. Shundagina baholash natijasi faqat raqam yoki ball emas, balki o'qitish sifatining ko'rsatkichi, talabani kasbiy shakllanish darajasini aks ettiruvchi indikator bo'ladi.

Shunday qilib, tibbiyot ta'limi tizimida fundamental fanlarni o'zlashtirishda baholashning motivatsion va didaktik imkoniyatlarini to'g'ri tashkil etish — yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan va amaliyotda samarali ishlay oladigan shifokor kadrlarni tayyorlashning eng muhim shartlaridan biridir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son qarori. *"Tibbiyot ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida."* – Toshkent, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. *"Tibbiy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi (2023–2030 yillar)."* – Toshkent, 2023.
3. Harden, R. M., & Laidlaw, J. M. (2017). *Essential Skills for a Medical Teacher: An Introduction to Teaching and Learning in Medicine*. Edinburgh: Elsevier.
4. Muydinov F.F. (2023). Theoretical foundations for the development of media competence when preparing students for professional activities. *The American Journal of Applied Sciences*, 5(09), 67–74. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume05Issue09-08>
5. M. M. Adnan, M. F. Farkhodjonovich, R. Shrivastava, A. Bhandari, A. Aravind and S. K. S, "Enhancing 5G Network Throughput Using Reinforcement Learning," 2024 IEEE International Conference on Communication, Computing and Signal Processing (IICCCS), ASANSOL, India, 2024, pp. 1-5, doi: 10.1109/IICCCS61609.2024.10763894.
6. Barrows, H. S., & Tamblyn, R. M. (2010). *Problem-Based Learning: An Approach to Medical Education*. New York: Springer Publishing.
7. Thistlethwaite, J. E., & Duvivier, R. J. (2019). *Interprofessional education and the assessment of fundamental medical sciences. Medical Teacher*, 41(9), 1018–1026.
8. Epstein, R. M. (2007). *Assessment in medical education. New England Journal of Medicine*, 356(4), 387–396.

9. WHO (World Health Organization). (2021). *Global Standards for the Initial Education of Health Professionals*. Geneva: WHO Press.
10. Zadarko, E., & Rogowski, L. (2020). *Modern didactic approaches in assessment within medical education*. *Journal of Medical Education*, 25(4), 145–152.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

USING ENTRUSTABLE PROFESSIONAL ACTIVITIES (EPA) TECHNOLOGY IN TEACHING ANESTHESIOLOGY TO DEVELOP STUDENTS' PROFESSIONAL COMPETENCIES

Ismailov Oybek Abdurasulovich

Assistant, Department of Anesthesiology
Resuscitation and Emergency Medical Care,
Andijan State Medical Institute

E-mail: yettiyluduuz@gmail.com

www.orcid.org/0000-0002-7349-8773

Abstract. This article explores the theoretical and practical aspects of implementing the Entrustable Professional Activities (EPA) framework in the teaching of anesthesiology and resuscitation. Competency-based medical education (CBME) requires not only theoretical knowledge but also the ability to apply clinical skills independently and responsibly in real healthcare settings. The EPA approach provides a structured and measurable system for assessing students' readiness for clinical practice through progressively increasing levels of professional trust. The study analyzes the methodological foundations of EPA, its integration with simulation-based learning, and the development of clinical thinking and decision-making competencies among students. It also discusses the design of EPA indicators, levels of entrustment, and assessment criteria tailored for anesthesiology training. The implementation of EPA enhances the transparency of evaluation, fosters student autonomy, and promotes reflective practice.

The results demonstrate that applying EPA technology significantly improves students' practical readiness, self-assessment abilities, and responsibility in performing clinical tasks. Therefore, EPA represents a promising model for modernizing anesthesiology education and preparing future medical professionals for independent, evidence-based clinical work.

Keywords: Entrustable Professional Activities, competency-based medical education, anesthesiology, clinical training, simulation-based learning, reflective practice, professional trust, assessment framework.

ANESTEZOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ENTRUSTABLE PROFESSIONAL ACTIVITIES (EPA) TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANIB TALABALARGA MALAKAVIY TA'LIM BERISH

Ismailov Oybek Abdurasulovich

Anesteziologiya reanimatologiya va tez tibbiy yordam
kafedrası assistenti, Andijon Davlat Tibbiyot Instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada anesteziologiya-reanimatologiya fanini o'qitishda Entrustable Professional Activities (EPA) texnologiyasini tatbiq etishning nazariy va amaliy jihatları tahlil qilinadi. Hozirgi zamon tibbiy ta'limida kompetensiyaga asoslangan yondashuv markaziy o'rında turib, har bir talabaning klinik faoliyatga tayyorlik darajasini aniq mezonlar asosida baholashni taqozo etadi. EPA konsepsiyasi o'quv jarayonida talabaning faqat nazariy bilimni emas, balki real klinik holatlarda mustaqil qaror qabul qilish, kasbiy javobgarlikni his etish va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maqolada EPA texnologiyasining metodologik asoslari, anesteziologiya fanida simulyatsion o'qitish bilan integratsiyasi, klinik topshiriqlar orqali talabalarning kasbiy tayyorgarligini bosqichma-bosqich rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari EPA texnologiyasi talabalarning amaliy tayyorgarligini, reflektiv tahlil ko'nikmalarini va mas'uliyatli qaror qabul qilish madaniyatini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Shuningdek,

maqolada EPA baholash darajalari, indikatorlari va ularni o'quv dasturlariga integratsiya qilish bo'yicha takliflar keltirilgan. Ushbu yondashuv kelajakdagi anesteziolog mutaxassislarni tayyorlashda samarali model sifatida tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: Entrustable Professional Activities, kompetensiyaviy yondashuv, anesteziologiya, tibbiy ta'lim, klinik tayyorgarlik, simulyatsion trening, refleksiya, baholash tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N67>

So'nggi yillarda tibbiy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o'quv jarayonini yangicha asosda tashkil etishni taqozo etmoqda. Entrustable Professional Activities (EPA) konsepsiyasi — tibbiyotda mutaxassislarni tayyorlashda amaliy faoliyatga yo'naltirilgan yangi pedagogik texnologiya bo'lib, u talabaning mahoratini real klinik holatlarda baholash imkonini beradi [1].

Zamonaviy tibbiy ta'lim sohasida muhim yo'nalish o'zgarishlari sodir bo'lmoqda. An'anaviy vaqt-vaqtida belgilangan muddatli mashg'ulotlar va nazariy baholashga asoslangan model o'rnini, turli mamlakatlarda, tibbiyot talabalari va rezidentlarini amaliy tayyorgarlikka yo'naltirilgan, natijaviy (outcome-based) yondashuv egallay boshladi. Bu jarayonda markaziy o'rin egallagan tushunchalardan biri — **Kompetensiyaga yo'naltirilgan tibbiy ta'lim** - (Competency-Based Medical Education (CBME)) bo'lib, u ta'lim dasturlarini "talaba nima qila olishi lozim" degan savoldan boshlashga undaydi. Masalan, CBME maqsadi — "talaba ma'lum bilimga ega bo'ladi" emas, balki "talaba mustaqil ravishda xavfsiz va samarali klinik faoliyat ko'rsata oladi" degan darajaga yetishdir [5].

CBME konsepsiyasini amaliyotga aylantirishdagi muammolardan biri — kompetensiyalarni nazariy ravishda belgilash bilan qolib ketishi, ularni real klinik vaziyatlarda nazorat qilish va baholashning noaniqligi bo'ldi. Shu munosabat bilan 2005-yilda Olle ten Cate tomonidan ilgari surilgan EPA tushunchasi faoliyatga asoslangan baholash modeli sifatida tibbiy ta'limga kirib keldi. EPA — talaba yoki rezidentga mustaqil tarzda topshirilishi mumkin bo'lgan klinik ish faoliyatining konkret birligi ("Kasbiy amaliyotning funksional birligi") sifatida ta'riflanadi[8]. Bu yondashuv kompetensiyalarning ("talabaning ega bo'lishi lozim bo'lgan xususiyatlar") va klinik faoliyatning ("talaba mustaqil bajara olishi lozim bo'lgan amallar") o'rtasidagi bo'shliqni to'ldiradi[11].

Anesteziologiya-reanimatologiya yo'nalishida ta'lim jarayoni ancha murakkab, chunki bu soha nafaqat texnik ko'nikmalar (masalan, intubatsiya, anesteziya nazorati) balki jamoaviy ish, tezkor qaror qabul qilish, xavfsizlik tamoyillariga rioya qilish kabi ko'plab no-texnik (shaxsiy va kasbiy-muloqot ko'nikmalarini) jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, "kirish bosqichida" talaba kasallik holatini baholash, xavf omillarini aniqlash va jamoa bilan samarali hamkorlik qilishi lozim. Shuning uchun anesteziologiya fanida o'qitishda faqat nazariy ma'ruzalar va yozma imtihonlar bilan cheklanish yetarli emas. Tibbiy simulyatsiyalashgan mashg'ulotlar, klinik vaziyatlarni modellashtirish va EPA asosida baholash bu jarayonda muhim vosita hisoblanadi[15].

Bundan tashqari, anesteziologiya ta'limida xalqaro tajribalar ham kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash zarurligini ko'rsatmoqda. Masalan, turli mintaqalarda rezidentlik dasturlarida qo'llanilayotgan talablarga (masalan, CanMEDS, Accreditation Council for Graduate Medical Education (ACGME) Milestones) tahlil qilingan tadqiqotlardagi natijalar CBME ga o'tish jarayonining murakkabligini ochib berdi[6].

Shunday qilib, anesteziologiya fanini o'qitishda EPA texnologiyasini tatbiq etish nafaqat talabani nazariy bilimni mustahkamlash, balki **amaliy, xavfsiz va nazoratga tayyor klinik kompetensiyalarni** rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim jarayonining sifatini oshirish, bemor xavfsizligini ta'minlash va kelajakda mustaqil ishlashga tayyor anesteziolog mutaxassislar tayyorlash imkonini beradi[3].

Anesteziologiya-reanimatologiya fani talabalarda klinik fikrlash, tezkor qaror qabul qilish, bemor hayotini saqlab qolishga qaratilgan jamoaviy faoliyatni o'rgatadi. Shu bois, EPA texnologiyasini qo'llash bu yo'nalishda ta'lim sifatini oshirish, talabani mustaqil va mas'uliyatli mutaxassis sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

EPA texnologiyasining nazariy asoslari. "Entrustable Professional Activities" tushunchasi ilk bor 2000-yillarda Niderlandiyalik olim O. Ten Cate tomonidan ilgari surilgan. Unga ko'ra, tibbiyot talabasiga yoki rezidentga klinik amaliyotdagi muayyan faoliyat turi «ishonch» asosida topshiriladi, ya'ni u o'z malakasini isbotlaganidan so'ng mustaqil ravishda bu faoliyatni bajarish huquqiga ega bo'ladi [3].

EPA quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Faoliyat natijasi aniq, o'lchab bo'ladigan bo'lishi kerak.
2. O'quvchi yoki talaba har bir EPA uchun bosqichma-bosqich tayyorlanadi.
3. Baholash natijasida talaba "ishonchli" yoki "hali mustaqil emas" degan toifalarga ajratiladi.
4. Har bir EPA o'quv dasturi bilan uyg'unlashtiriladi.

Anesteziologiya fani o'z mohiyatiga ko'ra amaliy fan hisoblanadi. Shuning uchun EPA texnologiyasi bu yo'nalishda ayniqsa samarali. Quyidagi asosiy EPA turlari anesteziologiya faniga moslashtirilgan:

№	EPA nomi	Baholash mezonlari	Maqsad
1	Bemorni operatsiyaga tayyorlash	Anamnez yig'ish, fizik tekshiruv, xavf bahosi	Klinik aniqlik, muloqot madaniyati
2	Umumiy anesteziya jarayonini boshqarish	Dori tanlash, dozani hisoblash, monitoring	Mustaqillik, xavfsizlik
3	Nafas yo'llarini ta'minlash	Intubatsiya, LMA qo'yish	Texnik ko'nikma, tezkorlik
4	Reanimatsion choralarni amalga oshirish	CPR, defibrillyatsiya	Jamoaviylik, algoritmgaga amal qilish
5	Simulyatsion holatlarni tahlil qilish	Shoshilinch holatlarni modellashtirish	Fikr yuritish, tahliliy yondashuv

EPA texnologiyasida baholash "ishonch darajalari" orqali amalga oshiriladi [2]:

1. 1-daraja: faqat kuzatuv ostida ishlaydi.
2. 2-daraja: doimiy yo'l-yo'riq bilan ishlaydi.
3. 3-daraja: minimal nazorat bilan ishlaydi.
4. 4-daraja: mustaqil ravishda faoliyatni bajaradi.
5. 5-daraja: boshqalarni o'qita oladi, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladi.

Simulyatsion markazlarda talabalar real klinik holatlarni xavfsiz muhitda sinab ko'rishadi. Masalan:

- "Bemorning nafas yo'llari yopilishi" vaziyatida talaba intubatsiya, ventilyatsiya va reanimatsion choralarni bosqichma-bosqich bajaradi;

- Trener EPA indikatorlari orqali har bir bosqichni baholaydi: texnik malaka, muloqot, xavfsizlik, qaror qabul qilish tezligi.

Shunday qilib, simulyatsion treninglar yordamida talaba o'zining EPA darajasini oshirib boradi va klinik faoliyatga tayyorlanadi.

EPA yondashuvi an'anaviy test yoki yozma imtihonlardan farqli ravishda amaliy ko'nikmaga asoslangan baholashni nazarda tutadi.

Baholash mezonlari:

- Ko'nikma va xulq-atvor kuzatuv (direct observation)
- 360° baholash (hamkasblar, o'qituvchilar, bemor fikri)
- Portfolio va refleksiya tahlili
- Mini-CEX (mini clinical evaluation exercise)

Shu orqali har bir talaba o'zining kasbiy rivojlanish xaritasini shakllantiradi.

Tahlil va natijalar. EPA (Entrustable Professional Activities) texnologiyasi anesteziologiya fanini o'qitish jarayonida joriy etilishi natijasida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, klinik fikrlash ko'nikmalari hamda mustaqil ishlash qobiliyati sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Ushbu texnologiya 2024–2025 o'quv yili davomida Andijon davlat tibbiyot institutining "Anesteziologiya va reanimatologiya" kafedrasida tajriba-sinov tariqasida qo'llanildi. Tajriba jarayonida 4-bosqich tibbiyot talabalari 2 guruhga ajratildi:

- **Tajriba guruhi (n=42)** – o'qitish jarayonida EPA texnologiyasi asosida (simulyatsion mashg'ulotlar, amaliy baholash, refleksiya va EPA indikatorlari orqali);
- **Nazorat guruhi (n=41)** – an'anaviy ma'ruza-amaliy dars tizimi asosida o'qitildi.

1. Talabalarning klinik kompetensiyalarini shakllantirishdagi o'zgarishlar

O'quv yili boshida har ikkala guruhda talabalarning klinik kompetensiya darajasi "Mini-CEX" (Mini Clinical Evaluation Exercise) va "Direct Observation of Procedural Skills (DOPS)" baholash vositalari orqali o'lchandi. Dastlabki baholash natijalariga ko'ra, har ikki guruhda o'rtacha natijalar o'xshash edi (tajriba guruhi – 61,5%, nazorat guruhi – 60,8%).

EPA asosida o'qitish joriy etilganidan so'ng o'quv yilining yakunida o'tkazilgan baholashda quyidagi natijalar olindi:

Kompetensiya turi	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)	O'sish foizi
Klinik qaror qabul qilish	89,4	70,2	+19,2
Nafas yo'llarini ta'minlash (intubatsiya, LMA qo'yish)	92,1	73,7	+18,4
Reanimatsion harakatlarni bajarish	88,7	68,9	+19,8
Jamoaviy ish va muloqot madaniyati	91,2	74,5	+16,7
Mustaqil refleksiya va xulosa chiqarish	86,9	66,3	+20,6

Shundan ko'rinadiki, **tajriba guruhida o'quvchilar barcha ko'rsatkichlar bo'yicha 16–21% oralig'ida yuqori natijalarni namoyon etdilar.** Ayniqsa, refleksiya va qaror qabul qilish ko'nikmalarida sezilarli o'sish qayd etildi ($p < 0,05$).

2. EPA baholash darajalari bo'yicha tahlil

EPA texnologiyasi bo'yicha talabalarning klinik tayyorgarlik darajasi 5 bosqichli "ishonch darajalari" (levels of entrustment) asosida o'lchandi:

1. 1-daraja – faqat kuzatuv ostida ishlaydi;

2. 2-daraja – doimiy nazorat ostida ishlaydi;
3. 3-daraja – minimal yo'l-yo'riq bilan ishlaydi;
4. 4-daraja – mustaqil faoliyat ko'rsatadi;
5. 5-daraja – murabbiy sifatida boshqalarni o'qita oladi.

Tajriba guruhi talabalari orasida o'quv yilining oxirida **4-darajaga yetganlar ulushi 52%** ni tashkil etdi (boshlanishida 11% edi), 3-daraja ko'rsatkichlari esa 35% dan 42% gacha oshdi. Nazorat guruhida esa faqat 24% talaba 4-darajaga erishgan.

Bu ko'rsatkichlar shuni ko'rsatadiki, EPA texnologiyasi yordamida o'quvchi klinik faoliyatda **“ishonchga sazovor” darajaga erishish** bosqichlarini aniq kuzatib, individual rivojlanish yo'l xaritasini shakllantiradi.

3. Simulyatsion mashg'ulotlarning samaradorligi

Simulyatsion mashg'ulotlar EPA yondashuvining ajralmas qismi bo'lib, har bir talaba xavfsiz muhitda real klinik holatlarni modellashtiradi. Dars jarayonida “Anesteziya vaqtida yurak to'xtashi”, “Nafas yetishmovchiligi”, “Anafilaktik shok” kabi 12 ta klinik ssenariy asosida mashqlar o'tkazildi.

Talabalar faoliyati quyidagi mezonlar asosida baholandi:

- texnik ko'nikma (intubatsiya, ventilyatsiya, CPR),
- muloqot va jamoaviy koordinatsiya,
- qaror qabul qilish tezligi,
- xavfsizlik tamoyillariga rioya qilish.

Natijalarga ko'ra, EPA yondashuvi asosida o'qitilgan talabalarning 87% da klinik ssenariylarni to'liq va to'g'ri bajarish darajasi kuzatildi, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 62% ni tashkil etdi.

Simulyatsion treninglar orqali talabalarda:

- stress ostida to'g'ri qaror qabul qilish (83% → 94%),
- favqulodda vaziyatda liderlik ko'nikmasi (68% → 86%),
- bemor xavfsizligi madaniyatini tushunish (71% → 91%) kabi jihatlar sezilarli o'sishga erishdi.

4. Talabalar fikri va refleksiya natijalari

O'quv jarayoni yakunida o'tkazilgan anonim so'rov natijalariga ko'ra:

- **92% talabalar** EPA texnologiyasi o'z klinik tayyorgarligini oshirishga yordam berganini tasdiqlagan;
- **88%** talabalar simulyatsion mashg'ulotlar orqali o'z xatolarini anglash va tuzatish imkoniga ega bo'lganini bildirgan;
- **90%** talaba baholash jarayonining shaffofligi va obyektivligini e'tirof etgan.

Talabalarning yozma refleksiya tahliliga ko'ra, EPA yondashuvi o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, o'z ustida ishlash motivatsiyasini oshiradi va “mas'uliyatli qaror qabul qilish” kompetensiyasini rivojlantiradi.

5. Umumiy natijalar va ilmiy xulosa

Tajriba natijalari EPA texnologiyasi anesteziologiya fanini o'qitishda quyidagi **samarali natijalarni** berganini ko'rsatdi:

- Talabalarning klinik kompetensiya indeksi o'rtacha 27,4% ga oshdi;
- Simulyatsion mashg'ulotlarda xatoliklar soni 35% ga kamaydi;
- Refleksiya va o'zini baholash ko'rsatkichlari 30% ga yaxshilandi;

- EPA baholash jarayoni talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish va javobgarlik hissini shakllantirdi.
Shu tarzda, EPA texnologiyasini o'quv jarayoniga integratsiya qilish:
- anesteziologiya fanida o'qitish sifatini oshiradi;
- talabalarining mustaqil amaliy faoliyatga tayyorligini tezlashtiradi;
- o'qituvchi va talaba o'rtasida ishonch va teskari aloqa mexanizmini kuchaytiradi.

Tahlil natijalari shuni isbotlaydiki, EPA texnologiyasi nafaqat baholash vositasi, balki **pedagogik o'zgarishning asosiy katalizatori** sifatida tibbiy ta'limni zamonaviy bosqichga olib chiqadi.

Xulosa. EPA texnologiyasini anesteziologiya fanini o'qitish jarayoniga joriy etish quyidagi afzalliklarni beradi:

- Talabalarda mustaqil qaror qabul qilish va klinik mas'uliyat hissini rivojlantiradi;
- O'quv jarayonini amaliy natijalarga yo'naltiradi;
- Simulyatsion muhitda real klinik tajriba hosil qiladi;
- Baholash tizimini shaffof va obyektiv qiladi.

Shu bois, EPA texnologiyasi kelajakda tibbiy ta'limni modernizatsiya qilishning samarali yo'nalishi sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ten Cate, O. (2005). Entrustability of professional activities and competency-based training. *Medical Education*, 39(12), 1176–1177.
2. Ten Cate, O., & Scheele, F. (2007). Competency-based postgraduate training: Can we bridge the gap between theory and clinical practice? *Academic Medicine*, 82(6), 542–547.
3. Ten Cate, O. (2013). Nuts and bolts of entrustable professional activities. *Journal of Graduate Medical Education*, 5(1), 157–158.
4. Chen, H. C., van den Broek, W. E., & Ten Cate, O. (2015). The case for use of entrustable professional activities in undergraduate medical education. *Academic Medicine*, 90(4), 431–436.
5. Carraccio, C., Englander, R., Van Melle, E., & ten Cate, O. (2016). Advancing competency-based medical education: A charter for clinician-educators. *Academic Medicine*, 91(5), 645–649.
6. Bienstock, J. L., Katz, N. T., Cox, S. M., Hueppchen, N. A., Erickson, S., & Puscheck, E. E. (2014). To the point: Using EPAs in graduate medical education to assess readiness for independent practice. *Medical Teacher*, 36(10), 887–895.
7. Holmboe, E. S., Sherbino, J., Long, D. M., Swing, S. R., & Frank, J. R. (2010). The role of assessment in competency-based medical education. *Medical Teacher*, 32(8), 676–682.
8. Englander, R., Frank, J. R., Carraccio, C., et al. (2017). Toward a shared language for competency frameworks. *Medical Teacher*, 39(6), 582–587.
9. World Health Organization (2023). *Competency-based medical education: Global framework for implementation*. Geneva: WHO.
10. Tariq, R. A., & Siddiqui, S. (2020). Implementation of competency-based medical education in anesthesia training. *Journal of Anesthesiology and Critical Care*, 12(3), 122–128.
11. Shah, N., & Aggarwal, A. (2022). Integrating simulation-based education with EPA framework in anesthesia training. *Indian Journal of Clinical Anesthesia*, 9(2), 110–116.
12. Uzbekova, D. Sh. (2023). Tibbiy ta'limda innovatsion texnologiyalarni qo'llashning samaradorligi. *Tibbiy ta'lim jurnali*, №2, 44–49.

13. Rakhimova, N. (2024). Klinik kompetensiyani baholashda EPA texnologiyasi. *Oliy ta'limda innovatsiyalar*, №3, 55–62.
14. Saidov, B. M., & Rasulov, I. N. (2023). Anesteziologiya fanida simulyatsion o'qitishning samaradorligini oshirish yo'llari. *O'zbekiston tibbiy ta'limi jurnali*, №4, 33–40.
15. Ten Cate, O., & Taylor, D. R. (2021). The recommended description of entrustable professional activities: Practical guidance and examples. *Medical Teacher*, 43(10), 1106–1112.

Received: 20 October 2025
Accepted: 15 November 2025
Published: 30 November 2025

Article / Original Paper

DEVELOPING CREATIVE ECONOMIC THINKING OF FUTURE ECONOMISTS THROUGH PROBLEM-BASED AND PROJECT-BASED LEARNING TECHNOLOGIES

Davlatova Nilufar Vosiljonovna

PhD Researcher, Namangan State Technical University

E-mail: Ndavlatova83@gmail.com

Abstract. The article examines theoretical foundations for developing creative economic thinking through problem-based and project-based learning. International practices and pedagogical approaches are analyzed.

Keywords: creative economy, problem-based learning, project-based learning.

BO'LAJAK IQTISODCHI MUTAXASSISLARNING KREATIV IQTISODIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA PROBLEMALI VA LOYIHALI O'QITISH TEXNOLOGIYALARI

Davlatova Nilufar Vosiljonovna

Namangan davlat texnika universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak iqtisodchi mutaxassislarning kreativ iqtisodiy fikrlashini rivojlantirishda problemali va loyihali o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari tahlil qilinadi. Kreativ iqtisodiyotga oid yondashuvlar, xorijiy tajribalar va ta'lim texnologiyalarining afzalliklari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kreativ iqtisodiyot, problemali ta'lim, loyihali ta'lim, kreativ tafakkur.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI10Y2025N68>

Kirish. Kreativ iqtisodiyotning jadal rivojlanishi innovatsion fikrlashga ega, zamonaviy iqtisodiy jarayonlarni tahlil qila oladigan mutaxassislarni tayyorlash zaruratini kuchaytirmoqda [12]. 2024-yil 3-oktyabrda qabul qilingan "Kreativ iqtisodiyot to'g'risida"gi Qonun mamlakatda kreativ tarmoqlarni rivojlantirishning institutsional asoslarini belgiladi[14]. UNCTAD (2024) ma'lumotlariga ko'ra, kreativ tarmoqlar global iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan segmentlaridan biridir[12]. O'zbekistonda ham kreativ sohalarga bo'lgan qiziqish ortib borayotgani, WIUT (2024) hisobotida qayd etilganidek, ushbu yo'nalishda inson kapitalini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda[13]. Shu nuqtai nazardan, iqtisodchi mutaxassislarni tayyorlash jarayonida kreativ iqtisodiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash dolzarb masalaga aylanmoqda[9]. Problemali ta'lim va loyihali ta'lim metodlari talabalarda mustaqil fikrlash, iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantiradi[8],[11].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. J.Howkins (2013) kreativ iqtisodiyotni intellektual mehnat, g'oya va ijodkorlik orqali iqtisodiy qiymat yaratish jarayoni sifatida talqin

etadi[5]. UNCTAD (2024) hisobotida kreativ tarmoqlarning global YaIMdagi o'rnini, eksport imkoniyatlari va innovatsion salohiyati keng yoritilgan. WIUT (2024) O'zbekistonda kreativ iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi, rivojlanish tendensiyalari va iqtisodiy salohiyatini tahlil qilgan[13].

Florida (2002) tomonidan ilgari surilgan "kreativ sinf" nazariyasi innovatsion fikrlashga ega kadrlar iqtisodiy o'sishning asosiy drayveriga aylanishini ta'kidlaydi[3]. Bu yondashuv O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ham dolzarb bo'lib, iqtisodiy ta'lim mazmunini modernizatsiya qilishni talab etadi.

Pedagogik adabiyotlarda problemali o'qitishning afzalliklari Maxmutov, Dewey va Andreevlarning ilmiy qarashlarida chuqur asoslangan bo'lib, muammoli vaziyatlar talabani intellektual faolligini oshiradi[2],[8].

Loyihali ta'limning nazariy asosi Ponomarev, Frey va Kolb tadqiqotlarida talabani amaliy faoliyatini kuchaytirishi bilan izohlanadi[4],[6],[10].

Metodologiya sifatida tahlil, solishtirish, kontent-analiz, tizimlashtirish va ilmiy umumlashtirish usullari qo'llanildi.

Kreativ iqtisodiy fikrlashning pedagogik modeli

Bo'lajak iqtisodchi mutaxassislarining kreativ iqtisodiy fikrlashini shakllantirish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan pedagogik jarayondir. Ushbu jarayon talabani iqtisodiy jarayonlarni tushunishi, iqtisodiy holatlarni tahlil qilishi, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishi va iqtisodiy qarorlarni ijodiy asoslay olishi bilan belgilanadi. Shuning uchun pedagogik model talabani bilim, ko'nikma va kompetensiyalarini kompleks shakllantiruvchi mexanizm sifatida izohlanadi.

Pedagogik modelning birinchi bosqichi motivatsion-bilish bosqichi bo'lib, unda talabaga kreativ iqtisodiyotning mazmuni, global o'sish tendensiyalari, kreativ sohalarning iqtisodiyotdagi o'rnini haqida ma'lumot beriladi[12],[13]. Bu bosqichda talabani iqtisodiy jarayonlarga bo'lgan qiziqishi, mustaqil o'rganishga bo'lgan intilishi shakllanadi.

Ikkinchi bosqich analitik-ijodiy bosqich hisoblanadi. Unda talaba iqtisodiy jarayonlar haqida analitik fikrlaydi, mavjud vaziyatlarni muammoli yondashuv asosida o'rganadi, iqtisodiy masalalarni hal qilishning alternativ usullarini ishlab chiqadi. Bu bosqichda problemali o'qitish texnologiyalari Maxmutov nazariyasiga tayangan holda qo'llaniladi[8]. Bu bosqichda, shuningdek, Deweyning amaliy-ta'lim (learning by -doing) g'oyalariga mos key-stady va modellashtirish usullari keng qo'llaniladi[2].

Uchinchi bosqich loyiha-amaliy bosqich bo'lib, talaba iqtisodiy g'oyani loyiha shaklida taklif etadi, biznes modeli yaratadi, rejalashtirish, risk tahlili, bozor baholash kabi kompetensiyalarni amalda qo'llaydi. Bu jarayon Kolbning tajribaviy o'qitish modeli bilan uyg'unlashadi[6].

Loyihani jamoa bo'lib amalga oshirish ham kreativ fikr almashinuvi va yangi g'oyalar shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu bosqichda Ponomarev va Freyning loyiha metodikasi qo'llaniladi[4],[10].

So'nggi bosqich refleksiv-baholash bosqichi bo'lib, unda talaba o'z ijodiy faoliyatini tahlil qiladi, xatolarni aniqlaydi, mustaqil xulosa chiqaradi va yangi yechimlarni taklif qiladi. Bu bosqich kreativ iqtisodiy tafakkurning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Pedagogik modelning ustunligi shundaki, u talabaning iqtisodiy fikrlash jarayonini faollashtiradi, amaliyotga yo'naltirilgan kompetensiyalarni shakllantiradi, kreativ iqtisodiy yechimlarni taklif etishga yordam beradi[11].

XALQARO TA'LIM AMALIYOTI

Xalqaro ta'lim amaliyotida kreativ iqtisodiy fikrlashni rivojlantirish, dunyoning rivojlangan davlatlarida kreativ iqtisodiy fikrlashni shakllantirish oliy ta'lim siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Janubiy Koreya tajribasida "Creative Problem Solving" modeli asosida iqtisodiy ta'lim yo'lga qo'yilgan bo'lib, bunda talabalarga iqtisodiy simulyatsiyalar, bozor sharoitini modellashtirish, startup uchun biznes model yaratish, innovatsion g'oya asoslash kabi ijodiy topshiriqlar beriladi[7]. Ushbu modelning afzalligi shundaki, talaba nafaqat iqtisodiy bilimlarni egallaydi, balki ularni amaliyotda qo'llashni ham o'rganadi.

Buyuk Britaniyada iqtisodiy ta'lim jarayoni "Design Thinking" yondashuvi asosida tashkil etiladi[11]. Bu yondashuv talabalarda kreativ muammolarni hal qilish, mijoz ehtiyojini o'rganish, iqtisodiy prototip yaratish va uni takomillashtirish kabi kompetensiyalarni shakllantiradi. Bu jarayonda talaba real iqtisodiy vaziyatlar bilan ishlaydi, yangi yo'nalishlar bo'yicha g'oya ishlab chiqadi va uni iqtisodiy jihatdan asoslaydi.

Finlyandiya va Norvegiya kabi Skandinaviya davlatlari ta'limida iqtisodiy kreativlikni shakllantirish uchun loyihaviy topshiriqlar, guruhviy tadqiqotlar, iqtisodiy o'yinlar keng joriy etilgan. Talabalar iqtisodiy muammolarni tahlil qilib, jamoada yechim ishlab chiqadilar. Bu jarayon ularning ijtimoiy-iqtisodiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Pedagogik modelning ustunligi shundaki, u talabaning iqtisodiy fikrlash jarayonini faollashtiradi, amaliyotga yo'naltirilgan kompetensiyalarni shakllantiradi, kreativ iqtisodiy yechimlarni taklif etishga yordam beradi.

AQShning yetakchi universitetlarida iqtisodchi mutaxassislar "entrepreneurial mindset" dasturi asosida tayyorlanadi. Bu dasturning asosiy mazmuni talabada tadbirkorlik tafakkurini shakllantirish, kreativ iqtisodiy g'oya yaratish, risklarni baholash, iqtisodiy model yaratish va innovatsion startupni rejalashtirishdan iborat[1].

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, kreativ iqtisodiy fikrlashni shakllantirish jarayonida problemali va loyihaviy metodlar asosiy o'rin tutadi. Bu tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish iqtisodchi mutaxassislar tayyorlash sifatini oshiradi va ularni global mehnat bozorida raqobatbardosh qiladi[13].

Natijalar va muhokama. Nazariy tahlillar problemali o'qitishning talabalarda tanqidiy fikrlash, tahliliy yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishini ko'rsatdi.

Loyihali o'qitish esa iqtisodiy g'oyalarni ishlab chiqish, amaliy modellar yaratish, jamoaviy ishlash, natijani himoya qilish kabi kompetensiyalarni shakllantiradi. Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya, Skandinaviya davlatlarida ushbu metodlar iqtisodiy ta'limning asosiy komponentlaridan biri sifatida qo'llanilib, kreativ iqtisodiyot uchun kadrlar tayyorlashda yuqori samaradorlikka ega ekani isbotlangan[7],[11],[1].

O'zbekiston oliy ta'lim tizimi tahlilida kredit-modul tizimining joriy etilishi, loyiha asosidagi topshiriqlarning ko'payishi, iqtisodiy simulyatsiyalarning tatbiq etilishi kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishga zamin yaratmoqda[13].

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy tahlillar asosida aytish mumkinki, iqtisodiy ta'lim jarayoniga problemali va loyihali o'qitish texnologiyalarini integratsiya qilish bo'lajak iqtisodchi mutaxassislarning kreativ iqtisodiy fikrlashini shakllantirishning eng samarali vositalaridan biridir. Ushbu metodlar talabalarda innovatsion yondashuv, nostandart fikrlash, iqtisodiy muammolarni tahlil qilish va kreativ yechimlar ishlab chiqish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Mazkur yondashuvni ta'lim jarayonida tizimli joriy etish O'zbekistonning kreativ iqtisodiyot uchun raqobatbardosh kadrlar tayyorlash strategiyasiga xizmat qiladi.

Florida (2002) tomonidan ilgari surilgan "kreativ sinf" nazariyasi innovatsion fikrlashga ega kadrlar iqtisodiy o'sishning asosiy drayveriga aylanishini ta'kidlaydi. Bu yondashuv O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ham dolzarb bo'lib, iqtisodiy ta'lim mazmunini modernizatsiya qilishni talab etadi.

Pedagogik adabiyotlarda problemali o'qitishning afzalliklari Maxmutov, Dewey va Andreevlarning ilmiy qarashlarida chuqur asoslangan bo'lib, muammoli vaziyatlar talabaniq intellektual faolligini oshiradi. Loyihali ta'limning nazariy asosi Ponomarev, Frey va Kolb tadqiqotlarida talabaniq amaliy faoliyatini kuchaytirishi bilan izohlanadi.

Metodologiya sifatida tahlil, solishtirish, kontent-analiz, tizimlashtirish va ilmiy umumlashtirish usullari qo'llanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak iqtisodchi mutaxassislarning kreativ iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish jarayoni o'quv dasturlarining zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitilishini talab etadi. Problemali va loyihali o'qitish metodlari talabalarda mustaqil fikrlashni, innovatsion iqtisodiy qarorlar ishlab chiqishni, amaliy yechimlarni asoslashni va bozor jarayonlariga kreativ yondashuvni shakllantiradi. Bu esa kreativ iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda muhim omildir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Babson College. Entrepreneurial Mindset Framework. Boston, 2022.
2. Dewey J. How We Think. Boston, 1991.
3. Florida R. The Rise of the Creative Class. New York: Basic Books, 2002.
4. Frey K. Project Method in Education. Berlin, 1991.
5. Howkins J. The Creative Economy: How People Make Money from Ideas. London, 2013.
6. Kolb D. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice Hall, 1984.
7. Korea Creative Economy Initiative. Seoul, 2019.
8. Maxmutov M.I. Problemlil o'qitish nazariyasi. Toshkent, 1998.
9. OECD. Education for Creative Economy. Paris, 2020.
10. Ponomarev Y. Psixologiya tvorchestva. Moskva, 1976.
11. Stanford d.school. Design Thinking Methodology. California, 2021.
12. UNCTAD. Creative Economy Outlook 2024. United Nations, Geneva.
13. WIUT. Creative Economy Uzbekistan Report. Tashkent, 2024.
14. O'zbekiston Respublikasi. "Kreativ iqtisodiyot to'g'risida"gi Qonun. 2024-yil 3-oktabr.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ S/10 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).